PUBLII
VIRGILII MARONIS
OPERA

INTERPRETATIONE ET NOTIS ILLUSTRAVIT

CAROLUS RUÆUS SOCIET. JESU

AD USUM SERENISSIMI DELPHINI

EDITIO NOVA AUCTIOR ET EMENDATIOR

CUI ACCESSIT INDEX ACCURATISSIMUS
OMNIBUS NUMERIS ET CONCORDANTIIS ABSOLUTUS

JUXTA EDITIONEM TERTIAM PARISIENSEM ANNO 1726

TOMUS SECUNDUS

BASSANI
TYPOGRAPHIA REMONDINI EDIDIT
1826

P. VIRGILII MARONIS

ÆNEIDOS

LIBER VI.

ARGUMENTUM.

Appulsus Æneas in Italiam ad Cumas, petit antrum Sibyllæ Deiphobes: dumque varia Phœbeo in templo descripta contemplatur, jubetur victimas cædere; peractisque sacrificiis consulit Sibyllam de futuris eventibus, deque descensu ad inferos. Sibylla tria respondet: bellum ab Italis instare gravissimum; ramum aureum, inventu perdifficilem, adeunti inferos parandum esse; denique unum ex amicis in litore mortem interim obiisse. Redit Æneas ad suos, mortuum Misenum reperit: hujus exstruendo rogo dum exciditur silva, columbæ, aves Veneris, ad auream arborem Æneam deducunt. Hic igitur funere perfunctus, nocturnisque sacrificiis ad Avernum antrum inferorum numina veneratus, ad inferos Sibylla duce descendit. Videt illic I. In vestibulo monstra varia. II. In ripa fluviorum inferorum, umbras defunctorum aditum petentes; inque iis, Orontem, Palinurum. III. In ipso flumine, Charonta portitorem, quem secum de aditu rixantem aurei rami conspectu demulcet. IV. In limine, Cerberum canem quem sopit objecta offa. V. Ultra limen, sedes varias, quas incolebant: 1. Infantes: 2. Injusta morte damnati: 3. Propria manu perempti: 4. Amantes, in quibus Dido: 5. Bellatores, inter quos Deiphobus, aliique Trojani & Græci duces. VI. ad sinistram, eminus carcerem videt impiorum pœnis destinatum: quem locum adire cum non possit, a Sibylla varia variorum supplicia edocetur, Gigantum, Salmonei, Lapitharum, Ixionis, Thesei, &c. VII. Ad dexteram verso itinere pervenit ad Elysios campos: ubi multos heroum nactus, a Musæo de loci incolarumque conditione, deque Anchisa, certior factus, in ipsum Anchisen incidit. VIII. Anchises, multa de animarum natura juxta Pythagoræ documenta præfatus, clarissimum quemque posterorum ad usque Augustum ei ostendit. IX. Denique perlustratis omnibus per eburneam somni portam Æneas ad suos revertitur, & e Cumano litore ad Cajetanum navigat.

Sic fatur lacrymans, classique immittit habenas,
Et tandem Euboicis Cumarum allabitur oris.

INTERPRETATIO.

Sic loquitur plorans, & permittit navibus cursum liberum, *& demum appellitur li-*

NOTÆ.

1. *Sic fatur, &c.*) Quid fatur? id nempe quod extremis duobus libri quinti versibus continetur, *O nimium cælo, &c.*

Habenas.) Metaphora ab equis petita, quæ liberum impetum cursumque navium significat. Hæc ad ignem translata est, Æn. 5. 662. *Furit immissis Vulcanus habenis.* Et ad crescentes arborum ramos, Georg. 2. 364. *Palmes laxis per purum immissus habenis.*

2. *Euboicis Cumarum, &c.*) *Eubœa*, maxima est Græciæ insula, hodie *Negroponte:* ad septentrionem & orientem, Locris, Bœotiæ, & Atticæ in longitudinem obversa: ab iisque divisa freto angustissimo, quod Euripus dicitur. In angustissimo freti lo-

Obvertunt pelago proras: tum dente tenaci
Anchora fundabat naves, & litora curvæ
Prætexunt puppes. Juvenum manus emicat ardens
Litus in Hesperium: quærit pars semina flammæ,
Abstrusa in venis silicis; pars densa ferarum
Tecta rapit silvas, inventaque flumina monstrat.
At pius Æneas arces, quibus altus Apollo
Præsidet, horrendæque procul secreta Sibyllæ,
Antrum immane, petit: magnam cui mentem animumque
Delius inspirat vates, aperitque futura.
Jam subeunt Triviæ lucos, atque aurea tecta.
Dædalus, ut fama est, fugiens Minoia regna,

INTERPRETATIO.

mari Euboico Cumarum. Nautæ *vertunt proras* ad *mare: deinde anchora sistit naves uncis tenacibus, & curvatæ puppes tegunt* extremum *litus. Prompta turba juvenum exsilit in terram Italicam: pars quærit scintillas ignis latentes in venis lapidis; pars colligit ligna* arborum, quæ sunt *opacæ domus ferarum, & ostendit repertos fluvios. Sed pius Æneas vadit* ad *templum altum, cui Apollo præest, & ad vastam penitus cavernam* & *horrendum penetrale Sibyllæ: cui Deus Delius inspirat magnam animam & intelligentiam, declaratque* res *futuras. Jam intrant silvam & auratum templum Dianæ. Dædalus, sicut fama perhibet, fugiens re-*

NOTÆ.

loco urbs est *Chalcis*, quæ continenti Græciæ ponte juncta est. *Æolia*, vel *Æolis*, regio est Asiæ minoris ad Ægæum mare, & Ioniæ Septentrionem: in ea urbs fuit *Cuma*, nunc *Foja nova*. Hippocles Cumanus ex Æolia, & Megasthenes Chalcideosis ex Eubœa, coloniam utriusque gentis in Italiam deduxerunt; urbemque condiderunt in Campania circa promontorium occidentale ejus sinus, qui inde *Cumanus* appellatus est, etiam *Puteolanus*, nunc *golfo di Napoli*. Græcis urbs dicta Κύμη, Latinis *Cumæ*, quibusdam etiam *Cuma*, nunc eversa est. Hanc multo post Trojana tempora conditam esse testatur Velleius lib. 1. 4. Unde hæc a Virgilio de ea dicta esse necesse est per anticipationem temporis.

4. *Anchora fundabat, &c.*) Quia navim, unde per funem demittitur, committit, alligatque maris *fundo*, atque ita stabilit. Antiquissimæ anchoræ lapideæ fuerunt, ut constat ex Arriano in periplo ponti Euxini: deinde ligneæ, plumbo munitæ: postmodum ferreæ. De *Hesperio*, seu Italico litore. Æn. 1. 534.

6. *Semina flammæ.*) Scintillas. Sic Lucretius lib. 1. 900. *Verum semina sunt ardoris multa.* Sic Homerus, Odyss. 5. 490. Σπέρμα πυρὸς, *semen ignis*. Imo Lucretius, quasi esset aliquid plantis & igni commune, dixit lib. 1. 898. *Donec flammai fulserunt flore coorto.*

9. *Arces, quibus altus Apollo, &c.*) Hic notanda aux I. Æneæ prima cura est, adire Sibyllam: juxta monitum Heleni, Æn. 3. 441. præceptumque patris, Æn. 5. 731. II. Templum illud in latere orientali collis, urbis Cumanæ pars & velut arx fuit. III. Exstructum fuit ex uno eodemque rupis saxo, & velut in ipso rupis sinu excavatum. IV. Antrum Sibyllæ non extra templum, sed in intimo templi loco fuit, multos in recessus naturaliter defossum. Habentur ista ex oratione parænetica Justini Martyris; qui annis post Virgilium centum circiter & septuaginta florebat sub Antonino Pio, templumque ipsum vidisse se perhibet: tum ex Agathia histor. lib. 1. cujus ætate templum videtur fuisse destructum, aut in arcem conversum; cui caverna Sibyllæ subjecta erat. V. Templum illud, juxta Virgilium, Apollini simul & Dianæ dicatum fuit, siquidem Sibylla vocatur *Phœbi Triviæque sacerdos*. VI. Templo juncta de more silva fuit; sive *lucus*; aut utrique numini, aut uni Dianæ silvarum præsidi sacer. De *Sibylla*, infra v. 36. De *Apolline & Phœbo*, eodem numine, Ecl. 3. 62. 104. De *Trivia*, Diana, sic a triviis, ubi colebatur, dicta, Æn. 4. 511. De *Delio vate*, Apolline vatum Deo, Ecl. 3. 67. Æn. 3. 77.

11. *Mentem animumque.*) Non est hæc synonyma, sed rerum diversarum expressio familiaris poetis, Lucretio lib. 4. 59. *Mens animi vigilat.* Catullo, Epig. ad Ortalum, v. 4. *Mens animi tantis fluctuat ipsa malis.* Horatio item, &c. Ita distinguuntur a Lactantio, lib. 7. *Non idem est Mens & Animus, aliud enim est quo vivimus, aliud quo cogitamus. Nam dormientium Mens, non Animus sopitur: & in furiosis Mens extinguitur, Animus manet.* Itaque mens ipsa est Animi intelligentia & consilium: ex Lucretio, lib. 3. 616. *Animi nunquam mens consiliumque.*

14. *Dædalus, &c.*) Atheniensi, solarti admodum ac subtili ingenio faber ac sculptor, asciæ, terebræ, multorumque aliorum instrumentorum auctor: cum Perdicem, sororis suæ filium, ob inventum serræ usum ex invidia occidisset, judicii metu fugit in Cretam. Hic admissus in gratiam regis Minois labyrinthum fabricavit: sed mox, ob commodatam Pasiphae reginæ operam ad promovendum ejus cum Tauro adulterium, turre inclusus cum Icaro filio, inde sibi, filioque e plumis & cera compactis alis evolavit in Siciliam: ubi multa reliquit artis suæ monimenta juxta Pausaniam & Diodorum. Juxta

Vir-

Præpetibus pennis ausus se credere cœlo,
Insuetum per iter gelidas enavit ad Arctos,
Chalcidicaque levis tandem super astitit arce.
Redditus his primum terris, tibi, Phœbe, sacravit
Remigium alarum, posuitque immania templa.
In foribus, letum Androgeo: tum pendere pœnas
Cecropidæ jussi (miserum!) septena quotannis
Corpora natorum: stat ductis sortibus urna.
Contra elata mari respondet Gnosia tellus.
Hic crudelis amor tauri, suppostaque furto
Pasiphae, mistumque genus, prolesque biformis
Minotaurus inest, Veneris monimenta nefandæ.

INTERPRETATIO.

gnum Minois, ausus committere se aeri cum *pennis velocibus, evasit ad frigidum septentrionem per viam insolitam, & volans stetit denique super arce Cumana. Appulsus primum his terris sacravit tibi remos alarum, o Apollo, & fundavit vastum templum. In portis* erat sculpta *mors Androgei: deinde* in *pœnam dare Athenienses jussi singulis annis septem corpora filiorum, res misera! adest urna,* unde *sortes educta* erant. *Cretica insula eminens mari respondet e regione. Hic adest amor insanus Pasiphaes* erga *taurum, & Pasiphae supposita per fraudem, & Minotaurus soboles* ejus *biformis mixto genere, monimentum flagitio-*

NOTÆ.

Virgilium tamen, quem Silius, Juvenalis, & Statius ducem secuti sunt, in Italiam aufugit ad Cumas Campaniæ, ubi templum Phœbo condidit: opinor ideo, quod ejus alas ardor non dissolvisset, ut dissolverat alas Icari ejus filii, qui imprudentius per aerem evagatus, alioque initu cursu, in eam Ægæi maris partem cecidit, quæ est ad septentrionem Cretæ, circa Samum insulam; nomenque, & insulæ Sami vicinæ, & huic maris plagæ reliquit suum.

Minoia regna.) *Cretam*, sive *Candiam*, de qua Æn. 3. 104. Ubi regnavit *Minos*, Jovis & Europæ filius, qui ex *Pasiphae* Solis filia genuit *Ariadnen*, *Phædram*, & *Androgeum*. Multis bellis adversus Athenienses Megarensesque victor, cum fugientem Dædalum insecutus, bello Cocalum Siciliæ regem appeteret, ab Cocali filiabus thermarum vapore suffocatus est: justitiæ nomine sic nobilitatus, ut apud inferos judex animarum a Græcarum fabularum auctoribus constitutus sit, qui tamen iidem, quod ab eo male mulctati sæpe Græci fuissent, ideo familiam ejus, uxorem, filiasque propudiosis figmentis infames fecere.

16. *Enavit ad Arctos.*) In eas evolavit regiones, quæ ad septentrionem Cretæ insulæ sitæ sunt. Pace tamen dixerim Virgilii: Italia Siciliaque multo ad occidentem Cretæ magis vergunt, quam ad septentrionem. *Enavit.*) Evolavit: magna enim inter navigationem & volatum affinitas, unde mox alæ vocantur *remigium alarum*; ut enim multiplici remorum ac remigum ordine navis hinc inde provehitur, ita geminis hinc inde alis agitatur volucris, Æn. 1. 228. De *Arcto gemina*, sive *ursa*, astris septentrionalibus, Georg. 1. 138. De *Chalcidica*, sive Cumæa arce, supra v. 2.

20. *Letum Androgeo, &c.*) *Androgeus*, Minois & Pasiphaes filius, in publicis Græciæ ludis sæpenumero victor, ab Atheniensibus & Megarensibus ex invidia occisus est. Ideo Megarenses a Minoe bello petiti & subacti sunt, Athenienses tributo mulctati septem puerorum, totidemque puellarum; quos in Cretam, vel quotannis, vel tertio aut nono quoque anno, sorte vel delectu, mittere jubebantur, includendos labyrintho, & a Minotauro devorandos. Virgilius pueros tantum numerat. *Androgeo*, genitivus est Atticus quartæ inflexionis, τῶ Ἀνδρόγεω.

21. *Cecropidæ.*) Antiquum Atheniensium nomen; quorum rex primus fuit *Cecrops Ægyptius*, qui populos hujus regionis vagos duodecim in oppida congregavit, primumque vocavit *Cecropiam*, quæ deinde fuit arx Atheniensis urbis, cum Theseus duodecim hæc oppida unam in urbem coegit, murisque cinxit. De *sortibus* ex urna educendis, Æn. 5. 491. De *Gnoso*, urbe Cretæ insulæ, Æn. 3. 104.

24. *Amor tauri, &c.*) *Pasiphae*, solis filia, de qua Ecl. 6. 46., turpi amore tauri correpta, dicitur arte Dædali inclusa vaccæ ligneæ fuisse, qua arte clam *furtimque* suscepit e tauro monstrum *biforme*, semibovem ac semivirum, *Minotaurum* nomine, qui inclusus in labyrintho puerorum Atheniensium sanguine pascebatur. *Taurus* hic juxta aliquos unus aliquis fuit ex aulicis principibus, qui stupri consuetudinem cum Regina, Dædalo administro, habuerat.

25. *Proles biformis.*) Ortus puer ex illa consuetudine, qui ad geminum referri poterat patrem, verum alterum, alterum falsum, unde & nomen ex utroque mixtum tulit. De *Venere*, amoris ac libidinis Dea, Æn. 1. 260.

27. *Labor ille domus, &c.*) *Labyrinthus* quadruplex fuit. Primus Ægyptiacus apud Heracleopolitas, opus multorum regum, cui manum ultimam Psammitichus imposuit. Secundus hic Cretensis, Dædali opus, ad Ægyptiaci exemplum exstructus, sed vix cen-

Hic labor ille domus, & inextricabilis error.
Magnum reginæ sed enim miseratus amorem
Dædalus, ipse dolos tecti ambagesque resolvit,
Cæca regens filo vestigia. Tu quoque magnam
Partem opere in tanto, sineret dolor, Icare, haberes.
Bis conatus erat casus effingere in auro;
Bis patriæ cecidere manus. Quin protinus omnia
Perlegerent oculis, ni jam præmissus Achates
Afforet, atque una Phœbi Triviæque sacerdos,
Deiphobe Glauci, fatur quæ talia Regi:

INTERPRETATIO.

ex libidinis. Hic adest illa difficultas & error inexplicabilis labyrinthi. Nam Dædalus miserans magnum amorem filiæ regis, ipse explicuit Theseo *fraudes & circuitus parietum, dirigens filo passus* ejus *incertos. Tu etiam, o Icare, haberes magnum locum in tanta sculptura, si dolor permisisset. Bis conatus erat exprimere in auro calamitatem illam: bis manus paternæ defecerunt. At vero* Trojani *ulterius perlustrassent oculis omnia, nisi Achates ante præmissus* ab Ænea ad Sybillam, *rediisset, & cum eo Deiphobe* filia *Glauci, sacerdos Apollinis ac*

NOTÆ.

centesimam ejus partem referens. Tertius in Lemno insula, centum & quinquaginta columnis insignis. Quartus in Italia juxta Clusium, opus & sepulcrum Porsennæ Etruscorum regis. Locus fuit multis tramitibus inter se implexis, crebrisque foribus ad fallendos occursus recursusque intercisus, tectus fornicibus undequaque, & multis pyramidibus fastigiatus. Vide Plin. lib. 36. 13.

28. *Reginæ sed enim, &c.*) *Theseus*, Ægei Atheniensium regis filius, firmatus oraculis, a patre veniam obtinuit, ad persolvendum Cretensibus tributum in Cretam cum reliquis pueris proficiscendi. Huc appulsus, pellecta in amorem sui *Ariadne*, Minois & Pasiphaes filia, ejus opera a Dædalo glomeratum filum accepit, quo ad labyrinti januam alligato, & inter eundum evoluto, cum Minotaurum occidisset, inde remenso itinere egressus, captivos reliquos ipsamque Ariadnem navi secum advexit. Hanc tamen in itinere deseruisse dicitur in insula Naxo: ubi a Baccho suscepta est & corona donata, quam deinde inter sidera Dii retulerunt. *Regina* vocabatur, id est regis filia, ut Polyxena apud Euripidem ἄνασσαν. De morte *Icari*, supra v. 14.

31. *Sineres dolor.*) Supprimitur *si* particula, mutaturque tempus, pro *si sivisset dolor.*

33. *Protinus omnia.*) *Omnia*, duas ultimas vocales in unam contrahit, ut spondæus fiat. Sic Æn. 5. 352. *Unguibus aureis.* De *Achate*, fidissimo Æneæ comite, passim dictum. De *Phœbi Triviæque sacerdote*, supra v. 9.

36. *Deiphobe Glauci, &c.*) De Sibyllis confusa obscuraque omnia: hæc mihi certiora occurrunt. I. *Sibyllæ* nomine nuncupatæ fuerunt fœminæ generatim omnes, quæ futura cum aliquo impetu furoris Deique afflatu prædicebant. II. *Nomen* est a σιὸς, Æolica voce, pro Θεὸς *Deus*, & βουλὴ *consilium*; ita ut *Sibylla* sit, *divini consilii particeps*. III. Vitæ diuturnitate & virginitatis laude vulgo commendantur. IV. Ambrosius in epistolam 1. ad Corinth. c. 2. existimat eas malo spiritu afflatas, non veri Dei beneficio futura conjecisse. Hieronymus tamen adversus Jovinianum lib. 1. videtur existimare divinationem iis a vero Deo in præmium virginitatis datam esse. V. Multa de Christo prædixerunt, Cumana imprimis & Erythræa: neque tamen inde, aut vero numine afflatas, aut fide omnino dignas, putat Augustinus. Sic enim ait contra Faustum lib. 13. cap. 2. *Sibylla porro, vel Sibyllæ, & si qui alii vates vel philosophi gentium de filio Dei vera prædixisse perhibentur, valet quidem aliquid ad paganorum vanitatem revincendam, non tamen ad istorum auctoritatem amplectendam: cum illum Deum nos colere ostendimus, de quo nec illi tacere potuerunt, qui suos congentiles populos idola & dæmonia colentes partim docere ausi sunt, partim prohibere ausi non sunt.* VI. Ideo existimo, Sibyllas malo quidem spiritu afflatas fuisse: factum tamen, ut in præmium virginitatis aliqua etiam vera declarari per eas voluerit Deus ad revincendam ethnicorum pervicaciam. VII. Plures pauciores ve e diversis auctoribus numerantur; decem a Varrone, quem vulgo sequuntur omnes: *Delphica*, *Erythræa*, *Cumæa*, *Samia*, *Cumana*, *Hellespontica*, *Libyca*, *Persica*, *Phrygia*, *Tiburtina*. Harum una Tarquinio Prisco Romanorum regi tres vel novem obtulit libros, ex multarum Sibyllarum vaticiniis contextos; petiitque pretium trecentorum nummorum: despecta a rege, tertiam librorum partem abjecit in ignem; tum reversa, idem iterum pretium poposcit: iterumque repulsam passa, partem librorum alteram incendit: pro reliqua tantundem petiit. Cujus pertinaciam rex admiratus, & persolvit pretium, & libros inter sacra Romani imperii haberi voluit, & in Capitolini Jovis sacrario sub terram in arca lapidea deposuit: constitutis viris, qui, quoties exigerent dubia reipublicæ tempora, libros eos consulerent. Hi primum viri duo, postea decem, denique quindecim fuere Syllæ dictatoris temporibus. Hæc Tarquinii Sibylla, aliis *Cumæa*, aliis *Erythræa* dicitur, vulgo tamen *Cumæa*: nomine *Amalthæa*, vel *Demophile*. VIII. Libri illi incendio Capitolii conflagrarunt, an-

Non hoc ista sibi tempus spectacula poscit:
Nunc grege de intacto septem mactare juvencos
Præstiterit, totidem lectas de more bidentes.
Talibus affata Æneam, nec sacra morantur
Jussa viri, Teucros vocat alta in templa sacerdos.
Excisum Euboicæ latus ingens rupis in antrum;
Quo lati ducunt aditus centum, ostia centum;
Unde ruunt totidem voces, responsa Sibyllæ.
Ventum erat ad limen, cum virgo: Poscere fata
Tempus, ait: Deus, ecce, Deus. Cui talia fanti
Ante fores, subito non vultus, non color unus,
Non comptæ mansere comæ, sed pectus anhelum,
Et rabie fera corda tument; majorque videri,
Nec mortale sonans, afflata est numine quando
Jam propiore Dei. Cessas in vota precesque,
Tros, ait, Ænea? cessas? neque enim ante dehiscent
Attonitæ magna ora domus. Et talia fata

INTERPRETATIO.

Dianæ, quæ dicit hæc Regi: Hoc tempus non petit sibi hæc spectacula: nunc potius erit immolare septem juvencos de armento adhuc *indomito, & totidem oves electas juxta ritum. Sacerdos allocuta Æneam his* verbis *invitat Trojanos in altum templum, & famuli non tardant* exequi *mandata* de sacrificio. *Latus ingens rupis Cumanæ excavatum* est *in* formam *antri, quo centum lati aditus & centum portæ ducunt: unde erumpunt totidem voces*, quæ sunt *responsa Sibyllæ. Perventum erat ad os* antri, *cum Virgo dixit: Tempus est petendi oracula. Deus, Deus adest. Cui dicenti talia ante ostia, repente non remansit facies* eadem, *non idem color, non capilli ordinati; sed pectus anhelans, & cor efferatum intumescit rabies.* cœpitque *apparere major, nec loquens* modo *humano, ex quo correpta est spiritu Dei jam præsente:* dixitque: *Tardus es ad emittenda vota & preces; o Ænea Trojane? tardus es? nam magna ostia antri terrifici non aperientur prius*, quam preces e-

NOTÆ.

anno ante Syllæ dictaturam; quare legati ex senatus consulto missi sunt in plerasque Græciæ & Italiæ civitates, qui carmina Sibyllarum undique conquisita Romam deportarent. Hi collegerunt ad mille versus, qui deinceps magna cura servati tandem a Stilicone Honorii imperatoris socero cremati sunt. Libros autem Sibyllinorum oraculorum octo, qui Græcis versibus scripti circumferuntur, omnino suppositos puto. IX. Denique hæc Virgiliana Sibylla *Cumæa* esse putatur, sive *Cimmeria*, quæ in Italia paullo post excidium Trojæ vaticinata est. Hanc Justinus in parænetica orat. ait fuisse oftam Babylone, & Berosi Chaldaicarum rerum scriptoris filiam: Virgilius Deiphoben, & Glauci cujusdam filiam nuncupat; atque ita Græcæ putat esse oniginis.

38. *Grege de intacto, &c.*) *Juvencos* nondum jugum passos: hi enim soli sacrificiis apti erant, Georg. 4. 551. *Intacta totidem cervice juvencas*. Deinde numero septem, quia Apollini immolandi erant, uni Diis superis, quibus impar numerus placet, Æn. 5. 96. De *bidentibus* ovibus, Æn. 4. 57.

41. *Alta in templa, &c.*) De situ templi, & rupis, deque multis ejus ostiis & recessibus, supra vers. 9. De *Euboica*, id est, *Cumana* orbe, vers. 2.

50. *Afflata est, &c.*) Non tantum tacta vicini numinis spiritu, sed plena, & correpta, ut contra Servium contendunt interpretes. Sic Ovid. Fast. 6. 703. Tibiam dixit *afflatam*, quæ vento plena est, & quasi inflata: *Inventam Satyrus primum miratur, & usum nescit, & afflatam sensit habere sonum*. Igitur *propiore numine*, non est *viciniore*, sed in intima pectoris parte jam *præsente*: maxime cum dicatur vers. 78. *Magnum si pectore possit excussisse Deum*.

53. *Attonitæ magna ora domus.*) Ostia illa *centum*, id est, plurima, de quibus v. 44. Domus vocatur *attonita*: vel quia vocum erumpentium sono, quasi tonitru concutitur, vel quia attonitos ac trepidos facit, quemadmodum mors dicitur *pallida*, quia pallorem inducit. Et sensus est: Ego, quæ nunc te alloquor *ante fores*, non intrabo in ipsa antri penetralia, ende uracula soleo emittere, nisi prius vota conceperis. De *Teucris*, Æn. 1. 239.

Conticuit. Gelidus Teucris per dura cucurrit
Ossa tremor, fuditque preces Rex pectore ab imo:
Phœbe, graves Trojæ semper miserate labores,
Dardana qui Paridis direxti tela manusque
Corpus in Æacidæ: magnas obeuntia terras
Tot maria intravi, duce te, penitusque repostas
Massylum gentes, prætentaque Syrtibus arva:
Jam tandem Italiæ fugientis prendimus oras.
Hac Trojana tenus fuerit fortuna secuta.
Vos quoque Pergameæ jam fas est parcere genti,
Diique Deæque omnes, quibus obstitit Ilium, & ingens
Gloria Dardaniæ. Tuque, o sanctissima vates,
Præscia venturi, da (non indebita posco
Regna meis fatis) Latio considere Teucros,
Errantesque Deos, agitataque numina Trojæ.
Tum Phœbo & Triviæ solido de marmore templa
Instituam, festosque dies de nomine Phœbi.
Te quoque magna manent regnis penetralia nostris.
Hic ego namque tuas sortes, arcanaque fata
Dicta meæ genti ponam, lectosque sacrabo
Alma viros: foliis tantum ne carmina manda,

INTERPRETATIO.

miseris. *Et hæc locuta siluit. Tremor frigidus subiit in ossa dura Trojanorum, & Rex* eorum *misit preces ex intimo corde: O Phœbe, qui* semper *misertus* es *acerborum casuum Trojæ, qui direxisti sagittam Trojanam & manum Paridis in corpus Achillis: te auctore ingressus sum tot maria cingentia magnas terras, & nationes Massylorum longe remotas, & litora vicina Syrtibus. Nunc denique attingimus litora Italiæ recedentis. Hactenus calamitas Trojanorum nos persecuta fuerit. Nunc æquum est vos etiam ignoscere Trojanæ genti, o Dii, & Deæ omnes, quibus adversabatur Troja & magna gloria Troadis. Et tu, o sanctissima Sibylla, prævidens futurum, permitte Trojanos, & Deos vagos, & numina Trojæ jactata sedere in Latio: non peto regna non debita meis fatis. Tunc statuam Phœbo & Dianæ templa e marmore solido, & dies festos de nomine Phœbi* dictos. *Magnum etiam sacrarium exspectat te in regnis nostris. Ego enim illic recondam tua oracula, & secreta fata declarata meæ genti, & dedicabo tibi viros electos, o alma: tantummodo*

N O T Æ.

56. *Phœbe, &c.*) Trojanis favit: unde Ovid. Trist. lib. 1. 2. 5. *Mulciber in Trojam, pro Troja stabat Apollo.* De *Phœbo*, Ecl. 3. 62. De *Paride*, Æn. 1. 31. De *Achille*, a Paride in templo Apollinis occiso, Æn. 3. 321. De *Æaco*, Achillis avo, Æn. 1. 103. *Direxti*, pro *direxisti*, ut Æn. 1. 205. *Accestis scopulos*, pro *accessistis*.

59. *Duce te.*) Ipsius enim oracula sæpius de rerum eventu consulerat: maxime in insula Delo, Æn. 4. 84. Et ad Leucadem atque Actium, ib. 274. Tum in Epiro apud Helenum, ib. 359. De *Massylis*, Afris, Æn. 4. 480. de *Syrtibus*, vadosis Africi maris plagis, Æn. 1. 115.

63. *Parcere genti, Diique Deæque, &c.*) Numina Trojæ infesta: *Juno*, Æn. 1. 33. *Neptunus*, Æn. 2. 610. *Pallas*, Æn. 2. 162. De *Dardania* gente & *Teucris*, Æn. 1. 239. De *Pergamo*, Æn. 1. 470. De *Ilio* & *Troja*, Æn. 1. 5. De *Latio*, Æn. 1. 10. De *numinibus Trojæ*, Æn. 2. 717. De *Trivia*, Diana, Æn. 4. 511.

69. *De marmore templa, &c.*) Alludit ad pleraque, quæ a Romanis Æneæ posteris in Apollinis honorem instituta sunt. Ad ludos quidem Apollinares primo bello Punico institutos ex Sibyllino carmine, Cornelio Rufo decemviro, qui inde dictus est *Sibylla*; postmodum corrupto vocabulo *Sylla*. Deinde ad templum Apollinis, in Palatio post Actiacam victoriam ab Augusto magnificentissime exstructum.

71. *Te quoque, &c.*) Non significat templum Sibyllæ esse exstruendum; sed locum duntaxat assignandum in ipsis Jovis Capitolini penetralibus & sacrario, ubi libri Sibyllini reponerentur sub eorum virorum cura, de quibus diximus v. 36. De *sortibus* pro *oraculis*, Æn. 4. 346.

74. *Foliis ne carmina manda.*) Hoc Sibyllæ illi

li

Ne turbata volent rapidis ludibria ventis:
Ipsa canas, oro. Finem dedit ore loquendi.
At Phœbi nondum patiens immanis in antro
Bacchatur vates, magnum si pectore possit
Excussisse Deum: tanto magis ille fatigat
Os rabidum, fera corda domans, fingitque premendo,
Ostia jamque domus patuere ingentia centum
Sponte sua, vatisque ferunt responsa per auras.
O tandem magnis pelagi defuncte periclis!
Sed terra graviora manent. In regna Lavini
Dardanidæ venient, mitte hanc de pectore curam:
Sed non & venisse volent. Bella, horrida bella,
Et Tybrim multo spumantem sanguine cerno.
Non Simois tibi, nec Xanthus, nec Dorica castra
Defuerint: alius Latio jam partus Achilles,
Natus & ipse Dea: nec Teucris addita Juno
Usquam aberit. Quum tu supplex in rebus egenis,
Quas gentes Italum, aut quas non oraveris urbes?

INTERPRETATIO.

noli inscribere carmina frondibus, ne confusa evolent in *ludibrium rapidorum ventorum: precor te, loquere tu ipsa.* Sic *fecit finem loquendi voce. At Sibylla ingens, nondum patiens Phœbi, furit in caverna, tentans an possit expellere e pectore magnum Deum: ille tanto magis exagitat os rabidum, subigens pectus efferatum, & opprimendo accommodat* ad oracula proferenda. *Et jam centum magnæ portæ antri apertæ sunt motu proprio, & emittunt in aerem* hæc *responsa Sibyllæ. O qui evasisti magna pericula maris! Sed majora exspectant te in terra. Trojani pervenient ad regnum Lavinium, ejice hanc sollicitudinem e corde: sed cupient quoque non eo pervenisse. Video bella, horrida bella, & Tybrim spumantem multo sanguine. Non deerunt tibi Simois, nec Xanthus, nec exercitus Græci: alter Achilles jam paratus est* in *Latio, ipse etiam filius Deæ, & Juno infesta Trojanis non aberit ullo loco. Quum tu, quas nationes Italorum, & quas urbes non implorabis sup-*

NOTÆ.

li peculiare ajunt fuisse, ut palmarum foliis oracula sua describeret; citatque Varronem Hortensius. Cerdanus censet id ex usu fuisse illorum temporum: quibus nondum scribebatur in cortice, aut papyro, aut pergamo corio, sed in frondibus tantum arboreis.

76. *Finem dedit ore loquendi.*) Consulto dictum id volunt interpretes, quia interim *animo* multa volvebat precabaturque, dum *ore* tacebat. Ego tamen hic poetæ diligentiam desidero.

77. *Nondum patiens.*) Vel *nondum* hic significat *non*, ut censet Cujacius: hoc sensu: *Sibylla impatiens Phœbi conatur eum excutere.* Vel potius significat, Sibyllam nondum esse *omnino docilem* subditamque Phœbo, ut ex ipsius arbitrio oracula eloquatur; sed reluctari donec fugatur cogaturque.

78. *Bacchatur.*) Furit more Baccharum; de quibus Æn. 4. 301. *Si possit:* locutio sic explenda, *tentans an possit.* Ut Æn. 2. 756. *Pedem si forte tulisset*, id est, *explorans an pedem retulisset.*

84. *In regna Lavini.*) Regna *Lavinia:* regionem Italiæ, ubi urbs *Lavinium*, sic Æn. 1. 251. *urbem Patavii*, ubi est urbs *Patavium*. An vero jam ante Æneæ tempora *Lavinium* urbi nomen esset, diximus Æn. 1. 6. Quidam legunt male: *regna Latini*, regis, ad quem Æneas perveniet, Æn. 7. 45. De *Tybri*, Æn. 8. 330.

88. *Non Simois, &c.*) Comparat vates bella Trojana cum futuris in Italia bellis, ex locorum, personarum, causarumque similitudine. Confert enim *Xanthum & Simoenta*, de quibus Æn. 1. 104. 477. cum *Tybri & Numice*, de quibus Æn. 8. 330. Æn. 7. 150. *Achillem* cum *Turno*, de quo Æn. 7. 56. *Helenam* cum *Lavinia*, de qua Æn. 7. 72. De *Latio*, Æn. 7. 54. De *Doricis castris*, id est *Græcis*, Æn. 2. 27.

90. *Natus & ipse Dea.*) Ut enim Achilles matrem habuit Thetida, Ecl. 4. 32. sic Turnus Veniliam nympham, Æn. 7. 56.

Teucris addita Juno.) *Infesta*, & quasi lateri semper *affixa*. Nam *addere*, etsi aliquando bonam in partem sumitur, ut Æn. 8. 301. *Decus addite Divis:* sæpe tamen in malam, & proprie de inflictis verberibus dici probat Taubmannus in Plauti Anlul.

Causa mali tanti conjux iterum hospita Teucris,
Externique iterum thalami.
Tu ne cede malis, sed contra audentior ito,
Quam tua te fortuna sinet. Via prima salutis,
Quod minime reris, Graja pandetur ab urbe.
Talibus ex adyto dictis Cumæa Sibylla
Horrendas canit ambages, antroque remugit,
Obscuris vera involvens: ea fræna furenti
Concutit, & stimulos sub pectore vertit Apollo.
Ut primum cessit furor, & rabida ora quierunt,
Incipit Æneas heros: Non ulla laborum,
O virgo, nova mi facies inopinave surgit:
Omnia præcepi; atque animo mecum ante peregi.
Unum oro: quando hic inferni janua regis
Dicitur, & tenebrosa palus Acheronte refuso;
Ire ad conspectum cari genitoris & ora
Contingat: doceas iter, & sacra ostia pandas.
Illum ego per flammas & mille sequentia tela
Eripui his humeris, medioque ex hoste recepi:
Ille meum comitatus iter, maria omnia mecum,
Atque omnes pelagique minas cœlique ferebat
Invalidus, vires ultra sortemque senectæ,

INTERPRETATIO.

plex in rebus extremis? Causa tantarum calamitatum erit *rursus Trojanis conjux hospitio excipiens eos, & rursus peregrinæ nuptiæ. Tu noli frangi calamitatibus: sed contra resiste audacior, quam tua fortuna te* permittet esse. *Prima salutis via aperietur* tibi *ab urbe Græca, quod non putas. Talibus verbis Cumæa Sibylla canit e recessu terrificas ambages, & reboat e caverna, obtegens vera obscuris: sic Apollo regit habenas, & agitat stimulos sub* ejus *corde. Statim atque furor excessit, & os efferatum siluit; heros Æneas cœpit* loqui; *O virgo, nulla species laborum occurrit mihi nova & improvisa: præsensi & mecum prius mente confeci cuncta. Unum precor: quandoquidem fertur hic esse porta regis inferni, & obscura palus Acheronte exundante: liceat* mihi *ire in conspectum & vultum dilecti patris: monstra iter, & aperi sacras portas. Ego his humeris servavi illum inter flammas & mille spicula insequentia, & extraxi e mediis hostibus: Ille sequutus est meum iter & omnia maria mecum: atque tolerabat omnes minas & cæli & maris,* quamquam *infirmus, supra robur & conditionem*

NOTÆ.

Act. 5. sc. 6. v. 19. citatque Macrobius hoc e Lucilio: *Si mihi non prator siet additus, atque agitet me.*

95. *Conjux iterum hospita.*) Ut Helena, Menelai uxor, quæ Paridem hospitio Spartæ excepit, ab eodem rapta Trojano bello causam dedit: sic Lavinia, filia Latini, qui Æneam hospitio excipiet, Turno promissa, ab Ænea expetita, belli iterum auctor erit.

97. *Graja ab urbe.*) *Pallanteo*, urbe Evandri Arcadis, de quo Æn. 8. 51.

98. *Adyto.*) Loco antri intimo, Æn. 2. 297.

99. *Ambages.*) Circuitus *ambiguos*, ab antiquo *ambi, circum*, & *ago*.

100. *Fræna .... stimulos, &c.*) Metaphora ducta ab equis & bobus: quorum illi reguntur frænis atque habenis, hinc inde tractis & *concussis*; hi fustibus impelluntur, pungunturque præacutis. Fingitur autem Apollo quasi vatibus insidens, equitis aut agitatoris in morem.

105. *Omnia præcepi.*) Monitis Heleni, Æn. 3. 441. Monitis Anchisæ, Æn. 5. 730.

106. *Hic inferni janua regis.*) De hoc aditu inferorum, in Campania Italiæ, ad Avernum lacum, dicemus, v. 237. De *Acheronte*, æstuante & stagnante, v. 323.

111. *Eripui his humeris.*) E Trojano incendio, Græcorumque potestate, Æn. 2. 721.

Quin, ut te supplex peterem, & tua limina adirem,
Idem orans mandata dabat. Natique patrisque,
Alma, precor, miserere: potes namque omnia; nec te
Nequicquam lucis Hecate præfecit Avernis.
Si potuit manes arcessere conjugis Orpheus,
Threicia fretus cithara fidibusque canoris:
Si fratrem Pollux alterna morte redemit,
Itque reditque viam toties: quid Thesea, magnum
Quid memorem Alciden? & mi genus ab Jove summo.
Talibus orabat dictis, arasque tenebat:
Cum sic orsa loqui vates: Sate sanguine Divum,
Tros Anchisiade, facilis descensus Averni:

INTERPRETATIO.

structutis. Prætrrea, ut convrnirem tr supplex, & venirrm ad tuam domum, ipse rogans mr, simul *dabat jussa. O alma, precor, misrrrrr filii & patris: nam potrs cuncta: nec frustra Hecate præposuit tr silvis infernis. Si Orpheus potuit evocare umbram uxoris, adjutus cithara Thracia & chordis sonantibus: si Pollux eripuit fratrem alterna morte, & toties it reditque prr* illam eandem *viam: cur proferam Theseum; cur magnum Herculrm? mihi rtiam origo rst a suprrmo Jove. Talibus verbis prrcabatur, & tangebat altaria: Cum Sibylla cœpit ita loqui: O crrate sanguine Drorum, Trojanr*

NOTÆ.

115. *Ut te supplex peterem, mandata dabat.*) Com Æneæ noctu apparuit, Æn. 2. 731.

117. *Alma..*) Ab *alendo* proprie dicitur: unde *alma Ceres*, & *alma parens*. Sæpe tamen apud Latinos pro *pura* sumitur, ut *lex alma*, atque ita hic pro *Sibylla virgine*.

118. *Lucis Hecate præfecit Avernis.*) *Lucis Avernis*: quia Averous lacus, juxta quem aditus est ad inferos, undique silvis cinctus erat, v. 237. *Hecate*, Proserpina, Æn. 4. 410. 711.

119. *Si potuit, &c.*) Petitionis æquitatem firmat exemplis Æneas. *Orpheus* adire potuit inferos, et conjugem revocaret: quidni possim ut patrem duntaxat videam? *Pollux & Castor* toties eadem via eunt, ac redeunt: quidni ego semel? *Theseus*, ut Proserpinam raperet; *Hercules*, ut Cerberum: quidni ego ut pie agam?

Manes arcessere, &c.) *Arcessere* est, *advocare*; pro quo posterioribus temporibus dictum est *accersere*: neque enim fides iis habenda, qui dicunt, *arcessere* esse *repellere*; *accersere* vero, *advocare*: sed unum idemque significant, & *arcessere* quidem magis ex usu probatissimorum scriptorum. De *manibus*, infra v. 724. De *descensu Orphei ad inferos*, ad liberandam conjugem Euridicen, Georg. 4. 454.

120. *Threicia ... fidibus.*) *Thracia*, quia Orpheus Thrax fuit: de ea regione, Æn. 3. 14. *Fides*, chordæ citharæ: non quod inter se quadam veluti fide concordent, ut vult Festus: sed omnino a σφίδες, quæ Hesychio *corda* sunt.

121. *Pollux, &c.*) De *Pollucis* & *Castoris* genere diximus, Æn. 1. 656. Uterque Ledam habuit matrem, Tyndarei Spartani regis uxorem; patrem Pollux quidem Jovem, unde immortalis fuit: Castor vero Tyndareum, unde mortalis fuit. Communi tamen ambo nomine dicti sunt, & *Castores*, & *Tyndaridæ*, Διόσκουροι *Dioscuri*, id est, *Jovis filii*. Castor equestri arte, Pollux pugilatu insignis memoratur: ambo inter se amicitia conjunctissimi: Helenam sororem a Theseo raptam receperunt: Colchos ad expugnationem velleris aurei cum Argonautis profecti sunt, qua in expeditione cum navis periclitaretur, votaque Diis fierent, ignes ex utriusque fratris capitibus emicuere, quos tranquillitas maris statim consecuta est: mare piratis purgavere. Mortuo deinde Castore, Pollux a Jove obtinuit, ut suam cum ipso immortalitatem partiretur, atque ita factum est, ut alternis diebus, alter in cœlo, alter apud inferos degat. Fabulæ locum dedit siderum illorum natura, quos *geminos* appellamus, qui & ipsi dicuntur esse *Tyndaridæ*: ajunt enim interpretes, altero oriente alterum occidere, quod omnino falsum est. Id quidem verum; ita stellas utriusque capitis esse dispositas inter se, ut in ipso, quod ajunt, sive ortus, sive occasus puncto, cum altera primum oritur, altera infra horizontem adhuc lateat; cum altera primum occidit, altera supra horizontem adhuc appareat. Sunt & ignes eorum nomine dicti, circa navium vela malosque errare soliti, qui nihil ab *ignibus fatuis* differunt. Hi & olim & etiamnum, si duo apparent, salutares nautis habentur; si unus tantum apparet, funestus existimatur. Hispani nautæ nunc vocant ignes *sancti Hermi*, aut *sancti Telmi*: Itali, *sancti Petri*, & *sancti Nicolai*.

122. *Thesea.*) Accusativus Græcus. De eo infra v. 618. De *Alcide*, Herculis nomine, Æn. 5. 414. De ejus factis & descensu ad inferos, Æn. 8. 288.

123. *Et mi genus ab Jove.*) Tam maternum genus a Venere Jovis filia, Æn. 1. 260. quam paternum a Dardano, Jovis filio, Æn. 3. 167. Unde se majorem existimat Polluce, Hercole, & Theseo, qui materno genere mortales erant: Pollux Ledæ, Hercules Alcmenæ, Theseus Æthræ filios. De *tenendis aris* inter supplicandum, Æn. 4. 219. De *Averno*, infra v. 237. De *Dite*, Plutone, Georg. 4. 467.

Noctes atque dies patet atri janua Ditis:
Sed revocare gradum, superasque evadere ad auras,
Hoc opus, hic labor est: Pauci, quos æquus amavit
Juppiter, aut ardens evexit ad æthera virtus,
Diis geniti potuere. Tenent media omnia silvæ,
Cocytusque sinu labens circumfluit atro.
Quod si tantus amor menti, si tanta cupido est,
Bis Stygios innare lacus, bis nigra videre
Tartara; & insano juvat indulgere labori:
Accipe quæ peragenda prius. Latet arbore opaca
Aureus & foliis & lento vimine ramus
Junoni infernæ dictus sacer: hunc tegit omnis
Lucus, & obscuris claudunt convallibus umbræ.
Sed non ante datur telluris operta subire,
Auricomos quam quis decerpserit arbore fœtus.
Hoc sibi pulchra suum ferri Proserpina munus
Instituit. Primo avulso non deficit alter
Aureus, & simili frondescit virga metallo.
Ergo alte vestiga oculis, & rite repertum
Carpe manu: namque ipse volens facilisque sequetur,
Si te fata vocant; aliter, non viribus ullis

INTERPRETATIO.

fili Anchisæ, *facilius* est *descensus* ad *inferos*: *porta nigri Plutonis aperta est diu noctuque*: *sed referre pedem*, *& redire ad aerem sublimem*, *hæc est difficultas*, *hic labor*. *Pauci Deorum filii*, *quos justus Jupiter dilexit*, *vel quos generosa virtus extulit ad cœlum*, id *potuerunt*. *Silvæ occupant omnia intervalla*, *& Cocytus fluens nigris flexibus circumcingit*. *Si tamen tantus amor & tantum desiderium inest animo præternavigandi bis fluvios Stygios*, *& videndi bis nigrum Tartarum*, *&* si *placet suscipere vanum laborem*: *audi quæ prius perficienda sunt*. *Ramus aureus & frondibus & cortice flexibilis*, qui *dicitur dicatus Proserpinæ infernæ*, *latet* in *umbrosa arbore*: *hunc omnis silva occultat*, *& umbræ obscurarum vallium abscondunt*. *Sed non conceditur intrare* loca *secreta terræ*, *prius quam aliquis evulserit ex arbore aureum ramum*. *Jussit pulchra Proserpina ferri ad se suum illud donum*. *Uno decerpto alter non deest* etiam *aureus*, *& ramulus pullulat simili metallo*. *Igitur quære* illum *erectis oculis*, *& inventum evelle manu juxta ritum*: *nam ipse sponte & facile cedet* tibi evellenti, *si fata vocant te* ad

NOTÆ.

131. *Tenent media omnia silvæ.*) Non media inferorum loca, ubi carcer igneus impiorum, & Elysii piorum campi: sed intervalla & spatia, inter Sibyllæ cavernam & inferorum fluvius media: Avernus enim lacus silvis cinctus erat v. 237. & aditus ipse inferorum, v. 257. *De Coryte & Styge*, v. 323.

134. *Bis nigra, &c.*) Et nunc, & cum aliquando morieris. *Tartarus*, plur. *Tartara*, profundissimus est inferorum locus. Alii deducunt a verbo *ταρταρίζειν tremere*: nisi potius hoc verbum ab illo loco deductum est: alii a *ταράττειν*, *turbare*.

137. *Aureus ramus.*) Hoc fictum a Virgilio. Occasionem figmenti petitam putat Servius e sacra Dianæ silva, apud urbem Latii Ariciam, cui sacerdos præerat dictus Rex nemoriensis, conditione fugitivus. Hanc in silvam quisquis fugitivus venisset, si poterat inde ramum auferre, poterat & cum sacerdote decertare singulari certamine; ac si eum vicisset, ejus in locum succedere. Auctor hujus & sacri & moris ferebatur fuisse Orestes, qui ex Taurica Chersoneso cum Iphigenia sorore fuga elapsus, raptim inde Dianæ simulacrum Ariciæ collocaverat.

138. *Junoni infernæ.*) Proserpinæ inferorum deæ, de qua Georg. 1. 39. *Juno inferna* vocatur, quemadmodum vir ejus Pluto *Jupiter Stygius*, Æn. 4. 638. Et vero silvam Averno circumjectam, de qua dicemus, v. 237. ajunt Proserpinæ dicatam fuisse Homerus, Lycophron, & Diodorus.

141. *Auricomos fœtus.*) Vel fructus etiam aureos, aureis comis, id est, frondibus ornatos, vel ramum ipsum aureum, qui, quia pullulat ex arbore, fœtus illius dici potest.

Vincere, nec duro poteris convellere ferro.
Præterea jacet exanimum tibi corpus amici,
Heu nescis! totamque incestat funere classem:
Dum consulta petis, nostroque in limine pendes.
Sedibus hunc refer ante suis, & conde sepulcro.
Duc nigras pecudes: ea prima piacula sunto.
Sic demum lucos Stygios, regna invia vivis,
Aspicies. Dixit, pressoque obmutuit ore.
Æneas mœsto defixus lumina vultu
Ingreditur, linquens antrum, cæcosque volutat
Eventus animo secum: cui fidus Achates
It comes, & paribus curis vestigia figit.
Multa inter se se vario sermone serebant:
Quem socium exanimum vates, quod corpus humandum
Diceret. Atque illi Misenum in litore sicco,
Ut venere vident indigna morte peremptum;
Misenum Æoliden, quo non præstantior alter
Ære ciere viros, Martemque accendere cantu.
Hectoris hic magni fuerat comes: Hectora circum
Et lituo pugnas insignis obibat & hasta.
Postquam illum victor vita spoliavit Achilles,

INTERPRETATIO.

inferos: *alioqui non poteris* illum *superare ullo robore, nec amputare duro ferro. Præterea cadaver amici exanime jacet tibi, heu ignoras* id! *& funestat morte totam classem: dum requiris responsa, & suspensus hæres ad januam meam. Prius depone hunc in propria sede, & include tumulo.* Deinde *duc* ad aram *victimas nigras: hæ primæ sint expiationes. Ita denique videbis silvas Stygias, regionem inaccessam viventibus.* Sic *loquuta est, tum clauso ore tacuit. Æneas relinquens cavernam incedit vultu tristi, figens oculos* in terram; *& volvit secum mente casus obscuros: cui fidelis Achates it comes, & figit pedes* agitatus *similibus curis. Jactabant inter se plurima vario colloquio*: scilicet, *quem sociorum mortuum dixisset Sibilla, quod cadaver tumulandum. At illi postquam pervenere ad* suos, *aspiciunt in litore arido Misenum occisum miseranda morte; Misenum* filium *Æoli, quo non* erat *alter aptior ad incitandos tuba viros, & inflammandam pugnam sonitu. Hic fuerat socius magni Hectoris; juxta Hectora circumibat* pugnantes *conspicuus tuba & hasta. Ex quo victor Achil-*

NOTÆ.

150. *Incestat funere classem:*) *Incestare*, opponitur *casto*, & *incestare* est *polluere*, *funestare*, *fœdare*. Censebatur vero polluta domus omnis, in qua quis mortuus fuerat, nisi certis piaculis expurgaretur.

152. *Sedibus suis.*) Terra, quæ proprius est locus mortuorum.

153. *Ea prima piacula sunto.*) Censent aliqui præscribi sacrificia funebria ad expiandam labem ex morte Miseni contractam. Alii melius referunt ad sacrificia, Diis inferis offerenda, infra v. 243. Licet enim illa *impetratoria* videri possint ab obtinendum aditum inferorum; erant etiam *expiatoria*: expiandæ enim erant scelerum labes, ut quis hoc beneficio dignus haberetur; quare Æneas aqua recenti corpus lustrat, v. 635. *De lucis Stygiis*, v. 237. *De Styge*, v. 323.

164. *Misenum Æoliden.*) Filium eum facit *Æoli*, ventorum Dei, de quo Æn. 1. 56. quia ad afflandam tubam vento flatuque opus est. De *Marte*, qui hic pro pugna sumitur. Ecl. 9. 12. De *Hectore* Priami filio, ab Achille occiso, Æn. 1. 487.

167. *Lituo.*) *Tuba* recta est *cornu* plane incurvum; *lituus* inter utrumque medius: ab ejus figura baculus auguralis *lituus* quoque dictus est. Tubæ, antequam ex ære fierent, e conchis intortis oblongisque in usu fuerant. De *Dardanio*, Trojano, Æn. 1. 239. De *Tritone* Neptuni tubicine, Æ. 1. 148.

Dardanio Æneæ se se fortissimus heros
Addiderat socium, non inferiora secutus.
Sed tum forte cava dum personat æquora concha
Demens, & cantu vocat in certamina Divos;
Æmulus exceptum Triton, si credere dignum est,
Inter saxa virum spumosa immerserat unda.
Ergo omnes circum clamore fremebant,
Præcipue pius Æneas. Tum jussa Sibyllæ,
Haud mora, festinant flentes; aramque sepulcri
Congerere arboribus, cœloque educere certant.
Itur in antiquam silvam, stabula alta ferarum:
Procumbunt piceæ: sonat icta securibus ilex,
Fraxineæque trabes: cuneis & fissile robur
Scinditur: advolvunt ingentes montibus ornos.
Necnon Æneas opera inter talia primus
Hortatur socios, paribusque accingitur armis.
Atque hæc ipse suo tristi cum corde volutat,
Aspectans silvam immensam, & sic ore precatur:
Si nunc se nobis ille aureus arbore ramus
Ostendat nemore in tanto, quando omnia vere
Heu nimium de te vates, Misene, locuta est.
Vix ea fatus erat, geminæ cum forte columbæ
Ipsa sub ora viri cœlo venere volantes,
Et viridi sedere solo. Tum maximus heros
Maternas agnoscit aves, lætusque precatur:

INTERPRETATIO.

les privaverat vita Hectora, heros generosissimus adjunxerat se socium Æneæ Trojano, non secutus viliorem dominum. Sed modo, dum forte inconsultus sonat per mare concha excavata, & sonitu lacessit Deos ad certamen, Triton invidus, si æquum est id credere, submerserat spumantibus fluctibus hominem circumventum inter scopulos. Igitur omnes circum querebantur magno clamore, imprimis pius Æneas. Deinde exequuntur mandata Sibyllæ plorantes, nulla mora est, & contendunt accumulare ex arboribus atque erigere ad cælum rogum sepulcralem. Eunt in silvam veterem, profunda latibula ferarum: piceæ cadunt, ilex resonat percussa securibus, & trunci fraxinei, roburque fissile frangitur cuneis: volvunt e montibus magnas ornos. Æneas quoque inter tales labores primus incitat socios, & instruitur similibus instrumentis. Interim ipse meditatur hæc suo cum animo mœsto, intuens ingentem silvam; & ita orat voce: O si jam ille ramus aureus monstret se nobis in tanta silva: siquidem, o Misene, Sibylla nimis vere dixit cuncta de te. Vix loquutus erat ista, quando duæ columbæ forte volantes per aerem venerunt in ipsum conspectum hominis, & steterunt in viridi terra. Tum maximus heros agnoscit volucres

NOTÆ.

177. *Aram sepulcri.*) Rogum in modum aræ conformari solitum. Æn. 4. 494.

180. *Picea, &c.*) *Picea*, pini species, resinam ferens, arbor funesta, de qua Georg. 2. 257. *Ilex* e querceo genere: *leccio*. *Fraxinus*, arbor nota, *frassino*. *Robur*, species quercus, Georg. 2. 25. *Ornus*, fraxinus silvestris, Ecl. 6. 71.

184. *Armis.*) Securibus, instrumentis lignatorum. Sic instrumenta pistorum, Æn. 1. 181. dicuntur *Cerealia arma*. Nec dedecebat pium principem hæc pietas in mortuos.

193. *Maternas aves.*) Columbas, ob fœcunditatem Veneri sacras, Æneæ matri.

Este duces, o si qua via est, cursumque per auras
Dirigite in lucos, ubi pinguem dives opacat
Ramus humum: tuque o dubiis ne defice rebus,
Diva parens. Sic effatus vestigia pressit,
Observans quæ signa ferant, quo tendere pergant.
Pascentes illæ tantum prodire volando,
Quantum acie possent oculi servare sequentum.
Inde ubi venere ad fauces graveolentis Averni,
Tollunt se celeres, liquidumque per aera lapsæ
Sedibus optatis gemina super arbore sidunt,
Discolor unde auri per ramos aura refulsit.
Quale solet silvis brumali frigore viscum
Fronde virere nova, quod non sua seminat arbos,
Et croceo fœtu teretes circumdare truncos.
Talis erat species auri frondentis opaca
Ilice, sic leni crepitabat bractea vento.
Corripit extemplo Æneas, avidusque refringit
Cunctantem, & vatis portat sub tecta Sibyllæ.
Nec minus interea Misenum in litore Teucri
Flebant, & cineri ingrato suprema ferebant.

INTERPRETATIO.

matris suæ, *& gaudens orat: O vos estote duces, si est aliqua via, & ex aere dirigite iter* meum *in silvam, ubi ramus pretiosus inumbrat terram fœcundam: & tu, o Dea mater, ne desere* me in *rebus incertis. Sic locutus continuit pedem, explorans quæ dent indicia, quo pergant ire. Illæ pascentes cœperunt tantum progredi subsiliendo, quantum oculi sequentum poterant observare* visu *acutissimo. Deinde postquam pervenerunt ad oram fœtidi Averni, attollunt se veloces, & elapsæ per aerem tenuem sistunt grato loco super gemina arbore, unde splendor auri dissimilis coloris emicuit inter ramos. Quale viscum, quod propria arbor non producit, solet hyberno tempore in silvis virescere foliis recentibus, & cingere ramusculo fulvo ramor*-arborum *rotundos. Talis erat forma auri pullulantis* in *densa ilice, sic lamina stridebat dulci vento. Æneas statim accipit* ramum, *& cupidus decerpit lentiorem, defertque in domum Sibyllæ. Interea Trojani non segnius plorabant in litore Misenum, & parabant ultima* officia *cadaveri mæ-*

NOTÆ.

199. *Pascentes ... volando.*) Non passis in aerem alis volando; tum quia sic pascere non potuissent; tum quia mox v. 202. *tollunt se celeres.* Ergo prius incedebant, & inter pascendum volitabant subsiliebantque. Alluditque poeta ad pullorum augurium, quod optimum habebatur, si pascerent pulli.

201. *Fauces Averni.*) Ad os ipsum *Averni* lacus, qua parte cum *Lucrino* lacu committitur, ut diximus Georg. 2. 161. Hic tollunt se columbæ in auras, non modo ut pestilentem lacus halitum evitent; sed ut in arborem vicinam evolent, in eaque latentam ramum ostendant Æneæ. *De Averno*, infra v. 237.

204. *Discolor.*) Non enim tota arbor aurea: sed in ilice viridi ramus unicus aureus, quo avulso subibat alter. *Aura auri.*) Fulgor auri, unde *aurum*, & *auroram*, & *thesaurum* dici putat Scaliger, Poetic. lib. 4. 16.

205. *Viscum.*) Species est fruticis, politi & glutinosi, in ilica & larice & querui maxime generiarboribus, hyeme arumpens in ramuli modum, earumque arborum ramis adhærescens: extra fulvi, intus porracai coloris, *viseo di quersiu.* Non nascitur e semine proprio arboris; at neque ex insidentium volucrum fimo; ut putavere veteres, sed ex ipso arborum vitali axcremento: unde ait: *quod non sua seminat arbos.* Nulla sine visco sacra Gallorum sacerdotes Druidæ faciebant, ex Plinio lib. 16. 44.

209. *Bractea.*) Tenuior subtiliorque lamina; hanc enim speciem aureæ frondes habebant.

210. *Avidus .... Cunctantem.*) Quomodo *cunctantem*, siquidem dixerat Sibylla, *facilisque sequetur, si te fata vocant.* Nodum solvit vox ista *avidus*: quippe avido citissima quæque tardiora videntur.

213. *Cineri ingrato.*) Ad quem nullus funebrium officiorum sensus perveniebat. Vel, qui nullam erat gra-

Principio pinguem tædis & robore secto
Ingentem struxere pyram: cui frondibus atris
Intexunt latera, & ferales ante cupressos
Constituunt, decorantque super fulgentibus armis.
Pars calidos latices & ahena undantia flammis
Expediunt, corpusque lavant frigentis & unguunt.
Fit gemitus: tum membra toro defleta reponunt,
Purpureasque super vestes, velamina nota,
Conjiciunt. Pars ingenti subiere feretro,
Triste ministerium: & subjectam more parentum
Aversi tenuere facem: congesta cremantur
Thurea dona, dapes, fuso crateres olivo.
Postquam collapsi cineres, & flamma quievit,
Relliquias vino & bibulam lavere favillam,

INTERPRETATIO.

sto. Primo erexerunt magnum bustum e tædis pinguibus & quercu fissa: cujus latera ornant ramis funestis, & in parte *anteriore collocant funebres cupressos, & desuper ornant armis splendentibus. Pars adhibent aquam calidam, &* vasa *ærea ebullientia* ex *igne: & eluunt unguuntque cadaver frigentis. Fit comploratio: deinde collocant* in *lecto membra deplorata, & superaggerunt vestes purpureas ac tegmina consueta. Pars supposuere* se *magno feretro,* quod est *triste officium: & retro versi porrexere suppositam facem* ex *consuetudine majorum: comburuntur accumulata munera thuris, & carnes, & pocula injecti olei. Postquam cineres subsederunt, & flamma defecit, irrigaverunt*

NOTÆ.

gratiam relaturus. Vel potius, qui mœstitiam omnibus creabat, minime *gratus* & *lætus*. Habet porro funus, illud præcipua veterum cæremoniarum vestigia.

215. *Pyram, &c.*) I. De *pyra, rogo, busto,* Æn. 4. 494. II. *Atræ frondes,* rami sunt funestarum arborum, quales *taxus, picea, cupressus* imprimis; quæ cum gravis esset odoris, ideo juxta Varronem addebatur pyræ, ne combusti cadaveris fœtor nares adstantium læderet, vel quia, cum excisa nunquam renasci soleat, ideo mortis erat insigne. III. *Arma, & vestes,* & quidquid viro carissimum fuerat, etiam cum mortuo comburebantur. Atque hæc ad structuram rogi pertinent: cætera ad curam cadaveris.

218. *Calidos latices.*) I. Lavabant cadavera calidis undis; ut si quid esset vitalis spiritus, quod homines falleret, excitaretur calore. II. Ungebant amomo, hyacinthino, rosaceoque unguento, non tantum quæ diu servanda erant, ut apud nos in usu est; sed etiam in honorem quæ proxime comburenda; idque officium erat penes *pollinctores*. III. Fiebant gemitus & conclamatio: tum ad dolorem, tum ad vitam, *si* adhuc superesset, revocandam: & ad id muneris conducebantur mulieres *præficæ*, quæ cæteris plangendi modum statuebant. IV. Collocabatur cadaver in toro, lecto e stragulis ac vestibus congesto. De toro, Æn. 3. 224. V. Lectus ipse imponebatur *feretro:* quod cratis instar fuit, e ligno, & vimine; neque solum aptum funebribus, sed aliis quibuslibet pompis, in quibus simulacra aut spolia ferebantur: a *ferendo* dictum; unde & *Jupiter Feretrius*, cui Romulus spolia Cæninensium regis prælio occisi in ejusmodi ferculo obtulerat, ut est apud Livium lib. 1. 10. VI. Subibant humeris feretrum consanguinei, virique nobiles. Sic Augustus ab Senatoribus elatus est, ex Suetonio cap. 100. Germanicus a Tribunis & Centurionibus, ex Tacito lib. 3. 1. Severus ab equestris ordinis nobilissimis, ex Herodiano lib. 4. VII. Propinqui facem pyræ subjiciebant, sed averso vultu, ut se id invitos facere ostenderent. VIII. Pingues etiam liquores, *thus, oleum, dapes,* id est, carnes adipemque victimarum, rogo adjiciebant ad excitandum ignem. Ita Achilles in funere Patrocli, Iliad. 23. 268.

227. *Relliquias, vino, &c.*) Combusto cadavere, I. Vino prunas exstinguebant, ut cineres facilius colligi possent. Patet id ex Patrocli funere, Iliad. 23. 250. II. Secernebant defuncti cineres ab aliis cineribus; imprimis ossa, cognitu facillima: quod notat Homerus eodem libro v. 240. Fuit etiam apud Indos lini genus, molli & lapideo filo; quod igne splendesceret tantum, non absumeretur. Hinc regibus texebant tunicas, quæ corporum favillam a reliquo cinere separabant, ex Plinio lib. 19. 1. III. Cineres imponebant urnæ, cado, phialæ, ut sepulcro deinde mandarentur. Iliad. 23. 253. IV. Quia maculam aliquam contraxerant ex funere, unde funestati & incesti putabantur, ideo antequam abirent, purgabantur a sacerdote trina lustralis aquæ aspersione per circuitionem, *pura circumtulit unda:* unde verbum *lustro*, quod proprie est *solvo, expio*, ad significandam *circuitionem* traductum est, Æn. 1. 612. Æn. 4. 279. Aqua autem lustralis erat juxta Athenæum lib. 9. in qua titionem tingebant, sumptum ex altari, ubi peregerant sacra. V. *Verba novissima*, alia erant, quibus alloquebantur cadaveris reliquias, nempe ter repetitum *Vale:* alia,

qui-

Ossaque lecta cado texit Chorinæus aheno:
Idem ter socios pura circumtulit unda,
Spargens rore levi & ramo felicis olivæ:
Lustravitque viros, dixitque novissima verba.
At pius Æneas ingenti mole sepulcrum
Imponit, suaque arma viro, remumque, tubamque,
Monte sub aerio, qui nunc Misenus ab illo
Dicitur, æternumque tenet per sæcula nomen.
His actis, propere exequitur præcepta Sibyllæ.
Spelunca alta fuit, vastoque immanis hiatu,

INTERPRETATIO.

vino reliquias & favillas siccas, & Chorinæus inclusit vasculo æreo ossa collecta. Idem circumiit ter socios aqua piaculari, aspergens tenui rore cum ramo fertilis oleæ, & expiavit viros, & protulit voces ultimas. Sed pius Æneas statuit tumulum magnæ molis, & in eo propria viri illius arma, & remum, & tubam, sub excelso monte; qui nunc appellatur ex illo Misenus, & servat perpetuum nomen in sæcula. His perfectis, implet celeriter jussa Sibyllæ. Fuit caverna profunda, patens lato hiatu, saxe-

NOTÆ.

quibus dimittebant populum, oempe *Ilicet*, id est, *ire licet*; idque ultimum usurpabant in omnium sacrorum exitu, noo funebrium tantum.

230. *Rore levi & ramo felicis, &c.*) Sunt qui *aspergillum* intelligant; ex *oliva*, & *rore marino frutice*, *rosmarino*, de quo Ecl. 2. 49. & Georg. 2. 215. Tamen commodius de aqua instar roris aspersa. *Felicis olivæ.*) Fertilis, sativæ, non silvestris, nec oleastri: qui dicitur Georg. 2. 314. *Infelix superat foliis oleaster amaris.*

232. *Sepulcrum, &c.*) Notat Æneæ pietatem io amicos: & morem illius etiam temporis, defunctorum insignia tumulis insculpendi. Igitur Miseno ponuntur *arma* ut bellatori, nam v. 167. *pugnas insignis obibat & hasta*. *Remus*, ut qui in cursu navigationis obierat: ita ponitur & Elpenori ab Ulyssae, Odyss. 12. 15. *Tuba* denique, ut tubicini.

234. *Qui nunc Misenus, &c.*) *Misenum* intelligit promontorium, monte assurgens, & Puteolanum, nunc Neapolitanum sinum ab occidente terminans, hodie *Capo Miseno*. Nomen huic inditum a sepulcro Miseni Æneæ tubicinis: consentiunt e poetis, post Virgilium, Propertius, Silius, Statius, *a* geographis Solinus & Mela. Ulyssis tamen socium illum facit Strabo. Intra sinum, non longe a promontorio, erat *portus Misenus*: ubi Augustus ad tutelam Italiæ classem alteram semper habebat, alteram Ravennæ.

237. *Spelunca alta fuit, &c.*) I. *Avernus*, ἄορνος ab α privativo & ὄρνις *avis*, lacus est non longe a Puteolano Campaniæ sinu, inter Bajas & Puteolos, hujus situm & cum Lucrino lacu conjunctionem descripsimus Georg. 2. 161. 164. Nomen adhuc hodie: *Lago d' Averno*. Hoc autem nomen olim, non peculiare huic loco, sed iis omnibus commune fuit, o quibus vapores halitusque erumpebant avibus pestiferi; seu lacus, seu cavernæ campique essent: idque manifestum est ex Lucretio l. 6. 738. *Nunc age Averna tibi quæ sint loca cumque lacusque*: imo ex Plinio in proœmio l. 4. locum ejusmodi *Aornon* etiam in Epiro collocat. II. *Spelunca* circa hunc lacum adhuc apparet duplex: altera ad meridiem, quæ dicitur etiamnum *grotta di Sibilla*; videturque esse ostium illius cuniculi, qui ab Averno Cumas usque deducebat, & jam subsidente terra oppletus est: altera, quæ a Puteolis hodieque deducit Neapolim, suffosso monte *Pausilyppo*. Est tamen utraque Æneæ temporibus multo recentior, quippe paullo ante scriptum opus Æneidos a Cocceio effossa; sequente, ut ait Strabo, fabulosam famam de subterraneis hujus loci meatibus & Cimmeriorum cavernis. III. *Vera* hujus loci natura talis fuit. Avernus ipso lacus limpidissimus, sed profundissimus: unde ex Diodoro lib. 4. cæruleus, id est, niger apparet. Idem præcisis rectissimisque collibus, & propter silvas densissimas olim inaccessis cingebatur, in orbem undique præterquam in aditu imminentibus, ex Strabone lib. 5. Totus ille tractus calidæ aquæ fontibus innumeris scatet, sulfure, alumine, sale, nitro, bitumine commistis, ex Plin. lib. 31. 2. Idem Campaniæ litus, ot & vicinæ Siciliæ, passim ubique cavum est, ut patet ox Charybdi, ex Vesuvio, & Ætna, montibus ignivomis: undo Horatius objectas huic mari rupes, *pumices* vocat, Od. lib. 1. 11. 5. IV. *Falsa* hinc multa poetæ finxerunt, Homero duce, qui, cum Ulyssem circa Siciliam & Italiam errantem induceret, ad concitandam admirationem nihil cavit diligentius, quam oe quid nomine suo appellaret. Itaque cum Ulysses, juxta Circes monita, e Circæo Latii monte sive insula ad Plutonis domum nave contendit, Odyss. 10. 512. & Odyss. 11. 13. omnino significatur hic Campaniæ locus: siquidem huc, & Borea vento, & unius diei navigatione Ulysses pervenit. At vero cum sciret Homerus *Cimmerios* quosdam esse in Asia Septentrionali populos, circa Sarmatas & Scythas, Mæotidemque paludem & mare Caspium, qui forte ob caliginosos regionis suæ halitus raro solem videre, & perpetuis in tenebris vivere dicerentur; cum item Græci quatuor præcipue agnoscerent apud inferos flumina, *Acherontem*, *Pyriphlegethontem*, *Cocytum*, & *Stygem*; ideo Cimmerios populos in cavis Campaniæ locis incolas statuit, fluviorumque infernorum nomina calidis ac sulfureis circa Avernum fontibus attribuit; Tyrrhenumque ipsum sive mediterraneum mare, Oceanum appellavit. V. Manserunt apud posteros hæc eadem deinde nomina.

Scrupea, tuta lacu nigro nemorumque tenebris;
Quam super haud ullæ poterant impune volantes
Tendere iter pennis; talis se se halitus atris
Faucibus effundens supera ad convexa ferebat:
Unde locum Graji dixerunt nomine Avernum.
Quattuor hic primum nigrantes terga juvencos
Constituit, frontique invergit vina sacerdos:
Et summas carpens media inter cornua setas,

INTERPRETATIO.

sa, defensa nigro lacu & umbris silvarum: super quam nullæ aves poterant tuto facere iter alis: talis vapor erumpens ex nigris ostiis extollebat se ad curvaturam cœli: unde Græci appellaverunt locum nomine Avernum. Illic primo statuit ad aras *quatuor juvencos nigros* secundum *terga, & sacerdos effundit vinum in caput* eorum, *& secans*

NOTÆ.

Et *Acherusiam* quidem paludem agnoscit Strabo, cœnosam quamdam Tyrrheni maris effusionem, inter Cumas & Misenum promontorium, nunc *lago di Collucia*. Agnoscit & *Pyriphlegethontem* ex aquis calidis; & ad ipsum mare, non procul ab Averno, fontem aquæ potabilis, a qua tamen omnes abstinent, *Stygis* esse aquam rati. Testatur Silius Italicus lib. 12. 117. *Cocyti* vocabulum indutum fuisse Lucrino lacui, qui Averno junctus erat, jamque exsiccatus est. *Cimmeriorum* vero oppidum ibidem olim fuisse, ajunt Plinius, Lycophron, Festus Pompejus, qui addit eo nomine dictos esse, quod convallem incolerent eminenti jugo circumdatam, Sole neque matutino neque vespertino illustratam. Ephorus autem apud Strabonem ait eos in cuniculis habitasse, & metallis effodiendis ibi quæsisse victum. Inde ajunt locum illum Plutoni dicatum esse, & nemus ibidem fuisse Proserpinæ sacrum, sylvam haud dubie Averno circumdatam; & sub terra oraculum, ubi vita functi responsa darent; & qui lacum navigabant, prius sacrificiis solitos placare genios subterraneos. Fœtorem vero Averni perniciosum avibus, inter fabulas Strabo reponit, propter aquæ limpitudinem, etiam Aristoteli memoratam. VI. Hinc demum factum est ut Latini poetæ, cum suis de rebus agunt, ostium inferorum in speluncis lacus *Averni* constituant: cum autem Græca describunt, in antris collocent *Tænari* montis, qui promontorium est Laconiæ, in parte Peloponnesi maxime meridionali, inter Laconicum & Messeniacum sinum, nunc *capo Maina*. Hac descendisse dicitur Hercules cum Theseo apud Senecam in Hercule furente, ac Orpheus, Georg. 4. 467.

241. *Convexa.*) Concava spatia. Sic Æn. 1. 314. *Classem in convexo nemorum, &c.*

243. *Quattuor hic primum, &c.*) De hoc sacrificio, quod Sibylla Diis inferis fieri præceperat v. 153. hæc accipe. I. *Sacerdos*, ipsa *Sibylla* est, quemadmodum saga illa, Æn. 4. 509. *Crines effusa sacerdos tercentum tonat ore Deos.* II. *Locus* sacrificii, *spelunca* est, per quam aditus esse putabatur ad inferos, diversa illa quidem ab antro Sibyllæ: Sibyllæ enim antrum in ipso erat Apollinis templo, Cumanaque urbe, ut diximus vers. 9. hæc vero spelunca apud Avernum lacum. Mos autem fuit ejusmodi sacrorum, ut sub terra fierent: effossa etiam scrobe, in quam sanguis & libamina invergerentur. Ita Ulysses Odyss. 11. 25. III. *Tempus* sacrificii *nox*, v. 252. *nocturnas inchoat aras*, & maxima noctis parte sacrificium duravit ad usque ortum Solis, v. 255. IV. *Victimæ nigræ*; ob inferorum tenebras, *pari numero*, quia Diis inferorum hic placebat, ut *impar* superis, Æn. 5. 96. *Sterilis vacca* Proserpinæ, quia nullam ex Plutone marito prolem susceperat. V. *Sacerdos invergit vina* in frontem ad probandas victimas: si enim subita illa vini aspersione non contremiscerent, sed stuperent immobiles, sacrificio aptæ non erant. *Invergit* porro: id est, conversa plane manu sive patera deorsum effundit, quia Diis offert inferis: si autem superis, manu supina quasi in altum emittens, vinum cornibus effundebat: quare tunc ait Virgilius, Æn. 4. 61: *Media inter cornua fundit*, nunc vero, *invergit*. De voce *libo*, quæ *stillo*, *degusto*, & *sacrifico* etiam significat, Æn. 1. 740. VI. *Setas & pilos* carpit, & in ignem jacit, ut sacrificium incipiat, ostendatque victimam Diis jam devotam esse. Agamemnon tamen Iliad. 3. 274. pilos illos non in ignem jacit; sed adstantibus distribuit, ut significet, omnes fœderis, quod sacrificio illo cum Trojanis sanciebatur, testes ac vindices futuros. VII. *Voce*, id est, sono confuso, ac tumultuoso, non distincta voce appellat *Hecaten*, quæ in cœlo *Luna*, in inferis *Proserpina* appellatur. De *Hecate & Erebo* Æneidos 4. 509. 510. 511. VIII. Ministri victimas cædunt: idque fiebat, primum *securi* in cervicem impacta, præsertim in majoribus victimis, ut ictu exanimatæ conciderent; tum deinde cultris jugulabant. De primo more dixi Æn. 2. 224. *Taurus & incertam excussit cervice securim.* IX. *Sanguinem* suscipiunt *pateris*, planis patentibusque poculis, ut circa aras in terram effundant; quemadmodum Ulysses in scrobem, Odyss. 11. 35. X. Æneas ipse, non opera ministrorum, sed manu propria, victimas aliquot jugulat: heroum more, qui fere semper hoc officio apud Homerum defunguntur. XI. Denique *solida viscera* comburit flammis, quod vocant *holocaustum*, imponitque solida ipsa corpora, sola detracta pelle: *viscera* enim ait Servius esse, quicquid sub pelle est, etiam carnes quibus ossa vestiuntur: *exta* vero sunt ea ipsa viscera, quæ maxime *extant* aperto pectore, ut cor, pulmo, lien. Aliis autem in sacrificiis, carnium & extorum partes aliquæ distribuebantur ad epulas, ut Æn. 8. 182. Tum victimas ipsas inspergit oleo, ut facile comburantur.

Ignibus imponit sacris libamina prima,
Voce vocans Hecatem, cœloque Ereboque potentem.
Supponunt alii cultros, tepidumque cruorem
Suscipiunt pateris. Ipse atri velleris agnam
Æneas matri Eumenidum magnæque sorori
Ense ferit, sterilemque tibi, Proserpina, vaccam.
Tum Stygio regi nocturnas inchoat aras,
Et solida imponit taurorum viscera flammis,
Pingue superque oleum fundens ardentibus extis.
Ecce autem, primi sub lumina Solis & ortus,
Sub pedibus mugire solum, & juga cœpta moveri
Silvarum, visæque canes ululare per umbram,
Adventante Dea. Procul o, procul este, profani,
Conclamat vates, totoque absistite luco.
Tuque invade viam, vaginaque eripe ferrum:
Nunc animis opus, Ænea, nunc pectore firmo.
Tantum effata, furens antro se immisit aperto:
Ille ducem haud timidis vadentem passibus æquat.
Di, quibus imperium est animarum, umbræque silentes,
Et Chaos, & Phlegethon, loca nocte silentia late;

INTERPRETATIO.

en medio cornuum summos pilos, injicit eos in sacras flammas, quasi *primitias sacrificii, appellans clamoee Hecatem potentem* in *cœlo & inferis. Alii suffigunt cultros, & excipiunt in poculis sanguinem calentem. Ipse Æneas cædit gladio agnum nigeæ pellis matei Furiarum & magnæ* ejus *soroei, & vaccam infœcundam tibi, o Proseepina. Deinde facit nocturna sacrificia regi inferno, & offert* super *altaeibus tota coepoea tauroeum, & superfundens etiam oleum visceribus incensis. Ecce autem cieca lucem & ortum primi Solis, cæpit terra reboare sub pedibus, & culmina silvarum* cæperunt *agitaei, & canes visæ sunt allateæe pee noctem, appropinquante Hecate.* Tunc *Sibylla exclamat: Longe, longe eecedite, o profani, & exite e tota silva. Et tu ingeedere viam, & exteahe gladium e vagina: nunc opus est foetitudine, nunc animo constanti, o Ænea.* Hoc *solum locuta, infert se fueens in peofundum speluncæ: Ille* Æneas *passibus non timidis assequitue euntem. O Dii, quibus est potestas in animas, &* vos *umbræ mutæ, & Chaos, & Phlegethon,*

NOTÆ.

250. *Matri Eumenidum, &c.*) *Mater* Eumenidum Nox, quæ ipsas ex Acheronte peperit. *Soror* Noctis, *Terra;* nox enim terræ ombre est. *Eumenides* furiæ tres, de quibus Æn. 4. 469. & Georg. 3. 551. De *Proserpina,* Georg. 1. 39. De *Stygio rege,* Plutone, Æn. 4. 638.

257. *Canes ululare ... adventante Dea.*) Invocaverant *Hecatee,* megico more, ut iis numine suo adesset ad iter tuto peregendom. Adest illa, sed quia se manifesto videndsm non exhibet, ejus præsentiam testantur *ululantes canes.* Per *canes,* intellige, vel canes, quas Hecete comites ettribuere veteres solebant, vel ipsam Hecsten, quæ tribos e capitibus unum habebet caninum, vel canem Cerberum exeunti reginæ ellatrantem, vel Furias, dictas, quoque infernas canes.

258. *Procul este, profani.*) Qui sacris non initiati estis, scelesti, non expiati. Et hæc solemnis fuit sacrorum, etiam magicorum, formula; ut profani inde arcerentur. Cerdanus *profanos* refert ad spectra alie, quæ in Hecate comitatu præter Sibyllæ voluntatem aderant: idque firmat multis poetarum similibus locis. Ego ad omnes Æneæ comites refero, quorum causa non celebrata fuerant sacra: unius enim Æneæ expiandi retionem habuerat, unus erat ad inferos deducendus: quare cæteros arcet, non e spelunca solum, sed e tota etiam lacus Averni silve.

260. *Vaginaque eripe ferrum.*) Ad fuganda, quæ deinceps occurrent, spectra. Quamvis enim in dæmones, ac spiritus, & genios ejusmodi vim ferri nullam esse compertum sit, esse tamen aliquem existimavere Platonici, & poetæ veteres. Ite Ulysses Odyss. 11. 48. fugat ense umbras, in scrobem sanguine plenam avidius incurrentes.

265. *Chaos &, &c.*) Invocatio est poetæ, qualem solet magnorum rerum descriptionibus præfigere. De *Chao,* rudi & confusa mole, ex qua res omnes eru-

pe-

Sit mihi fas audita loqui: sit numine vestro
Pandere res alta terra & caligine mersas.
Ibant obscuri sola sub nocte per umbram,
Perque domos Ditis vacuas, & inania regna.
Quale per incertam Lunam sub luce maligna
Est iter in silvis, ubi cœlum condidit umbra
Jupiter, & rebus nox abstulit atra colorem.
Vestibulum ante ipsum primisque in faucibus Orci,
Luctus & ultrices posuere cubilia Curæ:
Pallentesque habitant Morbi, tristisque Senectus,
Et Metus, & malesuada Fames, & turpis Egestas,
Terribiles visu formæ; Letumque, Laborque:
Tum consanguineus Leti Sopor, & mala mentis
Gaudia, mortiferumque adverso in limine Bellum,
Ferreique Eumenidum thalami, & Discordia demens
Vipereum crinem vittis innexa cruentis.
In medio ramos annosaque brachia pandit
Ulmus opaca, ingens: quam sedem Somnia vulgo

INTERPRETATIO.

loca undique tacita per *noctem, sit mihi licitum narrare* res *auditas, sit* licitum *per divinitatem vestram exponere res tectas profunda terra & obscuritate. Incedebant soli per noctem obscuram in tenebris, & per domos vacuas, inania regna Plutonis. Quale est iter in silvis ad Lunam dubiam, sub luce exigua, quando aer occultat caligine cœlum, & nox obscura eripuit rebus colorem. Ante ipsum vestibulum & in primo aditu inferorum, Luctus & Curæ vindices fixerunt cubilia: habitantque Morbi pallidi, & mæsta Senectus, & Metus, & Fames suadens mala, & Paupertas infamis, spectra horrida aspectu; & Mors, & Labor: deinde Somnus frater Mortis, & Gaudia animi scelerata, & in limine opposito Bellum mortiferum, & ferrea cubicula Furiarum, & Discordia insana implicata tæniis sanguinolentis* circa *capillos sanguineos. In medio* vestibulo *ulmus magna, umbrosa explicat ramos & brachia vetera: ajunt vulgo somnia ina-*

NOTÆ.

perunt, quæ pro Deo Deorumque parente habetur ab Hesiodo, diximus Georg. 4. vers. 247. De *Phlegethonte*, inferno fluvio, infra vers. 523.

268. *Ibant obscuri sola, &c.*) Commutatio, sive hypallago, pro *sc. sub obscura nocte*. Sic Æn. 5. 149. *Vocemque inclusa volutant litora*, pro *inclusam vocem*.

269. *Domos Ditis vacuas, &c.*) Quas habitant umbræ leves, & corporis expertes. De *Dite*, Plutone Georg. 4. 467.

270. *Incertam Lunam.*) Alii explicant Lunam cum Sole conjunctam, tumque minime lucentem. Alii melius, Lunam nubibus & aeris caligine interclusam. De *Jove*, pro aore, Ecl. 3. 60. Ecl. 7. 60.

273. *Vestibulum.*) Spatium est, sive area, quæ viam a domo dividit, estque ante portam ædium. In hoc inferorum vestibulo varias describit calamitates, quas horrendis formis & quasi corporibus vestit. Has fere omnes enumerat Cicero de natura Deorum, lib. 3. 44. atque esse Noctis & Erebi filias. Locum etiam habent inter Noctis liberos, in Hesiodi Theogonia v. 225. *Orcus* hic pro inferis, alibi pro Deo inferorum sumitur infra v. 523.

276. *Malesuada Fames.*) Non tantum est *inopia victus*, sed etiam *avaritia*, & *auri sacra fames*, quæ nullum non suadet scelus.

278. *Consanguineus Leti Sopor.*) *Somnus* dicitur ab Homero, Iliad. 14. 231. κασίγνητος θανάτοιο *frater mortis*, & Hesiodus in Theogon. v. 212. Mortem & Somnum ait Noctis esse liberos. Ut autem *consanguineus* apud Latinos *fratrem germanum* sæpe significat, sic enim usurpat Statius lib. 11. 407. & alibi, ita quoque κασίγνητος apud Græcos.

Mala mentis Gaudia.) Voluptas ex perpetratis sceleribus percipi solita.

280. *Eumenidum thalami.*) Non *lecti conjugales*, quia numquam nupsere Furiæ, sed *sedes*, *cubicula*, vel ubi natæ sunt, vel ubi documbunt: proprie tamen *thalamus* dicitur de cubiculo nuptiali, a θάλλω vireo. De *Eumenidibus*, Æn. 4. 469. Georg. 3. 552.

283. *Quam sedem, &c.*) Somnia sub *arbore* patula & opaca collocat, qualis apta est somno conciliando; sub *ulmo*, quia ut ulmus sterilis arbor est, ita va-

Vana tenere ferunt, foliisque sub omnibus hærent.
Multaque præterea variarum monstra ferarum,
Centauri in foribus stabulant, Scyllæque biformes,
Et centumgeminus Briareus, ac Bellua Lernæ
Horrendum stridens, flammisque armata Chimæra:
Gorgones, Harpyiæque, & forma tricorporis umbræ.
Corripit hic subita trepidus formidine ferrum
Æneas, strictamque aciem venientibus offert.
Et, ni docta comes tenues sine corpore vitas
Admoneat volitare cava sub imagine formæ,
Irruat, & frustra ferro diverberet umbras.
Hinc via, Tartarei quæ fert Acherontis ad undas:
Turbidus hic cœno, vastaque voragine gurges
Æstuat, atque omnem Cocyto eructat arenam.
Portitor has horrendus aquas & flumina servat
Terribili squalore Charon: cui plurima mento
Canities inculta jacet, stant lumina flamma,
Sordidus ex humeris nodo dependet amictus.

INTERPRETATIO.

nia occupare hunc locum, & ipsa *sedent sub omnibus frondibus. Et præterea spectra plurima aliarum ferarum manent ad portas, Centauri, Scyllæ biformes, Briareus centuplex, & hydra Lernæ sibilans horride, & Chimæra evomens ignes: Gorgones, & Harpyiæ, & species umbræ tricorporis. Hic Æneas captus repentino metu educit gladium, & intentat venientibus strictum* illius *acumen. Et nisi sapiens comes docuisset, animas eas leves vagari sine corpore sub inani simulacro figuræ, irrumperet, & frustra feriret umbras gladio. Inde* incipit *iter, quod ducit ad aquas Acherontis inferni. Ille gurges turbidus cœno, & vasta voragine, exundat, & exonerat omnem arenam in Cocytum. Charon, vector tremendus horribili squalore, tenet has aquas &* hos *fluvios: huic multa est in mento canities neglecta, oculi* pleni *sunt igne, vestis sordi-*

NOTÆ.

eana & cassa vulgo somnia; sub *foliis*, ob levitatem & mobilitatem, & quia eo temporu quo cadunt arborum folia, præsurtim eana esse somnia vulgo dicuntur.

286. *Centauri, &c.*) Monstra, superiori parte humana, inferiori equina, Ixione & nubu geniti, Georg. 3. 38. Thessaliæ populi fuere, ideo sic dicti, quia primi ex equis pugnare, & eos stimulis agitaru docuerunt, a *κεντέω stimulo*. De iis, Georg. 3. 115. De *Scyllis* duabus, altera inferiori parte in canes, ac deinde in scopulem conversa; altura in alaudam mutata, Ecl. 6. 74. Æn. 3. 420.

287. *Briareus.*) Gigas, Cœli & Terræ filius: *centumgeminus*, id est, centum brachiis instructus; non centum corporibus. *Ægæon* etiam appellatur, & inferorum custos hic videtur esse, non ut cæteri gigantes pœnis damnatus. Causam habes, Æn. 10. 565. De *bellua Lernæa*, sive *hydra*, quam in Lernæa Argiæ regionis in Peloponneso palude Hercules occidit, Æn. 8. 300.

288. *Chimæra.*) Monstrum ignivomum, cui caput leonis, pectus hirci, cauda serpentis: hanc dicitur Bellerophontes occidisse Pegaso equo invectus, quia montum Lyciæ habitabilem reddidit, cujus in ignivomo cacumine leones erant, in radice serpentes, in medio pascua capris alendis aptissima. De *Gorgonibus* sororibus, quarum natu maxima Medusa serpentinos crines habuit, Æn. 2. 616. De *Harpyiis*, Æn. 3. 211. De *tricorpore umbra Geryonis*, Æn. 7. 662.

292. *Tenues sine corpore vitas.*) *Vitas* quidem, quia animæ sunt immortales; *tenues*, quia separatæ a corpore; & sic a vulnerum & mortis periculo jam immunes. Cur ergo v. 260. jussus erat Æneas ferrum stringere? non sane ut umbras vulneraret; sed meo quidum judicio, ut terreret recordatione quadam ferri & præteritorum in vita periculorum.

295. *Tartarei quæ fert, &c.*) De *Tartaro* infimo inferorum loco, supra v. 134. De *Acheronte & Cocyto*, infra v. 323.

299. *Charon.*) Erebi & Noctis filius: per antiphrasim dictus, quod minime sit *χαίρων gaudens*.

300. *Stant lumina flamma.*) Ita pleni sunt flamma oculi, ut veluti ex ea toti constare videantur. Sic dicitur, Æn. 12. 408. *Stare pulvere cœlum.* Horat. Od. lib. 1. 9. *Vides ut alta stet nive candidum Soracte, &c.* De *ferrugineo* coloru, proprie ferreo, hic nigro, Ecl. 2. 18.

Ipse ratem conto subigit, velisque ministrat,
Et ferruginea subvectat corpora cymba
Jam senior, sed cruda Deo viridisque senectus.
Huc omnis turba ad ripas effusa ruebat;
Matres, atque viri, defunctaque corpora vita
Magnanimum heroum, pueri, innuptæque puellæ,
Impositique rogis juvenes ante ora parentum:
Quam multa in silvis autumni frigore primo
Lapsa cadunt folia, aut ad terram gurgite ab alto
Quam multæ glomerantur aves, ubi frigidus annus
Trans pontum fugat, & terris immittit apricis.
Stabant orantes primi transmittere cursum,
Tendebantque manus ripæ ulterioris amore.
Navita sed tristis nunc hos, nunc accipit illos;
Ast alios longe summotos arcet arena.
Æneas (miratus enim, motusque tumultu)
Dic, ait, o virgo, quid vult concursus ad amnem?
Quidve petunt animæ? vel quo discrimine ripas
Hæ linquunt, illæ remis vada livida verrunt?
Olli sic breviter fata est longæva sacerdos:
Anchisa generate, Deum certissima proles,
Cocyti stagna alta vides, Stygiamque paludem,

INTERPRETATIO.

da nodo ligata *pendet ex humeris. Ipse impellit cymbam pertica, & adjuvat velis, & transportat* umbras *corporum nigra cymba, jam senex, sed senectus robusta & vegeta est*, utpote *Deo. Omnis turba currebat huc effusa ad ripas: matres, & viri, & corpora fortium bellatorum privata luce, pueri, & puellæ innuptæ, & juvenes elati* in *pyras in conspectu parentum:* tam multi, *quam multæ frondes excussæ cadunt per silvas primo frigore autumni, sive quam multæ volucres congregantur ad terram ex alto mari, quando tempestas hyberna pellit* eas *ultra mare, & mittit in plagas calidas. Stabant precantes: ut primi trajicerent spatium, & extendebant manus desiderio ripæ oppositæ. Sed vector asper nunc accipit hos, nunc illos; procul autem a ripa expellit alios. Æneas inquit (nam obstupuit & commotus est* hoc *tumultu), Dic, o virgo, quid significat* illa *frequentia ad fluvium? & quid poscunt animæ? vel ob quam differentiam hæ recedunt e ripa, illæ secant remis aquas pallidas? Sic antiqua vates breviter loquuta est illi: Fili Anchisæ, certissima soboles Deorum, cernis stagna profunda Cocyti, & paludem*

NOTÆ.

312. *Terris apricis.*) Soli expositis, Ecl. 9. 49. Hi porro septem superiores versus fere expressi sunt ea Georg. 4. 473. Quod autem ait de trajectione avium in calidiores plagas, de hirundinibus, deque gruibus, & ciconiis memoratur, Georg. 2. 319.

323. *Cocyti stagna, &c.*) Quinque vulgo a Græcis apud inferos flumina statuuntur. *Acheron, Cocytus, Styx, Phlegethon*, seu *Pyriphlegethon*, & *Lethe*. Nomina illa desumpta sunt e variis Græciæ fontibus ac fluviis, quos propter noxiam aliquam naturæ vim in inferis quoque reperiri finxerunt. I. *Acheron* multiplex: unus in Elide, occidentali & maritime Peloponnesi regione, in Alpheum influens, juxta quem insignis est Plutonis & Proserpinæ cultus, ex Strabone lib. 8. Alter in Thesprotia Epiri regione, ex Acherusia palude profluens ad Cichyrum orbem juxta Strabonem lib. 7. & Pausaniam in Atticis. *Cocytus*, juxta eumdem Pausaniam, non longe ab Acheronte ibidem fluit, aqua insuavissima. *Styx*, fons Arcadiæ est, ad urbem Nonacrin ex altissima rupe stillans, indeque penetrato saxo in Cratim fluvium delabens, tam præsentis veneni, ut vasa quælibet etiam aurea diffringat, nec possit nisi equi ungula contineri. Hæc Pausanias in Arcadicis. Cur autem Dii per eam jurare soliti sint, diximus Georg. 3. 551. *Lethe*, sive, ut mavult Casaubonus, fluvius *Lethes*, geniti-

vo

Di cujus jurare timent & fallere numen.
Hæc omnis, quam cernis, inops, inhumataque turba est:
Portitor ille, Charon: hi, quos vehit unda, sepulti.
Nec ripas datur horrendas, nec rauca fluenta
Transportare prius, quam sedibus ossa quierunt.
Centum errant annos, volitantque hæc litora circum.
Tum demum admissi stagna exoptata revisunt.
Constitit Anchisa satus, & vestigia pressit,
Multa putans, sortemque animo miseratus iniquam.
Cernit ibi mœstos, & mortis honore carentes,
Leucaspim, & Lyciæ ductorem classis Orontem:
Quos simul a Troja ventosa per æquora vectos
Obruit Auster, aqua involvens navemque virosque.
Ecce gubernator se se Palinurus agebat:
Qui Libyco nuper cursu, dum sidera servat,
Exciderat puppi, mediis effusus in undis.
Hunc ubi vix multa mœstum cognovit in umbra,
Sic prior alloquitur: Quis te, Palinure, Deorum
Eripuit nobis, medioque sub æquore mersit?
Dic, age: namque mihi fallax haud ante repertus,
Hoc uno responso animam delusit Apollo;

INTERPRETATIO.

Stygiam, cujus Dii metuunt jurare & violare divinitatem. Hæc omnis turba, quam vides, est egena & insepulta: vector ille est *Charon: hi, quos portat unda,* sunt *sepulti. Nec permittitur trajicere ripas horribiles & fluctus sonantes, antequam ossa reposita sint* in *tumulis. Vagantur* per *centum annos, & volitant circa has ripas: tunc denique recepti transmittunt fluvios desideratos. Filius Anchisæ stetit, & continuit gressum, agitans plurima, & miserans animo* eorum *sortem acerbam. Videt illic tristes & privatos honore sepulturæ, Leucaspim, & Orontem ducem Lyciæ classis, quos e Troade navigantes per maria procellosa Auster demersit simul, sepeliens* in *aquis & navem & homines. Ecce Palinurus gubernator ferebat se* ad eum: *is qui nuper in navigatione Libyca, dum observat astra, ceciderat e puppe, lapsus in medias aquas. Postquam Æneas difficile eum agnovit ob spissas tenebras, ita alloquitur prior: O Palinure, quis Deorum abstulit te nobis, & obruit sub medio mari? Dic, age: nam Apollo non prius inventus mihi mendax, h*

NOTÆ.

vo casu: aut fluvius *Lethæus;* unus fuit in Portugalia, vulgo *Lima*, juxta Strabonem & Melam: alius in Africa, circa majorem Syrtim, urbemque Berenicen, juxta Lucanum; alius in Bœotia, ad Lebadeam oppidum, juxta Pausaniam in Bœoticis. *Lethæi* amnes alibi complures a Strabone numerantur lib. 14. *Phlegethon*, aut *Pyriphlegethon*, nulli quod sciam loco assignatus est, præterquam calidis circa Avernum fontibus, ut refert Strabo ex Homero. II. Nomina hæc omnia luctuosum aliquid significant. Acheron ab ἄχος *dolor*, & ῥέω *fluo*. Cocytus, a κωκύω *fleo*. Styx, a στυγέω *odio prosequor*. Phlegethon, aut Pyriphlegethon a πῦρ *ignis*, & φλέγω *comburo*. Lethe, a λήθη *oblivio*, quod ejus epota aqua oblivionem induceret. III. De eorum inferis situ pluribus disputat Cerdanus. Hoc certissimum: iis nominibus promiscue poetas abuti, nec admodum certo ordine: vulgo tamen dici, e Acheronte profluere Stygem, e Styge Cocytum propagari. IV. Eridanus etiam in campis Elysiis a Virgilio constituitur. Causam vide v. 659.

334. *Orontem.*) Ejus mortem habes, Æn. 1. 117. De *Austro*, vento meridionali, Georg. 2. 58. De *Palinuri casu*, Æn. 5. 835.

338. *Libyco cursu.*) Non tamen mari *Libyco*, sed *Tyrrheno*, cum e Sicilia in Italiam solvisset. Ita tamen Poeta locutus videtur, quia e Libya in Italiam Æneas navigans in Siciliam deflexerat. De *Libya*, Æn. 1. 162. Expressum est hoc Palinuri cum Ænea colloquium ex Homero, Odyss. 11. ubi simile quiddam est inter Ulyssem & Elphenora.

Qui fore te ponto incolumem, finesque canebat
Venturum Ausonios: en hæc promissa fides est?
Ille autem: Neque te Phœbi cortina fefellit,
Dux Anchisiade, nec me Deus æquore mersit.
Namque gubernaculum multa vi forte revulsum,
Cui datus hærebam custos, cursusque regebam,
Præcipitans traxi mecum. Maria aspera juro,
Non ullum pro me tantum cepisse timorem;
Quam tua ne, spoliata armis, excussa magistro,
Deficeret tantis navis surgentibus undis.
Tres Notus hybernas immensa per æquora noctes
Vexit me violentus aqua: vix lumine quarto
Prospexi Italiam, summa sublimis ab unda.
Paullatim adnabam terræ, & jam tuta tenebam;
Ni gens crudelis madida cum veste gravatum,
Prensantemque uncis manibus capita aspera montis
Ferro invasisset, prædamque ignara putasset.
Nunc me fluctus habet, versantque in litore venti.
Quod te per cæli jucundum lumen & auras,
Per genitorem oro, per spem surgentis Iuli;

INTERPRETATIO.

solo responso decepit mentem meam: *quando prædicabat te futurum esse salvum* per *mare, & perventurum ad litus Italicum: an illa est fides promissorum? Ille autem* respondit: *O dux, fili Anchisæ, nec oraculum Phœbi decepit te, nec Deus mersit me mari. Nam forte cadens præceps abstuli mecum gubernaculum multo pondere abruptum, cui commissus custos adhærebam, &* quo *moderabar cursum. Testor maria aspera,* me *nullum habuisse tantum metum pro me, quam ne tua navis, destituta gubernaculo, & privata gubernatore, submergeretur,* si *tanti fluctus tumescerent. Auster validus sustentavit me tres noctes asperas* super *fluctibus, per vastum mare: vix die quarto vidi Italiam erectus ex altis aquis. Paullatim adnabam* ad *terram, & jam attigeram tuta* loca: *nisi natio inhumana appetiisset ferro me, gravatum ob vestem humidam & apprehendentem curvis manibus acuta cacumina rupis, &* nisi *malesana existimasset* me esse *prædam. Nunc fluctus tenent meum cadaver, & venti jactant ad litus.* Id vero *precor te, per gratam lucem cæli & aerem, per patrem, per spem A-*

NOTÆ.

346. *Ausonios.*) De his Italiæ populis, Æn. 3. 171. De *Cortina Phœbi*, loco unde oracula reddebantur, Æn. 3. 92.

348. *Nec me Deus æquore mersit.*) Aliqui sic interpungunt: *nec te Phœbi cortina fefellit, nec me: Deus æquore mersit:* nam a Somno reipsa fuerat submersus. Alii communem retinent continuamque verborum sententiam: ajuntque, ex opinione Palinuri Phorbantem illum fuisse, non Deum, cujus suasu somno se dederit. De *Noto*, sive *Austro*, meridionali vento, Ecl. 3. 120. *Notus*, sive *Auster*, flat a meridie, Ecl. 2. 58.

353. *Excussa magistro.*) Commutatio, id est, *unde magister excussus erat*. Sic infra v. 507. *Nomen & arma locum servant*, id est, *locus servat arma*. Et Æn. 3. 149.

355. *Hybernas noctes.*) Ver tamen erat æstati proximum, ut liquet ex Æn. 5. 46. Igitur hyems hic pro tempestate & maris asperitate sumenda est, ut Æn. 1. 120. *Notus*, sive *Auster*, flat a meridie, Ecl. 2. 58.

356. *Lumine quarto.*) *Die quarto.* Ita Cicero pro Rabirio Posthumo 29. vertit ex Euripidis Medeæ versum his verbis: *Si te secundo lumine hic offendero, moriere.*

358. *Terræ, & jam tuta tenebam.*) Quod satis erat, ut impleta videretur fides oraculorum, quæ ambigua solebat esse. Non tamen legitur in Æneide, quonam oraculo promissus Æneæ fuerit Palinuri appulsus In Italiam.

359. *Gens crudelis.*) *Lucani*, *Italiæ* populi: ad meridiem vicini Brutiis, ad septentrionem Apulis & Picentinis; ad occidentem Tyrrheno mari, ad orientem sinu Tarentino definiti: nunc *Basilicata*, & pars Principatus ulterioris, in regno Neapolitano.

361. *Prædam.*) Naufragum divitem, in quo spoliando multum lucri facere possent. De *Iulo* Æn. 1. 271.

Eripe me his, invicte, malis: aut tu mihi terram
Injice, namque potes; portusque require Velinos:
Aut tu, si qua via est, si quam tibi Diva creatrix
Ostendit (neque enim, credo, sine numine Divum
Flumina tanta paras Stygiamque innare paludem)
Da dextram misero & tecum me tolle per undas,
Sedibus ut saltem placidis in morte quiescam.
Talia fatus erat, cœpit cum talia vates:
Unde hæc, o Palinure, tibi tam dira cupido?
Tu Stygias inhumatus aquas amnemque severum
Eumenidum aspicies? ripamve injussus abibis?
Desine fata Deum flecti sperare precando.
Sed cape dicta memor, duri solatia casus.
Nam tua finitimi, longe lateque per urbes,
Prodigiis acti cœlestibus ossa piabunt,
Et statuent tumulum, & tumulo solemnia mittent:
Æternumque locus Palinuri nomen habebit.
His dictis curæ emotæ, pulsusque parumper
Corde dolor tristi, gaudet cognomine terra.
Ergo iter inceptum peragunt, fluvioque propinquant.

INTERPRETATIO.

stanii crescentis; libera me his malis, o dux *invicte, vel tu impone mihi terram, quandoquidem potes, & pete portum Velinum; vel tu præbe manum* mihi *misero, & trahe me tecum trans fluvium, ut saltem post mortem quiescam in tranquillis sedibus: si est aliquis modus, si Dea mater* tua *tibi monstravit aliquem: non enim, ut existimo, suscipis trajicere tantos fluvios, & paludem Stygiam absque auctoritate Deorum. Talia locutus erat, cum Sibylla incepit talia: O Palinure, unde* est *tibi desiderium tam impium? Tu insepultus videbis aquas Stygias, & fluvium terribilem Furiarum? & exibis in ripam* alteram *sine jussu* Deorum? *Cessa sperare fata Deorum posse mutari orando. Sed accipe memor* mea *verba* ad *solatium acerbæ calamitatis. Nam vicini* Lucaniæ *populi, coacti monitis cœlestibus, placabunt ossa* tua *longe & late per urbes, & erigent* tibi *sepulcrum, & ferent munera sepulcro, & locus servabit perpetuum nomen Palinuri. Curæ* ejus *sedatæ* sunt *his verbis, & dolor tantisper ejectus est e mœsto corde: lætatur* ob *terram sui nominis. Igitur perficiunt iter inchoatum, & accedunt ad flu-*

NOTÆ.

365. *His malis.*) Cum enim centum annos errarent inhumati, nec tam cito admittebantur in Elysium, nec nisi tardius in alia corpora revertebantur, v. 720. 724.

366. *Terram injice.*) Genus erat sepulturæ, *injectio glebæ*, cum quis in cadaver incidisset: idque insepultum relinquere nefas habebatur, quod porcæ sacrificio erat expiandum. Idem injiciendi pulveris mos etiam Græcis fuit.

Portus Velinos.) Non longe ab urbe *Velia*, in litore Lucaniæ, inter promontoria Posidium ac Palinurum. Qui tamen Palinurus commemorare portum potuit Velinum? cum Velia non nisi anno post Æneam amplius sexcentesimo, regnante Rege Romanorum Servio Tullo, condita sit. Reprehenditur eo nomine Virgilius ab Hygino apud Gellium. Sed præterquam quod Poetis omnibus familiaris est & communi usu quasi licita temporis anticipatio, præsertim in re obscuriore, ut notavimus Æn. 3. 703. non leviter eum defendit Alciatus, cum ait, non urbem hic appellari, sed litus ac fluvium, a quo nomen urbi inditum esse Stephanus testatur. Et nunc excisa est, prope *Castell' a mar della Bucca*.

374. *Amnemque severum Eumenidum.*) Severum quidem omnibus, sed præcipue tibi, si contra fas ante centum annos eum trajicere volueris: aderunt enim tibi tum ultrices Furiæ, Eumenides, de quibus Æn. 4. 469. Georg. 3. 552. De *Styge*, supra v. 323.

379. *Prodigiis acti, &c.*) Hoc Servius ait petitum ex historia, Lucanos ob inhumanam Palinuri cædem pestilentia vexatos, consulto oraculo accepisse placandos esse ejus manes, quare & lucum ipsi dicaverent, & tumulum ad meridiem Veliæ erexerunt in promontorio, cui ab eo tempore Palinuri nomen fuit.

Navita quos jam inde ut Stygia prospexit ab unda
Per tacitum nemus ire, pedemque advertere ripæ,
Sic prior aggreditur dictis, atque increpat ultro:
Quisquis es, armatus qui nostra ad flumina tendis,
Fare age, quid venias: jam istinc & comprime gressum.
Umbrarum hic locus est, Somni, Noctisque soporæ:
Corpora viva nefas Stygia vectare carina.
Nec vero Alciden me sum lætatus euntem
Accepisse lacu, nec Thesea, Perithoumque;
Diis quamquam geniti, atque invicti viribus essent.
Tartareum ille manu custodem in vincla petivit,
Ipsius a solio Regis traxitque trementem:
Hi dominam Ditis thalamo deducere adorti.
Quæ contra breviter fata est Amphrysia vates,
Nullæ hic insidiæ tales, absiste moveri,
Nec vim tela ferunt: licet ingens janitor antro
Æternum latrans exsangues terreat umbras;
Casta licet patrui servet Proserpina limen.

INTERPRETATIO.

men. Quos quando vector jam inde ab amne Stygio vidit ambulare per silvam silentem, & admovere pedem ad *litus, sic primus adoritur* eos *verbis, & ultro increpat. Quicumque es, qui accedis armatus ad fluvios nostros, age, dic cur venias, & jam ex isto loco siste gradum. Hæc sedes est umbrarum, Somni, & Noctis somniferæ: non licet vehere cymba Stygia corpora viventia. Nec vero gavisus sum me transmisisse* per *hanc paludem Herculem* huc *venientem, nec Theseum, & Pirithoum, quamvis orti essent Diis, & insuperabiles robore. Ille manu deduxit in catenas infernum canem e solio ipsius Plutonis, & traxit eum trepidantem; hi aggressi sunt extrahere Reginam e lecto Plutonis. Adversus hæc ita locuta est breviter Sibylla Apollinea: Nullæ hic* sunt *insidiæ tales, desine turbari, nec arma* ista *minantur vim:* per nos *licet*, ut *magnus custos in antro semper latrans terreat umbras incorporeas; licet* ut *Proserpina pudica te-*

NOTÆ.

392. *Alciden.*) De eo Herculis nomine, Æn. 5. 414. De *Theseo & Pirithoo*, infra v. 618. *Diis geniti.* Hercules Jove: Theseus, Ægeo quidem, sed juxta fabulas Neptuno: Pirithous Ixione, ut vulgo putatur, sed ut est apud Homerum Iliad. 14. 318. Jove, & Dia ipsius Ixionis uxore; cui, ut addunt alii, Jupiter in equum transformatus circumcurrendo vim intulit, unde nomen inditum Pirithoo, περὶ *circum*, & θεῖν *celer*.

395. *Custodem, &c.*) *Cerberum* canem: qui quidem non ad *solium* Plutonis, sed in ipso aditu inferorum est. Quare vel putandus est canis ad ipsum usque domini solium Herculis metu refugisse, indeque abstractus fuisse; vel solium pro toto regno ac ditione Plutonis accipiendum est. De *Cerbero*, v. 417. De *hoc Herculis facto*, Æn. 8. 296.

397. *Dominam Ditis thalamo.*) *Dominæ* vocantur ab amatoribus amicæ: Horat. Od. l. 2. 12. 13. *Me dulces dominæ Musa Licimniæ cantus, &c.* Etiam a maritis uxores: Sueton. in Claudio 39. *Occisa Messalina, paullo post quam in triclinium decubuit, cur domina non veniret, requisivit.* Et singulariter Proserpina *domina* dicitur, ut sæpe occurrit apud Pausaniam in Arcadicis: Καὶ τῇ Δεσποίνῃ θύουσιν ἱερεῖα οἱ Ἀρκάδες: *Et dominæ mactant victimas Arcades.* Cum autem *Dis* proprie dicatur de Plutone, ut diximus Georg. 4. 467. ideo melius hic legendum putem, *Ditis thalamo*, quam *Dominam Ditis.* De *thalamo*, supra, v. 280. De hoc *Thesei & Pirithoi facto*, infra v. 618.

398. *Amphrysia vates.*) *Apollinea:* quia Apollo ipse vocatur *Pastor ab Amphryso*, fluvio Thessaliæ, ubi Apollo greges pavit: vide Georg. 3. 2.

402. *Servet Proserpina limen.*) Non persuadet Cerdanus, honestas olim fœminas ad januas domorum more meretricio sedisse, licet multa in eam rem congerat. Imo mihi persuasissimum est, tam apud Græcos, quam apud Romanos arctam fuisse mulierum custodiam, easque domum interiorem tenuisse, non januam. Igitur hic *servare limen*, explico *januam clausam tenere:* quo tuto facere Proserpina poterit, cum Æneas ea mente non venerit, ut aditum sibi ad eam perrumpat. Quamquam & hæc potest esse verborum sententia: *Adeo non irrum-*

Troius, Æneas, pietate insignis & armis,
Ad genitorem, imas Erebi descendit ad umbras.
Si te nulla movet tantæ pietatis imago,
At ramum hunc (aperit ramum qui veste latebat)
Agnoscas. Tumida ex ira tum corda residunt.
Nec plura his. Ille admirans venerabile donum
Fatalis virgæ, longo post tempore visum,
Cæruleam advertit puppim, ripæque propinquat.
Inde alias animas, quæ per juga longa sedebant,
Deturbat, laxatque foros: simul accipit alveo
Ingentem Æneam. Gemuit sub pondere cymba
Sutilis, & multam accepit rimosa paludem.
Tandem trans fluvium incolumes vatemque virumque
Informi limo glaucaque exponit in ulva.
Cerberus hæc ingens latratu regna trifauci
Personat, adverso recubans immanis in antro.
Cui vates, horrere videns jam colla colubris,
Melle soporatam & medicatis frugibus offam

INTERPRETATIO.

neat januam patrui sui. *Æneas Trojanus, illustris pietate & fortitudine, descendit ad patrem* suum *in profundas umbras. Si te nulla species tantæ pietatis commovet, saltem agnosce hunc ramum: & ostendit ramum qui tegebatur veste. Tunc corda* Charontis *quieverunt ab ira tumida. Nec plura his* dicta sunt. *Ille admirans munus venerabile fatalis rami,* quod *videbat post longum tempus, appellit nigram navem, & accedit ad ripam. Deinde ejecit alias animas, quæ sedebant in scamnis longis, & evacuat tabulata: simul admittit in cymbam magnum Æneam. Cymba compactilis gemuit sub onere, & bibit per rimas multum aquæ. Denique transmittit ultra fluvium salvos Æneam & Sibyllam in fœdo limo & viridi herba. Magnus Cerberus sonat per hanc regionem latratu e tribus gutturibus* erumpente, *decumbens vastus in spelunca opposita. Sibylla animadvertens colla Cer*beri *jam rigescere serpentibus, projicit huic placentam conditam melle & frugibus præ-*

N O T Æ.

rumpet Æneas in Proserpinæ thalamum, et etiam in ipso domus limine stare illa casta quidem & secura possit. Proserpina, Cereris filia ex Jove: unde Pluto frater Jovis, ipsius & maritus & *patruus* est. *Erebus:* vel Deus, vel locus inferorum profundissimus, Æn. 4. 509. *Juga*, scamna nautica, Æn. 5. 319. *Fori*, tabulata navis, Æn. 6. 605. Georg. 4. 250.

412. *Alveo*) Non fluvii, sed cymbæ. Ita Livius l. 1. de Remo & Romulo cymbæ impositis: *Cum fluitantem alveum, quo expositi erant pueri, tenuis in sicco aqua destituisset.*

413. *Cymba Sutilis.*) Constat cymbas apud plerasque nationes e corio pellibusque consutis fieri. Neque tamen inde existimo infernam illam ejus generis fuisse: sed tantum ex eo more verbum *suere* traductum esse ad fabricam compagemque lignearum etiam navium, qualis hæc fuit: sicut & verbum *texere;* quia e juncis passim aliquæ contextæ fuerunt.

416. *Ulva.*) Herba palustri, absque certo nomine.

417. *Cerberus.*) Canis infernæ januæ custos dictus *Cerberus*, quasi κρεοβόρος *carnivorus*. Describitur ab Apollodoro cum tribus capitibus, draconis cauda, tergore variis serpentum capitibus sparso. Idcirco *latratu trifauci* ululat; & dicuntur ejus *colla horrere colubris*. Hesiodus tamen in Theogon. quinquaginta ipsi capita tribuit.

420. *Melle soporatam, &c.*) *Offa*, placentæ species fuit, ex edulibus rebus diversis mistis subactisque confectæ: μᾶζα Græcis dicta est, eadem Latinis *massa:* eratque primo ex farina, aqua & oleo; mox majori luxu condita etiam fuit, papavere, lacte, ficis, melle, quod sacchari loco veteribus erat. *Fruges* itaque erant farra sive farina, & papaveris semina, quorum usum in bellariis jam notavimus, Æn. 4. 486. *Medicata* erant, id est, temperatæ & simul maceratæ. *Soporatam* dicit, id est, vi soporifera præditam: quæ quamvis non inerat melli, inerat tamen papaveri & aliis frugibus. Quare frustra legit Turnebus *saporatam:* quæ vox est sequioris ætatis scriptorum, Ammiani, Tertulliani; cum *soporatum* eo sensu jam dixerit Virgilius, Æn. 5. 855. *vique soporatum Stygia*. Mellita autem solita dari canibus, & feris, notat Cerdanus ex Apollonio, & Philostrato.

Objicit. Ille fame rabida tria guttura pandens,
Corripit objectam, atque immania terga resolvit
Fusus humi, totoque ingens extenditur antro.
Occupat Æneas aditum, custode sepulto,
Evaditque celer ripam irremeabilis undæ.
Continuo auditæ voces, vagitus & ingens,
Infantumque animæ flentes in limine primo:
Quos dulcis vitæ exsortes, & ab ubere raptos
Abstulit atra dies, & funere mersit acerbo.
Hos juxta, falso damnati crimine mortis.
Nec vero hæ sine sorte datæ, sine judice sedes.
Quæsitor Minos urnam movet: ille silentum
Conciliumque vocat, vitasque, & crimina discit.
Proxima deinde tenent mœsti loca, qui sibi letum
Insontes peperere manu, lucemque perosi
Projecere animas. Quam vellent æthere in alto
Nunc & pauperiem, & duros perferre labores!
Fata obstant, tristique palus inamabilis unda

INTERPRETATIO.

paratis. Ille aperiens tria guttura, præ *fame furiosa, devorat* hanc *projectam*, & *prostratus humi deficit vastis membris*, & *quantus* est *porrigitur* per *totam speluncam. Custode sopito, Æneas occupat introitum*, & *pervadit promptus ripam fluvii, unde non reditur. Statim voces auditæ* sunt, & *magnus vagitus*, & *animæ infantum plorantes sub primis portis: quos dies funesta eripuit, privatos jucunda vita & abstractos ab ubere*, & *demisit morti immaturæ. Juxta hos* sunt, qui *addicti* sunt *morti* ob *injustam calumniam. Nec vero assignantur illæ sedes absque sorte, absque judice. Minos inquisitor agitat urnam: ipse cogit cœtum umbrarum*, & *discutit vitam ac scelera. Deinde tristes occupant vicina loca, qui innocentes intulerunt sibi mortem* propria *manu*, & *pertæsi luminis prodegerunt animas. Quam vellent nunc in superis auris tolerare* & *paupertatem* & *labores difficiles!* Fata id *prohibent*, & *palus odio-*

NOTÆ.

431. *Hæ sine sorte datæ.*) De sortibus in judiciis diversus mos fuit Græcorum ac Romanorum. Apud Romanos in urnam conjiciebantur vel nomina judicum, ut sorte eligerentur ad singulas causas: vel juxta alios, ipsa causarum nomina, ut quo quæque ordine disceptanda esset, sorte statueretur. Apud Græcos urnæ statuebantur duæ, in quas singuli judices calculum sortemque vel damnantem, vel absolventem conjiciebant. Dubitatur quo more judicia peragi apud inferos Virgilius velit. Enimvero unus videtur Minos hic esse judex, ut mox dicemus; ergo minime opus erat judices sorte ducere. At neque varii erant calculi, cum unus esset judex, ideoque duplex omnino calculus; & urna hic notatur unica, eaque *moveri* dicitur, quod in colligendis calculis non usurpatur, sed in miscendis. Igitur omnino urnam & sortes hic adhiberi puto ad causarum ordinem statuendum: quod Budæus in more Romano fuisse contendit, quicquid contra Nannius aliique afferant recentiores.

Sine judice.) Judices inferorum tres præcipui statuuntur, *Minos*, *Rhadamanthus*, *Æacus*. De *Minoe* jam diximus, v. 14. *Rhadamanthus*, hujus frater fuit, ambo Jovis, & Europæ filii: & Minos quidem Cretensibus leges primus dedisse dicitur, Rhadamanthus earum observationem curasse: ita enim Plutarchus in Theseo. *Æacus* Jovis item filius fuit ex Ægina, Pelei pater, & Achillis avus, de quo Æn. 1. 105. Hi tres ob justitiæ severitatem in inferis judicandi munere donati sunt a poetis. At præcipua dignitas penes Minoa, cui soli sceptrum aureum ab Homero datur, Odyss. 11. 567. Virgilius mentionem de Æaco nullam facit; Rhadamanthi sedem in impiorum carcere collocat, pœnarum speciem ac modum unicuique decernentis, v. 566. Hic solum statuit Minoa, has aliasve sedes pro merito singulis assignantem. Quod autem discutiunt nonnulli, an quæstoris, an prætoris Romani munus hic gerat, omnino arbitror inutile.

436. *Quam vellent*, &c.) Ex sententia Platonis: qui ait eos in inferis graviter puniri, qui sibi mortem intulerunt; & vulgo animas ibi ira teneri cupiditate corporis; ut infra videbitur v. 721. 724. De *Styge*, supra v. 323.

Alligat, & novies Styx interfusa coercet.
Nec procul hinc partem fusi monstrantur in omnem
Lugentes campi: sic illos nomine dicunt.
Hic quos durus amor crudeli tabe peredit,
Secreti celant calles & myrtea circum
Silva tegit; curæ non ipsa in morte relinquunt.
His Phædram, Procrinque locis, mœstamque Eriphylem
Crudelis nati monstrantem vulnera cernit,
Evadnenque, & Pasiphaen. His Laodamia
It comes, & juvenis quondam, nunc fœmina, Cæneus,
Rursus & in veterem fato revoluta figuram.
Inter quas Phœnissa recens a vulnere Dido
Errabat silva in magna: quam Troius heros
Ut primum juxta stetit, agnovitque per umbram
Obscuram; qualem primo qui surgere mense
Aut videt, aut vidisse putat per nubila lunam:
Demisit lacrymas, dulcique affatus amore est:

INTERPRETATIO.

sa implicat tristibus aquis, & Styx novies circumflua detinet. Nec longe hinc ostenduntur patentes in omnem partem campi lugentes; ita appellant illos nomine. Hic occultæ semitæ abscondunt eos, *quos durus amor absumpsit crudeli veneno, & silva myrtea undique tegit* eos, *nec sollicitudines deserunt post ipsam mortem. His locis videt Phædram, & Procrin, & tristem Eriphylen ostendentem plagas* acceptas *a crudeli filio, & Evadnen, & Pasiphaen. Laodamia socia est illarum; & Cæneus, olim juvenis, modo iterum fœmina, & reversa in antiquam formam per fatum. Inter quas Phœnicia Dido recens post vulnus* sibi inflictum *vagabatur in magno nemore. Ut primum Trojanus heros stetit prope, & agnovit* eam *inter tenebras obscuras; qualem aliquis videt aut putat vidisse Lunam oriri inter nubes ineunte mense; effudit lacrymas, &*

N O T Æ.

439. *Novies*) Interfusa Styx dicitur, Id est sæpius.

443. *Myrtea silva.*) Quia myrtus sacra est Veneri, Ecl. 2. 54. Ecl. 7. 62.

445. *Phædram.*) Minois filiam, Thesei uxorem, quæ privigni Hippolyti amore capta, & ab eo repulsa, cum eum apud maritum de oblato sibi stupro accusasset, eique mortem a patre ideo illatam audivisset, laqueo vitam finivit. Seneca in Hippolyto.

Procrin.) Erechthei Atheniensium regis filiam, uxorem Cephali. Hic ad explorandam ejus fidem, cum dissimulato habitu pudicitiam ejus sollicitasset muneribus ac prope expugnasset: exprobrata ei perfidia, rediit tamen cum ea in gratiam. Sed illa cum audisset Cephalum venatu fessum Auram in umbra interdum invocasse, suspicata amicæ alicujus hoc esse nomen, ut eum deprehenderet, latuit inter frutices: quibus commotis, Cephalus feram ratus esse, jaculo eam incautus occidit. Ovid. Metam. v.

Eriphylen.) Amphiarai, vatis Argivi, uxorem. Is cum sciret se Thebano adversum Eteoclem bello periturum, latere constituit. Sed ab Adrasto Argivorum rege, vel juxta alios a Polynice Adrasti genero, Eteoclis fratre, corrupta aurei monilis dono Eriphyle, maritum prodidit: qui ad bellum coactus proficisci, dum fortiter pugnat, terræ hiatu cum curru haustus est. Eriphyle ex mariti mandato ab Alcmæone filio est interfecta. Ita plerique narrant, alii aliter. Cum autem inter amantes a Virgilio statuatur, necesse est eam non solo monilis dono, sed stupro fuisse corruptam.

447. *Evadnen.*) Martis filiam, uxorem Capanei, Argivi: quæ, cum eodem bello occisus fuisset maritus, & funus ejus celebraretur, in ejus rogum insiliit. De *Pasiphaes* amoribus supra v. 24. Ecl. 6. 46.

Laodamia.) Acasti filia, uxor Protesilai, unius e Græcis principibus, qui primus Græcorum omnium bello Trojano periit, occisus ab Hectore. Hujus mortem cum accepisset uxor a Diis petiit ut ejus umbram sibi liceret intueri: idque cum impetrasset, in amplexibus animam efflavit.

448. *Cæneus.*) *Cænis*, Elathi Lapithæ filia, a Neptuno in stupri mercedem obtinuit, ut mutaretur in virum, & ferro vulnerari non posset. Inde tantam in superbiam, ac Deorum contemptum processit, ut hastam suam adorari a subditis vellet: ideo iratus Jupiter pugnantem eum adversus Centauros arborum stipitumque acervo opprimi voluit. Dicitur fato & voluntate Deorum ad pristinum sexum post mortem rediisse; ut sic in pœnam impietatis utroque Neptuni dono spoliaretur. De *Phœnissa*, Sidonia, Tyria, Æn. 1. 450. De *Didonis* vulnere, Æn. 4. 663.

Sit mihi fas audita loqui: sit numine vestro
Pandere res alta terra & caligine mersas.
Ibant obscuri sola sub nocte per umbram,
Perque domos Ditis vacuas, & inania regna.
Quale per incertam Lunam sub luce maligna
Est iter in silvis, ubi cœlum condidit umbra
Jupiter, & rebus nox abstulit atra colorem.
Vestibulum ante ipsum primisque in faucibus Orci,
Luctus & ultrices posuere cubilia Curæ:
Pallentesque habitant Morbi, tristisque Senectus,
Et Metus, & malesuada Fames, & turpis Egestas,
Terribiles visu formæ; Letumque, Laborque:
Tum consanguineus Leti Sopor, & mala mentis
Gaudia, mortiferumque adverso in limine Bellum,
Ferreique Eumenidum thalami, & Discordia demens
Vipereum crinem vittis innexa cruentis.
In medio ramos annosaque brachia pandit
Ulmus opaca, ingens: quam sedem Somnia vulgo

INTERPRETATIO.

loca undique tacita per *noctem*, *sit mihi licitum narrare* res *auditas*, *sit* licitum *per divinitatem vestram exponere res tectas profunda terra & obscuritate. Incedebant soli per noctem obscuram in tenebris, & per domos vacuas, inania regna Plutonis. Quale est iter in silvis ad Lunam dubiam, sub luce exigua, quando aer occultat caligine cœlum, & nox obscura eripuit rebus colorem. Ante ipsum vestibulum & in primo aditu inferorum, Luctus & Curæ vindices fixerunt cubilia: habitantque Morbi pallidi, & mæsta Senectus, & Metus, & Fames suadens mala, & Paupertas infamis, spectra horrida aspectu; & Mors, & Labor: deinde Somnus frater Mortis, & Gaudia animi scelerata, & in limine opposito Bellum mortiferum, & ferrea cubicula Furiarum, & Discordia insana implicata tæniis sanguinolentis* circa *capillos sanguineos. In medio* vestibulo *ulmus magna, umbrosa explicat ramos & brachia vetera: ajunt vulgo somnia tua-*

NOTÆ.

perunt, quæ pro Deo Deorumque parente habetur ab Hesiodo, diximus Georg. 4. vers. 247. De *Phlegethonte*, inferno fluvio, infra vers. 325.

268. *Ibant obscuri sola, &c.*) Commutatio, sive hypallago, pro *ii. sub obscura nocte*. Sic Æn. 3. 149. *Vocemque inclusa volutant litora*, pro *inclusam vocem*.

269. *Domos Ditis vacuas, &c.*) Quas habitant umbræ leves, & corporis expertes. De *Dite*, Plutone Georg. 4. 467.

270. *Incertam Lunam.*) Alii explicant Lunam cum Sole conjunctam, tumque minime lucentem. Alii melius, Lunam nubibus & aeris caligine interclusam. De *Jove*, pro aere, Ecl. 3. 60. Ecl. 7. 60.

273. *Vestibulum.*) Spatium est, sive area, quæ viam a domo dividit, estque ante portam ædium. In hoc inferorum vestibulo varias describit calamitates, quas horrendis formis & quasi corporibus vestit. Has fere omnes enumerat Cicero de natura Deorum, lib. 3. 44. aitque esse Noctis & Erebi filias. Locum etiam habent inter Noctis liberos, in Hesiodi Theogonia v. 225. *Orcus* hic pro inferis, alibi pro Deo inferorum sumitur infra v. 325.

276. *Malesuada Fames.*) Non tantum est *inopia victus*, sed etiam *avaritia*, & *auri sacra fames*, quæ nullum non suadet scelus.

278. *Consanguineus Leti Sopor.*) *Somnus* dicitur ab Homero, Iliad. 14. 231. κασίγνητος θανάτοιο *frater mortis*, & Hesiodus in Theogon. v. 214. Mortem & Somnum ait Noctis esse liberos. Ut autem *consanguineus* apud Latinos *fratrem germanum* sæpe significat, sic enim usurpat Statius lib. 11. 407. & alibi, ita quoque κασίγνητον apud Græcos.

Mala mentis Gaudia.) Voluptas ex perpetratis sceleribus percipi solita.

280. *Eumenidum thalami.*) Non *lecti conjugales*, quia nunquam nupsere Furiæ, sed *sedes*, *cubicula*, vel ubi ultæ sunt, vel ubi decumbunt: proprie tamen *thalamus* dicitur de cubiculo nuptiali, a θάλλω vireo. De *Eumenidibus*, Æn. 4. 469. Georg. 3. 552.

283. *Quam sedem, &c.*) Somnia sub *arbore* patula & opaca collocat, qualis apta est somno conciliando; sub *ulmo*, quia ut ulmus sterilis arbor est, ita va-

Vana tenere ferunt, foliisque sub omnibus hærent.
Multaque præterea variarum monstra ferarum,
Centauri in foribus stabulant, Scyllæque biformes,
Et centumgeminus Briareus, ac Bellua Lernæ
Horrendum stridens, flammisque armata Chimæra:
Gorgones, Harpyiæque, & forma tricorporis umbræ.
Corripit hic subita trepidus formidine ferrum
Æneas, strictamque aciem venientibus offert.
Et, ni docta comes tenues sine corpore vitas
Admoneat volitare cava sub imagine formæ,
Irruat, & frustra ferro diverberet umbras.
Hinc via, Tartarei quæ fert Acherontis ad undas:
Turbidus hic cœno, vastaque voragine gurges
Æstuat, atque omnem Cocyto eructat arenam.
Portitor has horrendus aquas & flumina servat
Terribili squalore Charon: cui plurima mento
Canities inculta jacet, stant lumina flamma,
Sordidus ex humeris nodo dependet amictus.

INTERPRETATIO.

nia occupare hunc locum, & ipsa *sedent sub omnibus frondibus. Et præterea spectra plurima aliarum ferarum manent ad portas, Centauri, Scyllæ biformes, Briareus centuples, & hydra Lernæ sibilans horride, & Chimæra evomens ignes: Gorgones, & Harpyiæ, & species umbræ tricorporis. Hic Æneas captus repentino metu educit gladium, & intentat venientibus strictum il*lius *acumen. Et nisi sapiens comes docuisset, animas* eas *leves vagari sine corpore sub inani simulacro figuræ, irrumperet, & frustra ferire umbras gladio. Inde* incipit *iter, quod ducit ad aquas Acherontis inferni. Ille gurges turbidus cœno, & vasta voragine, exundat, & exonerat omnem arenam in Cocytum. Charon, vector tremendus horribili squalore, tenet has aquas &* hos *fluvios: huic multa est in mento canities neglecta, oculi* pleni *sunt igne, vestis sordi-*

NOTÆ.

vana & cassa vulgo somnia; sub *foliis*, ob levitatem & mobilitatem, & quia eo tempore quo cadunt arborum folia, præsertim vana esse somnia vulgo dicuntur.

286. *Centauri, &c.*) Monstra, superiori parte humana, inferiori equina, Ixione & nube geniti, Georg. 3. 38. Thessaliæ populi fuere, ideo sic dicti, quia primi ex equis pugnare, & eos stimulis agitare docuerunt, e κέντρῳ *stimulo*. De iis, Georg. 3. 115. De *Scyllis* duabus, altera inferiori parte in canes, ac deinde in scopulum conversa; altera in alaudam mutata, Ecl. 6. 74. Æn. 3. 420.

287. *Briareus.*) Gigas, Cœli & Terræ filius: *centumgeminus*, id est, centum brachiis instructus; non centum corporibus. *Ægæon* etiam appellatur, & inferorum custos hic videtur esse, non ut cæteri gigantes pœnis damnatus. Causam habes, Æn. 10. 565. De *bellua Lerna*, sive *hydra*, quam in Lernæa Argiæ regionis in Peloponneso palude Hercules occidit, Æn. 8. 300.

288. *Chimæra.*) Monstrum ignivomum, cui caput leonis, pectus hirci, cauda serpentis: hanc dicitur Bellerophontes occidisse Pegaso equo invectus, quia montem Lyciæ habitabilem reddidit, cujus in ignivomo cacumine leones erant, in radice serpentes, in medio pascua capris alendis aptissima. De *Gorgonibus* sororibus, quarum natu maxima Medusa serpentinos crines habuit, Æn. 2. 616. De *Harpyiis*, Æn. 3. 211. De *tricorpore umbra Geryonis*, Æn. 7. 662.

292. *Tenues sine corpore vitas.*) *Vitas* quidem, quia animæ sunt immortales; *tenues*, quia separatæ a corpore; & sic a vulnerum & mortis periculo jam immunes. Cur ergo v. 260. jussus erat Æneas ferrum stringere? non sane ut umbras vulneraret; sed meo quidem judicio, ut terreret recordatione quadam ferri & præteritorum in vita periculorum.

295. *Tartarei quæ fert, &c.*) De *Tartaro* infimo inferorum loco, supra v. 134. De *Acheronte & Cocyto*, infra v. 323.

299. *Charon.*) Erebi & Noctis filius: per antiphrasim dictus, quod minime sit χαίρων *gaudens*.

300. *Stant lumina flamma.*) Ita pleni sunt flamma oculi, ut veluti ex ea toti constare videantur. Sic dicitur, Æn. 12. 408. *Stare pulvere cœlum.* Horat. Od. lib. 1. 9. *Vides ut alta stet nive candidum Soracte, &c.* De *ferrugineo* colore, proprie ferreo, hic nigro, Ecl. 2. 18.

Ipse ratem conto subigit, velisque ministrat,
Et ferruginea subvectat corpora cymba
Jam senior, sed cruda Deo viridisque senectus.
Huc omnis turba ad ripas effusa ruebat;
Matres, atque viri, defunctaque corpora vita
Magnanimum heroum, pueri, innuptæque puellæ,
Impositique rogis juvenes ante ora parentum:
Quam multa in silvis autumni frigore primo
Lapsa cadunt folia, aut ad terram gurgite ab alto
Quam multæ glomerantur aves, ubi frigidus annus
Trans pontum fugat, & terris immittit apricis.
Stabant orantes primi transmittere cursum,
Tendebantque manus ripæ ulterioris amore.
Navita sed tristis nunc hos, nunc accipit illos;
Ast alios longe summotos arcet arena.
Æneas (miratus enim, motusque tumultu)
Dic, ait, o virgo, quid vult concursus ad amnem?
Quidve petunt animæ? vel quo discrimine ripas
Hæ linquunt, illæ remis vada livida verrunt?
Olli sic breviter fata est longæva sacerdos:
Anchisa generate, Deum certissima proles,
Cocyti stagna alta vides, Stygiamque paludem,

INTERPRETATIO.

da nodo ligata *pendet ex humeris. Ipse impellit cymbam pertica, & adjuvat velis, & transportat* umbras *corporum nigra cymba, jam senex, sed senectus robusta & vegeta est,* utpote *Deo. Omnis turba currebat huc effusa ad ripas: matres, & viri, & corpora fortium bellatorum privata luce, pueri, & puellæ innuptæ, & juvenes elati* in *pyras in conspectu parentum:* tam multi, *quam multæ frondes excussæ cadunt per silvas primo frigore autumni, sive quam multæ volucres congregantur ad terram ex alto mari, quando tempestas hyberna pellit* eas *ultra mare, & mittit in plagas calidas. Stabant precantes: ut primi trajicerent spatium, & extendebant manus desiderio ripæ oppositæ. Sed vector asper nunc accipit hos, nunc illos; procul autem a ripa expellit alios. Æneas inquit (nam obstupuit & commotus est* hoc *tumultu), Dic, o virgo, quid significat* illa *frequentia ad fluvium? & quid poscunt animæ? vel ob quam differentiam hæ recedunt e ripa, illæ secant remis aquas pallidas? Sic antiqua vates breviter loquuta est illi: Fili Anchisæ, certissima soboles Deorum, cernis stagna profunda Cocyti, & paludem*

NOTÆ.

312. *Terris apricis.*) Soli expositis, Ecl. 9. 49. Hi porro septem superiores versus fere expressi sunt ex Georg. 4. 473. Quod autem ait de trajectione avium in calidiores plagas, de hirundinibus, deque gruibus, & ciconiis memoratur, Georg. 2. 319.

323. *Cocyti stagna, &c.*) Quinque vulgo a Græcis apud inferos flumina statuuntur. *Acheron, Cocytus, Styx, Phlegethon*, seu *Pyriphlegethon*, & *Lethe*. Nomina illa desumpta sunt e variis Græciæ fontibus ac fluviis, quos propter noxiam aliquam naturæ vim in inferis quoque reperiri finxerunt. I. *Acheron* multiplex: unus in Elide, occidentali & maritime Peloponnesi regione, in Alpheum influens, juxta quem insignis est Plutonis & Proserpinæ cultus, ex Strabone lib. 8. Alter in Thesprotia Epiri regione, ex Acherusia palude profluens ad Cichyrum urbem juxta Strabonem lib. 7. & Pausaniam in Atticis. *Cocytus*, juxta eumdem Pausaniam, non longe ab Acheronte ibidem fluit, aqua insuavissima. *Styx*, fons Arcadiæ est, ad urbem Nonacrin ex altissima rupe stillans, indeque penetrato saxo in Cratim fluvium delabens, tam præsentis veneni, ut vasa quælibet etiam aurea diffringat, nec possit nisi equi ungula contineri. Hæc Pausanias in Arcadicis. Cur autem Dii per eam jurare soliti sint, diximus Georg. 3. 551. *Lethe*, sive, ut mavult Casaubonus, fluvius *Lethes*, genitivo

Di cujus jurare timent & fallere numen.
Hæc omnis, quam cernis, inops, inhumataque turba est:
Portitor ille, Charon: hi, quos vehit unda, sepulti.
Nec ripas datur horrendas, nec rauca fluenta
Transportare prius, quam sedibus ossa quierunt.
Centum errant annos, volitantque hæc litora circum.
Tum demum admissi stagna exoptata revisunt.
Constitit Anchisa satus, & vestigia pressit,
Multa putans, sortemque animo miseratus iniquam.
Cernit ibi mœstos, & mortis honore carentes,
Leucaspim, & Lyciæ ductorem classis Orontem:
Quos simul a Troja ventosa per æquora vectos
Obruit Auster, aqua involvens navemque virosque.
Ecce gubernator se se Palinurus agebat:
Qui Libyco nuper cursu, dum sidera servat,
Exciderat puppi, mediis effusus in undis.
Hunc ubi vix multa mœstum cognovit in umbra,
Sic prior alloquitur: Quis te, Palinure, Deorum
Eripuit nobis, medioque sub æquore mersit?
Dic, age: namque mihi fallax haud ante repertus,
Hoc uno responso animam delusit Apollo;

INTERPRETATIO.

Stygiam, cujus Dii metuunt jurare & violare divinitatem. Hæc omnis turba, quam vides, est egena & insepulta: vector ille est Charon: hi, quos portat unda, sunt *sepulti. Nec permittitur trajicere ripas horribiles & fluctus sonantes, antequam ossa reposita sint* in *tumulis. Vagantur* per *centum annos, & volitant circa has ripas: tunc denique recepti transmittunt fluvios desideratos. Filius Anchisæ stetit, & continuit gressum, agitans plurima, & miserans animo* eorum *sortem acerbam. Videt illic tristes & privatos honore sepulturæ, Leucaspim, & Orontem ducem Lyciæ classis, quos e Troade navigantes per maria procellosa Auster demersit simul, sepeliens* in *aquis & navem & homines. Ecce Palinurus gubernator ferebat se* ad eum: is *qui nuper in navigatione Libyca, dum observat astra, ceciderat e puppe, lapsus in medias aquas. Postquam Æneas difficile eum agnovit ob spissas tenebras, ita alloquitur prior: O Palinure, quis Deorum abstulit te nobis, & obruit sub medio mari? Dic, age: nam Apollo non prius inventus mihi mendax, hic*

NOTÆ.

vo casu: aut fluvius *Lethæus;* unus fuit in Portugalia, vulgo *Lima*, juxta Strabonem & Melam: alius in Africa, circa majorem Syrtim, urbemque Berenicen, juxta Lucanum; alius in Bœotia, ad Lebadeam oppidum, juxta Pausaniam in Bœoticis. *Lethæi* amnes alibi complures a Strabone numerantur lib. 14. *Phlegethon*, aut *Pyriphlegethon*, nulli quod sciam loco assignatus est, præterquam calidis circa Avernum fontibus, ut refert Strabo ex Homero. II. Nomina hæc omnia luctuosum aliquid significant. Acheron ab ἄχος *dolor*, & ῥέω *fluo*. Cocytus, a κωκύω *fleo*. Styx, a στυγέω *odio prosequor*. Phlegethon, aut Pyriphlegethon a πῦρ *ignis*, & φλέγω *comburo*. Lethe, a λήθη *oblivio*, quod ejus epota aqua oblivionem induceret. III. De eorum inferis situ pluribus disputat Cerdanus. Hoc certissimum: iis nominibus promiscue poetas abuti, nullo admodum certo ordine: vulgo tamen dici, ex Acheronte profluere Stygem, e Styge Cocytum propagari. IV. Eridanus etiam in campis Elysiis a Virgilio constituitur. Causam vide v. 659.

334. *Orontem.*) Ejus mortem habes, Æn. 1. 117. De *Austro*, vento meridionali, Eclog. 2. 58. De *Palinuri casu*, Æn. 5. 835.

338. *Libyco cursu.*) Non tamen mari *Libyco*, sed *Tyrrheno*, cum e Sicilia in Italiam solvisset. Ita tamen Poeta locutus videtur, quia e Libya in Italiam Æneas navigans in Siciliam deflexerat. De *Libya*, Æn. 1. 162. Expressum est hoc Palinuri cum Ænea colloquium ex Homero, Odyss. 11. ubi simile quiddam est inter Ulyssem & Elphenora.

Qui fore te ponto incolumem, finesque canebat
Venturum Ausonios: en hæc promissa fides est?
Ille autem: Neque te Phœbi cortina fefellit,
Dux Anchisiade, nec me Deus æquore mersit.
Namque gubernaculum multa vi forte revulsum,
Cui datus hærebam custos, cursusque regebam,
Præcipitans traxi mecum. Maria aspera juro,
Non ullum pro me tantum cepisse timorem;
Quam tua ne, spoliata armis, excussa magistro,
Deficeret tantis navis surgentibus undis.
Tres Notus hybernas immensa per æquora noctes
Vexit me violentus aqua: vix lumine quarto
Prospexi Italiam, summa sublimis ab unda.
Paullatim adnabam terræ, & jam tuta tenebam;
Ni gens crudelis madida cum veste gravatum,
Prensantemque uncis manibus capita aspera montis
Ferro invasisset, prædamque ignara putasset.
Nunc me fluctus habet, versantque in litore venti.
Quod te per cæli jucundum lumen & auras,
Per genitorem oro, per spem surgentis Iuli:

INTERPRETATIO.

solo responso decepit mentem meam: *quando prædicabat te futurum esse salvum* per *mare, & perventurum ad litus Italicum: an illa est fides promissorum? Ille autem* respondit: *O dux, fili Anchisæ, nec oraculum Phœbi decepit te, nec Deus mersit me mari. Nam forte cadens præceps abstuli mecum gubernaculum multo pondere abruptum, cui commissus custos adhærebam, &* quo *moderabar cursum. Testor maria aspera,* me *nullum habuisse tantum metum pro me, quam ne tua navis, destituta gubernaculo, & privata gubernatore, submergeretur,* si *tanti fluctus tumescerent. Auster validus sustentavit me tres noctes asperas* super *fluctibus, per vastum mare: vix die quarto vidi Italiam erectus ex altis aquis. Paullatim adnabam* ad *terram, & jam attigeram tuta* loca: *nisi natio inhumana appetiisset ferro me, gravatum ob vestem humidam & apprehendentem curvis manibus acuta cacumina rupis, &* nisi *malesana existimasset* me esse *prædam. Nunc fluctus tenent meum cadaver, & venti jactant ad litus.* Id vero *precor te, per gratam lucem cæli & aerem, per patrem, per spem A-*

NOTÆ.

346. *Ausonios.*) De his Italiæ populis, Æn. 3. 171. De *Cortina Phœbi*, loco unde oracula reddebantur, Æn. 3. 92.

348. *Nec me Deus æquore mersit.*) Aliqui sic interpungunt: *nec te Phœbi cortina fefellit, nec me: Deus æquore mersit:* nam a Somno reipsa fuerat submersus. Alii communem retinent continuamque verborum sententiam: ajuntque, ex opinione Palinuri Phorbantem illum fuisse, non Deum, cujus suasu somno se dederit. De *Noto*, sive *Austro*, meridionali vento, Ecl. 3. 58.

353. *Excussa magistro.*) Commutatio, id est, *unde magister excussus erat.* Sic infra v. 507. *Nomen & arma locum servans*, id est, *locus servat arma.* Et Æn. 5. 149.

355. *Hybernas noctes.*) Ver tamen erat æstati proximum, ut liquet ex Æn. 5. 46. Igitur hyems hic pro tempestate & maris asperitate sumenda est, ut Æn. 1. 120. *Notus*, sive *Auster*, flat a meridie, Ecl. 2. 58.

356. *Lumine quarto.*) *Die quarto.* Ita Cicero pro Rabirio Posthumo 29. vertit ex Euripidis Medea versum his verbis: *Si te secundo lumine hic offendero, moriere.*

358. *Terræ, & jam tuta tenebam.*) Quod satis erat, ut impleta videretur fides oraculorum, quæ ambigua solebat esse. Non tamen legitur in Æneide, quonam oraculo promissus Æneæ fuerit Palinuri appulsus in Italiam.

359. *Gens crudelis.*) *Lucani*, *Italiæ* populi: ad meridiem vicini Brutiis, ad septentrionem Apulis & Picentinis; ad occidentem Tyrrheno mari, ad orientem sinu Tarentino definiti: nunc *Basilicata*, & pars Principatus ulterioris, in regno Neapolitano.

361. *Prædam.*) Naufragum divitem, in quo spoliando multum lucri facere possunt. De *Jalo* Æn. 1. 271.

Eripe me his, invicte, malis: aut tu mihi terram
Injice, namque potes; portusque require Velinos:
Aut tu, si qua via est, si quam tibi Diva creatrix
Ostendit (neque enim, credo, sine numine Divum
Flumina tanta paras Stygiamque innare paludem)
Da dextram misero & tecum me tolle per undas,
Sedibus ut saltem placidis in morte quiescam.
Talia fatus erat, cœpit cum talia vates:
Unde hæc, o Palinure, tibi tam dira cupido?
Tu Stygias inhumatus aquas amnemque severum
Eumenidum aspicies? ripamve injussus abibis?
Desine fata Deum flecti sperare precando.
Sed cape dicta memor, duri solatia casus.
Nam tua finitimi, longe lateque per urbes,
Prodigiis acti cœlestibus ossa piabunt,
Et statuent tumulum, & tumulo solemnia mittent:
Æternumque locus Palinuri nomen habebit.
His dictis curæ emotæ, pulsusque parumper
Corde dolor tristi, gaudet cognomine terra.
Ergo iter inceptum peragunt, fluvioque propinquant.

INTERPRETATIO.

stanii crescentis; libera me his malis, o dux invicte, vel tu impone mihi terram, quandoquidem potes, & pete portum Velinum; vel tu præbe manum mihi *misero, & trahe me tecum trans fluvium, ut saltem post mortem quiescam in tranquillis sedibus: si est aliquis modus, si Dea mater* tua *tibi monstravit aliquem: non enim, ut existimo, suscipis trajicere tantos fluvios, & paludem Stygiam absque auctoritate Deorum. Talia locutus erat, cum Sibylla incepit talia: O Palinure, unde est tibi desiderium tam impium? Tu insepultus videbis aquas Stygias, & fluvium terribilem Furiarum? & exibis in ripam* alteram *sine jussu* Deorum? *Cessa sperare fata Deorum posse mutari orando. Sed accipe memor* mea *verba* ad *solatium acerbæ calamitatis. Nam vicini* Lucaniæ *populi, coacti monitis cœlestibus, placabunt ossa* tua *longe & late per urbes, & erigent* tibi *sepulcrum, & ferent munera sepulcro, & locus servavit perpetuum nomen Palinuri. Curæ* ejus *sedatæ* sunt *his verbis, & dolor tantisper ejectus est e mœsto corde: lætatur* ob *terram sui nominis. Igitur perficiunt iter inchoatum, & accedunt ad flu-*

NOTÆ.

365. *His malis.*) Cum enim centum annos errarent inhumati, nec tam cito admittebantur in Elysium, nec nisi tardius in alia corpora revertebantur, v. 720. 724.

366. *Terram injice.*) Genus erat sepulturæ, *injectio glebæ*, cum quis in cadaver incidisset: idque insepultum relinquere nefas habebatur, quod porcæ sacrificio erat expiandum. Idem injiciendi pulveris mos etiam Græcis fuit.

Portus Velinos.) Non longe ab urbe *Velia*, in litore Lucaniæ, inter promontoria Posidium ac Palinurum. Qui tamen Palinurus commemorare portum potuit Velinum? cum Velia non nisi anno post Æneam amplius sexcentesimo, regnante Rege Romanorum Servio Tullo, condita sit. Reprehenditur eo nomine Virgilius ab Hygino apud Gellium. Sed præterquam quod Poetis omnibus familiaris est & communi usu quasi licita temporis anticipatio, præsertim in re obscuriore, ut notavimus Æn. 3. 707. non leviter eum defendit Alciatus, cum ait, non urbem hic appellari, sed litus ac fluvium, a quo nomen urbi inditum esse Stephanus testatur. Et nunc excisa est, prope *Castell' a mar della Bucca*.

374. *Amnemque severum Eumenidum.*) Severum quidem omnibus, sed præcipue tibi, si contra fas ante centum annos eum trajicere volueris: aderunt enim tibi tum ultrices Furiæ, Eumenides, de quibus Æn. 4. 469. Georg. 3. 552. De *Styge*, supra v. 323.

379. *Prodigiis acti, &c.*) Hoc Servius ait petitum ex historia, Lucanos ob inhumanam Palinuri cædem pestilentia vexatos, consulto oraculo accepisse placandos esse ejus manes, quare & lucum ipsi dicaverunt, & tumulum ad meridiem Veliæ erexerunt in promontorio, cui ab eo tempore Palinuri nomen fuit.

Navita quos jam inde ut Stygia prospexit ab unda
Per tacitum nemus ire, pedemque advertere ripæ,
Sic prior aggreditur dictis, atque increpat ultro:
Quisquis es, armatus qui nostra ad flumina tendis,
Fare age, quid venias: jam istinc & comprime gressum.
Umbrarum hic locus est, Somni, Noctisque soporæ:
Corpora viva nefas Stygia vectare carina.
Nec vero Alciden me sum lætatus euntem
Accepisse lacu, nec Thesea, Perithoumque;
Diis quamquam geniti, atque invicti viribus essent.
Tartareum ille manu custodem in vincla petivit,
Ipsius a solio Regis traxitque trementem:
Hi dominam Ditis thalamo deducere adorti.
Quæ contra breviter fata est Amphrysia vates,
Nullæ hic insidiæ tales, absiste moveri,
Nec vim tela ferunt: licet ingens janitor antro
Æternum latrans exsangues terreat umbras;
Casta licet patrui servet Proserpina limen.

INTERPRETATIO.

mrn. Quos quando vector jam indr ab amne Stygio vidit ambulare per silvam silentem, & admoverr pedem ad *litus, sic primus adoritur* eos *verbis, & ultro increpat. Quicumque es, qui accedis armatus ad fluvios nostros, age, dic cur venias, & jam ex isto loco siste gradum. Hæc sedes est umbrarum, Somni, & Noctis somniferæ: non licet vehere cymba Stygia corpora viventia. Nec vero gavisus sum me transmisisse* per *hanc paludem Herculem* huc *venientem, nec Theseum, & Pirithoum, quamvis orti essent Diis, & insuperabiles robore. Ille manu deduxit in catenas infernum canem e solio ipsius Plutonis, & traxit eum trepidantem; hi aggressi sunt extrahere Reginam e lecto Plutonis. Adversus hæc ita locuta est breviter Sibylla Apollinea: Nullæ hic* sunt *insidiæ tales, desine turbari, nec arma* ista *minantur vim:* per nos *licet,* ut *magnus custos in antro semper latrans terreat umbras incorporeas; licet* ut *Proserpina pudica te-*

NOTÆ.

392. *Alciden.*) De eo Herculis nomine, Æn. 5. 414. De *Theseo* & *Pirithoo*, infra v. 618. *Diis geniti.* Hercules Jove: Theseus, Ægeo quidem, sed juxta tabulas Neptuno: Pirithous Ixione, ut vulgo putatur, sed ut est apud Homerum Iliad. 14. 318. Jove, & Dia ipsius Ixionis uxore; aut, ut addunt alii, Jupiter in equum transformatus circumcurrendo vim intulit, unde nomen inditum Pirithoo, περὶ *circum*, & θοὸς *celer*.

395. *Custodem, &c.*) *Cerberum* canem: qui quidem non ad *solium* Plutonis, sed in ipso aditu infarorum est. Quare vel putandus est canis ad ipsum usque domini solium Herculis metu refugisse, indeque abstractus fuisse; vel solium pro toto regno ac ditione Plutonis accipiendum est. De *Cerbero*, v. 417. De *hoc Herculis facto*, Æn. 8. 296.

397. *Dominam Ditis thalamo.*) *Dominæ* vocantur ab amatoribus amicæ: Horat. Od. l. 2. 12. 13. *Me dulces dominæ Musa Licimniæ cantus, &c.* Etiam a maritis uxores: Sveton. in Claudio 39. *Occisa Messalina, paullo post quam in triclinium decubuit, cur domina non veniret, requisivit.* Et singulariter Proserpina *domina* dicitur, ut sæpe occurrit apud Pausaniam in Arcadicis: Καὶ τῇ Δεσποίνῃ θύουσιν ἱερεῖα οἱ Ἀρκάδες: *Et dominæ mactant victimas Arcades.* Cum autem *Dis* propria dicatur de Plutone, ut diximus Georg. 4. 467. ideo melius hic legendum putem, *Ditis thalamo*, quam *Dominam Ditis.* De *thalamo*, supra, v. 280. De hoc *Thesei & Pirithoi facto*, infra v. 618.

398. *Amphrysia vates.*) *Apollinea:* quia Apollo ipse vocatur *Pastor ab Amphryso*, fluvio Thessaliæ, ubi Apollo greges pavit: vide Georg. 3. 2.

402. *Servet Proserpina limen.*) Non persuadet Cerdanus, honestas olim fœminas ad januas domorum more meretricio sedisse, licet multa in eam rem cogerat. Imo mihi persuasissimum est, tam apud Græcos, quam apud Romanos arctam fuisse mulierum custodiam, easque domum interiorem tenuisse, non januam. Igitur hic *servare limen*, explico *januam clausam tenere:* quo tuto facere Proserpina poterit, cum Æneas ea mente non venerit, ut aditum sibi ad eam perrumpat. Quamquam & hæc potest esse verborum sententia: *Adeo non ir-*

rum-

Troius, Æneas, pietate insignis & armis,
Ad genitorem, imas Erebi descendit ad umbras.
Si te nulla movet tantæ pietatis imago,
At ramum hunc (aperit ramum qui veste latebat)
Agnoscas. Tumida ex ira tum corda residunt.
Nec plura his. Ille admirans venerabile donum
Fatalis virgæ, longo post tempore visum,
Cæruleam advertit puppim, ripæque propinquat.
Inde alias animas, quæ per juga longa sedebant,
Deturbat, laxatque foros: simul accipit alveo
Ingentem Æneam. Gemuit sub pondere cymba
Sutilis, & multam accepit rimosa paludem.
Tandem trans fluvium incolumes vatemque virumque
Informi limo glaucaque exponit in ulva.
Cerberus hæc ingens latratu regna trifauci
Personat, adverso recubans immanis in antro.
Cui vates, horrere videns jam colla colubris,
Melle soporatam & medicatis frugibus offam

INTERPRETATIO.

neat januam patrui sui. *Æneas Trojanus, illustris pietate & fortitudine, descendit ad patrem* suum *in profundas umbras. Si te nulla species tantæ pietatis commovet, saltem agnosce hunc ramum: & ostendit ramum qui tegebatur veste. Tunc corda* Charontis *quieverunt ab ira tumida. Nec plura his* dicta sunt. *Ille admirans munus venerabile fatalis rami,* quod *videbat post longum tempus, appellit nigram navem, & accedit ad ripam. Deinde ejecit alias animas, quæ sedebant in scamnis longis, & evacuat tabulata: simul admittit in cymbam magnum Æneam. Cymba compactilis gemuit sub onere, & bibit per rimas multum aquæ. Denique transmittit ultra fluvium salvos Æneam & Sibyllam in fœdo limo & viridi herba. Magnus Cerberus sonat per hanc regionem latratu e tribus gutturibus* erumpente, *decumbens vastus in spelunca opposita. Sibylla animadvertens colla* Cerberi *jam rigescere serpentibus, projicit huic placentam conditam melle & frugibus præ-*

NOTÆ.

rumpet Æneas in Proserpinæ thalamum, ut etiam in ipso domus limine stare illa casta quidem & secura possit. Proserpina, Cereris filia ex Jove: unde Pluto frater Jovis, ipsius & maritus & *patruus* est. *Erebus:* vel Deus, vel locus inferorum profundissimus, Æn. 4. 509. *Juga*, scamna nautica, Æn. 5. 119. *Fori*, tabulata navis, Æn. 6. 605. Georg. 4. 250.

412. *Alveo*) Non fluvii, sed cymbæ. Ita Livius l. 1. de Remo & Romulo cymbæ impositis: *Cum fluitantem alveum, quo expositi erant pueri, tenuis in sicco aqua destituisset.*

413. *Cymba Sutilis.*) Constat cymbas apud plerasque nationes e corio pellibusque consutis fieri. Neque tamen inde existimo infernam illam ejus generis fuisse: sed tantum ex eo more verbum *suere* traductum esse ad fabricam compagemque lignearum etiam navium, qualis hæc fuit: sicut & verbum *texere;* quia e juncis passim aliquæ contextæ fuerunt.

416. *Ulva.*) Herba palustri, absque certo nomine.

417. *Cerberus.*) Canis infernæ januæ custos dictus *Cerberus*, quasi τερκαβόρος *carnivorus*. Describitur ab Apollodoro cum tribus capitibus, draconis cauda, tergore variis serpentum capitibus sparso. Idcirco *latratu trifauci* ululat; & dicuntur ejus *colla horrere colubris*. Hesiodus tamen in Theogon. quinquaginta ipsi capita tribuit.

420. *Melle soporatam, &c.*) *Offa*, placentæ species fuit, ex edulibus rebus diversis mistis subactisque confectæ: μάζα Græcis dicta est, unde Latinis *massa:* eratque primo ex farina, aqua & oleo; mox majori luxu condita etiam fuit, papavere, lacte, ficis, melle, quod sacchari loco veteribus erat. *Fruges* itaque erant farra sive farina, & papaveris semina, quorum usum in bellariis jam notavimus, Æn. 4. 486. *Medicatæ* erant, id est, temperatæ & simul maceratæ. *Soporatam* dixit, id est, vi soporifera præditam: quæ quamvis non inerat melli, inerat tamen papaveri & aliis frugibus. Quare frustra legit Turnebus *saporatam:* quæ vox est sequioris ætatis scriptorum, Ammiani, Tertulliani; cum *soporatum* eo sensu jam dixerit Virgilius, Æn. 5. 855. *vique soporatum Stygia*. Mellita autem solita dari canibus, & feris, notat Cerdanus ex Apollonio, & Philostrato.

Objicit. Ille fame rabida tria guttura pandens,
Corripit objectam, atque immania terga resolvit
Fusus humi, totoque ingens extenditur antro.
Occupat Æneas aditum, custode sepulto,
Evaditque celer ripam irremeabilis undæ.
Continuo auditæ voces, vagitus & ingens,
Infantumque animæ flentes in limine primo:
Quos dulcis vitæ exsortes, & ab ubere raptos
Abstulit atra dies, & funere mersit acerbo.
Hos juxta, falso damnati crimine mortis.
Nec vero hæ sine sorte datæ, sine judice sedes.
Quæsitor Minos urnam movet: ille silentum
Conciliumque vocat, vitasque, & crimina discit.
Proxima deinde tenent mœsti loca, qui sibi letum
Insontes peperere manu, lucemque perosi
Projecere animas. Quam vellent æthere in alto
Nunc & pauperiem, & duros perferre labores!
Fata obstant, tristique palus inamabilis unda

INTERPRETATIO.

paratis. Ille aperiens tria guttura, præ *fame furiosa, devorat* hanc *projectam*, & *prostratus humi deficis vastis membris*, & *quantus* est *porrigitur* per *totam speluncam. Custode sopito, Æneas occupat introitum*, & *pervadit promptus ripam fluvii, unde non reditur. Statim voces auditæ* sunt, & *magnus vagitus*, & *animæ infantum plorantes sub primis portis: quos dies funesta eripuit, privatos jucunda vita & abstractos ab ubere*, & *demisit morti immaturæ. Juxta hos* sunt, qui *addicti* sunt *morti* ob *injustam calumniam. Nec vero assignantur illæ sedes absque sorte, absque judice. Minos inquisitor agitat urnam: ipse cogit cœtum umbrarum*, & *discutit vitam ac scelera. Deinde tristes occupant vicina loca, qui innocentes intulerunt sibi mortem* propria *manu*, & *pertæsi luminis prodegerunt animas. Quam vellent nunc in superis auris tolerare* & *paupertatem* & *labores difficiles!* Fata id *prohibent*, & *palus odio-*

NOTÆ.

431. *Hæ sine sorte datæ.*) De sortibus in judiciis diversus mos fuit Græcorum ac Romanorum. Apud Romanos in urnam conjiciebantur vel nomina judicum, ut sorte eligerentur ad singulas causas: vel juxta alios, ipsa causarum nomina, ut quo quæque ordine disceptanda esset, sorte statueretur. Apud Græcos urnæ statuebantur duæ, in quas singuli judices calculum sortemque vel damnantem, vel absolventem conjiciebant. Dubitatur quo more judicia peragi apud inferos Virgilius velit. Enimvero unus videtur Minos hic esse judex, ut mox dicemus; ergo minime opus erat judices sorte ducere. At neque varii erant calculi, cum unus esset judex, ideoque duplex omnino calculus; & *urna* hic notatur unica, eaque *moveri* dicitur, quod in colligendis calculis non usurpatur, sed in miscendis. Igitur omnino urnam & sortes hic adhiberi puto ad causarum ordinem statuendum: quod Budæus in more Romano fuisse contendit, quicquid contra Nannius aliique afferant recentiores.

Sine judice.) Judices inferorum tres præcipui statuuntur, *Minos*, *Rhadamanthus*, *Æacus*. De *Minoe* jam diximus, v. 14. *Rhadamanthus*, hujus frater fuit, ambo Jovis, & Europæ filii: & Minos quidem Cretensibus leges primus dedisse dicitur, Rhadamanthus earum observationem curasse: ita enim Plutarchus in Theseo. *Æacus* Jovis item filius fuit ex *Ægina*, Pelei pater, & Achillis avus, de quo *Æn.* 1. 105. Hi tres ob justitiæ severitatem in inferis judicandi munere donati sunt a poetis. At præcipua dignitas penes Minoa, cui soli sceptrum aureum ab Homero datur, Odyss. 11. 567. Virgilius mentionem de Æaco nullam facit; Rhadamanthi sedem in impiorum carcere collocat, pœnarum speciem ac modum unicuique decernentis, v. 566. Hic solum statuit Minoa, has aliasve sedes pro merito singulis assignantem. Quod autem discutiunt nonnulli, an quæstoris, an prætoris Romani munus hic gerat, omnino arbitror inutile.

436. *Quam vellent, &c.*) Ex sententia Platonis: qui ait eos in inferis graviter puniri, qui sibi mortem intulerunt; & vulgo animas mira teneri cupiditate corporis; ut infra videbitur v. 721. 724. De *Styge*, supra v. 323.

Alligat, & novies Styx interfusa coercet.
Nec procul hinc partem fusi monstrantur in omnem
Lugentes campi: sic illos nomine dicunt.
Hic quos durus amor crudeli tabe peredit,
Secreti celant calles & myrtea circum
Silva tegit; curæ non ipsa in morte relinquunt.
His Phædram, Procrinque locis, mœstamque Eriphylem
Crudelis nati monstrantem vulnera cernit,
Evadnenque, & Pasiphaen. His Laodamia
It comes, & juvenis quondam, nunc fœmina, Cæneus,
Rursus & in veterem fato revoluta figuram.
Inter quas Phœnissa recens a vulnere Dido
Errabat silva in magna: quam Troius heros
Ut primum juxta stetit, agnovitque per umbram
Obscuram; qualem primo qui surgere mense
Aut videt, aut vidisse putat per nubila lunam:
Demisit lacrymas, dulcique affatus amore est:

INTERPRETATIO.

sa implicat tristibus aquis, & Styx novies circumflua detinet. Nec longe hinc ostenduntur patentes in omnem partem campi lugentes; ita appellant illos nomine. Hic occultæ semitæ abscondunt eos, *quos durus amor absumpsit crudeli veneno, & silva myrtea undique tegit* eos, *nec sollicitudines deserunt post ipsam mortem. His locis videt Phædram, & Procrin, & tristem Eriphylen ostendentem plagas* acceptas *a crudeli filio, & Evadnen, & Pasiphaen. Laodamia socia est illarum; & Cæneus, olim juvenis, modo iterum fœmina, & reversa in antiquam formam per fatum. Inter quas Phœnicia Dido recens post vulnus* sibi inflictum *vagabatur in magno nemore. Ut primum Trojanus heros stetit prope, & agnovit* eam *inter tenebras obscuras; qualem aliquis videt aut putat vidisse Lunam oriri inter nubes ineunte mense; effudit lacrymas, &*

NOTÆ.

439. *Novies*) Interfusa Styx dicitur, id est sæpius.

443. *Myrtea silva.*) Quia myrtus sacra est Veneri, Ecl. 2. 54. Ecl. 7. 62.

445. *Phædram.*) Minois filiam, Thesei uxorem, quæ privigni Hippolyti amore capta, & ab eo repulsa, cum eum apud maritum de oblato sibi stupro accusasset, eique mortem a patre ideo illatam audivisset, laqueo vitam finivit. Seneca in Hippolyto.

Procrin.) Erechthei Atheniensium regis filiam, uxorem Cephali. Hic ad explorandam ejus fidem, cum dissimulato habitu pudicitiam ejus sollicitasset muneribus ac prope expugnasset: exprobrata ei perfidia, rediit tamen cum ea in gratiam. Sed illa cum audisset Cephalum venatu fessum Auram in umbra interdum invocasse, suspicata amicæ alicujus hoc esse nomen, ut eum deprehenderet, latuit inter frutices: quibus commotis, Cephalus feram ratus esse, jaculo eam incautus occidit. Ovid. Metam. v.

Eriphylen.) Amphiarai, vatis Argivi, uxorem. Is cum sciret se Thebano adversum Eteoclem bello periturum, latere constituit. Sed ab Adrasto Argivorum rege, vel juxta alios a Polynice Adrasti genero, Eteoclis fratre, corrupta aurei monilis dono Eriphyle, maritum prodidit: qui ad bellum coactus proficisci, dum fortiter pugnat, terræ hiatu cum curru haustus est. Eriphyle ex mariti mandato ab Alcmæone filio est interfecta. Ita plerique narrant, alii aliter. Cum autem inter amantes a Virgilio statuatur, necesse est eam non solo monilis dono, sed stupro fuisse corruptam.

447. *Evadnen.*) Martis filiam, uxorem Capanei, Argivi: quæ, cum eodem bello occisus fuisset maritus, & funus ejus celebraretur, in ejus rogum insiliit. De *Pasiphaes* amoribus supra v. 24. Ecl. 6. 46.

Laodamia.) Acasti filia, uxor Protesilai, unius e Græcis principibus, qui primus Græcorum omnium bello Trojano periit, occisus ab Hectore. Hujus mortem cum accepisset uxor a Diis petiit ut ejus umbram sibi liceret intueri: idque cum impetrasset, in amplexibus animam efflavit.

448. *Cæneus.*) *Cænis*, Elathi Lapithæ filia, a Neptuno in stupri mercedem obtinuit, ut mutaretur in virum, & ferro vulnerari non posset. Inde tantam in superbiam, ac Deorum contemptum processit, ut hastam suam adorari a subditis vellet: ideo iratus Jupiter pugnantem eum adversus Centauros arborum stipitumque acervo opprimi voluit. Dicitur fato & voluntate Deorum ad pristinum sexum post mortem rediisse; ut sic in pœnam impietatis utroque Neptuni dono spoliaretur. De *Phœnissa*, Sidonia, Tyria, Æn. 1. 450. De *Didonis* vulnere, Æn. 4. 663.

Infelix Dido! verus mihi nuntius ergo
Venerat, exstinctam ferroque extrema secutam?
Funeris heu tibi causa fui! Per sidera juro,
Per superos, & si qua fides tellure sub ima est,
Invitus, Regina, tuo de litore cessi.
Sed me jussa Deum, quæ nunc has ire per umbras,
Per loca senta situ cogunt, noctemque profundam,
Imperiis egere suis: nec credere quivi,
Hunc tantum tibi me discessu ferre dolorem.
Siste gradum, teque aspectu ne subtrahe nostro.
Quem fugis? extremum fato quod te alloquor, hoc est.
Talibus Æneas ardentem & torva tuentem
Lenibat dictis, animum, lacrymasque ciebat.
Illa solo fixos oculos aversa tenebat:
Nec magis incepto vultum sermone movetur,
Quam si dura silex, aut stet Marpesia cautes.
Tandem proripuit se se, atque inimica refugit
In nemus umbriferum: conjux ubi pristinus illi
Respondet curis, æquatque Sichæus amorem.
Nec minus Æneas, casu percussus iniquo,
Prosequitur lacrymans longe, & miseratus euntem est.
Inde datum molitur iter: jamque arva tenebant
Ultima, quæ bello clari secreta frequentant.

INTERPRETATIO.

præ *suavi amore loquutus est: Misera Dido! ergo verus nuntius ad me venerat, te mortuam, & gladio passam ultimæ* fata. *Heu! tibi auctor fui mortis. Juro per astra, per Deos, & si aliqua est fides sub terra profunda, exivi nolens e tuo litore, o Regina. Sed mandata Deorum, quæ cogunt me nunc ire per has umbras, per loca horrida squalore & tenebras profundas, impulerunt me auctoritate sua. Nec potui credere me tibi allaturum* esse *tantum dolorem abitu meo. Contine gressum, & ne subducas te conspectui meo. Quem fugis? hoc est ultimum* tempus, *quo tecum loquor* per *fatum. Æneam mulcebat talibus verbis animam irata & aspere intuentis, &* sibi ipsi *movebat lacrymas. Illa infensa tenebat oculos defixos* in *terram. Nec magis movetur* secundum *faciem ab usque principio sermonis, quam si stet lapis durus, aut rupes Marpesia. Denique abstulit se, & fugit inimica in silvam umbrosam: ubi prior maritus Sichæus respondet illi sollicitudine, & æquat amorem ejus. Nihilominus Æneas commotus acerba* ejus *morte, longe sequitur euntem plorans, & miseretur* ejus. *Inde persequitur iter concessum, & jam attigerant campos extremos, quos separatos in-*

N O T Æ.

462. *Loca senta situ.*) *Sentis* est spina: sic dictus, quia quamprimum a tangentibus sentitur: hinc *senticosus*, & *sentus*, asper, horridus. Terentius in Eunucho Act. 2. sc. 2. v. 5. *Video sentum, squalidum, agrum, annis pannisque obsitum. Situs* est caries, mucor, squalor, ex humore parietibus adhærescens. *Aspectu* pro aspectui, dativus contractus, Ecl. 5. 29.

466. *Extremum fato, &c.*) Neque enim amplius me vivum mortuumque videre poteris: non vivum, quia pauculæ tantum horæ mihi ad hæc invisenda loca Deorum voluntate ac fato concessæ sunt: non mortuum, quia sors mea fatumque bellatoris aliis inferorum sedibus me addicet.

467. *Torva tuentem .... Solo fixos oculos .... aversa.*) Distingue tempora: primo enim torve aspexit, mox solo fixit oculos, tum denique avertit: vel *aversa*, non ad oculos, sed ad animum infensum refertur, ut Æn. 5. 362.

471. *Marpesia cautes.*) Mons marmoreus in insula Paro, una e Cycladibus, de qua Æn. 3. 126. juxta Sthephanum. Aut juxta Jornandem, Caucasi Montis pars, ab Amazonum regina Marpesia, quæ illic aliquando habitavit. De *Sichæo*, Æn. 1. 347.

Hic illi occurrit Tydeus, hic inclytus armis
Parthenopæus, & Adrasti pallentis imago.
Hic multum fleti ad superos, belloque caduci
Dardanidæ: quos ille omnes longo ordine cernens
Ingemuit: Glaucumque, Medontaque, Thersilochumque,
Tres Antenoridas, Cererique sacrum Polybœten,
Idæumque, etiam currus, etiam arma tenentem.
Circumstant animæ dextra lævaque frequentes.
Nec vidisse semel satis est: juvat usque morari,
Et conferre gradum, & veniendi discere causas.
At Danaum proceres, Agamemnoniæque phalanges,
Ut videre virum fulgentiaque arma per umbras;
Ingenti trepidare metu: pars vertere terga,
Ceu quondam petiere rates: pars tollere vocem
Exiguam: inceptus clamor frustratur hiantes.
Atque hic Priamiden laniatum corpore toto,

INTERPRETATIO.

Occurrunt viri *insignes bello*. *Hic occurrit illi Tydeus, hic Partenopæus illustris armis, & umbra Adrasti pallidi. Hic Trojani valde deplorati inter vivos, & occisi in præliis. Quos omnes ille videns longa serie suspiravit, & Glaucum, & Medonta, & Thersilochum, tres filios Antenoris, & Polybœten sacerdotem Cereris, & Idæum, adhuc currus, adhuc arma tractantem. Animæ plurimæ circumsistunt* ad *dexteram & sinistram*. *Nec sufficit vidisse semel Æneam: delectat* ipsas *remanere diu, & admovere pedem* propius, *& petere causas cur venerit. Sed duces Græcorum, & turmæ Agamemnonis, quando viderunt Æneam & arma splendentia inter tenebras; cœperunt tremere magno timore; pars obvertere dorsum, quemadmodum olim cucurrerunt* ad *naves, pars emittere parvam vocem; clamor inceptus fallit hiantes. Atque hic vidit Deiphobum, filium Priami, discerptum*

NOTÆ.

479. *Tydeus, &c.*) Duces occurrunt belli Thebani pro Polynice adversus Eteoclem fratrem, *Tydeus* Oenei Ætolorum regis filius, Adrasti Argivorum regis filiam uxorem duxit, alteram Polynices. Pro Polynice legatus de repetendo regno ad Eteoclem Thebas missus, ab eo insidiis appetitus, viros quinquaginta solus superavit. Hinc reversus, & ad obsidionem urbis cum Adrasto & Polynice regressus a Menalippo Thebano vulneratus occubuit. Diomedis pater fuit, qui inde *Tydides* appellatur, Æn. 1. 101.

480. *Partenopæus & Adrasti, &c.*) *Parthenopæus*, Atalantæ & Meleagri filius, Arcadibus imperavit: reversus ex Thebano bello incolumis, ad Trojam deinde occubuisse dicitur. *Adrastus* rex Argivorum, socer Tydei & Polynicis, qui magno amisso exercitu obsidionem Thebarum omittere coactus est, in patriam fugienti similis redire; unde *pallens* hic dicitur.

481. *Caduci Dardanidæ.*) De *Dardanidis*, Trojenis, Æn. 1. 239. *Caduci*, mortui, cadentes: unde *cadavera*, & *caducum fulmen* apud Horat. l. 3. 4. 44.

483. *Glaucumque, &c.*) Versus ex Homero expressus, qui tres illos duces enumerat inter Trojanorum auxiliatores, Iliad. 17. 216. Γλαῦκόν τε, Μέδοντά τε, Θερσίλοχόν τε. Unde arguas Nascimbænum, qui suspicatur *Mydona* legendum esse, quia Medontis nullam inter Trojanos fieri mentionem meminit. *Glaucus*, Hippolochi filius, Bellerophontis nepos, Lyciorum dux cum Sarpedone. Is in auxilium Trojenis venit, & cum Diomede congressus, inita amicitia cum eo arma aurea æreis commutavit, Iliad. 6. 119. Hic quando obierit, non liquet. *Thersilochus* inter duces Pæonum, ex Macedonia Thraciæ confini, occisus est ab Achille, Iliad. 21. 209. *Tres Antenoridas*, Antenoris filios, Iliad. 11. 59. Τρεῖς τ' Ἀντηνορίδας: ibidemque appellantur, Polybus, Agenor, Acamas, qui ad pugnam Hectoris & Æneæ socii descenderunt. *Polybœtes*, apud Homerum inter Trojanos non reperitur; sed inter Græcos, *Polypœtes*, Pirithoi filius. De *Cerere*, Ecl. 5. 79. *Idæus* auriga fuit & armiger Priami regis, de quo Iliad. 24. 470.

489. *Agamemnoniæque phalanges.*) *Phalanx*, agmen proprie Macedonum fuit, constans octo peditum millibus, qui consertis clypeis pressisque ordinibus pugnabant. Hic pro quolibet agmine ac multitudine sumitur. De *Danais*, Æn. 1. 34. De *Agamemnone* Græcorum ad Trojam duce, Æn. 3. 54.

492. *Ceu quondam petiere rates.*) Achille, propter ereptam sibi ab Agamemnone Briseida e Græcorum exercitu absente, Trojani Græcos immissis ignibus ad naves usque fugaverunt. Hectore duce, Iliad. 15. 326.

Deiphobum vidit, lacerum crudeliter ora,
Ora, manusque ambas, populataque tempora raptis
Auribus, & truncas inhonesto vulnere nares.
Vix adeo agnovit pavitantem, & dira tegentem
Supplicia, & notis compellat vocibus ultro:
Deiphobe armipotens, genus alto a sanguine Teucri,
Quis tam crudeles optavit sumere pœnas?
Cui tantum de te licuit? Mihi fama suprema
Nocte tulit, fessum vasta te cæde Pelasgum
Procubuisse super confusæ stragis acervum.
Tunc egomet tumulum Rhœteo in litore inanem
Constitui, & magna Manes ter voce vocavi.
Nomen & arma locum servant. Te, amice, nequivi
Conspicere, & patria decedens ponere terra.
Atque hic Priamides, Nihil o tibi, amice, relictum est:
Omnia Deiphobo solvisti, & funeris umbris.
Sed me fata mea & scelus exitiale Lacænæ
His mersere malis: illa hæc monumenta reliquit.

INTERPRETATIO.

omnibus membris, immaniter laceratum circa os: circa os, *& utramque manum, & tempora spoliata sectis auribus, & nasum truncatum indecoro vulnere. Itaque difficile agnovit trementem, & occultantem turpes plagas, & prior alloquitur* eum *voce cognita; O Deiphobe bellicose, soboles e nobili sanguine Teucri, quis ausus est exigere* de te *tam dirum supplicium? cui tantum licuit contra te? Rumor pertulit mihi, te ultima nocte* Trojæ *lassum multa strage Græcorum obiisse super cumulum confusorum cadaverum. Tunc ego ipse erexi tibi in litore Rhœteo sepulcrum vacuum, & appellavi ter magno clamore animam tuam: locus servat nomen & arma* tua. *Non potui, o amice, te videre, & abiens tumulare in patria tellure. Tum vero filius Priami* dixit: *Nihil prætermissum est a te, o amice: omnia exhibuisti* officia *Deiphobo & umbræ cadaveris. Sed sors mea & perniciosum crimen* Helenæ *Lacedæmoniæ obruerunt me his pœ-*

NOTÆ.

495. *Deiphobum.*) Priami filium, post mortem Paridis Helenæ maritum, Æn. 2. 310. *De Helena*, aliqua diximus Æn. 1. 654. cætera infra v. 511. *De prodito ab ea Deiphobo*, Æn. 2. 567. Et sic eum a Menelao necatum esse testatur Dictys Cretensis.

500. *Teucri, &c.*) De eo, Æn. 1. 239. *Pelasgi*, Græci, Æn. 1. 628. *Rhœteum & Sigeum*, Troadis promontoria fuere duo, in Hellespontum excurrentia: in Rhœteo sepulcrum Ajacis, in Sigeo sepulcrum Achillis fuit. At quia loca illa tum a Græcis tenebantur, cum inde fugit Æneas, existimo *Rhœteum* hic sumi pro toto Troadis litore, cujus in parte meridionali clam Æneas classem ædificavit, apud Antandrum, Æn. 3. 6.

505. *Tumulum inanem, &c.*) *Honorarium*, qualis statuebatur iis, quorum corpora haberi non poterant: idque sufficiebat, ut humati dicerentur, & essent a centum annorum errore liberi. De *inclamatione* ad sepulcrum diximus in funere Polydori, Æn. 3. 62.

507. *Nomen & arma, &c.*) Commutatio, pro, *locus servat nomen & arma*. Porro *arma* vel *sculpta* intelligit in tumulo, vel *vera*; olim forte dono Æneæ data a Deiphobo servataque, ut Æn. 1. 654. pallam Helenæ, & sceptrum Ilioneæ. *Nomen* autem Deiphobi illi loco inditum fuisse non jam liquet ex ullis scriptoribus. *Te, amice*) *Te*, omissa elisione, corripitur more Græcorum, sequente vocali.

510. *Funeris umbris.*) *Funus*, non pro sacris ac cæremonia funebri, sed pro ipso cadavere hic sumitur, ut Æn. 9. 491. *Quæ nunc artus, avulsaque membra, Et funus lacerum tellus habet.*

511. *Lacænæ.*) Helenæ Lacedæmoniæ. De *Lacænæ* appellatione, Æn. 2. 601. De *ejus ortu*, Æn. 1. 654. Hæc, Leda *spartani* regis Tyndarei uxore & Jove genita, a Theseo primum rapta est: per Castorem ac Pollucem fratres suos ex ejus potestate liberata, Menelao deinde nupsit Mycenarum regis filio, qui mortuo Tyndareo, Castore, ac Polluce, in regnum Spartanum successit: inde rapta a Paride, & Trojam deducta, decennii bello repetita est. Occiso sub obsidionis finem Paride, nupsit Deiphobo, Paridis fratri. Quid deinde ipsi capta Troja contigerit, ambiguum est. Vulgo dicitur in gratiam cum Menelao rediisse, & cum eo variis acta erroribus appulsa in Ægyptum: unde iterum navigans, incolumis cum marito Spartam rediit, ubi postea sepulti

sunt

Namque ut supremam falsa inter gaudia noctem
Egerimus, nosti; & nimium meminisse necesse est:
Cùm fàtalis equus saltu super ardua venit
Pergama, & armatum peditem gravis attulit alvo.
Illa chorum simulans, Evantes orgia circum
Ducebat Phrygias: flammam media ipsa tenebat
Ingentem, & summa Danaos ex arce vocabat.
Tum me confectum curis, somnoque gravatum
Infelix habuit thalamus, pressitque jacentem
Dulcis & alta quies, placidæque simillima morti.
Egregia interea conjux arma omnia tectis
Emovet, & fidum capiti subduxerat ensem.
Intra tecta vocat Menelaum, & limina pandit.
Scilicet id magnum sperans fore munus amanti,
Et famam exstingui veterum sic posse malorum.
Quid moror? irrumpunt thalamo: comes additur una
Hortator scelerum Æolides. Dii, talia Grajis
Instaurate, pio si pœnas ore reposco.
Sed te qui vivum casus, age, fare vicissim,

INTERPRETATIO.

nis, illa reliquit mihi *hæc insignia. Scis enim quomodo traduxerimus ultimam noctem in falsa lætitia, & oportet* nos *nimis recordari: quando equus fatalis venit ascensu super alta Pergama, & gravidus induxit in utero milites armatos. Illa fingens choreas, ducebat circa sacra Bacchi* fœminas *Phrygias furiosas: ipsa in medio attollebat magnam tædam, & ex alta arce invitabat Græcos. Tunc funestus lectus tenebat me fatigatum curis & obrutum somno, & jucunda, ac profunda quies, similisque morti tranquillæ oppressit me decumbentem. Interim digna uxor aufert arma omnia domo, & subtraxerat capiti* meo *gladium fidelem. Vocat Menelaum intra domum, & aperit januam. Nempe existimans hoc magnum fore donum amanti* marito: & sic *infamiam veteris malitiæ posse deleri. Quid detineo* te? *irruunt in cubiculum: additur* iis *simul comes Ulysses incitator criminum. Dii, reddite talia Græcis, si imprecor* iis *supplicia justo ore. At age, dic vicissim,*

NOTÆ.

sunt in Menelai delubro, Therapnis, quæ urbs est Laconiæ. Longe alia sors illius a Pausania in Laconicis refertur ex Rhodiorum monumentis. Ait enim Helenam, mortuo Menelao, Sparta pulsam, ad Polyxo Argivam, necessariam suam, Tlepolemi Rhodii regis uxorem, Rhodum confugisse. Polyxo memorem necis viri sui, qui ad Trojam occisus a Sarpedone fuerat, ancillas in eam furiarum habitu immisisse, quæ illam dum lavaret comprehensam laqueis suspenderint. Alii aliter.

515. *Saltu.*) Æn. 2. 237. *Scandit fatalis machina muros.* Quia cum angustiores essent portæ, diruendi muri fuerant, ut equus in urbem induceretur. Ibid. 234. *Dividimus muros, &c.*) De *Pergamis*, Æn. 1. 470.

517. *Evantes orgia, &c.*) Menelaus Odys. 4. 277. narrat Helenam ter equum circumlustrasse Græcorum singulos duces nomine appellantem: unde Virgilius finxit illos Baccharum choros. *Evantes*, Bacchæ dictæ sunt, Bacchi comites fœminæ. *Evan*, Εὐάν, aut *Evius*, εὔιος ipse Bacchus; ab *evoe*, vel *evohe*, εὐοῖ, quæ Bacchantium in Bacchi honorem acclamatio est. Hujus vocis origo varia refertur. Hesychius ait *Evan* Indis *hederam* esse, qua Bacchus de Indis triumphans hastam implicuit. Alii dictum putant quasi εὖ σοί, *bene illi:* aut εὖ υἱέ, *bene fili*, quod bello Giganteo primus Deorum Gigantem interfecerit in leonem versus, unde sic illi acclamarit Jupiter pater. De *Baccho*, Ecl. 5. 29. De *Bacchis* fœminis, & *orgiis*, Bacchi sacris, Æn. 4. 301. De *Phrygia*, Æn. 1. 385. De *Danais*, Æn. 1. 34. De *thalamo*, supra v. 280.

529. *Æolides.*) Nomen Ulyssi probrosum; quo non legitimus Laertæ filius dicitur, sed Anticleæ, Laertæ uxoris, ex Sisypho Æoli filio, Æn. 3. 272. De *Graiis*, Græcis, Georg. 2. 16.

530. *Instaurate.*) Reponite, renovate, rursus facite, eorum in pœnam.

Attulerint: pelagine venis erroribus actus?
An monitu Divum? an quæ te fortuna fatigat,
Ut tristes sine sole domos, loca turbida, adires?
Hac vice sermonum roseis Aurora quadrigis
Jam medium æthereo cursu trajecerat axem,
Et fors omne datum traherent per talia tempus.
Sed comes admonuit, breviterque affata Sibylla est:
Nox ruit, Ænea; nos flendo ducimus horas.
Hic locus est, partes ubi se via findit in ambas.
Dextera, quæ Ditis magni sub mœnia tendit:
Hac iter Elysium nobis: at læva malorum
Exercet pœnas, & ad impia Tartara mittit.
Deiphobus contra: Ne sævi, magna sacerdos:
Discedam: explebo numerum, reddarque tenebris.
I decus, i, nostrum: melioribus utere fatis.
Tantum effatus, & in verbo vestigia torsit.
Respicit Æneas subito; & sub rupe sinistra
Mœnia lata videt, triplici circumdata muro:

INTERPRETATIO.

quinam casus te adduxerint huc *viventem: an venis pulsus erroribus maris, an jussu Deorum, an aliqua* alia *fors te adigit, ut venias* in *sedes mœstas absque luce*, & ad *loca tumultuosa?*. In *hac vicissitudine colloquii Aurora rubicundis equis in aereo decursu jam transierat medium cœlum, & forte traducerent in talibus omne tempus concessum. Sed comes Sibylla admonuit, & breviter loquuta est: O Ænea, nox appropérat: nos traducimus horas lugendo. Hic est locus, ubi via secat se in duas partes. Dextra est, quæ extenditur usque ad palatium magni Plutonis; per hanc iter est nobis ad Elysium: at sinistra continet supplicia impiorum, & ducit ad Tartara scelerata. Contra Deiphobus ait: Ne irascare, o magna vates: abibo: concludam sermonem, & redibo in tenebras. I nostra gloria, i: sequere fata feliciora.* Hoc *solum locutus est, & in* ipso *sermone deflexit gressum. Æneas respexit statim: & sub rupe sinistra cernit spatiosam urbem, cinctam*

NOTÆ.

535. *Roseis Aurora quadrigis jam, &c.*) De *Aurora*, ejusque *quadrigis* aut *bigis*, G. 1. 249. Hic dissentire cogor a reliquis propemodum interpretibus, & cum Donato sentire, *medium diem* hic significari, non *mediam noctem*. Quicquid enim dicant Gellius aliique de variis dierum initiis ac dimensionibus apud varias gentes, nullum dubium esse potest, ubi Virgilius dies suos ortu Solis occasuque definit. Tenendum autem id quod a Cerdano affertur ex Libro Plutarchi de genio Socratis: *tempus datum* & concessum ad ejusmodi inferorum perlustrationem fuisse *noctium duarum & unius diei*. At Æneas sacrificia perfecit superiore tota nocte v. 252. *Tum Stygio regi nocturnas inchoat aras*. Viam inferorum ingressus est sub ipsum Solis & lucis ortum v. 255. *Ecce autem primi sub lumina Solis & ortus*. Nunc emensa media itineris parte, certe non potest esse nisi dies media, jam in noctem vergens: vespertinum illud tempus totum & noctis secundæ partem aliquam traducet perlustrando Elysio: atque ita redibit ad suos nocte altera quam ab iis discesserat. Igitur *Aurora* hic diem significat. Et vero Donatus ac Lætus notant, Auroram, cum quadrigis invehitur, pro Sole accipi. Deinde, *nox ruit*, Æn. 8. 369. significat, *nox accedit*, *venit*: ergo & hic eodem sensu accipi nihil vetat.

541. *Ditis, &c.*) De *Dite*, Plutone, Georg. 4. 467. De *Elysio*, infra, v. 638.

545. *Explebo numerum, reddarque, &c.*) Multæ in hæc verba afferuntur parum sanæ interpretationes: hæ sanissimæ. I. Simplicior. *Discedam, & implebo numerum turba, a qua discessi, ut te alloquerer*: erat nempe inter bellicosos viros Deiphobus. II. Doctior, & juxta Platonis mentem, qui singulis animis, antequam alia in corpora remigrarent, certos quosdam assignabat purgationis annos, ut dicetur infra, v. 739. Quocirca sensus erit: *Discedam, impleturus numerum annorum purgationis, quæ fit his in tenebris*. III. Verior, ut puto: *Discedam. Sine modo expleam orationis meæ, quam incepi, numerum & periodum*. Quam statim ita terminat: *I decus, i, nostrum, &c.*

549. *Mœnia ... muro: &c.*) Munimenta arcis vidot, triplici muro constantia. De *Phlegethonte*, supra, v. 523.

Quæ rapidus flammis ambit torrentibus amnis
Tartareus Phlegeton, torquetque sonantia saxa.
Porta adversa ingens, solidoque adamante columnæ;
Vis ut nulla virum, non ipsi exscindere ferro
Cœlicolæ valeant. Stat ferrea turris ad auras:
Tisiphoneque sedens, palla succincta cruenta,
Vestibulum insomnis servat noctesque diesque.
Hinc exaudiri gemitus, & sæva sonare
Verbera: tum stridor ferri, tractæque catenæ.
Constitit Æneas, strepitumque exterritus hausit.
Quæ scelerum facies, o virgo, effare, quibusve
Urgentur pœnis? quis tantum plangor ad auras?
Tum vates sic orsa loqui: Dux inclyte Teucrum,
Nulli fas casto sceleratum insistere limen:
Sed me, cum lucis Hecate præfecit Avernis,
Ipsa Deum pœnas docuit, perque omnia duxit.
Gnossius hæc Rhadamanthus habet durissima regna:
Castigatque, auditque dolos; subigitque fateri
Quæ quis apud superos, furto lætatus inani,
Distulit in seram commissa piacula mortem.
Continuo sontes ultrix accincta flagello
Tisiphone quatit insultans, torvosque sinistra
Intentans angues, vocat agmina sæva sororum.

INTERPRETATIO.

tribus muris: quam Tartareus Phlegethon, rapidus fluvius, circuit ignibus torrentibus, & volvit saxa sonantia. Porta opposita magna est, *& columnæ ex adamante durissimo:* ita *ut nullum robur hominum, non ipsi superi possint evertere* eam *ferro. Turris ferrea surgit in altum: & Tisiphone sedens, cincta pallio sanguinolento, custodit limen vigil & noctu & diu. Hinc* cœperunt *audiri gemitus, & resonare crudeles ictus: præterea stridor ferri & tractorum vinculorum. Æneas stetit, & stupefactus attendit* ad *strepitum. Quæ* sunt illic *species criminum, dic, o virgo, aut quibus suppliciis cruciantur? unde tantus planctus* surgit *in auras? Tunc vates sic cœpit loqui: Clarissime dux Trojanorum, nulli puro fas est subire portam impiam: sed quando Hecate præposuit me silvis infernis, ipsa mihi declaravit supplicia* constituta *a Diis, & duxit me per omnia. Rhadamanthus Cretensis obtinet hoc sævissimum imperium: & punit, & audit fraudes; & cogit fateri quæcumque facinora patrata unusquisque per vitam protulit* usque *ad tardam mortem, gaudens vana simulatione. Statim Tisiphone vindex armata flagro verberat reos illudens, & sinistra* manu *incutiens sævos serpentes, appellat crudelem turbam sororum.*

NOTÆ.

552. *Adamante columnæ.*) Non ad ornatum, sed ad duritiem exprimendam: communi Græcis Latinisque proverbio, quo *dura* omnia & firma, *adamantina* dicuntur. De *Tisiphone*, una Furiarum, Georg. 3. 552. De *palla*, pallio muliebri. Æn. 1. 52.

564. *Hecate, &c.*) De *Hecate*, Æn. 4. 510. 511. De *lucis Avernis*, supra, v. 237. De *Rhadamantho*, v. 431. De *Gnoso*, urbe Cretæ insulæ, Æn. 3. 104.

568. *Furto inani.*) *Secretis delictis;* ideo *inanibus*, quia Deo notà sunt, & post mortem punienda. *Furtum* autem dicitur quicquid clam & furtim committitur. Sic adulteria Martis vocantur *dulcia furta*. Georg. 4. 346. Et Pasiphae dicitur *supposta furto*, supra, v. 24.

572. *Agmina sæva sororum.*) Furiæ tantum tres numerantur: *Tisiphone, Alecto, Megara*, de quibus Georg. 3. 552. Notat tamen Cerdanus vulgo apud Poetas *agmen* & *agmina* vocari, a Seneca *turbam*, a Statio *aciem*. Existimat id factum ad significandas earum multiplices iras. Addo ego fortasse tres tan-

tum

Tum demum horrisono stridentes cardine sacræ
Panduntur portæ. Cernis, custodia qualis
Vestibulo sedeat? facies quæ limina servet?
Quinquaginta atris immanis hiatibus hydra
Sævior intus habet sedem. Tum Tartarus ipse
Bis patet in præceps tantum, tenditque sub umbras,
Quantus ad æthereum cœli suspectus Olympum.
His genus antiquum terræ, Titania pubes,
Fulmine dejecti, fundo volvuntur in imo.
Hic & Aloidas geminos, immania vidi
Corpora: qui manibus magnum rescindere cœlum
Aggressi, superisque Jovem detrudere regnis.
Vidi & crudeles dantem Salmonea pœnas,
Dum flammas Jovis & sonitus imitatur Olympi.
Quattuor hic invectus equis & lampada quassans,
Per Grajum populos mediæque per Elidis urbem
Ibat ovans, Divûmque sibi poscebat honorem:
Demens! qui nimbos & non imitabile fulmen
Ære & cornipedum cursu simularat equorum.
At pater omnipotens densa inter nubila telum

INTERPRETATIO.

Tunc denique portæ aperiuntur stridentes horrisono cardine. Pergit Sibylla: *Vides quale satellitium sedeat in vestibulo, quale spectrum occupet postes? Hydra crudelior intus habet sedem, horribilis quinquaginta faucibus. Præterea ipse Tartarus bis tantum descendit in profundum, & extenditur sub umbras, quantus est prospectus* inde *ad æthereum cæli olympum. Illic juventus Titania, antiqua soboles Terræ, prostrati fulmine versantur in imo fundo. Illic vidi quoque geminos filios Aloi, vasta corpora: qui susceperant evertere manibus magnum cælum, & expellere Jovem e regnis supernis. Vidi etiam Salmonea solventem duras pœnas, quia imitatus* fuerat *ignes Jovis & tonitrua cœli. Ille vectus quatuor equis & quatiens tædam, currebat exsultans per gentes Græcorum & per mediam urbem Elidis, & exigebat sibi cultum divinum: insanus! qui imitabatur* curru *æreo & impetu equorum nimbos & tonitru non imitabile. Sed pater omnipotens vibravit fulmen per opaca*

NOTÆ.

tum Furias principes privatis nominibus appellari, quibus aliæ complures quasi ministræ subserviant. De *cardine portarum*, Æ. 1. 452. De *vestibulo*, supra, v. 257.

576. *Immanis hiatibus hydra.*) Hæc, vel alia est ab hydra Lernæa, occisa ab Hercule, quam in inferorum vestibulo jam Æneas vidit v. 287. Vel, si eadem est, huc illuc vagatur per inferos, & ad cruciandos impios varias in partes mittitur, quemadmodum Furiæ thalamos habent eodem in vestibulo, v. 280. cum tamen Tisiphone hic in Tartara sontes cruciet. Dicitur hydra *sævior*, id est, crudelior reliquis Tartari custodibus, qui limina servant. De *hydra*, Æn. 8. 300. De *Tartaro*, profundissimo inferorum loco, supra, v. 134.

579. *Quantus ... suspectus, &c.*) *Suspectus* substantivum nomen hic apparet, non adjectivum, hoc sensu: tam profundus est Tartarus, quantus est conspectus spatii a terra ad cœlum, vel ab ipso Tartaro ad cœlum. Expressus est hic locus ex Homero Iliad. 8. 16. & Hesiodo in Theogon. 720. ubi Tartarus tantum sub terra est, *ὅσον οὐρανός ἐστ' ἀπὸ γαίης, quantum cœlum est a terra.*

580. *Titania pubes.*) Gigantes, Titanis ac Terræ filii, de quibus Æn. 4. 179.

582. *Aloidas.*) Oetum & Ephialtem Neptuni liberos ex Iphimedia, Aloei Terræ ac Titanis filii uxore: hos nono ipso ætatis anno novem cubitis latos, novem ulnis altos Homerus facit, Odys. 11. 304. itaque in pugna Gigantum ab Apolline sagittis fuisse confixos, antequam ad pubertatem pervenirent.

585. *Salmonea, &c.*) *Salmoneus*, Σαλμωνεὺς vel Deucalionis Elidensis, vel Æoli filius fuit: certe in Elide regnavit, Peloponnesi maritima & occidentali regione. Hic æreis in pontibus ac tabulatis quadrigas impellens, faces jactabat in subditos: ut Jovem in Elide ludis maxime olympicis honoratum simularet. Ideo a Jove fulmine ictus est. *Mediæque per Elidis urbem:* pro *mediamque per Elidem urbem*, De *Olympo* monte, Ecl. 5. 56. De *Elide*, Georg. 1. 59.

Contorsit (non ille faces, nec fumea tædis
Lumina) præcipitemque immani turbine adegit.
Necnon & Tityon, Terræ omniparentis alumnum,
Cernere erat: per tota novem cui jugera corpus
Porrigitur: rostroque immanis vultur obunco
Immortale jecur tundens, fœcundaque pœnis
Viscera, rimaturque epulis, habitatque sub alto
Pectore: nec fibris requies datur ulla renatis.
Quid memorem Lapithas, Ixiona, Pirithoumque?
Quos super atra silex jamjam lapsura, cadentique
Imminet assimilis. Lucent genialibus altis
Aurea fulcra toris, epulæque ante ora paratæ
Regifico luxu: Furiarum maxima juxta
Accubat, & manibus prohibet contingere mensas,
Exsurgitque facem attollens, atque intonat ore.
Hic quibus invisi fratres, dum vita manebat,
Pulsatusve parens, & fraus innexa clienti;
Aut qui divitiis soli incubuere repertis,
Nec partem posuere suis, quæ maxima turba est;
Quique ob adulterium cæsi, quique arma secuti
Impia, nec veriti dominorum fallere dextras;
Inclusi pœnam exspectant. Ne quære doceri
Quam pœnam, aut quæ forma viros fortunave mersit.

INTERPRETATIO.

nubila (*non ille* quidem *faces & lumina fumida tædarum* ut Salmoneus) *& vasto turbine prostratum transfixit. Videre erat etiam Tityum filium Terræ omnipotentis: cujus corpus extenditur per tota novem jugera; immanis vultur fodicans adunco rostro jecur perpetuum & viscera fœcunda* ad *pœnas*, *scrutatur ea* ad *cibum*, *& manet intra profundum pectus: nec ulla quies permittitur fibris repullulantibus. Cur commemorem Lapithas, Ixiona, & Pirithoum? supra quos nigrum saxum jamjam lapsurum & similem cadenti impendet. Fulcra aurea splendent* in *lætis lectis altis*, *& convivia parata ante ora* cum *luxu regali; maxima Furiarum accumbit prope, & vetat tangere mensas manibus; & surgit erigens facem, & vociferatur ore. Illic ii quibus fratres odiosi* fuerunt, *dum vita durabat, aut pater verberatus, aut dolus fabricatus clienti; aut qui soli incubuerunt opibus partis, nec dederunt partem* earum *suis, quæ turba maxima est; & qui occisi* sunt *propter adulterium, & qui sequuti* sunt *bella injusta, nec timuerunt violare fidem* datam *dominis*; illi *inclusi exspectant supplicium. Ne petas doceri quale supplicium* exspectent, *aut quis modus & quæ sors damnaverit eos.*

NOTÆ.

595. *Tityon, &c.*) *Tityus*, Jove natus, & Elara Orchomeni filia: quam cum Jupiter vitiasset; Junonis metu occultavit in terra, unde erumpens Tityus Gigantea specie, Terræ filius creditus est: ideo a Virgilio *alumnus ejus*, non filius dicitur. Hic ab Apolline sagittis interfectus est, quod Latonæ vim parasset. Hanc ejus mensuram & supplicium Virgilius accepit ab Homero, Odyss. 11. 576. Eadem etiam Prometheo pœna ab aliis tribuitur.

601. *Lapithas, &c.*) De *Lapithis*, immani Thessaliæ gente, quorum tamen scelus nullum singulare narratur, Georg. 2. 456. De *Ixione*, eorum rege, qui ob tentatam Junonis pudicitiam rotæ apud inferos alligatus est, Georg. 3. 38. De *Pirithoo*, qui Ixionis filius fuit, aut Jovis ex Dia Ixionis uxore; quique Proserpinam rapere ex inferis aggressus, a Cerbero devoratus est, supra v. 395. infra v. 617. His duplex supplicium assignatur, timor saxi imminentis, & mediis in epulis fames.

603. *Genialibus toris.*) Quales lecti nuptiales, qui *geniales* a *generando* dicuntur, vel a *genio*, vitæ ac lætitiæ præside, de quo Ecl. 4. 63. unde *geniale* appellatur quicquid lætum est, ut Georg. 1. 302. *Invitat genialis hyems.*

Saxum ingens volvunt alii, radiisque rotarum
Districti pendent: sedet, æternumque sedebit
Infelix Theseus: Phlegyasque miserrimus omnes
Admonet, & magna testatur voce per umbras:
Discite justitiam moniti, & non temnere Divos.
Vendidit hic auro patriam, dominumque potentem
Imposuit: fixit leges pretio atque refixit.
Hic thalamum invasit natæ, vetitosque hymenæos.
Ausi omnes immane nefas, ausoque potiti.
Non, mihi si linguæ centum sint, oraque centum,
Ferrea vox, omnes scelerum comprendere formas,
Omnia pœnarum percurrere nomina possim.
Hæc ubi dicta dedit Phœbi longæva sacerdos:
Sed jam age, carpe viam, & susceptum perfice munus;
Acceleremus, ait. Cyclopum educta caminis
Mœnia conspicio, atque adverso fornice portas:
Hæc ubi nos præcepta jubent deponere dona.

INTERPRETATIO.

Alii versant magnum saxum, & pendent distenti radiis rotarum. Miser Theseus sedet, & perpetuo sedebit; & Phlegyas miserrimus admonet omnes, & testatur magno clamore inter tenebras: Discite toties *admoniti æquitatem, & non spernere Deos. Hic prodidit patriam pecunia, & ei imposuit tyrannum ferocem: tulit & sustulit leges pretio. Hic aggressus est pudicitiam filiæ, & nuptias prohibitas. Omnes ausi infanda crimina & executi consilia. Si essent mihi centum linguæ, & centum ora, & vox ferrea, non possem complecti omnes species criminum, nec enumerare omnia nomina suppliciorum. Postquam longæva vates Apollinis protulit hæc verba, ait: Nunc autem age: ingredere viam, & perfice inceptum officium: properemus: Video muros fabricatos in fornacibus Cyclopum, & portas sub opposito fornice: ubi* Dii *nos jubent*

NOTÆ.

616. *Saxum ingens, &c.*) Indicat Sisyphum, Æoli filium, latrociniis infamem: de quo Georg. 3. 39. *Radiisque rotarum, &c.* indicat Ixionem, de quo Georg. 3. 38. quem quia altari supplicio jam addixit v. 601. pluribus affectum suppliciis probabile est.

617. *Æternumque sedebit infelix Theseus.*) *Theseus*, de quo supra v. 28. & *Pirithous*, de quo v. 392. amicitia conjunctissimi, dicuntur inferos adiisse, ut inde Proserpinam raperent; & Pirithous quidem a Plutone datus esse Cerbero devorandus: Theseus autem remansisse in vinculis, donec ab Hercule liberatus sit. At Theseus post mortem, cum rediisset ad inferos, lapidi affixus est, ubi æternum sederet, in pœnam impii olim suscepti itineris. Ita fabulæ. Sed ajunt historiæ, & Theseum & Pirithoum conatos quidem rapere filiam Aidonei, qui Græcis Pluto est, Molossorum sive Thesprotorum in Epiro regis, eamque vocatam Proserpinam, matrem ejus Cererem; canem, cui objectus fuit Pirithous, Cerberum; postea Theseum in gratiam Herculis ab Aidoneo dimissum esse: idque contigisse ad Cichyrom amnem & Acherusiam paludem, de qua v. 323. testatur Pausanias in Atticis.

618. *Phlegyasque miserrimus, &c.*) Ambigua est hujus loci sententia: vel *Theseus miserrimus admonet omnes Phlegyas*: vel *Phlegyas miserrimus omnes admonet*. *Phlegyæ*, Bœotiæ juxta Orchomenum populi fuerunt, rapinis insignes: qui aggressi templum Apollinis Delphicum diripere, fulminibus, terræ motibus, & pestilentia postmodum absumpti sunt, ex Pausania in Bœticis. Hos alii insulanos fuisse perhibent circa Thessaliam, a rege Phlegya sic dictos: qui ob frequentem contemptum Deorum a Neptuno immisso diluvio deleti sunt. *Phlegyas*, Martis filius, rex fuit Lapitharum in Thessalia, Ixionis juxta aliquos pater, & Coronidis Nymphæ: hæc cum ex Apolline Æsculapium peperisset, dicitur pater templum Apollinis incendisse, ideoque sagittis ab Apolline detrusus fuisse ad inferos. Atque hæc sententia mihi videtur potior; quid enim Theseo cum Phlegyis populis?

622. *Fixit leges, &c.*) Condidit, tulit, Metaphora ducta a consuetudine, qua leges in æs incisæ *fixis* tabellis in publico proponebantur; quæ cum evellerentur, dicebantur *refigi*. De *Hymenæo*, nuptiali Deo, Georg. 3. 60.

630. *Cyclopum educta.*) De *Cyclopibus*, Æn. 3. 569. His cudendi ferri muniendarumque urbium inventio tribuitur. Quare hic ferrea & munita mœnia intellige. *Educta* dicuntur, non quasi *elata* in altum, sed quasi ferro *ducta*, & *ductilia*, quod fit in caminis & fornacibus.

631. *Mœnia.*) Palatium Plutonis & Proserpinæ.

Dixerat: & pariter gressi per opaca viarum
Corripiunt spatium medium, foribusque propinquant.
Occupat Æneas aditum, corpusque recenti
Spargit aqua, ramumque adverso in limine figit.
His demum exactis, perfecto munere Divæ,
Devenere locos lætos, & amœna vireta
Fortunatorum nemorum, sedesque beatas.
Largior hic campos æther & lumine vestit
Purpureo, solemque suum, sua sidera norunt.
Pars in gramineis exercent membra palæstris,
Contendunt ludo, & fulva luctantur arena:
Pars pedibus plaudunt choreas, & carmina dicunt.
Nec non Threicius longa cum veste sacerdos
Obloquitur numeris septem discrimina vocum:
Jamque eadem digitis, jam pectine pulsat eburno.
Hic genus antiquum Teucri, pulcherrima proles.
Magnanimi heroes, nati melioribus annis:
Ilusque, Assaracusque, & Trojæ Dardanus auctor.
Arma procul, currusque virum miratur inanes.

INTERPRETATIO.

deponere munera decerpta ex arbore. Sic *loquuta fuerat & pariter ambulantes per tenebrosa* spatia *viarum invadunt medium iter, & appropinquant portis. Æneas occupat aditum, & aspergit corpus recenti aqua, & affigit ramum in opposito limine. Denique his absolutis, persoluto munere Proserpinæ, pervenerunt* ad *loca læta, & prata jucunda, & sedes beatas silvarum felicium. Hic aer ambit agros liberior & luce purpurea: &* incolæ *cognoscunt suum solem, & sua astra. Pars exercent corpora in herbosis locis, certant ludis, & luctantur* in *arena fulva. Pars agitant saltationes pedibus, & canunt cantilenas, Vates etiam Thracius cum veste longa canit numeris septem discrimina sonorum: & sonat eadem, modo digitis, modo plectro eburneo. Hic* est *vetusta propago Teucri, soboles clarissima, heroes magnanimi, nati temporibus felicioribus: & Ilus, & Assaracus, & Dardanus fundator Trojæ. Miratur procul*

NOTÆ.

636. *Spargit aqua.*) Vel quia pollutus aspectu Tartari: vel quia sacrum munus Proserpinæ offert; sollemnis autem in sacris omnibus ablutio. *Spargit* vero dumtaxat, non omnino *lavat*: de quo more, Æn. 4. 635.

638. *Locos lætos, &c.*) *Elysium.* Locus erat piis apud inferos destinatus, deliciis omnibus affluens. Alii collocant in insulis fortunatis, *Canariæ*, ad latus occidentale Africæ, de quibus Æn. 4. 480. Alii in Hispania Bætica, *Andaluzia*, *Granata*. Alii apud Indos. Alii in pratis aeriis, cœlum inter ac terram medius. Nomen aliqui fingunt ab Elysio quondam Eleutheri filio: aliqui ab ἔλευσις, *profectio*, quod illuc piorum animæ post obitum proficiscantur: aliqui quasi ἀλύσιον *non solubile*, quia sedes est animarum immortalium, quæ dissolvi non possunt.

638. *Vireta.*) Loca sunt herbarum arborumque viriditate amœna.

641. *Purpureo, solemque, &c.*) *Lumine purpureo*, pulchro, Æn. 1, 593. *Solem* in Elysio alium statuit etiam Plato in Phædone.

642. *Gramineis palæstris.*) *Palæstra*, tam pro *ludo* sumitur, quam pro *loco* ludis addicto. Hic pro *loco*. De *Palæstra*, sive *lucta*, Æn. 3. 280. in quo differat a *pugilatu*, Æn. 5. 401.

645. *Threicius sacerdos.*) *Orpheus* Ecl. 3. 46. Georg. 4. 454. Multi fuere hujus nominis: sed omnia uni tribuuntur, fabularum more. Dicitur ex Ægypto arcanas cæremonias primus transtulisse; tum lyræ solertia, & carminis suavitate præcelluisse: quo utroque nomine *longa cum veste* inducitur, quæ sacerdotum fuit, & musicorum.

646. *Numeris septem, &c.*) Numerosis sonis pulsat citharam: quæ primo septem chordis instructa memoratur, deinde novem, in honorem Musarum. Hæc autem pulsabatur *digitis*, *pectine*, *plectro*: nam *plectrum*, sive arcum illum, quo fila perstringuntur, a pectine diversum esse ostendit inventa Romæ Julii tertii temporibus marmorea Orphei statua, quæ sinistra manu citharam, dextra pectinem tenebat, teste Nascimbæno.

650. *Assaracusque, &c.*) De hac Trojanorum regum serie, Georg. 3. 35. De *Dardano*, Æn. 3. 167.

Stant terra defixæ hastæ, passimque soluti
Per campos pascuntur equi. Quæ gratia curruum
Armorumque fuit vivis; quæ cura nitentes
Pascere equos, eadem sequitur tellure repostos.
Conspicit, ecce, alios dextra lævaque per herbam
Vescentes, lætumque choro pæana canentes,
Inter odoratum lauri nemus, unde superne
Plurimus Eridani per silvas volvitur amnis.
Hic manus, ob patriam pugnando vulnera passi:
Quique sacerdotes casti, dum vita manebat:
Quique pii vates, & Phœbo digna locuti:
Inventas aut qui vitam excoluere per artes;
Quique sui memores alios fecere merendo:
Omnibus his nivea cinguntur tempora vitta.
Quos circumfusos sic est affata Sibylla,
Musæum ante omnes: medium nam plurima turba
Hunc habet, atque humeris exstantem suspicit altis.
Dicite, felices animæ, tuque, optime vates;
Quæ regio Anchisen, quis habet locus? illius ergo

INTERPRETATIO.

arma & currus virorum vacuos. Hastæ sunt fixæ in *terra, & equi liberi pascuntur passim in campis. Amor curruum & armorum qui fuit viventibus, studium* quod fuit *alendi pingues equos, idem manet* iis *depositis* sub *terra. Ecce videt alios* ad *dextram & ad sinistram epulantes super gramine, & cantantes in choro lætas cantilenas, in odorifera silva lauri; unde magnus Eridanus decurrit per silvam apud superos. Hic turba* est eorum, *qui certando pro patria tulerunt vulnera: & qui sacerdotes puri* fuerunt, *dum vita durabat: & qui vates pii, ac loquuti* res *dignas Apolline: aut qui ornaverunt vitam* humanam *per artes repertas* a se*: & qui reddiderunt alios memores sui,* iis *benefaciendo. Capita horum omnium coronantur tænia candida. Quos circumstantes Sibylla sic alloquuta est, præ cæteris Musæum; nam magna turba hunc habet in medio* sui, *& admiratur superantem altis humeris. O animæ fortunatæ, & tu, optime vates, dicite, quæ regio, quis locus te-*

NOTÆ.

657. *Pæana.*) *Pæan*, hymnus fuit, ipse duplex; alter in honorem Martis, qui solebat ante pugnam cani; alter in honorem Apollinis, qui post victoriam: inde læti quilibet quorumcumque Deorum hymni *pæanes* etiam dicti. Nomen, vel a παίω, *ferio*, quia ob confossum ab Apolline Pythona serpentem, hic hymnus primo cantatus est: vel ab ἰὲ παῖ *jaculare fili*, quibus verbis eum Latona mater ea in pugna hortabatur, unde *Io pæan*, deinde triumphantium acclamatio fuit.

659. *Plurimus Eridani, &c.*) Duplex affertur ab interpretibus hujus loci sententia. I. *Unde magna pars Eridani e superis præcipitat in inferos:* notaturque ab iis vis adverbii *superne*, quo motus significatur, e superiore loco ad inferiorem; tum natura Eridani, qui Plinio teste lib. 3. 16. non longe ab ortu absorbetur in terras quasi cuniculo, & paullo post in Forovibiensi agro, qui nunc est Pedemontii pars, exoritur. II. *Unde magnus Eridanus fluit ad superiores terræ incolas*, quæ sententia mihi probabilior videtur: tum quia *unde* indicat hic Elysium nemus, ubi versatur Æneas; ideoque *superne* non potest significare superas terras, ex quibus Padus descendat: sensus enim esset: *Ex quo Elysio volvitur Eridanus ex terris:* qui motus non sibi consentiunt: tum quia *superne*, significat quicquid est *supra*, non tantum *desuper:* tum quia subterranea sunt omnium fluviorum receptacula, unde erumpunt, Georg. 4. 364. Cum autem Eridanus agrum Mantuanum alluat, hunc habuit Virgilius honorem amni patrio; ut eum, non e communi fluviorum omnium receptaculo, sed ex Elysio ortum diceret. De *Eridano*, sive *Pado*, *il Pò*, Georg. 1. 482.

667. *Musæum.*) Dicitur hic a Suida, Eleusinius Atheniensis, Orphei discipulus, carminum heroicorum scriptor, quorum Eumolpo filio ad quatuor millia scripsit: floruit sub Cecrope secundo Atheniensium rege. Hic, & Orpheus Homero Antiquiores putantur: ideoque hic commemorantur a Virgilio. Superest adhuc carmen de amoribus Leandri & Herus, quod Musæo tribuit Scaliger in Poetica, & longe versibus Homericis anteponit. Negat tamen Vossius:

Venimus, & magnos Erebi tranavimus amnes.
Atque huic responsum paucis ita reddidit heros:
Nulli certa domos: lucis habitamus opacis,
Riparumque toros & prata recentia rivis
Incolimus. Sed vos, si fert ita corde voluntas,
Hoc superate jugum, & facili jam tramite sistam.
Dixit: & ante tulit gressum, camposque nitentes
Desuper ostentat: dehinc summa cacumina linquunt.
At pater Anchises penitus convalle virenti
Inclusas animas, superumque ad lumen ituras,
Lustrabat studio recolens, omnemque suorum
Forte recensebat numerum, carosque nepotes,
Fataque, fortunasque virum, moresque, manusque.
Isque ubi tendentem adversum per gramina vidit
Ænean, alacris palmas utrasque tetendit,
Effusæque genis lacrymæ, & vox excidit ore:
Venisti tandem, tuaque exspectata parenti
Vicit iter durum pietas! datur ora tueri,
Nate, tua, & notas audire & reddere voces!
Sic equidem ducebam animo rebarque futurum
Tempora dinumerans: nec me mea cura fefellit.
Quas ego te terras & quanta per æquora vectum
Accipio! quantis jactatum, nate, periclis!
Quam metui, ne quid Libyæ tibi regna nocerent!
Ille autem: Tua me, genitor, tua tristis imago

INTERPRETATIO.

net Anchisen? illius causa venimus huc, *& trajecimus magnos fluvios inferorum. Tunc heros sic dedit ei responsum paucis* verbis: *Nemo* nostrum *habet fixam domum: habitamus in silvis umbrosis, & incolimus herbosas ripas, & prata* semper *nova ob rivos. Vos tamen, si cupiditas animi sic jubet, conscendite hunc collem;* & vos *deducam* ad eum *facili semita.* Sic *dixit, & præivit incessu, & desuper ostendit campos amœnos: deinde descendunt ex alto vertice. Pater autem Anchises in profunda valle viridi circumspiciebat animas separatas & reversuras in lucem superiorem, considerans eas studiose: & forte recognoscebat omnem multitudinem suorum, & dilectos posteros, & fata, & fortunas, & mores, & facta hominum* illorum. *Et quando ille vidit Æneam ex adverso venientem per herbas, lætus protulit ambas manus, & lacrimæ fluxerunt per genas, & vox exiit ex ore: Venisti denique, & tua pietas certa patri superavit iter difficile! o fili, permittitur aspicere vultum tuum, & accipere ac reddere voces familiares! Certe numerans tempora, cogitabam animo & existimabam ita fore: & mea sollicitudo non decipit me. O fili, per quales terras & per quanta maria jactatum; & quantis periculis agitatum ego te audio! quam timui, ne regna Africæ tibi obstarent aliquantum! Æneas vero* ait: *Tua, o pater, tua mœsta umbra*

NOTÆ.

sius: & auctorem hujus operis vixisse sub Augustis affirmat, etiam post quartum Christi sæculum.

687. *Exspectata.*) Doctissimi legunt *spectata*. Nec male: id est, cognita, perspecta, *probata*: quemadmodum Ovidius dixit, *Spectatur in ignibus aurum.*

694. *Ne quid Libyæ, &c.*) Cum Didonis amore te implicuisti, Æn. 4. De *Libya*, Æn. 1. 162. De *sale*, pro mari, Æn. 1. 541. De *Tyrrheno* mari, Italiam ad meridiem alluente, Æn. 1. 71. De *Lethæo*, amne, supra v. 323.

Sæpius occurrens hæc limina tendere adegit.
Stant sale Tyrrheno classes. Da jungere dextram,
Da genitor, teque amplexu ne subtrahe nostro.
Sic memorans, largo fletu simul ora rigabat.
Ter conatus ibi collo dare brachia circum:
Ter frustra comprensa manus, effugit imago,
Par levibus ventis, volucrique simillima somno.
Interea videt Æneas in valle reducta
Seclusum nemus, & virgulta sonantia silvis,
Lethæumque, domos placidas qui prænatat, amnem.
Hunc circum innumeræ gentes populique volabant;
Ac veluti in pratis, ubi apes æstate serena
Floribus insidunt variis, & candida circum
Lilia funduntur: strepit omnis murmure campus.
Horrescit visu subito, causasque requirit
Inscius Æneas: quæ sint ea flumina porro,
Quive viri tanto complerint agmine ripas.
Tum pater Anchises: Animæ, quibus altera fato
Corpora debentur, Lethæi ad fluminis undam
Securos latices & longa oblivia potant.
Has equidem memorare tibi atque ostendere coram,
Jampridem hanc prolem cupio enumerare meorum;
Quo magis Italia tandem lætere reperta.
O pater, anne aliquas ad cœlum hinc ire putandum est
Sublimes animas? iterumque ad tarda reverti

INTERPRETATIO.

sæpe visa impulit me venire ad hæc loca, *Naves* meæ *stant* in *mari Tyrrheno*. *Permitte* mihi, *o pater*, *permitte conjungere manus*, *& ne te subducas complexui meo*. *Sic loquens*, *simul madefaciebat vultum copiosis lacrymis*. *Ter conatus erat implicare brachia collo* ejus: *ter umbra frustra comprehensa elapsa est e manibus*, *similis ventis levibus & simillima fugaci somno*. *Interea Æneas cernit in valle secreta silvam separatam*, *& frutices sonantes* per *silvam*, *& fluvium Lethæum*, *qui præterfluit tranquillam sedem*. *Gentes & populi innumeri volabant circa hunc* fluvium. *Et quemadmodum quando in pratis*, *suda æstate*, *apes adhærent diversis floribus*, *& vagantur circa alba lilia*: sic *omnis campus sonat fremitu*. *Æneas ignarus* rei *statim obstupet aspectu*, *& petit causas*: *quinam ergo sint illi fluvii*, *aut quinam homines occupaverint ripas tanta multitudine*. *Tunc pater Anchises* ait: *Animæ*, *quibus alia corpora destinantur* per *fatum*, *bibunt oblivia æterna & liquores tutos ad aquas Lethæi fluvii*. *Ego certe jamdudum opto enarrare tibi & coram monstrare illas*, *& enumerare subolem illam meorum*: *ut magis gaudeas Italiam demum inventam* fuisse a te. *O pater*, ait Æneas, *an existimandum est animas aliquas illustres hinc redire in lu-*

NOTÆ.

713. *Quibus altera fato corpora debentur*.) Non enim omnes animæ alia in corpora redibant, ut mox dicemus, v. 748. Sed jam opus est, ut promissam sæpe de animarum natura dissertationem exequamur, & evolvamus mysteria famosæ illius translationis animarum diversa in corpora, quæ Græcis μετεμψύχωσις dicitur. Hanc primo invexit Pythagoras, tenueruntque deinceps Socrates & Plato. His adhæret hoc loco Virgilius, ut & Georg. 4. 220. qui prius Epicurum sequebatur, Ecl. 6. 31. Id omnes undecim capitibus complectemur: quæ quantum a Christiana veritate absint, facile erit intelligere.

Corpora? quæ lucis miseris tam dira cupido?
Dicam equidem, nec te suspensum, nate, tenebo.
Suscipit Anchises, atque ordine singula pandit.
Principio cœlum, ac terras, camposque liquentes,
Lucentemque globum Lunæ, Titaniaque astra
Spiritus intus alit; totamque infusa per artus
Mens agitat molem, & magno se corpore miscet.
Inde hominum pecudumque genus, vitæque volantum,
Et quæ marmoreo fert monstra sub æquore pontus.
Igneus est ollis vigor, & cœlestis origo
Seminibus, quantum non noxia corpora tardant,

INTERPRETATIO.

cem, & reverti rursus in pigra corpora? quodnam est miseris tam insanum vitæ desiderium? Respondet Anchises: O nate, equidem dicam, nec te relinquam dubium. Et sic explicat singula per ordinem. Primo spiritus fovet intus cælum, terram, spatia aquea, & lucidum globum Lunæ, & astra Titania: & mens didita per omnia membra movet totam illam *molem, & miscet se cum magno* illo *corpore. Inde* oritur *genus hominum, & pecudum, & vitæ avium, & monstra, quæ mare fert sub polita planitie. Inest illis animis vis ignea, & origo cælestis, quatenus corpora noxia*

NOTÆ.

724. *Principio cælum, &c.*) I. *Caput*. Deus rudem informemque materiam in quatuor elementa primum digessit: ignem, aerem, aquam, terram. Inde mundi corpus fabricavit, varias in partes ac spheras, quasi membra distinctum: harum suprema: *cælum*; infima, *terra*, cui *liquentes campi*, sive aqua substernitur: mediæ partes, *Sol, Astra, globus lunæ*, quo inferiora elementa a cœlestibus, quasi communi termino separantur. Ut enim sunt infra Lunæ globum naturæ quatuor elementorum per formas distinctæ suis in sphæris, ita supra globum eumdem sunt eædem naturæ longe excellentiori modo per virtutes: habent quippe cælestia corpora ab ignis natura lumen ac motum, a terræ natura solidam firmitatem, ab aeris natura perspicuitatem, ab aquæ natura æquabilem lenitatem: sed illæ omnes naturæ illic in formam præstantissimam, nempe ignis, redactæ sunt; cujus tanta est excellentia, ut quintum elementum sive quinta *essentia* dici possit; quemadmodum hic apud nos in unam mixti formam quotidie coalescunt. Ita Plato in Timæo, & Marsilius ibid. cap. 24. De *Titanis* nomine, quod Soli præcipue tribuitur, Æn. 4. 119.

726. *Spiritus intus alit, &c.*) II. *Caput*. Huic mundi corpori Deus *animam* sive *spiritum* addidit, cui inest præcipue *intellectus, intelligentia, & natura*; id est, vitalis ac seminaria virtus. Et hanc quidem animam Pythagoras Deum ipsum esse contendebat, ut liquet ex Minutio Felice: at Plato, non Deum, sed opus putabat summi Dei.

728. *Inde hominum, &c.*) III. *Caput*. *Inde*, juxta Pythagoram, significat: *Ex hoc Deo, qui est mundi anima, quasi decerptæ particulæ sunt vitæ hominum & pecudum*. Juxta Platonem vero significat: *Ex reliquiis hujus temperationis, ex qua mundi animam formaverat Deus, formatæ sunt ab eodem singulares animæ viventium*. Ita Plato loquitur in Timæo. Quænam autem illa fuerit temperatio, satis dilucide percipi non potest, neque ex Platonicorum, neque ex Platonis ipsius verbis. Virgilium autem Platoni potius quam Pythagoræ hic adhæsisse existimo, quia sic melius hæc omnis ejus doctrina constabit, ut ex sequenti capite manifestum fiet.

730. *Igneus est ollis vigor ... seminibus, &c.*) IV. *Caput*. Docet Plato diserte in Timæo, unicum illum & supremum Deum, postquam ex animæ mundi reliquiis animas formasset, rationi & intelligentiæ participes; eas quasi *sementem sparsisse* in Solem, in Lunam, aliaque astra & instrumenta temporis: ita ut singulæ singulis astris quasi vehiculis invectæ, universum contemplari possent. Addit, eum, post ejusmodi sementem, animarum cum corporibus conjunctionem inferioribus ac junioribus Diis permisisse. Appellat Plato juniores Deos, Cœlum, Terram, Saturnum, Rheam, Jovem, &c. Tum ait, juniores Deos, viventia corpora ex elementis procreasse, quibus duplicem animam addiderint: alteram immortalem, ex divina illa *semente*, qua sidera *consita* fuerant, quasi quodam defluvio delapsam, quam in capite rotundo, quasi in mundi compendio locaverint: alteram mortalem a se conflatam; cujus partem quæ irascitur, circa cor; quæ concupiscit, circa jecur posuerunt. Ἔσπειρε τὰς μὲν εἰς Ἥλιον, τὰς δ' εἰς Σελήνην, τὰς δ' εἰς τὰ ἄλλα ὅσα ὄργανα χρόνου. τὸ δὲ μετὰ τὸν σπόρον, τοῖς νέοις παρέδωκε θεοῖς σώματα πλάττειν, &c. Hinc patet, cur Virgilius vitas illas sive animas vocaverit *semina*. Item cur *igneus vigor & cælestis origo* iisdem sit: nempe, vel quia per multa secula astris invectæ aliquid ex ea contraxerunt natura, quam igneam esse diximus vers. 724., vel quia fortasse ex eodem cœli igne & quinta *essentia* conflatæ sunt, ut Platonicis quibusdam visum est.

731. *Quantum non, &c.*) V. *Caput*. Animæ ejusdem erant naturæ, in hominibus, belluis, volucribus, piscibus: siquidem, juxta Pythagoram & Platonem, mutua erat earum commutatio. Totum porro earum discrimen ex crassiori aut subtiliori corpo-

Terrenique hebetant artus, moribundaque membra.
Hinc metuunt cupiuntque, dolent gaudentque, neque auras
Respiciunt, clausæ tenebris & carcere cæco.
Quin & supremo cum lumine vita reliquit,
Non tamen omne malum miseris, nec funditus omnes
Corporeæ excedunt pestes; penitusque necesse est
Multa diu concreta modis inolescere miris.
Ergo exercentur pœnis, veterumque malorum
Supplicia expendunt. Aliæ panduntur inanes
Suspensæ ad ventos: aliis sub gurgite vasto
Infectum eluitur scelus, aut exuritur igni.
Quisque suos patimur manes. Exinde per amplum
Mittimur Elysium, & pauci læta arva tenemus:

INTERPRETATIO.

non gravant, & artus terreni membraque mortalia non retundunt vim illam. *Hinc* animæ *timent & desiderant, mœrent & lætantur; nec suspiciunt cœlum, inclusæ* in *tenebris & obscuro carcere. Præterea quando ultima luce vita recessit, non tamen omne malum, nec omnes corporeæ sordes omnino recedunt a miseris; & plane necesse est* ut *multa vitia diu conglutinata* iis adhuc *adhærescant admirabili ratione. Ideo cruciantur pœnis, & præteritarum noxarum persolvunt supplicia. Aliæ suspensæ exponuntur levibus ventis: aliis crimen*, quo sunt *infectæ, lavatur sub immenso lacu, aut absumitur flammis*. Omnes *patimur, unusquisque suos ultores. Deinde inducimur in spatiosum Elysium, & pauci obtinemus*

NOTÆ.

porum discrimine petebatur: ut inter infantem ac juvenem, virum ac senem videmus contingere. Atque illud est, quod vocat Plato sub finem Timæi, *mentis jacturam & acquisitionem, qua invicem animalia commutantur*, ταῦτα τότε καὶ νῦν διαμείβεται τὰ ζῶα εἰς ἄλληλα, νοῦ καὶ ἀνοίας ἀποβολῇ ἢ κτήσει μεταβαλλόμενα. Quo autem ordine fieret illa transmutatio, mox dicemus. Hinc inter ipsos homines, indolis, ingenii, morumque diversitas ex eadem oriebatur varietate corporum: ideo ait Poeta cœlestem in eorum animis esse originem, & vero apparere, quatenus corporum & membrorum pondere non gravantur.

733. *Hinc metuunt cupiuntque, &c.*) VI. *Caput*. Ex illo cum corporis nexu oriuntur perturbationes omnes animorum. Prout quippe, aut sanguis, aut pituita, aut flava, atrave bilis in corporibus prævalet: ita motibus aliis, aliisve, facilius animi agitantur. His autem quatuor motibus cæteros omnes Poeta complectitur: quippe *metu* ac *desiderio*, sive spe in malum ac bonum futurum ferimur; *dolore & gaudio*, circa malum ac bonum præsens afficimur; & facile, inclusus quasi obscuro carcere animus auras cœlestes, id est, divinam originem, obliviscitur.

738. *Inolescere.*) Est *simul crescere*. Vel, ab *alo*, quod simul alitur. Vel, a *soleo*, quod simul esse solet.

739. *Ergo exercentur pœnis, &c.*) VII. *Caput*. Animæ illæ, etsi diversæ a corporibus naturæ, ex diuturna tamen cum iis conjunctione multa inquinamenta contrahunt. Unde triplici purgatione expiantur: *Igne; ventis*, id est, *aere; & gurgite vasto*, id est, *aquis*. Hæc autem tria in sacris usurpabantur purgationum genera: aut enim res infectæ tæda vel sulfure purgabantur, aut aqua lustrabantur, aut aere ventilabantur. Et quantum ad animas, hanc Platonicis attribuit sententiam Augustinus de Civit. Dei lib. 21. 13: eamque affert hujus causam, quod *quoniam terris superiora sunt elementa, aqua, aer, ignis; ex aliquo istorum mundetur, quod terrena contagione contractum est*.

743. *Quisque suos patimur manes.*) Id est, *Omnes patimur nostros manes, unusquisque suos*. Quinam autem illi sint *manes*, ambigitur: idque videri potest e Platonis doctrina etiam repetitum. VIII. igitur *Caput*. Animis singulis, jam inde a prima generatione descensuque ex astris, genium sive dæmonem attribui custodem operum, qui animum in lucem extrahat, ac deinde post mortem reducat ad inferos, ait Plato de repub. l. 10. itemque in Phædone. Hos *manes* dici nihil vetat, eosdemque purgationis ministros adhiberi. Quanquam alii per *manes*, furias, aliosque minores intelligunt inferorum Deos, a quibus animæ torquentur, & vero ita sumuntur *manes*, Geo. 4.489. *Scirent si ignoscere manes*: ibi enim Deos inferorum significari manifestum est. Utraque explicatio conciliabitur facile, si Platonici genii dicantur utriusque mundi habere commercium, qualiter Mercurius: & superi quidem terrestresve Dii esse, cum vivis adsunt; inferi autem, cum mortuis purgandis assistunt. Loca vero huic purgationi assignata existimo esse varias sedes illas, jam ab Ænea peragratas, ubi infantes, amantes, bellicosi, propria manu occisi: qui inde post certos purgationis annos in Elysium admittebantur. De *manibus*, alia significatione, pro umbris mortuorum, Georg. 4. 469.

744. *Pauci læta arva tenemus, &c.*) IX. *Caput*. Pauci fruebantur Elysii voluptatibus; multi quidem,

Donec longa dies perfecto temporis orbe
Concretam exemit labem, purumque reliquit
Æthereum sensum, atque aurai simplicis ignem.
Has omnes, ubi mille rotam volvere per annos,
Lethæum ad fluvium Deus evocat agmine magno:
Scilicet immemores supera ut convexa revisant,
Rursus & incipiant in corpora velle reverti.
Dixerat Anchises: natumque, unaque Sibyllam,
Conventus trahit in medios turbamque sonantem:
Et tumulum capit, unde omnes longo ordine possit
Adversos legere, & venientum discere vultus.

INTERPRETATIO.

lætos campos: quando longa dies confectis spatiis temporum delevit congenitas sordes, ac reliquit purum sensum cœlestem & simplicem fulgorem ignis. Postquam verterunt rotam per mille annos, Deus vocat eas omnes magno numero ad amnem oblivionis: nempe ut oblitæ præteritorum *repetant superiorem curvaturam* mundi, *& incipiant velle iterum redire in corpora. Anchises* hæc *dixerat: & ducit filium ac simul Sibyllam in medios cœtus turbamque frementem, & conscendit collem, unde possit considerare longa serie omnes* sibi *obversos, & intueri vultus venientium. Age modo*, inquit An-

NOTÆ.

si per se ipsi spectantur, nam evocabantur *agmine magno*, infra v. 749. tamen pauci, si cum immenso animarum omnium numero conferuntur. 1. Quia molti detrudebantur in Tartarum, inde numquam in lucem alia generatione emersuri, quod eorum scelera nulla purgatione elui possent: ita Plato in Phædone. 2. Quia pars animarum longe maxima distinctis illis in sedibus purgabatur: quibus in Elysium succedentibus, aliæ ex Elysio in vitam emigrabant. 3. Quia multi, aut omni, aut saltem aliqua purgatione perfuncti, scelerum in pœnam detrudebantur nova in corpora, belluarum aut volucrum; nec in Elysium transibant, ob vitam virtutum sterilem. Quare frustra se torquet Cerdanus, ut pugnantes conciliet voces: *quisque patimur*, & *pauci tenemus*.

745. *Donec longa dies, &c.*) X. *Caput*. In hoc Elysio fruebantur animæ quiete perfectissima: vocat enim Virgilius v. 669. *felices animas*, & v. 638. *locos lætos, & amœna vireta Fortunatorum nemorum, sedesque beatas*. Ergo hinc procul aberant purgationis tormenta. Quid igitur ait Anchises: *Pauci læta arva tenemus: donec longa dies concretam exemit labem?* Omnino aliud mihi sonare videtur *donec*, quam aliis vulgo interpretibus: neque hic interpretor, *quousque*, quasi futuram in Elysio purgationem notet; sed *quando*, ut præteritam seclusis in locis purgationem indicet. Idque duo persuadent. 1. Quia non dixit Virgilius, *donec exemerit*, aut *eximat*; sed *donec exemit*, quod expressius significat, *quando exemit*, quam *quousque exemerit*. 2. Quia pari sensu dixit Horatius, Od. lib. 3. 9. *Donec gratus eram tibi* ... *Persarum vigui rege beatior*: id est, *quando gratus eram tibi, &c.* Per *aurai simplicis ignem*, significat puram animæ naturam, quæ propter subtilitatem aeri & igni simillima est, ideo vocat eam Horatius Sat. lib. 2. 2. 79. *Divinæ particulam auræ*: cujus vocis ultima diphthongus duas in vocales prisco more dissolvitur, *auræ* in *aurai*.

748. *Has omnes, ubi, &c.*) XI. *Caput*. Postquam animæ hac sua beatitate per annos mille in Elysio potitæ sunt, evocantur ad generationem aliam, aliamquo cum novo corporo unionem. At prius Lethæas aquas jubentur ebibere: ut præteritorum omnium, tam laborum, quam voluptatum obliti, neo teneantur Elysii desiderio, nec superioris vitæ asperitate deterreantur: nec supersit quicquam, nisi ingenitus quidam affectus animæ in corpus. Quod autem ait *omnes*, restringi debet ad eas omnes, *quibus altera fato corpora debentur*, v. 714. Non enim omnes redibant in corpora; nec vere tale quicquam de se Anchises commemorat; quod si erat futurum, certe non omisisset. Hos autem ab eo reditu immunes esse puto, qui ob exquisita merita admissi inter Deos fuerant, & *Acheronte remissi*, ut loquitur Æneas de Anchise Æn. 5. 99. & reversi *sideris in numerum* unde prima generatione defluxerant, ut ait Virgilius Georg. 4. 227. Horum quippe non *animas* apud inferos, sed *idola* solum ac simulacra Elysiis in campis remansisse testatur Lucretius ex Ennio lib. 1. 120. Et Ulysses apud Homer. Odyss. 11. 600. ait se inter inferorum umbras vidisse idolum Herculis, quo cum sermonem habuerit; ipsum vero, id est, ipsius animam, apud superos degere. Tamen Anchisen a Virgilio describi: cujus idolum hic Æneam alloquitur, dum anima fruitur cœlestium Deorum consortio. Itaque tria distingui possunt in homine, *anima, corpus, idolum*: additur ab aliis etiam quarta pars, *umbra*, quæ sepulcrum incolebat, ut notavimus Æn. 4. 386. Quamquam hæc *umbræ* ab anima, corpore, & idolo distinctio non ita videtur certa. De *Lethe*, oblivionis flumine supra, v. 323. *Rotam volvere*, metaphora est pro *tempus traducere*; ex Ennio petita, ut testatur Servius. Et temporis *rotam* dixit, ut paulo ante *orbem*; & passim alibi *cursum, curriculum*. *Convexa supera*: vel significant convexam superficiem terræ, cujus in concavo inferi latent; vel sublimem & concavam cœli conspicui partem, ut diximus Æn. 1. 314.

Nunc age, Dardaniam prolem quæ deinde sequatur
Gloria, qui maneant Itala de gente nepotes
Illustres animas, nostrumque in nomen ituras,
Expediam dictis, & te tua fata docebo.
Ille, vides? pura juvenis qui nititur hasta,
Proxima sorte tenet lucis loca; primus ad auras
Æthereas Italo commixtus sanguine surget
Silvius, Albanum nomen, tua postuma proles:
Quem tibi longævo serum Lavinia conjux
Educet silvis regem, regumque parentem:
Unde genus longa nostrum dominabitur Alba.
Proximus ille, Procas, Trojanæ gloria gentis,
Et Capys, & Numitor: qui te nomine reddet,
Silvius Æneas, pariter pietate vel armis

INTERPRETATIO.

chises, *explicabo verbis, quis honos aliquando secuturus sit sobolem Trojanam, qui posteri destinentur ex Italica familia, nobiles animas, & successuras nostro nomini, & tibi aperiam tua fata. Videsne? Ille juvenis qui insistit hastæ nitidæ, occupat sorte spatium proximum lumini, primus erumpet in aerem cœlestem mixtus Italo sanguine, Silvius, nomen Albanum, tua soboles postrema: quem uxor Lavinia in silvis tarde pariet tibi seniori,* futurum *regem & patrem regum: a quo familia nostra regnabit Albæ longæ:* Hic vicinus huic est *Procas, honor Trojanæ nationis. Deinde Capys, & Numitor; & Æneas Silvius, qui referet te nomine, æqualiter illustris armis & pie-*

N O T Æ.

756. *Nunc age, &c.*) Ostendit Anchises Æneæ posterorum suorum clarissimos: ubi notanda quatuor. I. Posteros illos partim ex Trojana, partim ex Itala gente oriundos fore: cum utraque gens Æneæ & Laviniæ conjugio miscenda sit. II. Non servari ab Anchisa in illa enumeratione ordinem temporum cum a Romulo statim ad Cæsarem transeat, tum regrediatur ad Numam. III. Alios etiam commemorari, præter posteros Æneæ, utriusque gentis illustres viros. IV. Hoc totum Virgilii artificium, etsi perquam insigne est, errore non carere. Is autem error est ejusmodi. Animas inducit, quæ jam insederant corpora, indeque egressæ, tum aut puræ erant, aut purgabantur, in Romanorum heroum corpora reversuræ. At si erant puræ, inerat iis duntaxat purus æthereus sensus atque aurai simplicis ignis; atque ita nullus inerat sensus corporis præteriti, multo minus futuri; si purgabantur, nondum Lethæis aquis imbutæ, nondum præteriti corporis memoriam exuerant; atque adeo nondum potuerant convenientes futuræ olim sorti affectus assumere; igitur nec Silvius niti hasta, nec Romulus geminas habere cristas, nec Numa mentum incanum gerere, nec circa Marcellum Romani strepere.

763. *Silvius, Albanum nomen, &c.*) In his Romanæ Historiæ initiis parum sibi scriptores consentiunt. Livius hunc Silvium Ascanii filium facit: Dionysius Halicarnasseus, Æneæ. Scribit enim Laviniam, tum cum obiit Æneas, prægnantem, Ascanii privigni metu in silvas fugisse ad regii pecoris magistrum Tyrrhenum; ibique filium peperisse, cui inde Silvio nomen fuit. Ascanium pietate motum in novercam, sibi hunc ipsum Silvium successorem designasse; Iulo filio suo pontificatum maximum tribuisse, a quo gens Julia propagata est. *Albanum nomen* dicitur Silvius: quia ex eo reges Albani communi nomine Silvii appellati sunt; ut postea imperatores Romani, Cæsares. *Postuma proles*, duplici sensu explicatur; vel quæ post *humationem* patris oritur; tumque scribitur *posthuma*, non *postuma*: vel quæ *postrema* oritur, etiam vivo patre; tumque deducitur a *post, posterior, postremus* & *postumus*; ut ab *extra, exterior, extremus, extimus*, & *extumus*. In hac sententia sunt eruditorum diligentissimi quique: qui tamen ajunt usu quidem venisse, ut mortuo patre nati postumi appellentur, non quia post humationem nati, sed quia re vera postremi. Et vero Virgilius ait Silvium natum patre longævo, non patre mortuo: in quo discedit quidem ab ea, quam ex Dionysio attulimus, historiæ fide; sed eum excusant, vel ejusdem historiæ varietas, vel poetica licentia: nec desunt, qui, ut historiæ veritati consulant, *longævum* explicent, jam relatum in Deos & *immortalem*; nituntur que hoc Ennii versu, *Romulus in cælo cum Diis genitalibus ævum degit*; & Æschyli testimonio, qui in Tragœdia *septem ad Thebas*, vocat Deos μακρόβιοι, *longævos*. De *Lavinia*, Latini filia, Æn. 7. 52. De *Alba*, Æn. 8. 42.

767. *Proximus ille Procas, &c.*) Qui proximus tunc in Elysio apparebat; non qui proximus erat Silvio successurus; fuit enim *Procas* inter Albanos reges ordine tantum decimus tertius, *Capys* septimus, *Numitor* decimus quartus, *Æneas Silvius* tertius, juxta Livium.

Egregius, si umquam regnandam acceperit Albam.
Qui juvenes quantas ostentant, aspice, vires!
At qui umbrata gerunt civili tempora quercu,
Hi tibi Nomentum, & Gabios, urbemque Fidenam;
Hi collatinas imponent montibus arces,
Pometios, Castrumque Inui, Bolamque, Coramque.
Hæc tum nomina erunt, nunc sunt sine nomine terræ.
Quin & avo comitem se se Mavortius addet
Romulus, Assaraci quem sanguinis Ilia mater
Educet. Viden' ut geminæ stent vertice cristæ,
Et pater ipse suo supremum jam signet honore?
En hujus, nate, auspiciis illa inclyta Roma
Imperium terris, animos æquabit Olympo,
Septemque una sibi muro circumdabit arces.
Felix prole virum: qualis Berecynthia mater

INTERPRETATIO.

tate, si tandem aliquando *accipias regendam Albam. Qui juvenes vide quantum præ se ferant robur! At qui habent caput cinctum* corona *civili quercica, hi condent tibi in montibus Nomentum, & Gabios, & urbem Fidenam; hi arces Collatinas, Pometiam, & Castrum Inui, & Bolam, & Coram. Hæc nomina tunc dabuntur* illis, *jam sunt terræ absque nomine. Quin etiam Romulus Martius, quem pariet mater Ilia* ex *stirpe Assaraci, adjiciet se socium avo. Videsne, ut duæ cristæ surgant* ex ejus *capite, &* ut *pater Deorum jam insigniat* eum *suo splendore? Ecce, o fili, famosa illa Roma hujus ductu æquabit dominationem suam terris, & animos cœlo; & una cinget sibi muro septem montes. Fortunata sobole civium: qualis mater Berecynthia*

NOTÆ.

770. *Si unquam, &c.*) Æneas Silvius fraude tutoris regno spoliatus, nonnisi anno ætatis secundo & quinquagesimo regnum adeptus, illud tamen annis uno & triginta tenuit.

772. *Civili ... quercu.*) Corona civili, & quercu vel ilice, quia alendæ hominum vitæ glandes olim in usu fuerant, ideo iis dabatur, qui in pugna cives servaverant, simulque occiderant hostem, nec e loco deturbati fuerant. Hic iis assignatur Albanis, qui ad civium tutelam varias urbes Italiæ condiderant murisve cinxerant: quorum nomina non indicat, utpote obscura aut incerta. *Nomentum*, nunc *Lamentana*, milliaribus duodecim Roma dissitum, ad septentrionem. *Gabii*, urbs inter Romam ac Præneste media, decem circiter milliaribus utrimque distans, ad orientem: nunc omnino diruta, juxta diversorium publicum cui nomen est l'*Osteria*. *Fidena* vel *Fidenæ*, quinque milliaribus Roma dissita, ad septentrionem, nunc *Castel Giubileo*. *Collatia*, non multo remotior, ad orientem, nunc ne vestigiis quidem superstes. *Pometia Suessa*, cujus ager *Pometius*, *Pometinus*, & *Pomptinus* dictus est: vicinæque paludes *Pomptinæ*, nunc l'*Aufente palude*; urbs fuit Volscorum, nunc deleta. *Castrum Inui*, oppidulum Rutulorum in litore Tyrrheni maris nunc dirutum: ei dicatum Deo, qui Græcis Pan, Latinis Faunus, Fatuos, & *Inuus*, sive *Incubus* dictus est, ab ineundo, quod animalia passim iniret. *Bola* vel *Bola*, oppidum Æquorum, circa Præneste, ad orientem Romæ; quod jam Plinii tempore sine vestigiis interierat. *Cora*, nunc castellum nomen antiquum retinens, urbs Volscorum, non longe a Pometia. Has autem urbes ut Latio adscribat Virgilius, Latium sumit non prout erat antiquis illis temporibus, sed prout deinceps fuit; cum huic etiam Æqui, Hernici, Volsci, & parte aliqua Sabini annumerati sunt.

777. *Avo Comitem, &c.*) *Numitori*, Procæ filio, per Amulium fratrem regnis pulso, addet se ultorem nepos Romulus, *Martis* filius, & *Iliæ*, Numitoris filiæ, Æn. 1. 278. De *Assaraco*, avo Anchisæ, a quo per Albanus reges oriebatur Ilia, Æn. 1. 288.

779. *Geminæ stent vertice cristæ.*) *Cristæ*, jubæ sunt equinæ, plumæ versicolorus, galearum cono impositæ, a gallorum cristis ita propter similitudinem dictæ, Æn. 3. 468. *Geminæ*, ad majorem ornatum, non ut gemini fratres Remus Romulusque significentur, quod quidam volunt.

780. *Pater ipse, &c.*) Vel Mars *pater* Romuli, qui eum *sui superumque* honoris participem facit. Vel potius Jupiter *pater superorum*, qui eum *suo* honore insignit. Indicat Romuli mortem: qui, vel fulmine ictus, vel a suis discerptus, inter Deos postea relatus esse creditus est, De *Roma* ab eo condita, Æn. 1. 278. 280. De *septem Romæ montibus*, Georg. 2. 535.

784. *Berecynthia mater.*) *Cybele*, mater Jovis, & complurium Deorum: quæ pro terra sumitur, unde turritam gerit coronam. *Berecynthia* dicta est a Berecyntho castello Phrygiæ ad Sagarim fluvium, vel monte ejusdem Phrygiæ ad amnem Marsyam, ubi insigniter colebatur. De *ea ejusque cultu in Phrygia*, Æn. 3. 111.

Invehitur curru phrygias turrita per urbes,
Læta Deum partu, centum complexa nepotes,
Omnes cœlicolas, omnes supera alta tenentes.
Huc, geminas huc flecte acies: hanc aspice gentem,
Romanosque tuos. Hic Cæsar, & omnis Iuli
Progenies, magnum cœli ventura sub axem.
Hic vir, hic est, tibi quem promitti sæpius audis,
Augustus Cæsar, Divum genus: aurea condet
Sæcula qui rursus Latio, regnata per arva
Saturno quondam: super & Garamantas & Indos
Proferet imperium: jacet extra sidera tellus,
Extra anni solisque vias, ubi cœlifer Atlas
Axem humero torquet stellis ardentibus aptum.
Hujus in adventu jam nunc & Caspia regna
Responsis horrent Divum, & Mœotica tellus,

INTERPRETATIO.

vehitur curru per urbes Phrygias, coronata turribus, gaudens prole Deorum, amplexa centum nepotes, omnes incolas cœli, omnes obtinentes spatia *alta & superiora. Huc, huc obverte geminos oculos: cerne hanc nationem & Romanos tuos. Hic* est *Cæsar, & omnis proles Iuli, exitura sub magnum axem cæli. Hic est ille vir, quem sæpe audis promitti tibi, Augustus Cæsar, filius Deorum: qui instaurabit iterum aurea sæcula* per *Latium, per loca olim gubernata a Saturno: & propagabit imperium ultra Garamantas atque Indos: sita est* illa *terra ultra sidera, ultra iter solis & anni, ubi Atlas cælifer versat humeris cælum confixum stellis ardentibus. In ejus exspectatione jam nunc & regna Caspia, & terra Mœotica, trepidant* ob *ora-*

NOTÆ.

789. *Cæsar, & omnis Iuli, &c.*) De Julio Cæsare, quem hic indicat, Ecl. 5. De *Iulo*, gentis Juliæ capite, Æn. 1. 271.

792. *Augustus Cæsar, &c.*) Octavianus, Julii sororis nepos, ut diximus Æn. 5. 569. Augusti nomine donatus anno U. C. 727. *Divum genus* dicitur, quia Anchisa, Ænea, & per hos Dardano & Jove genitus. Alia exemplaria habent *Divi genus*, notantque appellationem ipsam Octaviani: qui in nummis & marmoribus, ex quo tempore Julium Cæsarem, suum ex adoptione patrem, in Deos retulerat, se Divi filium nuncupabat, quod contigit anno U. C. 712. ut notavimus Ecl. 5. 64. De *aureo sæculo*, *Saturno*, & *Latio*, Ecl. 4. 6. Notatque pacem ubique constitutam anno U. C. 725. de qua Æn. 1. 295.

794. *Garamantas & Indos.*) Vel intellige veros Indos, Asiæ populos, de quibus Georg. 1. 57. & *Garamantas*, interioris Africæ populos, de quibus Æn. 4. 198. Testatur enim Suetonius cap. 21. Indorum reges, Augusti fama permotos, ejus amicitiam quæsisse. Quod ex Eusebii chronico accidisse colligitur anno U. C. 728. At vero, cum eos ipse bello adeo non domuerit, ut ne lacessiverit quidem: malim *Indos* de Æthiopibus intimæ Africæ populis intelligere, de quibus Ecl. 10. 68. Hos enim appellatos fuisse Indos a veteribus ostendimus, Georg. 1. 471. & Georg. 4. 287. Africæ vero partes fere omnes tum cognitæ ab Augusto domitæ sunt: sive per se, cum Ægyptum devicta Cleopatra in provinciam redegit anno U. C. 724. sive per Antonium, qui ejus auspiciis de Africa triumphavit anno U. C. 725. & per alios deinceps.

795. *Jacet extra sidera tellus, &c.*) Descripsit eamdem Africam: quæ ita zonæ torridæ subjecta est, ut ultra tropicum Cancri ad septentrionem, extra tropicum Capricorni ad meridiem excurrat: quæ ultima pars, etsi non circumlustrata fuerat a veteribus, tamen conjecturis nota esse putarat. Hoc zonæ torridæ spatium vocat poeta *Solis & anni vias:* quia Solis annuus in cœlo cursus iisdem tropicis definitur: neque Solis dumtaxat, sed & reliquorum sex planetarum, qui vocantur hic *sidera*, nec multum se iisdem spatiis excurrunt. De *zona*, *tropicis*, *&c.* Georg. 1. 233. 238. 240. De *Africa*, Ecl. 1. 65.

796. *Cœlifer Atlas, &c.*) *Atlas*, mons quidem est Africæ septentrionalis, de quo Æn. 4. 247. Sed cum veteres interiorem ac meridionalem Africam parum cognoscerent, atque mons Africæ sit maximus & longa serie productus: montes harum regionum omnes Atlantis propaginem putabant; ut omnes earundem populos Æthiopum nomine complectebantur, Æn. 4. 480. *Axem aptum stellis*, explicuimus ibidem, v. 482.

798. *Caspia regna.*) Asiam intelligit, ubi *Caspium* est mare, nunc *mar Caspio:* & circa illud ad septentrionem Sarmatæ & Scythæ, ad meridiem Parthorum imperium, ad occidentem Armeni. Cum Parthis quid egerit, vidimus Georg. 4. 561.

799. *Mœotica tellus.*) Septentrionales significat Europæ populos, ubi *Mœotis palus*, nunc *Mar bianse*,

Et septem gemini turbant trepida ostia Nili.
Nec vero Alcides tantum telluris obivit:
Fixerit æripedem cervam licet, aut Erymanthi
Pacarit nemora, & Lernam tremefecerit arcu.
Nec qui pampineis victor juga flectit habenis
Liber agens celso Nysæ de vertice tigres.
Et dubitamus adhuc virtutem extendere factis?
Aut metus Ausonia prohibet consistere terra?
Quis procul ille autem ramis insignis olivæ,
Sacra ferens? nosco crines incanaque menta
Regis Romani; primus qui legibus urbem
Fundabit, Curibus parvis & paupere terra
Missus in imperium magnum. Cui deinde subibit,
Otia qui rumpet patriæ, residesque movebit
Tullus in arma viros, & jam desueta triumphis

INTERPRETATIO.

cula Deorum; & septem ostia Nili stupefacta commoventur. Nec vero Hercules peragravit tot terras, licet occiderit cervam æneis pedibus, aut pacaverit silvas Erymanthi, & arcu terruerit Lernam. Neque Bacchus, qui victor regit currum habenis pampino vestitis, *impellens tigres ex alto cacumine Nysæ. Et adhuc dubitamus æternare virtutem factis? aut timor impedit* nos *sedere in terra Italica? Quis vero procul ille spectabilis ramo olivæ, portans sacras* res? *agnosco capillos & barbam canam regis Romani, qui primus firmabit urbem legibus, missus in amplum regnum e parvis Curibus & terra paupere. Cui postea succedet Tullus, qui turbabit pacem patriæ, & excitabit ad bella cives quietos & exer-*

NOTÆ.

to, circa quam minores Tartari: quæ tamen loca ab Augusto tentata non liquet, sed fœdere tantum adjuncta.

800. *Septem gemini turbant, &c.*) id est, *turbantur*. Sic etiam in prosa oratione Tacitus: *Si una alterave civitas turbat*. De *Nilo*, Ægypti fluvio, ejusque septem ostiis, Georg. 4. 287.

801. *Alcides tantum: &c.*) *Hercules*, cur *Alcides* dictus Æn. 5. 414. suis in varias orbis partes expeditionibus famosus. Adfuit enim Jasoni in Colchica velleris aurei direptione, Busirim occidit in Ægypto, Geryonem in Hispania, Erycem in Sicilia, Diomedem in Thracia: Hesperidum hortos in extrema Africa diripuit; tum itinerum suorum terminum fixit, columnas, montesque duos, Abylen in Africa, & Calpeo in Hispania, qui montes cum antea continui essent, ab eo dicuntur separati: unde immisso mari fretum Gaditanum apertum est, Ital. *stretto di Gibilterra*. Quibus omissis illius factis miror cur Virgilius tria elegerit in una eademque Peloponneso edita: nempe cervam æreis pedibus & aureis cornibus, Dianæ sacram habitantem in *Mænalo* Arcadiæ monte, cursu comprehensam; aprum, in *Erymantho* Arcadiæ item monte vivum captum; hydram in *Lerna* palude, Mycenas inter & Argos, interfectam: neque enim inde multa terrarum spatia peragrasse Herculem colligi potest. De *Herculis laboribus*, Æn. 8. 288.

805. *Liber, agens, &c.*) De *Libero* sive *Baccho*, ejusque in India victoriis, Ecl. 5. 69. Ecl. 7. 58. Æn. 4. 301. Dicitur idem Hispaniam, deinde Ægyptum, & Libyam peragrasse. Et *Nysa* quidem triplex numeratur. 1. Urbs in Ægypto Arabiæ vicina, ubi Diodorus incunabula Bacchi constituit. 2. Urbs ad montem Merum, in India, non longe a Cophene fluvio, qui in occidentalem Indi partem influit; quam a Baccho Indiam peragrante conditam, deditione cepit & liberam reliquit Alexander. 3. Alterum e Parnassi culminibus, juxta aliquos, qui ipsum Baccho sacrum dicunt: eique oppositum cacumen, Cirrham nomine, Apollini dicatam. Vicus quidem *Nysa* statuitur a Stephano in Helicone, qui Bœotiæ mons est Parnasso æmulus. Bacchi autem tres ab aliquibus distinguuntur, ut Hercules quadraginta, quorum omnium facta tribuuntur Baccho filio Jovis ex Semele, ut Herculi Jovis ex Alcmena. De *Augusti victoriis* in utroque litore, Asiatico & Africano, Georg. 3. 33. De *Ausonia*, Italia, Æn. 7. 54.

809. *Incanaque menta regis, &c.*) *Numæ Pompilii*, secundi Romanorum regis, qui deficiente Romuli stirpe, propter prudentiam ascitus est e Curibus, urbe Sabinorum primaria, ubi nunc Monasteriolum, *Vescovado di Sabina*. Is legibus & religionum sanctitate feroces Romanos temperavit; Ægeriæ, ut fingebat, Nymphæ usus consilio, in pace perpetua urbem continuit, unde coronatur *oliva*, quæ pacis insigne est: annos vixit octoginta, quorum tres & quadraginta regnavit, quare hic describitur mento *incano*, id est, *valde cano*, Æn. 5. 784.

814. *Tullus, &c.*) *Tullus Hostilius*, rex Romano-

Agmina. Quem juxta sequitur jactantior Ancus,
Nunc quoque jam nimium gaudens popularibus auris.
Vis & Tarquinios reges, animamque superbam
Ultoris Bruti, fascesque videre receptos?
Consulis imperium hic primus, sævasque secures
Accipiet: natosque pater, nova bella moventes,
Ad pœnam pulchra pro libertate vocabit,
Infelix: utcumque ferent ea facta minores,
Vincet amor patriæ, laudumque immensa cupido.
Quin Decios, Drusosque procul, sævumque securi
Aspice Torquatum, & referentem signa Camillum:
Illæ autem, paribus quas fulgere cernis in armis
Concordes animæ nunc & dum nocte premuntur,
Heu quantum inter se bellum, si lumina vitæ
Attigerint, quantas acies stragemque ciebunt!
Aggeribus socer Alpinis, atque arce Monœci

INTERPRETATIO.

citum desuetum vincendi. Quem prope sequitur Ancus jactantior, & jam nunc nimis quærens favorem populi. Visne etiam videre reges Tarquinios, & animam gloriosam Bruti vindicis, & fasces recuperatos? Hic primus accipiet imperium Consulis & secures severas, & pro honesta libertate pater adiget ad supplicium filios parantes novum bellum, miser; quomodocumque posteri accepturi sint hoc factum, amor patriæ superabit & immensum desiderium gloriæ. Præterea vide procul Decios, & Drusos, & Torquatum sævientem securi, & Camillum reportantem vexilla. Illæ autem animæ, quas vides splendere in armis æqualibus, concordes nunc, & dum teguntur his tenebris: heu, si pervenerint ad lucem vitæ, quantum bellum, quantas pugnas & clades inter se excitabunt? socer descendens e montibus Alpinis & rupe Monœci; gener

NOTÆ.

rum tertius, neque e Romuli, neque e Numæ genere. Albano bello pacem abrupit, quod excepit gravis pestilentia: ab quam avertendam sacra dum Jovi faceret, ictus fulmine cum tota domo conflagravit.

815. *Jactantior Ancus, &c.*) *Ancus Martius*, rex quartus, Numæ nepos ex filia: multa fecit in populi commoda: *cuilibet superiorum regum belli pacisque & artibus & gloria par*, inquit Livius. *Aura popularis*, est populi favor, & sic describitur a Cicerone Quinctius, pro Cluentio 77. *homo popularis, qui omnes rumorum & concionum ventos colligere consuesset.*

817. *Tarquinios.*) Corintho oriundos. Duo hujus nominis Romæ regnaverunt; *Priscus*, & *Superbus* Prisci Nepos. Horum medius Servius Tullus omittitur a Virgilio propter obscuritatem stirpis. *Priscus*, Anci filiorum opera occisus est: *Superbus*, ob violatam a Sexto filio suo Lucretiæ pudicitiam, cum tota familia regno pulsus est: auctoribus conspirationis Bruto & Collatino, qui perpetuum regum imperium in annuum consulare permutarunt, & *fasces*, ac purpuram, & alia summæ potestatis insignia sibi cæterisque deinde consulibus attribuerunt. De *fascibus* virgarum, quarum in medio securis eminebat, Georg. 2. 495.

820. *Natosque pater, &c.*) *Titus* & *Tiberius* Bruti filii, cum de revocandis in urbem Tarquiniis clam egissent, palam virgis cæsi, ac deinde securi percussi sunt, patre jubente ac spectante. Quo facto utrum laudem Brutus meruerit a posteris, varie disceptatum est: unde addidit, *utcumque ferent, &c.*

824. *Decios, Drusosque, &c.*) Familias Romæ nobiles commemorat. *Decios*, quorum tres pro republica vitam devovere variis temporibus, ut diximus Georg. 2. 169. *Drusos*: cognomen fuit illatum in familiam *Liviam*, ob *Drusum*, Gallorum ducem, ab uno aliquo ejus familiæ trucidatum. In hac multi Consules ac Tribuni plebis: ea ea orta Livia Drusilla, tum Augusti conjux. *Torquatum*. T. Manlium intelligit, qui anno 393. ob detractum Gallorum duci a se occiso *torquem*, inde *Torquati* cognomen in familiam intulit: ter consul fuit, ter Dictator: tertio consulatu triumphavit de Latinis anno 415. quo bello filium securi cædi jussit; quod contra edictum ducem Tusculanorum pugna interfecisset. *Camillum*. M. Furium Camillum, qui quinquies Dictator fuit; quater triumphavit, de Vejentibus, de Volscis, de Gallis Roma liberata, iterum de Gallis octogenarius, anno U. C. 387.

830. *Aggeribus socer Alpinis, &c.*) Cæsar, cujus filiam Juliam Pompejus in matrimonio habuerat. In auxiliis Cæsaris erant Galli & Germani ab occidente: in Pompeji auxiliis, Asiatici ab oriente. Unde Cæsarem ait venturum ex Alpibus, qui montes Italiam a Gallia dividunt, Ecl. 10. 47. Pompejum ex

orien-

Descendens; gener adversis instructus Eois.
Ne pueri, ne tanta animis assuescite bella:
Neu patriæ validas in viscera vertite vires.
Tuque prior, tu parce, genus qui ducis Olympo:
Projice tela manu, sanguis meus.
Ille triumphata Capitolia ad alta Corintho
Victor aget currum, cæsis insignis Achivis.
Eruet ille Argos, Agamemnoniasque Mycenas,
Ipsumque Æaciden, genus armipotentis Achillei:
Ultus avos Trojæ, templa & temerata Minervæ.

INTERPRETATIO.

adjutus orientalibus populis *oppositis*. *O pueri, ne assuefacite animum tantis bellis: neve convertite in viscera patriæ firmum* ejus *robur*. *Et tu prior, tu abstine, qui trahis originem e cœlo: projice arma e manibus*, o qui *sanguis meus* es. *Ille subacta Corintho victor impellet currum ad altum Capitolium: clarus ob interfectos Achivos. Ille destruet Argos, & Mycenas Agamemnonis, & ipsum nepotem Æaci, sobolem bellicosi Achillis: ultus avos* suos *Trojanos*,

NOTÆ.

orientalibus Auroræ partibus: ἠὼς enim est *Aurora*. *Arx Monœci*, *Monaco*, Principatus, arx, & portus, in ora maritima Liguriæ, *Riviera di Genova*, & ipso Alpium maritimarum initio: dictus *Herculis Monœci* portus, quod Hercules, pulsis hostibus, illic aut solus regnaverit, aut solus privato io templo cultus fuerit; a μόνος *solus* & οἰκῶν *habitans*.

832. *Animis assuescite bella.*) Duplex commutatio. I. *Assuescite bella animis*; pro *assuescite animos bellis*. II. Neutrum pro activo: *assuescite*, pro *assuefacite*. Et sic fere Vellejus Paterculus lib. 2. 79. *Militi ac remigi navalibus assuescendo certaminibus præfectus est Marcus Agrippa*.

835. *Sanguis meus.*) Julius Cæsar, qui ab Julo Ascanio & Venere ducebat originem, supra v. 763. idque per appositionem dictum est, pro, *qui es sanguis meus*: alioqui dicendum erat, *mi sanguis*.

836. *Capitolia ad alta Corintho, &c.*) *Corinthus* urbs Græciæ nobilis, in Isthmo, dicto inde Corinthiaco, quo Peloponnesus a reliqua Græcia dividitur: inter duo maria, *Ægæum* ab *oriente*, & Jonium ab occidente. *Achivi*, populi sunt septentrionales Peloponnesi, ad occidentem Corinthi: quorum nomine Hellas, sive maxima pars Græciæ ultra Isthmum, etiam Achaja dicta est. Hi cum sibi conciliassent plurimas, tam Peloponnesi, quam reliquæ extra Peloponnesum Græciæ civitates, diuque fuissent in societate Romanorum: tandem Romanorum legati ad illud, quod vocabant, Achæorum concilium dissolvendum missis Corinthum, ibique violatis, bello a Romanis appetiti sunt: quo ipsi victi, Corinthus capta & incensa, eorumque socii, Arcades, Thebani, Megarenses, totaque adeo Peloponnesus, & Græcia Romano imperio subdita; eique præpositus magistratus, Achajæ præfectus deinde appellatus est: quia Romani in Achæis, tum Græciæ principibus, Græciam universam subegerant, inquit Pausanias in Atticis. Hæc gesta sunt primum a Q. Cæcilio Metello prætore; perfecta a L. Mummio consule, qui de iis triumphavit anno U. C. 609. *Capitolium*, templum Jovis fuit Romæ, strui cœptum a Tarquinio Prisco in collo, qui prius Tarpejus dictus fuit, deinde Capitolinus: nomen inditum ab invento ibidem humano capite, dum fundamenta ponerentur. Huc solebant curru deduci triumphantes, ut lauream suam in Jovis gremio deponerent.

838. *Eruet ille Argos, &c.*) *Eruet*, hic non significat *evertet*, sed simpliciter *vincet*. Tum *Argos & Mycenæ* pro regno ipso Argolico totaque illa regione usurpatur, ut sæpe fit a Virgilio. Constat enim ex Strabone lib. 8. *Mycenas* ab ipsis Argivis invidia imperii excisas fuisse, & omnino deletas; non ergo a Romanis. Vide Æn. 7. 372. Dubitatur autem, cui Romanorum ducum tribuenda sit hæc victoria. I. Tribuitur T. Quinctio Flaminio, quem aliqui Flaminium nuncupant; qui Philippum Macedoniæ regem, cui parebat Thessalia Græciæque ac Peloponnesi pars maxima, debellavit; Argos recepit; Græcos omnes libertate donavit; ideoque tribus continuis diebus triumphavit anno 560. II. Tribuitur L. Æmilio Paulo, qui Perseum vel Persen, Philippi filium, iisdem fere auxiliis confidentem, vicit, & in triumpho duxit anno 587. III. Tribuitur Q. Cæcilio Metello, qui Andriscum sive Pseudophilippum, patre Perseo falso gloriantem, iisdem opibus fretum, ultimumque Macedoniæ regem, vicit, & bellum Achaicum inchoavit, de quo mox dicebamus, triumphavitque anno U. C. 608. *Philippus* autem, ejusque filius *Perseus*, & *Andriscus*, ex *Æacidarum & Achillis* familia genus deducere se gloriabantur, ut testatur Silius Italicus de Philippo: *Hic gente egregius, veterisque ab origine regni, Æacidum sceptris proavoque tumebat Achille*. Idem ait Propertius lib. 4. 12. 39. De genitivo *Achillei*, pro *Achillis*, Æn. 1. 224.

840. *Ultus avos Trojæ, &c.*) Quæ a Græcis, Achæis præsertim & Peloponnesiis, excisa fuerat. *Templa temerata Minervæ* fuerant, tum a Diomede & Ulysse, cum e Trojano ejus templo Palladium subripuerant, Æn. 2. 166. tum ab Ajace Oilei filio, qui Cassandram eodem in templo violaverat, Æn. 1. 44. Æn. 2. 204.

Quis te, magne Cato, tacitum, aut te, Cosse, relinquat?
Quis Gracchi genus? aut geminos, duo fulmina belli,
Scipiadas, cladem Libyæ? parvoque potentem
Fabricium? vel te sulco, Serrane, serentem?
Quo fessum rapitis, Fabii? Tu maximus ille es,
Unus qui nobis cunctando restituis rem.

INTERPRETATIO.

& templum Minervæ violatum. Quis omittat te indictum, o magne Cato; aut te, o Cosse? Quis familiam Gracchorum? aut duo fulmina belli, duos Scipiones destructores Libyæ? aut paupertate gloriosum Fabricium? aut te seminantem in *sulco, o Serrane? Quo* me *abripitis fatigatum, o Fabii? tu es ille* Fabius *Maximus, qui solus*

NOTÆ.

841. *Magne Cato.*) Duo præcipui fueruet hujes nominis: *major* alter, & *censerius*, qui ad summam senectutem pervenit: *minor* alter, & *prætorius*, e majoris posteris; qui bello Cæsariano sibi mortem Uticæ coescivit, ne in Cæsaris potastatem vaeiret: ambo sic insignes gravitate, ut quisquis gravitatem affectat, tertius dicatur Cato. Juvenal. Sat. 2. 40. *Tertius e cælo cecidit Cato. Major*, de quo hic agitur, Tesculo oriundus, e Portia genta obscora, ob prudeotiam dictus est *Cato*; Latinis eoim *catus* est prudeos. Prætor Sardiniam subegit. Consel anno U. C. 559. Anno insequeote de Hispania Proconsul triemphavit. Censor anno U. C. 579. L. Quinctium Flaminium consularem e senatu ejecit. Tertio bello Punico Carthagineie esse delendam censuit; septuagenarius literas Græcas didicit: octogenarius Galbam accusavit: ipse quater & quadrigies accusatus, semper absolutus.

Cosse.) *A. Cornelius Cossus*, occiso Larte Volumnio Vejentium rege, opima ejus spolia Jovi Feretrio secunda consecravit, cum Romulus prima dedicasset: id referunt multi in annum U. C. 325. Dubitatur vero, an Consul, an Magister equitum, ae militum Tribunus, id Cossus fecerit. Dictator deinde factus anno U. C. 369. triumphavit de Volscis: & M. Manliem Capitolinum, regni affectati suspectum, ie carceram conjecit.

842. *Gracchi genus.*) Hujus familiæ clarissimus fuit *Tiberius Sempronius Gracchus*: qui Prætor de Hispania citeriora, seu Celtiberis, triumphavit, destructis oppidis eorum trecentis, anno U. C. 576. Consul anno insequente, sortitur Sardiniam, iterum de aa Proconsul triumphavit anno 579. Censor anno 585. Consul iterum anno 591. gravas gassit cum Scipione Africano majore inimicitias: quibus tamen depositis, filiam ejus Corneliam accepit conjugem. Ex ea duodecim liberos sustulit: e quibus filii duo superstites, Tiberius, & Cajus Gracchus: qui ambo Tribuoi plebis diversis temporibes facti, cum per leges agrarias affectare regnuio viderentur, concitato optimatum tumultu, similiter perierent. Tiberius quidem, annu 621. Cajus anno 633.

Duo fulmina belli Scipiadas, &c.) *P. Cornelius Scipio Africanus Major & P. Cornelius Scipio Æmilianus Africanus Minor*, majoris nepos, ex familia P. Æmilii Macedonici per adoptioneie assumptus. *Major* anoo U. C. 543. ætatis suæ 24. extra ordinem missus in Hispaniam, inde Pœnos expulir. Consul factus anno 549. in Africam anno sequente Proconsul trajecit: ibique cæsis Pœnis, coegit Annibalem ad patriæ tutelam ex Italia ragredi: subactæ Carthagini tributom & obsides imperavit, ideoque nomen Africani & triumphum tulit, ballo Punico secundo confecto, anno 553. Censor deinde fuit anno 555. iterum Consul anno 560. Ter electus princeps Senatus: adversus Antiochum Syriæ regem profectus est legatus Lucii fratris, qui ex aa victoria dictus est Asiatices. Inde reversus, & accusatus a Petiliis Tribunis plebis, de recepta ab Antiocho ob dandam pacem pecunia, iedignum ratus adosse se ad causam dicendam, abiit Liternume in Campaniam, ibidemque mortuus est anno circiter 567. *Minor*, Consel renunciatus ante ætatem favore populi, anno U. C. 607. bellum Punicum tertiuoi confecit deleta Carthagine, indeque triumphavit anno 608. Censor anno 612. iterum Consul anno 620. Numantia citerioris Hispaniæ urbe deleta triumphavit aeno 622. Mortuus in lecto rapertus est anno 626. ita et quædam elisarum fauciem in capite notæ apparereet. Suspecta fuit dati veneni uxor ajus Sempronia, soror Gracchorum, cum quibus fuerant Africano simultates. De ajus morte nulla est habita quæstio. *Belli fulmina* vocantur duce Lucretio, qui de eorum altero ait lib. 3. 1048. *Scipiades belli fulmen, Carthaginis horror*: & Cicerone, qui de aliis ejusdem gentis, in Oratione pro Cornelio Balbo, 34. *Cum duo fulmina nostri imperii subito in Hispania Cn. & P. Scipiones exstincti occidissent.* De *Libya*, Africa, Æn. 1. 162.

844. *Fabricium.*) *C. Fabricius* bis Consel fuit, bis triumphavit: & primo quidem conselatu de Etruscis anno 472. secundo de Samnitibes & Lecanis anno 476. *Parvo potens*; quia paupertatis studio nobilis, auro neque a Samnitibus neque a Pyrrho rege corrumpi potuit: responditque, Romam aurum non habere, sed habentibus aurum imperare.

Serrane, &c.) *L. Quinctius Cincinnatus* bis dictator: prima dictatura de Æquis triumphavit anno 296. secunda Sp. Mælium affectati regni suspicione laborantem per Servilium Ahalam obtruncavit anno 315. tum octogenarius ex agro quatuor jugerum, quem arabat ipse & serebat, ad magistratum edoctus, unde *Serrani* cognomen habuit a *serendo*.

845. *Fabii, tu maximus, &c.*) *Fabiorum* nobilissima gens, & patritia, & ab Hercule deducens genus, una bellum adversus Vejentes in se suscepit: quo bello sex & trecenti a Vejentibus ad fluvium Cremeram per insidias oppressi sunt: uno ex universa familia superstite, qui propter teneriorem ætatem domi relictus fuerat: per hunc propagatum est genus; & ex ejus posteris fuit *Q. Fabius Maximus*, qui quinquies Consul, semel Censor, bis dictator,

bis

Excudent alii spirantia mollius æra,
Credo equidem: vivos ducent de marmore vultus;
Orabunt causas melius, cœlique meatus
Describent radio, & surgentia sidera dicent:
Tu regere imperio populos, Romane, memento:
Hæ tibi erunt artes; pacisque imponere morem,
Parcere subjectis, & debellare superbos.
Sic pater Anchises, atque hæc mirantibus addit:
Aspice, ut insignis spoliis Marcellus opimis
Ingreditur, victorque viros supereminet omnes.
Hic rem Romanam magno turbante tumultu
Sistet eques: sternet Pœnos, Gallumque rebellem:
Tertiaque arma patri suspendet capta Quirino.
Atque hic Æneas (una namque ire videbat

INTERPRETATIO.

nobis reparas rempublicam cunctando. Alii, opinor equidem, conflabunt solertius æra quasi *animata; excident e marmore vivos vultus; melius agitabunt causas, & distinguent virga circuitus cœli, & explicabunt ortum astrorum: tu, Romane, memineris gubernare gentem* cum *auctoritate: hæ erunt artes tuæ: & statuere conditiones pacis, & ignoscere submissis, & domare superbos. Sic* ait *pater Anchises; & hæc adjicit mirantibus: Vide, quomodo Marcellus incedit, nobilis ob spolia opima, & victor assurgit super omnes viros. Hic magno tumultu furente firmabit rem Romanam equitatu: vincet Carthaginienses, & Gallum rebellantem: & dicabit patri Quirino tertia spolia direpta. Hic vero Æneas* ait, (*nam u-*

NOTÆ.

bis princeps senatus, bis triumphavit: primo quidem consulatu de Liguribus anno 521. quinto autem de Pœnis, Tarento recepta, anno 545. Annibalis ferociam & fortunam constantia sua contudit: remque Romanam, acceptis ad Trebiam & Trasimenum cladibus fractam, cunctatione restituit: unde *cunctator* est appellatus. Hunc versum Virgilius ex Annalibus Ennii totum transtulit: *Unus qui nobis, &c.*

847. *Excudent alii, &c.*) Artem regnandi propriam Romanorum comparat cum gentium aliarum artibus: cum statuaria Corinthiorum, oratoria Atheniensium, astrologia Chaldæorum & Ægyptiorum. De *radio* seu virga mathematica, ad varias cœli terrarumque partes assignandas, diximus Ecl. 3. 41.

855. *Spoliis Marcellus opimis.*) *M. Claudius Marcellus*, plebejæ, sed insignis familiæ; quinquies Consul, semel triumphavit: primo nempe consulatu, de Gallis Insubribus Germanisque eorum sociis, occiso Germanorum rege Virdumaro, captaque Gallorum urbe primaria Mediolano anno U. C. 532. Tertio consulatu missus in Siciliam, Syracusas, Annibali Pœnisque faventes, & Archimedis industria defensas, trienni obsidione cepit: ideoque ovans urbem ingressus est anno 543. Primus Annibalem in fugam vertit, commisso ad Nolam certamine: inde sæpius cum eo prospere congressus, tandem quinto consulatu circumventus ejus insidiis, interfectus est anno 546. *Opima spolia* dicebantur, quæ dux duci a se in pugna occiso detraxerat: qualia Marcellus Virdomaro.

857. *Tumultu.*) Proprie bellum Gallicum ita nuncupat. Sic enim Cicero Philippica 8. 3. *Majores nostri, tumultum Italicum, quod erat domesticus: tumultum Gallicum, quod erat Italiæ finitimus: præterea nullum tumultum nominabant.* Proprie etiam *sistet eques*, quia Marcellus peditatu relicto, equitatu ad majorem celeritatem oppressit Gallos & Virdumarum. De *Pœnis*, Carthaginiensibus. Æneid. 1. 342.

859. *Tertiaque arma, &c.*) *Prima* enim opima spolia retulit Jovi Feretrio Romulus, de Acrone Ceninensium rege, supra v. 218. *Secunda* Cossus, de Larte Volumnio Vejentium rege, supra v. 841. *Tertia* hic Marcellus de Virdumaro: post quem nemo alius, ut perhibet Plutarchus in ejus Vita. At quæritur, cur Virgilius dixerit, *Patri suspendet capta Quirino.* I. Sic Nascimbenus explicat: *Suspendet patri Jovi, spolia capta Quirino*, id est, capta Marte, sive *bello*. II. Sic Cerdanus: *Appendet addetque spolia tertia, spoliis olim a patre Quirino, sive Romulo suspensis.* III. Sic Servius: *Suspendet patri Romulo:* affertque legem Numæ, qua jubebantur prima opima spolia Jovi offerre, secunda Marti, tertia Romulo. Sed patet hoc edictum fuisse de spoliis tribus ab eodem duce referendis; & constat ex omnibus Scriptoribus, Jovi Marcellum sua sacravisse. IV. Sic ego: *Suspendet Jovi Quirino:* id est, *Jovi Feretrio*. Quemadmodum enim dicitur, *Janus Quirinus*, apud Suet. in Augusto 22. & Horat. Od. l. 4. 15. 9. quod belli præses esset, & ejus templum fuisset a Romulo Quirino conditum, ut innuit Macrob. Saturn. 1. 9. sic Jupiter Feretrius hoc utroque modo dici *Quirinus* potuit: *Quirini* porro nomen

Egregium forma juvenem & fulgentibus armis;
Sed frons læta parum, & dejecto lumina vultu)
Quis, pater, ille virum qui sic comitatur euntem?
Filius? anne aliquis magna de stirpe nepotum?
Quis strepitus circa comitum! quantum instar in ipso est;
Sed nox atra caput tristi circumvolat umbra.
Tum pater Anchises lacrymis ingressus obortis:
O nate, ingentem luctum ne quære tuorum.
Ostendent terris hunc tantum fata, neque ultra
Esse sinent. Nimium vobis Romana propago
Visa potens, superi, propria hæc si dona fuissent.
Quantos ille virum magnam Mavortis ad urbem
Campus aget gemitus! vel quæ, Tyberine, videbis
Funera, cum tumulum præterlabere recentem!
Nec puer Iliaca quisquam de gente Latinos
In tantum spe tollet avos: nec Romula quondam
Ullo se tantum tellus jactabit alumno.
Heu pietas! heu prisca fides, invictaque bello
Dextera! non illi quisquam se impune tulisset

INTERPRETATIO.

debat simul incedere juvenem insignem pulchritudine & armis splendentibus, sed frons parum erat hilaris, & oculi demissi e vultu) O pater, quis ille, qui sic comitatur virum incedentem? An *filius* est ejus? *an vero aliquis e magna serie posterorum? Quis strepitus sociorum est circa* illum! *quanta similitudo* Marcelli *est in illo! sed nigra nox cingit caput* illius *mæstis tenebris. Tunc pater Anchises erumpentibus lacrymis cœpit* loqui: *O fili, ne petas* a me *magnum dolorem tuorum. Fata monstrabunt dumtaxat illum terris, nec permittent diutius vivere. O Dii, Romana gens visa* est *vobis nimis potens* futura, *si hoc munus fuisset ipsi perpetuum. Ille campus,* qui est *prope magnam urbem Martis, quantos emittet gemitus hominum! vel, o Tiberine, quale aspicies funus, quando præterfluet sepulcrum ejus novum! Nempe ullus puer* e *Trojana stirpe eriget avos Latinos in tantam spem: neque terra Romulea olim adeo se efferet ullo filio. Heu pietas! heu fides antiqua, & manus insuperabilis bello! non*

NOTÆ.

meo ab *hasta*, quæ Sabinis *curis* aut *quiris* dicitur, inditum primo est Marti, & Romulo, ob belli curam & studium.

865. *Quantum instar in ipso est!*) Quæ similitudo! quæ æquiparatio virtutis ejus cum prisci illius Marcelli virtute! *Instar*, nomen est, ut ajunt, indeclinabile. Cicero in Pison. 52. *Unus ille dies mihi quidem immortalitatis instar fuit.* Suetonius in Cæsare 61. *Cujus equi instar pro æde Veneris dedicavit.* Columella lib. 3. *Pampinius instar quatuor digitorum erit.* Solinus, Gellius, inferiorumque temporum scriptores adjecta præpositione dixerunt, *ad instar.*

867. *Ingressus.*) Incepit loqui, ut Georg. 2. 175. *Tibi res antiquæ laudis & artis ingredior.*

869. *Ostendent terris hunc, &c.*) Indicat M. Marcellum, Octaviæ sororis Augusti filium ex C. Marcello: quem Augustus etiam puerum destinaverat maritum Juliæ filiæ suæ, sibique filium & imperii successorem adoptaverat. Is factus ædilis & pontifex ante tempus, paullo post anno U. C. 731. ætatis circiter 20. apud Bajas obiit: aquarum frigidarum balneis, specie reficiendæ valetudinis, enectus ab Antonio Musa medico: vel per imprudentiam, vel forte Liviæ suasu. Corpus ejus Romam delatum, in campo Martio, juxta urbem, secundum Tybrim, crematum ac tumulatum est; maximo populi Romani dolore, magnificentissimo funere, quod lecti sexcenti comitati sunt.

871. *Propria dona.*) *Perpetua*, ut diximus Ecl. 7. 31. De *Mavortis*, sive *Martis urbe*, Roma, Æn. 1. 280. De *Tyberino fluvio*, Æn. 7. 330.

874. *Funera.*) Interpretere, vel funus ipsum, plurale pro singulari: vel lectos illos sexcentos, cæteraque funeris ornamenta: vel cædes gladiatorum in funeribus usurpatas. De *Ilio*, Æn. 1. 5. De *Latinis*, Æn. 1. 10. Æn. 7. 54.

878. *Heu pietas! heu, &c.*) Deplorat spem tot insignium virtutum cum eo juvene sepultam. Sic autem eum describit Seneca ad Marciam cap. 2. *Adolescentem animo alacrem, ingenio potentem, sed & frugalitatis continentiæque in illis aut annis aut opibus non mediocriter admirandum, patientem laboris, voluptatibus alienum, &c.*

Obvius armato, seu cum pedes iret in hostem,
Seu spumantis equi foderet calcaribus armos.
Heu miserande puer! si qua fata aspera rumpas,
Tu Marcellus eris. Manibus date lilia plenis:
Purpureos spargam flores, animamque nepotis
His saltem accumulem donis, & fungar inani
Munere. Sic tota passim regione vagantur
Aeris in campis latis, atque omnia lustrant.
Quæ postquàm Anchises natum per singula duxit,
Incenditque animum famæ venientis amore:
Exin bella viro memorat quæ deinde gerenda,
Laurentesque docet populos, urbemque Latini;
Et quo quemque modo fugiatque feratque laborem.
Sunt geminæ Somni portæ: quarum altera fertur
Cornea, qua veris facilis datur exitus umbris.
Altera, candenti perfecta nitens elephanto;
Sed falsa ad cœlum mittunt insomnia manes.
His ubi tum natum Anchises unaque Sibyllam

INTERPRETATIO.

illue adversus impune opposuisset se illi armato, sive quando pedibus irrupisset in hostem, sive percussisset calcaribus membra spumantis equi. Heu puer deplorande! si aliquo modo evites dura fata, tu eris Marcellus. Date lilia plenis manibus: ut *injiciam rubicundos flores, & saltem ornem his muneribus umbram nepotis, & persolvam hoc vanum officium. Ita discurrunt ubique tota regione in vastis spatiis aeris, & circumspiciunt omnia. Postquam Anchises duxit filium per hæc omnia, & inflammavit animam* ejus *cupiditate gloriæ futuræ: deinde monstrat illi bella quæ postea facienda* sunt, *& declarat illi Laurentem gentem, & urbem Latini; & qua ratione toleraturus sit aut evitaturus unumquemque laborem. Duæ sunt januæ Somni; quarum una dicitur* esse *cornea,* per *quam permittitur liber egressus veris figuris: altera fulgens,* quia *facta e candido ebore; sed Dii inferi mittunt* per *hanc falsa somnia in mundum. Illic tunc Anchises alloquitur his verbis Æ-*

NOTÆ.

881. *Armos.*) Proprie *humeri* sunt: quæ pars quia calcaribus non foditur, sed ilia, ideo hic *armos* pro equo generatim sume.

883. *Tu Marcellus, &c.*) Hic ille versus est, quem audiens Octavia, cum librum hunc sextum Virgilius Augusto recitaret, animo defecta est: jussitque pro singulis hujus argumenti versibus auctori dena sestertia numerari. Inde constat, recente adhuc mortis illius luctu perfectum a poeta librum hunc fuisse, scilicet anno U.C. 731. nec plures quam quatuor annos in sex posterioribus libris collocasse, cum in sex prioribus circiter septam posuisset. De *Aspersione florum circa sepulcra*, Æn. 5. 59.

887. *Aeris in campis, &c.*) In Elysio, quod *aereum* dicitur, vel quia vacuum & inanibus umbris habitatum: vel quia situm in aereis pratis, ut diximus v. 638. De verbo *lustro*, circumspicio, Æn. 1. 612.

891. *Laurentesque, &c.*) De iis, Æn. 7. 63. De *Latino* rege, ibid. v. 47.

893. *Sunt geminæ, &c.*) Somnum apud Cimmerios, ad fluvium Lethes, collocat Ovid. Metam. 11. 592. id est, in inferorum aditu. Circa eum seges magna papaverum, infinita somniorum gens, ministri tres præcipui: *Morpheus*, qui figuras hominum imitatur; *Icelus*, vel *Phobetor*, qui reliquorum animantium; *Phantases*, qui rerum inanimarum species. *Somniis*, Virgilius jam antea sedem assignavit ulmum ingentem in vestibulo inferorum, v. 283. Sed illic aliqua tantum hærere somniorum examina arbitrur: hic vero propriam esse domum, cui portas geminas attribuit, Homero duce Odyss. 19. 562. *eburneam* alteram, qua falsa; *corneam*, qua vera Somnia emittuntur. Cujus discriminis rationem afferunt aliqui: quod cornea sint pervia visui; eburnea vero, impervia: alii, quod cornu naturam oculorum referat; ebur naturam dentium; quæ autem videntur oculis, multo sunt certiora, quam quæ alieno tantum ore famaque percipiuntur. Cum igitur Virgilius Æneas eburnea porta emittit, indicat profecto, quidquid a se de illo inferorum aditu dictum est, in fabulis esse nu-

Prosequitur dictis, portaque emittit eburna.
Ille viam secat ad naves, sociosque revisit.
Tum se ad Cajetæ recto fert litore portum.
Anchora de prora jacitur, stant litore puppes.

INTERPRETATIO.

neam & simul Sibyllam, & dimittit per jannam eburneam. Ille corripit viam ad naves, & repetit socios. Tunc radens rectum litus tendit ad portum Cajetæ. Anchora demittitur e prora, & puppes tegunt litus.

NOTÆ.

numerandum. De *elephanto*, pro ebore, quod elephanti dens est, Georg. 1. 57. De *manibus*, pro diis inferorum, supra v. 743. De *Cajeta*, Æn. 7. 1. De *Anchoris*, supra v. 4. De *hoc situ navium in litore*, Æn. 3. 277. unde versus ille decerptus est.

P. VIRGILII MARONIS

ÆNEIDOS

LIBER VII.

ARGUMENTUM.

Æneas e Cumano litore ad occidentem provectus, tumulata in Auruncorum litore Cajeta nutrice sua, prætergressus montem Circæum, Circes habitatione & veneficiis infamem, ad ostia Tyberis appellitur. Tunc Latinus illic Aboriginibus imperabat. Huic unica erat filia Lavinia, Fauni oraculis destinata externo marito, Amatæ tamen matris voluntate promissa Turno Rutulorum regi. Mittit Æneas oratores Laurentum, in urbem Latini regiam. Latinus Æneam, non modo in socium, sed oraculi memor etiam in generum admittit. Interim Juno, prosperis Trojanorum rebus offensa, evocat Alecto ex inferis. Alecto primum Amatam Latini uxorem ita concitat, ut illa Bacchi sacra simulans filiam abscondat in montibus. Turnum deinde furiis iisdem agit in bellum, & Trojanos Latinosque invicem committit, occiso per Ascanium cervo, qui Tyrrhei pastoris regii filio erat in deliciis. Omnibus bellum frementibus, Latinus unus obsistit: tamen, Junone ipsa belli portas aperiente, rem fatis permittere cogitur. Confluunt ad Turnum ex omnibus Italiæ partibus auxilia: Mezentius, ejusque filius Lausus cum Agyllinis; Catillus & Coras, cum Tyburtinis; Cæculus cum Prænestinis, &c.

Tu quoque litoribus nostris, Æneia nutrix,
Æternam moriens famam, Cajeta, dedisti:
Et nunc servat honos sedem tuus; ossaque nomen
Hesperia in magna, si qua est ea gloria, signat.
At pius exequiis Æneas rite solutis,
Aggere composito tumuli, postquam alta quierunt
Æquora, tendit iter velis, portumque relinquit.
Aspirant auræ in noctem; nec candida cursum
Luna negat: splendet tremulo sub lumine pontus.

INTERPRETATIO.

Tu etiam, o Cajeta, nutrix Æneæ, tribuisti moriens famam immortalem nostris litoribus: & nunc memoria tua custodit locum; & nomen tuum *indicat sepulcrum* tuum *in magna Italia, si aliquis est hic honor. At pius Æneas factis exequiis* juxta *consuetudinem, exstructa mole sepulcri, postquam tumida maria pacata sunt, continuat navigationem velis, & deserit portum. Venti favent circa noctem: & Luna splendida non obstat cursui: mare fulget sub* ejus *luce tre-*

NOTÆ.

1. *Tu quoque, &c.*) In litore maris Tyrrheni, & finibus novi Latii; nunc ea parte regni Neapolitani; quæ dicitur *Terra di lavoro*, est hodieque *Cajeta*, *Gaeta*, urbs cum sinu & promontorio cognomine. Nomen alii cum Virgilio ab Æneæ nutrice repetunt. Aurelius Victor a *καίειν*, *incendere*; quod illic Æneæ naves a Trojanis mulieribus incensas quidam dicant: Strabo a Laconum lingua, qui *curva* omnia *καιάτας* vocant.

3. *Servat honos sedem tuus.*) Vel sensum habet, quem in interpretatione suggerimus. Vel est hypallage, sive commutatio, pro *sedes servat honorem & memoriam tuam*, Æn. 6. 268. De *Hesperia magna*, Italia, Æn. 1. 534.

Proxima Circææ raduntur litora terræ:
Dives inaccessos ubi Solis filia lucos
Assiduo resonat cantu, tectisque superbis
Urit odoratam nocturna in lumina cedrum,
Arguto tenues percurrens pectine telas.
Hinc exaudiri gemitus; iræque leonum
Vincla recusantum, & sera sub nocte rudentum:
Setigerique sues, atque in præsepibus ursi
Sævire, ac formæ magnorum ululare luporum:
Quos hominum ex facie Dea sæva potentibus herbis
Induerat Circe in vultus ac terga ferarum.
Quæ ne monstra pii paterentur talia Troes
Delati in portus, neu litora dira subirent;
Neptunus ventis implevit vela secundis,
Atque fugam dedit, & præter vada fervida vexit.
Jamque rubescebat radiis mare, & æthere ab alto
Aurora in roseis fulgebat lutea bigis:
Cum venti posuere, omnisque repente resedit
Flatus, & in lento luctantur marmore tonsæ.
Atque hic Æneas ingentem ex æquore lucum

INTERPRETATIO.

mula. Leguntur litora vicina terræ Circææ: ubi filia Solis opulenta sonat continuo cantu per silvas invias, & in domo magnifica accendit cedrum odoriferam ad lucem nocturnam, addensans acuto pectine telas subtiles. Hinc cœperunt audiri voces, & furores leonum excutientium vincula & rudentium per mediam noctem: & setosi porci, & ursi frendere in stabulis, & species magnorum luporum ululare: quos Circe, crudelis Dea, efficacibus herbis ex figura hominum mutaverat in vultus & pellem ferarum. Quæ talia portenta ne paterentur pii Trojani, provecti in portum illum, *& ne appellerent ad funesta litora; Neptunus inflavit vela prosperis ventis, & acceleravit cursum; & impulit* naves *ultra spumosum* hoc *mare. Et jam mare rubescebat luce, & ab alto cælo Aurora crocea splendebat in equis duobus roseis: quando venti quieverunt, & omnis flatus subito cessavit, & remi laborant in mari immoto. Tunc autem Æneas vidit e mari*

NOTÆ.

10. *Proxima Circææ, &c.*) Solvit sub noctem Cajeta, & ad occidentem navigat, Circæumque montem, *Circello*, in eodem Latii litore prætergressus, ad ostia Tyberis prima luce pervenit. De *Circæo* monte & *Circe* venefica, Solis filia, Æn. 3. 368.

11. *Inaccessos lucos.*) Accessit eo tamen Ulysses cum sociis. Igitur *inaccessos* dicit, quorum difficilis accessus, quo nemo debeat accedere propter illecebrarum pericula. Sic Georg. 3. 5. dicit *illaudati Busiridis aras*, id est, quem nemo debet laudare, quamvis eum Isocrates laudaverit.

12. *Resonat cantu lucos.*) *Personat, resonare docet*. Neutrum pro activo: ut fere Æn. 6. 832. *Assuescite bello*. Porro Circe *urit cedrum*, sive tædam e cedro, pretiosa arbore, quæ cariem non sentit, & unde oleum exprimitur. *Percurrit telas*: telam texit, opus muliebre, de quo Æn. 3. 483. *Pectine arguto*, id est, *vel stridulo*, vel *acuto*.

16. *Rudentum.*) Proprium est asinorum *rudere*, Georg. 3. 374. Leo dicitur *rugire*, sed vox ista recentiorum scriptorum est.

19. *Quos hominum ex facie, &c.*) Dicitur Circe potu medicati liquoris & virgæ tactu mutasse homines in feras. Et sic in sues mutavit Ulyssis socios, præter Eurylochum, qui domum ejus ingredi noluerat; & Ulyssem, qui esu cujusdam herbæ, *plantaggine* nomine, præservatus a Mercurio fuerat. Hos tamen postea Circe, Ulyssis rogatu, pristinæ restituit formæ. Ita Hom. Odyss. 10. 135. *Sæva Dea* appellatur ab Homero ibid. δεινὴ θεός; quia divini generis, Solis filia. De *Neptuno*, Æn. 1. 129.

25. *Jamque, &c.*) De *Aurora*, ejusque *bigis*, Georg. 1. 249. De *luteo colore*, Ecl. 4. 44.

28. *Tonsæ.*) Remi: sic dicti, vel quia fiunt e ligno *attonso* & dolato; vel quia aquas *tondent* vel *tundunt* & verberant: Enniana & Lucretiana vox. Luc. lib. 2. 554. *Antennas, proram, malos, tonsasque natantes*.

Prospicit: hunc inter fluvio Tyberinus amœno,
Vorticibus rapidis & multa flavus arena,
In mare prorumpit: variæ circumque supraque
Assuetæ ripis volucres & fluminis alveo
Æthera mulcebant cantu, lucoque volabant.
Flectere iter sociis, terræque advertere proras
Imperat, & lætus fluvio succedit opaco.
Nunc age, qui reges, Erato, quæ tempora rerum,
Quis latio antiquo fuerit status, advena classem
Cum primum Ausoniis exercitus appulit oris,
Expediam, & primæ revocabo exordia pugnæ.
Tu vatem, tu, Diva, mone: dicam horrida bella,
Dicam acies, actosque animis in funera reges,
Tyrrhenamque manum, totamque sub arma coactam
Hesperiam. Major rerum mihi nascitur ordo,
Majus opus moveo. Rex arva Latinus & urbes
Jam senior longa placidas in pace regebat.
Hunc Fauno & Nympha genitum Laurente Marica
Accipimus. Fauno Picus pater: isque parentem
Te, Saturne, refert; tu sanguinis ultimus auctor.
Filius huic, fato Divum, prolesque virilis

INTERPRETATIO.

magnam silvam: per illam Tybris, grato fluvio, celeri impetu, & flavus plurimis arenis, prorumpit in mare: diversæ aves, assuetæ litoribus & alveo fluvii, circum & supra recreabant cantu cœlum & per silvam volabant. Jubet socios detorquere cursum; & appellere proras litori: & gaudens subit amnem umbrosum. Age modo, o Erato, explicabo, qui reges, quæ tempora rerum, qui status fuerit veteris Latii, quando peregrinus exercitus primo appulerit classem Italico litori: & revolvam initia primi belli. Tu Dea, tu doce poetam. Narrabo bella: narrabo exercitus, & reges ira impulsos in cædem, & turmas Tyrrhenas, & Italiam universam consociatam ad arma. Oritur mihi gravior series rerum, suscipio opus difficilius, quam prius. Rex Latinus, jam grandævus, gubernabat agros & urbes quietas in pace diuturna. Audimus hunc natum Fauno & Marica Nympha Laurente. Picus fuerat pater Fauni; & Picus te patrem habebat, o Saturne; tu primum caput ejus familiæ. Filius Latino & soboles mascula nulla erat, Deorum voluntate: & nascens mortua fuerat in *prima infantia.*

NOTÆ.

30. *Tyberinus.*) Fluvius, vel potius fluvii Deus. De eo, Æn. 8. 330.

36. *Fluvio succedit opaco.*) *Umbroso*, propter arbores ripam hinc inde inumbrantes.

37. *Erato.*) Musa, quæ versibus præest amatoriis, ab ἐρῶ, *amo*. Hanc invocat, quia bellorum sequentium origo ex amore Turni & Æneæ in Laviniam. De Musis, Ecl. 3. 60. De *Latio* antiquo & *Ausoniis*, infra, v. 54.

43. *Tyrrhenam.*) Tuscam, Etruscam, Æn. 2. 781. De *Hesperia*, Italia, Æn. 1. 534.

47. *Hunc Fauno, &c.*) Obscura est admodum hujus familiæ series, & fabulis confusa. Multi discedunt a Virgilio, qui tres a Saturno gradus tantum numerat: Saturnum, Picum, Faunum seu Fatuelum, & Latinum. Alii novem distinguunt gradus; in iisque geminum Saturnum, geminum item & Picum & Faunum: ajuntque ea junioribus Pico & Fauno tribui a Virgilio, quæ priscis tribui debuissent. Addunt hos *Aborigineum* reges fuisse, qui *Latini* deinde a Latino dicti sint: quamquam Latinorum nomen multo fuisse Latino rege antiquius quidam volunt, inter quos ipse Virgilius, ut diximus Æn. 1. 10. De *Saturno* ejusque fuga in Italiam, Æn. 8. 319.

Laurente Marica.) Uxor *Fauni*, seu *Fatueli*, dicta est *Fauna*, aut *Fatua*. Nomen habuere a *fando*, vel *fato*, quia furore correpti futura *fari* ac dicere solebant. *Marica* autem Nympha, ex qua Faunus suscepit Latinum, juxta Arnobium fuit Circe: juxta alios ipsa Fauna, quæ a Minturnensibus, ad ostia Lyris fluvii, sacro in luco colebatur. *Laurens* vocatur ex regionis nomine: de quo infra, v. 65.

Nulla fuit: primaque oriens erepta juventa est.
Sola domum & tantas servabat filia sedes:
Jam matura viro, jam plenis nubilis annis.
Multi illam magno a Latio, totaque petebant
Ausonia. Petit ante alios pulcherrimus omnes
Turnus avis atavisque potens: quem regia conjux
Adjungi generum miro properabat amore:
Sed variis portenta Deum terroribus obstant.
Laurus erat tecti medio, in penetralibus altis,
Sacra comam, multosque metu servata per annos:
Quam pater inventam, primas cum conderet arces,
Ipse ferebatur Phœbo sacrasse Latinus;
Laurentisque ab ea nomen posuisse colonis.
Hujus apes summum densæ, mirabile dictu,
Stridore ingenti liquidum trans æthera vectæ,
Obsedere apicem: & pedibus per mutua nexis,

INTERPRETATIO.

Filia unica tenebat domum & tantam regionem: jam apta marito, jam nubilis ob adultam ætatem. Plurimi illam ambiebant e magno Latio & tota Italia. Ambit præ cæteris omnibus formosissimus Turnus, potens avis & atavis: quem assumi generum uxor regis mirifico studio instabat: sed prodigia Deorum obsistunt per varios terrores. Laurus erat in medio domus, in intimis recessibus, sacra secundum *frondes, & ob religionem servata per multos annos. Pater Latinus dicebatur dicasse illam Phœbo, repertam cum fundaret prima mœnia: & ab illa dedisse nomen Laurentibus incolis. Apes densæ, res mira dictu, trans levem aerem volantes magno stridore, insederunt supremum illius cacumen: & pedibus invicem*

NOTÆ.

52. *Filia.*) Lavinia, quæ demum Æneæ nupsit, occiso Turno, Æn. 12.

54. *Magno e Latio, totaque Ausonia.*) Duplex *Latium* fuit: antiquum a Tyberi fluvio ad Circæum montem, *Circello*. Novum, seu magnum, a Tyberi ad Lyrim amnem, qui nunc est *Garigliano*, complectens Volscos, Auruncos, Æquos, &c. Hæc tamen Latii extensio a Romanis regibus est multo Æneæ temporibus recentior: unde suspicantur multi, Latium hic pro tota Italia sumi, quemadmodum & Ausoniam. *Ausones*, Trojanis temporibus multo antiquiores, Italiæ partem incoluerunt inferiorem, quæ ad Siciliam accedit. Mox, quia notissimi rebus gestis evaserant, factum est, ut eorum nomine a Græcis vocaretur tota Italia, a Sicilia usque ad Alpes. Pulsi deinde ab aliis, ultimo consederunt inter Volscos & Campanos, circa Lyrim, Cajetam, & Minturnas; & *Aurunci* tunc appellati sunt. Vide Cluver. Italiæ lib. 3. 9.

56. *Turnus avis. &c.*) *Dauni* & *Veniliæ* filius, Rutulorum rex. *Venilia* soror erat Amatæ Latini uxoris, divinis honoribus affecta, Æn. 10. 76. Daunus maternum genus ducebat a Jove per Danaen, infra v. 372. paternum a Pilumno, Deo etiam habito, Æn. 10. 76. De situ Rutulorum, infra, v. 794.

56. *Regia conjux.*) *Amata*, Veniliæ soror.

62. *Phœbo sacrasse.*) Quia laurus Phœbo dilecta. De Phœbo, Ecl. 5. 62.

63. *Laurentis colonis.*) *Laurens*, nomen constat fuisse primo inditum silvæ laureæ, quæ circa litus Tyrrheni maris fuit, a Tyberi orientem versus porrecta. Inde vicina regio *Laurens* etiam dicta est. Inde *Laurens* dicitur Marica Nympha, Fauni uxor, v. 47. Inde Picus, Latini avus, dicitur etiam *Laurens*, v. 171. Inde Turnus ipse eodem appellatur nomine v. 650. quia Rutulorum regionem silva illa attingebat. Porro cum arces primas ibidem condidisse Latinus dicatur; & Laurens Picus, ejus avus, eodem loco regiam habuisse v. 191. aut sibi male consentit Virgilius, aut dicendum, *regiam* quidem a Pico esse conditam, a Latino *arces* sive munitiones additas, & urbem, a lauro præcipuæ magnitudinis, appellatam esse *Laurentum*, quod nomen silvæ tantum & regioni commune prius fuerat. Dicuntur incolæ, *Laurentes*, *Laurentini*, *Laurentii*, & *Laurenti*, hic & apud Plinium lib. 14. 3. quamquam aliqui legunt hic *Laurentes*, non *Laurentis*. Urbs posterioribus dicta est *Laurolavinium*, non quod eadem fuerit cum *Lavinio*; sed quod exhausta bellis utraque, & Laurente & Lavinio, utriusque incolæ Laurentum confluxerint, & orbem communi nomine dixerint, ut suspicatur Cluverius in antiqua Italia lib. 3, 3. atque ut ei videtur, ea nunc dicitur *Paterno*.

66. *Pedibus per mutua nexis, &c.*) De hac apum glomeratione; quæ uva dicitur, Georg. 4. 257. & 558. De *apum examine*, Ecl. 7. 38.

Examen subitum ramo frondente pependit.
Continuo vates: Externum cernimus, inquit,
Adventare virum: & partes petere agmen easdem
Partibus ex iisdem, & summa dominarier arce.
Præterea castis adolet dum altaria tædis,
Et juxta genitorem astat Lavinia virgo:
Visa, nefas, longis comprendere crinibus ignem,
Atque omnem ornatum flamma crepitante cremari:
Regalesque accensa comas, accensa coronam
Insignem gemmis: tum fumida lumine fulvo
Involvi, ac totis Vulcanum spargere tectis.
Id vero horrendum ac visu mirabile ferri.
Namque fore illustrem fama fatisque canebant
Ipsam, sed populo magnum portendere bellum.
At rex sollicitus monstris oracula Fauni
Fatidici genitoris adit, lucosque sub alta
Consulit Albunea, nemorum quæ maxima sacro
Fonte sonat, sævamque exhalat opaca Mephitim.
Hinc Italæ gentes omnisque Oenotria tellus
In dubiis responsa petunt. Huc dona sacerdos
Cum tulit, & cæsarum ovium sub nocte silenti

INTERPRETATIO.

conjunctis, examen repentinum pependit e frondoso ramo. Statim vates dixit: Videmus appropinquare hominem peregrinum, & exercitum ex eadem regione quærere hanc *eamdem regionem, & regnare in* hac *suprema arce. Præterea dum Lavinia virgo accendit altaria sacris facibus & stat prope patrem, (res horrida) visa est corripere ignem longis capillis, & comburi flamma sonante* secundum *omnia ornamenta;* & visa est *accensa* secundum *regias comas, accensa* secundum *coronam spectabilem gemmis: deinde fumans* visa est *cingi rutilanti luce & jactare ignem tota domo. Hoc autem* cœpit *haberi terribile & visu admirabile. Etenim ajebant ipsam illustrem fama & fortuna futuram esse, sed minari genti magnum bellum. At rex territus his prodigiis vadit ad oracula fatidici Fauni patris* sui, *& consulit silvas* sitas *sub alta Albunea; quæ maxima silvarum resonat sacro fonte, & umbrosa mittit densam Mephitim. Italæ nationes & omnis terra Oenotria accipiunt inde responsa in* rebus *incertis. Sacerdos cum obtulit illic dona, & per no-*

NOTÆ.

70. *Partibus ex iisdem.*) Apes e Tyrrheni maris partubus venerant Laurentum insederant lauri apicem; quo significabatur, exteros Tyrrheno mari venturos, victores futuros, summum imperium adepturos. *Dominarier.* Extensio syllabæ, pro *dominari.*

71. *Adolet altaria tædis.*) Adolet thus ad altaria domesticorum Deorum, Æn. 1. 708. *Flammis adolere Penates.*

77. *Vulcanum.*) Deum ignis; pro igne, ut Georg. 6. 295.

82. *Lucosque sub alta Albunea.*) *Albunea* fons est profundissimæ altitudinis, unde erumpit fluvius *Albula*: nunc *la Solfatara*, sulfureis aquis memorabilis; quæ primo frigidæ sunt, mox inducunt calorem. *Albula*, paullo infra Tybur, influit in *Anienem* fluvium, nunc *Teverone*. Odor ejus & sapor corruptus est: unde ait Virgilius exhalare *Mephitim*. Est autem *Mephitis*, Juno aeri corrupto præsidens; cui ædes apud Hirpinos fuit ad lacum Amsancti, ex Plinio lib. 2. 93. & apud Cremonam, ex Tacito hist. lib. 3. Hic *Mephitis* pro ipso putore sumitur, ut Vulcanus pro igne, Jupiter pro aere. Juxta Scaligerum vox Etrusca est, a Syris deducta, apud quos gravitatem odoris significat. Apud Albuneam *Silva* fuit sacra Musis, ex Martiali: ibidem culti sunt Fauni, ex Virgilio & Statio: Ibidem ex Lactantio, Nympha *Albunea*, quæ Sibylla fuit Tiburtina. De *Italis* & *Oenotriis* Æn. 1. 554.

87. *Cæsarum ovium sub nocte, &c.*) Plinius lib. 16. 44. *Apud Tiburtes (unde non longe abest Albunea) exstant ilices tres, etiam Tiburte conditore eorum vetustiores: fuisse autem eum tradant filium Am-*

Pellibus incubuit stratis, somnosque petivit;
Multa modis simulacra videt volitantia miris,
Et varias audit voces, fruiturque Deorum
Colloquio, atque imis Acheronta affatur Avernis.
Hic & tum pater ipse petens responsa Latinus
Centum lanigeras mactabat rite bidentes,
Atque harum effultus tergo stratisque jacebat
Velleribus. Subita ex alto vox reddita luco est:
Ne pete connubiis natam sociare Latinis,
O mea progenies, thalamis neu crede paratis.
Externi veniunt generi, qui sanguine nostrum
Nomen in astra ferant, quorumque a stirpe nepotes,
Omnia sub pedibus, qua Sol utrumque recurrens
Aspicit Oceanum, vertique regique videbunt.
Hæc responsa patris Fauni, monitusque silenti
Nocte datos non ipse suo premit ore Latinus;
Sed circum late volitans jam fama per urbes
Ausonias tulerat; cum Laomedontia pubes
Gramineo ripæ religavit ab aggere classem.
Æneas, primique duces, & pulcher Iulus,
Corpora sub ramis deponunt arboris altæ:

INTERPRETATIO.

etiam tacitam jacuit super *pelles suppositas ovium immolatarum, & quæsivit* illic *somnum; videt multas figuras vagantes mirabilibus modis, & audit voces multiplices, & fruitur sermone Deorum, & alloquitur Acheronta e profundo Averno. Tunc etiam ipse pater Latinus, poscens responsa, illic sacrificabat* de *more centum oves lanigeras, & jacebat extensus super earum pelle & stratis velleribus. Vox repentina emissa est ex intima silva: O mea proles, ne quære jungere filiam* tuam *conjugio Latino, neve confide lectis præparatis. Venit gener peregrinus; qui progenie* sua *extollet nostrum nomen ad sidera, & cujus de stirpe posteri videbunt omnia versari & regi sub pedibus* suis, *quacumque Sol revertens aspicit geminum Oceanum. Latinus ipse non continet* in *ore suo hæc responsa Fauni patris, & hæc monita data* per *noctem tacitam, sed jam fama circum undique volans per urbes Italicas ea sparserat: cum juventus Trojana applicuit naves ad crepidinem herbosam litoris. Æneas, & præcipui duces, & formosus Ascanius, sternunt corpora* sua *sub ramis arboris altæ: & inchoant*

NOTÆ.

Amphiarai, qui apud Thebas obierit una ætate ante Iliacum bellum. Pausanias autem in Atticis loqueos de Amphiarao, insigni somniorum interprete, qui a Græcis inter Deos relatus est, ait, apud Oropum, Atticæ maritimam urbem, Amphiarai fontem esse ad templum, ubi arietem immolant, cujus substrata in pelle dormientes nocturna visa exspectant. Ex iis colligit Cerdanus, ejusmodi sacra a Tiborte Amphiarai filio translata esse in Italiam; eaque a Virgilio esse Fauno attributa, quæ Amphiarao Græci attribuerant.

91. *Acheronte affatur Avernis.*) Per *Acheronta*, fluvium infernum, de quo Æn. 6. 325. umbras, Deosque inferorum intelligit. Per *Averna*, inferorum ostia, de quibus Æn. 6. 237. ipsos indicat inferos.

96. *Latinis.*) E Latio, quod complectitur Aborigenes, Rutulos, Laurentes, Volscos, &c. supra v. 54.

100. *Utrumque recurrens, &c.*) Magnitudinem notat futuri imperii Romani vel ab oceano orientali ad occidentale, qua Sol diurno motu recurrit; vel ab oceano septentrionali ad meridionalem, qua Sol annuo motu discurrit. De *vario Solis motu*, Georg. 1. 238.

105. *Ausonias, &c.*) Supra v. 54. *Laomedontia pubes*, a Laomedonte Trojano rege, Georg. 1. 502. *Aggere*, Æn. 5. 44. *Adorea liba*, placentas ex frumento purissimo, quod *ador*, sive *far*, appellatur, Æn. 7. 33. Et forte, quia appellet *liba*, innuit Virgilius sacrificia Diis tom primum ab Ænea facta esse: & e placentis *libatis* oblatisque socios pavisse tamen, ut e victimarum extis fieri solitum videbimus Æn. 8. 183.

Instituuntque dapes, & adorea liba per herbam
Subjiciunt epulis (sic Jupiter ipse monebat)
Et Cereale solum pomis agrestibus augent.
Consumptis hic forte aliis, ut vertere morsus
Exiguam in Cererem penuria adegit edendi,
Et violare manu malisque audacibus orbem
Fatalis crusti, patulis nec parcere quadris:
Heus! etiam mensas consumimus, inquit Iulus.
Nec plura alludens. Ea vox audita laborum
Prima tulit finem, primamque loquentis ab ore
Eripuit pater, ac stupefactus numine pressit.
Continuo: Salve fatis mihi debita tellus,
Vosque, ait, o fidi Trojæ salvete Penates.
Hic domus, hæc patria est. Genitor mihi talia (namque
Nunc repeto) Anchises fatorum arcana reliquit:
Cum te, nate, fames ignota ad litora vectum
Accisis coget dapibus consumere mensas;
Tum sperare domos defessus, ibique memento
Prima locare manu molirique aggere tecta.
Hæc erat illa fames: hæc nos suprema manebant,
Exitiis positura modum.
Quare agite: & primo læti cum lumine Solis,

INTERPRETATIO.

epulas, & in gramine supponunt cibis placentas e frumento, sicut ipse Jupiter suggerebat, & onerant illud *solum panis fructibus silvestribus. Illic cæteris absumptis, cum inopia ciborum cogeret* eos *vertere morsus in panem exiguum, & frangere manu ac dentibus audacibus orbem fatalis crustæ, nec abstinere a planis quadris: Ascanius jocans dixit: Heu! etiam comedimus mensas. Nec* dixit *plura. Vox illa audita laborum terminum prima indicavit: & pater excipit* eam *primus ab ore loquentis,* & secum *expendit admiratus oraculum. Statimque dixit: Salve, terra debita mihi per fatum; & vos salvete, o Penates Trojani. Hic* est *domus, hæc* est *patria, Etenim nunc reminiscor, pater Anchises deposuit apud me talia secreta fatorum: Fili,* ajebat, *quando fames coget te appulsum incognitis litoribus comedere mensas, cibis deficientibus: tunc fatigatus memento sperare sedem* certam, *& manu statuere illic, ac cingere mœnibus primam urbem. Illa fames erat* ista; *hi* casus *extremi erant destinati nobis allaturi finem miseriis. Agite igitur: & sub primam lucem solis inquira-*

NOTÆ.

111. *Cereale solum.*) *Solum* est, quod cuique rei sustentandæ supponitur, Ecl. 6. 35. *Ceres*, Dea frumenti, panis, Æn. 5. 79. *Cereale solum*, quadra e pane.

114. *Orbem Fatalis, crusti.*) Mox vocabit, *quadram*, tum *mensam*; & *placentas* intelligit, quæ pro patinis tum fuerunt, & vero sæpe esse solebant apud veteres. Hæc vocum diversitas e placentæ figura repetenda est. Erat enim rotunda quidem, sed lineis duabus decussatim in medio signata: itaque quatuor veluti quadris distincta. Ita Cerdanus e veteribus poetis.

119. *Stupefactus numine.*) Oraculo divino, quod ex Ascanii ore erumpebat; aut potius oraculi divina quadam solutione. *Pressit*, vel, *continuis silentio*: vel potius, *secum tacite expendit*.

121. *Trojæ Penates.*) Dii regionis illius patrii ac domestici; qui, cum iis Penatibus conjuncti, quos Troja advehimus, jam communi nomine Penates tutelaresque Trojæ, ac Trojanorum dicendi estis.

128. *Illa fames.*) Prædicta, non tantum ab Harpyia Celeno, Æn. 3. 257. sed etiam ab Anchisa: forte Æn. 6. 890. ubi filio memorat futura bella in Italia; & *quo quemque modo fugiatque feratque laborem*.

130. *Primo cum lumine Solis.*) Posteræ lucis initio. Hunc enim diem in exscensu, & libationibus, & Deorum veneratione posuerunt. De *libatione* in men-

Quæ loca, quive habeant homines, ubi mœnia gentis,
Vestigemus, & a portu diversa petamus.
Nunc pateras libate Jovi, precibusque vocate
Anchisen genitorem, & vina reponite mensis.
Sic deinde effatus, frondenti tempora ramo
Implicat, & Geniumque loci primamque Deorum
Tellurem, Nymphasque, & adhuc ignota precatur
Flumina: tum Noctem, noctisque orientia signa,
Idæumque Jovem, Phrygiamque ex ordine matrem
Invocat, & duplices cœloque Ereboque parentes.
Hic pater omnipotens ter cœlo clarus ab alto
Intonuit, radiisque ardentem lucis & auro
Ipse manu quatiens ostendit ab æthere nubem.
Diditur hic subito Trojana per agmina rumor,
Advenisse diem, quo debita mœnia condant.
Certatim instaurant epulas, atque omine magno
Crateras læti statuunt, & vina coronant.
Postera cum prima lustrabat lampade terras
Orta dies, urbem, & fines, & litora gentis
Diversi explorant: hæc fontis stagna Numici,

INTERPRETATIO.

mus læti, quænam sint hæ *regiones, aut quinam homines occupent* eas, *ubi* sint *urbes* illius *nationis, & abeamus in* loca *remota a portu. Nunc effundite pateras* in honorem *Jovis, & precibus invocate patrem Anchisen, & rursus afferte vinum* in *mensas. Sic loquutus, postea cingit caput ramo viridi, orat Genium* hujus *loci, & Terram primam Deorum, & Nymphas, & Deos adhuc incognitos: deinde Noctem & sidera surgentia per noctem, & Jovem Idæum, & matrem Phrygiam per ordinem invocat, & geminos parentes* e *cœlo &* ex *inferis. Tunc Jupiter omnipotent intonuit ter serenus e supremo cœlo, & monstravit e cœlo nubem coruscantem auro & radiis luminis, ipse commovens* eam *manu. Tunc statim rumor spargitur per exercitum Trojanum, venisse diem, quo ædificent urbem destinatam. Certatim renovant epulas, & gaudentes magnis præsagiis disponunt pocula, & coronant vina. Quando dies postera nascens cinxit terras luce, et separati inquirunt urbem, et terminos, et litora* hujus *nationis*: discunt, *hæc* esse *stagna fon-*

NOTÆ.

mœnia, Æn. 1. 740. De *divinitate Anchisæ*, Æn. 5. 59. 96. 98. De *Geniis locorum*, Æn. 5. 95.

136. *Primamque Deorum Tellurem, &c.*) Juxta Hesiodum, qui in Theogon. vers. 117. post Chaos primam Deorum ponit *Terram*, quæ primo genuit Cœlum, ex Cœlo Oceanum, Saturnum, Gigantes, &c. Æneas deinde *Nymphas* precatur, de quibus Ecl. 2. 46. Et *flumina*, quæ suos quoque Deos habere putabantur. Et hos adjungit *Telluri*, quia eam ornant atque incolunt.

138. *Noctem, &c.*) Deam item, apud Hesiodum v. 123. prognatam e Chao, & parentem Diei atque Ætheris: unde cum ea conjungit *signa* sive *astra*, quæ noctu oriuntur & apparere incipiunt. Noctem invocat, ut imminentem; quia timebat sibi tum ab incolarum insidiis.

139. *Idæumque Jovem.*) Natum in Ida Cretæ monte, & educatum in Dictæo ejusdem antro, Georg. 4. 151. De *matre Phrygia*, Cybele, in Phrygia præcipue culta, Æn. 3. 111.

140. *Duplices cœloque Ereboque parentes.*) Venerem matrem, quæ in cœlo, & Anchisen patrem, cujus idolum quidem apud inferos erat, anima tamen in cœlo apud superos, Æn. 6. 748. De *Erebo*, profundo inferorum loco, Æn. 4. 510.

141. *Clarus ab alto intonuit.*) Fulmen sereno cœlo cadens, modo fausti, modo infausti ominis, G. 1. 487.

142. *Radiis lucis & auro.*) *Lucis aureæ.* Sic Georg. 2. 192. *Pateris libamus & auro.*

144. *Diditur.*) Non *deditur*: hoc enim a *dedo*, *trado*; illud a *dido*, *distribuo*. Horat. Satyr. lib. 2. 2. 66. *servis ... munia didit*. Lucretius frequentissime. De *coronatione vini*: cum, vel implentur vino pocula, vel reipsa cinguntur floribus, Æn. 3. 525. Georg. 528. De *lampade*, pro *Sole*, Æn. 4. 6.

150. *Stagna Numici.*) Fontem Numici fluvii & cu-

Hunc Tybrim fluvium, hic fortes habitare Latinos.
Tum satus Anchisa delectos ordine ab omni
Centum oratores augusta ad mœnia Regis
Ire jubet, ramis velatos Palladis omnes:
Donaque ferre viro, pacemque exposcere Teucris.
Haud mora: festinant jussi; rapidisque feruntur
Passibus. Ipse humili designat mœnia fossa,
Moliturque locum, primasque in litore sedes,
Castrorum in morem, pinnis atque aggere cingit.
Jamque iter emensi, turres ac tecta Latinorum
Ardua cernebant juvenes, muroque subibant.
Ante urbem pueri & primævo flore juventus
Exercentur equis, domitantque in pulvere currus;
Aut acres tendunt arcus, aut lenta lacertis
Spicula contorquent, cursuque ictuque lacessunt.
Cum provectus equo longævi Regis ad aures
Nuncius ingentes ignota in veste reportat
Advenisse viros. Ille intra tecta vocari
Imperat, & solio medius consedit avito.
Tectum augustum, ingens, centum sublime columnis,
Urbe fuit summa, Laurentis regia Pici,
Horrendum silvis, & relligione parentum.
Hinc sceptra accipere, & primos attollere fasces

INTERPRETATIO.

tis Numicis, hoc esse *flumen Tybrim, hic manere generosos Latinos. Tunc filius Anchisæ imperat centum oratores electos ex omni ordine ire ad magnificam urbem Regis, omnes coronatos ramis Minervæ: & portare* illi *viro munera, & petere pacem* pro *Trojanis. Non* est *mora: jussi properant, & vadunt celeribus passibus.* Æneas *ipse describit muros depressa fossa, & inchoat urbem, & in litore cingit primam habitationem vallo & pinnis in formam castrorum. Et jam juvenes perfuncti itinere videbant turres, & domos altas Latinorum, & appropinquabant muro. Ante urbem pueri & juvenes* in *prima pubertate exercentur equis, & regunt currus in arena, aut intendunt difficiles arcus, aut vibrant brachiis spicula flexibilia, & provocant* se *cursu atque jactu* telorum. *Tunc nuncius vectus equo refert ad aures grandævi Regis venisse magnos homines in habitu incognito. Ille jubet* eos *deduci intra domum, & sedit in avito solio, in medio* suorum. *Fuit in altissima* parte *urbis domus magna, magnifica, educta centum columnis, palatium Laurentis Pici, tremenda* ob *silvas & religionem majorum. Initium erat regibus,*

NOTÆ.

cujus brevissimus cursus est prope Lavinium, inter Laurentum & Ardeam. Hunc fontem ajunt sacrum fuisse Annæ Perennæ, quam Ovidius Fast. 3. 551. putat Annam esse Didonis sororem, eo profugam, post necem sororis direptamque ab Iarba Carthaginem: nunc est *rivo di Nemi*. De *Tybri*, *Æn.* 5. 13. De *Latinis*; supra v. 54.

154. *Ramis Palladis.*) Olivæ, Palladi sacræ, Georg. 1. 14. De *Pallade*, *Æn.* 1. 43.

157. *Designat mœnia fossa.*) Locum ad orientalem Tyberis ripam, paullo supra maris litus, cui nomen Trojæ dedit, ex Livio & Dionysio Halicarn. ubi deinde *Ostia* urbs ab Anco Marcio Romanorum rege condita est.

160. *Tecta Latinorum.*) Redundat syllaba in versu, ut in isto, Georg. 1. 295. *Vulcano decoquit humorem.* Notat *Laurentum*, urbem Latini regiam.

171. *Laurentis regia Pici.* De illa *regia*, & *Laurente agro*, supra v. 63. De *Pico*, v. 47. & infra v. 189.

173. *Attollere fasces omen erat.*) *Fasces* posuit pro quibuslibet imperii insignibus: nondum enim fascium hic usus erat. *Omen* posuit pro *initio*: quia veteres, gravissimarum rerum initio, captare omina & auspicia & auguria solebant; unde *auspicium* etiam

Regibus omen erat: hoc illis curia templum,
Hæc sacris sedes epulis: hic ariete cæso
Perpetuis soliti patres considere mensis.
Quin etiam veterum effigies ex ordine avorum
Antiqua e cedro, Italusque, paterque Sabinus
Vitisator, curvam servans sub imagine falcem;
Saturnusque senex, Janique bifrontis imago,
Vestibulo astabant, aliique ab origine reges,
Martia qui ob patriam pugnando vulnera passi.
Multaque præterea sacris in postibus arma,
Captivi pendent currus, curvæque secures,
Et cristæ capitum, & portarum ingentia claustra,
Spiculaque, clypeique, ereptaque rostra carinis.
Ipse Quirinali lituo parvaque sedebat

INTERPRETATIO.

inde sumere sceptra, & erigere primos fasces: hæc curia erat *illis templum, hic locus* destinatus *sacris conviviis: hic mactato ariete patres solebant sedere* ad *mensas longas. Imo præterea per ordinem imagines veterum patrum ex antiqua cedro, & Italus, & pater Sabinus plantator vitis, tenens in imagine falcem curvatam; & senex Saturnus, & effigies Jani bifrontis stabant in vestibulo, & alii reges* a prima *origine, qui certando pro patria tulerant vulnera bellica. Et præterea pendent circa sacra limina arma plurima, capti currus, & curvæ secures, & cristæ capitum, & magna claustra portarum, & spicula, & scuta, & rostra avulsa navibus. Ipse sedebat* cum *baculo Quirinali, & parva trabea*

NOTÆ.

iam, & *auspicari*, dicimus, pro *initium* captare & *incipere*: & *inaugurari* pro in *dignitatem aliquam assumi*.

174. *Curia templum.*) *Curia*, locus est ubi res publicæ *curantur*: sive divinæ, ut sacrificia; sive humanæ, ut judicia, consilia; unde aliquando cum templo fere convenit, aliquando ab eo diversa est, ut hic. Qui curiæ præerat, dicebatur inde apud Romanos *curio*: & postquam populus Romanus a Romulo tres in *tribus* distinctus est, singulæ tribus divisæ sunt in decem *curias*, sic dictas a locis, quo sacrorum negotiorumque causa separatim cives conveniebant.

175. *Ariete cæso Perpetuis, &c.*) *Arietis* sacrificium illis in partibus tum in usu fuisse jam diximus v. 87. *Perpetuis mensis*: in longum porrectis; ubi continua serie sederent convivæ; non vero distinctis in sedilibus. Sic Æn. 8. 183. *Perpetui tergo bovis*. Porro considere, non in lecto recumbere ad mensas, heroicis temporibus moris fuisse diximus, Æn. 1. 702.

178. *Italus.*) Hunc ajunt quidam fuisse Siculorum regem: Dionysius potentem virum, Oenotrum genere, & ex eorum Arcadum prosapia, qui duce Oenotro Lycaonis filio, illuc ex Peloponneso venerant; eumque propagato imperio, regionem *Oenotriam* ante dictam, nomine suo *Italiam* nuncupasse.

Sabinus, Vitisator, &c.) *Sabinus* nomen dedit Sabinis, genti ex Lacedemoniis quidem, ut vulgo existimatur, sed ut Cluverius probat, ex Oscis Ausoniis oriundæ. Filius fuit *Sanci*, hujus regionis genii, qui alio nomine *Dius Fidius*, alio item *Semo* dicebatur: ut patet ex Ovid. Fast. 6. 213. Hunc *vitem & segetes* coluisse non liquet: quare multi versum hunc totum *Vitisator, curvam servans, &c.* referunt ad Saturnum. At certe *structura* versus omnino ad Sabinum esse referendum ostendit. Et si conjicere fas est, puto hunc *Sabinum*, ejusque patrem *Sancum*, artem serendæ terræ in eo tractu reperisse: unde *Sancus* dictus sit *Semo*; non quasi *semihomo*, id est, inter homines Deosque medius, ut interpretatur Vossius; sed a *seminando*: atque ita *vitisator & falce armatus* pingitur ejus filius Sabinus; quod fortasse artem illam a patre inventam perfecerit, & vitium culturam eidem addiderit. De *Saturno*, Æn. 8. 319. De *Jano*, bifronte, infra v. 610. De *vestibulo*, seu *atrio*, in quo disponebantur imagines, Æn. 4. 666.

181. *Ab origine reges.*) Allusum aliqui putant ad populos Aborigines, quibus tunc Latinus imperabat. Hos quidam volunt primos fuisse Italiæ incolas, ibidem natos, non aliunde advectos, ideoque dictos *Aborigenes*, cujusmodi homines Græci vocant *αὐτόχθονας*. Alii ex variis nationibus vagis collectos, unde *Aberrigenes* dicti sint ab *aberrando*. Alii vero plures, Dionysio Halicarnasseo duce, eosdem putant fuisse cum Oenotriis: qui ex Arcadia profecti, annis ante bellum Trojanum plus quam quadringentis, in Italiam appulsi, montes patrio more incoluerint; indeque quasi cognomine quodam appellati sint *Aborigines*, ab ὄρος *mons*. Videtur Virgilius primam opinionem tenere, Æn. 8. 314. De *postibus*, Æn. 2. 442. De *cristis galearum* Æn. 6. 779. De *rostris*, in prora navium prominentibus, Æn. 5. 143.

187. *Quirinali lituo, &c.*) *Lituus*, hic baculus est

Succinctus trabea, lævaque ancile gerebat
Picus, equum domitor: quem capta cupidine conjux
Aurea percussum virga, versumque venenis,
Fecit avem Circe, sparsitque coloribus alas.
Tali intus templo Divum, patriaque Latinus
Sede sedens, Teucros ad se se in tecta vocavit:
Atque hæc ingressis placido prior edidit ore:
Dicite, Dardanidæ (neque enim nescimus & urbem
Et genus, auditique advertitis æquore cursum)
Quid petitis? quæ causa rates, aut cujus egentes
Litus ad Ausonium tot per vada cærula vexit?
Sive errore viæ, seu tempestatibus acti,
(Qualia multa mari nautæ patiuntur in alto)
Fluminis intrastis ripas, portuque sedetis;
Ne fugite hospitium, neve ignorate Latinos
Saturni gentem, haud vinclo nec legibus æquam,
Sponte sua, veterisque Dei se more tenentem.

INTERPRETATIO.

vestitus, & sinistra manu ferebat scutulum Picus domitor equorum: quem amatrix Circe, correpta nimia *cupiditate, percussum aurea virga & transformatum venenis, fecit avem, & variavit coloribus* ejus *alas. Latinus sedens intra tale templum Deorum & avitam domum, accersivit Trojanos ad se sub tecta: & prior dixit hæc ore tranquillo* iis *ingressis: O Trojani, (neque enim ignoramus & urbem & genus* vestrum, *& cogniti direxistis* huc *mari navigationem) dicite quid petitis? quæ causa tulit per tot maria cærulea ad litus Italicum naves* vestras, *aut cujus* rei *indigentes? Sive pulsi errore viarum, sive procellis (qualia multa navigantes tolerant per altum mare) ingressi estis ripas fluvii* nostri, *& statis in portu; ne fugiatis* hoc *hospitium, & ne nesciatis Latinos* esse *populum Saturni; non justum per vincula legum,* sed

NOTÆ.

est augurum, in summa parte incurvus, quo cœli regiones ad consulendos avium volatus distinguebant; alibi, tuba est, ejusdem formæ: Æn. 6. 167. Igitur *succinctus* ad *trabeam* dumtaxat pertinet, non ad *lituum*: nemo enim *cinctus* baculo dici potest. *Quirinalis* dicitur: quia, ex Plutarcho Romulus augurandi mire peritus fuit, ob eamque rem lituum solebat gestare: qui deinde studiose servatus in curia Saliorum, quæ est in Palatio, cum ea deflagrasset, inventus est integer, ut est apud Cicer. de Divin. l. 1. 30. Cum ergo Romulus appellatus sit *Quirinus*, ideo lituus hic *Quirinalis* per anticipationem vocatur.

188. *Parva succinctus trabea.*) *Trabea*, toga fuit, communis sive albi coloris: in eo dissimilis *prætextæ*: quod *prætexta* purpureo limbo tantum in ima ora prætexeretur: trabea multis fasciis virgisque purpureis, instar trabium transversis, ac discurrentibus ornaretur; iisque, vel intextis, vel assutis. Ornamentum fuit equitum in decursione publica, quæ Idibus Julii fiebat: item & consulum in aperiendo Jani templo: aliquando etiam augurum, qualis hic ornatus Pici describitur. A Romulo trabeam usurpatam, prætextam e Tullo Hostilio primum inventam habemus ex Plinio lib. 9.39. Quare Virgilius, qui eam attribuit Pico, prolepsi sive anticipatione usus est. Dicitur hæc Pici trabea; *parva*; id est, stricta, brevis atque angusta, quales initio togæ fuerunt; non laxior & fusior, quales deinde luxus induxit. De *ancilibus*, scutis minoribus ac rotundis, Æn. 8. 664.

189. *Picus, equum domitor, &c.*) *Studiosus equorum* dicitur ab Ovid. Metam. 14. 322. mutatusque in avem picum, *picchio*, a Circe; quod, ob fidem uxori suæ Canenti servandam, ejus amorem sprevisset. Fingitur mutatus in picum: quia avis illa maximi usus fuit in captandis auguriis, qua in arte idem rex excelluit; unde & augurali habitu describitur. *Aurea virga.*) Aliqui legunt *aurea*, in primo casu, ut ad Circen referatur: quemadmodum *Venus aurea* appellatur Æn. 10. 16. Alii *aurea*, in sexto casu, ut ad virgam referatur; quemadmodum diximus Æn. 1. 702. *Aurea composuit sponda.* Vocatur Circe *conjux*, id est, amatrix, quæ conjugis loco optabat esse, ut Ecl. 8. 18. *Conjugis indigno Nisæ deceptus amore.*

191. *Sparsitque coloribus alas.*) Purpureo & fulvo, quibus pici pennæ distinctæ sunt. De *Teucris* & *Dardanidis*, Trojanis, Æn. 1. 239.

202. *Latinos Saturni gentem, &c.*) Indicat ætatem auream. De qua Ecl. 4. 6. Georg. 2. 125. De *Saturni* in Italia regno, Æn. 8. 319. De *Auruncis* & *Ausonibus*, supra v. 55.

Atque equidem memini (fama est obscurior annis)
Auruncos ita ferre senes, his ortus ut agris
Dardanus Idæas Phrygiæ penetravit ad urbes,
Threiciamque Samum, quæ nunc Samothracia fertur.
Hinc illum Coriti Tyrrhena ab sede profectum
Aurea nunc solio stellantis regia cœli
Accipit, & numerum Divorum altaribus auget.
Dixerat: & dicta Ilioneus sic voce secutus:
Rex, genus egregium Fauni, nec fluctibus actos
Atra subegit hyems vestris succedere terris;
Nec sidus regione viæ, litusve fefellit.
Consilio hanc omnes animisque volentibus urbem
Afferimur pulsi regnis, quæ maxima quondam
Extremo veniens Sol aspiciebat Olympo.
Ab Jove principium generis, Jove Dardana pubes
Gaudet avo: rex ipse, Jovis de gente suprema,
Troius Æneas tua nos ad limina misit.
Quanta per Idæos sævis effusa Mycenis
Tempestas ierit campos; quibus actus uterque
Europæ atque Asiæ fatis concurrerit orbis;
Audiit, & si quem tellus extrema refuso

INTERPRETATIO.

sponte sua, & continentem se in consuetudine illius *antiqui Dei. Et sane recordor* (quamquam *fama* illa *minus nota* est *ob vetustatem*) *Auruncos senes ita narrare: quomodo, natus* in *his arvis, Dardanus pervenit in Idæas urbes Phrygiæ, &* ad *Samum Thraciam, quæ nunc vocatur Samothracia. Nunc palatium aureum cœli sidere excipit solio illum hinc perfectum e Tyrrhena urbe Coriti, &* donatus *aris auget numerum Divorum. Dixerat: & Ilioneus sic respondit voce verbis ejus: Rex, eximia proles Fauni, nec nigra tempestas coegit nos agitatos mari intrare* in *regnum vestrum; nec astrum, aut litus abduxit* nos *a* recta *regione viæ. Omnes consulto & animis libentibus appellimur ad hanc urbem, ejecti regnis, quæ Sol oriens ex ultimo cœlo spectabat olim amplissima. Initium nostræ stirpis* est *a Jove, Trojana juventus Jove gloriatur parente: rex Æneas Trojanus, ipse e summa familia Jovis, misit nos ad tuam domum. Si terra ultima celat aliquem interfuso oceano; si zona Solis torridi, porrecta in medio quatuor zonarum, separat aliquem* a cæteris hominibus; is *quoque audivit, quanta procella* belli, *erumpens e crudelibus Mycenis, pererrave-*

NOTÆ.

207. *Dardanus Idæas, &c.*) Hoc narravimus Æn. 1. 239. Æn. 3. 167. De *Ida* monte Troadis in Phrygia, Æn. 2. 781.

208. *Threiciamque Samum.*) *Samos* triplex I. Maxima, ad occidentem sinus Corinthiaci, in mari Ionio, nunc *Cefalonia*, de qua Æn. 3. 271. II. Minor, ad occidentem Ioniæ, in mari Icario, nunc adhuc *Samo*, de qua Æn. 1. 20. III. Minima, ad meridiem Thraciæ, contra ostia Hebri fluvii in mari Ægæo, communius *Samothracia* dicta, nunc *Samandrachi*, de qua hic sermo est. De *Corito* oppido Tusciæ, nunc *Cortona*, Æn. 3. 170.

217. *Regnis, quæ maxima, &c.*) Priamus enim maximæ parti minoris Asiæ imperabat, Æn. 5. 1. De *ortu Dardani a Jove*, Æn. 3. 167.

219. *Jovis de gente ... Æneas.*) Et paterno genere, per Dardanum; & materno, per Venerem. *Idæi campi*, Trojani, ubi mons Ida, Æn. 2. 801. *Mycenis*, urbe Peloponnesi, Agamemnonis regia, Æn. 1. 288. *Europæ atque Asiæ Orbis:* Græci, qui ex Europa; Trojani, qui ex Asia. *Orbis* pro mundi parte hic sumitur.

225. *Audiit, & si quem, &c.*) Intelligit incolas, siqui sunt, zonæ frigidæ: quæ ultra oceanum, ad meridianum & septentrionalem polum hinc inde recedit: & incolas zonæ torridæ; quæ in medio orbis itineri Solis subjacet. De his tribus zonis & aliis duabus temperatis, Georg. 1. 235.

Submovet Oceano, & si quem extenta plagarum
Quattuor in medio dirimit plaga solis iniqui.
Diluvio ex illo tot vasta per æquora vecti
Diis sedem exiguam patriis litusque rogamus
Innocuum, & cunctis undamque auramque patentem.
Non erimus regno indecores: nec vestra feretur
Fama levis, tantique abolescet gratia facti:
Nec Trojam Ausonios gremio excepisse pigebit.
Fata per Æneæ juro, dextramque potentem,
Sive fide, seu quis bello est expertus & armis:
Multi nos populi, multæ (ne temne; quod ultro
Præferimus manibus vittas ac verba precantum)
Et petiere sibi & voluere adjungere gentes.
Sed nos fata Deum vestras exquirere terras
Imperiis egere suis. Hinc Dardanus ortus,
Huc repetit: jussisque ingentibus urget Apollo
Tyrrhenum ad Tybrim, & fontis vada sacra Numici.
Dat tibi præterea fortunæ parva prioris
Munera, relliquias Troja ex ardente receptas.
Hoc pater Anchises auro libabat ad aras:
Hoc Priami gestamen erat, cum jura vocatis
More daret populis, sceptrumque, sacerque tiaras,
Iliadumque labor, vestes.

INTERPRETATIO.

rit agros Idæos; & quo fato geminus orbis Europæ atque Asiæ commissus sit. Ab illo excidio jactati per tot maria immensa, poscimus pro *Diis domesticis sedem angustam, & litus securum, & aquam atque aerem communem omnibus. Non erimus dedecori regno* tuo, *nec levis fama vestra* inde *habebitur, nec delebitur gratia tanti beneficii, nec pœnitebit Italos admisisse sinu* suo *Trojam. Juro per fata Æneæ,* & per *dextram* ejus *potentem, seu fide, seu bello & armis, si ullus expertus est* eam: *multi populi, multæ nationes & petierunt, & voluerunt nos sociare sibi: ne sperne* nos, *quia sponte portamus manibus tænias & verba supplicantium. Sed voluntas Deorum coegit nos jussis suis quærere regionem vestram. Dardanus hinc ortus* est, *huc revertitur: & Apollo magnis oraculis impellit nos ad Tybrim Tyrrhenum, &* ad *fluenta sacra fontis Numici. Præterea Æneas offert tibi exigua dona præteritæ fortunæ, reliquias servatas e Troja incensa. Anchises pater* ejus *libabat hac* patera *aurea ante altaria: hic erat ornatui Priami, quando* juxta *consuetudinem reddebat jus populis convocatis, & sceptrum, & sacra tiara, & vestes, opus Trojanarum* mulierum.

NOTÆ.

237. *Præferimus manibus vittas.*) Supplices tam apud Latinos, quam apud Græcos, solebant olivæ ramum præferre, revinctum laneis vittis; quæ in manus supplicum dependebant: onde dicuntur passim etiam *velamina, & infulæ*, quod velarent manus & quasi vincirent; capitum vero infulæ vulgo etiam essent e tæniis vittisque laneis, Æn. 2. 133.

242. *Tyrrhenum ad Tybrim, &c.*) De *eo*, Æn. 2. 781. De *Numico*, supra v. 150. De *libatione ad aras*, Æn. 1. 740.

247. *Sacerque tiaras.*) Pileus fuit omnium fere orientalium principum, igitur & Phrygum: oblongus, rotundus, in acumen desinens, pendulis ad aures vittis insignitus: cujus acumen erectum quidem reges ferebant, cæteri ab rege illustres viri paullum inflexum.

248. *Iliadumque labor, vestes.*) Vestes acu pictæ, quod *Phrygum* inventum fuit: unde *& Phrygiones* dicuntur ejusmodi artifices. *Iliades*, Trojanæ mulieres, Phrygiæ.

Talibus Ilionei dictis defixa Latinus
Obtutu tenet ora, soloque immobilis hæret,
Intentos volvens oculos. Nec purpura regem
Picta movet, nec sceptra movent Priameia tantum,
Quantum in connubio natæ thalamoque moratur,
Et veteris Fauni volvit sub pectore sortem.
Hunc illum fatis externa a sede profectum
Portendi generum, paribusque in regna vocari
Auspiciis: hinc progeniem virtute futuram
Egregiam, & totum quæ viribus occupet orbem.
Tandem lætus ait: Dii nostra incepta secundent,
Auguriumque suum. Dabitur, Trojane, quod optas.
Munera nec sperno; non vobis, rege Latino,
Divitis uber agri, Trojæve opulentia deerit.
Ipse modo Æneas (nostri si tanta cupido est,
Si jungi hospitio properat, sociusque vocari)
Adveniat; vultus neve exhorrescat amicos.
Pars mihi pacis erit dextram tetigisse tyranni.
Vos contra Regi mea nunc mandata referte.
Est mihi nata, viro gentis quam jungere nostræ
Non patrio ex adyto sortes, non plurima cœlo
Monstra sinunt: generos externis affore ab oris,
Hoc Latio restare canunt, qui sanguine nostrum
Nomen in astra ferant. Hunc illum poscere fata
Et reor; & (si quid veri mens augurat) opto.
Hæc effatus, equos numero pater eligit omni.

INTERPRETATIO.

Inter *talia verba Ilionei, Latinus tenet vultum defixum intuendo, & stat immotus loco, volvens oculos attentos. Nec purpura colorata, nec sceptrum Priami tam movet regem, quam attendit ad conjugium & nuptias filiæ, & meditatur in animo oraculum antiqui Fauni: hunc* esse *illum generum, profectum e peregrina regione, destinatum fatis; &* hunc *vocari in regnum æquali potestate: hinc orituram sobolem illustrem virtutibus, & quæ potentia subjiciat totum orbem. Denique lætus ait: Dii prospera reddant nostra consilia, & sua auguria.* Vir *Trojane, conceditur* tibi *quod cupis. Nec contemno dona* vestra: *regnante Latino, non deficiet vobis fœcunditas divitis agri, aut abundantia Trojæ. Tantummodo veniat ipse Æneas; si tantum est* ipsi *desiderium nostri, si properat conjungi* mecum jure *hospitii, & appellari socius, & ne timeat vultus benevolos. Erit mihi pars fœderis, tetigisse dextram regis. Vos vero jam reportate Regi mea dicta. Est mihi filia, quam non oracula ex patrio sacrario, non multa prodigia e cœlo* missa *permittunt me sociare marito nationis nostræ. Edicunt hoc superesse Latio;* nempe *venturum* esse *generum e peregrinis regionibus, qui posteritate* sua *extollat ad sidera nostrum nomen. Et opinor hunc illum* esse *quem fata petunt; &* id *cupio, si* mea mens *conjicit aliquid veri. Hæc locutus*

NOTÆ.

254. *Sortem.*) Oraculum, Æn. 4. 346. *De paribus auspiciis*, pro pari potestate, Æn. 4. 102.

262. *Uber agri.*) substantive pro *ubertate terræ*, Georg. 2. 185.

266. *Tyranni.*) *Regis.* Sic enim Plato, & Isocrates, & Græci poetæ Tragici bonum etiam principem appellant. De *adyto*, Æn. 2. 297.

Stabant tercentum nitidi in præsepibus altis.
Omnibus extemplo Teucris jubet ordine duci
Instratos ostro alipedes pictisque tapetis.
Aurea pectoribus demissa monilia pendent:
Tecti auro fulvum mandunt sub dentibus aurum.
Absenti AEneæ currum geminosque jugales,
Semine ab æthereo, spirantes naribus ignem:
Illorum de gente, patri quos Dædala Circe
Supposita de matre nothos furata creavit.
Talibus AEneadæ donis dictisque Latini
Sublimes in equis redeunt, pacemque reportant.
Ecce autem Inachiis se se referebat ab Argis
Sæva Jovis conjux, aurasque invecta tenebat:
Et lætum AEneam, classemque ex æthere longe
Dardaniam Siculo prospexit ab usque Pachyno.
Moliri jam tecta videt, jam fidere terræ,
Deseruisse rates. Stetit acri fixa dolore:
Tum quassans caput, hæc effudit pectore dicta:
Heu stirpem invisam, & fatis contraria nostris
Fata Phrygum! num Sigeis occumbere campis,
Num capti potuere capi? num incensa cremavit

INTERPRETATIO.

pater, elegit equos ex omni multitudine. Trecenti bene *curati erant in altis stabulis. Statim imperat equos, coopertos purpura & variatis stragulis, dari singulis Trojanis* per *ordinem. Aureæ phaleræ pendent demissæ in pectora: tecti auro mordent sub dentibus aurum rutilum.* Imperat *dari Æneæ absenti currum & geminos* equos *jugales, ex origine cœlestii, exhalantes ignem naribus: de stirpe illorum, quos ingeniosa Circe, suffurata patri* suo *Soli, creaverat nothos e matre supposita. Trojani* post *talia munera & verba Latini revertuntur excelsi in equis, & referunt pacem. Ecce autem aspera uxor Jovis referebat se ab Argis Inachiis, & ibat elata per aerem, & procul ab usque Pachyno Siculo vidit ex aere lætum Æneam & classem Trojanam. Videt* Trojanos *jam struere domos, jam confidere regioni, reliquisse naves. Stetit affixa* illic, præ *gravi dolore: deinde movens caput, emisit e pectore hæc verba: Vah gentem odiosam, & fata Trojanorum opposita voluntati meæ! An* potuerunt *perire in campis Sigeis? An capti potuerunt*

NOTÆ.

277. *Instratos ostro alipedes.*) *Alipedes*, equi veloces & quasi alatis pedibus: desumpta vox e Lucretio, qui cervos ita nuncupat l. 6. 506. *Ostro*, purpura e sanguine ostrei expressa, Georg. 2. 506. *Pictis tapetis*, stragulis purpureis, sed acu pictis & variatis: pictura enim de acu sæpe dicitur: reperitur *tapes*, *tapete*, *tapetum*.

278. *Monilia.*) *Phaleras* quidam interpretantur. Et vero phaleræ sunt Plinio pensilia ornamenta: quamquam Suidæ sunt scutula in fronte, Herodoto tegumenta circa maxillas.

282. *Patri quos Dædala Circe, &c.*) Fingitur hic a Virgilio Circe, Solis filia, paternis equis equam clam supposuisse, quæ hos Latini equos ex eorum semine pepererit: unde *nothi* dicuntur, id est, non legitimi, quorum tamen notus est pater: quorum enim ignotus est, ii dicuntur *spurii*: a Græca voce νόθος, quæ idem significat. *Circe* dicitur *Dædala*, id est, ingeniosa: vel a Dædalo ingenioso artifice, Æn. 6. 14. vel a δαιδάλλω *artificiosa facio*. Sic Lucretius Minervam, Terram, linguam, *Dædalum* passim appellat. Dicitur autem *Circe* a quibusdam fuisse Marica illa Nympha, mater Latini, de qua v. 47.

286. *Inachiis Argis.*) De *Argis*, urbe Peloponnesi, Junoni cara, Æn. 1. 19. 288. *Inachii* dicuntur, vel ab Inacho Argivorum rege; vel ab Inacho, fluvio, qui prope urbem fluit, ex Strabone lib. 8. De *Pachyno*, promontorio Siciliæ meridionali, *Capo Passaro*, Æn. 3. 699.

294. *Fata Phrygum.*) De *fatis*, Æn. 1. 243. De *Phrygia*, ibid. 385. De *Sigeo*, Troadi Promontorio, Æn. 6. 500. De *numine*, Æn. 1. 137. De *Teucris*, ibid. 239.

Troja viros? medias acies, mediosque per ignes
Invenere viam? At, credo, mea numina tandem
Fessa jacent: odiis aut exsaturata quievi.
Quin etiam patria excussos infesta per undas
Ausa sequi, & profugis toto me opponere ponto.
Absumptæ in Teucros vires cœlique marisque.
Quid Syrtes, aut Scylla mihi, quid vasta Charybdis
Profuit? optato conduntur Tybridis alveo,
Securi pelagi atque mei. Mars perdere gentem
Immanem Lapithum valuit: concessit in iras
Ipse Deum antiquam genitor Calydona Dianæ:
Quod scelus, aut Lapithis tantum, aut Calydone merente?
Ast ego, magna Jovis conjux, nil linquere inausum
Quæ potui infelix, quæ memet in omnia verti,
Vincor ab Ænea. Quod si mea numina non sunt
Magna satis, dubitem haud equidem implorare quod usquam est?
Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo.
Non dabitur regnis (esto) prohibere Latinis,
Atque immota manet fatis Lavinia conjux:
At trahere, atque moras tantis licet addere rebus:
At licet amborum populos exscindere regum.
Hac gener atque socer coeant mercede suorum.

INTERPRETATIO.

capi? An Troja combusta combussit homines? Ergo *repererunt iter per medios exercitus & medias flammas? At, opinor, mea potestas denique jacet lassa: aut satiata deposui odium. Imo etiam ausa* sum *persequi inter aquas* eos *expulsos patria, & toto mari me objicere* iis *exulibus. Vires cœli & maris consumptæ* sunt *contra Trojanos. Quid profuerunt mihi Syrtes, aut Scylla aut magna Charybdis? teguntur alveo desiderato Tybridis, tuti a mari atque a me. Mars potuit evertere crudelem nationem Lapitharum: ipse pater Deorum permisit furori Dianæ veterem Calydona: quam tantam* pœnam *sceleris merentibus Lapithis aut Calydone? Sed ego, magna uxor Jovis, quæ potui nihil omittere intentatum, quæ converti me in omnia, superor ab Ænea. Quod si mea divinitas non est satis potens, non sane dubitabo invocare quicquid usquam est: si non possum flectere superos, commovebo inferos. Sit* ita, *non permittetur mi*hi *arcere eos ab regno Latini, & Lavinia fatis destinatur Æneæ uxor certissima: sed licet differre, & adhibere moras tantis rebus sed licet evertere populos utriusque regis. Gener & socer faciant* fœdus *hoc præ-*

N O T Æ.

502. *Quid Syrtes, &c.*) In Lybico mari vadosi sinus, Æn. 1. 115. De *Scylla* scopulo, & *Charybdi* voragine in freto Siculo, Æn. 3. 420.

504. *Mars perdere gentem Lapithum, &c.*) Pirithous Lapitharum rex, de quo Æn. 6. 601. 617. ad suas cum Hippodame nuptias cum Centauros Deosque omnes, uno excepto Marte, invitasset, Mars utramque gentem Lapithas & Centauros, clade utrimque maxima inter pocula commisit. Ita Servius, quem sequuntur cæteri interpretes. De *Lapithis*, & *Centauris*, Thessaliæ gentibus, Georg. 2. 456. Georg. 3. 38.

506. *Calydona Diana, &c.*) Oeneus, Calydonis rex in Ætolia, circa ostia Eveni fluvii: cum Diis omnibus, excepta Diana, primitias frugum obtulisset; irata Dea aprum immisit, a quo vastatus est late ager Calydonius, donec a Meleagro Oenei filio fara occideratur. Ovid. Met. 8. 275.

512. *Acheronta.*) Numina inferorum, ubi *Acheron*, fluvius, Æn. 6. 323.

515. *At trahere, &c.*) Quomodo Dii fatis obstare possent, diximus, Æn. 1. 243.

517. *Mercede suorum.*) Damno populorum; quæ *merces* ironice dicitur. Ita Cicero Tuscul. 3. 12. *Nam istuc, nihil dolere, non sine magna mercede contingit, immanitatis in animo, stuporis in corpore.*

Sanguine Trojano & Rutulo dotabere: virgo:
Et Bellona manet te pronuba. Nec face tantum
Cisseis prægnans ignes enixa jugales:
Quin idem Veneri partus suus, & Paris alter,
Funestæque iterum recidiva in Pergama tædæ.
Hæc ubi dicta dedit, terras horrenda petivit.
Luctificam Alecto dirarum ab sede sororum
Infernisque ciet tenebris: cui tristia bella,
Iræque, insidiæque, & crimina noxia cordi.
Odit & ipse pater Pluton, odere sorores
Tartareæ monstrum: tot se se vertit in ora,
Tam sævæ facies, tot pullulat atra colubris.
Quam Juno his acuit verbis, ac talia fatur:
Hunc mihi da proprium, virgo sata Nocte, laborem,
Hanc operam, ne noster honos, infractave cedat
Fama loco: neu connubiis ambire Latinum
Æneadæ, possint, Italosve obsidere fines.
Tu potes unanimes armare in prælia fratres,
Atque odiis versare domos: tu verbera tectis
Funereasque inferre faces: tibi nomina mille,

INTERPRETATIO.

nio suorum. Puella habebis *pro dote sanguinem Trojanum & Rutulum: & Bellona destinatur tibi pronuba. Nec solum* Hecuba filia *Cissei gravida peperit faces conjugales: Veneri etiam suus filius erit idem, & alter Paris, & fax iterum perniciosa contra Trojam recidivam. Postquam protulit hæc verba, descendit tremenda in terras. Excitat ex domo dirarum sororum & infernis umbris Alecto luctuosam, cui bella tristia, & iræ, & insidiæ, & crimina perniciosa* sunt *cordi. Ipse etiam pater Pluton aversatur hoc monstrum; aversantur sorores infernæ: tot convertit se in species, tam crudeles sunt figuræ* ejus, *tot dira producit serpentes. Juno animat eam his verbis, & loquitur talia: O virgo filia Noctis, concede mihi hoc opus proprium, hoc officium, ne nostra gloria vel fama victa cedat locum, & ne Trojani possint circumvenire Latinum* prætextu *conjugii, & invadere regionem Italam. Tu potes commovere in pugnas fratres conjunctissimos, & turbare odiis familias, tu immittere domibus verbera & mor-*

NOTÆ.

519. *Bellona ... pronuba.*) *Bellona*, Dea bellorum præses, Martis soror, quæ eidem ad bellum eunti currum & equos parat: Græcis dicta *Enyo*. *Pronubæ*, mulieres dicebantur, quæ nuptias conciliabant, eaque administrabant quæ pertinebant ad nuptias, & nuptam in lecto collocabant: eas oportebat uni viro nuptas fuisse, ad bonum omen.

520. *Cisseis prægnans ignes, &c.*) Hecuba Priami uxor, Cissei Thraciæ regis filia, antequam pareret Parin, visa est sibi facem utero gestare, Æn. 1. 53. *Ignes enixa jugales*, intellige Parin ipsum, vel incendium Trojæ, quod illius partus & conjugii fructus fuit; dicitur enim *jugale* quicquid ad conjugium pertinet: & conjugium ipsum, *jugum*, Æn. 4. 59.

521. *Idem Veneri partus, &c.*) Æneas, Veneris filius, erit alter Paris; altera ruina Trojæ, quam a se excitatam in Italia iterum perdet.

522. *Recidiva Pergama.*) Explicant plerique *repullulantia*, *reparata*; ego simpliciter *iterum cadentia*, ut Æn. 4. 344. Qui enim deducunt a *cado*, & arboribus, quæ cæsæ & recisæ repullulant, non advertunt obstare mensuram syllabæ secundæ brevem; unde melius a *cado*, quam a *cædo* derivatur. *Pergama*, arces Trojanæ urbis, Æn. 1. 470.

524. *Alecto, &c.*) De hac Furia, aliisque duabus, Georg. 3. 552. Æn. 6. 572. De *Plutone*, Georg. 4. 467.

531. *Virgo sata Nocte.*) *Virginem* vocat Furiam. Vel simpliciter, pro puella: Quomodo Pasiphae dicitur *virgo*, Ecl. 6. 52. Vel peculiari Furiarum nomine: quæ sic dicuntur, quia severæ & in puniendo incorruptæ: unde Ajax flagellifer apud Sophoclem v. 847. vocat eas ἀεὶ παρθένους, *semper Virgines*. Noctis & Acherontis erant filiæ.

537. *Tibi nomina mille.*) Vel intelligit mille pestes, Furiarum quasi famulas, quæ passim in earum comitatu ponuntur a Poetis, distinctæ variis nomi-

Mille nocendi artes: fœcundum concute pectus,
Disjice compositam pacem, sere crimina belli:
Arma velit, poscatque simul, rapiatque juventus.
Exin Gorgoneis Alecto infecta venenis
Principio Latium & Laurentis tecta tyranni
Celsa petit, tacitumque obsedit limen Amatæ:
Quam super adventu Teucrum, Turnique hymenæis.
Fœmineæ ardentem curæque iræque coquebant.
Huic Dea cæruleis unum de crinibus anguem
Conjicit, inque sinum præcordia ad intima subdit:
Quo furibunda domum monstro permisceat omnem.
Ille inter vestes & levia pectora lapsus
Volvitur attactu nullo, fallitque furentem,
Vipeream inspirans animam: fit tortile collo
Aurum ingens coluber, fit longæ tænia vittæ,
Innectitque comas, & membris lubricus errat.
Ac dum prima lues udo sublapsa veneno
Pertentat sensus, atque ossibus implicat ignem,
Necdum animus toto percepit pectore flammam:
Mollius, & solito matrum de more locuta est,
Multa super nata lacrymans, Phrygiisque hymenæis:
Exulibusne datur ducenda Lavinia Teucris,
O genitor? nec te miseret natæque, tuique?
Nec matris miseret, quam primo Aquilone relinquet

INTERPRETATIO.

ziferas tædas: tibi sunt *mille species & mille artes nocendi: concita animum fertilem, disturba pacem confectam, semina causas belli:* fac ut *juventus velit arma, simulque petat, & corripiat* ea. *Postea Alecto imbuta venenis Medusæis primo adit Latium & altam domum regis Laurentis, & obsidet portas quietas Amatæ: quam fœminea sollicitudo & ira cruciabant, flagrantem ob adventum Trojanorum & nuptias Turni. Dea injicit ei colubrum unum e capillis cæruleis, & submittit in sinu usque ad profundum cor: ut acta in furore* per *id monstrum evertat totam familiam. Ille lapsus inter vestes & pectus leve serpit nullo tactu, & subrepit furenti infundens halitum vipereum: magnus* ille *coluber fit aureus torques* circa *collum, fit tænia longæ vittæ, & implicat capillos, & lubricus vagatur* per *membra. Et* quidem *dum prima pestis submissa humido veneno movet sensus, & immiscet flammas ossibus, & nondum animus excepit incendium toto pectore:* tum *locuta est tranquillius & solita consuetudine matrum, flens multum ob filiam & nuptias Trojanas: An Lavinia datur ducenda Trojanis profugis, o pater? nec miseret te, & filiæ, & sui? nec miseret* te *matris, quam*

NOTÆ.

nibus: ut sunt Luctus, Pavor, Fames, Discordia, &c. Vel intelligit *causas nocendi:* frequenter enim *nomen* pro *causa* sumitur: undo passim *quo nomine*, pro *qua de causa*.

341. *Gorgoneis venenis.*) Quia Medusa una e Gorgonibus, Æn. 2. 616. caput habuit serpentibus horridum: quod a se abscissum Perseos cum per Africam circumferret, stillantes inde in terram sanguinis guttæ totidem in angues venenatos mutatæ sunt, unde multitudo tanta venenorum & serpentum in Africa. Ovid. Metam. 4. 620. & Apollonius lib. 4. 1514. De *Latio* supra v. 54. De *Laurente* regione v. 63. De *Tyranni* nomine v. 266. De *Teucris*, Æn. 1. 239. De *Hymenæo*, nuptiarum præside, Georg. 3. 60.

350. *Attactu nullo.*) Sensibili, quem Amata perciperet.

352. *Tænia vittæ.*) *Tænia*, extrema pars *vittæ:* promiscue vulgo sumuntur. De sacro *vittarum* usu, Æn. 2. 133.

361. *Aquilone.*) Vento septentrionali, Ecl. 7. 51. Hic pro quolibet vento.

Perfidus, alta petens abducta virgine prædo?
At non sic Phrygius penetrat Lacedæmona pastor,
Ledæamque Helenam Trojanas vexit ad arces?
Quid tua sancta fides, quid cura antiqua tuorum,
Et consanguineo toties data dextera Turno?
Si gener externa petitur de gente Latinis,
Idque sedet, Faunique premunt te jussa parentis:
Omnem equidem sceptris terram quæ libera nostris
Dissidet, externam reor, & sic dicere Divos.
Et Turno, si prima domus repetatur origo,
Inachus Acrisiusque patres, mediæque Mycenæ.
His ubi nequicquam dictis experta, Latinum
Contra stare videt, penitusque in viscera lapsum
Serpentis furiale malum, totamque pererrat:
Tum vero infelix, ingentibus excita monstris,

INTERPRETATIO.

perfidus ille *prædo deseret primo vento, abiens mari, abrepta virgine? Nonne pastor Phrygius sic intravit Spartam, & sic abstulit Helenam Ledæ filiam in urbem Trojanam? Quid* erit *tua sacra fides, quid antiquum studium tuorum, & dextra toties data cognato Turno? Si quæritur Latinis gener e gente aliena, & id statutum est, & mandata patris Fauni urgent te: certe existimo alienam regionem* eam *omnem, quæ non subdita dominationi nostræ separatur* a nobis, *&* existimo *sic Deos loqui. Præterea si requiratur prima origo familiæ* Turni, *patres Turni sunt Inachus & Acrisius & media Græcia. Postquam frustra aggressa his verbis Latinum, cernit* eum *contra persistere;* & postquam *furiosum venenum colubri intime lapsum* est *in viscera, & penetrat* eam *totam: tunc vero misera, commota magnis*

NOTÆ.

363. *At non sic Phrygius, &c.*) Legitur *An non?* per simplicem interrogationem; & *at non!* per interrogationem ironiæ conjunctam. *Pastor*, Paris qui primo pastor fuit, Æn. 1. 31. *Phrygius*, Trojanus e Phrygia, Æn. 1. 385. *Lacedæmona*, Spartam in Peloponneso, Æn. 2. 577. De *Helenæ ortu* ex Leda, & raptu, Æn. 1. 654. Æn. 6. 511.

366. *Consanguineo Turno.*) Matrem habebat Veniliam sororem Amatæ.

367. *Si gener, &c.*) Eludit oraculum Fauni, de quo supra v. 81. probatque illud in Turnum cadere: tum quia Rutuli non parebant Latinis, & sic externi poterant dici, quamvis vicini; tum quia e Græcis Argivis ortus erat Turnus, Æneas contra e Dardano Italo.

372. *Inachus, Acrisiusque, &c.*) *Inachus* Argivorum rex fuit, qui nomen fluvio ibidem dedit. *Acrisius* ex ejus fuit posteris: pater *Danaes*, quam cum audisset parituram esse filium, a quo ipse foret occidendus, turre virginem inclusit. Hæc illic vitiata a Jove, sub aurei imbris specie per tegulas delapso, peperit Perseum. Ideo inclusa cum puero in arca ab Acrisio, & in mare projecta, allapsa est secundum Græcos scriptores ad insulam Seriphum, unam e Cycladibus in Ægæo mari, ibique a Polydecte suscepta est: secundum Latinos, ad litus Apuliæ, ubi Pilumno regi, Turni avo, nupsit; & *Ardeam* condidit in Rutulorum finibus; Pilumnus Daunum, Daunus Turnum ex Venilia Amatæ sorore genuit.

Mediæque Mycenæ.) *Argos & Mycenæ*, vicinæ Peloponnesi urbes, ita ut commune Junonis templum haberent, inter utramque positum, ex Strab. lib. 8. uni eidemque principi parebat tota illa ditio, Acrisii tempore; nec distinctum Mycenis regnum constitutum est, nisi sub Pelopis posteris, ut notat ibidem Strabo. Quare ob viciniam & distinctum diu imperium, *Argos & Mycenæ* promiscue pro uno eodemque regno, ac fere loco habentur a Poetis, imprimisque a Virgilio. Hæc sufficiant testimonia pauca e multis. Æn. 2. 178. Sinon a Calchante admonitos ait fuisse Græcos, exscindi Trojam non posse: *omina ni repetant Argis*, id est nisi Argos redeant: statimque refert eos, Calchantis admonitu, *patrias vento petiisse Mycenas*. Ergo Mycenæ & Argos pro eadem urbe usurpatæ. Item Æn. 6. 838. sic ait de duce Romano: *Eruet ille Argos, Agamemnoniasque Mycenas*, id est, Argivorum regnum eruet. Constat enim ex Strabone loco citato *Mycenas* non a Romanis, sed ab ipsis Argivis esse erutas, ita ut suo tempore ne vestigium quidem earum reperiretur. Itaque hic: *mediæque Mycenæ*, significant, *mediam Græciam*, *mediam Peloponnesum*, partem pro toto, locum certum pro incerto.

Immensam sine more furit lymphata per urbem:
Ceu quondam torto volitans sub verbere turbo,
Quem pueri magno in gyro vacua atria circum
Intenti ludo exercent. Ille actus habena
Curvatis fertur spatiis: stupet inscia turba,
Impubesque manus, mirata volubile buxum:
Dant animos plagæ. Non cursu segnior illo
Per medias urbes agitur, populosque feroces.
Quin etiam in silvas, simulato numine Bacchi,
Majus adorsa nefas, majoremque orsa furorem,
Evolat, & natam frondosis montibus abdit,
Quo thalamum eripiat Teucris, tædasque moretur:
Evoe Bacche fremens, solum te virgine dignum
Vociferans. Etenim molles tibi sumere thyrsos,
Te lustrare choro, sacrum tibi pascere crinem,
Fama volat; furiisque accensas pectore matres
Idem omnes simul ardor agit nova quærere tecta.
Deseruere domos: ventis dant colla comasque:
Ast aliæ tremulis ululatibus æthera complent,
Pampineasque gerunt incinctæ pellibus hastas.
Ipsa inter medias flagrantem fervida pinum
Sustinet, ac natæ Turnique canit hymenæos,

INTERPRETATIO.

monstris, sævit ultra modum furiosa per vastam urbem: quemadmodum aliquando turbo cursisans sub torto flagello, quem pueri vacantes ludo agitant in magnum orbem circa atria spatiosa. Ille impulsus flagello vagatur sinuosis spatiis: turba ignara obstupescit, & agmen impube miratur buxum versatile: ictus adjiciunt vim buxo. Regina *non lentior* quam *ille cursus, vagatur per medias urbes & populos furentes. Imo præterea, ausa grandius crimen & ausa majorem furorem, abit in silvas*, sub *ficta religione Bacchi & occultat filiam* in *montibus umbrosis: ut auferat* hoc *conjugium Trojanis*, aut *retardet nuptias, fremens Evoe Bacche: clamans, te unum dignum esse puella*, o Bacche. *Et vero rumor spargitur, puellam gestare pro te thyrsos teneros, circuire choris tuam* imaginem, *alere comam dicatam tibi: & eadem cupiditas impellit simul omnes matres inflammatas Furiis* in *pectore ad quærendas domos novas. Riliquerunt domos: præbent ventis colla & capillos: aliæ autem implent aerem tremulis clamoribus, & indutæ pellibus gestant hastas* ornatas *pampino. Ipsa* Regina *in medio furiosa tenet pinum flammantem, & canit nuptias filiæ* suæ *& Turni, volvens oculos*

NOTÆ.

377. *Lymphata.*) Furiosa. Vel *a Nymphis, lympharum* præsidibus, quæ eos, quibus erant conspectæ, in furorem agebant; ita fere Festus: Vel, quod in rabiem acti, *lympham*, id est *aquam*, timeant; ita Isidorus.

382. *Buxum.*) *Bonus* arbor est: *buxum*, lignum arboris, *bosso*, ex quo fit *turbo*, lusorium instrumentum versatile, Ital. *paleo*.

385. *Bacchi, &c.*) *De eo*, deque *thyrsis*, hastis pampino vestitis, Ecl. 5. 29. De *Bacchis*, mulieribus eidem sacris, quarum furorem simulabat Amata. Æn. 4. 301. De vociferatione Bacchica *Evoe*, Æn. 6. 517. *De choro* seu saltatione mulierum circa Deorum simulacra, Æn. 4. 62. De *verbo lostro*, pro *circumeo*, Æn. 1. 612.

391. *Tibi pascere crinem.*) Mos apud Græcos, Romanos, Barbaros, capillos Diis sacrare: idque fiebat duobus modis, vel eos fluentes & incæduos alendo; vel detondendo, & templis appendendo, aut mortuorum tumulis injiciendo. Contendit autem Cerdanus semper sacratos fuisse per tonsuram, nec solitos ali, nisi ut postea secarentur.

397. *Pinum sustinet.*) Facem nuptialem, quæ frequenter e pinu, Ecl. 8. 29. Faces eas non tantum a pueris, sed a matre etiam latas, præcipue apud Græcos, probat Cerdanus ex Euripide & Apollonio.

Sanguineam torquens aciem: torvumque repente
Clamat: Io matres, audite ubi quæque, Latinæ.
Si qua piis animis manet infelicis Amatæ
Gratia, si juris materni cura remordet:
Solvite crinales vittas, capite orgia mecum.
Tales inter silvas, inter deserta ferarum,
Reginam Alecto stimulis agit undique Bacchi.
Postquam visa satis primos acuisse furores,
Consiliumque omnemque domum vertisse Latini;
Protinus hinc fuscis tristis Dea tollitur alis
Audacis Rutuli ad muros: quam dicitur urbem
Acrisioneis Danae fundasse colonis,
Præcipiti delata Noto: locus Ardua quondam
Dictus avis, & nunc magnum manet Ardea nomen.
Sed fortuna fuit. Tectis hic Turnus in altis
Jam mediam nigra carpebat nocte quietem.
Alecto torvam faciem & furialia membra
Exuit: in vultus se se transformat aniles,
Et frontem obscœnam rugis arat: induit albos
Cum vitta crines: tum ramum innectit olivæ:

INTERPRETATIO.

sanguinolentos, & subito clamat immaniter: Io matres Latinæ, audite omnes ubicumque estis. *Si quis amor restat piis animis erga miseram Amatam, si sollicitat* vos *cura auctoritatis maternæ, resolvite tænias capillorum, celebrate mecum orgia. Sic undique per silvas, per deserta ferarum, Alecto impellit Reginam furiis Bacchi. Postquam Dea funesta visa est* sibi *satis stimulavisse primas iras, & turbasse omnem familiam atque consilium Latini: statim aufertur nigris alis inde ad muros Rutuli audacis: quam urbem Danae dicitur condidisse civibus Acrisioneis*, huc *advecta celeri vento: locus* ille *appellatus* est *olim a majoribus* Ardua, *& nunc nomen insigne restat Ardea. Sed casus* ita *tulit. Illic Turnus tenebrosa nocte jam capiebat medium somnum in sublimi domo. Alecto deponit sævum vultum, & membra furiosa: mutat se in speciem vetulæ, & sulcat rugis frontem fœdam: assumit capillos albos cum tænia: tum*

NOTÆ.

400. *Io.*) Vox est omnes prope affectus exprimens, dolorem, gaudium, &c. *Ἰώ*. De *orgiis*, Bacchi sacris, Æn. 4. 301.

403. *Solvite crinales vittas,*) Quæ virginum & matronarum capillos coercebant, non meretricum. Unde Ovid. De arte lib. 1. 30. *Este procul vittæ tenues, insigne pudoris.* Eas resolvere, furoris & inverecundiæ nota fuit, Baccharumque mos.

410. *Acrisioneis colonis, &c.*) Quod fabulæ de *arca* Danaes effutiunt, ut supra narravimus v. 372. huc videtur hic Virgilius de *navi* interpretari, qua cum Argivis aliquot fugam Danae in Italiam ceperit: quo allapsa, favente vento meridionali *Noto*, condidit ibidem Ardeam in gratiam *colonorum* Argivorum, quos advexerat secum e regno *Acrisii* patris sui. *Ardea*, urbs fuit regia Rutulorum, in finibus Latii, mare Tyrrhenum versus, ad orientem Laurenti; nunc vicus nomen retinens. Nomen, vel ab *Ardea* ave, cujus ex augurio condita est, teste Hygino apud Senecam; quem qui sequuntur, explicant hic vocem *avis* de *volucri*, videturque Ovidius Met. 14. 574. allusisse ad illam urbis originem, cum eandem ab Ænea excisam & in *Ardeam* avem mutatam fingit. Vel potius dicta est ab *arduo* situ: unde sic legimus, duce Servio, & MSS. apud Pierium compluribus: *locus Ardua quondam dictus avis*, id est *majoribus*.

413. *Fortuna fuit, &c.*) Vel ad superiora refertur: *Fortuna casusque fuit, ut nomen urbi tamdiu remanserit, tot aliis urbium nominibus aut mutatis, aut sepultis.* Vel ad subsequentia: *Fortuna casusque fuit, quod Turnus tum dormiebat, &c.*

418. *Cum vitta crines, &c.*) *Chalyben*, Poeta sacerdotem fingit templi Junonis, quod Ardeæ fuisse indicat: onde favor Junonis in Turnum. *Vittas* illa sive *infulam* sacerdotalem gerebat, Æn. 2. 133. *Innectit ramum olivæ*, in coronam infulæ superpositam.

Fit Chalybe, Junonis anus, templique sacerdos;
Et juveni ante oculos his se cum vocibus offert:
Turne, tot incassum fusos patiere labores,
Et tua Dardaniis transcribi sceptra colonis?
Rex tibi conjugium & quæsitas sanguine dotes
Abnegat, externusque in regnum quæritur hæres.
I nunc, ingratis offer te, irrise, periclis:
Tyrrhenas, i, sterne acies: tege pace Latinos.
Hæc adeo tibi me, placida cum nocte jaceres,
Ipsa palam fari omnipotens Saturnia jussit.
Quare age, & armari pubem portisque moveri
Lætus in arma para: & Phrygios, qui flumine pulchro
Consedere, duces, pictasque exure carinas.
Cælestum vis magna jubet. Rex ipse Latinus,
Ni dare conjugium, & dicto parere fatetur,
Sentiat, & tandem Turnum experiatur in armis.
Hic juvenis, vatem irridens, sic orsa vicissim
Ore refert. Classes invectas Tybridis alveo
Non, ut rere, meas effugit nuncius aures:
Ne tantos mihi finge metus: nec regia Juno
Immemor est nostri.
Sed te victa situ, verique effœta senectus,
O mater, curis nequicquam exercet, & arma
Regum inter falsa vatem formidine ludit.
Cura tibi, Divum effigies & templa tueri:

INTERPRETATIO.

implicat iis *coronam olivæ. Fit Chalybe, vetula Junonis, & sacerdos* ejus *templi: & exhibet se juveni præ oculis cum iis verbis: Turne, an feres tot labores abire frustra, & tua regna transmitti Trojanis advenis? Rex abnuit tibi matrimonium & præmia parata sanguine, & hæres peregrinus quæritur ad regnum. I modo, illuse, expone te inutilibus periculis: i, supera Tuscos exercitus, protege pace Latinos. Ipsa autem omnipotens* Juno *filia Saturni palam jussit me hæc dicere tibi, dum dormis tranquilla nocte. Age igitur, & lætus cura juventutem armari & emitti portis ad bellum: & succende duces Phrygios, qui sederunt ad pulchrum fluvium, & pictas naves. Magna potestas Deorum* hoc *imperat. Ipse Rex Latinus, nisi consentit conficere matrimonium, & stare promissis, sentiat & experiatur denique Turnum in bello. Tum juvenis ridens vatem, ita vicissim ore reponit verba: Non, ut putas, nuntius* ille *fugit meas aures, classem ingressam esse fluvium Tybrim: ne mibi finge tantas* caussas *timendi, regina Juno non est oblita nostri. Sed, o mater, senectus fracta annis & imbecilla ad* cognoscendam *veritatem frustra agitat te curis, & decipit vatem falso timore super bellis regum. Cura* sit *tibi custodire simulacra & templa Deorum: viri, quibus*

NOTÆ.

426. *Tyrrhenas, i, sterne acies.*) Adversus quos Latinis bellum gerentibus opem Turnus sæpe tulerat. De *iis*, Æn. 2. 791. De *Junone*, Saturni filia, Æn. 1. 27. De *Phrygiis*, Trojanis, Æn. 1. 365.

440. *Victa situ, verique effœta.*) *Situs*, squalor est ex vetustate contractus, Æn. 6. 462. *Effœta*, dicitur mulier quæ cessavit fœtus emittere & parere: unde *veri effœta* erit, quæ cessavit vera dicere & cognoscere: quales vetulæ, quæ falsa sæpe pro veris accipiunt.

Bella viri pacemque gerant, queis bella gerenda.
Talibus Alecto dictis exarsit in iras.
At juveni oranti subitus tremor occupat artus;
Diriguere oculi: tot Erinnys sibilat hydris,
Tantaque se facies aperit. Tum flammea torquens
Lumina, cunctantem & quærentem dicere plura
Reppulit, & geminos erexit crinibus angues,
Verberaque insonuit, rabidoque hæc addidit ore:
En ego victa situ, quam veri effœta senectus
Arma inter regum falsa formidine ludit.
Respice ad hæc: adsum dirarum ab sede sororum:
Bella manu, letumque gero.
Sic effata facem juveni conjecit, & atro
Lumine fumantes fixit sub pectore tædas.
Olli somnum ingens rupit pavor: ossaque & artus
Perfudit toto proruptus corpore sudor.
Arma amens fremit, arma toro tectisque requirit.
Sævit amor ferri, & scelerata insania belli,
Ira super. Magno veluti cum flamma sonore
Virgea suggeritur costis undantis aheni,
Exsultantque æstu latices: furit intus aquæ vis,
Fumidus atque alte spumis exuberat amnis:
Nec jam se capit unda, volat vapor ater ad auras.
Ergo iter ad regem, polluta pace, Latinum
Indicit primis juvenum: & jubet arma parari,
Tutari Italiam, detrudere finibus hostem:
Se satis ambobus Teucrisque venire Latinisque.

INTERPRETATIO.

bella debent esse curæ, administrent bella. Alecto erupit in furorem talibus verbis. At repentinus tremor invadit membra juvenis loquentis: oculi cohorruerunt: tot colubris sibilat Furia, tam horrendum vultus ejus *exhibet se. Tum* Alecto *contorquens oculos ignitos, repulit morantem & parantem loqui plura, & extulit duos colubros, & sonuit flagello, & adjecit hæc ore furioso: Ecce ego* sum illa *obruta amnis, quam senectus imbecilla* ad cognoscendum *verum decipit falso metu inter bella regum. Attende ad ista: venio e domo sororum funestarum: fero* in *manibus bella & mortem. Sic loquuta torquet tædam* in *juvenem, & figit sub pectore faces fumantes nigra luce. Magnus timor abstulit illi somnum: & sudor perfusus toto corpore rigavit & ossa & membra.* Ille *furens poscit arma, quærit arma* per *lectum & domum. Fervet cupido armorum, & vesana rabies belli, & præterea ira. Sicut quando flamma* excitata *e virgis supponitur magno crepitu lateribus* ollæ *æreæ spumantis, & undæ ardore subsiliunt:* tum *violentia aquæ furit intus, & fluvius fumidus alte exundat spumis: nec jam unda continet se, vapor niger surgit in aerem. Itaque rupta pace, imperat præcipuis juvenum iter ad regem: & jubet arma instrui,* suos *Italiam tueri, & pellere hostem ultra terminos* regionis: ait *se satis esse* contra *utros-*

NOTÆ.

447. *Erinnys sibilat hydris.*) *Erinnys*, commune Furiarum nomen, Æ. 2. 337. *Hydrus*, vel *hydra*: proprie serpentis genus in aquis degens, ab ὕδωρ, *aqua*.

470. *Venire.*) Esse. Sic Georg. 1. 29. *An Deus immensi venias maris*. De *Teucris*, Æn. 1. 259. De *Styge*, & *Cocyto*, Æn. 6. 323.

Hæc ubi dicta dedit, Divosque in vota vocavit,
Certatim se se Rutuli exhortantur in arma.
Hunc decus egregium formæ movet, atque juventæ,
Hunc atavi reges, hunc claris dextera factis.
Dum Turnus Rutulos animis audacibus implet,
Alecto in Teucros Stygiis se concitat alis:
Arte nova speculata locum, quo litore pulcher
Insidiis cursuque feras agitabat Iulus.
Hic subitam canibus rabiem Cocytia virgo
Objicit, & noto nares contingit odore,
Ut cervum ardentes agerent: quæ prima malorum
Causa fuit, belloque animos accendit agrestes.
Cervus erat forma præstanti & cornibus ingens:
Tyrrheidæ pueri quem matris ab ubere raptum
Nutribant, Tyrrheusque pater, cui regia parent
Armenta, & late custodia credita campi.
Assuetum imperiis soror omni Sylvia cura
Mollibus intexens ornabat cornua sertis,
Pectebatque ferum, puroque in fonte lavabat.
Ille, manum patiens, mensæque assuetus herili,
Errabat silvis: rursusque ad limina nota
Ipse domum sera quamvis se nocte ferebat.
Hunc procul errantem rabidæ venantis Iuli
Commovere canes: fluvio cum forte secundo
Deflueret, ripaque æstus viridante levaret.
Ipse etiam eximiæ laudis succensus amore

INTERPRETATIO.

que, & Latinos & Trojanos. Postquam protulit hæc verba, & invocavit Deos ad vota sua audienda: *Rutuli mutuo incitant se ad bellum. Hunc incitat eximia species pulchritudinis & juventutis* regis sui: *illum reges* ejus *majores, istum manus* ejus *clara factis. Dum Turnus implet Rutulos audacia animosa, Alecto Stygiis alis immittit se in Trojanos: intuita* per *novam fraudem locum* in *litore, ubi formosus Ascanius persequebatur feras insidiis & cursu. Hic puella Cocytia immittit canibus furorem repentinum, & percellit nares odore cognito, ut agiles insequerentur cervum: quod fuit primum caput calamitatum, & inflammavit ad bellum animos rusticos. Cervus erat eximia specie, & altis cornibus: quem filii Tyrrhei alebant abstractum ab uberibus matris*, & ipse *pater Tyrrheus, cui subdita erant armenta regis, & commissa erat late cura agrorum. Sylvia soror* eorum *omni studio decorabat* illum *docilem imperio, cingens* ei *cornua floribus teneris; & pectebat cervum, & lavabat in puris fontibus. Ille patiens* tangi *manu, & assuetus mensæ domini, vagabatur per silvas: & postea referebat se ipse ad domum cognitam, quamvis provecta nocte. Canes furiosæ venantis Ascanii excitaverunt illum procul errantem; cum forte enatasset prono fluvio, & leniret calorem in herbosa ripa. Ipse quoque Ascanius, in-*

NOTÆ.

485. *Tyrrheusque pater.*) Hunc fuisse Latino pecoris custodem ait Dionys. Halic. & ad eum deinde, mortuo Ænea, fugisse Laviniam, ut diximus Æ. 6. 763.

489. *Ferum.*) Natura ferum animal, cultu mansuetum. Sic equum appellavit, Æn. 2. 51. *inque feri curvam compagibus alvum.*

Ascanius curvo direxit spicula cornu:
Nec dextræ erranti Deus abfuit, actaque multo
Perque uterum sonitu, perque ilia venit arundo.
Saucius at quadrupes nota intra tecta refugit,
Successitque gemens stabulis; questuque cruentus
Atque imploranti similis tectum omne replevit.
Sylvia prima soror, palmis percussa lacertos,
Auxilium vocat, & duros conclamat agrestes.
Olli (pestis enim tacitis latet aspera silvis)
Improvisi adsunt: hic torre armatus obusto,
Stipitis hic gravidi nodis: quod cuique repertum
Rimanti, telum ira facit. Vocat agmina Tyrrheus,
Quadrifidam quercum cuneis ut forte coactis
Scindebat, rapta spirans immane securi.
At sæva e speculis tempus Dea nacta nocendi
Ardua tecta petit stabuli, & de culmine summo
Pastorale canit signum, cornuque recurvo
Tartaream intendit vocem: qua protinus omne
Contremuit nemus, & silvæ intonuere profundæ.
Audiit & Triviæ longe lacus, audiit amnis.
Sulfurea Nar albus aqua, fontesque Velini:
Et trepidæ matres pressere ad pectora natos.
Tum vero ad vocem celeres, qua buccina signum

INTERPRETATIO.

flammatus cupiditate pulchræ laudis, curvato arcu *corneo intendit sagittam; nec defuit Alecto manui incertæ, &* sagitta *arundinea impulsa magno stridore transiit per uterum & per ilia cervi. At cervus vulneratus fugit in notam domum, & gemens intravit stabulum, & sanguinolentus ac similis petenti* opem *implevit questu totam domum. Sylvia soror feriens humeros manibus prima petit opem & inclamat duros rusticos. Illi repentini adveniunt; nam Furia exasperans* eos *clam latet in silvis; hic armatus titione præusto, hic nodis gravis fustis: furor convertit* in *arma quicquid obvium est unicuique quærenti arma. Tyrrheus, cum forte finderet adactis cuneis quercum fissilem in quatuor* partes, *horrendum iratus correpta securi convocat multitudinem. At crudelis Furia, nacta e speculis tempus nocendi, conscendit altum culmen stabuli, & de supremo vertice canit signum pastorale, & curvo cornu contendit vocem infernam: qua statim omnis silva intremuit, & intimæ arbores sonuere. Audiit etiam procul Lacus Dianæ, audiit fluvius Nar albus aqua sulfurea, & fontes Velini: & matres timidæ presserunt pueros ad ubera. Tunc autem agricolæ indociles correptis ar-*

NOTÆ.

498. *Deus.*) *Alecto:* nam *Deus* etiam genere communi de fœmina dicitur. Æn. 2. 632.

499. *Ilia.*) Parte imi ventris, circa summas coxas.

509. *Quadrifidam quercum.*) Fissilem in quatuor partes, id est, in multas partes: numerus certus pro incerto.

514. *Tartaream vocem.*) *Tartarus*, profundus inferorum locus, Æn. 6. 134.

516. *Triviæ lacus, &c.*) Lacus Dianæ Aricinæ juxta Ariciam urbem, tribus circiter leucis Laurento dissitus ad septentrionem, nunc *Lago di Nemi*. *Trivia*, Dianæ nomen a triviis, ubi colebatur, Æn. 4. 511.

517. *Sulfurea Nar albus aqua.*) *Nar*, nunc *Nera*, fluvius Umbriam Sabinumque agrum disterminans, & influens in Tybrim. Nomen a Sabina voce *Nar*, quæ sulfur significat, ob vim odoremque aquarum.

Fontesque Velini.) Lacus *Velinus*, ab ἕλος, *palus*, nunc *lago di Piediluco*, ab oppido vicino: in Sabinorum finibus exonerans se in Narem fluvium.

Dira dedit, raptis concurrunt undique telis
Indomiti agricolæ: necnon & Troia pubes
Ascanio auxilium castris effundit apertis.
Direxere acies: non jam certamine agresti,
Stipitibus duris agitur, sudibusque præustis;
Sed ferro ancipiti decernunt, atraque late
Horrescit strictis seges ensibus, æraque fulgent
Sole lacessita, & lucem sub nubila jactant.
Fluctus uti primo cœpit cum albescere vento:
Paullatim se se tollit mare, & altius undas
Erigit, inde imo consurgit ad æthera fundo.
Hic juvenis primam ante aciem stridente sagitta,
Natorum Tyrrhei fuerat qui maximus, Almon
Sternitur: hæsit enim sub gutture vulnus, & udæ
Vocis iter tenuemque inclusit sanguine vitam.
Corpora multa virum circa; seniorque Galesus,
Dum paci medium se offert, justissimus unus
Qui fuit, Ausoniisque olim ditissimus arvis:
Quinque greges illi balantum, quina redibant
Armenta, & terram centum vertebat aratris.
Atque ea per campos æquo dum Marte geruntur,
Promissi Dea facta potens, ubi sanguine bellum
Imbuit, & primæ commisit funera pugnæ;

INTERPRETATIO.

mis undique accurrunt prompti ad vocem, qua dirum cornu impulit sonum: & juventus etiam Trojana castris patentibus immittit subsidium Ascanio. Ordinaverunt agmina: non jam pugnatur prælio rustico, fustibus duris, aut palis præustis: sed dimicant gladiis dubiis, & rigescit nigra seges strictorum ensium, & arma ærea, Sole percussa, emicant, & emittunt splendorem ad nubes. Ut quando fluctus cœpit albescere primo vento: tunc *mare tollit se sensim, & erigit undas altius, deinde surgit in aerem ex intimo fundo. Hic Almon juvenis, qui maximus erat filiorum Tyrrhei, prosternitur sagitta sonante ante primum agmen: tam plaga hæsit sub jugulo, & sanguine obstruxit viam liquidæ vocis & levem spiritum. Multa corpora hominum* sternuntur *circa* illum: imprimis *senex Galesus, dum exhibet se conciliatorem pacis, qui unus* omnium *fuit olim æquissimus, & ditissimus agrorum Italicorum; quinque greges ovium, & quinque armenta redibant illi, & scindebat terram centum aratris. At dum ea fiunt per agros Marte* adhuc *æquali, Furia compos facta promissi, postquam*

NOTÆ.

537. *Ausoniis arvis.*) Italicis, v. 54.

538. *Quina redibant.*) E pastu in stabula.

540. *Æquo Marte.*) Antequam Latinorum præcipui occisi essent, dum adhuc æqua utrimque esset fortuna prælii. Sic Donatus: quem malo sequi, quam Servium, qui explicat *aperto Marte:* aut Ascensium, qui interpretatur *æquo & plano campo*. De *Marte*, Ecl. 9. 12.

541. *Promissi Dea facta potens.*) Compos facta rei, quam Junoni effecturam se promiserat.

542. *Imbuit.*) *Tinxit, perfudit;* metaphorice *incepit, instituit:* per translationem a *lanis, vasculis*, quæ primum liquore aliquo perfunduntur; vel a primis infantum potionibus, quas puerilis vocis imitatione *buas* ab antiquis dictas esse, Nonius ex Catone & Varrone testatur. Si igitur hic sumatur propria significatione, sensus erit: *Tinxit sanguine bellum*, id est, *bellica arma;* ut mox v. 554. *Sanguis novus imbuit arma*. Si sumatur metaphorice, sensus erit: *Incepit bellum sanguine:* quo more dixit Propertius l. 4. 10. 5. *Imbuis exemplum primæ tu, Romule, palmæ*, id est, *incipis, instituis, das exemplum*. De *Hesperia*, Italia, Æn. 1. 534.

Deserit Hesperiam, & cœli convexa per auras
Junonem victrix affatur voce superba:
En perfecta tibi bello discordia tristi:
Dic in amicitiam coeant, & fœdera jungant.
Quandoquidem Ausonio respersi sanguine Teucros;
Hoc etiam his addam, tua si mihi certa voluntas:
Finitimas in bella feram rumoribus urbes,
Accendamque animos insani Martis amore,
Undique ut auxilio veniant: spargam arma per agros.
Tum contra Juno: Terrorum & fraudis abunde est.
Stant belli causæ: pugnatur cominus armis;
Quæ fors prima dedit, sanguis novus imbuit arma.
Talia connubia & tales celebrent hymenæos
Egregium Veneris genus & rex ipse Latinus.
Te super æthereas errare licentius auras,
Haud pater ipse velit summi regnator Olympi.
Cede locis; ego, si qua super fortuna laborum est,
Ipsa regam. Tales dederat Saturnia voces;
Illa autem attollit stridentes anguibus alas,
Cocytique petit sedem, supera ardua linquens.
Est locus, Italiæ in medio sub montibus altis,
Nobilis, & fama multis memoratus in oris;
Amsancti valles. Densis hunc frondibus atrum

INTERPRETATIO.

inchoavit bellum sanguine, & incepit cædem primi prælii, relinquit Italiam, & vecta per spatia cœli, victrix alloquitur verbis superbis Junonem: Ecce dissensio conflata est tibi per *bellum triste: nunc jube* ut *conveniant in societatem, & faciant pacem. Siquidem perfudi Trojanos Italico sanguine; præterea hoc adjiciam illis* rebus, *si tua voluntas mihi nota* fiat: *incitabo rumoribus vicinas urbes ad bellum, & inflammabo animos furiosa cupiditate Martis, ut undecumque accurrant* ad *subsidium: diffundam prælia per campos. Tunc Juno vicissim ait: Satis est terroris & doli: manent causæ belli: certatur cominus armis; sanguis novus tinxit arma, quæ casus prima obtulit. Eximia soboles Veneris, & ipse rex Latinus peragant talia conjugia & tales nuptias. Ipse pater rector supremi cœli nollet te vagari liberius super spatia cœlestia. Recede* ex his *locis: si aliquod discrimen superest in hoc negotio, ego ipsa regam* illud. *Saturni filia protulerat talia verba. Furia vero explicat alas sonantes colubris, & adit regionem Cocyti, relinquens* loca *alta & suprema. Est locus in medio Italiæ, sub altis montibus, insignis & celebratus fama in regionibus plurimis;* nempe *valles*

NOTÆ.

543. *Convexa per auras.*) *Convecta.* Sic Georg. 4. 293. *Usque coloratis amnis devexus ab Indis:* id est, *devectus.*

546. *Dic in amicitiam, &c.*) Fac, si potes, ut in amicitiam redeant. Et est ironica Furiæ jactatio, quasi dicat: eas ego turbas excitavi, quas nec tu ipsa Juno componere possis. *Ausonio sanguine*, v. 54.

547. *Quandoquidem, &c.*) Cæteri conjungunt cum superioribus, ego subsequentibus adjicio hoc sensu; quandoquidem tam feliciter Trojanos Rutulis commisi, permitte mihi, ut alias etiam gentes huic bello admisceam. *De Marte*, Ecl. 9. 12. *De Hymenæo*, Georg. 3. 60. *De Venere*, Æn. 1. 260. *De Olympo*, Ecl. 5. 56. *De Cocyto*, Æn. 6. 323.

565. *Amsancti valles, &c.*) In Harpinis, qui Apuliam ab oriente, Campaniam ab occidente habent: medio fere spatio, inter mare superum sive Hadriaticum, & inferum sive Tyrrhenum, est vallis, in qua locus *Amsanctus*, nunc *Mefiti*, a Mephitis templo quod ibi olim fuit, ut diximus supra v. 83. aquis nigris, & odore teterrimis in medio lacus ad viri proceritatem ingenti fragore ebullientibus. Unum ex ostiis inferorum Itali credidere, & inde *Amsanctes* dictus est, id est, *circum sacer: ambi* enim, vel *ambe*, veteribus fuit *circum*, ab ἀμφί. *Ditis*, Plu-

Urget utrimque latus nemoris, medioque fragosus
Dat sonitum saxis & torto vertice torrens.
Hic specus horrendum, & sævi spiracula Ditis
Monstrantur, ruptoque ingens Acheronte vorago
Pestiferas aperit fauces: queis condita Erinnys,
Invisum numen, terras cœlumque levabat.
Nec minus interea extremam Saturnia bello
Imponit regina manum. Ruit omnis in urbem
Pastorum ex acie numerus, cæsosque reportant
Almonem puerum, fœdatique ora Galesi:
Implorantque Deos, obtestanturque Latinum.
Turnus adest, medioque in crimine, cædis & ignis
Terrorem ingeminat: Teucros in regna vocari,
Stirpem admisceri Phrygiam, se limine pelli.
Tum, quorum attonitæ Baccho nemora avia matres
Insultant thyasis, (neque enim leve nomen Amatæ)
Undique collecti coeunt, Martemque fatigant.
Ilicet infandum cuncti contra omina bellum,
Contra fata Deum perverso numine poscunt.
Certatim regis circumstant tecta Latini.
Ille, velut pelagi rupes immota, resistit:
Ut pelagi rupes, magno veniente fragore,
Quæ se se, multis circumlatrantibus undis,
Mole tenet: scopuli nequicquam & spumea circum
Saxa fremunt, laterique illisa refunditur alga.
Verum ubi nulla datur cæcum exsuperare potestas
Consilium, & sævæ nutu Junonis eunt res;

INTERPRETATIO.

Amsancti. Latus silvæ, nigrum spissis foliis, premit utrimque hunc locum; *&* in *medio* ejus *torrens tumultuosus edit strepitum saxis erumpente vortice. Ostenduntur hic antrum horribile, & ostia sævi Plutonis: & magna vorago apertis inferis pandit aditus pestiferos: quibus abscondita Furia, odiosa Dea, liberabat cœlum & terras. Interea filia Saturni non segnius addit bello manum ultimam. Omnis multitudo pastorum recurrit e prælio in urbem; & referunt occisos Almonem puerum & caput Galesi cæsi, & invocant Deos, & precantur Latinum. Turnus adest, & in medio cadaverum auget timorem cædis & incendii; atque Trojanos admitti in regna, gentem Phrygiam associari, se ejici domo. Tunc* illi, *quorum matres percitæ Baccho percurrunt silvas inaccessas* cum *choreis, conveniunt undique congregati, & exercent bellum: neque enim levis est auctoritas Amatæ. Statim omnes, iratis Diis, flagitant durum bellum, contra auspicia, contra voluntatem Deorum. Certatim cingunt domum regis Latini. Ille obsistit, velut rupes maris immobilis; veluti rupes maris, magna tempestate instante, quæ multis fluctibus circum sonantibus sustentat se mole sua: frustra scopuli & saxa spumantia circumstrepunt, & alga impacta appellitur lateri. Sed quandoquidem nulla offertur facultas evertendi insanum consilium, & res*

N O T Æ.

tonis, Georg. 4. 467. *Acheronte*, Æn. 6. 323. *Erinnys*, Furia, Æn. 2. 337.

575. *Fœdati.*) Vulnerati, cæsi. Vide Æn. 2. 55. *Ferro Argolicas fœdare latebras.*

577. *Crimine.*) Cæsis cadaveribus, quorum cædem Turnus crimini vertebat Trojanis. De *Teucris*, Æn. 1. 239. De *Phrygia*, ibid. 385. De *Baccho* ejusque *thyasis*, seu choreis, Ecl. 5. 29.

Multa Deos, aurasque pater testatus inanes,
Frangimur heu fatis, inquit, ferimurque procella.
Ipsi has sacrilego pendetis sanguine pœnas,
O miseri! Te, Turne, nefas, te triste manebit
Supplicium, votisque Deos venerabere seris.
Nam mihi parta quies, omnisque in limine portus:
Funere felici spolior. Nec plura locutus
Sepsit se tectis, rerumque reliquit habenas.
Mos erat Hesperio in Latio, quem protinus urbes
Albanæ coluere sacrum, nunc maxima rerum
Roma, colit, cum prima movent in prælia Martem:
Sive Getis inferre manu lacrymabile bellum,
Hyrcanisve, Arabisve parant; seu tendere ad Indos,
Auroramque sequi, Parthosque reposcere signa.
Sunt geminæ belli portæ, sic nomine dicunt,
Relligione sacræ & sævi formidine Martis:

INTERPRETATIO.

fiunt ad arbitrium duræ Junonis: pater sæpius attestatus Deos & aerem vacuum ait: Heu! vincimur fatis, & raptamur tempestate. O miseri, vos *ipsi persolvetis has pœnas sacrilego sanguine. Turne, spectabit te crimen & tristis pœna; & tardioribus precibus implorabis Deos. Nam quies est mihi parata, & omnis portus est in conspectu:* tantum *privabor morte felici. Nec plura loquutus, clausit se domo, & deposuit regimen rerum.*

Erat consuetudo in Latio Italico, quam urbes Albanæ sollemnem perpetuo servaverunt; quam *nunc Romani potentissimi orbis servant, quando concitant Martem in prima certamina: seu parant inferre manu triste bellum Getis, aut Hyrcanis, aut Arabibus; seu proficisci contra Indos, & persequi Auroræ* populos, *& repetere signa a Partis. Sunt duæ portæ belli, appellant eas hoc nomine, venerabiles religione & metu crudelis Martis: cen-*

NOTÆ.

598. *Nam mihi, &c.*) Nam mihi nihil timeo, cum sit in propinquo portus mortis: cujus non amittam quietem, sed tantum honores fortasse, & pompam funebrem; capta & vastata a Trojanis urbe mea.

601. *Hesperio in Latio, &c.*) De *Hesperia*, Italia, Æn. 1. 534. De *Latio*, supra 54. De *Alba*, Ascanii regia orbe, Æn. 1. 275. Æn. 8. 48.

604. *Sive Getis, &c.*) Populis Daciæ, Thracum vicinis: circa ostia Danubii, Georg. 2. 115. De his triumphaverat paullo ante hæc Virgilii tempora M. Licinius Crassus Proconsul, Augusti auspiciis, anno U. C. 726.

605. *Hyrcanisve, Arabisve, &c.*) *Hyrcania*, olim Parthiæ pars, Æn. 4. 367. Huic nullum privatim bellum a Romanis illatum est; sed Parthis, quorum imperio continebatur *Arabia*, cujus populi *Arabes*, vel *Arabi*: ingens Asiæ quasi peninsula, Syriæ, Mesopotamiæ, & Parthorum imperio contermina: Georg. 2. 115. Hanc penetrare & subigere tentavit Augustus an. U. C. 730. duce expeditionis Ælio Gallo juxta Strabonem, non Ælio Largo, ut mendose legitur apud Dionem: neque Cornelio Gallo, de quo Ecl. 10. ut male Casaubonum in Strabonis lib. 17. commentari ostendit Valesius in Ammianum.

Tendere ad Indos, Auroramque, &c.) Constat ex Dione, Indos pacem sanxisse cum Augusto, & ad eum dona advexisse, cum Sami hyemaret, sub finem anni 734. aut initium sequentis, cum Augustus in urbem rediret ex Asia & Syria, ubi multa composuerat. Constat, Phraatem regem Parthorum, veritum ne bello ab Augusto peteretur, eidem in Syria versanti signa captivosque remisisse, quotquot Crassi Antoniique cladibus Parthi ceperant: idque accidisse circa æstatem anni 734. At cum hæc propius accedant ad mortem Virgilii, quæ anno 735. contigit, non dubito quin Virgilius, non quidem de hac ipsa signorum receptione, & itinere Augusti, sed de ejus apparatu explicandus sit: quæ omnia contigere circa annum 732. Nam, ut habet Dio, Augustus itineri se dedit, antequam inirent magistratum consules anni 733. Idem signa & captivos a Parthis repetit sub finem anni 731. Quo forte tempore etiam legatos ab Indis de pace accepit: siquidem ait Dio, eos pacem per legatos prius petiisse, quam eam Sami conficerent. Atque hinc Virgilius, qui hæc Romæ tum videbat, ad bellum tendere existimavit, cum tamen deinde pace perfecta sint. De *Indis*, Georg. 1. 57. De *Aurora*, Georg. 1. 144. De *Parthis*, Ecl. 1. 63.

607. *Sunt geminæ, &c.*) Virgilius utitur anticipatione. Templum enim Jani ad bellum aperiri, non nisi a Numa, secundo Romanorum rege, institutum est. Cætera pete ex Æn. 1. 298.

Centum ærei claudunt vectes, æternaque ferri
Robora: nec custos absistit limine Janus.
Has, ubi certa sedet patribus sententia pugnæ,
Ipse, Quirinali trabea cinctuque Gabino
Insignis, reserat stridentia limina consul:
Ipse vocat pugnas: sequitur tum cætera pubes,
Æreaque assensu conspirant cornua rauco.
Hoc & tum Æneadis indicere bella Latinus
More jubebatur, tristesque recludere portas.
Abstinuit tactu pater, aversusque refugit
Fœda ministeria, & cæcis se condidit umbris.
Tum regina Deum, cœlo delapsa, morantes
Impulit ipsa manu portas, & cardine verso
Belli ferratos rupit Saturnia postes.
Ardet inexcita Ausonia atque immobilis ante.
Pars pedes ire parat campis; pars arduus altis
Pulverulentus equis furit: omnes arma requirunt.
Pars leves clypeos & spicula lucida tergunt
Arvina pingui, subiguntque in cote secures:

INTERPRETATIO.

tum vectes ærei, & æternæ vires ferri claudunt eas; *& Janus custos non recedit a portis. Quando stat senatoribus certum consilium belli, ipse consul, notabilis trabea aurea & cinctu Gabino, aperit stridentes* earum *cardines; ipse inclamat bellum: tum reliqua juventus imitatur* eum, *& ereæ tubæ respondent concentu rauco. Tunc quoque Latinus cogebatur indicere bellum Trojanis illo ritu, & aperire funestas portas.* Sed *pater abstinuit a tactu* portarum, *& abhorrens fugit turpe ministerium, & abscondit se in obscuris locis. Tunc regina Deorum* filia *Saturni, delapsa e cœlo, ipsa percussit manu portas obsistentes, & emoto cardine fregit postes belli ferratos. Italia, prius quieta & non turbata*, nunc *flagrat. Hi partim volunt ire pedites per agros: partim sæviunt sublimes &* excitantes *pulverem altis equis: omnes quærunt arma: partim purgant arvina pingui scuta polita &c.*

NOTÆ.

609. *Vectes.*) *Vectis*, instrumentum in modum trabis aut pali crassioris, quo vel januæ adversus vim muniuntur, vel promoventur impelluntúrque moles onerum, vel diruuntur muri: a *vehendo* dictum: idque ex ære, ferro, ligno.

610. *Custos limine Janus.*) Vel quia statua ejus erat in limine bifrons, vel quia præerat omnibus januis, quæ ab ipso sic dictæ sunt. Præerat enim omnibus initiis domorum, quæ *janua* sunt; anni, qui mensis *Januarius*, &c. Primus rex fuit & antiquissimus Italiæ, qui Saturnum hospitio excepit. Hunc aliqui Noe, aliqui Japhet Noe filium putant. Vini usum in Italiam invexit, arasque, & templa, & portarum ac clavium usum. Ab aliis primus dicitur Deorum. *Bifrons* pingitur, vel quia cum Saturno regnum partitus est, & maxima conjunctione cum eodem vixit: vel quod ob summam prudentiam præterita sciret, futura provideret; vel quod Italiæ gentes a feris moribus ad mansuetiores traduxerit, quæ duplex vita duplici vultu notatur: vel quod Græcus origine, ut quidam volunt, lingua duplici loqueretur.

612. *Quirinali trabea, cinctuque Gabino, &c.*) De *trabea*, quæ *Quirinalis* ab inventore *Romulo* dicta est, supra v. 188. *Cinctus Gabinus* fuit, cum togæ lacinia, quæ sinistro brachio vulgo imponebatur, inde subducta, in tergum ita rejiciebatur, ut contracta retraheretur ad pectus, atque ita in nodum necteretur; qui nodus, sive cinctus, togam contrahebat, brevioremque & strictiorem reddebat. Ita Ferrarius, qui de re vestiaria quam accuratissime scripsit. Nomen & originem derivat Servius a Gabiis, Latii urbe; ubi cum cives sacris operarentur togati, subito ingruentibus hostibus cum non esset spatium arma sumendi, sic succinctis contractisque togis ad pugnam exierunt. Hoc ritu Consul bella indicebat: duces & imperatores spolia hostium cremabant, sacra sæpe bello faciebant, devovebant se, &c.

621. *Cardine verso, &c.*) De *cardine* portarum, Æn. 1. 452. De *postibus*, Æn. 2. 442. De *Ausonia*, Italia, supra v. 54.

627. *Arvina pingui, &c.*) Est sevum, sive pinguedo illa, quæ inter carnem & cutem animalium est. *Cos*, fomiotini generis, lapis est quo cultri acuuntur.

Signaque ferre juvat, sonitusque audire tubarum.
Quinque adeo magnæ positis incudibus urbes
Tela novant: Atina potens, Tiburque superbum,
Ardea, Crustumerique, & turrigeræ Antemnæ.
Tegmina tuta cavant capitum, flectuntque salignas
Umbonum crates: alii thoracas ahenos,
Aut leves ocreas lento ducunt argento.
Vomeris huc & falcis honos, huc omnis aratri
Cessit amor: recoquunt patrios fornacibus enses:
Classica jamque sonant: it bello tessera signum.
Hic galeam tectis trepidus rapit: ille frementes
Ad juga cogit equos, clypeumque, auroque trilicem
Loricam induitur, fidoque accingitur ense.
Pandite nunc Helicona, Deæ, cantusque movete,
Qui bello exciti reges; quæ quemque secutæ
Complerint campos acies; quibus Itala jam tum
Floruerit terra alma viris; quibus arserit armis.

INTERPRETATIO.

spicula splendida, & acuunt secures in cote: & placet portare vexilla, & audire sonitum tubarum. Itaque quinque magnæ urbes defixis incudibus recudunt tela: Atina potens, & Tibur excelsum, & Ardea, & Crustumeriam, & Antemnæ turritæ. Cavant tutas galeas capitum; & texunt e salice crates clypeorum: alii excudunt loricas æreas, vel politas ocreas argento flexili. Illuc abiit studium vomeris & falcis, illuc omnis cura aratri: recoquunt patrios gladios in *fornacibus; & jam buccinæ sonant: datur symbolum, signum belli. Hic festinus extrahit galeam e tecto: ille jungit ad currum equos frementes, instruiturque clypeo & lorica* cum *triplici licio auri, & armatur fideli gladio. Nunc, o Musæ, aperite Helicona, & suggerite* mihi *cantus* istos: *quinam reges excitati* fuerint *ad bellum: quinam exercitus secuti unumquemque operuerint campos; quibus hominibus abundaverit jam tunc tellus Italica nutrix* mea, *quibus bellis flagrave-*

NOTÆ.

630. *Atina, &c.*) Urbs in septentrionali regione Volscorum, in Apennini jugo, nunc adhuc nomen retinens. *Tibur*, nunc *Tivoli*, in septentrionali parte veteris Latii, prope cataractam Anienis fluvii e rupibus præcipitantis; *superbum* dicitur; vel ob illas rupes, propter quas *supinum* dicitur ab Horatio, Od. lib. 3. 4. 23. & *altum* a Martiali, Epig. lib. 7. 12. vel ob superbiam, quia cum Romanis jam potentissimis ausi sunt bellum gerere, anno U. C. circiter 400.

631. *Ardea, &c.*) *Ardea*, Rutulorum caput, supra v. 410. *Crustumerium* vel *Crustumeria*, non longe ab urbe Roma: in illo Sabinæ regionis angulo, quem Anio in Tyberim procurrens efficit: nunc forte *Marcigliano vecchio*. *Antemnæ*, vel *Antemna*, nunc dirutum oppidum, ad confluentem Anienis in Tyberim, sed in Latio, non in Sabinis: ideo sic dictum, quod *ante amnes* positum sit.

633. *Umbonum crates.*) Scutorum fulcra e salice, quæ deinde corio vestiebant. *Umbo*, media pars est scuti eminentior, Æn. 2. 546.

637. *Classica, &c.*) *Tuba*: sic dictæ, quod iis multitudo *calaretur*, id est, *vocaretur*, sive ad bellum, sive ad concionem: unde & *classes* dictæ sunt, tum exercitus, non tantum navales, sed etiam terrestres; tum civium partes ad censum distributæ. *Tuba* autem proprie recta fuit, a *tubo* sive canali dicta. *Cornu* omnino flexum, a *boum* cornibus, ex quibus factum est, priusquam ære conflaretur, unde dicta est *buccina*. *Lituus*, paullulum incurvus, figuræ inter tubam & cornu mediæ.

Tessera.) Proprie figura est, sex constans æquis lateribus, omni ex parte quadrata, lusoriis talis, quales hodie habemus, non absimilis: nomen a τέσσαρα, *quatuor*. Varios habuit usus præcipue in bello: ubi significabat signum illud, quod ab imperatoribus ad tribunos, a tribunis ad centuriones, & per eos ad alios deinde milites pertinebat: vel ut milites invicem se cognoscerent, vel ut iis imperatorum mandata innotescerent. Aliquando inscripta fuit, aliquando vocalis; ut frequenter sub Cæsare *Venus genitrix*, sub Mario *Lar Deus*, sub Sylla *Apollo Delphicus*.

639. *Ad juga cogit equos.*) Tunc enim viri principes e curru pugnabant. *De lorica auro trilice*, Æn. 3. 467.

641. *Helicona, Deæ, &c.*) *Deæ*, Musæ, Ecl. 3. 60. *Helicon*, mons Bœotiæ, Musis sacer, Parnasso vicinus.

Et meministis enim, Divæ, & memorare potestis:
Ad nos vix tenuis famæ perlabitur aura.
Primus init bellum Tyrrhenis asper ab oris
Contemptor Divum Mezentius, agminaque armat.
Filius huic juxta Lausus, quo pulchrior alter
Non fuit, excepto Laurentis corpore Turni.
Lausus equum domitor, bellatorque ferarum,
Ducit Agyllina nequicquam ex urbe secutos
Mille viros: dignus patriis qui lætior esset
Imperiis, & cui pater haud Mezentius esset.
Post hos insignem palma per gramina currum
Victoresque ostentat equos satus Hercule pulchro
Pulcher Aventinus: clypeoque, insigne paternum,
Centum angues, cinctamque gerit serpentibus hydram.
Collis Aventini silva quem Rhea sacerdos
Furtivum partu sub luminis edidit auras,
Mixta Deo mulier postquam Laurentia victor
Geryone exstincto Tirynthius attigit arva,
Tyrrhenoque boves in flumine lavit Iberas.

INTERPRETATIO.

rit. Nam vos, *Divæ, meministis, & potestis narrare* illa: *vix levis rumor famæ pervenit ad nos. Primus Mezentius contemptor Deorum asper incipit bellum e Tyrrhena regione, & instruit exercitum. Lausus filius huic prope* adest: *quo nemo alter fuit formosior, excepto corpore Laurentis Turni. Lausus ille domitor equorum, & victor ferarum, ducit mille viros frustra secutos* ipsum, *ex urbe Agyllina: dignus qui felicior esset paterno regno, & cui Mezentius non fuisset pater. Post hos formosus Aventinus, genitus formoso Hercule, ostentat per campos currum illustrem victoria & equos victores: & præfert* in scuto *insigne patris*, nempe *centum serpentes, & hydram circumdatam serpentibus. Rhea sacerdos, mulier conjuncta Deo, protulit illum in auras lucis furtim in silva collis Aventini: postquam Hercules victor ab occiso Geryone pervenit in regionem Laurentum, & lavit vaccas Hispanas in fluvio*

NOTÆ.

647. *Tyrrhenis ab oris, &c.*) De *Tyrrhena* regione, sive *Tuscia & Etruria*, Æn. 2. 781. De *Mezentio*, Æn. 8. 481. De *Laurente, Turno*, supra v. 63.

652. *Agyllina nequicquam ex urbe, &c.*) *Agylla*, urbs Etruriæ, fere in confinio Latii, leuca paullo plus una distans a litore, a Pelasgis e Thessalia profectis condita & appellata; a Tyrrhenis vero e Lydia oriundis capta, & *Cære* dicta: nunc *Cervetere*: regia Mezentii: unde expulsus a suis cum reliquis fidelium sibi subditorum Turno se conjunxerat. *Nequicquam*: cum & Mezentius, & Lausus, & Turnus hoc bello morituri essent.

657. *Insigne paternum, Centum angues, &c.*) Insigne ad memoriam paternæ victoriæ compositum; scilicet, debellatæ hydræ in angues innumeros pullulantis, Æn. 8. 300.

659. *Collis Aventini, &c.*) Unus e collibus, quibus insidet Roma, nunc *monte di S. Sabina*. Ambiguum relinquit Virgilius, an colli nomen ab illo Herculis filio, an illi potius a colle nomen fuerit. Cum autem *Rheam sacerdotem* appellat, Herculi in silvis furtivo amore conjunctam, alludit ad *Rheam Silviam* Vestalem, quæ deinde circa hunc eundem locum ex Marte Romulum concepit, Æn. 1. 278.

662. *Geryone exstincto Tirynthius, &c.*) *Geryon Geryonis*: vel *Geryones, Geryonæ*: vel *Geryoneus, Geryonei*: quia Græce dicitur, *Γηρυὼν, Γηρυόνης, Γηρυονεὺς*. Rex fuit Hispaniæ; qui tria dicitur habuisse corpora, quod tribus etiam insulis Hispaniæ adjacentibus imperaret, Balearicæ majori, minori, & Ebusæ; vel quod tres essent fratres amore conjunctissimi, quibus devictis, Hercules eorum armenta diripuerit, & secum in Italiam advexerit. *Tirynthius*, nomen Herculis: *Tiryns*, urbs fuit Argis vicina, ubi nutritus est Hercules. De *Laurentibus arvis*, supra v. 63.

663. *Tyrrheno in flumine, &c.*) *Tyberi*, qui Tyrrhenos seu Etruriam a Latio dividit; unde dicitur quoque Æn. 2. 781. *Lydius* a Tyrrheno Lydo, qui regnum ibi constituit. *Iberia*, nomen Hispaniæ, ab Ibero fluvio, qui nunc est *Ebro*.

Pila manu, sævosque gerunt in bella dolones:
Et tereti pugnant mucrone, veruque Sabello.
Ipse pedes tegmen torquens immane leonis,
Terribili impexum seta; cum dentibus albis,
Indutus capiti: sic regia tecta subibat
Horridus, Herculeoque humeros innexus amictu.
Tum gemini fratres Tiburtia mœnia linquunt,
Fratris Tiburti dictam cognomine gentem,
Catillusque, acerque Coras, Argiva juventus:
Et primam ante aciem densas inter tela feruntur.
Ceu duo nubigenæ cum vertice montis ab alto
Descendunt Centauri, Omolen Othrynque nivalem
Linquentes cursu rapido: dat euntibus ingens
Silva locum, & magno cedunt virgulta fragore.
Nec Prænestinæ fundator defuit urbis;

INTERPRETATIO.

Turco. Milites ejus *præferunt manu ad pugnam pila & duros dolones; & certant acumine tereti, & veru Sabello. Ipse pedes, quassans pellem ingentem leonis, impexam horribilibus pilis cum dentibus candidis, & cinctus ea* circa *caput: sic intrabat domum regiam terribilis, & opertus circa humeros indumento Herculeo. Postea duo fratres relinquunt muros Tiburtinos, populum appellatum nomine Tiburti fratris* eorum: nempe *Catillus, & generosus Coras, juvenes Argivi: & inter media arma incedunt ante primum agmen. Quemadmodum duo Centauri nubium filii, cum descendunt e summo cacumine montis, deserentes celeri cursu Omolen & Othryn nivosum:* tum *silva præbet* illis *currentibus latum spatium, & arbusculæ cedunt magno fragore. Neque abfuit Cæculus, conditor*

NOTÆ.

664. *Pila ..... dolones, &c.*) Milites Aventinæ regionis armat Poeta. I. *Pilis:* quæ propria deinde fuerunt tela Romanorum, hastilia manum implentia, septem circiter pedes longa, quorum tertia pars in ferreum mucronem hamatum abibat. II. *Dolonibus:* contis ingentibus ligneis; quibus vel præfixum erat ferrum ita breve, ut vix appareret; vel ferrum ipsum latebat intra lignum, indeque cum erat opus evibrabatur: ideo nomen habebat a *dolo*. III. *Verubus*, quæ vocat *veru Sabellum & teretem mucronem:* quæ in eo tantum videntur a pilis diversa fuisse, quod ferrum tenuius haberent, pila latius. Porro *veru Sabellum & teres mucro*, non sunt diversa; sed res eadem per disjunctionem expressa, ut Georg. 2. 192. *Pateris libamus & auro*.

665. *Sabello.*) Vel *Sabino*, vel *Samnitico*. Hoc enim nomen utrique genti commune fuisse ostendit Cluverius passim in antiqua Italia: quod utrique communis origo esset; nempe ab *Ausonibus*, qui deinde *Opici* sive *Osci*, tum *Sabelli*; deinde in plures divisi partes *Samnites* ad ortum, *Sabini* ad occasum dicti sunt. Et situs quidem Sabinorum, qui Romæ & Aventino colli propiores fuerunt, probat hic *Sabellum* de *Sabinis* debere intelligi. Intelligit tamen Lipsius de *Samnitibus:* quia *Samnitum* nomen a telo deducit Festus, quod σαύνιον Græci dicunt, qua voce vertit semper Dionysius *verutum* Livii. Hæreo tamen in priori sententia.

669. *Herculeo amictu.*) Hercules enim indutus vulgo fuit pelle Nemeæi leonis, a se occisi.

670. *Tiburtia, &*) De *Tibure* urbe, v. 630.

672. *Argiva juventus.*) *Coras*; *Tiburs*, *Tiburtus*, vel *Tiburnus*; & *Catillus*, prima brevi apud Statium, longa apud Virgilium, seu *Catilus*, quo dactylo usus est Horatius, filii fuere Amphiarai Argivi juxta multos: conditores Tiburis & aliarum in Italia urbium, quo venerunt post prodigialem ad Thebas necem patris, de qua Æn. 6. 445. Sextius apud Solinum hos tres Amphiarai nepotes facit, & Catilli filios. Cato ibidem, Catillum Tiburis conditorem, non Argivum, sed Arcadem censet, classis Evandri præfectum.

674. *Nubigenæ ..... Centauri.*) Superiore parte humana, inferiore equina: Ixione & nube geniti, Thessaliæ populi, Georg. 3. 38. Æn. 6. 286.

675. *Omolen*, *Othrynque*. Montes Thessaliæ. De *virgultis*, Georg. 2. 21.

678. *Prænestinæ, &c.*) *Præneste*, antiqui Latii urbs ad Orientem Romæ; nunc *Palestrina*. Hanc a Præneste Ulyssis nepote conditam aliqui ajunt: Virgilius & alii quidam a Cæculo, quem e Digitiorum fratrum sorore conceptum narrant, cum eam Vulcanus sub scintillæ specie vitiasset; & a matre abjectum juxta templum Jovis, ad ignem repertum esse, cum ei fumus oculos aliquantulum læsisset, unde Cæculus appellatus est. Hæc e Solino & Servio fabula concinnata. Suspicor tamen hunc Cæculum non fundatorem proprie urbis Prænestinæ dici, sed tantum instauratorem. Causam suspicandi videbimus Æn. 8. 561.

Vulcano genitum pecora inter agrestia regem,
Inventumque focis, omnis quem credidit ætas,
Cæculus. Hunc legio late comitatur agrestis:
Quique altum Præneste viri, quique arva Gabinæ
Junonis, gelidumque Anienem, & roscida rivis
Hernica saxa colunt: quos, dives Anagnia, pascis;
Quos, Amasene pater. Non illis omnibus arma,
Nec clypei, currusve sonant: pars maxima glandes
Liventis plumbi spargit; pars spicula gestat
Bina manu, fulvosque lupi de pelle galeros
Tegmen habet capiti: vestigia nuda sinistri
Instituere pedis, crudus tegit altera pero.
At Messapus equum domitor, Neptunia proles,
Quem neque fas igni cuiquam, nec sternere ferro,
Jampridem resides populos desuetaque bello
Agmina in arma vocat subito, ferrumque retractat.
Hi Fescenninas acies, æquosque Faliscos,
Hi Soractis habent arces, Flaviniaque arva,

INTERPRETATIO.

urbis Prænestinæ: quem regem omnia secula putaverunt natum Vulcano inter pecudes agrestes, & repertum in ignibus: Multitudo rusticana late cingit ipsum: & homines qui habitant Præneste excelsam, & qui campos Gabinæ Junonis, & frigidum Anienem, & rupes Hernicas irriguas rivis: quos alis, opulenta Anagnia; quos tu, o pater Amasene. Arma non sunt *illis omnibus, nec sonant* iis *scuta aut currus: maxima pars jacit glandes plumbi lividi: pars præfert manu duo spicula, & habet* ad *tegumentum capitis pileos fulvos de pelle lupi: relinquunt plantas sinistri pedis nudas, calceus crudi* corii *operit alterum. At Messapus, domitor equorum, soboles Neptuni, quem nemini licitum erat occidere, nec igne, nec ferro, repente concitat ad pugnas subditos dudum otiosos ac turmas desuetas bello, & resumit arma. Alii* regunt *turmas Fescenninas & justos Faliscos. Alii incolunt rupes Soractis, & campos Flavinios,*

NOTÆ.

361. Hujus amplissima ditio hic describitur, ab urbe Prænestina ad Circæum fere montem, longo circuitu Laurentes ac Rutulos amplexa. De *Vulcano*, ignis præside, Georg. 1. 295. De *legione*, quæ hic improprie sumitur pro quovis agmine, Georg. 2. 280.

680. *Gabinæ Junonis, &c.*) Enumerat populos sub Cæculi signis militantes. I. Igitur *Prænestinos*. II. *Gabios*, urbem, ubi religiose Juno colebatur, de qua Æn. 6. 773. III. *Anienem*, *Anio*, *Anien*, vel *Anienus*, fluvius est disterminans vetus Latium a Sabinis, deinde in Tyberim influens: hodie dicitur *Teverone*: habebatque fontes in finibus septentrionalibus Hernicorum. IV. *Hernica saxa, &c. Hernici*, populi fuerunt novi Latii ad orientem inter Æquos, Marsos, & Volscos, Sabini fuisse generis vulgo putantur, siquidem ait Servius *herna* Sabinis dici *saxa*, unde genti nomen. Horum caput *Anagnia*. Horum fines ad meridiem fere attingit fons *Amaseni* fluvii, nunc *Tappia*: qui inde per Pomptinas paludes circa Circæum promontorium in mare Tyrrhenum evolvitur.

686. *Glandes Liventis plumbi, &c.*) Armat Poeta milites Cæculi. I. *Funda & glandibus plumbeis*. II. *Spiculis* duobus, id est meo judicio, hastilibus minoribus ac tenuioribus, quorum crassities unius digiti, ferrum pedale, lignum tripedale: quæ inter arma velitum describit Lipsius. III. *Galeris* e lupina pelle, id est pileis turbinatis & in acumen desinentibus. IV. *Perone*, hoc est, calceamento rustico e crudo corio, ad tutelam dextri pedis, cum sinister nudus esset: qui mos Ætolorum fuit; unde Macrobius Hernicos non e Sabinis, se de Pelasgis oriundos putat, per quos hunc morem Ætolicum acceperint.

691. *Messapus, &c.*) Græcus ex Anthedonia, Bœotiæ regione, ubi Messapio monti nomen dedit: postmodum profectus in Italiam, occupavit extremam ejus peninsulam ad orientem, quæ Messapia ab eo, deinde Calabria vocata est. Dicitur *Neptunia proles*, ob navigandi peritiam; *equum domitor*, quia equus Neptuno sacer est, Georg. 1. 14. Huic tamen regnum Virgilius, a Calabria longe diversum attribuit, nempe in orientali Etruriæ parte ad septentrionem Romæ.

695. *Fescenninas acies, &c.*) Sub Messapo erant. I. *Fescennia*, sive *Fescennium*, oppidum Etruriæ, paullo infra confluentem Naris in Tyberim: unde orta est licentia nuptialium carminum, quæ *Fescennina* dicta sunt: nunc quibusdam dicitur *Galesio*.

II.

Et Cimini cum monte lacum, lucosque Capenos.
Ibant æquati numero, regemque canebant.
Ceu quondam nivei liquida inter nubila cycni
Cum se e pastu referunt, & longa canoros
Dant per colla modos: sonat amnis, & Asia longe
Pulsa palus.
Nec quisquam æratas acies ex agmine tanto
Misceri putet, aeriam sed gurgite ab alto
Urgeri volucrum raucarum ad litora nubem.
Ecce, Sabinorum prisco de sanguine, magnum
Agmen agens Clausus, magnique ipse agminis instar:
Claudia nunc a quo diffunditur & tribus & gens
Per Latium, postquam in partem data Roma Sabinis.
Una ingens Amiterna cohors, priscique Quirites:

INTERPRETATIO.

& lacum Ciminum cum monte, & silvas Capenas. Incedebant digesti ordine, & celebrabant regem suum. Quemadmodum aliquando candentes cycni in serenis nubibus, cum referunt se e pastu, & emittunt numerosam vocem per colla oblonga: tum resonat amnis, & palus Asia procul repercussa. Nec ullus existimaret strui armatum exercitum ex tanta multitudine, sed aeriam nubem raucarum avium impelli ex alto mari ad litora. Ecce Clausus, ex antiquo sanguine Sabinorum, ducens magnam turbam, & ipse instar magnæ turbæ: is a quo nunc & tribus & gens Claudia propagatur per Latium, ex quo tempore Roma ex parte concessa est Sabinis. Simul magna cohors Amiterna, & antiqui Cures:

NOTÆ.

II. *Falisci:* populi paullo infra Fescennium: quorum urbs *Falerii*, quæ *Falissum* aliquando appellatur. *Æquos* dixit, quia legum duodecim tabularum aliqua supplementa Romani ab iis acceperant. Ita Servius. III. *Soracte*, mons in agro Falisco; nunc *monte di S. Silvestro*. Dixit *arces* pro *rupibus* illius montis, ut Georg. 4. 461. *Flerunt Rhodopeiæ arces*. IV. *Flavinia arva:* vel urbs, vel ager, præterquam Virgilii & Silvii versibus ignotus. V. *Ciminus:* mons & lacus cum *Ciminia* silva, ad occidentem in Etruriam interior subit. Suspicatur Cluverius montem eum esse, qui modo nuncupatur *di Viterbo;* lacum, *di Ronsiglione*. VI. *Capena:* urbs cum luco & templo Feroniæ, ad ripam Tyberis, inter agrum Faliscum & Vejentem fuit: nunc *Canepina*. De *Cycnorum* cantu, Ecl. 8. 55. De *Asia* palude in Lydia, Georg. 1. 383.

706. *Sabinorum, &c.*) *Sabini*, orti juxta aliquos ex Lacedæmoniis, juxta diligentissimum scriptorem Cluverium ex Opicis & Ausonibus indigenis Campaniæ habitatoribus: eam habuerunt Italiæ partem, quæ est ad septentrionem Latii; inter fluvios Nerem, Tyberim, Anienem, & montem Apenninum: nunc regio retinet fere nomen, estque sub ditione Pontificia.

707. *Clausus.*) *Atta Clausus*, post exactos reges, cum tota familia & quinque millibus clientum & amicorum, e Sabinorum urbe Regillo, Romam transmigravit, utque ad formam Romanam nomen aptaret suum, Appius Claudius dici voluit. Ideo in patriciorum numerum admissus est: ager ei trans Anienem fluvium attributus: & cum Romulus populum Romanum in tres partes distribuisset, quas ideo dixerat *tribus:* nimirum *Tatiensem*, *Rhamnensem*, & *Lucensem;* fuerunt a posteris aliæ complures additæ, inter quas *Claudia* tribus. At hic Clausus, de quo Virgilius, e majoribus illius Claudii fuisse fingitur. De voce *instar*, Æn. 6. 865. De *Latio*, supra v. 54.

709. *In partem data Roma Sabinis.*) Bis id contigit. Primo post prælia pro raptis Sabinis Romanos inter ac Sabinos diu commissa, quæ sic composita sunt, ut Romulus & Tatius communiter regnum administrarent, Sabini Romam commigrarent e Curibus suis, & Roma quidem Romuli serveret nomen, Romani vero Quirites a Curibus, Sabinorum urbe, dicerentur. Secundo id contigit in Clauso, qui, ut diximus, post expulsos reges admissus est, & de hac secunda admissione Poetam puto explicandum.

710. *Amiterna cohors, &c.*) Loca enumerantur varia Sabinorum. I. *Amiternum*, urbs in latere orientali regionis illius & Apennini jugis, nunc excisa, prope oppidulum *S. Vittorino*. II. *Prisci Quirites*. Non Romani, sed Curenses, ex urbe Curibus, unde Romani Quirites dicti sunt, in parte regionis plane opposita & occidentali, nunc *Vescovato di Sabina*. III. *Eretum;* vicus in angulo meridionali, fere ad confluentem Alliæ & Tyberis, nunc *Monte rotondo*. IV. *Nomentum*, Ereto vicinum ad orientem: nunc *Lamentana*. V. *Mutusca*, aliter *Trebula*, vicus in septentrionali parte ultra paludem Reatinam, nunc *monte Leone*. VI. *Rosea rura Velini*, pars agri Reatini, sic e Plinio, Varrone, Festo appellata, a *rore*, qui fertilissimum tractum illum efficit: circa *Ve-*

li-

Ereti manus omnis, oliviferæque Mutuscæ;
Qui Nomentum urbem, qui Rosea rura Velini;
Qui Tetricæ horrentes rupes, montemque Severum,
Casperiamque colunt, Forulosque, & flumen Himellæ:
Qui Tyberim Fabarimque bibunt: quos frigida misit
Nursia, & Hortinæ classes, populique Latini:
Quosque secans infaustum interluit Allia nomen.
Quam multi Libyco volvuntur marmore fluctus,
Sævus ubi Orion hybernis conditur undis:
Vel quam Sole novo densæ torrentur aristæ,
Aut Hermi campo, aut Lyciæ flaventibus arvis.
Scuta sonant, pulsuque pedum tremit excita tellus.
Hinc Agamemnonius Trojani nominis hostis
Curru jungit Halesus equos, Turnoque feroces
Mille rapit populos: vertunt felicia Baccho
Massica qui rastris, & quos de collibus altis

INTERPRETATIO.

omnis multitudo Ereti, & Mutuscæ oliviferæ: qui occupant urbem Nomentum, & Roseos campos Velini lacus: *qui rupes horridas Tetricæ, & montem Severum, & Casperiam, & Forulos, & fluvium Himellam; qui potant Fabarim & Tyberim; quos Nursia nivosa mittit, & classes Hortinæ, & gentes Latinæ, & quos Allia, nomen funestum, dividens interfluit.* Tam multi, *quam multi fluctus agitantur* in *mari Africano, quando asper Orion occidit in aquas hybernas, vel quam densæ aristæ coquuntur Sole novo, aut in agris Hermi, aut* in *arvis flaventibus Lyciæ. Clypei resonant, & terra tremuit commota pulsu pedum. Hinc Halesus Agamemnonius, hostis Trojanæ gentis, alligat equos currui, & adducit Turno mille bellicosos populos. Adsunt, qui findunt rastris Massicum fœcundum vi-*

N O T Æ.

tinum fluvium, nunc *Veline*, & *Velinum* lacum, nunc *Lago di Piediluco*. VII. *Tetrica & Severus*, montes incerti situs: a Blondo circa fontem Fabaris fluvii collocantur, in parte occidentali; hic *Monte negro*, ille *monte di S. Giovanni*, a Cluverio, in angulo septentrionali circa Nursiam urbem, ubi *la grotta di Sibilla*. VIII. *Casperia*, paullo supra Cores oppidum, nunc *Aspra*. IX. *Foruli* vicus in rupe circa Amiternum excisum. X. *Himella* fluvius, prope Casperiam nascens, in Tyberim infra Cures delabitur, nunc *Aggia*. XI. De *Tybri*, Æn. 8. 330. XII. *Fabaris*, vel *Farfarus*, in orientalem Tyberis ripam influens, nunc *Farfa*. XIII. *Nursia*, ultima Sabinarum urbium ad septentrionem, inter Apennini pruinas, quare *frigida* appellatur: nunc *Norcia*. XIV. *Hortanum*, vel *Horta*, urbs apud confluentes Naris ac Tyberis, in Etruria quidem, sed Sabinis conterminа; nunc *Orta*. *Classes*, exercitum terrestrem interpretor, non navalem, ut diximus supra v. 637. XV. *Latini*, qui Sabinis contermini sunt ad meridiem, supra v. 54. XVI. *Allia*, fluvius in orientalem Tyberis ripam irrumpens, paullo infra Eretum; ubi Romani a Gallis Senonensibus graviter deinde cæsi sunt, nunc *Rio del Mosso*.

718. *Libyco ..... marmore, &c.*) Æn. 1. 162. *Orion*, astrum formidabile, non tantum ortu, ut diximus Æn. 1. 553. sed etiam occasu hyberno. De *Orione*, Æn. 3. 517.

720. *Quam Sole novo, &c.*) Multi codices scribunt *quum*, ubi suspicor legendum *quam*, *quam densæ*, ut sit sanior sensus hujus secundæ comparationis. Per *Solem novum*, non *ver*, sed æstatem primam intelligit, qua maturescunt aristæ. *Hermus*, Lydiæ fluvius, regionis feracissimæ, Georg. 2. 137. *Lycia*, ferax item fromenti, meridionalis Asiæ minoris regio, Æn. 4. 143.

723. *Agamemnonius, &c.*) *Agamemnonius*, filius aliquis nothus, qui horrore paternæ cædis, de qua Æn. 3. 54. in Italiam fugiens dicitur ab Ovidio & Solino Faliscorum urbem condidisse. Quibus tamen non assentitur Virgilius, qui longe alia in parte regnum ejus constituit, nempe circa Campaniam, quæ est ad orientem Latii, habetque ad orientem Picentinos & Hirpinos, ad septentrionem Samnium, ad meridiem mare.

726. *Massica qui, &c.*) Campaniæ gentes & loca præcipua. I. *Massicus mons*, ad mare, in confinio novi Latii, ad occidentem agri Falerni, tractus totus vino percelebris: nunc *Mondragone*. De *Baccho*, Ecl. 5. 69. De *rastris*, Georg. 1. 160. II. *Aurunci* reliquiæ Opicorum sive Ausonum in Italia, qui inter Campaniam & Volscos consederunt, supra v. 54. III. *Sidicini*, pars eorundem Opicorum alia, quæ in mediterraneis Auruncorum finibus consedit, circa Teanum urbem, & juxta Virgilium etiam ad litus aliquantum pertinuit. IV. *Cales* plurali numero, oppidum supra Massicum montem Campaniæ, nunc *Calvi*. V. *Vulturnus*, etiamnum retinens nomen, fluvius

Cam-

Aurunci misere patres; Sidicinaque juxta
AEquora: quique Cales linquunt: amnisque vadosi
Accola Vulturni: pariterque Saticulus asper,
Oscorumque manus. Teretes sunt aclides illis
Tela, sed hæc lento mos est aptare flagello:
Lævas cetra tegit; falcati cominus enses.
Nec tu carminibus nostris indictus abibis,
Oebale; quem generasse Telon Sebethide Nympha
Fertur, Teleboum Capreas cum regna teneret
Jam senior: patriis sed non & filius arvis
Contentus, late jam tum ditione premebat
Sarrastes populos, & quæ rigat æquora Sarnus;
Quique Rufas, Batulumque tenent, atque arva Celennæ,
Et quos maliferæ despectant mœnia Abellæ:
Teutonico ritu soliti torquere catejas,
Tegmina queis capitum raptus de subere cortex,
AEratæque micant peltæ, micat æreus ensis.

INTERPRETATIO.

no, & quos Aurunci patres miserunt e montibus excelsis, & qui sunt *prope mare Sidicinum, & qui proficiscuntur Calibus, & accola Vulturni fluminis vadosi; & similiter durus Saticulus, & agmen Oscorum. Arma sunt illis aclides teretes, sed mos est eas alligare loro flexili: cetra protegit sinistras manus: curvi gladii* sunt illis ad pugnandum *cominus. Neque tu omitteris non memoratus versibus nostris, o Oebale: quem Telon dicitur genuisse e Nympha Sabethide, cum jam senex obtineret Capreas, regnum Teleboarum: at vero filius non contentus paterna regione, jam tum late occupabat imperio gentes Sarrastes, & campos quos Sarnus perluit, & qui habitant Rufas, & Batulum, & agros Celennæ, & quos muri Abellæ fructiferæ despiciunt: solent vibrare catejas more Teutonico: quibus cortices detracti e subere* sunt *galeæ capitum, &* quibus *splendent ereæ peltæ,*

NOTÆ.

Campaniæ ipsam a Samnio magna parte disterminans, & ad meridiem Agri Falerni in mare influens. VI. *Saticula* vel *Satricula*, urbs ad orientem Vulturni & Capuæ, nunc *Caseria*. VII. *Osci*, nomen diminutum ab *Opicis*, gente Ausonia, & hujus regionis indigena.

730. *Teretes aclides, &c.*) Arma Campanorum. I. *Aclides teretes*, id est, vel exigua missilia, quod censent aliqui, quia plures ab eisdem gestantur apud Valerium, vel clavæ breves, eminentibus hinc inde acuminibus asperæ, loro sive flagello alligatæ, ut post impactum vulnus revocari possent. Nomen, vel quasi *axides* ab ἀκίς, *acumen*, vel quasi ἀγκυλίδες, ab ἀγκύλη, quæ jaculi species fuit ejusmodi loro alligati. II. *Cetra;* scutum loreum, Afris, Hispanisque familiare: vocem putat Maurorum Vossius. III. *Ensis*, in falcis modum curvatus: *harpen* appellat Ovidius, tribuitque Perseo, ab ἅρπη, *falx*.

734. *Sebethide Nympha.*) Filia *Sebethi*, ad Neapolim fluvii, *fiume della Maddalena*.

735. *Teleboum Capreas, &c.*) *Capreæ*, plurali numero, insula est contra Surrentinum promontorium, deliciæ olim Tiberii Cæsaris, nunc *Capri:* quam tenuerunt Teleboæ, ex Acarnania, Epiri regione, profecti.

738. *Sarrastes, &c.*) Parebant Oebalo populi circa Surrentinum promontorium: nempe Campani orientales, Hirpini, & Picentini. I. *Sarnus* fluvius loca tractus illius alluit; nunc *Sarno:* fluens per Campaniam ex Hirpinorum finibus in illud sinus Neapolitani latus, quod Surrentino promontorio terminatur. Hujus accolas vocat *Sarrastes*. II. *Rufæ*, vel *Rufræ*, vel *Rufrium*, nunc *Rufra:* urbs ad orientem remotior, in extremis Hirpinis Lucaniam versus. III. *Batulum & Celenna*, urbes ignoti situs. IV. *Abella*, non *Bella*, ut male habent quidam codices, nunc *Avella:* urbs ad septentrionem Sarni, in angulo Campaniæ Samnitibus & Hirpinis confini: excelso situ, quare *despectare* subjectos populos videtur; ferax nucum, quæ inde *avellanæ* dictæ sunt, quas non *mala* quidem, sed *poma* appellat Plinius lib. 15. 22.

741. *Teutonico, &c.*) Arma populorum illorum, I. *Cateja*, quæ ab Aventino tormenti genus fuisse dicitur, unde torquebantur saxa; melius ab Isidoro, telum quod propter gravitatem non longe evolabat, sed vi maxima perfringebat. Hæc Gallorum erat propria, *Teutonumque*, qui Germaniæ erant populi, circa Cimbriam Chersonesum, ubi nunc *Dania*. II. *Galea* e cortice *suberis*, qui levissimus & spississimus,

Et te montosæ misere in prælia Nursæ,
Ufens, insignem fama & felicibus armis;
Horrida præcipue cui gens, assuetaque multo
Venatu nemorum, duris Æquicola glebis:
Armati terram exercent, semperque recentes
Convectare juvat prædas, & vivere rapto.
Quin & Marrubia venit de gente sacerdos,
Fronde super galeam & felici comptus oliva,
Archippi regis missu, fortissimus Umbro:
Vipereo generi, & graviter spirantibus hydris
Spargere qui somnos cantuque manuque solebat,
Mulcebatque iras, & morsus arte levabat.
Sed non Dardaniæ medicari cuspidis ictum
Evaluit: neque eum juvere in vulnere cantus
Somniferi, & Marsis quæsitæ in montibus herbæ.
Te nemus Angitiæ, vitrea te Fucinus unda,
Te liquidi flevere lacus.
Ibat & Hippolyti proles pulcherrima bello,

INTERPRETATIO.

splendent gladii ærei. Te quoque, o Ufens, montuosæ Nursæ miserunt ad bellum, illustrem fama & pugnis felicibus: te, inquam, *cui præsertim* paret *Æquicola, natio aspera, & assueta frequenti venatione silvarum* in *dura terra:* hi *armati colunt terram, & semper placet* eis *congerere novas prædas, ac vivere latrociniis. Præterea venit quoque Umbro generosissimus, missu regis Archippi, sacerdos ex Marrubia natione, ornatus super cassidem foliis oleæ felicis, qui solebat cantu & tactu infundere soporem generi viperarum, & hydris noxie halantibus, & mitigabat furorem* earum, *& sanabat arte morsus. Sed non potuit sanare vulnus Trojani teli, neque carmina soporifera, & gramina collecta in Marsis montibus profuerunt ei contra plagas. Te silva Angitiæ, te Fucinus aquis pellucidis, te puri lacus luxerunt. Veniebat quoque Virbius, soboles Hippolyti cla-*

NOTÆ.

mus est, *suvere*. III. *Pelta ærata*, quæ breve scutum fuit, in modum Lunæ mediæ, vel hederacei folii, eaque, vel tota ærea, vel ærea lamina protecta. IV. *Ensis æreus*.

744. *Et te montosæ, &c.*) *Æqui*, vel *Æquicoli*, seu *Æquiculi*, quam hic *Æquicolam gentem* appellat Virgilius, fuere ad orientem superioris partis antiqui Latii, a fontibus Anienis fere ad usque Tibur: nunc pars est Campaniæ Romanæ: ibi urbs olim fuit *Narsa*, jam ignoti situs. De *venatu* pro *venatui*, Ecl. 5, 29.

750. *Marrubia, &c.*) *Marsi* ad orientem ac septentrionem Æquorum, inter continua Apennini juga; gens orta, vel juxta Plinium, Gellium, Solinum, e Circes filio; a quo vim adversus venena & serpentes dicitur accepisse: vel e Sabinis, quod propter linguæ communionem Cluverio magis placet, vel, juxta alios, a Marsia rege Lydorum. Loca Marsorum præcipua fuerunt. I. *Archippe*, urbs olim, quæ hiatu terræ hausta & in Fucinum lacum dissoluta est, quo ex nomine Virgilius Archippi regis nomen finxit. II. *Marrubium* vel *Marruvium*, regionis caput, in ejus meridianis finibus intra lacum Fucinum, juxta fontes Liris fluvii: ea nunc *Marno* dicitur. III. *Lucus* sive *nemus Angitiæ*, quæ fuit juxta Solinum soror Circes, venitque cum ea in Italiam, & vicina Fucino lacui occupavit; Lucus hic ad occidentem lacus situs fuit: hodie oppidum *Luco*. IV. *Fucinus*, lacus fere in media regione, propius tamen ad meridiem descendens: nunc *lago Fucino*, vel a vicino oppido, *lago di Celane*. De *Hydris*, supra v. 447. De *Dardania*, Trojana, Æneid. 1. 259.

761. *Hippolyti proles, &c.*) *Hippolytus*, Thesei Athenarum regis filius, a noverca Phædra frustra interpellatus de stupro, ideoque ab eadem de vi in se patrata falso delatus ad patrem; cum ad litus maris currum ageret, devotus a patre, equis subito marini monstri incursu efferatis raptatus ac discerptus est. Diana eius cultu & castitate commota per Æsculapium Phœbi & Coronidis filium revocavit eum in vitam, commendavitque ipsum Egeriæ Nymphæ Aricini nemoris: ubi inter minores Divos cultus fuit; appellatusque Virbius, quod inter viros *bis* fuerat. Fingitur a Virgilio filium habuisse sibi cognominem, qui Turni auxilio venerit.

Virbius: insignem quem mater Aricia misit,
Eductum Egeriæ lucis humentia circum
Litora, pinguis ubi & placabilis ara Dianæ.
Namque ferunt fama Hippolytum, postquam arte novercæ
Occiderit, patriasque explerit sanguine pœnas
Turbatis distractus equis, ad sidera rursus
Ætherea & superas cœli venisse sub auras,
Pæoniis revocatum herbis & amore Dianæ.
Tum pater Omnipotens, aliquem indignatus ab umbris
Mortalem inferni ad lumina surgere vitæ,
Ipse repertorem medicinæ talis & artis
Fulmine Phœbigenam Stygias detrusit ad undas.
At Trivia Hippolytum secretis alma recondit

INTERPRETATIO.

rissima bello: quem mater Aricia misit illustrem, educatum in silvis Egeriæ, juxta litus humidum, ubi est ara Dianæ pinguis & placida. Quippe ex fama narrant Hippolytum, postquam obiisset fraude novercæ, & solvisset sanguine pœnas patri, discerptus ab equis efferatis, iterum venisse sub astra cœlestia, & sub aerem superiorem cœli, resuscitatum herbis medicinalibus & amore Dianæ. Tunc pater omnipotens, ægre ferens ullum hominem emergere ex infernis tenebris ad lucem vitæ, ipse demisit fulmine ad aquas infernas filium Apollinis, inventorem talis medicinæ & artis. Sed alma Diana abscondit Hippolytum arcanis lo-

NOTÆ.

762. *Mater Aricia.*) Vel est *Aricia*, urbs antiqua Latii, tribus circiter leucis Laurento dissita ad septentrionem; nunc *la Ariccia*, quæ *mater* dicitur, quomodo Italia, Georg. 2. 173. *magna parens frugum, magna virum.* Vel *Aricia* quædam Nymphe, quam videtur fingere Virgilius amata ab Hippolyto Virbio, matremque secundi hujus Virbii, quæ Ariciæ urbi nomen dederit, ut Virbius vicino Ariciæ colli, cujus Persius & Cornutus meminerunt.

763. *Egeriæ lucis, &c.*) Circa Ariciam nemus ingens fuit dicatum Dianæ, vel Egeriæ; ubi nunc oppidum *Nemi*; item templum Dianæ Scythicæ vel Tauricæ; & lacus Dianæ Aricinæ, nunc *lago di Nemi*. Lacus multis impletur fontibus; quorum præcipuus fons *Egeria* dictus est. Hanc Nympham Numa Pompilius, Romanorum rex secundus, sibi esse conjugem fingebat, ab eaque legum instituta se accipere. Eandem fingit Ovidius, ex morte Numæ nimium dolentem, Dianæ miseratione in fontem illum conversam fuisse.

Humentia circum litora.) Ita e Romano codice, apud Pierium, emendandum duximus: cum vulgata lectio, *Hymettia*, careat sensu. Nam *Hymettus*, mons apibus & melle celebris, in Attica est, & primam habet syllabam brevem; neque ullum in eo Italiæ tractu nominis hujus vestigium esse, Gifanius, Pimpontius, Nascimbænus sentiunt.

764. *Placabilis ara Dianæ.*) In Taurica Chersoneso colebatur Diana sanguine exterorum hominum, quotquot illuc appellebant. Diana Iphigeniam Agamemnonis filiam, e sacrificio subductam, & illuc ex Aulide translatam, sibi in sacerdotem consecraverat, Æn. 2. 116. Orestes Agamemnonis filius, ad ulciscendam necem patris, matrem Clytemnestram interfecerat, Æn. 3. 331. Ideo Furiis agitatus, inter cætera piacula, jussus dicitur in Tauricam abire Chersonesum, indeque Dianæ simulacrum eripere. Eo igitur cum amico Pylade profectus, jussu regis Thoantis tantum non immolatus est, sed agnitus a sorore clam cum ea Dianæ simulacrum abduxit, &, ut est magna fabularum varietas, Mycenas illud transtulit, juxta Hyginum: Athenas juxta Euripidem; juxta Latinos plerosque Græcorum æmulos, Ariciam. Suspicatur Cluverius hanc religionem ab Italis per Pelasgos & Arcadas esse acceptam. Constat vero victimas humanas his omnibus locis esse mactatas ad memoriam Taurici sacrificii, non tanta tamen apud Aricinos immanitate. Neque enim illic omnes exteri immolabantur; sed servus aliquis fugitivus in illo nemore tamdiu sacerdotio fungebatur sub *regis nemorensis* nomine, donec ab alio fugitivo provocatus ad certamen, ab eo occideretur. Unde *placabilis* ara illa dicitur a Virgilio, & a Valerio Argonaut. 2. 304. *soli non mitis Ariciæ regi.* Perstabat adhuc illa religio Caligulæ tempore: cujus in vita Suetonius cap. 35. *Nemorensi regi, quod multos jam annos potiretur sacerdotio, validiorem adversarium subornavit.*

769. *Pæoniis herbis, &c.*) Herbis medicis: *Pæon* enim, etsi certum medici nomen inducitur ab Homero Iliad. 5. 899. & alibi; videtur tamen commune medicorum rerumque medicarum fuisse nomen, ab Apolline medicorum Deo deductum, qui *Pæan* ipse dictus est, qua de causa diximus Æn. 6. 657.

773. *Phœbigenam, &c.*) *Æsculapium*, Phœbo & Coronide genitum, Phlegiæ Lapitharum regis filia, Æn. 6. 618. Hic Æsculapius, cum arte medendi insignis, non unum Hippolytum, sed alios complures ad

Sedibus, & Nymphæ Egeriæ nemorique relegat;
Solus ubi in silvis Italis ignobilis ævum
Exigeret, versoque ubi nomine Virbius esset.
Unde etiam Triviæ templo lucisque sacratis
Cornipedes arcentur equi, quod litore currum
Et juvenem monstris pavidi effudere marinis.
Filius ardentes haud secius æquore campi
Exercebat equos, curruque in bella ruebat.
Ipse inter primos præstanti corpore Turnus
Vertitur, arma tenens, & toto vertice supra est.
Cui triplici crinita juba galea alta Chimæram
Sustinet, Ætnæos efflantem faucibus ignes:
Tam magis illa fremens, & tristibus effera flammis,
Quam magis effuso crudescunt sanguine pugnæ.
At levem clypeum sublatis cornibus Io
Auro insignibat, jam setis obsita, jam bos,
(Argumentum ingens) & custos virginis Argus,
Cœlataque amnem fundens pater Inachus urna.
Insequitur nimbus peditum, clypeataque totis
Agmina densantur campis, Argivaque pubes,

INTERPRETATIO.

cis, & dimisit ad *Egeriam Nympham &* ad *silvam, ut illic solus in silvis Italicis incognitus duceret vitam, & illic diceretur Virbius, mutato nomine. Unde etiam equi corneis ungulis expelluntur a templo & silvis dicatis Dianæ, quia territi monstris marinis abjecerunt in litore currum & juvenem. Filius* ejus Virbii *nihilominus impellebat ardentes equos in planitie campi, & curru ibat ad bella. Ipse Turnus egregio corpore incedit inter primos, gestans arma, & supereminet toto capite. Huic cassis excelsa, cristata tribus jubis, sustinet Chimæram, emittentem gutture flammas Ætnæas: tanto magis illa fremens & minax diris flammis, quanto magis sæviunt prælia fuso sanguine. At Io,* ex *auro, cornibus erectis, jam operta pilis, jam bos, ornabat politum clypeum* Turni, (*argumentum illustre*) *& Argus custos puellæ, & Inachus* ejus *pater emittens fluvium* ex *urna cœlata. Nubes peditum sequitur* Turnum, *& agmina scutata congregantur totis campis, &*

NOTÆ.

ad vitam revocasset: fulmine adactus est ad inferos a Jove; Apollo Cyclopas, fabricatores fulminis, sagittis confixit; Jupiter Apollinem ob eam cædem cœlo expulit, coegitque mortali regi servire, Georg. 3. 2. De *Stype*, Æn. 6. 323. De *Trivia*, Diana, quæ colebatur in triviis, Æn. 4. 511.

781. *Haud secius, &c.*) Nihilominus, non segnius; etsi pater Hippolytus ab equis laceratus fuisset, supra v. 761. De voce *secius*, Georg. 2. 277. De *Chimæra*, Æn. 6. 288. De *Ætnæis ignibus*, qui pro quibuslibet hic sumuntur, Æn. 5. 578. De *jubis equinis* in apice galeæ, Æn. 3. 468.

789. *Io, &c.*) Inachus Argivorum rex fluvio ibidem nomen dedit: unde pro fluvio ipse sumitur a poetis. Hujus fluvii filia *Io* cum amaretur a Jove, ab eodem, ne a Junone agnosceretur, in juvencam est conversa. Juno juvencam a Jove petiit, acceptamque dedit custodiendam pastori, cui centum erant oculi, nomen Argus. Is a Mercurio sopitus fistulæ cantu, & obtruncatus est. Juno pastoris oculos pavoni imposuit suo, juvencam furore perculit, quæ in Ægyptum usque fugiens, ibi tandem a Jove pristinæ reddita est formæ, nupsitque Osiridi regi, & ab Ægyptiis sub Isidis nomine culta est. Hanc fabulam imposuit Turnus clypeo, quia originem ab Inacho ducere gloriabatur, supra v. 372.

794. *Argivaque pubes, &c.*) Populos enumerat, qui ducem Turnum sequebatur, non quod omnes ei subditi, sed quod ei milites mitterent suos. I. *Argivi*: haud dubie ipsi *Ardeæ* incolæ ex Danae Argiva orti v. 372. unde *Acrisionei* vocati sunt v. 410. II. *Aurunci*, reliquiæ Ausonum, inter Volscos & Campanos considentes, v. 54. Hos tamen aliis etiam locis sparsos fuisse videbitur, Æn. 11. 316. III. *Rutuli*, populi Latinis consanguinitate quidem & connubiis ac vicinitate conjuncti, sed Turno tamen, non Latino subditi: quorum præcipua sedes ab oriente, Antio Vulscorum oppido maritimo, ab occidente,
Nu-

Auruncæque manus, Rutuli, veteresque Sicani,
Et Sacranæ acies, & picti scuta Labici:
Qui saltus, Tyberine, tuos, sacrumque Numici
Litus arant, Rutulosque exercent vomere colles
Circæumque jugum: queis Juppiter Anxurus arvis
Præsidet, & viridi gaudens Feronia luco:
Qua Saturæ jacet atra palus, gelidusque per imas
Quærit iter valles, atque in mare conditur Ufens.
Hos super advenit Volsca de gente Camilla,

INTERPRETATIO.

juventus Græca, & turma Aurunca, & Rutuli, & antiqui Sicani, & agmina Sacrana, & Labicani picti secundum *clypeos, qui colunt tuas silvas, o Tybri, & sacram ripam Numici, & scindunt vomere colles Rutulos, & montem Circæum: quibus agris imperat Jupiter Anxurus, & Feronia gaudens silva virente: qua porrigitur nigra palus Pomptina, & qua frigidus Ufens pandit sibi viam per profundas valles & mergitur in mare. Præter illos Camilla venit*

NOTÆ.

Numicio amne; a meridie, Lanuvio Latinorum urbe, continebatur. IV. *Sicani*, vel fuerunt certæ cujusdam urbis in Latio populi, siquidem eos Plinius lib. 3. 5. numerat inter quinquaginta tres Latii populos, qui suo tempore sine vestigiis interierant. Vel reliquiæ Siculorum, quos omnino primos Italiæ incolas contendit fuisse Cluverius ex Dionysio, qui deinde ab Aboriginibus & Pelasgis e Græcia profectis pulsi in *Sicaniam* insulam fugerunt, eamque suo ducisque sui nomine *Siciliam* appellaverunt: unde Siculi, quotquot erant in Italia superstites, ex sociorum suorum victoria, Sicani etiam sunt dicti. V. *Sacrani*, quorum originem Cluverius ex Festo, Servio, ac Dionysio ita concinnat, ut velit partem fuisse Pelasgorum & Aboriginum, qui post pulsos a se Siculos vicissim a Sabinis ex meridie ingruentibus pulsi sint Reate oppido, ultra Anienem fluvium, & sedes circa locum, ubi nunc est Roma, quæsiverint; unde, quia Reate *sacra* Cybeles magno erant in honore, *Sacrani* appellati sint. VI. *Labici*, *Labicani* vel *Lavicani*, quorum urbs *Labicum* nunc *Zagarolo*, in septentrionali veteris Latii parte supra Tusculum. VII. *Accolæ Tyberis*, de quo Æn. 8. 330. De *Saltibus*, pro silvis, Ecl. 6. 55. VIII. *Accolæ Numicii*, fluvii, de quo supra v. 150. IX. *Circæi*, incolæ Circæi montis & promontorii, quo Latium vetus ad orientem terminatur: mons hodie *Circello*, Æn. 3. 386. X. *Anxur*, neutro masculinoque genere: ubi Jupiter ab urbe dictus *Anxur* aut *Anxurus*, singulari cultu colebatur: non puer & imberbis, ut somniant post Servium Grammatici, sed prolixa barba, ut constat ex nummo apud Constant. Landum cum inscript. Jovis Axur. Nugantur iidem Grammatici, cum nomen illud Græcum volunt, quasi ἄνευ ξυροῦ, *sine novacula*; ait enim Plinius l. 3. 5. nomen esse a Volsca lingua repetitum. Urbs postea a Græcis propter situs asperitatem, dicta est τραχεῖαι *Trachiae*, a τραχύς, *asper*, indeque *Tarracina*, vel *Terraciae*, nunc *Terracina*, ad orientem Circæi montis apud Volscos. XI. *Feronia lucus* cum fonte ac templo, fuit inter Circæos & Terracinam. Quænam autem hæc fuerit Dea, ambigitur. Ajunt plerique Junonem esse. Aliter tamen videtur cum Feroniam Virgilius Herili Prænestini regis, matrem faciat, Æn. 8. 564. quod in Junonem cadere non potest, quæ nullos nisi ex Jove liberos suscepit. Narrat Dionysius, Lacedæmoniorum numen fuisse, qui illuc appulsi Lycurgi temporibus, *Feroniæ* Deæ locum dicaverint, quod eos feliciter mari *ferri* contigerat. Innuit tamen idem l. 3. Latinorum & Sabinorum numen esse, quod Græci sua lingua vertunt, Ἀνθηφόρον *Floriferam*, alii φιλοστέφανον *amantem coronarum*; alii aliter: quæ omnia Deam florum aut hortorum fuisse significant. XII. *Satura Palus*: quæ & *Pometina*, inde & *Pomptina* & *Pontina* dicta est, maritimam fere omnem Volscorum regionem prætexens, longitudine leucarum circiter duodecim, a loco quem vocabant olim *tres tabernæ*; nunc *Cisterna*, ad usque *Terracinam*: qua pars ejus extrema ad orientem, eadem latissima erat; duobus fluviis ibi restagnantibus *Amaseno* nunc *Toppia*, & *Ufente* nunc *Aufente*, a quo palus ipsa etiamnum appellatur *l'Aufente palude*. Unde porro *Pomptina* dicta sit, patet: nempe ab urbe Volscorum *Suessa Pometia*, mediterranea illa quidem, sed cujus ager ad mare pertinens abibat in has paludes. Unde autem *Satura* nomen acceperit, non ita liquet. Ego sic statuo; Virgilium voluisse utrumque Pomptinæ paludis terminum hic significare, ab oriente quidem *Ufentem* fluvium; ab occidente vero fluvium *Asturam*, ejusdem nunc nominis. Quippe hunc *Asturam*, Strabo Στόρας, Festus *Sturam*, vetus codex apud Sigonium in librum octavum Livii, *Saturam* vocat. Hoc autem fluvio definitam ab occidente fuisse paludem, nec ipse negabit Cluverius: si quidem initium paludis petit e *tribus tabernis*, & agro *Suessæ Pometiæ*, quæ urbs utraque ad *Asturam* fluvium sita erat. Hujus paludis spatio tres & viginti urbes olim fuisse tradit Plinius: per mediam Appius aggere viam stravit, suo appellatam nomine: siccare conati sunt variis temporibus Cornelius Cethegus, Augustus, & Theodoricus.

803. *Volsca de gente Camilla.*] *Volsci*, gens bellicosa, Rutulos & Latinos, ab occidente, Auruncos, & Campanos ab oriente; Hernicos & Æquos a septentrione attingens; incerti generis, sed linguæ

Agmen agens equitum & florentes ære catervas,
Bellatrix: non illa colo calathisvè Minervæ
Fœmineas assueta manus, sed prælia virgo
Dura pati, cursuque pedum prævertere ventos.
Illa vel intactæ segetis per summa volaret
Gramina, nec teneras cursu læsisset aristas,
Vel mare per medium, fluctu suspensa tumenti,
Ferret iter; celeres nec tingeret æquore plantas.
Illam omnis tectis agrisque effusa juventus
Turbaque miratur matrum, & prospectat euntem,
Attonitis inhians animis, ut regius ostro
Velet honos leves humeros; ut fibula crinem
Auro internectat; Lyciam ut gerat ipsa pharetram;
Et pastoralem præfixa cuspide myrtum.

INTERPRETATIO.

e natione Volsca, ducens turmam equitum & catervas fulgentes æreis armis; *bellicosa* puella: *non illa* quidem *puella assueta* secundum *fœmineas manus colo & calathis Minervæ, sed* assueta *tolerare difficiles pugnas, & præcurrere ventos cursu pedum. Illa vel volasset per summas herbas segetis non tangendo, nec fregisset currendo teneros calamos, vel habuisset iter per medium mare sustentata undis tumidis, nec madefecisset aquis teneros pedes. Omnis juventus egressa domibus & agris, & turba matrum admiratur illam & aspicit incedentem: attendens stupentibus animis, quomodo regalis ornatus tegat purpura nitidos humeros; quomodo fibula colligat crinem auro; quomodo ipsa ferat Lyciam pharetram, & myrtum pastoralem armatam cuspidem.*

NOTÆ.

a Latina diversæ ac sibi propriæ. E mediterraneis hujus regionis urbibus milites advexisse puto Camillam, cum maritimæ fere Turnum sequerentur. Hujus Camillæ casus & origo narrantur, Æn. 11. 535.

804. *Florentes ære catervas.*) *Ornatas, fulgentes*, metaphora, de qua Georg. 2. 6. De *calathis*, canistris, ubi fila & lanæ & alia reponuntur, Ecl. 2. 46. *Minervæ* tribuuntur, quia lanificii textiliumque operum habetur præses, Æn. 5. 284.

814. *Ostro velet honos, &c.*) *Purpura* ex ostreo sive muricis sanguine expressa, Georg. 2. 506. *Lyciam pharetram* tribuit, pro qualibet insigni pharetra, quia sagittandi arte Lycii nobiles. De illa Asiæ minoris meridiana regione, Æn. 4. 143. *Myrtum*, hastilibus ob ligni firmitatem aptam arborem fuisse, jam notavit Virgilius, Georg. 2. 447. *Pastoralem* appellat, quia vita silvestri ac pastorali instituta a Metabo fuerat Camilla, ut videbitur, Æn. 11. 569.

P. VIRGILII MARONIS

ÆNEIDOS

LIBER VIII.

ARGUMENTUM.

Turnus Venulum ad Diomedem mittit, ut eum ad belli societatem alliciat. Æneas, Tyberini fluvii monitu, iter eodem consilio suscipit ad Evandrum, qui ex Arcadia profugus in Palatino monte consederat. Evander sacris Herculis tum intentus, Æneam iisdem adhibet: eorum originem edocet, victoriam scilicet Herculis de Caco, regionis illius insigni olim prædone. Tum Æneam quadringentorum equitum subsidio juvat: iisdem Pallantem filium præficit: Æneam ad Tyrrhenos, expulso Mezentio regem poscentes, cum certa regni auxiliique spe dimittit. Æneas postridie, parte altera copiarum secundo flumine ad suos remissa, cum altera Tyrrhenos adit. Interim Venus arma Æneæ suo defert a Vulcano fabricata: clypeum imprimis, in quo Æneas res præclare olim gerendas a Romanis posteris mira arte cælatas admiratur. Præcipuus eo in opere locus est Augusto; cujus egregiam de Antonio & Cleopatra Ægypti regina victoriam, triplicemque triumphum diligentius poeta describit.

Ut belli signum Laurenti Turnus ab arce
Extulit, & rauco strepuerunt cornua cantu;
Utque acres concussit equos, utque impulit arma;
Extemplo turbati animi: simul omne tumultu
Conjurat trepido Latium; sævitque juventus
Effera. Ductores primi, Messapus, & Ufens,
Contemptorque Deum Mezentius, undique cogunt
Auxilia, & latos vastant cultoribus agros.

INTERPRETATIO.

Postquam Turnus sustulit ex arce Laurenti vexillum belli, & tubæ sonuerunt rauco strepitu, & postquam excitavit generosos equos, & postquam commovit arma; statim animi turbati fuerunt: *simul totum Latium conspirat* ut in *tumultu subito, & juventus ferox furit. Præcipui duces Messapus, & Ufens, & Mezentius contemptor Deorum, colligunt undecumque subsidia, &*

NOTÆ.

1. *Belli signum.*) Virgilius loquitur hic ex more Romanorum, apud quos triplex erat militiæ genus. *Sacramentum*, cum milites jurabant, se non nisi confectis militiæ temporibus, sive stipendiis, ex republica exercitu discessuros. *Conjuratio*, cum in subito tumultu dux, cui singulos sacramento adigere non vacabat, e Capitolio duplex attollebat vexillum; roseum unum quo pedites; cæruleum, quo equites conveniebant; simulque jurabant omnes. *Evocatio*, cum diversi diversas in partes ad cogendos exercitus mittebantur. Ita fere Servius. *Vexillum* autem Romanis fuit *velum* minus, quadratum, ex hasta suspensum. De *Laurento urbe*, quam Turnus, adnitente Amata, habenis rerum a Latino relictis, belli sedem fecerat, Æn. 7. 63. De *cornibus, tubis*, Æn. 7. 637.

3. *Concussit equos, &c.*) Excitavit equos sonitu cornuum; milites impetu armorum, id est, allisis ad clypeos hastis: cujus moris innumera sunt apud auctores vestigia. De *Latio*, Æn. 7. 54. De *Messapo*, Ibid. 691. De *Ufente*, Ibid. 744. De *Mezentio*, Ibid. 647.

Mittitur & magni Venulus Diomedis ad urbem,
Qui petat auxilium: & Latio consistere Teucros,
Advectum Æneam classi, victosque Penates
Inferre, & fatis regem se dicere posci,
Edoceat: multasque viro se adjungere gentes
Dardanio, & late Latio increbrescere nomen.
Quid struat his cœptis; quem, si fortuna sequatur,
Eventum pugnæ cupiat, manifestius ipsi,
Quam Turno regi, aut regi apparere Latino.
Talia per Latium: quæ Laomedontius heros
Cuncta videns, magno curarum fluctuat æstu.
Atque animum nunc huc celerem, nunc dividit illuc,
In partesque rapit varias, perque omnia versat.
Sicut aquæ tremulum labris ubi lumen ahenis
Sole repercussum, aut radiantis imagine Lunæ,
Omnia pervolitat late loca, jamque sub auras
Erigitur summique ferit laquearia tecti.
Nox erat, & terras animalia fessa per omnes
Alituum pecudumque genus sopor altus habebat:
Cum pater in ripa gelidique sub ætheris axe
Æneas tristi turbatus pectora bello
Procubuit, seramque dedit per membra quietem.
Huic Deus ipse loci, fluvio Tyberinus amœno,
Populeas inter senior se attollere frondes
Visus. Eum tenuis glauco velabat amictu

INTERPRETATIO.

spoliant agricolis arva spatiosa. Venulus mittitur etiam ad urbem magni Diomedis, ut poscat opem: & doceat Diomedem, Trojanos stare in Latio, Æneam navibus appulsum esse, & inducere Deos suos victos a Græcis, & dicere se vocari fatis in regnum, & plurimas nationes sociare se huic homini Trojano, & ejus nomen late spargi in Latio: & addat, cognosci ab ipso Diomede clarius, quam a rege Turno, aut a rege Latino, quid Æneas machinetur his consiliis, quem optet exitum certaminis, si fortuna ipsi faveat. Talia fiunt per Latium: quæ omnia cernens Trojanus heros, agitatur magnis fluctibus curarum: & modo huc, modo illuc distrahit mentem vagam, & differt in partes diversas, & volvit per omnia. Veluti quando lux tremula, emissa a sole aut species rutilantis Lunæ, resiliens e vasis æreis pervagatur late cuncta loca; & jam attollitur in aerem, & perstringit laquearia supremi tecti. Nox erat, & profundus somnus tenebat animalia lassa, & genus volucrum ac pecorum, per omnes terras: quando pater Æneas, sollicitus animo ob difficile bellum, decubuit in ripa & sub axe frigidi aeris, & permisit corpori tardam quietem. Ipse Tyberinus senex, Deus regionis, flumine amœno, visus est erigere se inter populeas arbores: linum

NOTÆ.

9. *Diomedis ad urbem, &c.*) *Arpos*, vel *Argyrippam*; urbem in Apulia Daunia, conditam a Diomede. De *ea*, deque *Diomede*, Æn. 11. 243. De *Teucris*, Æn. 1. 139. De *Penatibus* Æneæ, Troja advectis, Æn. 2. 717.

18. *Laomedontius heros.*) Æneas, ex eadem, qua Laomedon, rex Trojanus, familia, Æn. 3. 3. De *Laquearibus*, interstitus trabium, Æn. 1. 730.

28. *Ætheris axe.*) Sub aperto aere, Æn 2. 512. De *Tyberino*, infra v. 330. De *Carbaso*, lini specie, Æn. 4. 417. De *Pergamis*, arce Trojæ, Æn. 1. 470. De *Laurente* agro, Æn. 7. 63. De *Penatibus*, Æn. 2. 717.

Carbasus, & crines umbrosa tegebat arundo,
Tum sic affari, & curas his demere dictis:
O sate gente Deum, Trojanam ex hostibus urbem
Qui revehis nobis, æternaque Pergama servas,
Exspectate solo Laurenti arvisque Latinis:
Hic tibi certa domus; certi, ne absiste, Penates:
Neu belli terrere minis: tumor omnis & iræ
Concessere Deum:
Jamque tibi, ne vana putes hæc fingere somnum,
Litoreis ingens inventa sub ilicibus sus,
Triginta capitum fœtus enixa, jacebit:
Alba, solo recubans, albi circum ubera nati.
Hic locus urbis erit, requies ea certa laborum:
Ex quo ter denis urbem redeuntibus annis
Ascanius clari condet cognominis Albam.
Haud incerta cano. Nunc qua ratione, quod instat,
Expedias victor, paucis, adverte, docebo.
Arcades his oris, genus a Pallante profectum,
Qui regem Evandrum comites, qui signa secuti,
Delegere locum, & posuere in montibus urbem,
Pallantis proavi de nomine, Pallanteum.

INTERPRETATIO.

subtile tegebat eum viridi veste, & opaca arundo inumbrabat capillos. Tunc cœpit alloqui Æneam, *& auferre sollicitudinem his verbis. O nate ex familia Deorum, qui reducis ad nos urbem Trojanam ex hostibus; & tueris Pergama perpetua: exspectate in terra Laurente & campis Latinis: hic sedes certa est tibi, certi Penates: ne cesses* ab incepto: *neve terrearis comminatione belli: omnis indignatio & iræ Deorum cessaverunt. Et ne existimes somnum suggerere* tibi *hæc inania: mox magna sus, a te inventa sub ilicibus litoreis,* quæ *peperit fœtus triginta porcellorum, jacebit humi strata: alba* ipsa & *porcelli albi circa mammas. Hic erit locus urbis, hæc certa quies a laboribus, ex quo* præsagio, *annis triginta recurrentibus, Ascanius fundabit Albam urbem nobili nomine. Non prædico* tibi *dubia. Jam attende, dicam* tibi *paucis* verbis *quomodo conficias quod imminet*, ad obtinendam *victoriam. Arcades, gens orta a Pallante, qui secuti* sunt *socii Evandrum regem & vexilla* ejus, *elegerunt sedem in his regionibus, & fundaverunt in montibus urbem Pallanteum, e nomine Pallantis pro-*

NOTÆ.

37. *Revehis nobis.*) Gens enim Trojana per Dardanum ex Italia olim profecta erat, Æn. 3. 167.

48. *Albam, &c.*) Cognomento *longam*, ob situm, inter lacum & montem inde Albanum appellatum: Roma dissitam quindecim circiter millibus ad orientem. Hac ab Ascanio condita, postquam annos triginta Lavinii regnatum esset; ex augurio repertæ albæ suis cum triginta porcellis, ut habent Romani scriptores. At anni illi triginta, de quibus Tyberinus loquitur, non ab hoc ipso Æneæ adventu numerandi sunt; sed ab urbe Lavinio condita; aut potius ab ipsa Æneæ morte, qui tres annos regnavit, ut dictum est, Æn. 1. 270.

51. *Arcades, &c.*) *Arcadia*, regio est Peloponnesi media, Ecl. 4. 58. Hinc profectus est Evander: vel ob occisum ex errore patrem, ut narrat Servius; vel ad educendam coloniam, ut vult Pausanias in Arcadis; consedítque juxta Tyberim in monte & oppidulo, quod vocavit *Pallantium*, *Pallanteum*, *Palatium*; vel ab urbe Arcadiæ Pallantio, unde profecti fuerant juxta Pausaniam, Dionysium, & Livium; vel a Pallante Arcadiæ rege, proavo suo juxta Virgilium. Matrem habuit, juxta Solinum, *Nicostratam*, quæ ob fatidica carmina *Carmentis* a Latinis dicta est; patrem juxta plerosque Mercurium. Condita deinde Roma est in eo monte, qui *Palatinus* dictus est, nunc *Palazzo maggiore*, seu *Palatino*.

Hi bellum assidue ducunt cum gente Latina:
Hos castris adhibe socios, & fœdera junge.
Ipse ego te ripis & recto flumine ducam,
Adversum remis superes subvectus ut amnem.
Surge, age, nate Dea: primisque cadentibus astris
Junoni fer rite preces, iramque minasque
Supplicibus supera votis: mihi victor honorem
Persolves. Ego sum, pleno quem flumine cernis
Stringentem ripas, & pinguia culta secantem,
Cæruleus Tybris, cœlo gratissimus amnis.
Hic mihi magna domus, celsis caput urbibus exit.
Dixit, deinde lacu fluvius se condidit alto
Ima petens: nox Æneam somnusque reliquit.
Surgit, & ætherei spectans orientia Solis
Lumina, rite cavis undam de flumine palmis
Sustulit, ac tales effudit ad æthera voces:
Nymphæ, Laurentes Nymphæ, genus amnibus unde est:
Tuque, o Tybri tuo genitor cum flumine sancto,
Accipite Æneam, & tandem arcete periclis.
Quo te cumque lacus miserantem incommoda nostra
Fonte tenet, quocumque solo pulcherrimus exis;
Semper honore meo, semper celebrabere donis,
Corniger Hesperidum fluvius regnator aquarum:

INTERPRETATIO.

avi Evandri. *Hi semper bellum gerunt cum populo Latino. Hos adjunge socios exercitui* tuo, *& alliga* tibi *per fœdus. Ego ipse ducam te* per *ripas* meas *& rectum fluvium, ut sublevatus vincas* facile *remis fluvium adversus* te fluentem. *Age surge, fili Veneris: & primis stellis occidentibus, offer religiose preces Junoni, & placa submissis votis iram & minas* ejus; *exhibebis honorem mihi*, quando eris *victor*. *Ego sum* ille, *quem vides lambentem ripas tumidis aquis, & dividentem agros fertiles, Tybris cæruleus, fluvius acceptissimus Diis. Hic mihi est* ampla *domus, fons erumpit apud altas urbes*. Sic *loquutus* est *fluvius: deinde mersit se profundis aquis descendens* ad *intima: nox & somnus deseruit Æneam. Surgit & aspiciens surgentem lucem cælestis Solis, hausit religiose cavis manibus aquam de fluvio, & emisit ad cœlum talia verba: Nymphæ, Nymphæ Laurentes, a quibus est origo fluviorum, & tu, tu o Tybri pater, cum tuo sacro fluvio, admittite Æneam, & denique, protegite a periculis. Quocumque fonte* tua *aqua detinet te, miserescentem calamitatum nostrarum; quacumque regione erumpis formosissimus; semper decoraberis cultu meo, semper muneribus meis*, o tu qui *es amnis cornutus, rex aquarum Italica-*

NOTÆ.

57. *Recto flumine.*) Absque errore, expedito itinere.

59. *Cadentibus astris.*) Decedentibus, sub primam diei lucem, Æn. 4. 81.

63. *Pinguia culta.*) Loca culta & pinguia, Georg. 1. 153.

65. *Magna domus.*) Præter allatam interpretationem, affertur hæc alia, sed durior: *His mihi magna domus exit*: assurgit paullatim, lapsu temporis, id est, fundabitur, erigetur. Et Romam innuit, quæ his in regionibus ædificanda erat, caput reliquarum urbium futura. De *fonte Tyberis*, infra v. 330.

69. *Undam de flumine.*) Ad lavandas purgandasque manus ante preces; qui mos multis exemplis ab interpretibus firmatur, Æn. 2. 719.

71. *Genus amnibus, &c.*) Nymphæ aquarum & fontium quorumlibet præsides: quorum ex colluvie fiunt augenturque fluvii. De *Laurente regione*, Æn. 7. 63.

77. *Corniger Hesperidum, &c.*) *Rex* Italicarum aquarum, non magnitudine sua, qui honos Eridano tri-

Adsis o tantum, & propius tua numina firmes.
Sic memorat: geminasque legit de classes biremes,
Remigioque aptat: socios simul instruit armis.
Ecce autem subitum atque oculis mirabile monstrum:
Candida per silvam cum fœtu concolor albo
Procubuit, viridique in litore conspicitur sus:
Quam pius Æneas, tibi enim, tibi, maxima Juno,
Mactat, sacra ferens, & cum grege sistit ad aram.
Tybris ea fluvium, quam longa est, nocte tumeutem
Leniit, & tacita refluens ita substitit unda,
Mitis ut in morem stagni placidæque paludis
Sterneret æquor aquis, remo ut luctamen abesset.
Ergo iter inceptum celerant rumore secundo.
Labitur uncta vadis abies: mirantur & undæ,
Miratur nemus insuetum fulgentia longe
Scuta virum fluvio pictasque innare carinas.
Olli remigio noctemque diemque fatigant,
Et longos superant flexus, variisque teguntur
Arboribus, viridesque secant placido æquore silvas.
Sol medium cœlo conscenderat igneus orbem:
Cum muros, arcemque procul, & rara domorum
Tecta vident, quæ nunc Romana potentia cœlo
Æquavit: tum res inopes Evandrus habebat.
Ocius advertunt proras, urbique propinquant.
Forte die solemnem illo rex Arcas honorem

INTERPRETATIO.

rum. Succurre tantummodo, & præsenti auxilio *confirma vim tuorum* promissorum. *Sic loquitur: & eligit duas naves e classe, & accommodat* ad *remigandum: simul accingit socios armis. Ecce autem prodigium repentinum & admirandum visu: sus alba, ejusdem coloris ac fœtus albus, jacuit per silvam, & cernitur in viridi litore: quam adeo pius Æneas tibi immolat, tibi o maxima Juno, offerens* tibi *sacrificia, & constituit ante altaria cum turba* porcellorum. *Tybris* per *eam noctem, quam longa fuit, sedavit flumen* suum *inflatum: & retro fluens stetit fluctibus sic tranquillis, ut æquaret planitiem aquarum in modum mollis stagni & quietæ paludis*, ita *ut labor abesset in remigando. Igitur rumore prospero deproperant iter susceptum. Abies oblita* pice *decurrit fluctibus: & aquæ mirantur, silva inassueta* his spectaculis *miratur clypeos hominum procul splendentes & pictas naves vehi flumine. Illi remigando traducunt noctem & diem, & prætervehunt longos circuitus, & inumbrantur diversis arboribus, & trajiciunt virides silvas tranquillo flumine. Sol ardens pervenerat* ad *medium spatium cœli: cum longe aspiciunt muros, & arcem, & pauca culmina domorum: quæ Romana magnitudo nunc extulit* ad *cœlum: tunc Evander possidebat rem angustam. Statim appellunt* illuc *naves, & accedunt* ad *urbem. Forte illo die Rex Arcadius* Evander *offe-*

NOTÆ.

tribui debet, & vero tribuitur, Georg. 1. 482. sed ob futuram magnitudinem regiæ urbis Romæ, quam præterfluit. Deinde potest Æneas hunc ei honorem habere, cum nondum Eridanum, aut majorem ullum in Italia fluvium viderit. De *cornibus fluviorum*, Georg. 4. 371. De *Hesperia*, Italia, Æn. 1. 534. De *biremibus*, Æn. 5. 119.

90. *Rumore secundo.*) Sparso inter milites, de successu itineris bene ominantes. De *Abiete*, *abete*, arbore quæ hic pro nave sumitur, Georg. 2. 68.

Amphitryoniadæ magno Divisque ferebat,
Ante urbem, in luco. Pallas huic filius una,
Una omnes juvenum primi, pauperque senatus,
Thura dabant: tepidusque cruor fumabat ad aras.
Ut celsas videre rates, atque inter opacum
Allabi nemus, & tacitis incumbere remis:
Terrentur visu subito, cunctique relictis
Consurgunt mensis: audax quos rumpere Pallas
Sacra vetat, raptoque volat telo obvius ipse,
Et procul e tumulo, Juvenes, quæ causa subegit
Ignotas tentare vias? quo tenditis? inquit.
Qui genus? unde domo? pacemne huc fertis, an arma?
Tum pater Æneas puppi sic fatur ab alta,
Paciferæque manu ramum prætendit olivæ:
Trojugenas ac tela vides inimica Latinis,
Quos illi bello profugos egere superbo.
Evandrum petimus; ferte hæc, & dicite lectos
Dardaniæ venisse duces, socia arma rogantes.
Obstupuit tanto perculsus nomine Pallas:
Egredere o quicumque es, ait, coramque parentem
Alloquere, ac nostris succede penatibus hospes.
Accepitque manu, dextramque amplexus inhæsit.
Progressi subeunt luco, fluviumque relinquunt.
Tum regem Æneas dictis affatur amicis:
Optime Grajugenum, cui me fortuna precari,
Et vitta comptos voluit prætendere ramos:

INTERPRETATIO.

rebat solemne sacrificium magno filio Amphitryonis & Diis, ante urbem, in silva Simul Pallas filius Evandri, *simul præcipui omnes juvenum, & senatus inops, offerebant thura huic* Deo: *& sanguis calidus fumabat ante altaria. Quando conspexerunt altas naves, &* viros *appelli inter umbrosam silvam, & incurvari in remos tranquillos: terrentur aspectu inopino, & omnes surgunt relictis mensis: quos audax Pallas prohibet abrumpere cæremonias, & ipse correpta hasta currit obviam, & eminus exclamat e tumulo: O Juvenes, quæ causa impulit vos explorare iter incognitum? quo itis? qui* estis secundum *genus? unde* estis secundum *patriam? an pacem huc portatis, an bellum? Tunc pater Æneas sic loquitur e summa puppe, & præfert manu ramum oleæ pacificæ: Cernis Trojanos, & arma infensa Latinis, quos profugos Latini expulerunt bello feroci. Adimus Evandrum, referte* illi *ista, & dicite venisse electos principes Trojæ, implorantes societatem armorum. Pallas obstupuit attonitus tanto nomine: Exi, ait,* o tu *quisquis es, & affare præsens parentem meum, & ingredere domos nostras* ut *hospes. Simul accepit* eum *manu, & perstitit amplectens dexteram. Progredientes intrant silvam, & recedunt a fluvio. Tunc Æneas alloquitur regem amico sermone: Optime Græcorum, cui fortuna voluit me supplicare, & proferre ra-*

NOTÆ.

103. *Amphitryoniadæ.*) Herculi, infra v. 288.

105. *Senatus.*) Concilium senum: quod deinde a Romulo & Romanis vocatum est *senatus*.

110. *Mensis.*) Ubi vescebantur sacris carnibus: & pars hæc erat sacrificii. *De sacrificiis non interrumpendis*, Æn. 3. 405. De *Oliva ramo tæniis ornato, ad pacem petendam*, Æn. 7. 237. De *Dardaniis* ducibus, Æn. 1. 239. De *Penatibus*, pro domo, Æn. 2. 717.

Non equidem extimui, Danaum quod ductor & Arcas,
Quodque a stirpe fores geminis conjunctus Atridis;
Sed mea me virtus, & sancta oracula Divum,
Cognatique patres, tua terris didita fama,
Conjunxere tibi, & fatis egere volentem.
Dardanus, Iliacæ primus pater urbis & auctor,
Electra, ut Graji perhibent, Atlantide cretus,
Advehitur Teucros: Electram maximus Atlas
Edidit, æthereos humero qui sustinet orbes.
Vobis Mercurius pater est, quem candida Maja
Cyllenes gelido conceptum vertice fudit.
At Majam, auditis si quidquam credimus, Atlas,
Idem Atlas generat, cœli qui sidera tollit.
Sic genus amborum scindit se sanguine ab uno.
His fretus, non legatos, neque prima per artem
Tentamenta tui pepigi; meme ipse meumque
Objeci caput, & supplex ad limina veni.
Gens eadem, quæ te, crudeli Daunia bello
Insequitur: nos si pellant, nihil abfore credunt,
Quin omnem Hesperiam penitus sua sub juga mittant,
Et mare, quod supra, teneant, quodque alluit infra.
Accipe, daque fidem: sunt nobis fortia bello

INTERPRETATIO.

mos ornatos tæniis: equidem non metui, quod esses dux *Græcorum, & Aecas, & quod ab origine cognatus duobus Atrei filiis. Sed pietas mea, & sacra monita Deorum, & majoees* nostri *consanguinei, & fama tua sparsa pee* terras *sociaverunt me tibi, &* auctoritate *factoeum impulerunt me* jam *volentem. Dardanus, primus paeens & fundator urbis Trojæ; natus, quemadmodum Græci testantur, Electra* filia *Atlantis, appulsus* est ad *Teucros. Maximus Atlas, qui portat humeeis orbes cælestes, genuit Electram. Mercueins parens* est *vester, quem candida Maja peperit conceptum* in *frigido cacumine Cyllenes. At, si aliquam damus* fidem iis quæ *audivimus, Atlas, idem Atlas qui portat astea cœli, genuit Majam. Ita gens utriusque dividit se ab eodem sanguine. Confisus his* rebus, *non adhibui cum calliditate legationes & prima experimenta tuæ* voluntatis; *ego memet exposui, & accessi supplex ad domum* tuam. *Eadem natio Rutula, quæ te* persequitur *bello inhumano, nos etiam persequitue: si nos ejiciat, nihil putat defuturum, quominus subjiciat sub ditionem suam omnem omnino Italiam; & occupet maee quod allambit* eam *supra, & quod infra. Accipe, & præbe fidem:*

NOTÆ.

129. *Danaum quod, &c.*) De *Danais*, Græcis, Æn. 1. 34. De *Arcadia*. Ecl. 4. 58. De *Atridis*, Atrei filiis, Agamemnone, Æn. 3. 54. & Menelao, Æn. 2. 264. His quomodo conjunctus esset Evander, varie exponit Servius; multi repetunt ex Atlante, cujus septem filiæ fuerunt; quarum ex una & Jove Tantalus Atrei avus prognatus est; ex alia, nempe Maja, Mercurius pater Evandri.

131. *Mea me virtus, &c.*) Conscientia virtutis meæ, qua nihil mihi videbar commisisse, quod odio tuo dignum esset.

134. *Dardanus, &c.*) De *Dardani origine*, Æn. 3. 167. De *Atlante*, Æn. 4. 247. De *Electra & Maja Plejadibus* sororibus, Georg. 1. 138. De *Mercurio*, & *Cyllene* monte Arcadiæ, Æn. 1. 301.

138. *Vobis Mercurius pater est.*) Vel *vobis Arcadibus:* quia natus ille in Arcadia. Vel *vobis Evandro & Pallanti:* diximus enim vers. 51. Mercurium habitum esse patrem Evandri.

146. *Daunia.*) *Rutula*, a Dauno rege, patre Turni, Æn. 7. 714. De *Hesperia*, Æn. 1. 134.

149. *Et mare, quod &c.*) *Superum*, sive Hadriaticum ad septentrionem Italiæ: *inferum* sive Tyrrhenum, ad meridiem.

Pectora, sunt animi, & rebus spectata juventus.
Dixerat Æneas: Ille os oculos-que loquentis
Jamdudum & totum lustrabat lumine corpus.
Tunc sic pauca refert: Ut te, fortissime Teucrum,
Accipio agnoscoque libens! ut verba parentis
Et vocem Anchisæ magni vultumque recordor!
Nam memini Hesiones visentem regna sororis
Laomedontiaden Priamum, Salamina petentem,
Protinus Arcadiæ gelidos invisere fines.
Tum mihi prima genas vestibat flore juventa:
Mirabarque duces Teucros, mirabar & ipsum
Laomedontiaden: sed cunctis altior ibat
Anchises. Mihi mens juvenili ardebat amore
Compellare virum, & dextræ conjungere dextram.
Accessi, & cupidus Phenei sub mœnia duxi.
Ille mihi insignem pharetram, Lyciasque sagittas
Discedens, chlamydemque auro dedit intertextam,
Frænaque bina, meus quæ nunc habet aurea Pallas.
Ergo & quam petitis, juncta est mihi fœdere dextra:
Et lux cum primum terris se crastina reddet,
Auxilio lætos dimittam, opibusque juvabo.
Interea sacra hæc, quando huc venistis amici,
Annua, quæ differre nefas, celebrate faventes
Nobiscum, & jam sociorum assuescite mensis.

INTERPRETATIO.

sunt nobis corpora robusta ad bellum, sunt animi, & juvenes insignes rebus gestis: *Æneas* sic *dixerat: Evander jam diu circumspiciebat oculis vultum & oculos & omne corpus dicentis. Tunc ita respondet pauca: O generosissime Trojanorum, quam libenter agnosco te & excipio! quam* bene *reminiscor sermonem & vocem & speciem magni patris* tui *Anchisæ! Nam memini Priamum, filium Laomedontis, invisentem regnum sororis* suæ *Hesiones, & euntem Salamina, continuo* itinere *perlustrasse frigidam regionem Arcadiæ. Tunc prima juventus tegebat mihi malas lanugine: & admirabar principes Trojanos, & ipsum Laomedontis filium: sed Anchises incedebat sublimior omnibus. Animus fervebat mihi juvenili desiderio alloquendi hominem, & sociandi dextram dextræ. Adivi* eum, *& cupidus deduxi eum ad urbem Pheneum. Ille abiens donavit mihi illustrem pharetram, & sagittas Lycias, & chlamydem intextam auro, & fræna duo aurea, quæ meus* filius *Pallas modo habet. Itaque hæc etiam dextra, quam rogatis, jam a me sociata est fœdere* vobiscum: *& quando primum dies crastina se referet terris, remittam vos refectos subsidio, & adjuvabo viribus* meis. *Interim, quandoquidem accessistis huc* ut *amici, perficite benevoli nobiscum hæc annua sacrificia, quæ non licet differre, & jam inde*

NOTÆ.

157. *Hesiones, &c.*) *Hesione* Laomedontis filia, uxor Telamonis *Salaminis* insulæ rex inter Peloponnesum & Atticam, Æn. 3. 470. De *Arcadia*, Ecl. 4. 58.

Visentem regna sororis Priamum.) Alii non visentem animi causa; sed captivum illuc abductum a Telamone sororis marito ajunt: ut jam dictum, Æn. 3. 476. De *Laomedonte* Priami patre, Georg. 1. 502.

165. *Phenei.*) *Pheneum*, vel *Pheneus*, Arcadiæ, urbs & lacus, apud Cyllenem montem. De *Lycia* regione, cujus commendabantur sagittæ & pharetræ, Æn. 4. 143. De *chlamyde*, sopravesta, Æn. 3. 484.

Hæc ubi dicta: dapes jubet & sublata reponi
Pocula, gramineoque viros locat ipse sedili:
Præcipuumque toro & villosi pelle leonis
Accipit ÆNeam, solioque invitat acerno.
Tum lecti juvenes certatim aræque sacerdos
Viscera tosta ferunt taurorum, onerantque canistris
Dona laboratæ Cereris, Bacchumque ministrant.
Vescitur ÆNeas, simul & Trojana juventus,
Perpetui tergo bovis & lustralibus extis.
Postquam exempta fames, & amor compressus edendi,
Rex Evandrus ait: Non hæc sollemnia nobis,
Has ex more dapes, hanc tanti numinis aram,
Vana superstitio veterumque ignara Deorum
Imposuit: sævis, hospes Trojane, periclis,
Servati facimus, meritosque novamus honores.
Jam primum saxis suspensam hanc aspice rupem;
Disjectæ procul ut moles, desertaque montis
Stat domus, & populi ingentem traxere ruinam.
Hic spelunca fuit vasto submota recessu,
Semihominis Caci facies quam dira tenebat,
Solis inaccessam radiis: semperque recenti

INTERPRETATIO.

assuescite epulis sociorum. Postquam hæc dicta fuerunt, *imperat cibos & pocula subducta referri, & ipse constituit homines in herbida sede, & admittit principem Æneam in torum & pellem setosi leonis, & inducit in solium ex acere. Tunc juvenes electi & sacerdos aræ certatim portant viscera tosta taurorum: & accumulant in calathis munera confecti panis, & proferunt vinum. Æneas, & simul Trojana juventus comedit dorsum longi bovis & viscera piacularia. Postquam fames ablata fuit, & cupido comedendi satiata, rex Evander dixit: Non superstitio falsa, & inscia Deorum antiquorum, induxit nobis has cæremonias, has epulas ex consuetudine, hæc altaria tanti Dei: exequimur istud, o hospes Trojane, erepti e gravibus periculis, & renovamus meritum cultum. Considera nunc primo hanc rupem sustentatam saxis: quemadmodum moles longe disruptæ, & domus* in *monte stat vacua, & saxa accumulaverunt magnam ruinam. Hic fuit caverna subducta* in *longam profunditatem: quam dira species Caci semihominis occupabat, inviam luci Solis;*

NOTÆ.

175. *Sublata... pocula.*) Metu navium adventantium. De *toris*, herbeis sedilibus, Æn. 3. 224. *Acerno*, ex acere arbore, *acero*. De more *sedendi* ad mensam, Æn. 1. 702. De *assis* & *elixis* carnibus, Æn. 1. 215. De *Cerere*, pro pane, Æn. 1. 181. De *Baccho*, pro vino, Ecl. 6. 69.

183. *Perpetui tergo bovis, &c.*) Boves constat integros ad ignem & epulas apponi solitos apud veteres: apud Homerum aliosque apponi præcipue viris principibus *dorsum*, illudque *διηνεκὲς longum, continuum, porrectum*: quod hic *perpetuum* dicitur. *Exta lustralia*: quæ religiose comesa, *lustrare*, idest purgare putabantur, Æn. 5. 279. De *extis*. Æn. 4. 64.

185. *Evandrus.*) Græca forma Εὔανδρος, Latina, *Evander*.

187. *Veterum ignara Deorum.*) Non colimus Herculem, recentiorem Deum, contemptu antiquiorum & majorum Deorum, quales Jupiter, Apollo, &c.

194. *Semihominis Caci, &c.*) Media parte fera, media homo fuisse dicitur: nihil tamen ei affingit Virgilius ex fera, præter villosum pectus, infra v. 266. Huic Propertius tribuit tria capita, lib. 4. 9. Livius pastorem ait fuisse ferocem viribus. Nomen a κακός malus. De *Geryone tergemino*, ejusque bobus ab Hercule direptis, Æn. 7. 662. De *Alcide* nomine Herculis, infra v. 288.

Semihominis, &c.) Sic restituit N. Heinsius ex MSS. *Facies Caci*, id est, *Cacus tenebat*. Sic Æn. 3. 591. *Ignoti nova forma viri .... manus ad litora tendit*. Id est, *vir ignotus manus tendit*.

Cæde tepebat humus: foribusque affixa superbis
Ora virum tristi pendebant pallida tabo.
Huic monstro Vulcanus erat pater: illius atros
Ore vomens ignes, magna se mole ferebat.
Attulit & nobis aliquando optantibus ætas
Auxilium adventumque Dei: nam maximus ultor,
Tergemini nece Geryonis spoliisque superbus,
Alcides aderat: taurosque hac victor agebat
Ingentes: vallemque boves amnemque tenebant.
At furis Caci mens effera, ne quid inausum
Aut intentatum scelerisve dolive fuisset,
Quattuor a stabulis præstanti corpore tauros
Avertit, totidem forma superante juvencas.
Atque hos, ne qua forent pedibus vestigia rectis,
Cauda in speluncam tractos, versisque viarum
Indiciis raptos, saxo occultabat opaco.
Quærentem nulla ad speluncam signa ferebant.
Interea cum jam stabulis saturata moveret
Amphitryoniades armenta, abitumque pararet:
Discessu mugire boves, atque omne querelis
Impleri nemus, & colles clamore relinqui:
Reddidit una boum vocem, vastoque sub antro
Mugiit, & Caci spem custodita fefellit.
Hic vero Alcidæ furiis exarserat atro
Felle dolor: rapit arma manu, nodisque gravatum
Robur, & aerii cursu petit ardua montis.

INTERPRETATIO.

& terra semper illic *calida* erat *stragibus novis: & capita hominum fixa ad crudeles portas pendebant liventia tristi sanie. Vulcanus erat parens hujus monstri:* monstrum *eructans ore nigros ignes Vulcani, offerebat se vasta mole. Tandem tempus attulit nobis cupientibus opem & præsentiam Dei. Nam venit Hercules, illustris vindex, insignis morte & spoliis Geryonis tricorporis: & victor pellebat* per *hanc* regionem *tauros magnos: & boves implebant vallem & fluvium. Sed animus latronis Caci concitatus, ne super esset quicquam criminis aut fraudis quod non auderet aut tentaret, abducit a stabulis quatuor tauros eximio corpore, totidem vaccas pulchriore specie. Et ne aliqua vestigia restarent ex ungulis rectis, hos abductos cauda in cavernam, & raptos aversis signis viæ, abscondebat vasta rupe. Nulla signa ducebant ad cavernam* eum qui *quæsivisset. Interim cum Hercules educeret e stabulis armenta jam saturata, & præpararet discessum: boves* in *egressu* cœperunt *boare, & tota silva* cœpit *repleri questibus, & colles* cœperunt *deseri* cum *clamore. Una vaccarum remisit clamorem, & sub caverna spatiosa reboavit, & inclusa frustravit spem Caci. Tunc autem Herculi dolor inflammatus* est in *iras nigra bile: sumit manu arma, & gravem nodis truncum, & currendo contendit* ad *alta montis. Tunc primo nostri*

NOTÆ.

205. *Furis.*) Alibi *furiis*: sed ex veteribus codicibus ita emendavimus, duce Pierio.

219. *Atro felle dolor.*) *Felle*, pro *bile*, in qua videtur poeta iracundiam ponere.

220. *Arma.... nodisque gravatum Robur.*) Vel eandem rem dixit, *clavam, qua ipsius erant arma*: vel *alia arma præter clavam*, nempe sagittas; quia v. 249. *desuper Alcides telis premit.* De *robore*, gravi ligno, Georg. 1. 162. De *Euro*, vento orientali, Georg. 1. 371.

Tum primum nostri Cacum videre timentem,
Turbatumque oculis. Fugit ilicet ocior Euro,
Speluncamque petit; pedibus timor addidit alas.
Ut se se inclusit, ruptisque immane catenis
Dejecit saxum, ferro quod & arte paterna
Pendebat, fultosque emuniit obice postes:
Ecce furens animis aderat Tirynthius, omnemque
Accessum lustrans, huc ora ferebat & illuc,
Dentibus infrendens. Ter totum fervidus ira
Lustrat Aventini montem, ter saxea tentat
Limina nequicquam; ter fessus valle resedit.
Stabat acuta silex, præcisis undique saxis,
Speluncæ dorso insurgens, altissima visu,
Dirarum nidis domus opportuna volucrum.
Hanc, ut prona jugo lævum incumbebat ad amnem,
Dexter in adversum nitens concussit, & imis
Avulsam solvit radicibus: inde repente
Impulit, impulsu quo maximus insonat æther,
Dissultant ripæ, refluitque exterritus amnis.
At specus, & Caci detecta apparuit ingens
Regia, & umbrosæ penitus patuere cavernæ.
Non secus ac si qua penitus vi terra dehiscens
Infernas reseret sedes, & regna recludat
Pallida, Diis invisa; superque immane barathrum
Cernatur, trepidentque immisso lumine Manes.

INTERPRETATIO.

homines *aspexerunt Cacum metuentem & visu turbatum. Statim fugit celerior Euro, & currit* ad *cavernam: metus adjunxerat pennas pedibus. Postquam clausit se; & fractis vinculis demisit saxum ingens, quod pendebat ferro & arte patris* Vulcani; *& munivit portam defensam* hoc *obstaculo: ecce Hercules adest furiosus animo, & considerans omnem aditum immittit oculos huc & illuc, frendens dentibus. Ter ardens furore circuit totum montem Aventinum: ter invadit frustra saxeas portas; ter sedit lassus* in *valle. Erat rupes acuta, saxis undequaque accisis, erecta e dorso cavernæ, visu excelsissima, latebra accommoda nidis avium funestarum. Cum* illa *jugo curva penderet in fluvium* sibi *sinistrum;* Hercules *commovit illam & abrupit erutam intimis radicibus, connixus* ab *dextra* parte *in* partem *oppositam; deinde statim propulit, quo pulsu magnum cœlum sonuit, ripæ dissiluerunt, & fluvius territus retrogressus est. At spelunca & magna aula Caci apparuit detecta, & antra tenebrosa intime aperta sunt. Non aliter quam si terra per vim intime difracta aperiat domos infernas, aperiat regna pallida, inaspecta a Diis, &* si *immanis vorago desuper aspiciatur, & um-*

NOTÆ.

226. *Arte paterna.*) Cyclopes enim, ministri Vulcani, artem reperisse dicuntur muniendarum urbium, Æn. 6. 630. *Tirynthius*, nomen Herculis, Æn. 7. 662. *Aventinus mons*, Æn. 7. 657. Diximque *montem Aventini*, qua forma *urbem Patavi*, Æn. 1. 251.

235. *Dirarum volucrum.*) Bubonum, Corvorum, &c.

236. *Lævum.*) *Aventinus*, nunc *Monte di S. Sabina*, Tyberim habet ad occidentem, quam Virgilius sinistram montis partem appellat: Hercules igitur stabat ad orientem illius rupis quæ erat in monte: si quidem *dexter in adversum*. De *sinistra & dextra*, Ecl. 9. 15. De *Barathro*, Æn. 3. 421. De *Manibus*, Georg. 3. 469. Æn. 6. 743. De verbo, *radere*, Georg. 3. 374.

Ergo insperata deprensum in luce repente,
Inclusumque cavo saxo, atque insueta rudentem,
Desuper Alcides telis premit, omniaque arma
Advocat, & ramis vastisque molaribus instat.
Ille autem (neque enim fuga jam super ulla pericli est)
Faucibus ingentem fumum, mirabile dictu,
Evomit: involvitque domum caligine cæca,
Prospectum eripiens oculis: glomeratque sub antro
Fumiferam noctem, commixtis igne tenebris.
Non tulit Alcides animis, seque ipse per ignem
Præcipiti jecit saltu, qua plurimus undam
Fumus agit, nebulaque ingens specus æstuat atra.
Hic Cacum in tenebris incendia vana vomentem
Corripit in nodum complexus: & angit inhærens
Elisos oculos, & siccum sanguine guttur.
Panditur extemplo foribus domus atra revulsis:
Abstractæque boves, abjuratæque rapinæ
Cœlo ostenduntur: pedibusque informe cadaver
Protrahitur: nequeunt expleri corda tuendo
Terribiles oculos, vultum, villosaque setis
Pectora semiferi, atque exstinctos faucibus ignes.
Ex illo celebratus honos, lætique minores
Servavere diem, primusque Potitius auctor,

INTERPRETATIO.

bræ tremant luce infusa. Itaque Hercules desuper urget jaculis Cacum *subito interceptum in lumine inopino, & clausum* in *rupe cava, & vociferantem insueto* modo: *& adhibet cuncta arma, & opprimit ramis, & magnis lapidibus. Ille vero (nam nullum jam restat effugium discriminis) emittit gutture magnum fumum,* res *miranda dictu; & implet totam speluncam obscuris tenebris, auferens visum oculis, & colligit sub spelunca noctem fumidam, mistis tenebris* cum *flamma. Hercules* præ *ira non toleravit* hoc: *& ipse immisit se præcipiti saltu per flammas, qua* parte *multus fumus impellit* se *in undam, & magna spelunca exhalat nigram nubem. Tum apprehendit* Cacum *evomentem in tenebris inutiles ignes, comprimens* eum *in nodum, & incumbens stringit oculos extrusos, & jugulum aridum* sine *sanguine. Statim aperitur nigra spelunca portis fractis, & exponuntur luci vaccæ abductæ & prædæ ablatæ cum perjurio, & fædum cadaver raptatur pedibus: animi nequeunt satiari, spectando oculos horribiles, & faciem & pectus semiferi* Caci *hispidum pilis, & ignes extinctos in gutture. Ab illo tempore solemnis est gloria* Herculis, *& posteri gaudentes coluerunt* hunc *diem: &*

NOTÆ.

250. *Molaribus.*) Saxis grandibus, quæ molarum instar essent.

257. *Undam fumus agit.*) Vaporem, in modum undæ erumpentem, Georg. 2. 462.

265. *Abjurataque rapinæ.*) Juxta Servium, *per vim retentæ*: juxta Gentulem, *emptæ absque persoluto pretio*: juxta Germanum & alios, quibus assentior, *quas quis habere se negat cum juramento & perjurio.*

269. *Potitius, &c.*) Livius lib. 1. ait post cædem Caci, tum primum bove eximia de grege capta sacrum Herculi factum. *Adhibitis ad ministerium dapemque Potitiis ac Pinariis, quæ tum familiæ maxime inclyta ea loca incolebant. Forte ita evenit, ut Potitii ad tempus præsto essent, iisque exta apponerentur: Pinarii extis adesis ad ceteram venirent dapem. Inde institutum mansit, donec Pinarium genus fuit, ne extis solemnibus vescerentur. Potitii, ab Evandro edocti, antistites sacri ejus per multas ætates fuerunt, donec tradito servis publicis solemni familiæ ministerio, genus Potitiorum in pœnam interiit.* Quod excidium Potitiæ familiæ contigit sub Appio Claudio Censore, anno U. C. 442. Pinarium durasse ad usque Maximini tempora censet Cerda-

Et domus Herculei custos Pinaria Sacri,
Hanc aram luco statuit, quæ maxima semper
Dicetur nobis, & erit quæ maxima semper.
Quare agite, o juvenes, tantarum in munere laudum,
Cingite fronde comas, & pocula porgite dextris:
Communemque vocate Deum, & date vina volentes.
Dixerat: Herculea bicolor cum populus umbra
Velavitque comas, foliisque innexa pependit:
Et sacer implevit dextram scyphus. Ocius omnes
In mensam læti libant, Divosque precantur.
Devexo interea propior fit vesper Olympo:
Jamque sacerdotes, primusque Potitius, ibant
Pellibus in morem cinctis flammasque ferebant,
Instaurant epulas, & mensæ grata secundæ
Dona ferunt, cumulantque oneratis lancibus aras.
Tum Salii ad cantus, incensa altaria circum,
Populeis adsunt evincti tempora ramis.
Hic juvenum chorus; ille senum, qui carmine laudes

INTERPRETATIO.

primus institutor Potitius, & familia Pinaria, ministra Herculei sacrificii, collocavit hanc aram in hac *silva, quæ* ara *semper dicetur a nobis maxima, & quæ semper erit maxima. Agite igitur, o juvenes: in celebratione tantæ virtutis, coronate capillos foliis, & proferte manibus pocula, & invocate Deum communem, & offerte ei vina libenti* animo. Sic *dixerat: cum populus* arbor *gemini coloris, & texit capillos* omnium *umbra Herculea, & pependit implicata frondibus, & sacrum poculum replevit dextram* manum. *Statim omnes hilares projiciunt vinum in mensam, & orant Deos. Interim occiduo cælo vesper fit vicinior, & jam sacerdotes, & primus Potitius, incedebant cincti pellibus juxta consuetudinem, & portabant faces. Renovant convivium, & portant jucunda munera mensæ secundæ, & operiunt altaria patinis plenis. Tunc Salii circa aras flammantes accedunt inter cantus, coronati* circa *capita ramis populeis. Hic est chorus juvenum,*

NOTÆ.

danus, sed fallitur, siquidem ex hoc loco patet jam Livii ætate excisam fuisse. *Potitios* inde dictos quidem putant, quod extis *potirentur*: *Pinarios*, a πεῖνα *fames*. Sed nugari mihi videntur.

271. *Aram .... quæ maxima, &c.*) Apud Livium lib. 1. sic Evander Herculem alloquitur: *Jove nate Hercules, salve: te mihi mater, veridica interpres Deum auctarum cælestium numerum cecinit, tibique aram hic dicatam iri, quam opulentissima olim in terris gens maximam vocet, tuoque ritu colat. Dextra Herculei data: accipere se omen, impleturumque fata, ara condita, atque dicata, ait.* Aram illam in foro boario Romæ perstitisse memorat Ovid. Fast. 1. 585. Erat autem forum boarium inter montem Aventinum, Palatinum, & Capitolinum.

275. *Communem Deum.*) Dii *communes* vocantur, qui coluntur ab omnibus populis: Mars propter bellum, Mercurius propter artes, Hercules propter debellata ubique monstra. Et singulariter Hercules, qui Arcadibus, Italis, ac Trojanis perinde venerandus erat. De *populo*, arbore viridi & pallida, Herculi sacra, *pioppo*, Ecl. 7. 61.

278. *Scyphus, &c.*) Græca vox σκύφος vas amplum, Herculi præcipue addictum, ut *cantharus*, Baccho, ex Macrob. De *libatione in mensam*, Æn. 1. 740.

282. *Pellibus in morem cincti.*) Vel in morem pastoritiæ vitæ, & Panos Arcadum Dei, vel potius in morem Herculis, qui leonis pelle indutus erat. De *instauratione* & renovatione epularum per *secundas mensas*, ubi poma, bellaria, placentæ, Æn. 1. 727.

284. *Lancibus.*) *Lanx*, patina est, a *latitudine* dicta.

285. *Salii.*) Primo instituti a Numa, duodecim numero e patricio genere; duplicati deinde a Tullo Hostilio: armati saltabant ad tibiæ modulos: concussis hasta brevibus scutis, quæ ancilia vocabant. Nomen a *saliendo*: unde licet a Numa instituti sint, & in honorem Herculis inducuntur a Virgilio, qui vim nominis, non rationem temporis spectavit.

Herculeas & facta ferunt; ut prima novercæ
Monstra manu, geminosque premens eliserit angues:
Ut bello egregias idem disjecerit urbes,
Trojamque, Oechaliamque: ut duros mille labores
Rege sub Eurystheo, fatis Junonis iniquæ,
Pertulerit. Tu nubigenas, invicte, bimembres,
Hylæumque, Pholumque manu; tu Cressia mactas
Prodigia, & vatum Nemeæ sub rupe leonem.
Te Stygii tremuere lacus: te janitor Orci,
Ossa super recubans antro semesa cruento.
Nec te ullæ facies, non terruit ipse Typhoeus
Arduus, arma tenens: non te rationis egentem
Lernæus turba capitum circumstetit anguis.
Salve, vera Jovis proles, decus addite Divis:

INTERPRETATIO.

ille senum, qui cantu memorant laudes & gesta Herculis. Quemadmodum stringens occiderit manu prima monstra novercæ, & duos serpentes: quemadmodum idem everterit bello illustres urbes, & Trojam & Oechaliam; quemadmodum toleravit labores mille asperos, sub rege Eurystheo, per potestatem Junonis infensæ. Tu, o heros insuperabilis, occidis manu filios nubis bino corpore, & Hylæum & Pholum, & monstra Cretica, & immanem leonem sub rupe Nemeæ. Flumina Stygia te timuerunt: te janitor inferorum, jacens in *antro sanguinolento super ossa semivorata. Nec te species ullæ terruerunt, non terruit ipse Typhoeus, sublimis, intendens arma: non hydra Lernæa* magna *multitudine capitum circumcinxit te inopem consilii. Salve, vera progenies Jovis, ad-*

NOTÆ.

288. *Ut prima noverca, &c.*) *Hercules* Jovis filius & Alcmenæ, quæ Amphitryonis Thebani uxor erat, Junonis novercæ odio multis laboribus expositus est: unde cum *Alcides* vocaretur, ab *Alceo* Amphitryonis patre, vocatus est Ἡρακλῆς *Hercules*, ab Ἥρα *Juno* & κλέος *gloria*. Præcipui ejus labores hic recensentur. I. Cum esset in cunis, immissos a Junone angues duos olisit. II. Trojam cepit sub Laomedonte, ob negatam sibi mercedem liberatæ a ceto Hesiones, Georg. 1. 502. Æn. 5. 476. III. Cum Eurytus Oechaliæ rex in Thessalia, Iolen filiam ipsi promisisset uxorem, & postea denegasset, urbem diruit. IV. Antequam nati essent Hercules, & Eurystheus Mycenarum rex: cum esset in fatis, hunc alteri serviturum, qui posterior natus esset; effecit Juno, ut Hercules posterior nasceretur, quare subditus Eurystheo ab eodem ad laboriosissimas expeditiones missus est: Juno hic *iniqua*, dicitur, non quidem *injusta*, quod in hymno impium fuisset, sed *infesta*, *infensa*. *Fata* sumuntur hic pro *auctoritate* & *voluntate* Junonis: sic ait ipsa Juno, Æn. 7. 293. *Fatis contraria nostris fata Phrygum*. V. Cum hospitio benigne exceptus esset a Pholo Centauro, & Centauri alii ad vini Herculi appositi odorem hostiliter incurrissent: dicitur eos sagittis confixisse. Virgilius tamen Pholum non ut hospitem, sed ut hostem ejus memorat. *Bimembres* fingebantur Centauri, superiore parte humana, inferiore equina, Æn. 6. 286. *Nubigenæ*, quia nube & Ixione geniti, Georg. 3. 38. VI. Taurum agros Cretensium populantem non occidit quidem, sed ad Eurystheum adduxit. Hunc ajunt quidam immissum a Neptuno, quem Minos Cretæ rex offenderat: alii taurum fuisse, qui Europam Minois matrem in Cretam transtulerat: alii taurum cujus amore insanierat Pasiphae Minois uxor, Æn. 6. 24. VII. Leonem, in silva Nemea, prope Cleonas Argiæ urbem in Peloponneso, cum neque sagittis neque impacta clava occidere posset, unguibus apprehensum dissecuit; ejusque pellem, quod non esset ferro penetrabilis, in vestem sibi assumpsit. VIII. Per Tænari promontorii antrum ingressus ad inferos, Cerberum canem, ad solium Plutonis metu fugientem, inde pertraxit ad Eurystheum, & reducere jussus est, Æn. 6. 395. De *Stygiis aquis & Orco*, Æn. 6. 323. IX. Diis magno præsidio fuit contra Gigantes cœlum aggressos: quorum inter præcipuos fuit Typhoeus, de quo Georg. 1. 279. Æn. 9. 716. Ita Apollodorus. Unde patet vanitas fabularum, quæ eundem Herculem circa Eurysthei Theseique tempora florentem, jam inde a Gigantei belli ætate fuisse inter Deos docent. X. Hydram serpentem in aquis & terra vivacem, cui nomen ab ὕδωρ *aqua*, in Lerna palode degentem, Mycenas inter & Argos; capitibus septem, aut juxta alios, quinquaginta terribilem, quorum quoties unum abscissum erat, toties alia duplicato numero pullulabant, admoto ad singula vulnera igni tandem interfecit. XI. Cum Dejanira ejus uxor suspectos haberet ejus in Iolen amores, misit ad eum vestem Nessi Centauri infectam sanguine, cui vim inesse audiverat ad amorem excitandum: quam ille cum induisset, indeque sparso per membra incendio, vim doloris pati non posset, excitata & succensa pyra in Oeta monte Thessaliæ, in eam immisit sese, &

sic

Et nos, & tua dexter adi pede sacra secundo.
Talia carminibus celebrant; super omnia Caci
Speluncam adjiciunt, spirantemque ignibus ipsum.
Consonat omne nemus strepitu, collesque resultant.
Exin se cuncti divinis rebus ad urbem
Perfectis referunt. Ibat rex obsitus ævo:
Et comitem AEneam juxta natumque tenebat
Ingrediens, varioque viam sermone levabat.
Miratur, facilesque oculos fert omnia circum
AEneas, capiturque locis, & singula lætus
Exquiritque auditque virum monimenta priorum.
Tum rex Evandrus, Romanæ conditor arcis:
Hæc nemora indigenæ Fauni Nymphæque tenebant,
Gensque virum truncis & duro robore nata:
Queis neque mos, neque cultus erat: nec jungere taurôs,
Aut componere opes norant, aut parcere parto;
Sed rami, atque asper victu venatus alebat.
Primus ab æthereo venit Saturnus Olympo,

INTERPRETATIO.

juncte Diis quasi *bonor* eorum, *veni pede prospero* ad *nos & ad tua sacrificia propitius. Memorant talia cantibus: super cætera addunt cavernam Caci & ipsum exhalantem flammas*. Tota *silva resonat strepitu, & colles resiliunt, Deinde absolutis cæremoniis divinis omnes redeunt ad urbem. Rex obrutus senio incedebat, & ambulans habebat prope se Æneam comitem & filium* suum, *& solabatur* laborem *itineris multiplici colloquio. Æneas admiratur, & emittit leves oculos circa omnia, & delectatur* aspectu *locorum, & gaudens petit discitque singula vestigia veterum hominum. Tunc Rex Evander, fundator arcis, quæ* deinde fuit *Romana*, ait: *Fauni & Nymphæ, natæ in illis locis, occupabant has silvas, & natio hominum orta truncis & duris arboribus, quibus neque consuetudines, neque cultus erat: nec sciebant alligare tauros* jugo, *aut colligere divitias, aut moderate uti* rebus *partis; sed arbores & venatus durus victu nutriebat* eos. *Saturnus*

NOTÆ.

sic expurgatus omni contage mortali, transiisse ad Deos creditus est.

302. *Dexter.*) *Propitius*; de hac voce in bonam partem, Ecl. 5. 16.

307. *Obsitus ævo.*) Plautus in Menæchmis, Act. 5. 2. 4. *Consitus sum senectute*, id est, *plenus annis*: quia agri *consiti*, sive *obsiti* frugibus *pleni* sunt frugibus. Ita plerique omnes. Ego explico *sparsus senectute*, sive *canis*, quia, quæ *seruntur*, *sparguntur*: & jam dixit Virgilius Æn. 5. 416. *Temporibus geminis canebat sparsa senectus*, & sane sic explicandus est Lucretius lib. 2. 210. *Sol etiam summe de vertice dissipat omnis Ardorem in pratis, & lumine conserit arva*, id est, *lumine spargit arva*.

313. *Romanæ conditor arcis.*) Conditor oppiduli in Palatino monte, ut diximus v. 51. cujus in ruinis Romulus deinde prima Romanæ urbis initia constituit, loco quadratam in formam munito. Livius, Plutarchus, Festus, &c.

314. *Indigenæ Fauni, &c.*) Videtur hic per *Indigenas* intelligere *Aborigines populos*, eosque primos statuere Italiæ incolas, ut diximus Æn. 7. 181. & ita censet Justinus. Quamquam probabilius putat Cluverius primos fuisse Siculos, Aborigines vero Siculis posteriores & aliunde advectos, nempe ex Arcadia; unde sacra eo intulerint Panos & Fauni, qui ab Arcadibus pastoritiæ vitæ deditis colebantur. De *Faunis*, Ecl. 6. 27. De *Nymphis*, Ecl. 2. 46.

315. *Robore nata.*) Cum enim in cavis arborum truncis primo habitarent, inde nati putabantur. De *robore*, ligno, Georg. 1. 162.

319. *Primus ab, &c.*) *Saturnus*, Cretensis rex a Jove filio primum liberatus e manibus Titanum, qui eum orta de regnandi jure controversia carcere incluserant: monente oraculo, ut a filio sibi caveret, cum eidem strueret insidias, occupatus a filio & e regno ejectus, navi in Italiam venit: ibique exceptus a Jano antiquissimo rege, populos cum eo composuit legibus: unde propter morum castitatem e cœlo venisse creditus est, & aureum nomen suo sæculo fecit. *Latium* Italiam appellavit, quod in ea contra filii insidias latuisset. *Primus* venisse in Italiam ex aliis regionibus dicitur a Virgilio, qui putat Janum & Aborigines fuisse primos

Arma Jovis fugiens, & regnis exsul ademptis.
Is genus indocile ac dispersum montibus altis
Composuit, legesque dedit: Latiumque vocari
Maluit, his quoniam latuisset tutus in oris.
Aurea, quæ perhibent, illo sub rege fuerunt
Sæcula: sic placida populos in pace regebat.
Deterior donec paullatim ac decolor ætas,
Et belli rabies, & amor successit habendi.
Tum manus Ausonia, & gentes venere Sicanæ:
Sæpius & nomen posuit Saturnia tellus.
Tum reges, asperque immani corpore Tybris;
A quo post Itali fluvium cognomine Tybrim
Diximus; amisit verum vetus Albula nomen.
Me pulsum patria, peragique extrema sequentem,
Fortuna omnipotens & ineluctabile fatum
His posuere locis: matrisque egere tremenda
Carmentis Nymphæ monita, & Deus auctor Apollo.
Vix ea dicta: dehinc progressus, monstrat & aram,

INTERPRETATIO.

primus venit ab Olympo cœlesti, fugiens arma Jovis, & profugus erepto imperio. Hic congregavit gentem immansuetam & diffusam per *montes excelsos, & imposuit* ei *leges, & voluit appellari Latium, quod tuto occultatus fuisset in hac regione. Aurea ætas, de qua loquuntur, fuit sub illo rege: ita continebat populos in tranquilla pace. Donec subrepsit sensim sæculum pejus & alterius coloris, & furor belli, & cupiditas possidendi. Tunc venerunt turmæ Ausoniæ, & nationes Siculæ, & Saturnia regio sæpe mutavit nomen. Tunc* venerunt *reges, & Tybris ferox vasto corpore, a quo deinde* nos *Itali appellavimus flumen nomine Tybrim, & vetus Albula perdidit proprium nomen. Fortuna omnipotens & fatum inevitabile constituerunt his* in *sedibus me, ejectum e patria, & quærentem ultima* spatia *maris, & terrifica vaticinia Carmentis Nymphæ matris* meæ, *& Deus Apollo suasor duxerunt* me. *Vix ea prolata* fuerunt:

N O T Æ.

loci indigenas, a quibus Saturnus exceptus est. De *Latio*, Æn. 7. 54. De *Olympo* monte, pro cœlo, Ecl. 5. 56.

526. *Decolor ætas.*) *Argentea*, ab *auro* colore deficiens; tum *ærea & ferrea*, Georg. 1. 125.

528. *Ausonia, &c.*) Et hinc patet, inter Italiæ populos non eum a Virgilio temporis ordinem statui, qui a scriptoribus reliquis statuitur, quamquam fateor confusa admodum hic esse omnia, nec sibi constare scriptores. Diximus enim *Siculos*, qui & *Sicani* deinde dicti sunt, primos fuisse Latii & Sabinæ regionis incolas, eosque indigenas, Æn. 7. 794. *Ausones* vero, primos item & indigenas habitatores Italiæ, fretum versus Siculum, Æn. 7. 54. Virgilius vero censet utrosque esse advenas, Saturno posteriores. Tum hic alter etiam notatur Virgilii error, quod Saturni ætatem ab Evandri Latinique temporibus hic longe removet: cum effluxisse ab eo videatur ætatum quadruplex mutatio, aureæ, argenteæ, æreæ, ferreæ; tamen Æn. 7. 47. Saturnum Latini proavum facit.

530. *Asperque immani corpore Tybris, &c.*) Rex Tuscorum; qui occisus juxta fluvium Albulam, huic nomen reliquit suum. Ita Festus & alii. Livius tamen & Ovidius hoc nomen repetunt a Tyberino Albanorum rege, qui eo demersus est. Oritur in Apennini jugis, in septentrionali Etruriæ parte juxta Umbros: divitditque totam Etruriam, seu Tusciam ad Orientem ab Umbris, Sabinis, & Latio: unde quia Tuscis maxime objicitur, dicitur a Poetis *Tuscus amnis*, potius quam *Sabinus* aut *Latinus*. Evolvitur in mare Tuscum sive Tyrrhenum duobus ostiis: ad orientale ostium urbs est *Ostia*; prope occidentale urbs *Portus*.

536. *Carmentis, &c.*) Seu *Carmenta*, matris Evandri, quæ Græcis dicta *Themis* juxta Dionys. aut *Nicostrata* juxta Solinum; Latinis dicta est *Carmenta*, quia futura *carmina* evulgabat. De *Apolline* vaticiniorum præside, Ecl. 3. 104.

537. *Progressus.*) Ex ripa orientali Tyberis & radicibus Aventini progressus ad septentrionem, quo loco spectabat Aventinum ad meridiem, Capitolinum ad septentrionem, Palatinum ad orientem: ibidemque forum fuit deinde boarium, ubi ara Herculis maxima.

Aram.) Vel *Maximam* Herculis, supra, v. 275. Vel aram ipsius *Carmentæ*, juxta Carmentalem portam, sub Capitolino monte, de qua Dionys. lib. 1.

Ro-

Et Carmentalem Romano nomine portam :
Quam memorant Nymphæ priscum Carmentis honorem,
Vatis fatidicæ : cecinit quæ prima futuros
Æneadas magnos, & nobile Pallanteum.
Hinc lucum ingentem, quem Romulus acer asylum
Rettulit, & gelida monstrat sub rupe Lupercal,
Parrhasio dictum Panos de more Lycæi.
Necnon & sacri monstrat nemus Argileti,
Testaturque locum, & letum docet hospitis Argi.
Hinc ad Tarpejam sedem & Capitolia ducit,
Aurea nunc, olim silvestribus horrida dumis.
Jam tum relligio pavidos terrebat agrestes
Dira loci : jam tum silvam saxumque tremebant.
Hoc nemus, hunc, inquit, frondoso vertice collem,
(Quis Deus, incertum est) habitat Deus. Arcades ipsum
Credunt se vidisse Jovem : cum sæpe nigrantem
Ægida concuteret dextra, nimbosque cieret,

INTERPRETATIO.

deinde progrediens, ostendit & aram, & portam Carmentalem, quod *nomen* est *Romanum*, *quam narrant* esse *antiquum honorem Carmentis, vatis aperientis fata, quæ prima prædixit, Romanos illustres evasuros, & Pallanteum celebre* fore. *Postea ostendit magnam silvam, quam Romulus acer* deinde *convertit in asylum, & ostendit Lupercal sub frigida rupe, appellatum ex cultu Arcadico Panos Lycæi. Præterea ostendit quoque sacram silvam Argileti, & attestatur locum ipsum, & narrat mortem hospitis Argi. Inde ducit* eum *ad locum Tarpejum & Capitolia*, quæ *jam* sunt, *quondam* erant *aspera dumis incultis. Jam tunc horrida sanctitas* hujus *loci terrefaciebat rusticos, jam tunc metuebant silvam & rupem. Deus, ait, tenet hanc silvam, hunc collem cacumine silvoso: dubium est quis* sit ille *Deus. Arcades putant se vidisse* illic *ipsum Jovem, cum sæpe quateret dextra* manu *obscuram ægida, & commoveret nubes.*

NOTÆ.

Romano nomine dictam ait Carmentalem : Carmenta enim nomen Latinum est. *Cecinit Æneados magnos*, quia inter alia Romanos cecinit gentem fore opulentissimam, supra v. 271. De *Pallanteo*, seu Palatino monte v. 51.

542. *Asylum*.) Locum a Romulo constitutum inter querceta duo, Capitolinum & Palatinum, quo quicumque confugerent e vicinis urbibus, salvi ac securi essent, qua arte novam urbem suam frequentem effecit. De *asylo*, Æn. 2. 761.

543. *Lupercal*.) Locum in Palatino monte, ubi Arcades Evandro auctore templum exstruxerant Pani Arcadiæ Deo. Illic quotannis ludicrum celebrabatur, juvenibus passim discurrentibus nudis, cum scuticis e caprina pelle, quibus obvios quosque cædebant, mulieres præcipue, quæ se his verberibus ad partum juvari existimabant; *Luperci* ipsi dicebantur. *Lupercal*, nomen deductum a *lupa*, seu *Lycæo* monte Arcadiæ, ubi Pan colebatur: est enim λύκος *lupus*. Unde quidam Romulum putant hujus ludi auctorem esse, quod eo in loco a *lupa* nutritus fuisset. *Parrhasia* dicta est Arcadia, ob Arcadiæ regione & oppido ejus nominis; cujus conditor fuit Parrhasius Lycaonis filius juxta Steph. De *Pane* Deo, Æn. 2. 21.

545. *Nemus Argileti*.) Locum pariter inter Aventinum & Capitolinum circa forum boarium, quæ pars erat Argei campi. Nomen, juxta Varronem, vel ab argillosa hujus loci terra, vel ab *Argo*, quem ait Fabius Pictor fuisse hospitem Evandri: ajuntque passim interpretes hunc ob affectati regni suspicionem ab Arcadibus occisum fuisse, inscio Evandro, qui eum hoc loco sepultum præcipuis honoribus affecerit: quare *testatur locum* Evander, id est, locum attestatur, & quasi adjurat, se violati hospitii reum non esse. Alii nomen deducunt ab Argivis Herculis comitibus.

547. *Tarpejam sedem*, &c.) Montem dictum primo *Saturnium*, ob Saturniam urbem in eo conditam a Jano, ad memoriam suæ cum Saturno societatis: deinde appellatum *Tarpejum*: denique *Capitolinum*, ab humano capite ibidem invento, cum templi fundamenta Tarquinius Priscus jaceret. Ibi magnus honos habitus deinceps Capitolino Jovi, cujus futuri cultus quædam quasi semina spargit hic Virgilius.

554. *Ægyda*.) Clypeum Jupiter sibi finxisse dicitur ex pelle Amaltheæ capræ, nutricis suæ, Georg. 4. 151. est autem αἴξ *capra*. Sic vocat Homerus, non Jovis tantum, sed Minervæ etiam & Apollinis cly-

Hæc duo præterea disjectis oppida muris
Relliquias, veterumque vides monimenta virorum.
Hanc Janus pater, hanc Saturnus condidit urbem:
Janiculum huic, illi fuerat Saturnia nomen.
Talibus inter se dictis ad tecta subibant
Pauperis Evandri: passimque armenta videbant
Romanoque foro & lautis mugire Carinis.
Ut ventum ad sedes: Hæc, inquit limina victor
Alcides subiit; hæc illum regia cepit.
Aude, hospes, contemnere opes, & te quoque dignum
Finge Deo, rebusque veni non asper egenis.
Dixit, & angusti subter festigia tecti
Ingentem Æneam duxit: stratisque locavit
Effultum foliis & pelle Libystidis ursæ.
Nox ruit, & fuscis tellurem amplectitur alis.
At Venus haud animo nequicquam exterrita mater,
Laurentumque minis & duro mota tumultu,
Vulcanum alloquitur, thalamoque hæc conjugis aureo
Incipit, & dictis divinum aspirat amorem.

INTERPRETATIO.

Cernis præterea has urbes duas eversis muris, reliquias & vestigia antiquorum hominum. Janus pater fundavit hanc arcem, Saturnus istam; huic nomen fuit Janiculum, isti Saturnia. Talibus inter se colloquiis accedebant ad domum inopis Evandri, & passim spectabant armenta boare in foro deinde dicto *Romano, & magnificis Carinis. Postquam perventum est* ad *domum*, ait Evander: *Hercules victor intravit has portas, hæc aula excepit eum. O hospes, aude despicere divitias, & ostende te quoque parem Deo, & accede non offensus rebus inopibus.* Sic *locutus est; & induxit magnum Æneam sub culmina parvi tecti, & constituit in lectis* eum, *sustentatum frondibus & pelle ursæ Libycæ. Nox venit, & ambit terram alis obscuris. Sed Venus genitrix Æneæ, non frustra territa animo, & commota minis Laurentum & aspera seditione alloquitur Vulcanum, & orditur hæc* verba *in aureo lecto mariti, & verbis immittit ei divinum amorem: Dum reges Græ-*

NOTÆ.

clypeum: Virgilius item tribuit Minervæ, infra v. 435.

358. *Janiculum, &c.*) Montes Tybri interfluente discreti: *Janiculum* quidem ad occidentalem ripam: *Saturnius*, sive Capitolinus ad orientalem: non tamen omnino adversi, nam Capitolinus ad septentrionem magis recedit. In utroque gemina olim urbs fuerat. De *Jano*, Æn. 7. 610. De *Saturno*, supra v. 319.

361. *Romanoque foro, &c.*) Deflexo ad orientem itinere, inter Capitolinum & Aventinum; spatium invisunt illud, ubi deinceps fuit *forum maximum Romanum*, civilibus negotiis tractandis constitutum. Incipiebat autem e radicibus orientalibus Capitolini; ac deinde ad latus item orientale Aventini excurrebat, qua in ultima parte propius attingebat locum, qui *Carinæ* dictæ deinde sunt, *lautæ*, ob magnificentiam & lautitiam ædificiorum, in quibus domus fuit Pompeji. Nominis ratio non affertur alia tolerabilis, nisi quod locus in modum carinæ curvus, ac longus esset. De *Alcide*, supra v. 288. De *ursa Lybistide*, seu *Libyca*, Æn. 5. 37.

570. *At Venus, &c.*) Expressus est hic locus ad imitationem Homeri: apud quem Thetis a Vulcano petit arma pro Achille filio, Iliad. 18. 369. Virgilius quidem hic Homero superior est dignitate sententiarum: videtur tamen parum prudenter ab eo factum, ut legitimum virum deprecetur Venus pro Ænea, quem adulterio ex Anchisa susceperat, seque adeo genitricem ejus esse glorietur: *Arma rogo genitrix nato*. Excusat eum tamen, tum meretricia impudentia, cujus exemplum in Venere exhibet: tum vis muliebrium blanditiarum apud senes, qualis Vulcanus. De *Venere*, Æn. 1. 260. De *Vulcano*, Georg. 1. 295. De *Laurentibus*, Æn. 7. 63. Porro *thalamus* ille & aula Vulcani, ubi hoc habetur colloquium, in cœlo esse fingitur: siquidem, v. 423. Vulcanus e cœlo descendit in officinam suam ad arma fabricanda, circa Liparen insulam. In quo peccavit Homerus, qui aulam & officinam Vulcani simul in cœlo constituit.

Dum bello Argolici vastabant Pergama reges
Debita, casurasque inimicis ignibus arces;
Non ullum auxilium miseris, non arma rogavi
Artis opisque tuæ: nec te, carissime conjux,
Incassumve tuos volui exercere labores.
Quamvis & Priami deberem plurima natis,
Et durum Æneæ flevissem sæpe laborem.
Nunc, Jovis imperiis, Rutulorum constitit oris.
Ergo eadem supplex venio, & sanctum mihi numen
Arma rogo, genitrix nato. Te filia Nerei,
Te potuit lacrymis Tithonia flectere conjux.
Aspice qui coeant populi, quæ mœnia clausis
Ferrum acuant portis in me excidiumque meorum.
Dixerat, & niveis hinc atque hinc Diva lacertis
Cunctantem amplexu molli fovet: ille repente
Accepit solitam flammam, notusque medullas
Intravit calor, & labefacta per ossa cucurrit:
Non secus atque olim tonitru cum rupta corusco
Ignea rima micans percurrit lumine nimbos.
Sensit læta dolis, & formæ conscia conjux.
Tum pater æterno fatur devinctus amore
Quid causas petis ex alto? fiducia cessit
Quo tibi Diva, mei? similis si cura fuisset,
Tum quoque fas nobis Teucros armare fuisset.
Nec pater omnipotens Trojam, nec fata vetabant

INTERPRETATIO.

ci evertebant armis Trojam sibi *destinatam; & arces perituras flammis hostilibus; nullum subsidium, nec arma artis & operis tui imploravi* a te *pro miseris Trojanis: nec volui adhibere frustra te & tuam operam, o dulcissime marite. Quamquam & debebam multa filiis Priami, & sæpe deploraveram asperam calamitatem Æneæ. Nunc* ille *jussu Jovis stetit in regione Rutulorum. Itaque accedo ipsa supplex: & peto arma a te, Deo mihi venerando; mater* pro *filio. Te filia Nerei, te conjux Tithoni potuit expugnare fletu. Considera, quæ gentes conveniant, quæ urbes clausis portis acuant gladios in me, & ruinam meorum. Sic loquuta est Dea, & candidis brachiis ambiit hinc dulci amplexu tardum* Vulcanum: *ille subito suscepit ignem consuetum, & notus ardor penetravit medullas, & irrepsit in ossa liquefacta: Non aliter atque cum aliquando hiatus flammeus, apertus fulgenti fulmine, rutilus pervolitat nubes. Uxor id animadvertit, gaudens fraudibus, & sciens* vim *pulchritudinis* suæ. *Tunc pater* Vulcanus *sic loquitur captus amore perpetuo: Cur causas repetis e longinquo? quo abiit a te confidentia in me, o Dea? tunc etiam fuisset mihi facile arma dare Trojanis, si* tunc *par voluntas fuisset* tibi. *Neque Jupiter omnipotens, neque fata*

NOTÆ.

574. *Argolici, &c.*) De *Argis*, urbe regia Agamemnonis, Æn. 1. 288. De *Pergamis*, arce Trojæ, Æn. 2. 470.

579. *Priami .... natis.*) Paridi, a quo pulchritudinis præmium tulerat, pomum aureum, Æn. 1. 31. De *situ Rutulorum*, Æn. 7. 795.

383. *Filia Nerei, &c.*) *Thetis*, de qua Ecl. 4. 32. pro filio Achille arma a Vulcano impetravit. *Aurora*, Tithoni uxor, pro Memnone filio, ad Trojanum bellum proficiscente. De *Aurora*, Georg. 1. 249. De *Tithone*, Æn. 4. 586. De *Memnone*, Æn. 1. 495.

598. *Nec fata vetabant stare, &c.*) Fata a Diis non immutari, sed differri censebantur posse, Æn. 1. 263. De *Teucris*, Æn. 1. 239.

Stare, decemque alios Priamum superesse per annos,
Et nunc, si bellare paras, atque hæc tibi mens est:
Quicquid in arte mea possum promittere curæ,
Quod fieri ferro, liquidove potest electro,
Quantum ignes animæque valent: absiste, precando,
Viribus indubitare tuis. Ea verba locutus,
Optatos dedit amplexus: placidumque petivit
Conjugis infusus gremio per membra soporem.
Inde, ubi prima quies medio jam noctis abactæ
Curriculo expulerat somnum: cum fœmina, primum
Cui tolerare colo vitam tenuique Minerva,
Impositum cinerem & sopitos suscitat ignes,
Noctem addens operi, famulasque ad lumina longo
Exercet penso; castum ut servare cubile
Conjugis, & possit parvos educere natos.
Haud secus ignipotens, nec tempore segnior illo,
Mollibus e stratis opera ad fabrilia surgit.
Insula Sicanium juxta latus Æoliamque
Erigitur Liparen, fumantibus ardua saxis:
Quam subter specus & Cyclopum exesa caminis

INTERPRETATIO.

probibebant Trojam persistere, & Priamum videre ad decem alios *annos. Et jam, si vis pugnare, & si boc tibi est consilium: possum* tibi *polliceri, quodcumque* est *studii in arte mea, quodcumque potest fabricari ferro & electro liquente, quantum possunt flamma & flatus: desine orando diffidere tuæ auctoritati. Loquutus ea verba, tulit ei cupidos amplexus, & jacens in sinu uxoris quæsivit per* totum *corpus tranquillum somnum. Deinde, postquam prima quies abrupisset somnum medio spatio noctis jam lapsæ: quando mulier, cui præcipuum* est *sustentare vitam colo & exigua arte, excitat ignem coopertum & cinerem superadditum* igni, *adjiciens noctem labori, & occupat famulas longo penso ad lucernas; ut queat tenere pudicum lectum mariti, & alere parvos liberos. Non aliter præses ignis* Vulcanus, *nec tardior surgit illo tempore e molli lecto ad laborem fabrilem. Prope latus Siculum & Liparen Æoliam assurgit insula alta fumantibus scopulis: sub qua* insula *spelunca & cavernæ Ætnææ resonant excava-*

NOTÆ.

402. *Potest electro.*) Quidam antiqui codices habent, *potestur electro.* Et est quidem *potestur* Lucretiana & Pacuviana vox, sed prima syllaba in *electro* longa est, tum natura sua ἤλεκτρον, tum usu Virgilii *sudent electra myricæ*, Ecl. 8. 54. Nec obstat versus e Ceiri repetitus, qui a Jos. Scaligero non legitimus putatur. *Electrum*, hic non *succinum* est, ut illud alterum Eclogæ 8. sed aurum, quinta argenti portione mixtum, sive ex natura, sive ex arte temperies illa sit. De eo Plin. l. 33. 4. Nomen ob fulgorem, a Sole, qui Græcis poetis vocatur ἠλέκτωρ.

404. *Indubitare.*) *Dubitare.* Et hic auget particula *in*, ut in voce *infractus*, *incanus*; pro *fractus*, *canus*.

409. *Tenuique Minerva.*) *Tenui arte*, ut enim Minerva texturæ, lanificio, & ejusmodi artibus præest, ita pro iis ipsis sumitur: quemadmodum Vulcanus pro igne; Bacchus pro vino. De *Minerva*, Æn. 2. 31.

412. *Castum ut servare cubile, &c.*) Ut otia vitet, infesta pudicitiæ.

416. *Insula Sicanium, &c.*) Ad latus septentrionale Siciliæ, non longe a promontorio Peloro & Italia, sunt insulæ septem, *Æoliæ* seu *Vulcaniæ* dictæ: maxima earum *Lipara*, hodie *Lipari*: inter quam & Siciliam est *Hiera*, id est, *sacra*, quia Vulcano dicata; unde hodieque dicitur *Bolcano*, quam hic describit Virgilius. Ex hac præcipue ignes erumpunt; quod inde fit, ut ait Solinus cap. 12. *quia ipsæ insulæ, natura soli ignea, per occulta commercia, aut mutuantur Ætnæ incendia, aut subministrant.* Totum enim illud Italiæ inferioris & Siciliæ solum, ut alibi monuimus, subterraneis montibus cavum & sulfure succensum est. *De iis insulis*, Æn. 1. 56. De *Sicania*, Sicilia, Æn. 3. 687. De *Ætna*, monte ignivomo Siciliæ, Ibid. 571. De *Cyclopibus*, Ibid. 569.

Antra Ætnæa tonant, validique incudibus ictus
Auditi referunt gemitum, striduntque cavernis
Stricturæ Chalybum, & fornacibus ignis anhelat:
Vulcani domus, & Vulcania nomine tellus.
Huc tunc ignipotens cælo descendit ab alto.
Ferrum exercebant vasto Cyclopes in antro,
Brontesque, Steropesque, & nudus membra Pyracmon.
His informatum manibus jam parte polita
Fulmen erat, toto genitor quæ plurima cælo
Dejicit in terras; pars imperfecta manebat.
Tres imbris torti radios, tres nubis aquosæ
Addiderant, rutili tres ignis & alitis Austri.
Fulgores nunc terrificos, sonitumque, metumque
Miscebant operi, flammisque sequacibus iras.
Parte alia Marti currumque rotasque volucres
Instabant, quibus ille viros, quibus excitat urbes:
Ægidaque horrificam, turbatæ Palladis arma,
Certatim squamis serpentum auroque polibant:
Connexosque angues, ipsamque in pectore Divæ
Gorgona, desecto vertentem lumina collo.
Tollite cuncta, inquit, cœptosque auferte labores,
Ætnæi Cyclopes, & huc advertite mentem.

INTERPRETATIO.

tæ ignibus Cyclopum: & magni ictus auditi ex *incudibus emittunt plangorem, & strident* in *cavernis massæ Chalybum, & flamma exspirat e fornacibus: sed* est *Vulcani, & terra nomine Vulcania. Tunc Vulcanus ab alto cælo descendit illuc. Cyclopes exercebant* artem *ferrariam sub immensa caverna, & Brontes, & Steropes, & Pyracmon nudus corpore. Erat illis inter manus fulmen inchoatum ex* his, *quæ pater* Jupiter *multa torquet e cælo; jam parte* aliqua *perfecta, pars restabat imperfecta. Adjecerant* ei *tres radios pluviæ, tres nubis aquosæ, tres flammæ refulgentis & venti velocis. Nunc miscebant operi fulgura terrentia, & fragorem, & timorem, & iras* cum *igne persequente.* Ex *alia parte deproperabant Marti currum & rotas celeres, quibus ille commovet homines, quibus urbes: & certatim ornabant squamis & auro ægida horribilem clypeum Palladis iratæ, & serpentes implicatos, & ipsam Medusam in pectore Deæ torquentem oculos* post *abscissum collum. O Cyclopes Ætnæi, ait* Vulcanus, *auferte hæc omnia, & deponite laborem inchoatum, & huc intendite animum. Arma*

NOTÆ.

421. *Strictura Chalybum.*) *Strictura:* ferrum, ut e fodinis extrahitur, in massas quasi terreas constrictum ac stipatum. *Chalybes*, populi vel Ponti, vel Hispaniæ, ferrariis fodinis & operibus insignes, Georg. 1. 58.

425. *Brontesque, &c.*) Nomina Cyclopum e Græcis Poetis repetita. *Brontes*, a βροντὴ *tonitru: Steropes*, a στεροπὴ, *fulgur: Pyracmon*, a πῦρ *ignis*, & ἄκμων, *incus*.

429. *Tres imbris torti radios, &c.*) Fulmina in antiquis marmoribus duodecim radiis effinguntur, in circulum dispositis: non rectis illis quidem, sed varios in angulos inflexis, qui trifidam in cuspidem singuli desinunt. Talis est forma Virgiliani hujus fulminis, de qua sic fere Cerdanus: Solent torqueri fulmina, vel *grandinante cælo*, vel *ruentibus magnis pluviis*, vel *aere fulguribus æstuante*, vel *ventis flantibus*. Grandinem intelligo, per *imbrem tortum:* pluviam immensam, per *aquosam nubem:* æstuantem aerem, per *ignem:* flatus ventorum, per *Austrum;* hic enim ventus præ cæteris frequens tempestatibus est, ut diximus Ecl. 2. 58. De *Marte*, Ecl. 2. 72. De *ægide*, clypeo Palladis, supra v. 354. De *Pallade*, Æn. 1. 43.

436. *Squamis auroque, &c.*) Disjunctio pro *squamis aureis*, Georg. 2. 192. *Pateris libamus & auro*, pro, *pateris aureis*. Significat clypeum Palladis squamoso corio serpentis ex auro tectum fuisse; ipsum

Arma acri facienda viro : nunc viribus usus,
Nunc manibus rapidis, omni nunc arte magistra :
Præcipitate moras. Nec plura effatus, at illi
Ocius incubuere omnes, pariterque laborem
Sortiti : fluit æs rivis, aurique metallum ;
Vulnificusque chalybs vasta fornace liquescit.
Ingentem clypeum informant, unum omnia contra
Tela Latinorum ; septenosque orbibus orbes
Impediunt : alii ventosis follibus auras
Accipiunt redduntque : alii stridentia tingunt
Æra lacu : gemit impositis incudibus antrum.
Illi inter se se multa vi brachia tollunt
In numerum, versantque tenaci forcipe massam.
Hæc pater Æoliis properat dum Lemnius oris,
Evandrum ex humili tecto lux suscitat alma,
Et matutini volucrum sub culmina cantus.
Consurgit senior, tunicaque inducitur artus,
Et Tyrrhena pedum circumdat vincula plantis :
Tum lateri atque humeris Tegeæum subligat ensem,
Demissa ab læva pantheræ terga retorquens.
Nec non & gemini custodes limine ab alto
Procedunt, gressumque canes comitantur herilem.
Hospitis Æneæ sedem & secreta petebat,

INTERPRETATIO.

sunt *fabricanda forti viro : nunc opus est robore, nunc promptis manibus, nunc omni arte præcipua : accelerate moras. Nec plura loquutus est. Illi autem omnes statim adnixi* sunt, *& pariter diviserunt laborem, æs & metallum auri fluit* in *rivos, & chalybs vulnificus liquitur in ampla fornace. Componunt magnum clypeum,* sufficientem *solum adversus cuncta arma Latinorum ; & connectunt septem textus* rotundos *textibus : alii excipiunt & emittunt ventos follibus plenis vento : alii mergunt aquis æra stridula : caverna sonat incudibus* in ea *defixis. Illi inter se erigunt brachia multo conatu per ordinem, & forcipe mordaci vertunt massam. Dum pater Lemnius urget hæc in regionibus Æoliis, lux alma & cantus matutini avium sub tectis excitant Evandrum ex abjecto cubili. Senex surgit, & induitur tunica* circa *membra, & circumligat plantis calceamenta pedum Tusca : deinde accingit lateri & humeris* gladium *Arcadicum, revocans* in dexteram *pelles pantheræ pendentes a sinistra. Præterea duo etiam canes custodes exeunt ex alta porta, & sequuntur passus domini.* Sic *ibat heros ad cubicu-*

NOTÆ.

psum vero Gorgonis, id est Medusæ caput anguiferum, non in clypeo, ut alias, sed in anteriore loricæ parte ad pectus affixum. De *Gorgone & Palladis clypeo*, Æn. 2. 616.

446. *Chalybs.*) Genus ferri densissimi ac durissimi, *acciare* : a populis hujus nominis, de quibus supra v. 421.

453. *In numerum.*) Eo ordine, qui numerosum quemdam ictuum concentum referat.

454. *Pater Lemnius.*) *Vulcanus* ; qui a Junone matre, propter deformitatem, e cœlo dejectus est in insulam Lemnum, nunc *Stalimene*, in Ægæo mari : ubi a Græcis dictus est officinam suam exercere, ob frequentia ibidem fulmina, Georg. 1. 295. De *insulis Æoliis*, supra vers. 416.

458. *Tyrrhena pedum vincula.*) Calceamenta Tyrrheno more : quorum solea lignea erat quatuor digitorum latitudine, lora autem inaurata, ex Polluce lib. 7. 22. Et notandum calceamenta veterum, ut ex antiquis statuis constat, fere soleas fuisse ; non latis integumentis desuper, sed vinculis tantum lorisque aptas pedibus. De *Tyrrhenis*, vicinis tunc Evandro populis, mox v. 479.

459. *Tegeæum ensem.*) *Arcadicum* ; a *Tegea* urbe Arcadiæ, ubi Pan colebatur.

460. *Panthera.*) Fera est, maculosa pelle, cujus mas est *pardus* : a πᾶν *omne*, & θὴρ *fera*,

Sermonum memor & promissi muneris heros.
Nec minus Æneas se matutinus agebat.
Filius huic Pallas, olli comes ibat Achates.
Congressi jungunt dextras, mediisque residunt
Ædibus, & licito tandem sermone fruuntur.
Rex prior hæc:
Maxime Teucrorum ductor, quo sospite numquam
Res equidem Trojæ victas aut regna fatebor;
Nobis ad belli auxilium pro nomine tanto
Exiguæ vires: hinc Tusco claudimur amni;
Hinc Rutulus premit, & murum circumsonat armis.
Sed tibi ego ingentes populos opulentaque regnis
Jungere castra paro, quam sors inopina salutem
Ostentat: fatis huc te poscentibus affers.
Haud procul hinc saxo colitur fundata vetusto
Urbis Agyllinæ sedes: ubi Lydia quondam
Gens, bello præclara, jugis insedit Etruscis.
Hanc multos florentem annos rex deinde superbo
Imperio & sævis tenuit Mezentius armis.
Quid memorem infandas cædes? quid facta tyranni
Effera? Dii capiti ipsius generique reservent.
Mortua quin etiam jungebat corpora vivis,
Componens manibusque manus atque oribus ora,

INTERPRETATIO.

tum & penetrale Æneæ, memor verborum & promissi officii. Nec minus mane experrectus Æneas ferebat se ad eum. *Pallas filius aderat comes illi* Evandro, *Achates huic* Æneæ. Cum *occurrissent, sociant dextras* manus, *& sedent in media domo, denique utuntur libero colloquio. Rex primus hæc* dicit: *Maxime dux Trojanorum, quo salvo nunquam sane existimabo regnum vel res Trojæ eversas: sunt nobis parvæ vires ad subsidium belli pro tanta dignitate: hinc coercemur fluvio Etrusco; inde Rutulus urget* nos, *& sonat armis circa mœnia* nostra. *Ast ego meditor sociare tibi magnas nationes, & castra e regno divite: sors insperata ostendit* tibi *hanc* viam *salutis: & confers te huc fatis vocantibus. Non longe hinc habitatur sedes urbis Agyllinæ, structa lapidibus antiquis: qua* parte *colonia Lydia, insignis bello, stetit olim in montibus Tuscis. Hanc* urbem, per *multos annos vigentem, Mezentius rex deinceps gubernavit, severo imperio & duris armis. Quid* prodesset *narrare immanes strages, quid crudelia facinora tyranni? Dii rependant ista capiti & familiæ ipsius. Immo etiam alligabat corpora mortua* corporibus *vivis, committens & manus ma-*

NOTÆ.

472. *Pro nomine tanto, &c.*) Pro dignitate Trojani nominis: pro tanta causa, id est, tanto bello: *nomen* enim sæpe pro *causa* sumitur. De *Tusco* amne, *Tybri*, supra v. 330. De *Rutulis*, Æn. 7. 795.

479. *Urbis Agyllinæ sedes, &c.*) Urbs erat Etruriæ, Lydis dicta deinde *Cære*, hodie *Cervetere*, Æn. 7. 652. Ajunt Etruscos, sive indigenas, sive aliunde advectos, eam Italiæ regionem, quæ est ad occidentem Tybris, incoluisse: hinc a Pelasgis ex Æmonia, quæ deinde Thessalia dicta est, profectis, bello petitos: qui post Agyllinam ibi conditam, a Tyrrhenis e Lydia profectis expulsi sunt. Hi sive Etrusci, sive Tyrrheni, etiam *Tusci* vocati sunt; a *θύω sacrifico*: ob religionis cæremonias, quæ apud eos vigebant, imprimis in urbe *Cære*, quam vocat Livius lib. 7. *sacrarium populi Romani, diversorium sacerdotum, ac receptaculum sacrorum*: ab hac religiones Deorum dictæ sunt *cæremoniæ*. Hinc multi scribunt Thusci; multi tamen *Tusci*, Græcis auctoribus, a quibus vocantur Τῦσκοι. *Etruscorum* nomen unde ortum sit, ignoratur.

Tormenti genus! & sanie taboque fluentes
Complexu in misero, longa sic morte necabat.
At fessi tandem cives infanda furentem
Armati circumsistunt, ipsumque, domumque:
Obtruncant socios, ignem ad fastigia jactant.
Ille inter cædes, Rutulorum elapsus in agros
Confugere, & Turni defendier hospitis armis.
Ergo omnis furiis surrexit Etruria justis,
Regem ad supplicium præsenti Marte reposcunt.
His ego te, Ænea, ductorem millibus addam.
Toto namque fremunt condensæ litore puppes,
Signaque ferre jubent. Retinet longævus aruspex;
Fata canens: O Mæoniæ delecta juventus,
Flos veterum virtusque virum: quos justus in hostem
Fert dolor, & merita accendit Mezentius ira;
Nulli fas Italo tantam subjungere gentem:
Externos optate duces. Tum Etrusca resedit
Hoc acies campo, monitis exterrita Divum.
Ipse oratores ad me regnique coronam
Cum sceptro misit, mandatque insignia Tarchon,
Succedam castris, Tyrrhenaque regna capessam.
Sed mihi tarda gelu, seclisque effœta senectus
Invidet imperium, seræque ad fortia vires.
Gnatum exhortarer, ni mixtus matre Sabella
Hinc partem patriæ traheret. Tu, cujus & annis

INTERPRETATIO.

nibus, & vultus vultibus, o speciem supplicii! & sic occidebat lenta nece homines *diffluentes tabo & sanie in* hoc *miserando nexu. Sed cives denique pertæsi, consident armati sævientem inaudito* modo, *& ipsum, &* ipsius *domum: jugulant* ejus *socios, immittunt flammas ad tecta. Ille elapsus inter strages* cœpit *fugere in regionem Rutulorum, & protegi armis Turni* excipientis eum *hospitio. Itaque tota Tuscia rebellavit legitimo furore, repetunt præsenti bello regem ad pœnam. Ego, o Ænea, dabo te ducem his millibus: naves enim* eorum *congregatæ toto litore fremunt, & volunt inferre signa. Senior aruspex cohibet* eos, *edicens* hæc *oracula. O juventus lectissima Lydiæ, flos & robur antiquorum hominum: quos indignatio legitima impellit adversus hostem, &* quos *Mezentius inflammat justo furore, nemini Italo licet subdere tantam nationem, eligite duces exteros. Tunc exercitus Tyrrhenus territus oraculo Deorum, stetit* in his *arvis. Ipse Tarchon misit ad me legatos, & coronam cum sceptro, & addicit* has *notas regni:* rogans *ut veniam in castra, & accipiam regnum Tyrrhenum. At senectus pigra frigore & exhausta annis, & robur lentum ad fortia* consilia, *aufert mihi regnum. Impellerem* ad id *filium, nisi junctus* cum *matre Sabella, ex ea duceret partem patriæ.*

NOTÆ.

498. *Aruspex.*) Qui exta *conspicit aruigæ* vel *arugæ*: est autem *aruiga*, hostia: ab ἄῤῥιχα *aries*. Ita Vossius. Qua in arte singularis fuit Etruscorum vatum peritia. De *Mæonia*, Lydia, Æn. 4. 216.

506. *Tarchon.*) Nomen apud Tyrrhenos insigne. Fuerat enim alter ejus nominis præfectus *Tyrrheni* regis, qui eo usus est ad condendas in ea regione urbes duodecim, ex Strabone.

510. *Matre Sabella.*) Vel *Sabino*, vel *Samnitico* genere; hoc enim nomen inter utramque gentem ambiguum est: & Sabellam gentem Italiæ indigenam fuisse, non exteram, probat hic locus. Vide Æn. 7. 666. De *Cytherea*, Venere, Æn. 1. 261.

Et generi fatum indulget; quem numina poscunt,
Ingredere, o Teucrum atque Italum fortissime ductor.
Hunc tibi præterea, spes & solatia nostri,
Pallanta adjungam: Sub te tolerare magistro
Militiam & grave Martis opus, tua cernere facta
Assuescat: primis & te miretur ab annis.
Arcadas huic equites bis centum, robora pubis
Lecta, dabo; totidemque suo tibi nomine Pallas.
Vix ea fatus erat, defixique ora tenebant
Æneas Anchisiades & fidus Achates,
Multaque dura suo tristi cum corde putabant:
Ni signum cœlo Cytherea dedisset aperto.
Namque improviso vibratus ab æthere fulgor
Cum sonitu venit: & ruere omnia visa repente,
Tyrrhenusque tubæ mugire per æthera clangor.
Suspiciunt: iterum atque iterum fragor intonat ingens:
Arma inter nubem, cœli in regione serena,
Per sudum rutilare vident, & pulsa tonare.
Obstupuere animis alii: sed Troius heros
Agnovit sonitum, & Divæ promissa parentis.
Tum memorat: Ne vero, hospes, ne quære profecto
Quem casum portenta ferant: ego poscor Olympo.
Hoc signum cecinit missuram Diva creatrix,
Si bellum ingrueret; Vulcaniaque arma per auras
Laturam auxilio.
Heu quantæ miseris cædes Laurentibus instant!

INTERPRETATIO.

Tu, cujus & annis & patriæ oeaculum favet, quem Dii vocant, intea in regnum, *o dux generosissime Trojanorum & Italorum. Peæterea socso tibs bunc Pallantem*, qui est *spes & solamen nostrum. Assuescat sub te institutore pati militiam & äueum laborem belli, & contemplari gesta tua: & admiretur te a tenera ætate. Teadam huic ducentos equites Arcadas, selectam vim juventutis; & Pallas tradet tibi totidem suo nomine. Vix ea locutus erat: & Æneas filius Anchisæ & fidelis Achates tenebant vultum defixum, & meditabantur plurima difficilia cum sua teisti mente: nisi Venus mitisset signum e cœlo patente. Quippe fulgur intortum e cœlo inopinate erupit cum strepitu: & statim omnia visa* sunt *tremere, & sonus buccinæ Tyrrbenæ sonacte per aerem. Aspiciunt* sursum: *& rursus magnus feagor tonat; cernunt aema fulgeee & commosa resonare inter nubes*, tempore *seeeno, in paete cæli tranquilla. Cæteei tereiti sunt animo: sed peinceps Trojanus cognovit sonum, & peomissa Deæ matris. Tunc ait: Ne* tu, qui me excipis *hospitio, ne sane petas* a me, *qualem exitum prodigia ista prædicant: ego vocor e cælo* ad bellum. *Dea mater monuit* se *datueam hoc indicium, si bellum immineeet, &* se *allatueam pee aerem armatuvam Vulcani* manu factam ad *auxilium* meum. *Heu! quam magnæ strages immi-*

NOTÆ.

526. *Tyrrhenusque tuba mugire, &c.*) *Tyrrhenus clangor* tubæ dicitur, quia Tyrrheni cornua & tubas dicuntur invenisse ab Athenæo lib. 4. indicatque sonus ille Tyrrhenus, Æneam a Tyrrhenis ad regnum vocari.

537. *Laurentibus, &c.*) Latini regis populi, Æn. 7. 63. De *Turno*, ibid. 56. De *Tybri*, supra v. 330.

Arma Jovis fugiens, & regnis exsul ademptis.
Is genus indocile ac dispersum montibus altis
Composuit, legesque dedit: Latiumque vocari
Maluit, his quoniam latuisset tutus in oris.
Aurea, quæ perhibent, illo sub rege fuerunt
Sæcula: sic placida populos in pace regebat.
Deterior donec paullatim ac decolor ætas,
Et belli rabies, & amor successit habendi.
Tum manus Ausonia, & gentes venere Sicanæ:
Sæpius & nomen posuit Saturnia tellus.
Tum reges, asperque immani corpore Tybris;
A quo post Itali fluvium cognomine Tybrim
Diximus; amisit verum vetus Albula nomen.
Me pulsum patria, peragique extrema sequentem,
Fortuna omnipotens & ineluctabile fatum
His posuere locis: matrisque egere tremenda
Carmentis Nymphæ monita, & Deus auctor Apollo.
Vix ea dicta: dehinc progressus, montrat & aram,

INTERPRETATIO.

primus venit ab Olympo cœlesti, fugiens arma Jovis, & profugus erepto imperio. Hic congregavit gentem immansuetam & diffusam per *montes excelsos, & imposuit ei leges, & voluit appellari Latium, quod tuto occultatus fuisset in hac regione. Aurea ætas, de qua loquuntur, fuit sub illo rege: ita continebat populos in tranquilla pace. Donec subrepsit sensim sæculum pejus & alterius coloris, & furor belli, & cupiditas possidendi. Tunc venerunt turmæ Ausoniæ, & nationes Siculæ, & Saturnia regio sæpe mutavit nomen. Tunc* venerunt *reges, & Tybris ferox vasto corpore, a quo deinde* nos *Itali appellavimus flumen nomine Tybrim, & vetus Albula perdidit proprium nomen. Fortuna omnipotens & fatum inevitabile constituerunt bis* in *sedibus me, ejectum* e *patria, & quærentem ultima* spatia *maris, & terrifica vaticinia Carmentis Nymphæ matris* meæ, *& Deus Apollo suasor duxerunt* me. *Vix ea prolata* fuerunt:

NOTÆ.

loci indigenas, a quibus Saturnus exceptus est. De *Latio*, Æn. 7. 54. De *Olympo* monte, pro cœlo, Ecl. 5. 56.

326. *Decolor ætas.*) *Argentea*, ab *auro* colore deficiens; tum *ærea* & *ferrea*, Georg. 1. 125.

328. *Ausonia, &c.*) Et hinc patet, inter Italiæ populos non eum a Virgilio temporis ordinem statui, qui a scriptoribus reliquis statuitur, quamquam fateor confusa admodum hic esse omnia, nec sibi constare scriptores. Diximus enim *Siculos*, qui & *Sicani* deinde dicti sunt, primos fuisse Latii & Sabinæ regionis incolas, eosque indigenas, Æn. 7. 794. *Ausones* vero, primos item & indigenas habitatores Italiæ, fretum versus Siculum, Æn. 7. 54. Virgilius vero censet utrosque esse advenas, Saturno posteriores. Tum hic alter etiam notatur Virgilii error, quod Saturni ætatem ab Evandri Latinique temporibus hic longe removet: cum effluxisse ab eo videatur ætatum quadruplex mutatio, aureæ, argenteæ, areæ, ferreæ; tamen Æn. 7. 47. Saturnum Latini proavum facit.

330. *Asperque immani corpore Tybris, &c.*) Rex Tuscorum; qui occisus juxta fluvium Albulam, huic nomen reliquit suum. Ita Festus & alii. Livius tamen & Ovidius hoc nomen repetunt a Tyberino Albanorum rege, qui eo demersus est. Oritur in Apennini jugis, in septentrionali Etruriæ parte juxta Umbros: dividitque totam Etruriam, seu Tusciam ad Orientem ab Umbris, Sabinis, & Latio: unde quia Tuscis maxime objicitur, dicitur a Poetis *Tuscus amnis*, potius quam *Sabinus* aut *Latinus*. Evolvitur in mare Tuscum sive Tyrrhenum duobus ostiis: ad orientale ostium urbs est *Ostia;* prope occidentale urbs *Portus*.

336. *Carmentis, &c.*) Seu *Carmenta*, matris Evandri, quæ Græcis dicta *Themis* juxta Dionys. aut *Nicostrata* juxta Solinum; Latinis dicta est *Carmenta*, quia futura *carmina* evulgabat. De *Apolline* vaticiniorum præside, Ecl. 3. 104.

337. *Progressus.*) Ex ripa orientali Tyberis & radicibus Aventini progressus ad septentrionem, quo loco spectabat Aventinum ad meridiem, Capitolinum ad septentrionem, Palatinum ad orientem: ibidemque forum fuit deinde boarium, ubi ara Herculis maxima.

Aram.) Vel *Maximam* Herculis, supra, v. 271. Vel aram ipsius *Carmentæ*, juxta Carmentalem portam, sub Capitolino monte, de qua Dionys. lib. 1.

Ro-

Et Carmentalem Romano nomine portam :
Quam memorant Nymphæ priscum Carmentis honorem,
Vatis fatidicæ : cecinit quæ prima futuros
Æneadas magnos, & nobile Pallanteum .
Hinc lucum ingentem, quem Romulus acer asylum
Rettulit, & gelida monstrat sub rupe Lupercal,
Parrhasio dictum Panos de more Lycæi.
Necnon & sacri monstrat nemus Argileti,
Testaturque locum, & letum docet hospitis Argi.
Hinc ad Tarpejam sedem & Capitolia ducit,
Aurea nunc, olim silvestribus horrida dumis.
Jam tum relligio pavidos terrebat agrestes
Dira loci : jam tum silvam saxumque tremebant.
Hoc nemus, hunc, inquit, frondoso vertice collem,
(Quis Deus, incertum est) habitat Deus. Arcades ipsum
Credunt se vidisse Jovem : cum sæpe nigrantem
Ægida concuteret dextra, nimbosque cieret,

INTERPRETATIO.

deinde progrediens, ostendit & aram, & portam Carmentalem, quod *nomen* est *Romanum*, *quam narrant* esse *antiquum honorem Carmentis, vatis aperientis fata, quæ prima prædixit, Romanos illustres evasuros, & Pallanteum celebre* fore. *Postea ostendit magnam silvam, quam Romulus acer* deinde *convertit in asylum, & ostendit Lupercal sub frigida rupe, appellatum ex cultu Arcadico Panos Lycæi. Præterea ostendit quoque sacram silvam Argileti, & attestatur locum ipsum, & narrat mortem hospitis Argi. Inde ducit* eum *ad locum Tarpejum & Capitolia*, quæ *jam* sunt, *quondam* erant *aspera dumis incultis. Jam tunc horrida sanctitas* hujus *loci terrefaciebat rusticos, jam tunc metuebant silvam & rupem. Deus, ait, tenet hanc silvam, hunc collem cacumine silvoso: dubium est quis* sit ille *Deus. Arcades putant se vidisse* illic *ipsum Jovem, cum sæpe quateret dextra* manu *obscuram ægida, & commoveret nubes.*

NOTÆ.

Romano nomine dictam ait Carmentalem : Carmenta enim nomen Latinum est. *Cecinit Æneados magnos*, quia inter alia Romanos cecinit gentem fore opulentissimam, supra v. 271. De *Pallanteo*, seu Palatino monte v. 51.

342. *Asylum*.) Locum a Romulo constitutum inter querceta duo, Capitolinum & Palatinum, quo quicumque confugerent e vicinis orbibus, salvi ac securi essent, qua arte novam urbem suam frequentem effecit. De *asylo*, Æn. 2. 761.

343. *Lupercal*.) Locum in Palatino monte, ubi Arcades Evandro auctore templum exstruxerant Pani Arcadiæ Deo. Illic quotannis ludicrum celebrabatur, juvenibus passim discurrentibus nudis, cum scuticis e caprina pelle, quibus obvios quosque cædebant, mulieres præcipue, quæ se his verberibus ad partum juvari existimabant: *Luperci* ipsi dicebantur. *Lupercal*, nomen deductum a *lupa*, seu *Lycæo* monte Arcadiæ, ubi Pan colabatur : est enim λύκος *lupus*. Unde quidam Romulum putant hujus ludi auctorem esse, quod eo in loco a *lupa* nutritus fuisset. *Parrhasia* dicta est Arcadia, ab Arcadiæ regione & oppido ejus nominis ; cujus conditor fuit Parrhasius Lycaonis filius juxta Steph. De *Pane* Deo, Æn. 2. 28.

345. *Nemus Argileti*.) Locum pariter inter Aventinum & Capitolinum circa forum boarium, quæ pars erat Argei campi. Nomen, juxta Varronem, vel ab argillosa hujus loci terra, vel ab *Argo*, quem ait Fabius Pictor fuisse hospitem Evandri : ajuntque passim interpretes hunc ob affectati regni suspicionem ab Arcadibus occisum fuisse, inscio Evandro, qui eum hoc loco sepultum præcipuis honoribus affecerit : quare *testatur locum* Evander, id est, locum attestatur, & quasi adjurat, se violati hospitii reum non esse. Alii nomen deducunt ab Argivis Herculis comitibus.

347. *Tarpejam sedem, &c.*) Montem dictum primo *Saturnium*, ob Saturniam urbem in eo conditam a Jano, ad memoriam suæ cum Saturno societatis : deinde appellatum *Tarpejum* : deniqua *Capitolinum*, ab humano capite ibidem invento, cum templi fundamenta Tarquinios Priscus jaceret. Ibi magnus honos habitus deinceps Capitolino Jovi, cujus futuri cultus quædam quasi semina spargit hic Virgilius.

354. *Ægyda*.) Clypeum Jupiter sibi finxisse dicitur ex pelle Amalthea capræ, nutricis suæ, Georg. 4. 151. est autem αἴξ *capra*. Sic vocat Homerus, non Jovis tantum, sed Minervæ etiam & Apollinis cly-

Hæc duo præterea disjectis oppida muris
Relliquias, veterumque vides monimenta virorum.
Hanc Janus pater, hanc Saturnus condidit urbem:
Janiculum huic, illi fuerat Saturnia nomen.
Talibus inter se dictis ad tecta subibant
Pauperis Evandri: passimque armenta videbant
Romanoque foro & lautis mugire Carinis.
Ut ventum ad sedes: Hæc, inquit limina victor
Alcides subiit; hæc illum regia cepit.
Aude, hospes, contemnere opes, & te quoque dignum
Finge Deo, rebusque veni non asper egenis.
Dixit, & angusti subter fastigia tecti
Ingentem Æneam duxit: stratisque locavit
Effultum foliis & pelle Libystidis ursæ.
Nox ruit, & fuscis tellurem amplectitur alis.
At Venus haud animo nequicquam exterrita mater,
Laurentumque minis & duro mota tumultu,
Vulcanum alloquitur, thalamoque hæc conjugis aureo
Incipit, & dictis divinum aspirat amorem.

INTERPRETATIO.

Cernis præterea has urbes duas eversis muris, reliquias & vestigia antiquorum hominum. Janus pater fundavit hanc arcem, Saturnus istam; huic nomen fuit Janiculum, isti Saturnia. Talibus inter se colloquiis accedebant ad domum inopis Evandri, & passim spectabant armenta boare in foro deinde dicto *Romano, & magnificis Carinis. Postquam perventum est* ad *domum, ait* Evander: *Hercules victor intravit has portas, hæc aula excepit eum. O hospes, aude despicere divitias, & ostende te quoque parem Deo, & accede non offensus rebus inopibus.* Sic *locutus est; & induxit magnum Æneam sub culmina parvi tecti, & constituit in lectis* eum, *sustentatum frondibus & pelle ursæ Libycæ. Nox venit, & ambit terram alis obscuris. Sed Venus genitrix Æneæ, non frustra territa animo, & commota minis Laurentum & aspera seditione alloquitur Vulcanum, & orditur hæc* verba *in aureo lecto mariti, & verbis immittit ei divinum amorem: Dum reges Græ-*

NOTÆ.

clypeum: Virgilius item tribuit Minervæ, infra v. 435.

358. *Janiculum, &c.*) Montes Tybri interfluente discreti: *Janiculum* quidem ad occidentalem ripam: *Saturnius*, sive Capitolinus ad orientalem: non tamen omnino adversi, nam Capitolinus ad septentrionem magis recedit. In utroque gemine olim urbs fuerat. De *Jano*, Æn. 7. 610. De *Saturno*, supra v. 319.

361. *Romanoque foro, &c.*) Deflexo ad orientem itinere, inter Capitolinum & Aventinum; spatium invisunt illud, ubi deinceps fuit *forum maximum Romanum*, civilibus negotiis tractandis constitutum. Incipiebat autem a radicibus orientalibus Capitolini; ac deinde ad latus item orientale Aventini excurrebat, qua in ultima parte propios attingebat locum, qui *Carinæ* dictæ deinde sunt, *lautæ*, ob magnificentiam & lautitiam ædificiorum, in quibus domus fuit Pompeji. Nominis ratio non affertur alia tolerabilis, nisi quod locus in modum carinæ curvus, ac longus esset. De *Alcide*, supra v. 288. De *ursa Libystide*, seu *Libyca*, Æn. 5. 37.

370. *At Venus, &c.*) Expressus est hic locus ad imitationem Homeri: apud quem Thetis a Vulcano petit arma pro Achille filio, Iliad. 18. 369. Virgilius quidem hic Homero superior est dignitate sententiarum: videtur tamen parum prudenter ab eo factum, ut legitimum virum deprecetur Venus pro Ænea, quem adulterio ex Anchisa susceperat, seque adeo genitricem ejus esse glorietur: *Arma rogo genitrix nato*. Excusat eum tamen, tum meretricia impudentia, cujus exemplum in Venere exhibet: tum vis muliebrium blanditiarum apud senes, qualis Vulcanus. De *Venere*, Æn. 1. 260. De *Vulcano*, Georg. 1. 295. De *Laurentibus*, Æn. 7. 63. Porro *thalamus* ille & aula Vulcani, ubi hoc habetur colloquium, in cœlo esse fingitur: siquidem, v. 423. Vulcanus e cœlo descendit in officinam suam ad arma fabricanda, circa Liparen insulam. In quo peccavit Homerus, qui aulam & officinam Vulcani simul in cœlo constituit.

Dum bello Argolici vastabant Pergama reges
Debita, casurasque inimicis ignibus arces;
Non ullum auxilium miseris, non arma rogavi
Artis opisque tuæ: nec te, carissime conjux,
Incassumve tuos volui exercere labores.
Quamvis & Priami deberem plurima natis,
Et durum Æneæ flevissem sæpe laborem.
Nunc, Jovis imperiis, Rutulorum constitit oris.
Ergo eadem supplex venio, & sanctum mihi numen
Arma rogo, genitrix nato. Te filia Nerei,
Te potuit lacrymis Tithonia flectere conjux.
Aspice qui coeant populi, quæ mœnia clausis
Ferrum acuant portis in me excidiumque meorum.
Dixerat, & niveis hinc atque hinc Diva lacertis
Cunctantem amplexu molli fovet: ille repente
Accepit solitam flammam, notusque medullas
Intravit calor, & labefacta per ossa cucurrit:
Non secus atque olim tonitru cum rupta corusco
Ignea rima micans percurrit lumine nimbos.
Sensit læta dolis, & formæ conscia conjux.
Tum pater æterno fatur devinctus amore
Quid causas petis ex alto? fiducia cessit
Quo tibi Diva, mei? similis si cura fuisset,
Tum quoque fas nobis Teucros armare fuisset.
Nec pater omnipotens Trojam, nec fata vetabant

INTERPRETATIO.

ei evertebant armis Trojam sibi *destinatam, & arces perituras flammis hostilibus; nullum subsidium, nec arma artis & operis tui imploravi* a te *pro miseris Trojanis: nec volui adhibere frustra te & tuam operam, o dulcissime marite. Quamquam & debebam multa filiis Priami, & sæpe deploraveram asperam calamitatem Æneæ. Nunc* ille *jussû Jovis stetit in regione Rutulorum. Itaque accedo ipsa supplex: & peto arma a te, Deo mihi venerando; mater* pro *filio. Te filia Nerei, te conjux Tithoni potuit expugnare fletu. Considera, quæ gentes conveniant, quæ urbes clausis portis acuant gladios in me, & ruinam meorum. Sic loquuta est Dea, & candidis brachiis ambiit hinc dulci amplexu tardum* Vulcanum: *ille subito suscepit ignem consuetum, & notus ardor penetravit medullas, & irrepsit in ossa liquefacta. Non aliter atque cum aliquando hiatus flammeus, apertus fulgenti fulmine, rutilus pervolitat nubes. Uxor id animadvertit, gaudens fraudibus, & sciens* vim *pulchritudinis* suæ. *Tunc pater* Vulcanus *sic loquitur captus amore perpetuo: Cur causas repetis e longinquo? quo abiit a te confidentia in me, o Dea? tunc etiam fuisset mihi facile arma dare Trojanis, si* tunc *par voluntas fuisset* tibi. *Neque Jupiter omnipotens, neque fata*

NOTÆ.

574. *Argolici, &c.*) De *Argis*, urbe regia Agamemnonis, *Æn.* 1. 288. De *Pergamis*, arce Trojæ, *Æn.* 1. 470.

579. *Priami .... natis.*) Paridi, a quo pulchritudinis præmium tulerat, pomum aureum, *Æn.* 1. 31. De *situ Rutulorum*, *Æn.* 7. 795.

583. *Filia Nerei, &c.*) *Thetis*, de qua Ecl. 4. 32. pro filio Achille arma a Vulcano impetravit. *Aurora*, Tithoni uxor, pro Memnone filio, ad Trojanum bellum proficiscente. De *Aurora*, Georg. 1. 249. De *Tithone*, *Æn.* 4. 586. De *Memnone*, *Æn.* 1. 493.

398. *Nec fata vetabant stare, &c.*) Fata a Diis non immutari, sed differri censebantur posse, *Æn.* 1. 243. De *Teucris*, *Æn.* 1. 239.

Stare, decemque alios Priamum superesse per annos,
Et nunc, si bellare paras, atque hæc tibi mens est:
Quicquid in arte mea possum promittere curæ,
Quod fieri ferro, liquidove potest electro,
Quantum ignes animæque valent: absiste, precando,
Viribus indubitare tuis. Ea verba locutus,
Optatos dedit amplexus: placidumque petivit
Conjugis infusus gremio per membra soporem.
Inde, ubi prima quies medio jam noctis abactæ
Curriculo expulerat somnum: cum fœmina, primum
Cui tolerare colo vitam tenuique Minerva,
Impositum cinerem & sopitos suscitat ignes,
Noctem addens operi, famulasque ad lumina longo
Exercet penso; castum ut servare cubile
Conjugis, & possit parvos educere natos.
Haud secus ignipotens, nec tempore segnior illo,
Mollibus e stratis opera ad fabrilia surgit.
Insula Sicanium juxta latus Æoliamque
Erigitur Liparen, fumantibus ardua saxis:
Quam subter specus & Cyclopum exesa caminis

INTERPRETATIO.

probibebant Trojam persistere, & Priamum videre ad decem alios *annos. Et jam,* si *vis pugnare, &* si *hoc tibi est consilium: possum* tibi *polliceri, quodcumque* est *studii in arte mea, quodcumque potest fabricari ferro & electro liquente, quantum possunt flamma & flatus: desine orando diffidere tuæ auctoritati. Loquutus ea verba, tulit ei cupidos amplexus, & jacens in sinu uxoris quæsivit per* totum *corpus tranquillum somnum. Deinde, postquam prima quies abrupisset somnum medio spatio noctis jam lapsæ: quando mulier, cui præcipuum* est *sustentare vitam colo & exigua arte, excitat ignem coopertum & cinerem superadditum* igni, *adjiciens noctem labori, & occupat famulas longo penso ad lucernas; ut queat tenere pudicum lectum mariti, & alere parvos liberos. Non aliter præses ignis* Vulcanus, *nec tardior surgit illo tempore e molli lecto ad laborem fabrilem. Prope latus Siculum & Liparen Æoliam assurgit insula alta fumantibus scopulis: sub qua* insula *spelunca & cavernæ Ætnææ resonant excava-*

NOTÆ.

402. *Potest electro.*) Quidam antiqui codices habent, *potestur electro*. Et est quidem *potestur* Lucretiana & Pacuviana vox, sed prima syllaba in *electro* longa est, tum natura sua ἤλεκτρον, tum usu Virgilii *sudent electra myricæ*, Ecl. 8. 54. Nec obstat versus e Ciri repetitus, qui a Jos. Scaligero non legitimus putatur. *Electrum*, hic non *succinum* est, ut illud alterum Eclogæ 8. sed aurum, quinta argenti portione mixtum, sive ex natura, sive ex arte temperies illa sit. De eo Plin. l. 33. 4. Nomen ob fulgorem, a Sole, qui Græcis poetis vocatur ἠλέκτωρ.

404. *Indubitare.*) *Dubitare*. Et hic auget particula *in*, ut in voce *infractus, incanus;* pro *fractus, canus*.

409. *Tenuique Minerva.*) *Tenui arte*, ut enim Minerva texturæ, lanificio, & ejusmodi artibus præest, ita pro iis ipsis sumitur: quemadmodum Vulcanus pro igne; Bacchus pro vino. De *Minerva*, Æn. 2. 31.

412. *Castum ut servare cubile, &c.*) Ut otia vitet, infesta pudicitiæ.

416. *Insula Sicanium, &c.*) Ad latus septentrionale Siciliæ, non longe a promontorio Peloro & Italia, sunt insulæ septem, *Æoliæ* seu *Vulcaniæ* dictæ: maxima earum *Lipara*, hodie *Lipari:* inter quam & Siciliam est *Hiera*, id est, *sacra*, quia Vulcano dicata; unde hodieque dicitur *Bolcano*, quam hic describit Virgilius. Ex hac præcipue ignes erumpunt; quod inde fit, ut ait Solinus cap. 12. *quia ipsæ insulæ, natura soli ignea, per occulta commercia, aut mutuantur Ætnæ incendia, aut subministrant*. Totum enim illud Italiæ inferioris & Siciliæ solum, ut alibi monuimus, subterraneis montibus cavum & sulfure succensum est. *De iis insulis*, Æn. 1. 56. De *Sicania*, Sicilia, Æn. 3. 687. De *Ætna*, monte ignivomo Siciliæ, Ibid. 571. De *Cyclopibus*, Ibid. 569.

Antra Ætnæa tonant, validique incudibus ictus
Auditi referunt gemitum, striduntque cavernis
Stricturæ Chalybum, & fornacibus ignis anhelat:
Vulcani domus, & Vulcania nomine tellus.
Huc tunc ignipotens cælo descendit ab alto.
Ferrum exercebant vasto Cyclopes in antro,
Brontesque, Steropesque, & nudus membra Pyracmon.
His informatum manibus jam parte polita
Fulmen erat, toto genitor quæ plurima cœlo
Dejicit in terras; pars imperfecta manebat.
Tres imbris torti radios, tres nubis aquosæ
Addiderant, rutili tres ignis & alitis Austri.
Fulgores nunc terrificos, sonitumque, metumque
Miscebant operi, flammisque sequacibus iras.
Parte alia Marti currumque rotasque volucres
Instabant, quibus ille viros, quibus excitat urbes:
Ægidaque horrificam, turbatæ Palladis arma,
Certatim squamis serpentum auroque polibant:
Connexosque angues, ipsamque in pectore Divæ
Gorgona, desecto vertentem lumina collo.
Tollite cuncta, inquit, cœptosque auferte labores,
Ætnæi Cyclopes, & huc advertite mentem.

INTERPRETATIO.

sæ ignibus Cyclopum: & magni ictus audi-si ex incudibus emittunt plangorem, & stri-dent in *cavernis massæ Chalybum, & flam-ma exspirat* e *fornacibus: sed* est *Vulcani, & terra nomine Vulcania. Tunc Vulcanus ab alto cælo descendit illuc. Cyclopes exer-cebant* artem *ferrariam sub immensa caver-na, & Brontes, & Steropes, & Pyracmon nudus corpore. Erat illis inter manus ful-men inchoatum ex* his, *quæ pater* Jupiter *multa torquet e cælo; jam parte* aliqua *per-fecta, pars restabat imperfecta. Adjecerant* ei *tres radios pluviæ, tres nubis aquosæ, tres flammæ refulgentis & venti velocis. Nunc miscebant operi fulgura terrentia, & fragorem, & timorem, & iras* cum *igne persequente.* Ex *alia parte deproperabant Martis currum & rotas celeres, quibus ille commovet homines, quibus urbes: & certa-tim ornabant squamis & auro ægida horri-bilem clypeum Palladis iratæ, & serpentes implicatos, & ipsam Medusam in pectore Deæ torquentem oculos post abscissum col-lum. O Cyclopes Ætnæi, ait* Vulcanus, *au-ferte hæc omnia, & deponite laborem in-choatum, & huc intendite animum. Arma*

NOTÆ.

421. *Strictura Chalybum.*) *Stricturæ:* ferrum, ut e fodinis extrahitur, in massas quasi terreas constrictum ac stipatum. *Chalybes*, populi vel Ponti, vel Hispaniæ, ferrariis fodinis & operibus insignes, Georg. 1. 58.

425. *Brontesque, &c.*) Nomina Cyclopum e Græcis Poetis repetita. Brontes, a βροντὴ *tonitru:* Steropes, a στεροπὴ, *fulgur:* Pyracmon, a πῦρ *ignis*, & ἄκμων, *incus*.

429. *Tres imbris torti radios, &c.*) Fulmina in antiquis marmoribus duodenim radiis effinguntur, in circulum dispositis: non rectis illis quidem, sed vasios in angulos inflexis, qui trifidam in cuspidem singuli desinunt. Talis est forma Virgiliani hujus fulminis, de qua sic fere Cerdanus: Solent torqueri fulmina, vel *grandinante cælo*, vel *ruentibus magnis pluviis*, vel *aere fulguribus æstuante*, vel *ventis flantibus*. Grandinem intelligo, per *imbrem tortum:* pluviam immensam, per *aquosam nubem:* æstuantem aerem, per *ignem:* flatus ventorum, per *Austrum;* hic enim ventus præ cæteris frequens tempestatibus est, ut diximus Ecl. 2. 58. De *Marte*, Ecl. 2. 72. De *ægide*, clypeo Palladis, supra v. 354. De *Pallade*, Æn. 1. 43.

436. *Squamis auroque, &c.*) Disjunctio pro *squamis aureis*, Georg. 2. 192. *Pateris libamus & auro*, pro, *pateris aureis*. Significat clypeum Palladis squamoso corio serpentis ex auro tectum fuisse; ipsum

Arma acri facienda viro: nunc viribus usus,
Nunc manibus rapidis, omni nunc arte magistra:
Præcipitate moras. Nec plura effatus, at illi
Ocius incubuere omnes, pariterque laborem
Sortiti: fluit æs rivis, aurique metallum;
Vulnificusque chalybs vasta fornace liquescit.
Ingentem clypeum informant, unum omnia contra
Tela Latinorum; septenosque orbibus orbes
Impediunt: alii ventosis follibus auras
Accipiunt redduntque: alii stridentia tingunt
Æra lacu: gemit impositis incudibus antrum.
Illi inter sese multa vi brachia tollunt
In numerum, versantque tenaci forcipe massam.
Hæc pater Æoliis properat dum Lemnius oris,
Evandrum ex humili tecto lux suscitat alma,
Et matutini volucrum sub culmina cantus.
Consurgit senior, tunicaque inducitur artus,
Et Tyrrhena pedum circumdat vincula plantis:
Tum lateri atque humeris Tegeæum subligat ensem,
Demissa ab læva pantheræ terga retorquens.
Nec non & gemini custodes limine ab alto
Procedunt, gressumque canes comitantur herilem.
Hospitis Æneæ sedem & secreta petebat,

INTERPRETATIO.

sunt *fabricanda forti viro: nunc opus est robore, nunc promptis manibus, nunc omni arte præcipua: accelerate moras. Nec plura loquutus est. Illi autem omnes statim adnixi* sunt, *& pariter diviserunt laborem, æs & metallum auri fluit* in *rivos, & chalybs vulnificus liquitur in ampla fornace. Componunt magnum clypeum,* sufficientem *solum adversus cuncta arma Latinorum; & connectunt septem textus* rotundos *textibus: alii excipiunt & emittunt ventos follibus plenis vento: alii mergunt aquis æra stridula: caverna sonat incudibus* in ea *defixis. Illi inter se erigunt brachia multo conatu per ordinem, & forcipe mordaci vertunt massam. Dum pater Lemnius urget hæc in regionibus Æoliis, lux alma & cantus matutini avium sub tectis excitant Evandrum ex abjecto cubili. Senex surgit, & induitur tunica* circa *membra, & circumligat plantis calceamenta pedum Tusca: deinde accingit lateri & humeris gladium Arcadicum, revocans* in dexteram *pelles pantheræ pendentes a sinistra. Præterea duo etiam canes custodes exeunt ex alta porta, & sequuntur passus domini.* Sic *ibat heros ad cubicu-*

NOTÆ.

psum vero Gorgonis, id est Medusæ caput anguiferum, non in clypeo, ut alias, sed in anteriore loricæ parte ad pectus affixum. De *Gorgone & Palladis clypeo*, Æn. 2. 616.

446. *Chalybs.*) Genus ferri densissimi ac durissimi, *acciare*: e populis hujus nominis, de quibus supra v. 421.

453. *In numerum.*) Eo ordine, qui numerosum quemdam ictuum concentum referat.

454. *Pater Lemnius.*) *Vulcanus*: qui e Junone matre, propter deformitatem, e cœlo dejectus est in insulam Lemnum, nunc *Stalimene*, in Ægæo mari: ubi e Græcis dictus est officinam suam exercere, ob frequentia ibidem fulmina, Georg. 1. 295. De *insulis Æoliis*, supra vers. 416.

458. *Tyrrhena pedum vincula.*) Calceamenta Tyrrheno more: quorum solea lignea erat quatuor digitorum latitudine, lora autem inaurata, ex Polluce lib. 7. 22. Et notandum calceamenta veterum, ut ex antiquis statuis constet, fere soleas fuisse; non latis integumentis desuper, sed vinculis tantum lorisque aptas pedibus. De *Tyrrhenis*, vicinis tunc Evandro populis, mox v. 479.

459. *Tegeæum ensem.*) *Arcadicum*; e *Tegea* urbe Arcadiæ, ubi Pan colebatur.

460. *Panthera.*) Fera est, maculosa pelle, cujus mas est *pardus*: a πᾶν *omne*, & θὴρ *fera*,

Sermonum memor & promissi muneris heros.
Nec minus AEneas se matutinus agebat.
Filius huic Pallas, olli comes ibat Achates.
Congressi jungunt dextras, mediisque residunt
AEdibus, & licito tandem sermone fruuntur.
Rex prior hæc:
Maxime Teucrorum ductor, quo sospite nunquam
Res equidem Trojæ victas aut regna fatebor;
Nobis ad belli auxilium pro nomine tanto
Exiguæ vires: hinc Tusco claudimur amni;
Hinc Rutulus premit, & murum circumsonat armis.
Sed tibi ego ingentes populos opulentaque regnis
Jungere castra paro, quam sors inopina salutem
Ostentat: fatis huc te poscentibus affers.
Haud procul hinc saxo colitur fundata vetusto
Urbis Agyllinæ sedes: ubi Lydia quondam
Gens, bello præclara, jugis insedit Etruscis.
Hanc multos florentem annos rex deinde superbo
Imperio & sævis tenuit Mezentius armis.
Quid memorem infandas cædes? quid facta tyranni
Effera? Dii capiti ipsius generique reservent.
Mortua quin etiam jungebat corpora vivis,
Componens manibusque manus atque oribus ora,

INTERPRETATIO.

lum & penetrale Æneæ, memor verborum & promissi officii. Nec minus mane experrectus Æneas ferebat se ad eum. *Pallas filius aderat comes illi* Evandro, *Achates huic* Æneæ. Cum *occurrissent, sociant dexteras* manus, *& sedent in media domo, denique utuntur libero colloquio. Rex primus hæc* dicit: *Maxime dux Trojanorum, quo salvo nunquam sane existimabo regnum vel res Trojæ eversas: sunt nobis parvæ vires ad subsidium belli pro tanta dignitate: hinc coercemur fluvio Etrusco; inde Rutulus urget* nos, *& sonat armis circa mœnia* nostra. *Ast ego meditor sociare tibi magnas nationes, & castra e regno divite: sors insperata ostendit* tibi *hanc* viam *salutis. & confers te huc fatis vocantibus. Non longe hinc habitatur sedes urbis Agyllinæ, structa lapidibus antiquis: qua* parte *colonia Lydia, insignis bello, stetit olim in montibus Tuscis. Hanc* urbem, per *multos annos vigentem, Mezentius rex deinceps gubernavit, severo imperio & duris armis. Quid* prodesset *narrare immanes strages, quid crudelia facinora tyranni? Dii rependant ista capiti & familiæ ipsius. Immo etiam alligabat corpora mortua* corporibus *vivis, committens & manus ma-*

NOTÆ.

472. *Pro nomine tanto, &c.*) Pro dignitate Trojani nominis: pro tanta causa, id est, tanto bello: *nomen* enim sæpe pro *causa* sumitur. De *Tusco* amne, *Tybri*, supra v. 330. De *Rutulis*, Æn. 7. 795.

479. *Urbis Agyllinæ sedes, &c.*) Urbs erat Etruriæ, Lydis dicta deinde *Cære*, hodie *Cervetere*, Æn. 7. 652. Ajunt Etruscos, sive indigenas, sive aliunde advectos, eam Italiæ regionem, quæ est ad occidentem Tybris, incoluisse: hinc a Pelasgis ex Æmonia, quæ deinde Thessalia dicta est, profectis, bello petitos: qui post Agyllinam ibi conditam, a Tyrrhenis e Lydia profectis expulsi sunt. Hi sive Etrusci, sive Tyrrheni, etiam *Tusci* vocati sunt; a *Θύω sacrifico*: ob religionis cæremonias, quæ apud eos vigebant, imprimis in urbe *Cære*, quam vocat Livius lib. 7. *sacrarium populi Romani, diversorium sacerdotum, ac receptaculum sacrorum*: ab hac religiones Deorum dictæ sunt *cæremoniæ*. Hinc multi scribunt Thusci; multi tamen *Tusci*, Græcis auctoribus, a quibus vocantur Θύσκοι. *Etruscorum* nomen unde ortum sit, ignoratur.

Tormenti genus! & sanie taboque fluentes
Complexu in misero, longa sic morte necabat.
At fessi tandem cives infanda furentem
Armati circumsistunt, ipsumque, domumque:
Obtruncant socios, ignem ad fastigia jactant.
Ille inter cædes, Rutulorum elapsus in agros
Confugere, & Turni defendier hospitis armis.
Ergo omnis furiis surrexit Etruria justis,
Regem ad supplicium præsenti Marte reposcunt.
His ego te, Ænea, ductorem millibus addam.
Toto namque fremunt condensæ litore puppes,
Signaque ferre jubent. Retinet longævus aruspex;
Fata canens: O Mæoniæ delecta juventus,
Flos veterum virtusque virum: quos justus in hostem
Fert dolor, & merita accendit Mezentius ira;
Nulli fas Italo tantam subjungere gentem:
Externos optate duces. Tum Etrusca resedit
Hoc acies campo, monitis exterrita Divum.
Ipse oratores ad me regnique coronam
Cum sceptro misit, mandatque insignia Tarchon,
Succedam castris, Tyrrhenaque regna capessam.
Sed mihi tarda gelu, seclisque effœta senectus
Invidet imperium, seræque ad fortia vires.
Gnatum exhortarer, ni mixtus matre Sabella
Hinc partem patriæ traheret. Tu, cujus & annis

INTERPRETATIO.

nibus, & *vultus vultibus*, o *speciem supplicii!* & *sic occidebat lenta nece* homines *diffluentes tabo* & *sanie in* hoc *miserando nexu. Sed cives denique pertæsi, consident armati sævientem inaudito* modo, & *ipsum*, & ipsius *domum: jugulant* ejus *socios, immittunt flammas ad tecta. Ille elapsus inter strages* cœpit *fugere in regionem Rutulorum*, & *protegi armis Turni* excipientis eum *hospitio. Itaque tota Tuscia rebellavit legitimo furore, repetunt præsenti bello regem ad pœnam. Ego, o Ænea, dabo te ducem his millibus: naves enim* eorum *congregatæ toto litore fremunt*, & *volunt inferre signa. Senior aruspex cohibet* eos, *edicens* hæc *oracula. O juventus lectissima Lydiæ, flos* & *robur antiquorum hominum: quos indignatio legitima impellit adversus hostem*, & quos *Mezentius inflammat justo furore, nemini Italo licet subdere tantam nationem, eligite duces exteros. Tunc exercitus Tyrrhenus territus oraculo Deorum, stetit* in his *arvis. Ipse Tarchon misit ad me legatos*, & *coronam cum sceptro*, & *addicit* has *notas regni:* rogans *ut veniam in castra*, & *accipiam regnum Tyrrhenum. At senectus pigra frigore* & *exhausta annis*, & *robur lentum ad fortia* consilia, *aufert mihi regnum. Impellerem* ad id *filium, nisi junctus* cum *matre Sabella, ex ea deduceret partem patriæ.*

NOTÆ.

498. *Aruspex.*) Qui exta *conspicit aruiga* vel *aruga*: est autem *aruiga*, hostia: ab ἄῤῥεν *aries*. Ita Vossius. Qua in arte singularis fuit Etruscorum vatum peritia. De *Mæonia*, Lydia, Æn. 4. 216.

506. *Tarchon.*) Nomen apud Tyrrhenos insigne. Fuerat enim alter ejus nominis præfectus *Tyrrheni* regis, qui eo usus est ad condendas in ea regione urbes duodecim, ex Strabone.

510. *Matre Sabella.*) Vel *Sabino*, vel *Samnitico* genere; hoc enim nomen inter utramque gentem ambiguum est: & Sabellam gentem Italiæ indigenam fuisse, non exteram, probat hic locus. Vide Æn. 7. 666. De *Cytherea*, Venere, Æn. 1. 261.

Et generi fatum indulget; quem numina poscunt,
Ingredere, o Teucrum atque Italum fortissime ductor.
Hunc tibi præterea, spes & solatia nostri,
Pallanta adjungam. Sub te tolerare magistro
Militiam & grave Martis opus, tua cernere facta
Assuescat: primis & te miretur ab annis.
Arcadas huic equites bis centum, robora pubis
Lecta, dabo; totidemque suo tibi nomine Pallas.
Vix ea fatus erat, defixique ora tenebant
Æneas Anchisiades & fidus Achates,
Multaque dura suo tristi cum corde putabant:
Ni signum cœlo Cytherea dedisset aperto.
Namque improviso vibratus ab æthere fulgor
Cum sonitu venit: & ruere omnia visa repente,
Tyrrhenusque tubæ mugire per æthera clangor.
Suspiciunt: iterum atque iterum fragor intonat ingens:
Arma inter nubem, cœli in regione serena,
Per sudum rutilare vident, & pulsa tonare.
Obstupuere animis alii: sed Troius heros
Agnovit sonitum, & Divæ promissa parentis.
Tum memorat: Ne vero, hospes, ne quære profecto
Quem casum portenta ferant: ego poscor Olympo.
Hoc signum cecinit missuram Diva creatrix,
Si bellum ingrueret; Vulcaniaque arma per auras
Laturam auxilio.
Heu quantæ miseris cædes Laurentibus instant!

INTERPRETATIO.

Tu, cujus & annis & patriæ oraculum favet, quem Dii vocant, intra in regnum, *o dux generosissime Trojanorum & Italorum. Præterea socio tibi hunc Pallantem,* qui est *spes & solamen nostrum. Assuescat sub te institutore pati militiam & durum laborem belli, & contemplari gesta tua: & admiretur te a tenera ætate. Tradam huic ducentos equites Arcadas, selectam vim juventutis; & Pallas tradet tibi totidem suo nomine. Vix ea locutus erat: & Æneas filius Anchisæ & fidelis Achates tenebant vultum defixum, & meditabantur plurima difficilia cum sua tristi mente: nisi Venus misisset signum e cœlo patente. Quippe fulgur intortum e cœlo inopinate erupit cum strepitu: & statim omnia visa* sunt *tremere, & sonus buccinæ Tyrrhenæ sonare per aerem. Aspiciunt* sursum: *& rursus magnus fragor sonat; cernunt arma fulgere & commota resonare inter nubes,* tempore *sereno, in parte cœli tranquilla. Cæteri territi sunt animo: sed princeps Trojanus cognovit sonum, & promissa Deæ matris. Tunc ait: Ne* tu, qui me excipis *hospitio, ne sane petas* a me, *qualem exitum prodigia ista prædicant: ego vocor e cœlo* ad bellum. *Dea mater monuit* se *daturam hoc indicium, si bellum immineret, &* se *allaturam per aerem armaturam Vulcani* manu factam ad *auxilium* meum. *Heu! quam magnæ strages immi-*

NOTÆ.

526. *Tyrrhenusque tubæ mugire, &c.*) *Tyrrhenus clangor* tubæ dicitur, quia Tyrrheni cornua & tubas dicuntur invenisse ab Athenæo lib. 4. indicatque sonus ille Tyrrhenus, Æneam a Tyrrhenis ad regnum vocari.

537. *Laurentibus, &c.*) Latini regis populi, Æn. 7. 63. De *Turno*, ibid. 56. De *Tybri*, supra v. 330.

Quas pœnas mihi, Turne, dabis! quam multa sub undas
Scuta virum, galeasque, & fortia corpora volves,
Tybri pater! poscant acies, & fœdera rumpant.
Hæc ubi dicta dedit, solio se tollit ab alto:
Et primum Herculeis sopitas ignibus aras
Excitat: hesternumque Larem, parvosque Penates
Lætus adit: mactat lectas de more bidentes;
Evandrus pariter, pariter Trojana juventus.
Posthinc ad naves graditur, sociosque revisit:
Quorum de numero, qui se se in bella sequantur,
Præstantes virtute legit; pars cætera prona
Fertur aqua, segnisque secundo defluit amni,
Nuntia ventura Ascanio rerumque patrisque.
Dantur equi Teucris Tyrrhena petentibus arva:
Ducunt exsortem Æneæ, quem fulva leonis
Pellis obit totum præfulgens unguibus aureis.
Fama volat parvam subito vulgata per urbem,
Ocius ire equites Tyrrheni ad limina regis.
Vota metu duplicant matres, propiusque periclo
It timor, & major Martis jam apparet imago.
Tum pater Evandrus dextram complexus euntis
Hæret inexpletum lacrymans, ac talia fatur:
O mihi præteritos referat si Juppiter annos!
Qualis eram, cum primam aciem Præneste sub ipsa

INTERPRETATIO.

nent Laurentibus miseris! O Turne, quale supplicium persolves mihi! O pater Tyberine, quam multos clypeos, & cassides, & robusta cadavera impelles inter aquas tuas! nunc Latini *petant bellum, & violent fœdera. Postquam protulit hæc verba, erigit se e solio sublimi; & prime succendit igne Herculis aras*, ubi ignis erat fere *exstinctus: & hilaris it* ad *larem, quem* ab *hesterna* die noverat, & ad *exiguos Penates: immolat juxta consuetudinem oves electas: simul Evander, simul juventus Trojana. Deinde* Æneas *incedit ad naves, & redit* ad *socios: e quorum numero eligit insigniores virtute, qui comitentur se ad bellum; pars reliqua navigat pronis undis, & lente descendit secundo flumine, reditura* ad *Ascanium nuntia patris & rerum* ab eo gestarum. *Equi dantur Trojanis euntibus* in *regionem Etruscam: adducunt* ad *Æneam* equum *extra sortem* aliorum, *quem tegit flava pellis leonis resplendens unguibus auratis. Statim rumor spargitur emissus per urbem exiguam, equites ire celeriter ad arcem regis Etrusci. Matres* præ *timore renovant preces, & metus accedit prope* ad *periculum, & jam species belli videtur major. Tunc pater Evander amplexus dextram* Æneæ *abeuntis inhæret* illi, *flens insatiabiliter, & profert talia: O utinam Jupiter reddat mihi annos elapsos*, & me talem efficiat, *qualis eram, quando juxta*

NOTÆ.

540. *Fœdera rumpant.*) Nam Latinus Æneam in sociom & generum admiserat, Æn. 7. 260.

542. *Herculeis, &c.*) Non mihi videntur in lucum redisse, ubi hesterna die sacra Herculi fecerant, sed aras domesticas, in quibus ignis sopitus erat, excitasse prunis ex hesterno sacrificio asservatis: non enim ignem sacrum nisi ex sacro licebat accendere ex Phædro l. 4. f. 10.: vel novos ignes domi accenderunt in honorem Herculis. *Hesternum Larem* interpretor, vel qui pridie cultus ab iis fuerat, antequam decumberent: vel potius quem Æneas, novus hospes, ab hesterna dumtaxat die noverat & colendum susceperat. De *Laribus* & *Penatibus*, Æn. 2. 717. De *eorum cultu*, Æn. 3. 177. De *ovibus bidentibus*, Æn. 4. 57.

561. *Præneste, &c.*) Æn. 7. 678. fundatorem Prænestinæ urbis appellavit Cæculum, qui erat hoc ipso bel-

Stravi, scutorumque incendi victor acervos:
Et regem hac Herilum dextra sub Tartara misi:
Nascenti cui tres animas Feronia mater,
Horrendum dictu dederat, terna arma movenda:
Ter leto sternendus erat: cui tunc tamen omnes
Abstulit hæc animas dextra, & totidem exuit armis.
Non ego nunc dulci amplexu divellerer usquam,
Nate, tuo: neque finitimus Mezentius unquam,
Huic capiti insultans, toto ferro sæva dedisset
Funera, tam multis viduasset civibus urbem.
At vos, o Superi, & Divum tu maxime rector,
Jupiter, Arcadii quæso miserescite regis,
Et patrias audite preces. Si numina vestra
Incolumem Pallanta mihi, si fata reservant;
Si visurus eum vivo, & venturus in unum,
Vitam oro: patiar quemvis durare laborem.
Sin aliquem infandum casum, fortuna, minaris,
Nunc, o nunc liceat crudelem abrumpere vitam;
Dum curæ ambiguæ, dum spes incerta futuri;
Dum te, care puer, mea sera & sola voluptas,
Complexu teneo: gravior ne nuntius aures
Vulneret. Hæc genitor digressu dicta supremo
Fundebat; famuli collapsum in tecta ferebant.
Jamque adeo exierat portis equitatus apertis:
Æneas inter primos & fidus Achates:
Inde alii Trojæ proceres. Ipse agmine Pallas

INTERPRETATIO.

ipsam urbem *Præneste delevi primum exrrcitum, & victor combussi congeriem clypeorum: & hac manu misi ad inferos regem Herilum: cui nascrnti genitrix Feronia dederat tres animas, & tria arma tractanda,* tes *terribilis dictu; occidendus erat triplici morte; tamen hæc dextra rripuit illi omnes animas, & spoliavit* illum *totidem armis. Ego nunc nullatrnus distraherer* a *jucundo amplrxu tuo,* o *fili; nec unquam vicinus Mezentius, illudens huic* meo *capiti, insulissrt ensr tot crudelrs necrs,* nec *privasset urbem tam multis incolis. Sed vos, o Dii, & tu Jupitrr maximr rrx Deorum, oro, misrrrscite regis Arcadis, & rxaudite preces paternas. Si vestra potrstas, si fata relinquunt mihi Pallanta salvum; si vivo visurus eum, & rrditurus in commune* cum eo, *peto vitam: paratus rro tolerarr quemlibet laborrm: Si vrro intentas* mihi *eventum aliquem asperum, o fortuna; o fam jam liceat finirr molestam vitam: dum sollicitudo* est adhuc *anceps, & sprs futuri dubia; dum te habeo* in *complexu, o dilecte fili, unicum & ultimum gaudium mrum: nr nuntius tristior lædat aurrs* meas. *Pater rmittebat hæc verba in ultimo discessu: ministri reportabant in aulam* eum *defectum animo. At rquites egressi erant portis patentibus: in primis Æneas & fidrlis Achatrs: deinde alii principes Trojæ. Ipse*

NOTÆ.

bello in auxiliis Turni, proindeque firmæ adhuc ætatis. Quomodo igitur ab Evandro, nunc sene, tunc juvene, occidi potuit Herilus sub ipsa Præneste? Nisi dicatur Præneste jam urbis formam habuisse tempore Herili, qui regnasse ibidem videtur: munitiones vero a Cæculo accepisse. *Præneste* modo neutrius, modo fœminini est generis. *Herilus* hic tricorpor, ad similitudinem Geryonis, fingitur Æn. 7. 662. *Feronia*, Dea Herili mater, Æn. 7. 800. *Arcadius rex*, Evander, supra v. 51.

In medio, chlamyde, & pictis conspectus in armis.
Qualis ubi Oceani perfusus Lucifer unda,
Quem Venus ante alios astrorum diligit ignes,
Extulit os sacrum cœlo, tenebrasque resolvit.
Stant pavidæ in muris matres, oculisque sequuntur
Pulveream nubem, & fulgentes ære catervas.
Olli per dumos, qua proxima meta viarum,
Armati tendunt: it clamor & agmine facto
Quadrupedante putrem sonitu quatit ungula campum.
Est ingens gelidum lucus prope Cæritis amnem,
Relligione patrum late sacer: undique colles
Inclusere cavi, & nigra nemus abiete cingunt.
Silvano fama est veteres sacrasse Pelasgos,
Arvorum pecorisque Deo, lucumque diemque,
Qui primi fines aliquando habuere Latinos.
Haud procul hic Tarcho & Tyrrheni tuta tenebant
Castra locis: celsoque omnis de colle videri
Jam poterat legio, & latis tendebat in arvis.
Huc pater Æneas & bello lecta juventus
Succedunt, fessique & equos & corpora curant.
At Venus æthereos inter Dea candida nimbos
Dona ferens aderat: natumque in valle reducta

INTERPRETATIO.

Pallas in media turma, spectabilis chlamyde & armis versicoloribus. Qualis est *Lucifer, quem Venus amat præ cæteris ignibus siderum, quando madens aquis Oceani erigit sacrum vultum* in cœlo, *& dissipat noctem. Matres timidæ sunt in muris, & visu sequuntur nubem pulverulentam & turmas rutilantes æreis* armis. *Illi armati eunt inter vepres, qua proximus est terminus viarum: clamor surgit, & collecto agmine ungulæ* equorum *feriunt pulverulentos campos strepitu quadrupedante. Est magna silva, prope frigidum flumen Cæretanæ* urbis, *late sacra veneratione majorum: colles curvi circumdant undequaque & cingunt silvam abietibus umbrosis. Fama narrat, antiquos Pelasgos, qui primi occupaverunt olim regionem Latinam, dedicavisse silvam & diem* certum *Silvano, Deo agrorum & pecudum. Non longe hinc Tarcho & Tyrrheni habebant castra, secura* ob naturam *locorum: & totus exercitus* eorum *poterat jam aspici* ab Ænea *ex edito colle, & fixerat tentoria* in *patentibus campis. Æneas pater & juventus electa ad bellum descendunt illuc, & fatigati reficiunt equos & corpora. At Venus, alba Dea,* erat illic *portans munera per nubes aereas: & ut eminus aspexit filium remotum a frigido*

NOTÆ.

588. *Chlamyde.*) De ea militari veste, *soprasberga*, Æn. 5. 484. De *Lucifero*, stella Veneris, quæ mane ante Solis ortum ultima videtur in cœlo, unde præire Solem dicitur, Ecl. 6. 86.

596. *Quadrupedante putrem, &c.*) *Putrem*, in pulverem facile solubilem. *Quadrupedante sonitu*; quasi numeroso quadrupedum equorum incessu.

597. *Cæritis amnem, &c.*) *Silva*, in litore maris, prope amnem exiguum, *Cæretanum* olim, nunc *Vaccina* dictum, ad orientem urbis *Cæritis*, quæ est *Cære*, de qua supra v. 479. Cujus incolæ *Cærites*, media syllaba brevi; vel *Caretes*, media longa, dicuntur, Æn. 10. 183. De *abiete* arbore, *abete*, passim in Georg. De *Silvano*, Ecl. 10. 24. De *Pelasgis*, supra v. 479.

602. *Qui primi, &c.*) Tamen post *Siculos* indigenas, & advenas *Oenotrios* seu *Aborigenes* venere *Pelasgi*: deinde *Tyrrheni*, postea *Arcades*, tum *Trojani*. Hic ordo e Dionysio Alicarn. repetitur. *Tendebat in arvis*. Castrametabatur, figebat tentoria, ut Æn. 2. 29. *Hic sævus tendebat Achilles*.

Ut procul egelido secretum flumine vidit,
Talibus affata est dictis, seque obtulit ultro:
En perfecta mei promissa conjugis arte
Munera: ne mox aut Laurentes, nate, superbos,
Aut acrem dubites in prœlia poscere Turnum:
Dixit, & amplexus nati Cytherea petivit:
Arma sub adversa posuit radiantia quercu.
Ille Deæ donis & tanto lætus honore
Expleri nequit, atque oculos per singula volvit,
Miraturque, interque manus & brachia versat
Terribilem cristis galeam flammasque vomentem,
Fatiferumque ensem, loricam ex ære rigentem,
Sanguineam, ingentem: qualis cum cærula nubes
Solis inardescit radiis, longeque refulget.
Tum leves ocreas electro auroque recocto,
Hastamque, & clypei non enarrabile textum.
Illic res Italas, Romanorumque triumphos,
Haud vatum ignarus venturique inscius ævi,
Fecerat ignipotens: illis genus omne futuræ
Stirpis ab Ascanio, pugnataque in ordine bella.
Fecerat & viridi fœtam Mavortis in antro
Procubuisse lupam; geminos huic ubera circum
Ludere pendentes pueros, & lambere matrem

INTERPRETATIO.

fluvio in valle separata, alloquuta est eum *talibus verbis, & se ultro exhibuit: Ecce dona fabricata* per *artem mariti mei*, quam tibi *promiseram: ne deinceps, o fili, timeas vocare ad pugnam, sive Laurentes gloriosos, sive ferocem Turnum.* Sic *dixit Venus, & venit in amplexum filii, & deposuit arma fulgentia sub quercu opposita. Ille* Æneas *gaudens muneribus Deæ & tanto honore, non potest satiari, & mittit oculos per singulas* partes, *& stupet, & sumit in manus & brachia cassidem horrendam cristis & ejicientem ignes, & gladium mortiferum & loricam rigidam aere, cruentam, amplam:* talem, *qualis* est *nubes cærulea, quando accenditur radiis Solis, & resplendet procul: deinde ocreas politas electro & auro repurgato, & hastam, & fabricam inenarrabilem clypei. Vulcanus, non imperitus vaticiniorum, nec inscius futuri sæculi, expresserat in illo* clypeo *res Italas & victorias Romanorum:* expresserat *illic totam seriem familiæ orituræ ab Ascanio, & bella gesta per ordinem. Expresserat quoque lupam enixam jacere in virenti caverna Martis; duos infantes* huic *alludere, pendulos ad mammas, & interritos su-*

NOTÆ.

610. *Egelido.*) Ambiguam hujus vocis esse potestatem existimat Scaliger Poet. lib. 6. 7. & modo negare, ut in *enodis*, Georg. 2. 78. modo augere, ut in *edurus*, Georg. 4. 145. Igitur *egelidus* modo est *tepidus*, modo *frigidus*. Cerdanus contendit semper esse *tepidum*: affertque e Catullo *egelidos tepores*, e Columella *egelidum ver*, &c. sed afferimus etiam e Virgilio *egelidum flumen*, ex Ausonio *egelidum Istrum*, *egelidam Mosellam*, id est, *frigidam*: quis enim unquam fluvios vocavit *tepidos*? De *Laurentibus*, Æn. 7. 63. De *Cytherea*, Æn. 1. 261.

620. *Cristis galeam*, &c.) *Cristis*, id est, pennis avium, aut jubis equinis, igneo colore tinctis, e cono seu apice galeæ in modum flammarum erumpentibus, Æn. 5. 468. De *electro*, supra v. 402.

625. *Clypei textum.*) Quia e multis coriis, aut laminis compacti erant clypei.

629. *Stirpis ab Ascanio*, &c.) De *Ascanii stirpe*, Æn. 6. 763. & sequenti. De *lupa* Romuli, & Remi, Martis filiorum, altrice, Æn. 1. 278.

Impavidos: illam tereti cervice reflexam
Mulcere alternos, & corpora fingere lingua.
Nec procul hinc Romam, & raptas sine more Sabinas
Consessu caveæ, magnis Circensibus actis,
Addiderat: subitoque novum consurgere bellum
Romulidis, Tatioque seni, Curibusque severis.
Post iidem inter se posito certamine reges
Armati, Jovis ante aras, paterasque tenentes
Stabant, & cæsa jungebant fœdera porca.
Haud procul inde citæ Metium in diversa quadrigæ
Distulerant, (at tu dictis, Albane, maneres)
Raptabatque viri mendacis viscera Tullus
Per silvam, & sparsi rorabant sanguine vepres.
Nec non Tarquinium ejectum Porsenna jubebat
Accipere, ingentique urbem obsidione premebat.
Æneadæ in ferrum pro libertate ruebant.
Illum indignanti similem, similemque minanti
Aspiceres: pontem auderet quod vellere Cocles
Et fluvium vinclis innaret Clœlia ruptis.

INTERPRETATIO.

gere altricem; illam reflexam collo tereti abblandiri iis *alternis, & formare membra* eorum *lingua. Nec longe inde apposuerat Romam, & Sabinas raptas absque exemplo* in *cœtu caveæ*, dum *agerentur magni* ludi *Circenses; & statim novum bellum oriri* inter *Romanos, & senem Tatium, & Cures austeros. Postea iidem reges, relicto prælio, erant ante altaria Jovis, armati & ferentes pateras, & sanciebant inter se pacem icta porca. Non longe hinc quadrigæ concitatæ in oppositas* partes *dilacerabant Metium: tu vero, Albane,* debuisses *stare pactis: & Tullus per silvam trahebat viscera hominis* illius *perjuri, & sentes stillabant tincti sanguine. Præterea Porsenna jubebat* Romanos *admittere Tarquinium expulsum, & cingebat urbem magna obsidione. Romani currebant ad arma pro libertate. Videres illum* Porsennam *similem irato & similem minanti:* ideo *quia Cocles audebat diruere pontem, & Clœlia trajicie-*

NOTÆ.

635. *Raptas sine more Sabinas, &c.*) Romulus, cum, urbe condita, deesse suis civibus fœminas videret, ludos indixit, qui *Censuales* tum, deinde *Circenses* dicti sunt. De *iis* & cavea, Æn. 5. 588. Ad eos cum convenissent vicini, præcipue ex urbe Sabinorum *Curibus*, eorum fœminæ raptæ sunt a Romanis. Hinc bellum grave inter utramque gentem; quod inter Tatium Sabinorum regem & Romulum denique compositum est; ea lege, ut pars Sabinorum Romanam in urbem Curibus commigrarent, in ea Tatius ac Romulus regnarent, urbs quidem a Romulo *Roma*, populus a Curibus *Curites* seu *Quirites* dicerentur. De *Curibus*, Æn. 6. 809.

641. *Cæsa porca.*) Hanc formulam jungendi fœderis affert Livius lib. 1. quam tamen Hostilio Tullo tertio Romanorum rege antiquiorem fuisse innuit. Fecialis, minister sanciendi fœderis, sic ajebat: *Si prior defecerit publico consilio, dolo malo, tu illo die, Jupiter, populum Romanum sic ferito, ut ego hunc porcum hodie feriam. Id ubi dixit, porcum silice percussit*. Inde fœdus *ictum* dici solet.

642. *Metium in diversa, &c.*) Cum Tullus Hostilius, tertius Romanorum rex, Albanos imperio suo subdidisset; susceptoque adversus Fidenates bello, Metius Suffetius Albanorum dictator Romanos in pugna deseruisset; Tullus victor cum duobus curribus per quadrigas in diversa raptis illigari ac discerpi jussit; Albanam urbem dirui, cives Romam traduci.

646. *Tarquinium, &c.*) Tarquinius Superbus, rex septimus, ob sua filiique scelera pulsus est, Bruto & Collatino ducibus. Porsenna rex Etruscorum eos reducere aggressus, Janiculum, partem urbis ad occidentalem Tyberis ripam, eidem ponte junctam sublicio, occupavit.

650. *Cocles.*) Etruscis in orientalem urbis partem irrumpere parantibus, Horatius Cocles, qui forte positus in statione sublicii pontis fuerat, solus iis obstitit in ipso pontis aditu, dum Romani a tergo pontem inter rumperent. Quo diruto, armatus in Tyberim desiluit, & multis super incidentibus telis tranavit salvus ad suos.

651. *Clœlia.*) Cum de pacis conditionibus ageretur, dataque essent Porsennæ regi puellæ obsides,

In summo custos Tarpejæ Manlius arcis
Stabat pro templo, & Capitolia celsa tenebat,
Romuleoque recens horrebat regia culmo.
Atque hic auratis volitans argenteus anser
Porticibus Gallos in limine adesse canebat:
Galli per dumos aderant, arcemque tenebant,
Defensi tenebris & dono noctis opacæ.
Aurea cæsaries ollis, atque aurea vestis:
Virgatis lucent sagulis: tum lactea colla
Auro innectuntur: duo quisque Alpina coruscant
Gæsa manu, scutis protecti corpora longis.
Hic exultantes Salios, nudosque Lupercos,
Lanigerosque apioes, & lapsa ancilla cœlo

INTERPRETATIO.

bat flumen catenis fractis. In suprema parte clypei *Manlius, defensor arcis Tarpejæ, erat ante templum, & servabat altum Capitolium, & domus* adhuc *nova rigescebat paleis Romuli. Et illic anser* ex *argento, volans* in *aureis porticibus, monebat* cantu *Gallos accedere ad portas: Galli accedebant per sentes, &* jam *occupabant arcem, tuti tenebris & munere noctis caliginosæ. Illis* erat *aurea coma, & vestimentum aureum: splendebant sagis virgatis: præterea colla candida cingebantur aureis* monilibus: *unusquisque librat manu duo gæsa Alpina, tecti clypeis longis* secundum *corpora. Inde sculpserat Salios saltantes, & Lupercos nudos, & acumina* pileorum

NOTÆ.

des, ut exercitom e Janiculo deduceret, Clœlia virgo, ona ex obsidibus, frustreta levendi prætextu custodes snos, eorum equis censcensis, cum cæteris virginibus tranavit Tyberim, & repetita a rege, eidemque reddita, iterum ab eo propter virtutis miraculum libera dimissa est com iis obsidibus, quas voluit ipsa eligere. Hanc equestri stetue Romani donaverunt.

652. *Tarpejæ Manlius, &c.*) Anno U.C. 364. Galli Senones, Brenno duce, cum, fusis ad Aliam fluvium Romanis captaque orbe Roma, Capitolium obsiderent, & noctu in muro per præcipitia adreperent: anseres, Junoni sacri, quibus in summa fame obsessi pepercerant, clangore suo militos excitavere: hi Gallos repulerunt, Marco Maulio duce, qui triennio ante consulatum gesserat. Galli deinde, post septem mensium obsidionem, pacem ingenti auri pondere cum pacti essent, a M. Camillo Dictatore superveniente cæsi sunt & urbe pulsi. De *Tarpejo* seo *Capitolino* monte, ubi arx & templum Jovis, supra v. 347.

654. *Romuleoque recens, &c.*) Casa Romoli multiplex fuit, in Paletino monte ona, ut monet Dionys. lib. 2. eltera in Capitolino, eaque, ut ferebant mores temporis, stramento & palois tecta, quæ Ovidii, Senecæ, ac Vitruvii tempore adhuc supereret, & ad monomentum priscæ frogalitatis colebatur. Ovid. Fast. 3. 183. Senec. Controv. 9. Vitruv. lib. 2. cep. 1. *Recens* dicitur ratione sculpturæ, quia cum recens a Vulcano sculpta esset & ex auro efficta, videbatur fulgore suo referre rutilum quemdam horrorem recentium palearum, quibus tegebatur.

659. *Aurea cæsaries, &c.*) Habitus & erma Gallorum. I. *Aurea coma:* describuntur enim a Livio & aliis comæ Gallorum promissæ & rutilatæ, seu flavæ. II. *Lactea colla:* caudido etiam colore insignes fuisse prædicantur; unde & nomen habuisse a γάλα lac. III. *Aurea vestis*, quam hic multi sumunt pro *barba*, quia Lucretius l. 5. 672. dixit, *impubem molli pubescere veste*. Potest tamen intelligere de veste inferiore, cui sagula soperinducta essent. IV. *Sagula*. Fuerunt *chlamys, sagum, paludamentum*, ejusdem prope formæ vestes oxteriores, breviores, apertæ, fibole circa dextrum humerum annoxæ; sed *paludamentum*, proprium imperetorum & longius; *sagum & chlamys*, militum & brevius. Quidam voluot, *saga*, vel *sagula* Gallorum, habuisse manicas, & fibulatas fuisse vestes, sed instar tunicæ inductas, apertas tamen ante pectus. *Virgata sagula* dicuntur; id est, virgis sive segmentis distincta versicoloribus, & in longum varia serie porrectis. V. *Torques* aurei, e collo penduli; quos apud Gallos in usu etiam militari fuisse, patet ex Manlio Torquato, qui nomen hoc obtinuit ob detractum in pugna Gallorum duci torquem, Æn. 6. 825. VI. *Gæsa:* hastæ lougiores, sed leves & exiles, quæ binæ una manu ferri poterant. *Alpina* dicuntur, vel quia e ligno Alpinarum arborum, vel quia Gallorum propria, qui circa Alpinos montes habitant. VII. *Scuta longa*, non clypei: *clypeus* enim rotundus est; *scutum* lougius multo, quam latius.

664. *Lanigerosque, &c.*) De *Saliis*, supra v. 285. De *Lupercis*, v. 345. Sacerdotes porro, præcipue flamiues, pileos gestabant oblongos, quorum ex fastigio virga eminebat, cui lana erat filo circumligata; quod si per æstatem gestare pileum molestius ducereut, filo illo caput circuibant, quod nefas esset eos nudo esse capite: hinc *Flamines* dicti, quasi *Filamines*, & lana illa *apex*, ab *apo*, quod est ab ἅπτω *ligo*.

Extuderat: castæ ducebant sacra per urbem
Pilentis matres in mollibus. Hinc procul addit
Tartareas etiam sedes, alta ostia Ditis:
Et scelerum pœnas, & te, Catilina, minaci
Pendentem scopulo, furiarumque ora trementem:
Secretosque pios, his dantem jura Catonem.
Hæc inter tumidi late maris ibat imago
Aurea, sed fluctu spumabant cærula cano:
Et circum argento clari delphines in orbem
Æquora verrebant caudis, æstumque secabant:
In medio classes æratas, Actia bella,
Cernere erat: totumque instructo Marte videres
Fervere Leucaten, auroque effulgere fluctus.
Hinc Augustus agens Italos in prælia Cæsar,
Cum patribus, populoque, Penatibus, & magnis Dis,
Stans celsa in puppi: geminas cui tempora flammas
Læta vomunt, patriumque aperitur vertice sidus.
Parte alia, ventis & Dis Agrippa secundis,

INTERPRETATIO.

lanea, & scutula emissa e cælo: ibant ad sacrificia per urbem pudicæ matronæ in vehiculis pensilibus. Procul hinc adjicit quoque infernas plagas, profundos aditus Plutonis, & supplicia criminum, & te, o Catilina, suspensum ex imminente scopulo, & metuentem vultus furiarum, & pios segregatos ab impiis, *& Catonem his dicentem jus. Inter hæc apparebat late ex auro species inflati maris, at* aquæ *cærulea spumabant fluctu albo, & delphines circum lucidi argento agitabant in orbem mare caudis, & scindebant fluctus. In medio* mari *videre erat classes æratis* proris, *certamina Actiaca; & aspexisses totum Leucaten fervescere pugna ordinata, & undas resplendere argento. Hinc* erat *Augustus Cæsar ducens ad pugnam Italos, cum senatoribus, & populo, & Penatibus, & magnis Diis, erectus in puppe sublimi; cui caput lætum emittit geminas flammas, & paterna stella apparet* in *capite. Alia parte* erat *Agrip-*

NOTÆ.

Lapsa ancilia, &c.) Scuta brevia, quasi *ancisa*, id est, *circumcisa*, quod ovali figura essent absque angulis. Ovid. Fast. 3. 377. *Idque ancile vocat, quod ab omni parte recisum est: Quaque notes oculis, angulus omnis abest.* Horum unum, regnante Numa, cecidisse dicitur e cælo, & edita vox: omnium potentissimam fore civitatem, quamdiu id in ea mansisset. Ideo Mamurius Veturius auctor fuit, ut ejusdem modi fierent plura, quibus id misceretur, ne internosci cæleste posset. Quod factum est, omniaque in sacrario Martis seposita, sub custodia Saliorum, qui certis diebus afferebant ea, pulsabantque per urbem, ac deinde recondebant. Ovid. loco citato, &c.

666. *Pilentis matres, &c.*) Cum Camillus aurum Apollini Delphico vovisset bello Vejenti, nec auri satis reperiretur: matronæ nobiles aurum illud ex muliebri mundo contulerunt: ob eamque munificentiam, is honor iis est habitus, ut *pilento* ad sacra ludosque veherentur. Ita Livius anno circiter U. C. 362. De *pilenti* vehiculi forma nihil reperio.

667. *Tartareas sedes, &c.*) De *Tartaro*, Æn. 6. 184. De *Dite*, Plutone, Georg. 4. 467. De *ostiis inferorum*, Æn. 6. 237.

668. *Catilina.*) *L. Sergius Catilina*, patricia familia vir, cum bis in petitione consulatus repulsam tulisset, de cæde consulum & senatus, de incendanda urbe, opprimendaque republica conjuravit cum nobilissimis aliis compluribus viris: deprehensus a M. Tullio Cicerone tum consule, urbe excedere coactus est; ejus socii P. Lentulus & C. Cethegus prætores in carcere præfocati sunt: ipse commissa in agro Pistoriensi pugna victus & interfectus est, duce C. Antonio, Ciceronis collega, Anno U. C. 691. De *Furiis*, Georg. 3. 552.

670. *Catonem, &c.*) Non majorem, sed minorem, siquidem Catilinæ & eorum temporum hic mentionem facit, quæ propius attigit minor Cato. De utroque, Æn. 6. 841. Hunc præficit juri dicundo apud pios homines in Elysiis campis, ob severam virtutem; non ut eum irrideat, quasi hostem Julii Cæsaris, ut argutatur Cerdanus, aliique.

675. *Delphines, &c.*) De *Delphinibus*, Æn. 3. 427. De *Actio*, promontorio Epiri, & *victoria* ibidem ab Augusto relata, Ibid. v. 270. 280. De *Leucate*, ibidem monte & insula v. 274. De *Augusto*, Octaviani cognomine, Æn. 6. 792. De *Penatibus*, Æn. 2. 717. De *magnis* Diis, Æn. 3. 12.

Arduus, agmen agens: cui, belli insigne superbum,
Tempora navali fulgent rostrata corona.
Hinc ope barbarica variisque Antonius armis
Victor ab Auroræ populis & litore rubro
Ægyptum, viresque Orientis, & ultima secum
Bactra vehit; sequiturque, nefas! Ægyptia conjux.
Una omnes ruere, ac totum spumare reductis
Convulsum remis rostrisque tridentibus æquor.
Alta petunt: pelago credas innare revulsas
Cycladas, aut montes concurrere montibus altos:
Tanta mole viri turritis puppibus instant.
Stupea flamma manu, telisque volatile ferrum
Spargitur arva nova Neptunia cæde rubescunt.
Regina in mediis patrio vocat agmina sistro:

INTERPRETATIO.

pa, Diis & ventis propitiis, sublimis, impellens aciem; cui caput radiat rostratum navali corona, quod est *nobile monumentum victoriæ. Inde Antonius victor diversis bellis & auxilio barbarorum, adducit secum Ægyptum, & robora Orientis, & extrema Bactra, ab* usque *gentibus Auroræ & mari rubro; &* proh *scelus! uxor Ægyptia sequitur* ipsum. *Omnes* videntur *simul irrumpere, & totum mare spumare commotum remis revolutis & rostris trifidis. Procedunt mari: diceres Cycladas erutas fluitare mari, aut excelsos montes congredi* cum *montibus: tanta* est *moles turritarum puppium*, unde *homines imminent. Projicitur manu ignis in stupa, & spiculis volucre ferrum: campi Neptunii rubescunt nova strage. In medio Regina* Cleopatra *revocat a-*

NOTÆ.

680. *Tempora flammas vomunt.*) Aliqui referunt ad galeam, cujus conus cristas habebat flammivomas, ut v. 620. Alii ad diadema rutilis gemmis hinc inde distinctum. Alii ad Augusti oculos, quos acres imprimis & igneos fuisse testatur Suetonius.

681. *Patriumque vertice sidus.*) Stella Julii Cæsaris, quæ, quia ejus in morte effulserat, pro eo habita est, ideo ejus simulacris in capite imposita, Ecl. 9. 46.

682. *Agrippa.*) *M. Agrippa*, omnium Augusti operum ac victoriarum administer, præcipue Actiaco bello. Ter consul fuit, consors Tribunitiæ potestatis cum Augusto, gener ejusdem, & adoptione filius. Obiit anno U. C. 742.

684. *Rostrata corona, &c.*) Corona navali aurea, in speciem rostrorum navalium conformata, data raro, primum a Pompejo Magno M. Varroni, bellis piraticis: secundo ab Augusto M. Agrippæ, bellis Siculis adversus Sextum Pompejum, quæ ille confecit extrema ad fretum Siculum pugna, anno U. C. 718. Plin. lib. 16. 4.

686. *Victor ab Auroræ, &c.*) *M. Antonius*, omnium Julii Cæsaris expeditionum socius, ejusdem in dictatura magister equitum, consul anno U. C. 710. quo Cæsar occisus est: ac deinceps triumvir cum Octaviano ac Lepido. Multa eo in magistratu crudeliter agit; Brutum & Cassium conjunctis cum Octaviano copiis vicit: mox ad bellum Parthicum & administrandum orientem profectus, Parthos quidem vicit per Ventidium qui anno 716. de illis triumphavit; sed ipse ab iisdem affectus variis cladibus in Ægyptum secessit, amore Cleopatræ Ægypti reginæ: quem cum orbis terrarum reginam constituere meditaretur, hostis a Senatu judicatus victus est ab Octaviano apud Actium Epiri promontorium, anno U. C. 723. Sequente anno capta ab eodem Octaviano Alexandria, sibi mortem intulit. Cleopatra cum Octavianum irretire amore suo non potuisset, verita ne in triumphum duceretur, aspidis inter ficus delitescentis punctu sibi mortem accersivit. *Auroræ populos* vocat orientales. *Litus rubrum*, accolas maris rubri, quod Arabiam ad occidentem & meridiem alluit, & in sinum influens Asiam ab Africa separat, Ægyptumque prætexit ab oriente. *Bactra, orum*, urbs est præcipua Bactrianæ regionis, inter Parthiam ab occidente, Indiam ab oriente, Sogdianam a septentrione, Asiam a meridie. Ex iis omnibus regionibus auxilia secum habuit Antonius.

690. *Rostrisque tridentibus.*) Ita legendum esse diximus, & explicuimus, Æn. 5. 143.

692. *Cycladas.*) Naves Antonii, magnitudine conspicuas, comparat cum insulis maris Ægæi *Cycladibus*, de quibus Æn. 3. 74. Cum autem dicat, *montes concurrere montibus altos*, innuit utriusque exercitus navales mole ac turribus fuisse insignes; at præcipuam fuisse Antonianarum molem consentiunt historici. De *Neptuno*, Æn. 1. 129.

696. *Patrio sistro.*) *Sistrum*, Æreum crepitaculum, Ægyptiorum proprium, instar reticuli, quo pilæ per ludum impelluntur. Hoc fere modo compactum erat. Ærea lamina in ovalem figuram inflexa de-

Necdum etiam geminos a tergo respicit angues.
Omnigenumque Deûm monstra, & latrator Anubis,
Contra Neptunum, & Venerem, contraque Minervam
Tela tenent: sævit medio in certamine Mavors
Cælatus ferro, tristesque ex æthere Diræ,
Et scissa gaudens vadit Discordia palla,
Quam cum sanguineo sequitur Bellona flagello.
Actius hæc cernens arcum intendebat Apollo
Desuper: omnis eo terrore Ægyptus, & Indi,
Omnis Arabs, omnes vertebant terga Sabæi.
Ipsa videbatur ventis regina vocatis
Vela dare, & laxos jam jamque immittere funes.
Illam inter cædes, pallentem morte futura,
Fecerat ignipotens undis & Iapyge ferri:
Contra autem magno mœrentem corpore Nilum,
Pandentemque sinus, & tota veste vocantem
Cæruleum in gremium latebrosaque flumina victos.

INTERPRETATIO.

cies patrio sistro: & nondum adhuc spectat a tergo serpentes duos. Et portenta Deorum omnis generis, & latrator Anubis, ferunt arma adversus Neptunum & Venerem, & adversus Minervam: Mars exculptus ferro sævit in medio prælio, & funestæ Furiæ ex aere, & Discordia incedit gaudens lacera palla, quam Bellona sequitur cum flagro cruentato. Actiacus Apollo videns ista tendebat arcum ex alto: hoc metu tota Ægyptus, & Indi, omnis Arabs, omnes Sabæi convertebant dorsum. Ipsa regina videbatur præbere vela ventis invocatis, & quamprimum laxare funes navium *solutos. Vulcanus fecerat illam inter strages, pallidam nece imminente, provehi fluctibus & Iapyge* vento: *ex adverso autem Nilum dolentem magno corpore, & aperientem plexus* suos, *& tota veste* expassa *invitantem victos in sinum* suum *cæruleum & fluenta latebrosa.*

NOTÆ.

desinebat in manubrium, hanc laminam tres quatuorve fidiculæ, item æreæ, hinc inde trajiciebant, laxis foraminibus insertæ: ita ut, quoties sistrum manubrio commovebatur, fidicularum capita crebro affrictu ad laminam allisa tinnitum ederent. Sistri usus præcipuus erat in sacris Isidis Ægyptiæ Deæ, cujus simulacra sistrum aliquando manu præferebant. Nomen σείω, *quatio*. Atque ejus quidem crepitaculi sonum levem fuisse necesse est; neque satis canorum aut gravem, ut navos a prælio revocare posset: quare hoc a Virgilio dictum puto per ironiam, ut est a Propertio quoque de Cleopatra dictum, lib. 3. 9. 41. *Ausa Jovi nostro latrantem opponere Anubim, Et Tybrim Nili cogere ferre minas, Romanamque tubam crepitanti pellere sistro.*

698. *Omnigenumque Deum, &c.*) Cicero de Nat. lib. 3. 39. *Omne fere genus bestiarum Ægyptii consecrarunt.* Plutarchus enumerat *felem*, *gryphem*: Plinius, *scarabæos*: Prudentius, *simiam*: alii, alias. Præcipua tamen eorum numina *Osiris rex*, ejusque uxor, *Isis*, & *Anubis* eorum filius, vel miles, vel satelles; ideo canino capite depictus, quia vel regem fide custodiebat, vel venator erat, vel ejus, quasi canis indagantis, opera Isis usa est in investigandis mariti membris, a Typhone fratre discerptis. Vide Vossium de Idol. l. 1. 27. De *Neptuno*, Æn. 1. 129. De *Venere*, Ibid. 260. De *Minerva*, Æn. 2. 31. De *Mavorte*, Marte, Ecl. 9. 12.

701. *Ex æthere Diræ.*) *Furiæ*. De quibus, Æn. 6. 572. Ex *æthere*, tum quia volantes illic exculptæ erant: tum quia apud superos præsertim dicuntur *diræ*, Æn. 3. 215.

702. *Scissa Discordia palla.*) Ut ipso habitu vim exprimat suam, qua dividit animos, fœdera disrumpit, &c. De *Bellona*, Martis sorore, Æn. 7. 319. De *Apolline*, cui sacrum erat *Actium* promontorium, Æn. 3. 275. De *palla*, pallio muliebri, Æn. 1. 652.

705. *Indi, &c.*) Vel veri *Indi* Asiæ, siquidem posuit *Bactrianos* in auxiliis Antonii. Vel *Æthiopes*, Ægyptiis vicini, quos ab veteribus *Indos* etiam dictos esse ostendimus, Georg. 2. 171. *Arabes*, ad orientem Ægypti. *Sabæi* Arabes ad meridiem Arabiæ felicis, Georg. 1. 57.

710. *Iapyge.*) Vento, qui ab Apulia, Italiæ maxime orientali parte, flat recta in orientem, ideoque in Ægyptum. Dicitur *Iapyx* ab ipsa Apulia, quæ sic prius dicta fuit ab Japyge filio, juxta Plinium, Dædali: juxta Liberalem, Lycaonis. De *Nilo*, Ægypti fluvio, Georg. 4. 287.

At Cæsar, triplici invectus Romana triumpho
Mœnia, Dis Italis votum immortale sacrabat,
Maxima tercentum totam delubra per urbem.
Lætitia ludisque viæ plausuque fremebant:
Omnibus in templis matrum chorus, omnibus aræ:
Ante aras terram cæsi stravere juvenci.
Ipse sedens niveo candentis limine Phœbi,
Dona recognoscit populorum, aptatque superbis
Postibus: incedunt victæ longo ordine gentes,
Quam variæ linguis, habitu tam vestis & armis.
Hic Nomadum genus, & discinctos Mulciber Afros,

INTERPRETATIO.

Sed Cæsar ingressus Romanos muros triplici triumpho, referebat Diis votum perenne, nempe *trecenta templa ingentia per totam urbem. Viæ resonabant gaudio & ludis ac plausu: chorus matronarum* erat *in omnibus templis, & altaria* in *omnibus: ante altaria mactati juvenci tegebant terram. Ipse* Augustus, *sedens in nivea porta candidi Apollinis, considerat munera populorum & accommodat* ea *ad postes: nationes subactæ progrediuntur longa serie, tam diversæ sermone, quam more vestium & armis. Hic Vulcanus sculpserat nationes Nomadum, &*

NOTÆ.

714. *Triplici ... triumpho.*) Cæsar Octavianus, devictis imperii sui æmulis, tribus continuis diebus Romæ triumphavit anno U. C. 725. Primo quidem die, de Salassis Alpinis populis, Dalmatis, Illyriis, Pannoniis: quos statim post oppressum Sext. Pompejum vicerat annis 719. & 720. partim per legatos, partim per seipsum: præcipue Dalmatas, quo bello vulneratus fuerat. Altero die, de Cleopatra apud Actium in Epiri litore superata, deque Macedonia, anno U. C. 723. mense Septembris. Tertio, de Ægypto post necem Antonii & Cleopatræ, captamque Alexandriam subacta, anno U. C. 724. mense Sextili: unde Octavianus postea, idemque mensis, Augusti nomine insigniti sunt, anno 727. Januar. mense.

715. *Dis Italis votum immortale, &c.*) *Trecenta*, id est, multa templa, quæ belli tempore voverat, variis Diis deinde consecravit, immortalia pietatis suæ monumenta. Ita enim Dio, l. 51. de iis, quæ ab eo statim post triumphos acta sunt. Ἐπεὶ δὲ ταῦτα διετέλεσε, τό τε Ἀθήναιον ϗ, &c. *Deinde vero perfecit Minervæ templum ... & curiam Juliam in honorem patris sui factam dedicavit: in eaque collocavit simulacrum Victoriæ ... Tarento advectum, & spoliis Ægyptiis decoratum ... Julii quoque herois sacrarium multis in eo suspensis donariis ex præda Ægyptiaca exornavit. Multa etiam Jovi Capitolino, Junonique & Minervæ consecravit: cum ex Senatus consulto omnia prius eorum in templis suspensa ornamenta, tamquam contaminata, essent detracta.* De ludis & sacrificiis publicis, ejus in honorem, & Romæ, & alibi institutis, multa addit. De *delubris*, Æn. 2. 225.

720. *Candentis limine Phœbi.*) Templo Apollinis quod jamdiu inchoatum in palatio tandem cum bibliotheca dedicavit anno U. C. 726. Nondum igitur perfectum erat triumphi tempore, sed Poeta ob vicinitatem temporum utrumque conjungit. *Candentis Phœbi*, e candido marmore Parii insulæ; nam Plinius lib. 36. 5. ait, Augustum in Palatina æde Apollinis posuisse signa, Bupali & Anthermi, Chiorum fratrum, opere perfecta, qui candido tantum ac Pario marmore utebantur.

721. *Dona recognoscit populorum, &c.*) *Coronas aureas*, quas victoribus Romanis imperatoribus & sociæ & vectigales provinciæ gratulationis ergo mittebant; non vero victæ gentes ad redimendam vitam, ut fabulatur Servius. Tales juxta Livium Quinctius Flaminius prætulit in triumpho centum quatuordecim: Scipio Asiaticus ducentas triginta quatuor: Julius Cæsar juxta Appianum bis mille octingentas viginti duas. Coronarum loco pecunia deinceps ab imperatoribus exacta est, quod *aurum coronarium* dicebatur. Talem exegit Cæsar ab ipsa urbe Roma, cum ex Asia victo Pharnace rediisset; ex Dione lib. 42. Plerumque offerebantur deinde coronæ illæ Diis, præcipue Jovi Capitolino: Cæsar suas post triumphum vendidit, confectamque inde pecuniam militibus distribuit. Octavianus juxta Dionem ex Italiæ civitatibus noluit accipere: alias, quas a sociis accepit, postibus templorum videtur appendisse, juxta Virgilium.

724. *Hic Nomadum genus.*) Triumphos Octaviani describit, quo in pompa subactarum gentium captivi duces currum subsequebantur. I. *Nomades* vel *Numidæ*: Africana gens, ad occidentem Carthaginis, quorum caput *Cirta*, nunc *Constantina*: ob pastoralem vitam ita dicti a νομὴ, *pastus*. II. *Afri discincti*, id est, vel *ignavi*, & labori minime assueti, quia qui se ad opus parant, accingunt vestem altius: vel revera *fluentibus vestibus induti*: hunc enim fuisse habitum Afrorum innuit Milphio Plauti, sic Pœnum alloquens in Pœnulo, Act. 5. sc. 2. v. 48. *Tu qui zonam non habes, quid in hanc venisti urbem, aut quid quæris?* III. *Geloni* populi, vel Scythiæ, vel Thraciæ, Georg. 2. 115. IV. *Leleges*: vagi Asiæ minoris populi, qui ab Homero ad meridiem Æolidis, circa sinum Adramyttenum collocan-

Hic Lelegas, Carasque, sagittiferosque Gelonos
Finxerat. Euphrates ibat jam mollior undis,
Extremique hominum Morini, Rhenusque bicornis,
Indomitique Dahæ, & pontem indignatus Araxes.
Talia, per clypeum Vulcani, dona parentis
Miratur: rerumque ignarus imagine gaudet,
Attollens humero famamque & fata nepotum.

INTERPRETATIO.

Afros discinctos: hic Lelegas, & Caras, & Gelonos sagittis armatos. Euphrates fluebat jam mitior fluctibus, & Morini ultimi hominum, & Rhenus bicornis, & Dahæ antea *invicti, & Araxes impatiens pontis.* *Æneas admiratur in clypeo Vulcani talia munera matris* suæ: *& lætatur specie rerum* quas *ignorat, imponens humero & gloriam & famam posterorum.*

NOTÆ.

cantur: ab aliis cum Caribus confunduntur, aut cum sociis permiscentur. V. *Carer*, regionem occupant Asiæ, ad meridiem Joniæ, ad occidentem Lyciæ, ad septentrionem Doridis, nunc *Aidinelli*. VI. *Morini*, populi in ea parte Belgicæ Galliæ, quæ proxime ad Britanniam magnam accedit, & ad fretum quo Britannicus oceanus cum Germanico committitur: unde *extremi dicuntur* in ea parte: horum caput fuit Tarvana, *Terovane*, nunc diruta, in Picardiæ & Artesiæ confinio. De Morinis triumphavit Cajus Carinas eodem anno ac die, quo primum triumphum duxit Octavianus. VII. *Dae*, vel *Dahæ*, Scythicum genus dicuntur a Stephano, & a Pomponio Mela collocantur in Asia, non longe a Scythis circa Oxum fluvium, inter Bactrianos & Sogdianos; quod si ita est, fuerunt illi inter Augusti captivos cum Bactrianis Antonii sociis. VIII. *Euphrates*, fluvius Armeniam & Mesopotamiam alluens: de eo Georg. 1. 509. IX. *Rhenus bicornis*: de eo Ecl. 10. 47. Hunc belli causa trajecisse secundus Romanorum Agrippa dicitur a Dione & triumphum tamen neglexisse anno U. C. 717. X. *Araxes*, ex Armeniæ montibus per Mediam in mare Caspium influens, placido primum fluxu, sed ubi in asperiora devenit, ingenti impetu ac fragore, ut habet Pomponius Mela lib. 3. 5. De ejus pontibus ita Servius: *Quem pontibus nixus est Xerxes conscendere, vel cui Alexander magnus pontem fecit, quem fluminis incrementa ruperunt: postea Augustus firmiore ponte eum ligavit.* At de ponte quidem Alexandri loquitur Isidorus, lib. 13. 21.

Mulciber.) Vulcanus, ita dictus a *mulcendo* ac temperando ferro.

730. *Ignarus.*) Quamvis enim his imaginibus delectabatur, tamen quid illæ repræsentarent, cognoscere non poterat.

P. VIRGILII MARONIS

ÆNEIDOS

LIBER IX.

ARGUMENTUM.

Ænea conquirendis auxiliis apud Arcadas ac Tuscos occupato, Turnus admonetur a Junone per Iridem, ut in castrensia novæ Trojæ monimenta impetum faciat. Trojanis, ex Æneæ præscripto, non egredientibus ad pugnam, Turnus eorum naves, oppidi lateri admotas, parat incendere: sed illæ, cum ex Idææ silvæ materia fabricatæ olim fuissent, Idææ matris beneficio mutantur marinas in Nymphas, tum, nocte imminente, circa oppidum excubiæ disponuntur. Interim Trojani, de revocando per nuncios Ænea solliciti, dum inter se consultant, Nisus & Euryalus, par nobile amicorum, ultro suscipiunt hanc provinciam: laudati ab Ascanio, dimissique, cædem Rutulorum noctu magnam faciunt: eorumque spoliis induti dum pergunt porro, a Latinis equitibus obviis occiduntur: capita hastis affixa, & in castris erecta agnoscuntur procul a Trojanis, & ingentem in oppido luctum excitant, præsertim matris Euryali. Turnus oppugnationem mane instaurat. Ascanius Numanum insolentius illudentem, emissa e muris sagitta, configit. Quo successu elati, Pandarus & Bitias portas recludunt, & Rutulos subeuntes magna strage propellunt. Turnus facto impetu tandem irrumpit, sed clausis portis, hostium multitudine circumventus, paullatim recedit in eam oppidi partem, quam Tyberis alluebat, & ut erat armatus, in flumen desiliens ad suos natatu revertitur.

Atque ea diversa penitus dum parte geruntur,
Irim de cœlo misit Saturnia Juno
Audacem ad Turnum. Luco tum forte parentis
Pilumni Turnus sacrata valle sedebat.
Ad quem sic roseo Thaumantias ore loquuta est:
Turne, quod optanti Divûm promittere nemo
Auderet, volvenda dies en attulit ultro.

INTERPRETATIO.

Ac dum ista fiunt in regione longe remota, Juno filia Saturni misit e cœlo Irim ad audacem Turnum. Turnus forte quiescebat tunc apud silvam Pilumni abavi, in valle sacra. Ad quem filia Thaumantis ita loquuta est ore roseo: Turne, ecce tempus revolutum exhibuit sponte id, quod nullus Deorum auderet polliceri tibi cupienti. Æ-

NOTÆ.

1. *Diversa parte.*) In Etruria, apud urbem Cære, Æn. 8. 479. De *Iride*, *Thaumantis filia*, Æn. 4. 700.

3. *Parentis Pilumni.*) At Pilumnus dicitur Æn. 10. 76. Turni *avus*, ibid. 619. Turni *quartus pater*, id est, *abavus*. Igitur, vel *parens* sumitur hic generatim, quomodo dicimus *parentes majoresque*, quocumque gradu distent a nobis; vel, ut ait Servius, *Pilumnus* commune fuit familiæ cognomen a primo Pilumno derivatum in posteros, ut Cæsarum a primo Cæsare. Sto in prima sententia, quia solus Pilumnus, caput gentis, Deus habitus est, ut locis illis videbimus: ideoque luco seu silva sacra donatus.

4. *Sedebat.*) Vel *feriabatur* ad ejus tumulum: scripsit enim Cicero, De Leg. lib. 2. 55. *Denicalibus feriis residere mortuos*. Ita Turnebus. Vel simpliciter *otiabatur*. Ita Donatus. Vel *deliberat* secum de rerum suarum statu.

Æneas, urbe, & sociis, & classe relicta,
Sceptra Palatini sedemque petivit Evandri.
Nec satis: extremas Coriti penetravit ad urbes:
Lydorumque manum, collectos armat agrestes.
Quid dubitas? nunc tempus equos, nunc poscere currus,
Rumpe moras omnes, & turbata arripe castra.
Dixit, & in cœlum paribus se sustulit alis,
Ingentemque fuga secuit sub nubibus arcum.
Agnovit juvenis, duplicesque ad sidera palmas
Sustulit: ac tali fugientem est voce secutus:
Iri, decus cœli, quis te mihi nubibus actam
Detulit in terras? unde hæc tam clara repente
Tempestas? medium video discedere cœlum,
Palantesqe polo stellas. Sequar omina tanta,
Quisquis in arma vocas. Et sic effatus, ad undam
Processit, summoque hausit de gurgite lymphas,
Multa Deos orans: oneravitque æthera votis.
Jamque omnis campis exercitus ibat apertis,
Dives equûm, dives pictai vestis, & auri.
Messapus primas acies, postrema coercent
Tyrrheidæ juvenes: medio dux agmine Turnus,
Vertitur arma tenens, & toto vertice supra est.
Ceu septem surgens sedatis amnibus altus

INTERPRETATIO.

neas, relicta urbe & sociis & navibus, adivit regnum & regionem Evandri Palatini. Nec id *satis* est: *ivit ad ultimas urbes Coriti, & armat multitudinem Tyrrhenorum, rusticos congregatos. Quid deliberas? Jam tempus* est *vocare equites & currus. Amputa omnium moram, & invade castra territa.* Sic *loquuta* est, *& alis æqualibus extulit se ad cœlum, &* in *fuga signavit magnum arcum sub nubibus. Juvenis* Turnus *agnovit* eam, *& porrexit ambas palmas ad astra, & prosequutus est abeuntem talibus verbis: O Iri, ornamentum aeris, quis misit te lapsam e nubibus ad me in terra? unde subito hæc facies* cœli *tam splendida? cerno medium cœlum hiare, & sidera errantia cœlo. Parebo tantis monitis, quicumque* Deorum *hortaris me ad bellum. Atque ita loquutus progressus* est *ad fluvium, & extulit e superficie fluvii aquam, multa petens à Diis, & replevit cœlum votis. Et jam totus exercitus procedebat agris patentibus, frequens equis, abundans vestibus versicoloribus & auro. Messapus regit prima agmina, filii Tyrrhei ultima. Turnus rex excurrit in medio exercitu, attollens arma, & excedit* alios *toto capite. Veluti profun-*

NOTÆ.

9. *Palatini, &c.*) De *Evandro Palatini* montis incola, Æn. 8. 51. In eo monte deinde structa est Roma, in eo Romulus unam e pluribus suis habuit domum, Cæsar quoque Octavianus habuit suam; unde imperatorum ædes; ubicumque essent, *palatia* vocata sunt.

10. *Coriti, &c.*) Urbs est Tusciæ, a Corito rege fundata, nunc *Cortona*, Æn. 3. 170. De *Lydis* Tusciæ colonis, & de Lydia, Æn. 2. 781. Æn. 7. 479.

13. *Castra.*) Novam Trojam, tumultuario opere munitam ab Ænea, ad ostium orientale Tyberis, Æn. 7. 157.

23. *Hausit de gurgite lymphas.*) Ut lotis manibus purius precaretur. Sic Æneas, Æn. 8. 69. De genitivo *pictai*, Æn. 3. 354. De *Messapo*, Æn. 7. 691. De *Tyrrheo*, & ejus filiis, ibidem 483.

30. *Ceu septem surgens, &c.*) *Ganges*, fluvius mediam Indiam intersecans, ac duas in partes dividens: influens in Oceanum meridionalem uno quidem ostio; sed cui tam multæ objacent insulæ, ut ostium illud insulis intercisum, multiplex dici possit. Nili modo exundare certis temporibus dicitur apud Solinum cap. 55. De *Nilo*, ejusque septem ostiis & benefica exundatione, Georg. 4. 287. Comparat igitur Virgilius Tur-

Per tacitum Ganges: aut pingui flumine Nilus,
Cum refluit campis, & jam se condidit alveo.
Hic subitam nigro glomerari pulvere nubem
Prospiciunt Teucri, ac tenebras insurgere campis.
Primus ab adversa conclamat mole Caicus:
Quis globus, o cives, caligine volvitur atra?
Ferte citi ferrum, date tela, scandite muros.
Hostis adest, eia. Ingenti clamore per omnes
Condunt se Teucri portas, & mœnia complent.
Namque ita discedens præceperat optimus armis
Æneas: si qua interea fortuna fuisset,
Ne struere auderent aciem, neu credere campo:
Castra modò & tutos servarent aggere muros.
Ergo, etsi conferre manum pudor iraque monstrat;
Objiciunt portas tamen, & præcepta facessunt,
Armatique cavis exspectant turribus hostem.
Turnus, ut antevolans tardum præcesserat agmen,
Viginti lectis equitum comitatus, & urbi
Improvisus adest: maculis quem Thracius albis
Portat equus, cristaque tegit galea aurea rubra.
Ecquis erit mecum, o juvenes, qui primus in hostem?
En, ait: & jaculum intorquens emittit in auras,
Principium pugnæ: & campo se se arduus infert.
Clamore excipiunt socii, fremituque sequuntur

INTERPRETATIO.

dus Ganges crescens cum silentio septem fluviis placidis; aut veluti Nilus fœcundis aquis, quando refluit ex agris & jam inclusit se suo alveo. Tunc Trojani procul vident nimbum repentinum colligi ex obscuro pulvere, & caliginem induci in agros. Primus Caicus vociferatur ex aggere opposito: O cives, quantus globus nigræ caliginis accedit ad nos? afferte arma celeres, date spicula, conscendite mœnia: hostis instat, agite. Omnes Trojani cum magna vociferatione includunt se intra portas, & replent munimenta. Quippe Æneas peritissimus militaris rei sic abiens jusserat: si casus aliquis ejusmodi contingeret, interim dum aberat; ne auderent ordinare exercitum, neve committere in campum: tantummodo tuerentur castra & muros defensos munimentis. Itaque, licet pudor & furor hortentur eos conserere manus, tamen opponunt portas, & exequuntur mandata Æneæ, & armati exspectant hostem in mediis turribus. Turnus, cum antecurrens prægressus esset lentiorem turmam, stipatus viginti equitibus electis, ita ad urbem accessit inexspectatus: Thracius equus maculosus albo fert eum, & cassis aurea inumbrat cristis rubris. O juvenes, inquit, quis erit vestrum, qui primus in hostem irruet mecum? ecce: sic ait, & evibrans jaculum projicit in aerem, quasi initium prælii: & altus immittit se se in campum junctum urbi. Socii succedunt ei cum clamore, & sequuntur ululatu ter-

NOTÆ.

Turni exercitum e multis Italiæ populis, qui prius dispersi per agros vagabantur, nunc in unum collecti instructa acie incedunt non sine majestate & silentio, cum his duobus fluviis, non exundantibus quidem, sed post exundationem e campis in alveum refluentibus. Quidam voces illas, *septem surgens sedatis amnibus*: non de septem ostiis, quibus Ganges descendit potius in mare, quam *surgit*: sed melius explicant de fluviis compluribus, qui in eum influunt, & quorum societate intumescit ac vere *surgit*: quo sensu, *septem*, erit pro incerto quolibet numero, qui sæpe a poetis per *septenum* aut *centenum* exprimitur.

49. *Thracius*.) De *equo* ejusdem modi, Æn. 5. 566.

Horrisono. Teucrum mirantur inertia corda:
Non æquo dare se campo, non obvia ferre
Arma viros; sed castra fovere: Huc turbidus atque huc
Lustrat equo muros, aditumque per avia quærit,
Ac veluti pleno lupus insidiatus ovili,
Cum fremit ad caulas, ventos perpessus & imbres,
Nocte super media: tuti sub matribus agni
Balatum exercent: ille asper & improbus ira
Sævit in absentes: collecta fatigat edendi
Ex longo rabies, & siccæ sanguine fauces:
Haud aliter Rutulo muros & castra tuenti
Ignescunt iræ, & duris dolor ossibus ardet:
Qua tentet ratione aditus, & qua vis clausos
Excutiat Teucros vallo, atque effundat in æquor.
Classem, quæ lateri castrorum adjuncta latebat,
Aggeribus septam circum & fluvialibus undis,
Invadit: sociosque incendia poscit ovantes:
Atque manum pinu flagranti fervidus implet.
Tum vero incumbunt: urget præsentia Turni,
Atque omnis facibus pubes accingitur atris:
Diripuere focos: piceum fert fumida lumen
Tæda, & commixtam Vulcanus ad astra favillam.
Quis Deus, o Musæ, tam sæva incendia Teucris
Avertit? tantos ratibus quis depulit ignes?

INTERPRETATIO.

ribili. Mirantur desides animos Trojanorum: homines illos *non exhibere se in æquam planitiem, non inferre arma opposita, sed insidere castris.* Turnus *iratus huc & illuc circuit equo muros, & vestigat ingressum per loca inaccessa. Et veluti quando lupus sub mediam noctem insidians ovili pleno frendet prope septa, passus ventos & pluvias:* tunc *agni securi sub matribus emittunt balatum: ille* vero *acer & percitus irâ furit adversus absentes: furor edendi auctus ex longo* tempore, & *guttur sitiens sanguinis vexat* eum. *Non aliter furor inflammatur Rutulo consideranti muros, & indignatio augescit in ossibus duris: quomodo quærat ingressum, & qua* parte *via* aliqua *extrahat* ex *aggere Trojanos inclusos, & inducat* eos *in planitiem. Impugnat classem circum defensam munimentis & aquis fluvialibus, quæ latebat admota lateri castrorum; & vocat ad incendium socios gaudentes, &* ipse *ardens armat manum pinu flammanti. Tunc autem dant se* operi: *præsentia Turni incitat* eos, *& omnis juventus armatur nigris facibus. Rapuerunt* titiones *e focis; tæda fumifera emittit ad sidera lucem piceam, & ignis mixtam favillam. O Musæ, quis Deus abduxit a Trojanis incendia tam crudelia? quis depulit tantas flammas a navi-*

NOTÆ.

566. De *Thracia* equorum ferace, Æn. 3. 14. De *cristis galeatum*, Æn. 3. 468.

56. *Æquo campo.*) Vel *plano:* vel potius, *ubi pari periculo, pari pugnæ modo,* decertare possent. De verbo *lustro*, pro *circumeo*, Æn. 1. 612.

60. *Caulas.*) *Caulas* stabulum ovium, e Græco αὐλή.

63. *In absentes.*) In agnos a se ipso per septa disjunctos.

68. *In æquor.*) In Campum, Æn. 2. 780.

70. *Aggeribus, &c.*) Situm describit novæ Trojæ, Æn. 7. 157. De *aggere*, infra v. 142.

75. *Focos.*) Quos excitaverant ad accendendas arbores pinguis naturæ; quales sunt pinus, tæda, Ecl. 7. 49. Tamen tæda pro qualibet face sumi potest. De *Vulcano*, pro igne, Georg. 1. 295.

Dicite: prisca fides facto, sed fama perennis.
Tempore quo primum phrygia formabat in Ida
AEneas classem, & pelagi petere alta parabat:
Ipsa Deum fertur genitrix Berecynthia magnum
Vocibus his affata Jovem: Da, nate, petenti,
Quod tua cara parens domito te poscit Olympo.
Pinea silva mihi multos dilecta per annos,
Lucus in arce fuit summa, quo sacra ferebant,
Nigranti picea trabibusque obscurus acernis.
Has ego Dardanio juveni, cum classis egeret,
Læta dedi: nunc sollicitam timor anxius urget.
Solve metus, atque hoc precibus sine posse parentem:
Ne cursu quassatæ ullo, neu turbine venti
Vincantur: prosit nostris in montibus ortas:
Filius huic contra, torquet qui sidera mundi:
O genitrix, quo fata vocas? aut quid petis istis?
Mortaline manu factæ immortale carinæ
Fas habeant? certusque incerta pericula lustret
AEneas? cui tanta Deo permissa potestas?
Imo, ubi defunctæ finem portusque tenebunt
Ausonios: olim quæcumque evaserit undis,
Dardaniumque ducem Laurentia vexerit arva,
Mortalem eripiam formam, magnique jubebo
AEquoris esse Deas; qualis Nereia Doto,

INTERPRETATIO.

bus? dicite hoc: *antiqua* est *certitudo* hujus *facti*, *tamen fama* ejus est *æterna*. *Tempore quo Æneas primum struebat naves in Ida* monte *Phrygiæ*, *& parabat* se *ad eundum* in *extrema* spatia *maris: ipsa Berecynthia mater Deorum dicitur alloquuta magnum Jovem his verbis*: *O fili*, *concede* matri *precanti*, *quod dilecta mater tua petit a te* post *cælum subactum*. *Silva pinea cara per multos annos fuit mihi*, *lucus in supremo vertice*, *umbrosus piceis opacis & truncis acernis: quem* in locum *inferebant sacrificia*. *Ego læta concessi has* arbores *Trojano juveni*, *quando indigebat navibus: nunc metus anxius habet me sollicitam*. *Expelle timores* meos, *& permitte matrem hoc posse precibus* suis; *ne* naves illæ *deficiant*, *fractæ ulla navigatione aut vi ventorum: prosit* ipsis eas *natas* esse *in montibus nostris*. *Filius*, *qui volvit astra mundi*, respondet *illi ex adverso: O mater*, *quo vertis fata*, *aut quid rogas his* verbis? *an naves fabricatæ manu mortali obtinebunt jus immortalitatis? & Æneas securus adibit pericula dubia? cui Deo concessa* est *tanta facultas? ego potius quondam*, *postquam functæ* iis periculis *attigerint terminos & portus Italos: quæcumque evitaverit fluctus*, *& tulerit principem Trojanum ad campos Laurentes*, huic *auferam speciem mortalem*, *& imperabo* has *esse Deas vasti maris*: *qualis Doto filia*

NOTÆ.

79. *Prisca fides*, *sed*, *&c.*) Etsi factum ob vetustatem multis subobscurum sit, fama tamen ejus non periit, sed vigebit semper. De *Ida*, Troadis monte, Æn. 2. 801. De *navibus Æneæ* ibidem structis ad fugam, Æn. 3. 6. De *Berecynthia*, Cybele, Æn. 6. 784. De *arce* pro montis cacumine, Georg. 4. 461. *Picea*, arbor resinam ferens, Georg. 2. 257. *Trabes acernæ*, ex *acere* arbore, *acero*.

99. *Ausonios*, *&c.*) Æn. 7. 54. *Dardanium ducem*, Æn. 1. 239. *Laurentia arva*, Æn. 7. 63. *Doto*, *Galatea*: Nymphæ marinæ, Nerei filiæ, Ecl. 7. 37. De *Styge* fluvio, & cur Dii *per Styga jurare* soleant, Georg. 3. 551. De *Olympo*, Ecl. 5. 56. De *Parcis*, Æn. 1. 26.

Et Galatea secant spumantem pectore pontum.
Dixerat; idque ratum Stygii per flumina fratris,
Per pice torrentes atraque voragine ripas,
Annuit, & totum nutu tremefecit Olympum.
Ergo aderat promissa dies, & tempora Parcæ
Debita complerant, cum Turni injuria matrem
Admonuit sacris ratibus depellere tædas.
Hic primum nova lux oculis effulsit, & ingens
Visus ab Aurora cœlum transcurrere nimbus,
Idæique chori: tum vox horrenda per auras
Excidit, & Troum Rutulorumque agmina complet:
Ne trepidate meas, Teucri, defendere naves,
Neve armate manus: maria ante exurere Turno,
Quam sacras dabitur pinus. Vos ite solutæ,
Ite, Deæ pelagi; genitrix jubet. Et sua quæque
Continuo puppes abrumpunt vincula ripis;
Delphinumque modo demersis æquora rostris
Ima petunt. Hinc virgineæ (mirabile monstrum)
Reddunt se totidem facies, pontoque feruntur,
Quot prius æratæ steterant ad litora proræ.
Obstupuere animis Rutuli: conterritus ipse
Turbatis Messapus equis; cunctatur & amnis
Rauca sonans, revocatque pedem Tyberinus ab alto.
At non audaci cessit fiducia Turno:
Ultro animos tollit dictis, atque increpat ultro:
Trojanos hæc monstra petunt: his Juppiter ipse

INTERPRETATIO.

Nerei, & Galatea scindunt pectore mare spumosum. Sic *loquutus* erat, *& id voluit* esse *certum per fluvios fratris inferni, per ripas fluentes pice & nigro vortice & commovit nutu totum cœlum. Ergo promissa dies advenerat, & Parcæ consummaverant tempus constitutum, quando impugnatio Turni movit matrem* Berecynthiam, ut *averteret faces a navibus* sibi *sacris. Tunc primum novum lumen illuxit oculis* Trojanorum, *& magna nubes visa* est *ab oriente trajicere cœlum, &* simul *chori Idæi: deinde vox terribilis emittitur per aerem, & implet turmas Trojanorum ac Rutulorum: O Trojani, ne properate tueri meas naves, & ne armate manus* vestras: *prius permittetur Turno succendere mare, quam pinus* mihi *dicatas. Vos ite liberæ, ite Nymphæ maris: mater* Deorum *id imperat. Et statim singulæ naves abscindunt suos funes e litoribus, & more Delphinorum mersis rostris quærunt profundum mare. Deinde (prodigium admirabile) referunt se totidem vultus puellares, & currunt mari, quot æratæ naves antea hæserant ad litora. Rutuli animo horruerunt; ipse Messapus territus est equis commotis: fluvius quoque Tyberinus sistit raucum immurmurans, & refert cursum a mari. Non tamen repressa est confidentia Turni audacis. Ultro excitat verbis animos* suorum, *& ultro* eos *objurgat: hæc prodigia spectant Trojanos: ipse Jupiter au-*

NOTÆ.

112. *Idæique chori.*), *Corybantes, Curetes, Dactyli*, Cybeles ministri; qui cymbalis æreis ea in nube circa Cybelem perstrepebant, Æn. 3. 111.

114. *Ne trepidate.*) Vox illa non semper metum solum significat; sed festinationem ac tumultuationem: ut patet ex Georg. 4. 69. De *Delphinibus*, Æn. 5. 594. De *proris navium æratis*, Æn. 3. 143. De *Tyberino*, Deo fluvii, Æn. 8. 31.

Auxilium solitum eripuit: non tela, nec ignes
Exspectat Rutulos. Ergo maria invia Teucris,
Nec spes ulla fugæ: rerum pars altera adempta est:
Terra autem in manibus nostris: tot millia gentes
Arma ferunt Italæ. Nil me fatalia terrent,
Si qua Phryges præ se jactant, responsa Deorum:
Sat fatis Venerique datum, tetigere quod arva
Fertilis Ausoniæ Troes: sunt & mea contra
Fata mihi, ferro sceleratam exscindere gentem
Conjuge prærepta. Nec solos tangit Atridas
Iste dolor, solisque licet capere arma Mycenis.
Sed periisse semel satis est? peccare fuisset
Ante satis penitus modo non genus omne perosos
Fœmineum. Quibus hæc medii fiducia valli,
Fossarumque moræ, leti discrimina parva
Dant animos: an non viderunt mœnia Trojæ
Neptuni fabricata manu considere in ignes?
Sed vos, o lecti, ferro quis scindere vallum
Apparat, & mecum invadit trepidantia castra?
Non armis mihi Vulcani, non mille carinis

INTERPRETATIO.

fert illi subsidium consuetum: naves *non exspectant arma nec incendia Rutulorum. Itaque mare jam impenetrabile est Trojanis, nec ulla spes fugiendi* superest ipsis: *pars altera mundi ablata est* ipsis: *terra vero* est *in potestate nostra: tam multa* sunt *millia nationum Italarum*, quæ *inferunt* iis *bellum. Nullatenus terrent me fatalia oracula Deorum, si Trojani prædicant aliqua pro se: satisfactum est fatis & Veneri, ex quo Trojani attigerunt agros fœcundæ Italiæ: sunt quoque mihi fata mea adversus* illa, nempe, *evertere bello gentem impiam*, siquidem *erepta* est mihi *sponsa. Nec ista indignatio movet solos filios Atrei, aut licitum est solis Mycenis sumere arma. At* nonne *satis est* iis *semel periisse? satis esset non adhuc omnino abhorrentibus a muliebri genere, peccasse prius.* Illi, *quibus hæc tutela aggeris interjecti, & fossæ* nos *remorantes*, quæ *parum disterminant* eos *a morte, augent audaciam; nonne viderunt muros Trojæ, structos manu Neptuni, collabi in flammas? at vos, o selecti* socii, dicite: *quis parat evertere ferro vallum, & quis impugnat mecum castra timida? Non est opus mihi contra Trojanos*

NOTÆ.

130. *Rutulos.*) Æn. 7. 794. De *Teucris*, Æn. 1. 239.

131. *Rerum pars altera.*) Inferioris orbis, qui ex aqua & terra conglobatur.

134. *Phryges.*) Trojani, per contemptum sic appellabantur, ob Phrygum mollitiem, Æn. 1. 385.

138. *Atridas.*) Atrei, Mycenarum regis, filios; *Agamemnona*, Æn. 3. 54. & *Menelaum*, Æn. 2. 264. Qui ob raptam a Paride Trojano Helenem, Menelai conjugem, Græciam universam in Trojanos concitarunt. De *Mycenis*, Peloponnesi urbe, Æn. 1. 288.

140. *Sed periisse semel, &c.*) Concisa admodum sententia, ideoque subobscura: quæ juxta traditam interpretationem sic fortius explicari potest: *Nonne sufficit ipsis jam semel periisse, propter amorem fœminarum?* certe quicumque alii nondum odissent penitus omne genus fœmineum, iis satis fuisset peccare prius: id est, *satis esset peccasse prius:* sive, satis esset memoria prioris peccati & pœnæ, ut ab amore fœminarum averterentur: non iterum iidem peccarent, & novam sibi perniciem accerserent.

142. *Valli.*) Dicitur *vallum* & *vallus*. *Vallum*, munimentum est ex aggesta terra, quæ proprie *agger* dicitur, & sudibus sive palis, qui proprie dicuntur *valli*, quibus terra aggesta cohibetur. De *Troja muris a Neptuno fabricatis*, Æn. 2. 619.

148. *Armis Vulcani.*) Duo videtur dicere, & se non egere armis a Vulcano fabricatis, qualia Achilles habuit, Æn. 8. 383. nec se uxorem proprio ense, quem habuit ipse Turnus, a Vulcano item con-

Est opus in Teucros: addant se protinus omnes
Etrusci socios: tenebras & inertia furta
Palladii, cæsis summæ custodibus arcis,
Ne timeant: nec equi cæca condemur in alvo.
Luce palam certum est igni circumdare muros.
Haud sibi cum Danais rem faxo & pube Pelasga
Esse putent, decimum quos distulit Hector in annum.
Nunc adeo, melior quoniam pars acta diei,
Quod superest, læti bene gestis corpora rebus
Procurate viri; & pugnam sperate parati.
Interea vigilum excubiis obsidere portas
Cura datur Messapo, & mœnia cingere flammis.
Bis septem Rutuli, muros qui milite servent,
Delecti: ast illos centeni quemque sequuntur,
Purpurei cristis juvenes auroque corusci.
Discurrunt, variantque vices, fusique per herbam
Indulgent vino, & vertunt crateras ahenos.
Collucent ignes: noctem custodia ducit
Insomnem ludo.
Hæc super e vallo prospectant Troes, & armis
Alta tenent: necnon trepidi formidine portas
Explorant, pontesque & propugnacula jungunt:
Tela gerunt. Instant Mnestheus acerque Serestus:
Quos pater Æneas, si quando adversa vocarent,
Rectores juvenum & rerum dedit esse magistros.

INTERPRETATIO.

armis Vulcani, non mille navibus; statim adjungant se illis *omnes Etrusci; ne metuant noctem, & ignavum furtum Palladii, occisis custodibus supremæ arcis; nec occultabimur in obscuro utero equi. Ratum est cingere muros ignibus palam* de *die. Faciam ne existiment sibi negotium esse cum juventute Pelasga & Achivis, quos Hector protraxit* usque *ad decimum annum. Jam vero, siquidem optima pars diei lapsa est, quod restat, o viri, re feliciter inchoata, reficite hilares corpora, & parati exspectate prælium. Interim committitur Messapo cura collocandi ad portas stationes vigilum, & circumdandi munimenta ignibus. Quatuordecim Rutuli electi* sunt, *qui observent muros cum militibus: illos vero singulos sequuntur centum juvenes purpurati cristis & fulgentes auro. Divagantur & succedunt* sibi *invicem, & projecti in gramina vacant compotationi, & exhauriunt pocula ærea. Micant ignes: vigiles transigunt noctem insomnem ludendo. Trojani prospiciunt ista desuper ex aggeribus, & servant armis summas* partes murorum: *præterea pavidi metu circumspiciunt portas, & firmant pontes ac propugnacula: habent* arma *expedita. Urgent Mnestheus & ardens Serestus; quos pater Æneas, si* res *adversæ aliquando* id *exigerent; jusserat esse moderatores juvenum*

NOTÆ.

conflatum, Æn. 12. 90. De *mille carinis* Græcorum ad Trojam, Æn. 2. 198. De *Etruscis*, Æn. 8. 479. De *nocturno furto Palladii* Trojani, facto ab Ulysse & Diomede, Æn. 2. 166. De *equo Trojano*, & Græcis eo inclusis, Æn. 1. 260. De *Danais*, Æn. 1. 34. De *Pelasgis*, Thessalis, ibid. vers. 628. De *Hectore*, Priami filio, ibid. vers. 487.

165. *Crateras.*) De iis poculis, Ecl. 5. 68.

170. *Pontes & propugnacula.*) Pontes & scalas, quibus turres & munimenta inter se committebantur, ut possent obsessi discurrere. De *Legione*, Georg. 2. 279.

Omnis per muros legio sortita periclum
Excubat, exercetque vices, quod cuique tuendum est.
Nisus erat portæ custos, acerrimus armis,
Hyrtacides; comitem Æneæ quem miserat Ida
Venatrix, jaculo celerem levibusque sagittis:
Et juxta comes Euryalus, quo pulchrior alter
Non fuit Æneadum, Trojana nec induit arma;
Ora puer prima signans intonsa juventa.
His amor unus erat, pariterque in bella ruebant:
Tunc quoque communi portam statione tenebant.
Nisus ait: Diine hunc ardorem mentibus addunt,
Euryale? an sua cuique Deus fit dira cupido?
Aut pugnam, aut aliquid jamdudum invadere magnum
Mens agitat mihi; nec placida contenta quiete est.
Cernis, quæ Rutulos habeat fiducia rerum:
Lumina rara micant, somno vinoque soluti
Procubuere: silent late loca. Percipe porro
Quid dubitem, & quæ nunc animo sententia surgat.
Ænean acciri omnes, populusque, patresque
Exposcunt: mittique viros, qui certa reportent.
Si tibi, quæ posco, promittunt, (nam mihi facti
Fama sat est) tumulo videor reperire sub illo
Posse viam ad muros & mœnia Pallantea.

INTERPRETATIO.

& administros rerum. Quodlibet agmen, per sortem exponens *se periculo, excubat per muros, & variat vices,* secundum id *quod unicuique* contigit *servandum. Nisus, filius Hyrtaci, ardentissimus* in *bello, quem Ida venatrix dederat Æneæ comitem, promptum jaculo & sagittis levibus, erat custos portæ: prope eum* erat *Euryalus, quo nullus alius Trojanus formosior fuit, nec tulit arma Trojana; puer notans vultum imberbem prima juventute. Erat illis amor mutuus, & simul* solebant *currere ad pugnam, tunc etiam servant portam communibus excubiis. Nisus dixit: Euryale, an Dii immittunt animis hunc ardorem? an sua cupido ardens fit unicuique Deus? jamdiu animus suggerit mihi aggredi, aut certamen, aut aliquid magnum, nec contentus est* hoc *otio tranquillo. Vides, quæ confidentia rerum occupet Rutulos; ignes rari splendent: jacuerunt labefactati somno & vino: loca* omnia *undique silent. Adverte porro quid mediter, & quod consilium suboriatur animo* meo. *Omnes, & plebs & proceres, petunt revocari Æneam; & mitti homines, qui referant certa* de eo. *Si pollicentur* se daturos *tibi* ea *quæ peto, (nam gloria facti sufficit mibi) videor posse inve-*

NOTÆ.

177. *Ida Venatrix.*) Vel mater Nisi nomine *Ida:* vel mons *Ida, Æn.* 2. 801. quæ dicitur *venatrix,* quia venatoribus frequens: ut Georg. 3. 44. *Domitrix Epidaurus equorum.*

181. *Prima juventa.*) *Lanugine,* quæ primæ juventutis indicium est.

185. *An sua cuique, &c.*) An vero unusquisque, id quod valde vult, divino impulsu se sibi fingit velle?

191. *Quid dubitem.*) *Quid mediter, quid deliberem facere:* omnis enim deliberatio cum dubitatione conjuncta est.

194. *Si tibi, quæ posco, promittunt.*) Hic torquent se interpretes levi de causa. Sensus est: *Si tibi tribuant mercedem quam sum petiturus:* idque ait ex amicorum ingenio, qui sibi etiis periculosa, amicis commoda quærunt. Hoc manifestum est ex iis quæ sequuntur; *nam mihi facti fama sat est.* Opponit enim famam commodis. *De Pallantea urbe,* Evandri regia, *Æn.* 8. 51.

Obstupuit magno laudum perculsus amore
Euryalus; simul his ardentem affatur amicum:
Mene igitur socium summis adjungere rebus,
Nise, fugis? solum te in tanta pericula mittam?
Non ita me genitor bellis assuetus Opheltes
Argolicum terrorem inter Trojæque labores
Sublatum erudiit: nec tecum talia gessi,
Magnanimum Ænean & fata extrema secutus.
Est hic, est animus lucis contemptor, & istum
Qui vita bene credat emi, quo tendis, honorem.
Nisus ad hæc: Equidem de te nil tale verebar,
Nec fas: non: ita me referat tibi magnus ovantem
Juppiter, aut quicumque oculis hæc aspicit æquis.
Sed si quis (quæ multa vides discrimine tali)
Si quis in adversum rapiat casusve Deusve,
Te superasse velim: tua vita dignior ætas.
Sit, qui me raptum pugna, pretiove redemptum,
Mandet humo solita, aut, si qua id fortuna vetabit,
Absenti ferat inferias, decoretque sepulcro.
Neu matri miseræ tanti sim causa doloris:
Quæ te sola, puer, multis e matribus ausa
Prosequitur: magni nec mœnia curat Acestæ.
Ille autem: Causas nequicquam nectis inanes,
Nec mea jam mutata loco sententia cedit:

INTERPRETATIO.

nire juxta illum collem iter ad urbem & munimenta Pallantei. Euryalus stupefactus est, percitus magna cupiditate gloriæ talis: *simul alloquitur serventem amicum his* verbis: *An ergo, Nise, renuis me admittere socium* in *tantis rebus? an dimittam te solum in tantum periculum? Ophéltes pater* meus *assuetus armis non sic instituit me, educatum inter motus Græcorum & bella Trojæ: nec feci secum talia*, ex quo *sequor generosum Æneam & fortunam ultimam. Est* sane, *est animus hic* meus *negligens vitæ, & qui putet istam gloriam*, ad *quam aspiras, bene comparari* dispendio *vitæ*. *Nisus* respondet *ad ista: Sane nil tale timebam de te, nec licebat timere: non* sane: *sic magnus Jupiter, aut quisquis* Deus *considerat justis oculis hæc* nostra, *reducat me tibi victorem;* ut verum dico. *At si aliqua (cujusmodi prævides plurima in tali periculo) si aliqua, aut fortuna, aut Deus, deducat me in* aliquam *calamitatem, optarem te restare; tua ætas dignior* est *vita. Sit* aliquis *qui de more committat terræ me, subductum e prælio, aut redemptum pecunia; aut, si aliqua fortuna id probibeat*, sit aliquis qui *persolvat* mihi *absenti justa, & ornet* me *tumulo. Ne vero sim auctor tanti luctus infelici matri* tuæ: *quæ audax e plurimis matribus sola sequitur te, o puer, nec curat urbem magni Acestæ. Ille vero respondet: Frustra colligis falsos prætextus: nec meum consi-*

NOTÆ.

202. *Argolicum.*) Græcum, ab urbe *Argis*, Æn. 1. 288.

207. *De te nil tale verebar.*) Nil tale de te timebam, quale suspicaris: nempe ne timidus esses, cum inter bella natus & educatus sis, &c.

213. *Raptum pugna, &c.*) Sic Antigone cadaver Polynicis fratris e pugnæ campo clam eripuit. Et Priamus cadaver Hectoris filii magnis muneribus ab Achille redemit ad sepulturam.

215. *Absenti ferat, &c.*) Si cadaver meum haberi non possit, saltem honorarium mihi sepulcrum struat, Æ. 3. 304. *Inferatque* sepulcro dona, quæ ideo *Inferia* dicuntur: aquam, lac, mel, vinum, sangumem, & aliquando etiam exsectos capillos, Æn. 5. 62.

218. *Mœnia Acestæ.*) Urbem apud Siculos conditam Trojanis mulieribus, & regi Siciliæ Acestæ commendatam, Æn. 5. 755.

Acceleremus, ait. Vigiles simul excitat: illi
Succedunt, servantque vices: statione relicta,
Ipse comes Niso graditur, regemque requirunt.
Cætera per terras omnes animalia somno
Laxabant curas, & corda oblita laborum.
Ductores Teucrum primi, & delecta juventus
Consilium summis regni de rebus habebant:
Quid facerent, quisve Æneæ jam nuncius esset.
Stant longis adnixi hastis, & scuta tenentes,
Castrorum & campi medio. Tum Nisus, & una
Euryalus confestim alacres admittier orant:
Rem magnam, pretiumque moræ fore. Primus Iulus
Accepit trepidos, ac Nisum dicere jussit.
Tunc sic Hyrtacides: Audite o mentibus æquis,
Æneadæ: neve hæc nostris spectentur ab annis,
Quæ ferimus. Rutuli somno vinoque sepulti
Conticuere: locum insidiis conspeximus ipsi,
Qui patet in bivio portæ, quæ proxima ponto.
Interrupti ignes, aterque ad sidera fumus
Erigitur. Si fortuna permittitis uti,
Quæsitum Ænean ad mœnia Pallantea,
Mox hic cum spoliis, ingenti cæde peracta,
Affore cernetis. Nec nos via fallit euntes:
Vidimus obscuris primam sub vallibus urbem
Venatu assiduo, & totum cognovimus amnem.
Hic annis gravis atque animi maturus Alethes:

INTERPRETATIO.

Vium jam mutatum movetur loco suo: *properemus. Simul expergefacit excubitores: illi succedunt, & suentur* portas *ordine* suo. *Ipse* Euryalus, *relictis excubiis, incedit comes Niso, & adeunt regem. Animalia reliqua per omnes regiones solvebant somno curas & animos immemores laborum. Primi duces Trojanorum & juvenes lecti habebant deliberationem de maximis negotiis regni: quid agerent, aut quis jam iret nuntius* ad *Æneam. Stant nixi longis hastis, & tenentes clypeos*, in *medio castrorum & campi. Tunc subito Nisus & Euryalus simul rogant admitti:* rem esse *magnam, & fore utilitatem* in *mora. Julus primus excipit festinantes, & imperavit Nisum loqui. Tunc sic* ait *filius Hyrtaci: O Trojani, audite animis benvolis: & ne ista, quæ proponimus, æstimentur ex ætate nostra. Rutuli, obruti somno & vino, siluerunt: vidimus ipsi locum occultæ* fugæ, *qui apertus est juxta bivium portæ, quæ vicina* est *mari. Ignes rari, & niger fumus tollitur ad astra. Si sinatis* nos *uti hac fortuna, videbitis Æneam, quæsitum* a nobis *ad urbem Pallanteam, hic præsentem fore cum spoliis, patrata magna strage. Nec via* illa *nos decipiet euntes: consideravimus frequenti venatione vicinam* illam *urbem inter valles opacas, & exploravimus totum fluvium. Tunc Alethes gravis ætate & pru-*

N O T Æ.

232. *Pretiumque mora fore.*) Se quidem interrumpere consilia, quæ tum habebantur, iisque moram afferre; sed utilitatem aliquam in hac mora esse futuram.

233. *Trepidos.*) Festinantes, supra v. 114. De *Rutulis*, *Æn.* 7. 794. De *Pallantea urbe*, *Æn.* 8. 51.

244. *Primam sub vallibus urbem.*) Vicinas urbi Pallanteæ valles, qui primi sunt urbis veluti aditus: urbs enim ipsa erat in monte. De *Teucris*, *Æn.* 1. 239.

Di patrii, quorum semper sub numine Troja est,
Non tamen omnino Teucros delere paratis,
Cum tales animos juvenum, & tam certa tulistis
Pectora. Sic memorans, humeros dextrasque tenebat
Amborum, & vultum lacrymis atque ora rigabat.
Quæ vobis, quæ digna, viri, pro talibus ausis
Præmia posse reas solvi? pulcherrima primum
Di moresque dabunt vestri: tum cætera reddet
Actutum pius Æneas, atque integer ævi
Ascanius meriti tanti non immemor umquam.
Immo ego vos, cui sola salus genitore reducto,
Excipit Ascanius, per magnos, Nise, Penates,
Assaracique Larem, & canæ penetralia Vestæ,
Obtestor: quæcumque mihi fortuna fidesque est,
In vestris pono gremiis revocate parentem,
Reddite conspectum: nihil illo triste recepto.
Bina dabo argento perfecta atque aspera signis
Pocula, devicta genitor quæ cepit Arisba:
Et tripodas geminos, auri duo magna talenta,
Cratera antiquum, quem dat Sidonia Dido.
Si vero capere Italiam sceptrisque potiri
Contigerit victori, & prædæ ducere sortem:
Vidisti, quo Turnus equo, quibus ibat in armis
Aureus? ipsum illum clypeum cristasque rubentes
Excipiam sorti, jam nunc tua præmia, Nise.

INTERPRETATIO.

dens mente ait: *O Dii patrii, quorum sub potestate Troja est, non tamen vultis evertere penitus Trojanos, quandoquidem dedistis* illis *tales animos juvenum, & tam firma corda. Sic loquens, amplectebatur manus & humeros utriusque, & irrorabat os & faciem fletu. O viri, quam mercedem, quam dignam* mercedem *putem posse retribui vobis pro talibus cœptis? primo Dii & virtus vestra reddent vobis pulcherrimam: deinde pius Æneas statim retribuet reliquam, & Ascanius* adhuc *vigens ætate, numquam* futurus *immemor tanti officii. Ego vero, addit Ascanius, cujus unica salus est* in *patre revocato, vos precor, o Nise, per magnos Penates, & per Larem Assaraci, & per adyta candidæ Vestæ: quæcumque est mihi felicitas & fiducia,* hanc *depono in sinus vestros: revocate patrem* meum, *reddite* mihi *præsentiam* ejus: *nil funestum* erit *illo recuperato. Donabo* vobis *duo pocula conflata argento & insculpta signis, quæ pater cepit capta Arisba: & duos tripodas, duo magna talenta auri, magnum craterem, quem Dido Sidonia dedit* mihi. *Si autem acciderit* mihi *victori domare Italiam & consequi regnum, & trahere sortem spoliorum: vidisti, quo equo & quibus in armis Turnus ibat aureus? ego eximam e sortitione illum eumdem clypeum, & cristas rubras,* quæ *jam nunc* est

NOTÆ.

254. *Di moresque, &c.*) Nam virtus & recte factorum conscientia sibi ipsa præmium est, Æn. 1. 607.

258. *Penates, Assaracique, &c.*) Penates & *Lar*, Dii domestici. *Vesta*, Dea igni inexstincto præsidens. *Assaracus* familiæ caput, Trois filius, Æneæ proavus, Æn. 1. 288. Hunc versum jam explanavimus, Æn. 5. 744.

264. *Arisba.*) Urbe Troadis, a Trojanis expugnata paullo ante bellum Græcum circa Abydum & Lampsacum, Propontidem versus, ex Strabone lib. 13.

265. *Tripodas, &c.*) De iis & eorum usu apud antiquos, Æn. 5. 110. De *talentis aureis*, Æn. 5. 112. De *cratere*, Ecl. 5. 68. De *Sidonia Didone*, Æ. 1. 450.

Præterea bis sex genitor lectissima matrum
Corpora, captivosque dabit, suaque omnibus arma:
Insuper id campi quod rex habet ipse Latinus.
Te vero, mea quem spatiis propioribus ætas
Insequitur, venerande puer, jam pectore toto
Accipio, & comitem casus complector in omnes.
Nulla meis sine te quæretur gloria rebus,
Seu pacem, seu bella geram: tibi maxima rerum
Verborumque fides. Contra quem talia fatur
Euryalus: Me nulla dies tam fortibus ausis
Dissimilem arguerit: tantum fortuna secunda,
Haud adversa cadat. Sed te super omnia dona
Unum oro. Genitrix Priami de gente vetusta
Est mihi: quam miseram tenuit non Ilia tellus
Mecum excedentem, non mœnia regis Acestæ.
Hanc ego nunc, ignaram hujus quodcumque pericli est,
Inque salutatam linquo: nox & tua testis
Dextera, quod nequeam lacrymas perferre parentis.
At tu, oro, solare inopem, & succurre relictæ.
Hanc sine me spem ferre tui: audentior ibo
In casus omnes. Perculsa mente dederunt
Dardaniæ lacrymas; ante omnes pulcher Iulus,
Atque animum patriæ strinxit pietatis imago.
Tum sic effatur:
Spondeo digna tuis ingentibus omnia cœptis.

INTERPRETATIO.

tua merces, o Nise. Insuper pater meus *donabit duodecim electa corpora matrum* captivarum, *& captivos* totidem, *&* iis *omnibus arma propria; præterea, quicquid agrorum possidet ipse rex Latinus. Te autem, o venerande juvenis, cui ætas mea succedit spatio viciniore, jam excipio* te *toto sinu, & adjungo socium in omnes eventus. Nullus honos acquiretur meis rebus sine te, sive faciam pacem, sive bella: committam tibi supremam* curam *agendi & ducendi. Ad quem Euryalus respondet talia. Me nulla dies ostendet degenerem a tam audacibus cœptis: tantummodo contingat* mihi *sors prospera, non funesta. At peto a te* rem *unam magis* quam *cætera munera. Mater ex antiqua stirpe Priami est mihi: quam nec Trojana tellus, nec urbs regis Acestæ impedivit infelicem* quominus *abires mecum. Ego desero nunc illam, insciam hujus discriminis qualecumque est, & insalutatam: testor noctem & dextram tuam, quod non possum tolerare fletus matris. Sed tu, precor, solare egentem, & subveni derelictæ: permitte me exportare* hinc *banc spem de te: curram audacior in omnia pericula, Trojani commotis mentibus effuderunt lacrymas; præ cæteris formosus Ascanius, & specimen charitatis* erga *parentes perculit ejus animum. Deinde ita loquitur: Promitto omnia digna magnis tuis inceptis; quippe*

NOTÆ.

274. *Id campi quod, &c.*) Non totum quidem Latini regnum, sed agros, qui erant in privatis Latini bonis: quales, honoris causa respub. regibus dabat. Sic agrum deinde habuit Tarquinius Superbus Romæ in campo Martio.

283. *Haud adversa.*) Ita reponimus ex Heinsio, sensu facili, cum antea legeretur, *aut adversa*: nullo, aut perquam obscuro sensu. De *urbe Acestæ*, in Sicilia, Æn. 5. 755.

Namque erit ista mihi genitrix, nomenque Creusæ
Solum defuerit; nec partum gratia talem
Parva manet, casus factum quicumque sequetur:
Per caput hoc juro, per quod pater ante solebat;
Quæ tibi polliceor reduci, rebusque secundis,
Hæc eadem matrique tuæ generique manebunt.
Sic ait illacrymans: humero simul exuit ensem
Auratum, mira quem fecerat arte Lycaon
Gnossius, atque habilem vagina aptarat eburna.
Dat Niso Mnestheus pellem, horrentisque leonis
Exuvias: galeam fidus permutat Alethes.
Protinus armati incedunt, quos omnis euntes
Primorum manus ad portas juvenumque senumque
Prosequitur votis: necnon & pulcher Iulus,
Ante annos animumque gerens curamque virilem,
Multa patri portanda dabat mandata: sed auræ
Omnia discerpunt, & nubibus irrita donant.
Egressi superant fossas, noctisque per umbram
Castra inimica petunt: multis tamen ante futuri
Exitio. Passim vino somnoque per herbam
Corpora fusa vident: arrectos litore currus,
Inter lora rotasque viros: simul arma jacere,
Vina simul. Prior Hyrtacides sic ore loquutus:

INTERPRETATIO.

illa mihi erit mater, & nomen Creusæ tantummodo deerit:, nec levis favor debetur ipsi, quod peperit *talem* filium; *quicumque eventus sequatur* hoc *factum. Juro per hoc caput* meum, *per quod pater meus consueverat* jurare; eadem illa, *quæ promitto tibi redeunti &* post *rem feliciter* gestam, *eadem illa servabuntur tuæ matri & familiæ. Sic dixit plorans: & simul extrahit ex humeris gladium auratum, quem Lycaon Gnossius fecerat mira industria, & incluserat accommodum* in *vagina eburnea. Mnestheus donat Niso vellus & spolium hispidi leonis: fidelis Alethes mutat* cum eo *cassidem. Continuo progrediuntur armati: quos abeuntes omnis turba procerum & juvenum & senum comitatur votis* usque *ad portas: præterea etiam formosus Ascanius* præ se *ferens animum & sollicitudinem virilem ante ætatem, dabat* ipsis *mandata plurima perferenda ad patrem: sed venti dissipant omnia, & spargunt* illa *inania per nubes. Egressi transiliunt fossas, & per tenebras noctis tendunt* ad *castra hostilia: prius tamen futuri exitio plurimis. Aspiciunt corpora projecta promiscue inter gramina* per *somnum & vinum: currus erectos in litore: homines inter habenas & rotas: arma simul jacere,*

NOTÆ.

497. *Creusa.*) Matris Ascanii, de qua Æn. 2. 772.

500. *Per quod pater, &c.*) Caput intelligit suum, quod ut sibi carissimum attestari solebat Æneas *ante*, id est, vel *olim* Trojæ, cum Ascanius puer esset; vel *priusquam* abiret ad Evandrum. Caput enim quasi sacrum reverebantur veteres, unde per illud jurabant.

504. *Lycaon Gnossius.*) Artifex nobilis ex urbe *Gnosso* in Creta insula; ubi arma singulari arte fabricabantur, Æn. 3. 106.

513. *Nubibus irrita.*) Innuit ipsos esse morituros, antequam ad Æneam perveniant.

515. *Ante.*) Vel *Antequam ipsi moriantur*, quod suboscure tantum significat. Vel *antequam ad castra hostium perveniant:* & sic dicendum, inter urbem & castra spatium fuisse, ubi discurrebant illi, qui propius admoti muris a Turno fuerant, & jam vino sepulti in gramine decubuerant.

Euryale, audendum dextra: nunc ipsa vocat res.
Hac iter est: tu, ne qua manus se attollere nobis
A tergo possit, custodi, & consule longe.
Hæc ego vasta dabo, & lato te limite ducam.
Sic memorat, vocemque premit: simul ense superbum
Rhamnetem aggreditur: qui forte tapetibus altis
Exstructus, toto proflabat pectore somnum.
Rex idem, & regi Turno gratissimus augur;
Sed non augurio potuit depellere pestem.
Tres juxta famulos temere inter tela jacentes,
Armigerumque Rhemi premit, aurigamque sub ipsis
Nactus equis, ferroque secat pendentia colla.
Tum caput ipsi aufert domino, truncumque relinquit
Sanguine singultantem; atro tepefacta cruore
Terra torique madent. Necnon Lamyrumque, Lamumque
Et juvenem Serranum; illa qui plurima nocte
Luserat insignis facie: multoque jacebat
Membra Deo victus: felix, si protinus illum
Æquasset nocti ludum, in lucemque tulisset.
Impastus ceu plena leo per ovilia turbans
(Suadet enim vesana fames) manditque trahitque
Molle pecus, mutumque metu: fremit ore cruento.
Nec minor Euryali cædes: incensus & ipse

INTERPRETATIO.

simul vina. Filius Hyrtaci primus sic ore dixit: Euryale, tentandum est aliquid *manu: jam res ipsa* nos *invitat. Iter* nostrum est *per hanc* partem: *tu observa, ne ulla turma possit assurgere* contra *nos a tergo, & provide procul. Ego vastabo ista* loca, *& ducam te* per *spatiosam viam. Sic loquitur, & cobibet vocem*: & *continuo invadit ense gloriosum Rhamnetem, qui forte exhalabat somnum toto pectore, suffultus altis stragulis. Idem rex & augur dilectissimus Turno: sed non potuit advertere mortem divinatione. Opprimit prope* illum *tres ministros promiscue stratos inter arma, & armigerum Rhemi, & aurigam, reperiens* eum *sub ipsis equis, & abscindit gladio colla pendula. Deinde amputat caput* Rhemo *ipsi domino eorum, & linquit truncum* ejus *singultantem sanguine: terra calefacta & lecti inficiuntur nigro sanguine. Præterea* opprimit *Lamyrum, & Lamum, & juvenem Serranum; qui formosus vultu luserat multum* per *hanc noctem, & stertebat solutus membris* ob *multum Bacchum: fortunatus, si continuo adæquasset ludum illum nocti, & produxisset* usque *ad diem. Quemadmodum leo jejunus, tumultuans in ovilibus plenis, devorat & lacerat pecudes teneras & silentes* præ timore, *& frendet gutture sanguinolento, nam immoderata fames impellit. Non minor* est *strages* edita ab *Euryalo:*

NOTÆ.

527. *Rex idem.*) Præludit ad morem Romanum, qui post exactos reges inductus est: ut e Patriciis eligeretur *sacrorum rex*, vel *rex sacrificulus;* subditus tamen is erat pontifici summo, & ab auguribus & pontificibus eligebatur. Talis Rhamnes augur mihi videtur fuisse.

528. *Augurio.*) De hac arte divinandi, Æn. 2. 703. *Pestem*, rem quamcumque exitialem; hic *mortem*, alibi *incendium*, Æn. 5. 685.

535. *Plurima .... Luserat.*) *Plurimum:* neutrum plurale, pro adverbio. Sic Georg. 4. 122. *Sera comantem Narcissum;* id est, *sere.*

537. *Membra Deo victus.*) *Somno*, ut vult Cerdanus; ut ego arbitror, *Baccho;* quem jam *Deum* simpliciter nuncupavit Æn. 1. 640. *Munera lætitiamque Dei. Protinus*, continuo lapsu, atque ordine, Æn. 3. 416.

539. *Turbans.*) Tumultuans: sic Æn. 6. 800. *Turbant trepida ostia Nili.*

Perfurit, ac multam in medio sine nomine plebem,
Fadumque, Hebesumque subit, & Rhœtumque, Abarimque
Ignaros: Rhœtum vigilantem & cuncta videntem,
Sed magnum metuens se post cratera tegebat:
Pectore in adverso totum cui cominus ensem
Condidit assurgenti, & multa morte recepit.
Purpuream vomit ille animam, & cum sanguine mixta
Vina refert moriens. Hic furto fervidus instat.
Jamque ad Messapi socios tendebat, ubi ignem
Deficere extremum, & religatos rite videbat
Carpere gramen equos: breviter cum talia Nisus,
(Sensit enim nimia cæde atque cupidine ferri)
Absistamus, ait: nam lux inimica propinquat.
Pœnarum exhaustum satis est: via facta per hostes.
Multa virum solido argento perfecta rilinquunt
Armaque, craterasque simul, pulchrosque tapetas,
Euryalus phaleras Rhamnetis, & aurea bullis
Cingula: Tiburti Remulo ditissimus olim
Quæ mittit dona, hospitio cum jungeret absens,
Cædicus: ille suo moriens dat habere nepoti:
Post mortem bello Rutuli pugnaque potiti.

INTERPRETATIO.

ipse quoque inflammatus sævit, & aggreditur in medio multum vulgus sine honore, & Fadum, & Hebesum, & Rhœtum, & Abarim, improvidos: Rhœtum expergefactum & aspicientem omnia: sed qui timens occultabat se post amplum poculum: cui assurgenti abscondit propius totum gladium in *pectore objecto*, & *retraxit* eum post *certam mortem*. *Ille* Rhœtus *ejicit animam sanguineam, & moriens reddit vinum confusum cum sanguine*. *Hic* Euryalus *ardens continuat* cædem. *Et jam pergebat ad socios Messapi, ubi spectabat ignem ultimum exstingui, & equos solutos de more pascere herbam: quando Nisus dixit breviter talia* verba, *quippe animadvertit* se & socium *rapi nimia cupiditate stragis: Desinamus, nam dies non commodus* nobis *imminet. Satis pœnarum sumptum est: via aperta* est *inter hostes. Linquunt plurima arma hominum ornata solido argento, & pocula, & pretiosos tapetas, Euryalus* rapit *Rhamnetis phaleras, & balteum aureum clavis; quæ munera Cædicus opulentissimus miserat quondam Remulo Tiburtino, cum absens* vellet *eum sociare hospitio: ille* Remulus *moriens dedit possidenda nepoti suo*: sed *post* Remuli *mortem*, *Rutuli obtinuerunt* ea tempore.

NOTÆ.

348. *Multa morte recepit.*) Vel eduxit *multo cruore* stillantem: vel non eduxit nisi post *certam mortem*.

349. *Purpuream animam.*) Homerus Iliad. 5. 83. πορφύρεος θάνατος *purpurea mors*. Loquutio repetita ex veterum quorundam opinione, qui præcipuam animæ sedem statuebant in sanguine, animamque esse ipsum sanguinem etiam nonnulli putabant.

350. *Furto fervidus instat.*) *Furtum* vocat, vel spoliationem cadaverum & armorum direptionem, vel cædem ipsam furtim & tacite editam: *furtum* quippe est quicquid occulte patratur, Æn. 6. 568.

359. *Phaleras ... & aurea bullis Cingula.*) *Phaleræ:* ornamenta equorum, Æn. 5. 10. Æn. 7. 278: *Cingula*, balteus quem vocat Varro *cingulum e corio bullatum;* & Virgilius Æn. 12. 942. de balteo Pallantis ait; *notis fulserunt cingula bullis*. *Bullæ* vero erant clavorum aureorum quædam capita, cingulis affixa; ob similitudinem ita dicta a *bullis*, quæ in aquis *ebullientibus* excitantur. Non absimile fuit ornamentum aureum pueris nobilibus appendi solitum e collo, *bulla* item nuncupatum.

361. *Hospitio cum jungeret absens.*) Veteres hospitiii jura mutuis muneribus colebant, absentes præsentesve. Di *cristis galearum*, Æn. 3. 468.

Hæc rapit, atque humeris nequicquam fortibus aptat.
Tum galeam Messapi habilem cristisque decoram
Induit. Excedunt castris, & tuta capessunt.
Interea præmissi equites ex urbe Latina,
Cætera dum legio campis instructa moratur,
Ibant, & Turno regi responsa ferebant,
Tercentum, scutati omnes, Volscente magistro.
Jamque propinquabant castris, muroque subibant:
Cum procul hos lævo flectentes limite cernunt:
Et galea Euryalum sublustri noctis in umbra
Prodidit immemorem, radiisque adversa refulsit.
Haud temere est visum, conclamat, ab agmine Volscens:
State, viri. Quæ causa viæ? quive estis in armis?
Quove tenetis iter? nihil illi tendere contra;
Sed celerare fugam in silvas, & fidere nocti.
Objiciunt equites se se ad divortia nota
Hinc atque hinc, omnemque aditum custode coronant.
Silva fuit late dumis atque ilice nigra
Horrida, quam densi complerant undique sentes:
Rara per occultos ducebat semita calles.
Euryalum tenebræ ramorum onerosaque præda
Impediunt, fallitque timor regione viarum.
Nisus abit: jamque imprudens evaserat hostes;

INTERPRETATIO.

belli, per pugnam. Euryalus *rapit hæc, & frustra accommodat robustis humeris* suis. *Tum imponit* capiti *galeam Messapi commodam & insignem cristis. Exeunt e castris, & petunt secura* loca. *Interim equites trecenti, omnes scutati, duce Volscente, incedebant & portabant responsa regi Turno, præmissi ex urbe Laurente, dum reliqua legio manet parata in agris* Laurentibus. *Et jam attingebant castra, & accedebant* ad *munimenta* castrensia, *cum vident eminus hos* juvenes *divertentes ad sinistram viam: & in umbra noctis sublucente cassis* Messapi *prodidit Euryalum incautum, & emicuit objecta radiis* Lunæ. *Volscens e turma exclamat; non falso visum est* nobis; *sistite viri. Quæ causa est* vobis *eundi? & quinam estis* ita *armati? & quo habetis iter? illi nihil* voluerunt *respondere adversum, sed* cœperunt *properare fugam per silvas, & committere se tenebris. Equites opponunt se hinc & inde ad transversa itinera cognita* sibi, *& circumdant custodibus omnes ingressus. Fuit* illic *silva aspera dumis & ilicibus opacis, quam spissi vepres undique implebant: paucæ viæ deducebant* ad eam *per secretos tramites. Opacitas ramorum & spolia gravia retardant Euryalum, & metus aberrandi a* recto *spatio itineris. Nisus effugit: & non providens*

NOTÆ.

364. *Nequicquam.*) Quia mox occidendus erat, & hæc ipsa spolia amissurus.

367. *Ex urbe Latina.*) *Laurento*, Æn. 7. 63.

368. *Cætera legio.*) *Pedites.* Nam in legione Romana communius trecenti fuere equites, pedites vulgo quater mille: licet auctior aliquando fuerit numerus. Igitur mittebatur ab Amata Laurenti regina legio ad Turnum, duce Volscente; sed equitatus, utpote expeditior, præmissus fuerat; peditatus adhuc in campis circa Laurentum, utpote tardior, morabatur.

370. *Scutati omnes*) *Scutum* enim oblongum, non rotundus *Clypeus*, in usu fuit Romanorum equitum. Vide Lipsium. De *forma scuti*, Æn. 8. 659.

372. *Lævo flectentes limite.*) Ad septentrionem; quem juvenes habebant ad lævam, Volscens cum equitibus ad dextram.

381. *Ilice nigra.*) *Ilex*, arbor glandifera, *tecto-*

Atque locos, qui post Albæ de nomine dicti
Albani: tum rex stabula alta Latinus habebat.
Ut stetit, & frustra absentem respexit amicum:
Euryale infelix, qua te regione reliqui?
Quave sequar? rursus perplexum iter omne revolvens
Fallacis silvæ, simul & vestigia retro
Observata legit, dumisque silentibus errat:
Audit equos, audit strepitus, & signa sequentum.
Nec longum in medio tempus, cum clamor ad aures
Pervenit, ac videt Euryalum; quem jam manus omnis,
Fraude loci & noctis, subito turbante tumultu,
Oppressum rapit, & conantem plurima frustra.
Quid faciat? qua vi juvenem, quibus audeat armis
Eripere? an se se medios moriturus in hostes
Inferat, & pulchram properet per vulnera mortem?
Ocius adducto torquens hastile lacerto,
Suspiciens altam Lunam, sic voce precatur:
Tu, Dea, tu præsens nostro succurre labori,
Astrorum decus, & nemorum Latonia custos.
Si qua tuis umquam pro me pater Hyrtacus aris
Dona tulit; si qua ipse meis venatibus auxi,
Suspendive tholo, aut sacra ad fastigia fixi:

INTERPRETATIO.

amico *jam elapsus* erat *ab hostibus*, *& ex agris*, *qui deinde vocati* sunt *Albani de nomine Albæ: tunc rex Latinus collocabat* illic *stabula sublimia*. *Postquam constitit*, *& frustra respectavit amicum absentem*, ait: *O miser Euryale*, *quo loco deserui te? aut qua quæram* te? *iterum remetiens vias omnes dubias silvæ dolosæ*, *simul & revolvit vestigia retro quæsita*, *& vagatur* inter *dumos tacitos: audit equos*, *audit sonitus*, *& tubas persequentium*. *Nec longum tempus* abiit *illo intervallo*, *quando clamor attingit aures*, *& cernit Euryalum: quem omnis turma repentino strepitu ac sonitu jam trahit*, *interceptum errore loci & noctis*, *& incassum agitantem multa*. *Quid agat? quo robore*, *quibus armis audeat liberare juvenem? an moriturus immittat se in medios hostes*, *& acceleret per plagas necem gloriosam? Statim librans hastile brachio contracto*, *respectans Lunam sublimem*, *his verbis orat* eam: *Tu Dea*, *tu propitia fave meo conatui*, *o Latonia*, *gloria siderum*, *& tutatrix silvarum*. *Si pater meus Hyrtacus obtulit umquam pro me tuis altaribus aliqua munera; si ipse meis venationibus accumulavi aliqua*, *aut appendi e fornice*, *aut affixi ad culmina* tibi *consecrata*; *per-*

NOTÆ.

387. *Locos*.) Qui rescribunt ex fide aliquot codicum, *lacus*; ii minime videntur ad locum & tempus attendere. Nam *Pallanteum*, ubi nunc *Roma*, quinque admodum leucis nostris Gallicis ab urbe *Ostia* dissitum erat, ubi tum *Troja nova*. *Lacus* autem *Albanus*, de quo Æn. 8. 48. ad orientem utriusque urbis longe recedebat hinc a Pallanteo quatuor leucis, inde item quatuor a Troja nova disjunctus; atque hæc de loco. Jam quantum ad tempus; Nisus & Euryalus circa mediam noctem, eamque æstivam, urbe exierant: ut patet ex militum ludo, somno, ignibus extinctis: noctis partem aliquam in procerum consilio, ac deliberatione traduxerant; aliquam item in cæde peragenda. Qui fieri igitur potest, ut Nisus fuga elapsus sit a Troja nova ad Albanum lacum, quæ quatuor leucæ sunt; item ab Albano lacu ad ultima castrorum loca, amici quærendi causa, redierit, quæ quatuor aliæ sunt leucæ; easque leucas octo intra brevissimum æstivæ noctis mediæ spatium perfecerit? Quo fit ut *locos*, non *lacus*: eosque explicem de parte aliqua agri Albani, qui tum forte eo usque pertinebat, quam partem fuga jam prætergressus fuerat Nisus.

405. *Latonia*.) *Luna*, *Diana*, a Latona matre, Georg. 3. 6.

408. *Tholo*.) Media ac suprema pars est tecti, in formam scuti brevis, in qua trabes coeunt: unde est quasi fornicis, ut ajunt, clavis.

Hunc sine me turbare globum, & rege tela per auras.
Dixerat; & toto connixus corpore ferrum
Conjicit: hasta volans noctis diverberat umbras,
Et venit adversi in tergum Sulmonis, ibique
Frangitur, ac fisso transit præcordia ligno.
Volvitur ille, vomens calidum de pectore flumen
Frigidus, & longis singultibus ilia pulsat,
Diversi circumspiciunt. Hoc acrior idem
Ecce aliud summa telum librabat ab aure.
Dum trepidant, it hasta Tago per tempus utrumque
Stridens, trajectoque hæsit tepefacta cerebro.
Sævit atrox Volscens, nec teli conspicit usquam
Auctorem, nec quo se ardens immittere possit.
Tu tamen interea calido mihi sanguine pœnas
Persolves amborum, inquit. Simul ense recluso
Ibat in Euryalum. Tunc vero exterritus, amens
Conclamat Nisus: nec se celare tenebris
Amplius, aut tantum potuit perferre dolorem:
Me, me: adsum qui feci: in me convertite ferrum,
O Rutuli; mea fraus omnis: nihil iste, nec ausus,
Nec potuit; cœlum hoc & conscia sidera testor:
Tantum infelicem nimium dilexit amicum.
Talia dicta dabat: sed viribus ensis adactus
Transadigit costas, & candida pectora rumpit.
Volvitur Euryalus leto, pulchrosque per artus
It cruor, inque humeros cervix collapsa recumbit.

INTERPRETATIO.

mitte me dissipare hanc turmam, & dirige per aerem hoc *hastile. Sic loquutus* fuerat: *& adnitens toto corpore evibrat ferrum: hastile volans dividit caliginem noctis, & pervadit in dorsum Sulmonis oppositi, & illic rumpitur & trajicit præcordia rupto ligno. Sternitur ille, emittens e pectore fluvium calentem, frigescens, & succutit uterum longis singultibus. Circumspectant in diversas* partes. *Ille ferventior hoc* successu *ecce intorquebat a suprema auris* parte *hastile aliud. Dum* illi *tumultuantur, hastile stridens incidit* in *Tagum per tempora gemina, & calefactum stetit* in *cerebro transfosso. Volscens asper furit, nec videt uspiam libratorem teli, nec quo fervidus possit inferre se. At tu, ait, dabis mihi sanguine calido pœnas* debitas *ab utroque* vestrum. *Simul educto gladio irruebat in Euryalum. Tunc autem Nisus territus, extra mentem* positus, *vociferatur; nec ulterius potuit occultare se umbris, aut pati tantum dolorem. Me* rapite; *adsum qui* id *commisi; vertite in me arma, o Rutuli; omnis dolus meus* est; *iste nihil ausus* est, *aut potuit* facere: *attestor hoc cælum, & astra quæ* id *sciunt; tantummodo nimis amavit amicum miserum. Proferebat talia dicta, sed gladius* tota *vi immissus transfodit costas, & perfringit pectus candidum. Euryalus sternitur morte, & sanguis fluit per formosa membra, & collum inflexum pendet*

NOTÆ.

413. *Præcordia.*) Græcis διάφραγμα, membranæ sunt *prætensa cordi;* supra sunt cor & pulmones, infra jecur & lien. *Ilia* partes sunt imi ventris, circa summas coxas.

427. *Me, me; adsum, &c.*) Abrupta ex animi perturbatione sententia. *Me me occidite, &c. Rutulos*, promiscue pro hostibus appellat, quamquam hi erant Latini. De *Rutulis*, Æn. 7. 794.

Purpureus veluti cum flos succisus aratro
Languescit moriens, lassove papavera collo
Demisere caput, pluvia cum forte gravantur.
At Nisus ruit in medios, solumque per omnes
Volscentem petit, in solo Volscente moratur:
Quem circum glomerati hostes hinc cominus atque hinc
Proturbant. Instat non segnius, ac rotat ensem
Fulmineum: donec Rutuli clamantis in ore
Condidit adverso, & moriens animam abstulit hosti.
Tum super exanimem se se projecit amicum
Confossus, placidaque ibi demum morte quievit.
Fortunati ambo! si quid mea carmina possunt,
Nulla dies unquam memori vos eximet ævo:
Dum domus Æneæ Capitoli immobile saxum
Accolet, imperiumque pater Romanus habebit.
Victores præda Rutuli spoliisque potiti,
Volscentem exanimem flentes in castra ferebant.
Nec minor in castris luctus, Rhamnete reperto
Exsangui, & primis una tot cæde peremptis,
Serranoque, Numaque. Ingens concursus ad ipsa
Corpora, seminecesque viros, tepidaque recentem
Cæde locum, & plenos spumanti sanguine rivos:
Agnoscunt spolia inter se, galeamque nitentem

INTERPRETATIO.

In humeros. Quemadmodum quando flos purpureus proscisius aratro languet moriens, aut quemadmodum *papavera fesso collo inflectunt caput, quando forte obruuntur imbre. At Nisus irrumpit per medios hostes, & inter omnes unum quærit Volscentem, defigit* oculos *in uno Volscente; circa quem* Nisum *hostes collecti cominus eum premunt hinc atque hinc. Ille non inertius premit* eos: *& contorquet gladium fulminantem: donec immisit eum in ore opposito* ducis *Rutuli vociferantis, & moriens eripuit vitam hosti. Tum transfixus jecit se super amicum mortuum, & illic tandem quievit dulci nece. Ambo felices! si mei versus valent aliquid, nulla dies vos unquam subtrahet tempori memori; dum gens Æneæ habitabit immotam rupem Capitolii, & fundator Romæ tenebit imperium* orbis. *Rutuli victores adepti prædam & spolia, plorantes reportabant in castra Volscentem mortuum. Nec levior erat dolor in castris, Rhamnete invento mortuo, & tot proceribus una nocte interfectis, & Serrano, & Numa: concursus est ad ipsa cadavera, &* ad *homines semimortuos, &* ad *locum tepefactum recenti strage, &* ad *rivos infectos spumoso sanguine. Recognoscunt inter se prædam, &*

NOTÆ.

448. *Domus Æneæ Capitoli, &c.*) *Roma* urbs ab Æneæ posteris fundata; in Palatino monte primum, deinceps ad alios producta montes sex, præcipue Capitolinum, Palatino vicinum a septentrione; ubi arx & templum Jovis. Aliqui *domum Æneæ* explicant de ipsa *domo Augusti*, qui cum tota gente Julia ex Ænea oriebatur; at illa non in Capitolino, sed in Palatino monte sita erat; ut Julii Cæsaris domus. Adde quod *domus Æneæ* jam pro Romana gente accepta est, Æn. 3. 97. *Immobile saxum* vocat, alluditque ad æternitatem Romani imperii; quam a Tarquinii Prisci temporibus certam Romani existimabant; cum enim is ad exstruendum Jovis Capitolini templum, Deos omnes alia in urbis loca transferri juberet; *Juventus & Terminus* ex omnibus Diis cedere loco noluerunt; unde dictum est omnen, fore ut urbis termini nunquam loco moverentur, nec unquam juvenilis vigor illi deesset.

449. *Pater Romanus.*) Vel *Augustus*, vel *Senatus Romanus*. Vel potius *Romulus*, gentis Romanæ conditor & pater.

Messapi, & multo phaleras sudore receptas.
Et jam prima novo spargebat lumine terras
Tithoni croceum linquens Aurora cubile:
Jam sole infuso, jam rebus luce retectis,
Turnus in arma viros, armis circumdatus ipse,
Suscitat, æratasque acies in prælia cogit
Quisque suas, variisque acuunt rumoribus iras.
Quin ipsa arrectis, visu miserabile, in hastis
Præfigunt capita, & multo clamore sequuntur,
Euryali & Nisi.
Æneadæ duri murorum in parte sinistra
Opposuere aciem, nam dextera cingitur amni;
Ingentesque tenent fossas, & turribus altis
Stant mœsti: simul ora virum præfixa videbant,
Nota nimis miseris, atroque fluentia tabo.
Interea pavidam volitans pennata per urbem
Nuncia fama ruit, matrisque adlabitur aures
Euryali: ac subitus miseræ calor ossa reliquit:
Excussi manibus radii, revolutaque pensa:
Evolat infelix; & fœmineo ululatu,
Scissa comam, muros amens atque agmina cursu
Prima petit: non illa virum, non illa pericli,
Telorumque memor: cœlum dehinc questibus implet:
Hunc ego te, Euryale, aspicio? tunc illa senectæ
Sera meæ requies? potuisti linquere solam,

INTERPRETATIO.

fulgentem cassidem Messapi, phaleras recuperatas multo labore. Et jam prima Aurora deserens lectum croceum Tithoni collustrabat terras nova luce: Sole jam inducto, rebus jam detectis per *lucem, Turnus ipse cinctus armis excitat homines ad arma: & unusquisque* dux *colligit ad pugnam agmina sua* tecta *ære, & stimulant furorem multiplici rumore. Præterea, res visu terribilis, figunt in hastis sublatis capita Nisi & Euryali, & prosequuntur multis vociferationibus. Æneadæ firmi in læva parte murorum objecere exercitum, nam* pars *dextera munitur fluvio: & tuentur magnas fossas, & tristes stant* in *excelsis turribus: simul spectabant capita juvenum præfixa, nimis cognita miseris, & stillantia nigra sanie. Interim Fama alata, volans per urbem territam, nuntia irrumpit, & pervenit* ad *aures matris Euryali: & calor subito deseruit ossa miseræ; radii dejecti* sunt *e manibus & telæ dilapsæ. Misera* illa *præcipitat, & cum vociferatione muliebri lacerata* secundum *capillos, insana vadit cursu ad muros & primas turmas, non illa attendens homines, non illa discrimen & arma: deinde replet cælum querelis: An ego te talem, video, o Euryale? an tu* es *ille* futurus *solatium ultimum*

NOTÆ.

457. *Agnoscunt spolia, &c.*) Quæ Rutulis eripuerant Nisus & Euryalus, & quæ iterum ex iis Volscentis equites receperant. De iis, v. 354. & sequentibus. De *Tithono Auroræ conjuge*, Æn. 4. 585.

468. *Sinistra.*) Orientali, quæ Laurentum spectabat.

472. *Tabo.*) Putri sanguine, Georg. 3. 481. De *Fama*, Æn. 4. 174.

476. *Radii, &c.*) *Instrumenta textoria*, Æn. 3. 483. *Pensa*, telæ: quæ prius involutæ, jam ea surgente revolvuntur. De *penso*, Georg. 1. 390.

478. *Muros amens, &c.*) Non tamen excedit urbe, sed e muris, ad conspectum suffixi capitis, has in querelas erumpit.

Crudelis? nec te sub tanta pericula missum
Affari extremum miseræ data copia matri?
Heu! terra ignota, canibus data præda Latinis
Alitibusque, jaces! nec te tua funera mater
Produxi, pressive oculos, aut vulnera lavi,
Veste tegens; tibi quam noctes festina diesque
Urgebam, & tela curas solabar aniles.
Quo sequar? aut quæ nunc artus avulsaque membra,
Et funus lacerum tellus habet? hoc mihi de te,
Nate, refers? hoc sum terraque marique secuta?
Figite me, si qua est pietas; in me omnia tela
Conjicite, o Rutuli: me primam absumite ferro.
Aut tu, magne pater Divum, miserere, tuoque
Invisum hoc detrude caput sub Tartara telo:
Quando aliter nequeo crudelem abrumpere vitam.
Hoc fletu concussi animi, mœstusque per omnes
It gemitus: torpent infractæ ad prælia vires.
Illam incendentem luctus Idæus & Actor,
Ilionei monitu & multum lacrymantis Juli,

INTERPRETATIO.

meæ senectutis? an *potuisti deserere me solam, o inhumane? neque concessa est matri infelici facultas ultimo alloquendi te, missum in tanta discrimina? heu! jaces* in *tellure incognita, præda objecta canibus Latinis & avibus: nec* ego *mater peotuli te* ante ædes, ut curatrix *tui funeris: aut clausi oculos; aut lavi plagas, abscondens* cadaver *veste, quam festinans tibi accelerabam noctuque diuque, & leniebam* textu *telæ molestias senectutis. Quo ibo? aut quæ terea nunc retinet artus, & abscissa membra, & cadaver laniatum? hoc* caput *repræsentas mihi de te, o fili: hoc sequuta sum & teera & mari? Transfodite me, o Rutuli, si aliqua est* vobis *pietas: contorquete in me omnia spicula: me primam interficite feero. Vel tu, magne parens Deorum, miseresce, & fulmine tuo dimitte ad infeeos hoc* meum *caput* tibi *odiosum: si non possum aliter finire duram vitam. Animi commoti* sunt *hoc luctu, & tristia suspiria mittuntur ab omnibus: vires languent taedæ ad pugnam. Idæus & Actor excipiunt illam excitantem fletus* inter milites, *& in manibus referunt in domum*

N O T Æ.

484. *Affari extremum.*) Romani mortuos statim post obitum inclamabant: tum post funus, ter dicto *vale*, relinquebant, Æn. 2. 644. Æn. 6. 218.

486. *Tua funera mater produxi, &c.*) I. Jul. Scaliger, Pomponium sequutus, mutilam vult esse orationem ob vim doloris: explicatque: *nec te mater peperi* ad *hæc tua funera*. II. Jos. Scaliger, non multum dissentiens a Servio, vult *funeras* esse mulieres, quæ curam suscipiebant funeris, ut sunt mater, soror, easque distingui a *præficis*, quæ conductæ pretio præficiebantur ancillis ad lamentandum, quod *præficarum* fictus, *funerarum* verus esset ac sincerus dolor. Eoque derivat illud Ennii epitaphium apud Cic. *Nemo me lacrymis decoret, neque funera fletum faxit. Cur? quia volito vivu' per ora virum.* Sed admodum dubia hæc lectio est, cum vulgo legatur, *funera fletu, funere fletum, &c.* III. Suspicatur Merula legendum, *tua funera mater proluxi*, quæ vox apud Festum reperitur: ex quo tertia concinneri potest opinio: *nec te tua funera mater proluxi*, id est, *nec te & tuam mortem proluxi*. Et vero tales erant funebres cæremoniæ: lugebatur & conclamabatur mortuus, claudebantur ipsi oculi, lavabatur, vestibus pretiosissimis tegebatur, efferebatur in feretro ad januam domus; ibique cum prostitisset aliquandiu, facie & pedibus in publicum versis, ad rogum deducebatur: quæ maxima ex parte explicuimus, Æn. 6. 215. & sequentibus.

487. *Produxi.*) Juxta primam explicationem superiorum vocum significat, *peperi*. Juxta secundam, *proposui ad januam domus*: quod Dio & Græci alii vocant προτιθέσθαι. Juxta tertiam *proluxi* legendum est.

491. *Funus lacerum.*) Haud dubie *cadaver*. Sic Propert. lib. 1. 17. 8. *Haccine parva meum funus arena teget?* De Tartaro, nuis ioleris, Æn. 6. 134.

Corripiunt, interque manus sub tecta reponunt.
At tuba terribilem sonitum procul ære canoro
Increpuit: sequitur clamor, cœlumque remugit.
Accelerant acta pariter testudine Volsci,
Et fossas implere parant, ac vellere vallum:
Quærunt pars aditum, & scalis ascendere muros,
Qua rara est acies, interlucetque corona
Non tam spissa viris. Telorum effundere contra
Omne genus Teucri, ac duris detrudere contis,
Assueti longo muros defendere bello.
Saxa quoque infesto volvebant pondere, si qua
Possent tectam aciem perrumpere: cum tamen omnes
Ferre libet subter densa testudine casus.
Nec jam sufficiunt: nam qua globus imminet ingens,
Immanem Teucri molem volvuntque ruuntque,
Quæ stravit Rutulos late, armorumque resolvit
Tegmina. Nec curant cæco contendere Marte
Amplius audaces Rutuli, sed pellere vallo
Missilibus certant.
Parte alia horrendus visu quassabat Etruscam
Pinum, & fumiferos infert Mezentius ignes.
At Messapus, equum domitor, Neptunia proles,
Rescindit vallum, & scalas in mœnia poscit.
Vos, o Calliope, precor, aspirate canenti;
Quas ibi tum ferro strages, quæ funera Turnus

INTERPRETATIO.

ipsius, *monitu Ilionei & Juli plurimum plorantis. At tuba procul excitavit ære rauco formidabilem sonum: succedit clamor, & cœlum reboat. Volsci approperant simul admota testudine, & aggrediuntur cumulare fossas, & eruere aggerem: pars vestigat ingressum, & superare scalis muros, qua exercitus rarus est, &* qua *multitudo passim hiat non tam densa militibus. Contra Trojani* incipiunt *projicere omnes species armorum, & dispellere* eos *longis lignis, consueti propugnare mœnia bello diuturno. Dejiciebant etiam lapides perniciosi ponderis,* tentantes, *an possent aliqua* parte *perfringere agmen tectum* clypeis: *tamen interea* Rutuli *gaudent sustinere casus omnes sub spissa testudine. Deinde non* possunt *sustinere: nam qua* parte *magnus globus appropinquat, Teucri advolvunt & impellunt vastum saxum, quod late oppressit Rutulos, & separavit tegmina clypeorum: nec ulterius Rutuli ardentes volunt certare obscuro certamine* testudinis, *sed conantur dimovere jaculis* Trojanos ex *aggere. Alia ex parte Mezentius terribili visu librabat pinum Tyrrhenam, & injicit fumidas tædas. At Messapus, subactor equorum, filius Neptuni, diruit palos* aggeris, *& petit scalas ad muros* scandendos. *Vos,* o Musæ, & præcipue *Calliope, oro, docete*

NOTÆ.

505. *Testudine, &c.*) Milites erant densati in globum, confertis supra capita clypeis; ut sic ad muros tutius accederent. De *ea testudine*, Æn. 2. 441. De *Volscis*, Æn. 7. 803. De *vallo*, supra v. 142. De *contis*, Æn. 5. 208.

516. *Ruuntque.*) Impellunt, projiciunt. Æn. 1. 39. *Spumas salis ære ruebant.*

518. *Cæco Marte.*) Quia latebant sub testudine, tecti & inumbrati clypeis.

522. *Etruscam Pinum & ... ignes.*) Vel ignitam facem e pinu, pingui arbore; vel manu altera facem, altera hastam pineam. De *Mezentio* Etruscorum rege fuse Evander Æn. 8. 481. De *Etrusca* gente ibidem in notis. De *Messapo*, Æn. 7. 691. De *vallo*, munimento ex palis & aggesta terra, supra vers. 142.

525. *Vos, o Calliope.*) Musas omnes invocat, sed præcipue *Calliopen*, heroici carminis præsidem, de qua

Ediderit, quem quisque virum demiserit Orco:
Et mecum ingentes oras evolvite belli:
Et meministis enim, Divæ, & memorare potestis.
Turris erat vasto suspectu & pontibus altis,
Opportuna loco: summis quam viribus omnes
Expugnare Itali, summaque evertere opum vi
Certabant: Troes contra defendere saxis,
Perque cavas densi tela intorquere fenestras.
Princeps ardentem conjecit lampada Turnus,
Et flammam affixit lateri: quæ plurima vento
Corripuit tabulas, & postibus hæsit adesis.
Turbati trepidare intus, frustraque malorum
Velle fugam. Dum se glomerant, retroque residunt
In partem, quæ peste caret: tum pondere turris
Procubuit subito, & cœlum tonat omne fragore.
Semineces ad terram, immani mole sequuta,
Confixique suis telis, & pectora duro
Transfossi ligno, veniunt. Vix unus Helenor,
Et Lycus elapsi: quorum primævus Helenor,
Mæonio regi quem serva Lycimnia furtim
Sustulerat, vetitisque ad Trojam miserat armis:

INTERPRETATIO.

cantantem; quas cædes, quas neces Turnus tunc ibi intulerit; quem hominem unusquisque miserit ad *inferos: & explicate mecum totum ambitum* hujus *belli; nam* vos, *Deæ, & recordamini, & potestis narrare. Turris stabat alta suspicientibus, & tabulatis sublimibus, commoda situ; quam Itali omnes conabantur occupare totis viribus, & diruere tota vi potentiæ suæ: contra Trojani* conabantur *propugnare lapidibus & vibrare sagittas crebras per apertas fenestras. Turnus primus immisit tædam flammantem, & affixit lateri* turris *ignem; qui auctus vento invasit asseres, & adhæsit fulcris absumptis.* Trojani *turbati* cœperunt *intus tumultuari, & incassum quærere effugium e periculo. Dum colligunt se, & retro recedunt in spatium quod vacabat igne, tum repente turris cecidit, & totum cœlum sonat strepitu. Cadunt semimortui in terram, vasta mole superincidente, & confossi propriis armis, & trajecti duro ligno* per *pectora. Vix solus Helenor & Lycus evaserunt; quorum natu major* erat *Helenor, quem serva Lycimnia clam pepererat regi Lydio, & miserat ad Trojam, bello* ipsi

NOTÆ.

qua Ecl. 4. 57. Numerum singularem cum plurali sic conjunxit Tibul. lib. 3. 6. 55. *Nobis inimica merenti*. Et Catul. Epigr. 108. 5. *Insperanti ipsa refers te nobis*. De *Orco*, Plutone, Georg. 1. 277.

528. *Oras belli*.) Enniana vox. *Oræ* sunt extremæ partes vestium; quæ, quia in ambitum excurrunt, hic sumuntur pro toto circuitu, ambitu, ac serie belli.

530. *Pontibus*.) Turres multi contabulationibus erigebantur, e quarum infimis ascensus erat ad summas; hæc ipsa tabulata, vel eorum scalæ, *pontes* hic dicuntur; ut forte etiam supra v. 170.

532. *Opum vi*.) Enniana loquutio, pro *omni industria, virtute, instrumentis*.

535. *Lampada*.) *Lampades* hic appellantur ignita quæcumque missilia, ex stupa, pice, & resina; quæ compacta simul, & mucronibus, ancisque, & hamis ferreis armata, ut ligneis præsertim munimentis adhærerent, vel manu, vel aliquando etiam machinis intorquebantur. Varia eorum erat ad libitum figura. De *postibus*, proprie fulcris arrectariisque portarum, Æn. 2. 442. De *peste*, pro igne, supra v. 328.

546. *Mæonio regi*.) Regi Mæonum, qui deinde Lydi dicti sunt, & ab Homero numerantur inter Trojanorum auxilia, utpote Phrygiæ contermini, Æn. 4. 216.

547. *Vetitis armis*.) Vel contra jussa Deorum & fati, Trojanis contrarii. Vel contra morem Romanorum; ad quem alludit hic Poeta, quasi Trojanorum et-

Ense levis nudo, parmaque inglorius alba.
Isque ubi se Turni media inter millia vidit,
Hinc acies, atque hinc acies astare Latinas:
Ut fera, quæ densa venantum septa corona
Contra tela furit, seseque haud nescia morti
Injicit, & saltu supra venabula fertur:
Haud aliter juvenis medios moriturus in hostes
Irruit, & qua tela videt densissima, tendit.
At pedibus longe melior Lycus, inter & hostes,
Inter & arma fuga muros tenet, altaque certat
Prendere tecta manu, sociûmque attingere dextras.
Quem Turnus pariter cursu, teloque sequutus
Increpat his victor: Nostrasne evadere, demens,
Sperasti te posse manus? simul arripit ipsum
Pendentem, & magna muri cum parte revellit.
Qualis, ubi, aut leporem, aut candenti corpore cycnum
Sustulit alta petens pedibus Jovis armiger uncis;
Quæsitum aut matri multis balatibus agnum
Martius a stabulis rapuit lupus. Undique clamor
Tollitur: invadunt, & fossas aggere complent:
Ardentes tædas alii ad fastigia jactant.
Ilioneus saxo, atque ingenti fragmine montis,

INTERPRETATIO.

probibito: erat *levis ense stricto, & ignobilis scuto albo. Atque ille, cum agnovit se in mediis millibus Turni, agmina Latina circumsistere hinc & inde: quemadmodum fera, quæ cincta multitudine spissa venatorum sævit adversus arma, & non ignara immittit sese* in *mortem, & saltu ruit supra bastilia; non aliter juvenis irrumpit moriturus & incurrit qua cernit arma spississima. At Lycus multo velocior pedibus, & inter hostes, & inter arma occupat fuga muros, & conatur arripere manu sublimes pinnas, & apprehendere manus sociorum. Quem Turnus victor, persequutus simul cursu & jaculo, objurgat his* verbis: *Stulte, an sperasti te posse evitare manus meas? simul apprehendit illum pendentem, & excutit cum magna parte muri. Qualis armiger Jovis, quando evolans* in *altum abripuit unguibus falcatis, aut leporem, aut cycnum nitido corpore: aut* quando *lupus, sacer Marti, subtraxit e caulis agnum, quæsitum a matre multis balatibus. Undique clamor surgit: aggrediuntur, & cumulant fossas* terra *aggesta: alii torquent tædas flammantes ad culmina. Ilioneus lapide & magno fragmine*

NOTÆ.

etiam fuisset. Nefas enim fuit Romæ servos militiæ nomen dare, nisi servitute solutos; quod non nisi periculosis reipublicæ temporibus permittebatur.

548. *Ense levis nudo, parmaque, &c.*) Omnino eum depingit, quales Romanorum deinde fuerunt *velites*, sic a *velocitate* dicti. Horum arma; *parma*, brevis rotundusque clypeus & undique *par: gladius*, & leves aliquot *hastulæ*. Eligebantur e junioribus & pauperibus juxta Polyb. Porro cum vulgo viri principes, aut familiæ suæ, aut factorum suorum insignia præferrent descripta in clypeis; ut Turnus *Inachum*, Æn. 7. 790. Aventinus, *hydram Herculis*, ibid. 657. Helenor iste nudum clypeum gestat; tum quia juvenis nihildum patrare laude dignum potuit; tum quia furtivo concubitu ex serva editus paternam originem jactare prohibetur, habeturque ideo quasi servilis generis.

553. *Venabula.*) Hastæ sunt venatoriæ, breves, lato ferro, Æn. 4. 131.

564. *Jovis armiger.*) Aquila, fulminis ministra, Æn. 5. 255. De *tædis*, arbore & face, Ecl. 7. 49.

Lucetium portæ subeuntem, ignesque ferentem:
Emathiona Liger, Chorinæum sternit Asylas:
Hic jaculo bonus, hic longe fallente sagitta.
Ortygium Cæneus, victorem Cænea Turnus:
Turnus Ityn, Cloniumque, Dioxippum, Promulumque,
Et Sagarim, & summis stantem pro turribus Idam:
Privernum Capys: hunc primo levis hasta Themillæ
Strinxerat: ille manum projecto tegmine demens
Ad vulnus tulit: ergo alis allapsa sagitta,
Et lævo infixa est lateri manus, abditaque intus
Spiramenta animæ letali vulnere rupit.
Stabat in egregiis Arcentis filius armis,
Pictus acu chlamydem, & ferrugine clarus Ibera,
Insignis facie: genitor quem miserat Arcens,
Eductum Martis luco, Simethia circum
Flumina, pinguis ubi & placabilis ara Palici.
Stridentem fundam positis Mezentius armis
Ipse ter adducta circum caput egit habena:
Et media adversi liquefacto tempore plumbo

INTERPRETATIO.

rupis opprimit Lucetium appropinquantem porta & conjicientem ignes: Liger Emathiona, Asylas Chorinæum: alter peritus jaculandi, alter mittendi *sagittas procul decipientes. Cæneus* occidit *Ortygium, Turnus victorem Cæneum: Turnus Ityn, & Clonium, Dioxippum, & Promulum, & Sagarim, & Idam stantem ante summas turres: Capys Privernum; hunc hasta Themillæ primo leviter vulneraverat: ille abjecto clypeo tulit inconsultus manum ad plagam: ergo sagitta pennis appulsa est, & manus affixa* est *lateri sinistro, & occulta intus penetravit mortifero ictu* pulmones, quibus *respirat anima. Filius Arcentis stabat* indutus *pulchris armis*, habens *chlamydem variatam acu, & splendens purpura Iberica, formosus vultu, quem pater Arcens miserat* Æneæ, *educatum* in *sylva Martis, circa Simethum fluvium, ubi* est *opima & benigna ara Palici. Mezentius depositis armis impulit ipse stridentem fundam, loro ter rotato circa caput, & discindit calefacto plumbo medium caput oppo-*

NOTÆ.

682. *Pictus acu chlamydem, &c.*) *Chlamys*, militaris vestis, *sopravberga*, Æn. 4. 137. *Ferrugo*, color est politi ferri, in nigrum tendens, *brunitera*, Ecl. 2. 18. Talis memoratur fuissa color purpuræ Ibericæ nigricentis. *Iberia* varo hic sumitur a quibusdam pro regione Asiatica, inter Pontum Euxinum & mare Caspium, quæ nunc Georgiæ pars est; dicta *Gergistem*: cujus coloni in Europam profecti nomen dederint Ibaro Hispaniæ flumini, & Hispaniam ipsam tenuerent. Ab aliis sumitur probabilius pro ipsa Hispania, cum idem color a quibusdam dicatur Bæticus, e Bæti fluvio Hispaniæ, *Guadalquivir*, & minium, apud Hispanos, præcipuæ laudis olim ex Plinio fuerit, ut nunc quoqua robeus illa color nigro suffultus, quem vocant *morado*.

584. *Simethia circum, &c.*) *Simethus*, Siciliæ fluvius; in orientale ejusdem letus infra Catanam defluens; nunc juxta Cluverium, *la Jaretta*. Tamen, juxta Virgilium, videtur is esse qui nunc nomen habet *a sancto Paulo*, paullo inferius fluens: nam non longa ab ejus fontibus visuntur adhuc ruinæ templi Palicorum, & eorumdem lacus, qui lacus Fazelli tempora *Napthia* vocabatur, in multas scaturiginas erumpens aquæ sulphureæ, quæ falso jureotes enecabat, ot fuse narrat ax auctoribus Græcis Macrobius, Saturn. 5. 19.

585. *Pinguis ubi & placabilis, &c.*) *Palici* fratres fuerunt; Jovis filii, & Thaliæ Nymphæ Vulcani filiæ; quæ gravida cum Junonam timeret, dicitur a Jova terræ hiatu occulteta: ubi neti infantes indequa egressi, *Palici* dicti sunt a πάλιν ἱκέσθαι *iterum venire*. Horum oraculo Siculi in sterilitate admoniti dicuntur, ut cuidam Heroi sacra facerent; quæ res cum prospere successissat, ad eorum aram dona multa congasserunt, ut refert ex Xenegora Macrobius. Hinc ara illa dicitur a Virgilio *pinguis*. Addit Diodorus lib. 11. asylum illic assa fugitivorum servorum, cum a dominis inclementius haberentur: indeque nefas esse eos abduci, nisi securitatis data fide, quam violara nemo audaet. Hinc, ot mihi videtur, ara eadem dicitur *placabilis*. De *Martis luco*, nullam alibi reperi mentionem.

588. *Liquefacta plumbo.*) Lucrat. 6. 177. *Plumbea*

Diffidit, ac multa porrectum extendit arena.
Tum primum bello celerem intendisse sagittam
Dicitur, ante feras solitus terrere fugaces,
Ascanius: fortemque manu fudisse Numanum:
Cui Remulo cognomen erat; Turnique minorem
Germanam, nuper thalamo sociatus, habebat.
Is primam ante aciem digna atque indigna relatu
Vociferans, tumidusque novo præcordia regno
Ibat, & ingenti se se clamore ferebat.
Non pudet obsidione iterum valloque teneri,
Bis capti Phryges, & morti prætendere muros?
En qui nostra sibi bello connubia poscunt!
Quis Deus Italiam; quæ vos dementia adegit?
Non hic Atridæ, nec fandi fictor Ulysses:
Durum a stirpe genus. Natos ad flumina primum
Deferimus, sævoque gelu duramus & undis.
Venatu invigilant pueri, silvasque fatigant:
Flectere ludus equos, & spicula tendere cornu.
At patiens operum, parvoque assueta juventus,
Aut rastris terram domat, aut quatit oppida bello.
Omne ævum ferro teritur, versaque juvencum
Terga fatigamus hasta. Nec tarda senectus
Debilitat vires animi, mutatque vigorem.
Canitiem galea premimus, semperque recentes

INTERPRETATIO.

siti juvenis, *&* *prostravit* eum in *vasta arena*. *Ascanius*, *prius assuetus terrere feras fugientes*, *fertur tum primo evibrasse velocem sagittam* in *bello*, *&* *stravisse manu robustum Numanum*: *cui cognomen erat Remulo*; *&* qui *nuper conjugio copulatus duxerat minorem sororem Turni*. *Ille ante prima agmina inclamans digna & indigna dictu*, *&* *inflatus corde* ob *novam potentiam*, *incedebat*, *&* *jactabat se magno clamore*: *Non pudet* vos *rursus claudi aggeribus & obsidione*, *o Phryges bis capti*, *&* *opponere muros morti*? *ecce* illos, *qui bello petunt sibi conjugia nostra*? *quis Deus*, *quæ insania vos impulit* in *Italiam*? *non hic* sunt *filii Atrei*, *nec Ulisses* vanus *artifex verborum*; sed *gens fortis ab* ipsa *origine*. *Portamus statim ad flumina natos*, *&* *induramus acerbo gelu & aquis*. *Pueri indulgent venatui*, *&* *percurrunt silvas*: *ludus* eorum *est domare equos*, *&* *jacere sagittas* arcu *corneo*. *Juventus autem patiens laboris*, *&* *contenta tenui* victu, *aut exercet terram rastris*, *aut impugnat urbes bello*. *Omnis ætas traducitur* in *armis*, *&* *impellimus dorsa juvencorum* arantium *hasta inversa*. *Nec senectus lenta minuit robur animi*, *aut pellit vigorem*. *Tegimus casside capillos al-*

NOTÆ.

bea vero glans etiam longo cursu volvenda liquescit, id est, calefit & mollescit.

596. *Novo regno*.) Affinitate regia. Græci enim, quorum imitatores Latini, regum filios, fratresque & affines appellabant reges, ut observat Germanus, probatque multis.

599. *Bis capti Phryges*.) *Phryges*, molles: ad contemptum sic vocat Trojanos. *Bis capti*, ab Hercule & a Græcis, Æn. 3. 476. Vel potius a Græcis cum Troja incensa est, & jam a Latinis, in hac nova Troja. De *Phrygia*, Æn. 4. 385. De *Phrygum mollitie*, Æn. 4. 216. De *Atrei filiis*, Agamemnone & Menelao, Æn. 2. 264. Æn. 1. 54. De *Ulysse versuto*, Æn. 2. 7.

605. *Venatu*.) Dativo contracto, pro *venatui*; Ecl. 5. 29.

609. *Versaque juvencum*, *&c.*) Aramus armati, nec stimulis aut flagris, sed extrema hastæ parte boves arantes incessimus.

Convectare juvat prædas, & vivere rapto.
Vobis picta croco & fulgenti murice vestis:
Desidiæ cordi: juvat indulgere choreis:
Et tunicæ manicas, & habent redimicula mitræ.
O vere Phrygiæ, neque enim Phryges! ite per alta
Dindyma, ubi assuetis biforem dat tibia cantum.
Tympana vos buxusque vocat Berecynthia matris
Idææ: sinite arma viris, & cedite ferro:
Talia jactantem dictis, ac dira canentem
Non tulit Ascanius: nervoque obversus equino
Contendit telum: diversaque brachia ducens,
Constitit, ante Jovem supplex per vota precatus:
Juppiter omnipotens, audacibus annue cœptis.

INTERPRETATIO.

bos, & semper nos *delectat colligere novas prædas, & vivere* rebus *raptis. Vobis vestimentum tinctum* est *croco & micanti purpura*: vobis *inertia* est in *deliciis: placet vacare choreis, & tunicæ* vestræ *habent manicas, & mitræ ligamina. O vere Phrygiæ, neque enim* estis *Phryges! ite per excelsa Dindyma, ubi tibia emittit sonum imparem*, vobis *assuetis* huic sono. *Tympana & tibiis Berecynthia buxea matris Idææ vos invitant: relinquite arma viris, & abstinete ferro. Ascanius non passus est spargentem verbis talia, & loquentem indigna; & oppositus adduxit sagittam nervo equino, & distrahens brachia sejuncta, steeit, prius supplex obsecrans Jovem per* hæc *vota: Jupiter omnipotens, fave inceptis auda-*

N O T Æ.

614. *Croco.*) *Crocus* flos, *zafferano*, cujus colore infecta vestis, *crocata* & *crocotula* dicebatur; infectores *crocotarii*; muliebris & mollis ornatus. De *murice*, ostro, unde purpura exprimitur, Georg. 2. 506.

616. *Tunicæ manicas, &c.*) Tunica vestis virorum interior χιτών Græcis; cui respondet mulierum *stola*; utraque cincta. Huic viri Græci *pallium* apertum ac fluens; Romani *togam* clausam super injiciebant; mulieres *pallam*, pallio Græco aperto non absimilem. *Tunica*: a superiore parte omnino absque manicis olim fuit; ita ut humeros hinc inde nudaret; ab inferiore ad genua defluebat, dicebaturque *exomis*; mox ad usque cubitum, & paulo infra genua pertinuit, dicebaturque *colobium*; & hic mos diu duravit Romæ, exomide servis solis relicta; deinde crescente luxu ad primores usque manus digitosque provecta est, & ad talos promissa, quod mollitiei fuit, & a Cicerone vitio vertitur Catilinæ sociis, quia muliebris stolæ species hæc erat. Tunicæ illæ *manicatæ*, a Cicerone vocantur; a Seneca & Plauto *manuleatæ*; a Scipione apud Gellium *chiridotæ*. Tales Trojanis hic Numanus exprobrat. Mediis etiam temporibus tunica duplex ferebatur; altera communis; altera intima; quæ & *interula sive subucula*. De *mitris*, pileis, earumque *redimiculis*, Æn. 4. 216.

618. *Dindyma, &c.*) Phrygia universa sacra fuit Cybele matri Deum. In ea montes *Dindymus*, *Berecynthus*, & *Ida*. *Dindymus* sic dictus, quod sit δίδυμος *geminus*, sive *gemello vertice*; plur. *Dindyma*. Hinc Cybele dicta *Dindymene* & *Berecynthia*, & *Idæa* mater. De *ea*, Æn. 3. 111. De *Ida*, Æn. 2. 801.

Biforem dat tibia, &c.) *Tibia* musicum instrumentum, flatu personum: sic dicta quia e gruum, hinnulorum, aliorumque animalium cavis tibiis primo formata est; inde e buxo atque ebore. Olim pauca habuit foramina, unde duæ simul inflabantur, mutabanturque pro modorum varietate. Quæ dextera oris parte inflabatur, unicum habebat foramen, ac proinde graviorem sonum; quæ sinistra oris parte, duo habebat foramina, sonumque acutiorem, & hic erat modus *Phrygius*, cum tibiæ sic adhibebantur *impares*; quia modus ille ex gravi & acuto temperatus erat. Cum autem *Dorius* modus multo esset gravior, duabus dextris canebatur, id est, duabus tibiis *paribus*, unico foramine. Cum *Lydius* esset acutior, duabus sinistris fiebat, id est, duabus tibiis paribus, duplici foramine. Hi enim erant præcipui tres modi; quibus affines alii; *Serranus*, id est, *Tyrius*, ab urbe *Tyro*; quæ *Sar* dicta est Georg. 2. 506. affinis Lydio. Fuit & *Æolius*, &c. Hinc patet tibias *pares*, esse vel Lydias vel Dorias; *impares*, semper *Phrygias*. Quare Servius bene explicuit hic *biforem*, imparem, dissimilem. Hæc e Salmasio in Solinum.

619. *Tympana.*) Ex Isidoro. *Tympanum est pellis, vel corium, ligno extensum*: pulsabatur apud veteres manibus ac digitis, a τύπτειν, *verberare*. Hæc, ut & *cymbala*, ærea & cava a κύμβοι *cavitas*, adhibebantur ad sacra Cybeles, de quibus Lucret. lib. 2. 618. *Tympana tenta tonant palmis, & cymbala circum Concava, raucisonoque minantur cornua cantu, Et Phrygio stimulat numero cava tibia mentes.*

622. *Nervo equino.*) Nervos arcuum ex equorum setis fieri solitos, testatur Hesychius.

624. *Ante Jovem.*) Versis oculis in aerem superiorem, sive ætherem, qui *Jupiter* est, Georg. 2. 325.

Ipse tibi ad tua templa feram sollemnia dona;
Et statuam ante aras aurata fronte juvencum
Candentem, pariterque caput cum matre ferentem:
Jam cornu petat, & pedibus qui spargat arenam.
Audiit, & cæli genitor de parte serena
Intonuit lævum. Sonat una letifer arcus:
Et fugit horrendum stridens elapsa sagitta,
Perque caput Remuli venit, & cava tempora ferro
Trajicit. I, verbis virtutem illude superbis.
Bis capti Phryges hæc Rutulis responsa remittunt.
Hæc tantum Ascanius. Teucri clamore sequuntur,
Lætitiaque fremunt, animosque ad sidera tollunt.
Ætheria tum forte plaga crinitus Apollo
Desuper Ausonias acies urbemque videbat,
Nube sedens: atque his victorem affatur Iulum:
Macte nova virtute, puer: sic itur ad astra;
Dis genite, & geniture Deos: jure omnia bella
Gente sub Assaraci fato ventura resident:
Nec te Troja capit. Simul hæc effatus, ab alto
Æthere se mittit, spirantes dimovet auras,
Ascaniumque petit: forma tum vertitur oris

INTERPRETATIO.

cibus. Ego ducam tibi ad tuum templum munera sollemnia, & ponam ante altaria juvencum capite deaurato, candidum, & tollentem caput æqualiter cum matre sua, *qui jam incurrat cornu, & dissipet arenam pedibus. Audivit pater, & e suda regione cœli tonuit* ad *sinistram: simul mortifer arcus sonat, & sagitta emissa volat stridens terribiliter, & pervenit ad caput Remuli, & perfodit cuspide cava tempora. I, irride virtutem jactabundis vocibus. Phryges bis capti reddunt hæc responsa Rutulis. Ascanius* dixit *hæc solum. Trojani applaudunt clamore, & gestiunt gaudio, & extollunt ad cœlum virtutem* ejus. *Tum forte Apollo comatus in aeriis spatiis desuper spectabat exercitum Italicum & urbem* Trojanorum, *insidens nimbo, & alloquitur his* verbis *Ascanium victorem: Cresce, o puer, tali virtute: sic tenditur ad sidera, orte a Diis, & producture Deos: cuncta bella per fatum oritura quiescent merito sub posteritate Assaraci: neque Troja se comprehendit. Simul loquutus ista, libras se e summo aere, dissecat aerem spirabilem, & tendit ad Ascanium: tum mutatur specie vul-*

NOTÆ.

631. *Intonuit lævum.*) Bonum omen, Ecl. 1. 16.

639. *Ausonias acies.*) *Italas*, Æn. 7. 54. *Urbem* novam Trojam, Æn. 7. 157.

641. *Macte.*) *Mactus*, quasi *Magis auctus*, id est, *magis auctus*. Sic herba adulta dicta est a Catone *macta*, quia *aucta*; hostiæ quoque *macta* quia mola, vino, thure, spargebantur, & quasi cumulabantur *augebanturque* ante sacrificium, unde *mactare* pro *cædere*, dictum fuit. Diis ipsis in sacrificiis acclamabant, *macte hocce vino inferio esto, macte hacce dape esto*, quia sacrificiis augeri eorum felicitatem putabant. Cicero dixit, Nonio teste, *mactare aliquem honoribus*. Plautus, *mactare infortunio*. Hæc fere ex Vossio, qui addit, hac formula vocativum *macte* adhiberi pro nominativo *mactus*, more Attico, quemadmodum apud Tibullum lib. 1. 7. 53. *Sic venias hodierne*; apud Persium, Sat. 3. 27. *Stemmate quod Tusco ramum millesime ducis*: Est apud Plin. lib. 2. 12. plurali numero; *macti ingenio este, cæli interpretes*.

642. *Dis genite, &c.*) Genitus *Venere* per Æneam, *Jove* per Dardanum: geniturus *Julium & Octavianum* Cæsares, qui divinis honoribus afficiendi erant. De *Assaraco*, a quo ortus Æneas, Æ. 1. 288.

644. *Nec te Troja capit.*) Sic Philippus Macedoniæ rex ad Alexandrum, apud Plutarchum: *quære tibi regnum par, non enim te capit Macedonia*. De nova Troja intellige, Æn. 7. 157.

Antiquum in Buten. Hic Dardanio Anchisæ
Armiger ante fuit, fidusque ad limina custos:
Tum comitem Ascanio pater addidit. Ibat Apollo
Omnia longævo similis, vocemque, coloremque
Et crines albos, & sæva sonoribus arma:
Atque his ardentem dictis affatur Iulum:
Sit satis, Æneide, telis impune Numanum
Oppetiisse tuis: primam hanc tibi magnus Apollo
Concedit laudem, & paribus non invidet armis.
Cætera parce, puer, bello. Sic orsus Apollo,
Mortales medio aspectus sermone reliquit,
Et procul in tenuem ex oculis evanuit auram.
Agnovere Deum proceres divinaque tela
Dardanidæ, pharetramque fuga sensere sonantem.
Ergo avidum pugnæ, dictis ac numine Phœbi,
Ascanium prohibent: ipsi in certamina rursus
Succedunt, animasque in aperta pericula mittunt:
It clamor totis per propugnacula muris.
Intendunt acres arcus, amentaque torquent.
Sternitur omne solum telis: tum scuta cavæque
Dant sonitum flictu galeæ, pugna aspera surgit:
Quantus ab occasu veniens pluvialibus hœdis

INTERPRETATIO.

tus in Buten senem. Hic prius fuerat Anchisæ Trojano armiger, & fidelis satelles ad portam; tunc pater Æneas *adjunxerat* hunc *Ascanio comitem. Apollo incedebat similis* huic *seni* per *omnia, & vocem, & colorem, & capillos canos, & arma sono aspera. Atque alloquitur acrem Ascanium his verbis: Fili Æneæ, sufficiat* tibi *Numanum occubuisse sagitta tua absque* tuo *damno: magnus Apollo dedit tibi hunc primum honorem, & non invidet æquali* gloriæ *armorum. Cæterum abstine pugna, o puer. Apollo ita loquutus fugit* in *medio colloquio visus humanos, & longe ab oculis abiit in levem aerem. Principes Trojani cognoverunt Deum, & sagittas divinas, & audiverunt pharetram sonantem dum abiret. Itaque* per *monita & auctoritatem Phœbi retinent Ascanium incensum ad pugnam: ipsi iterum redeunt ad prælia, & exponunt vitam manifestis periculis. Clamor spargitur per aggeres totis mœnibus. Adducunt fortes arcus, & librant* hastas *amentatas. Terra omnis tegitur spiculis: præterea clypei & cavæ cassides reddunt sonum allisu* spiculorum: *oritur crudele prælium. Quanta* est *pluvia*, quæ *per hœdos pluviales or-*

NOTÆ.

647. *Dardanio Anchisæ.*) Versus spondaicus, cum hiatu diphthongi longæ, more Græcorum.

653. *Æneide.*) Vocativus patronymicus, ab *Æneides*.

655. *Paribus armis.*) Nam Apollo puer sagittis serpentem Pithona confixit, ut matrem defenderet, quemadmodum Ascanius hic Numanum, ut patriam ulciscatur, Æn. 3. 75.

660. *Pharetramque fuga sensere, &c.*) Præter signa divinæ præsentiæ quæ diximus, Æn. 1. 406. hoc addit aliud, nempe sonitum quemdam pharetræ & sagittarum auditum in aere, postquam ex oculis Apollo jam evanuisset. Talis est Apollinis sonus Iliad. 1. 46. De nomine *Apollinis*, Ecl. 3. 104. De nomine *Phœbi*, Ibid. 62.

665. *Amenta.*) Hastas, quæ circa medium *amento*, id est, loro alligatæ erant: quo implicata manus, æquabili quasi impetu certius hastam librabat. *Amentum*, ab ἅπτω *ligo*: unde etiam *apes* & *examen apum*, ut diximus, Ecl. 7. 13.

668. *Hœdis.*) Stellis duabus astri, cui nomen *Erichthonius* vel *Auriga*, infra ejus humerum: quarum ortus & occasus procellosus habetur. De *Austro*, pluvio item vento meridionali, Ecl. 2. 58.

Verberat imber humum: quam multa grandine nimbi
In vada præcipitant, cum Jupiter horridus Austris
Torquet aquosam hyemem, & cœlo cava nubila rumpit.
Pandarus & Bitias, Idæo Alcanore creti,
Quos Jovis eduxit luco sylvestris Hiera,
Abietibus juvenes patriis & montibus æquos,
Portam, quæ ducis imperio commissa, recludunt,
Freti armis, ultroque invitant mœnibus hostem.
Ipsi intus, dextra ac læva pro turribus astant,
Armati ferro, & cristis capita alta corusci.
Quales aeriæ liquentia flumina circum,
Sive Padi ripis, Athesis seu propter amœnum,
Consurgunt geminæ quercus, intonsaque cœlo
Attollunt capita, & sublimi vertice nutant.
Irrumpunt, aditus Rutuli ut videre patentes.
Continuo Quercens, & pulcher Equicolus armis,
Et præceps animi Tmarus, & Mavortius Hæmon,
Agminibus totis aut versi terga dedere,
Aut ipso portæ posuere in limine vitam.
Tum magis increscunt animis discordibus iræ:
Et jam collecti Troes glomerantur eodem,

INTERPRETATIO.

ta ab occidente percutit terram: quam crebra grandine nubes ruunt in mare, quando Jupiter asper Austris emittit cælo tempestatem pluviosam, & solvit cavas nubes. Pandarus & Bitias, geniti Alcanore Idæo, quos Hiera silvestris educavit in silva Jovis, juvenes æquales abietibus & montibus patriæ suæ, *aperiunt portam, quæ credita* erat ipsis *jussu regis, confisi armis, & ultro alliciunt hostem in muros. Ipsi intus stant ante turres* ad *dextram & sinistram, induti ferro, & rutilantes cristis* supra *capita sublimia. Quales duæ quercus aeriæ tolluntur circa fluvios liquidos, aut* in *ripis Eridani, aut juxta gratum Athesin, & erigunt* ad *cælum capita incædua, & motant altum cacumen. Rutuli, cum viderunt ingressum apertum, irruunt. Statim Quercens & Equicolus spectabilis armis, & Tmarus temerarius animo, & Hæmon Mavortius, vel repulsi objecere terga totis turmis* hostium, *vel amiserunt vitam in ipso aditu portæ. Tunc furor magis accenditur* in *animis infensis: & jam Trojani densan-*

NOTÆ.

672. *Idæo, &c.*) In Ida monte Troadis, ubi Cybele colebatur; ac ipse etiam Jupiter: qui ideo passim dicitur ab Homero Ἴδηθεν μεδέων, *ab Ida imperans*, Iliad. 3. 276. &c. *Hiera*, Ἱερὰ, nomen matris: quia tamen secundam natura brevem habet, suspicatur Turnebus *hyæna* legendum esse; quæ fera est, a qua Pandarum & Bitiam educatos putat, ut Romulum a lupa.

674. *Abietibus.*) *Abies*, arbor, *abete*. Quatuor syllabæ breves in dactylum compressæ.

679. *Liquentia, &c.*) Ita passim optimi quique codices, aliqui tamen *Liquetia*; quod quidam avide arripiunt post Servium. Et est *Liquetia*, vel potius, ut apud Plinium legitur *Liquentia*, fluvius Venetorum, in superiorem sinus Hadriatici partem influens, nunc *Livenza*. At præter rationes ab Erythræo contra Servii curiosiorem interpretationem allatas: contra facit, quod dicitur *Liquentia*, *Liquentia*. Unde puto Virgilium simplicius de *liquentibus*, id est, *liquidis* fluviis, explicandum esse; ait enim, Georg. 4. 442. *fluviumque liquentem*. Et *liquens*, primam habet, modo brevem, modo longam.

680. *Padi, &c.*) *Padus*, sive *Eridanus*, *il Po*, fluvius Italiæ maximus, Georg. 1. 482. *Athesis*, post Padum maximus, *l'Adige*, ex Tridentinis Alpibus, per Venetos in mare Hadriaticum influit; proprio quidem ostio, sed fossis quibusdam transversis & paludibus cum regio tota scateat, ideo dictus est a Servio & Vibio in Padum, qui paulo inferius fluit, decurrere.

Et conferre manum, & procurrere longius audent.
Ductori Turno diversa in parte furenti,
Turbantique viros, perfertur nuncius: hostem
Fervere cæde nova, & portas præbere patentes,
Deserit inceptum, atque immani concitus ira
Dardaniam ruit ad portam, fratresque superbos.
Et primum Antiphaten, is enim se primus agebat,
Thebana de matre nothum Sarpedonis alti,
Conjecto sternit jaculo: volat Itala cornus
Aera per tenuem, stomachoque infixa sub altum
Pectus abit: reddit specus atri vulneris undam
Spumantem, & fixo ferrum in pulmone tepescit.
Tum Meropem atque Erymantha manu, tum sternit Aphydnum;
Tum Bitian ardentem oculis animisque frementem;
Non jaculo, neque enim jaculo vitam ille dedisset;
Sed magnum stridens contorta falarica venit
Fulminis acta modo, quam nec duo taurea terga,
Nec duplici squama lorica fidelis & auro
Sustinuit: collapsa ruunt immania membra:
Dat tellus gemitum, & clypeum super intonat ingens.

INTERPRETATIO.

tur congregati in *eum* locum, *& audent conserere manus, & progredi longius. Nuntius fertur regi Turno, sævienti alia in parte, & turbanti hostes: hostem animari recenti strage, & offerre portas apertas. Relinquit inceptum* opus, *& accensus ingenti furore currit ad portam Trojanam & fratres superbos. Et intorto telo dejicit primum Antiphaten, filium spurium magni Sarpedonis ex matre Thebana, nam is se primus offerebat:* jaculum *e corno Italica volat per aerem levem, & impactum stomacho penetrat profundum pectus: hiatus profundæ plagæ emittit fluctus spumosi* sanguinis, *& ferrum calefit in pulmone sauciato. Deinde dejicit manu Meropem, & Erymantha: deinde Aphydnum: deinde Bitian flammantem oculis, & furentem animo: non jaculo, nam ille non amisisset vitam jaculo: sed falarica evibrata venit valde stridens impulsa more fulminis, quam nec duo coria taurina, nec lorica defensa duplici squama aurea, repulit: vasta membra sternuntur dejecta: terra reddit gemitum, & gran-*

NOTÆ.

695. *Dardaniam portam.*) Novæ Trojæ, Æn. 7. 257. *Dardani*, Trojani, Æn. 5. 239.

697. *Thebana, &c.*) *Thebæ* multæ fuerunt, aliæ in Ægypto, aliæ in Bœotia, aliæ in Thessalia Phthiotide: illæ nihil hic ad rem faciunt, sed *Thebe, Thebes*, Asiæ minoris urbs apud Adramytenos, de qua Lydis & Myris diu certamen fuit, teste Strabone, lib. 13. Regia fuit Eetionis, Andromachæ patris. Didymus tamen, verus Homeri interpres, hanc Eetionis regiam *Thebas* etiam vocat plurali numero ad versum 397. Iliad. 6. Et adhuc expressius ad versum 366. Iliad. 1. *Sarpedon* Lyciæ rex, Jovis filius, Æn. 1. 104. *Nothus*, non legitimo conjugio susceptus filius, Æn. 7. 283. *Cornus*, arbor durissimo ligno, ideo telorum materia, *corniuole*, Æn. 4. 649.

700. *Undam spumantem.*) Sanguinem undatim, id est, magna copia in rivos erumpentem. *Undam* dixit de multitudine populi, Georg. 2. 462.

705. *Falarica.*) Oblonga hasta, teres, præterquam ad extremum, ubi ferrum exstabat quadratum, tres longum pedes, ut cum armis transfigere corpus posset. Huic ferro picem in stupa circumligabant; adjectoque igni immittebant in ligneas præsertim turres, quæ *fala* dicebantur Etrusca voce. Hoc tamen inventum videtur Saguntinis Hispaniæ tribuere Livius lib. 21. 8. unde hæc descriptio concinnata est.

707. *Duplici squama, &c.*) *De sergis* sive coriis, & *squamis* loricarum, Æn. 3. 467. *Squama & auro:* id est, squamis aureis, ut Georg. 2. 192. *Pateris & auro*, pateris aureis.

709. *Clypeum super, &c.*) Servius agnoscit *clypeum* neutrum etiam genere, juxta Caprum: aitque sic exprimi a Virgilio Homericum illud, Iliad. 5. 42. Δούπησεν δὲ πεσών, ἀράβησε δὲ τεύχε' ἐπ' αὐτῷ. *Sonuit autem cadens, sonueruntque arma sub ipso.* Quod etsi non abs re est, tamen interpretationem allatam puto tutiorem.

Qualis in Euboico Bajarum litore quondam
Saxea pila cadit, magnis quam molibus ante
Constructam jaciunt ponto: sic illa ruinam
Prona trahit, penitusque vadis illisa recumbit:
Miscent se maria, & nigræ attolluntur arenæ:
Tum sonitu Prochyta alta tremit, durumque cubile
Inarime Jovis imperiis imposta Typhoeo.
Hic Mars armipotens animum viresque Latinis
Addidit, & stimulos acres sub pectore vertit:
Immisitque fugam Teucris, atrumque timorem.
Undique conveniunt: quoniam data copia pugnæ.
Bellatorque animo Deus incidit.
Pandarus, ut fuso germanum corpore cernit,
Et quo sit fortuna loco, qui casus agat res,
Portam vi multa converso cardine torquet,
Obnixus latis humeris: multosque suorum
Mœnibus exclusos, duro in certamine linquit,
Ast alios secum includit; recipitque ruentes:

INTERPRETATIO.

dit Bitias *tonat* cadens *super clypeum. Qualis in Cumano Bajarum litore agger saxeus aliquando cadit, quem immittunt mari eductum prius vastis molibus: sic ille* agger *præcipitans facit ruinam, & profunde subsidit impactus undis; maria turbantur, & nigræ arenæ eriguntur; tunc Prochyta intima tremit sonitu, & Inarime injecta Typhoeo* quasi *asperum cubile jussu Jovis: Tunc Mars bellipotens animum & robur Latinis adjecit & agitavit sub* eorum *pectore stimulos acutos: & injecit Teucris fugam & nigrum timorem.* Latini *concurrunt undecumque: siquidem facultas pugnandi* ipsis *concessa est* a Trojanis, *& Deus bellicosus subiit eorum animum. Pandarus, ubi videt fratrem prostrato corpore, & quo in statu sit fortuna, qui casus impellat res* Trojanas; *magno conatu trudit portam revoluto cardine, obluctans vastis humeris; & relinquit in aspero prælio plurimos sociorum, exclusos muris: alios vero claudit secum, & excipit irrumpentes; insanus! qui non agnoverit in media multitudine re-*

NOTÆ.

710. *Euboico Bajarum, &c.*) *Bajæ*, locus in Campania tepidis aquarum fontibus nobilis, in latere superiore Campani sive Neapolitani sinus, non longe a Miseno promontorio, etiamnum retinet nomen. De hujus loci natura fuse, Æn. 6. 237. *Chalcidenses* ex *Eubœa* Græciæ insula, hodie *Negropente*, non longe hinc urbem *Cumas* condiderunt, Æn. 6. 2. Nec longe fuit *Lucrinus, Avernusque* lacus: qui molibus ob Hercule clausi primum, deinde ob Agrippa in portum Julium Octaviani auspiciis conversi sunt, an. U. C. 717. ut ostendimus, Georg. 2. 161. Ideo Virgilius hic *pilas*, sive moles lapideas, in mare impactas commemorat.

715. *Prochyta, &c.*) Vel *Prochyte*, hodie *Procita*, parva & aspera insula Tyrrheni maris, proxime admota Miseno promontorio: hoc inter & Inarimen insulam, aqua per terræ motum avulsa, Plinio, Straboni, aliisque censetur.

716. *Inarime.*) Ad meridiem Prochytæ, multo amplior insula, fertilitate nobilis: olim *Pithecusa*, & *Ænaria* etiam dicta, nunc *Ischia*: solo concavo & sulfureo, qualis totus ille tractus; ignis eruptionibus olim sæpe infesta: unde Homerus Jovem commentus est hanc impacto fulmine injecisse giganti *Typhoeo*, qui ab Hesiodo describitur angineis capitibus centum instructus, iisque flammas eructantibus, Terræ & Tartari filius, in Theogon. 821. De *Typhoei* nomine, Georg. 1. 279. Porro Homeri versus illi sunt, Iliad. 2. 785. Γαῖα δ' ὑπεστενάχιζε, Διὶ ὣς τερπικεραύνῳ Χωομένῳ, ὅτε τ' ἀμφὶ Τυφωεῖ γαῖαν ἱμάσσῃ Εἰν Ἀρίμοις, ὅθι φασὶ Τυφωέος ἔμμεναι εὐνάς. *Terra vero resonabat, sicut Jove fulminatore irato, quando circa Typhoeum terram verberat, in Arimis, ubi ajunt Typhoei esse cubilia.* Quibuscum si Virgiliani versus isti comparantur, certe videbuntur ex iis exscripti. Ubi duo videntur e Virgilio sane facta audacter: I. Quod *Arimos* illos Pithecusæ insulæ addixerit: cum alii Ciliciæ montem, alii Lydiæ esse affirment apud Didymum in Homer. alii etiam Syriæ apud Strabonem; qui tamen ait, quibusdam videri esse Pithecusæ incolas; eo quod πίθηκος, *simia*, Etrusca lingua *arimus*, dicatur; sed hæc quasi admodum incerta videtur proponere; II. Quod voces illas εἰν Ἀρίμοις, *in Arimis, apud Arimos*, quæ voces & Homeri sunt & Hesiodi; in unum insulæ substantivum vocabulum com-

Demens! qui Rutulum in medio non agmine regem
Viderit irrumpentem, ultroque incluserit urbi,
Immanem veluti pecora inter inertia tigrim.
Continuo nova lux oculis effulsit, & arma
Horrendum sonuere: tremunt in vertice cristæ
Sanguineæ, clypeoque micantia fulgura mittit.
Agnuscunt faciem invisam, atque immania membra
Turbati subito Æneadæ: tum Pandarus ingens
Emicat, & mortis fraternæ fervidus ira
Effatur: non hæc dotalis regia Amatæ,
Nec muris cohibet patriis media Ardea Turnum.
Castra inimica vides: nulla hinc exire potestas.
Olli subridens sedato pectore Turnus:
Incipe, si qua animo virtus, & consere dextram:
Hic etiam inventum Priamo narrabis Achillem.
Dixerat: ille rudem nodis & cortice crudo
Intorquet, summis adnixus viribus, hastam.
Excepere auræ vulnus; Saturnia Juno
Detorsit veniens, portæque infigitur hasta.
At non hoc telum, mea quod vi dextera versat,
Effugies; neque enim is teli nec vulneris auctor.
Sic ait, & sublatum alte consurgit in ensem;
Et mediam ferro gemina inter tempora frontem

INTERPRETATIO.

gem Rutulum irruentem: & ultro clauserit in urbe, quasi crudelem tigrim inter ignavas pecudes. Statim novum lumen emicuit ex oculis Turni, & arma ejus *sonuerunt horride: cristæ rubræ nutant in capite, & emittit e clypeo fulgura rutilantia. Trojani statim perturbati agnoscunt vultum inimicum & grandia membra: tum magnus Pandarus exilit, & ardens dolore necis fraternæ exclamat: Non hæc* est *dotalis aula Amatæ: nec media Ardea claudit Turnum mœnibus patriis. Cernis castra hostilia: nulla est facultas hinc erumpendi. Turnus subridens illi* respondet *sedato animo: Incipe, si vis aliqua est animo* tuo, *& congredere* mecum *manu; referes Priamo hic etiam repertum fuisse* a te *Achillem. Dixerat: ille* Pandarus, *connitens toto robore, vibrat hastam asperam nodis & scabro cortice. Aer excepit ictum: Juno filia Saturni deflexit* eum *venientem, & hasta inhæret portæ.* Tu *vero non evitabis hæc arma, quæ mea dextra rotat* cum *robore: nam non est idem auctor armorum & ictus. Sic dixit* Turnus, *& erigit se in gladium alte eductum: & dissecat ferro mediam*

NOTÆ.

composuerit, *Inarime*, *Inarimes*. Nec eum excusat Erythræus cum dicit, eodem exemplo esse *Inalpinus*; hæc enim vox adjectiva est, quo in genere multo facilior est compositio. Nec item excusant alii, cum ex Plinii auctoritate affirmant, ab Homero scriptum *Inarimen*, non *in Arimis*; Plinium enimvero erroris revincunt codices & interpretes Homeri omnes. Quod autem Virgilius hujus compositionis primus auctor sit, hinc jure conjici posse existimo; quod ante ipsum nemo, post ipsum statim Ovidius, Statius, Lucanus, Silius, Plinius, Claudianus, aliique promiscue omnes eadem usi sunt voce; sibi gloriosum rati, cum eo aliquid aut audere, aut errare. De *Marte*, Ecl. 9. 12. De *Latinis*, Æn. 7. 54.

737. *Dotalis regia Amatæ.*) Laurentum, urbs regia Latini, cujus uxor Amata, Turno favens, Laviniam ipsi regnumque in dotem tradere conabatur, Æn. 7. 56. De *Ardea*, Rutulorum & Turni urbe regia, Æn. 7. 372. 410.

742. *Priamo narrabis Achillem.*) Turnum; qui tam sit infestus Trojanis, quam olim Achilles fuit. De *Achille*, Æn. 1. 103. Æn. 3. 321. De *Priamo*, Æn. 2. 506. De *Junone Saturni filia*, Æn. 1. 27.

747. *Telum.*) Pro ense, ut jam alibi notavimus, Æn. 5. 438.

Dividit, impubesque immani vulnere malas.
Fit sonus, ingenti concussa est pondere tellus;
Collapsos artus atque arma cruenta cerebro
Sternit humi moriens; atque illi partibus æquis
Huc caput atque illuc humero ex utroque pependit.
Diffugiunt versi trepida formidine Troes.
Et si continuo victorem ea cura subisset,
Rumpere claustra manu, sociosque immittere portis
Ultimus ille dies bello gentique fuisset.
Sed furor ardentem cædisque insana cupido
Egit in adversos.
Principio Phalarim, & succiso poplite Gygen
Excipit: hinc raptas fugientibus ingerit hastas
In tergum: Juno vires animumque ministrat.
Addit Halyn comitem, & confixa Phegea parma:
Ignaros deinde in muris, Martemque cientes,
Alcandrumque, Haliumque, Noemonaque, Prytanimque.
Lyncea tendentem contra, sociosque vocantem,
Vibranti gladio connixus ab aggere dexter
Occupat; huic uno dejectum cominus ictu
Cum galea longe jacuit caput: inde ferarum
Vastatorem Amycum, quo non felicior alter
Ungere tela manu, ferrumque armare veneno;
Et Clytium Æoliden, & amicum Cretea Musis;
Cretea Musarum comitem; cui carmina semper
Et citharæ cordi, numerosque intendere nervis;

INTERPRETATIO.

rontem Pandari *horrendo vulnere, inter utraque tempora & genas imberbes. Fit sonitus, terra quassata est magno* illo *pondere; strabit moriens* in *terra membra deficientia & arma sanguinolenta; & caput* scissum *in partes æquales pependit illi hinc atque hinc ex utroque humero, Trojani fugiunt dispulsi tumultuoso metu; & si illa cogitatio succurrisset statim victori* Turno, *frangere manu obices & excipere socios portis, dies ille fuisset supremus bello & populo* Trojano: *sed ira & immoderata cupiditas stragis impulit inflammatum* Turnum *adversus oppositos* hostes. *Primo interficit Phalarim, & Gygen poplite* ejus *subsecto: deinde intorquet in dorsum fugientium hastas ereptas* his occisis: *Juno sufficit* ipsi *robur & animum. Adjicit* iis *socium Halyn, & Phegeum perforato* ejus *scuto: postea super muris inscios* ingressus sui *& agitantes pugnam, Alcandrum, & Halium, & Noemona, & Prytanim. Connitens a dextera parte aggeris intercipit fulgenti ense Lynceum incurrentem ex adverso, & appellantem socios; caput cominus excisum uno ictu procul concidit illi cum casside: deinde* interficit *Amycum venatorem ferarum, quo nullus alter* erat *solertior illinere manu spicula & imbuere ferrum veneno; & Clytium Æoli filium & Creteum carum Musis: Creteum socium Musarum, cui semper cantus & lyræ erant curæ, & sonos edere chordis: sem-*

NOTÆ.

769. *Connixus ab aggere dexter.*) Cum contra tenderet Lynceus, Turnus sinistro latere innixus aggeri, dextra manu in dextrum quoque Lyncei latus incurrit. De *aggere*, supra, vers. 142.

773. *Ungere tela, &c.*) Medicatis & venenatis herbis barbarico more.

Semper equos atque arma virum pugnasque canebat.
Tandem ductores audita cæde suorum
Conveniunt Teucri, Mnestheus acerque Serestus:
Palanteisque vident socios, hostemque receptum.
Et Mnestheus, quo deinde fugam? quo tenditis? inquit.
Quos alios muros, quæ jam ultra mœnia habetis?
Unus homo, vestris, o cives, undique septus
Aggeribus, tantas strages impune per urbem
Ediderit? juvenum primos tot miserit Orco?
Non infelicis patriæ, veterumque Deorum,
Et magni Æneæ segnes miseretque pudetque?
Talibus accensi firmantur, & agmine denso
Consistunt. Turnus paulatim excedere pugna,
Et fluvium petere, ac partem quæ cingitur amni.
Acrius hoc Teucri clamore incumbere magno,
Et glomerare manum. Ceu sævum turba leonem
Cum telis premit infensis: at territus ille
Asper, acerba tuens, retro redit: & neque terga
Ira dare aut virtus patitur; nec tendere contra
Ille quidem hoc cupiens potis est per tela virosque.
Haud aliter retro dubius vestigia Turnus
Improperata refert, & mens exæstuat ira.
Quin etiam bis tum medios invaserat hostes,
Bis conversa fuga per muros agmina vertit.
Sed manus e castris propere coit omnis in unum:
Nec contra vires audet Saturnia Juno

INTERPRETATIO.

per cantabat equos, & bella hominum, & certamina. Denique duces Trojani cognita strage suorum, congregantur, Mnestheus, & fortis Serestus: & cernunt socios vagos, & hostem admissum. Et Mnestheus clamat: Quo, quo dirigitis fugam ultra? quos jam habetis muros alios, quæ præterea munimenta? vir unus, clausus undique vestris aggeribus, o cives, fecerit per urbem tantas cædes absque ultione? dejecerit ad inferos tot principes juvenum? o inertes! nonne pudet & miseret vos patriæ infortunatæ, & antiquorum Deorum, & ingentis Æneæ? Talibus verbis *inflammati corroborantur, & stant spisso agmine. Turnus in*cipit *sensim recedere e prælio, & accedere* ad *flumen &* ad *partem* murorum *quæ clauditur flumine. Trojani* pergunt *eo ardentius incurrere magno clamore, & cogi in turbam. Veluti cum turba* aliqua *urget jaculis infestis immanem leonem: ille autem turbatus, iratus, torve aspiciens, cedit retro: nec tamen furor aut virtus sinit* eum *obvertere terga; nec ille valet propter* multitudinem *armorum & hominum, contra ruere, licet id cupiat. Non aliter Turnus anceps retro figit gressus absque festinatione, & animus exardescit furore. Immo etiam bis jam irruperat in hostes medios, bis verterat in fugam per muros turmas* in se *conversas. Sed omnis exercitus festinanter congregatur e castris in unum: nec Juno filia Saturni*

NOTÆ.

785. *Orco.*) Inferorum Deo, Georg. 1. 277.
796. *Potis est.*) De hac voce, Æn. 7. 671. De Iride, Æn. 4. 700.

Sufficere: aeream cœlo nam Juppiter Irim
Demisit, germanæ haud mollia jussa ferentem,
Ni Turnus cedat Teucrorum mœnibus altis.
Ergo nec clypeo juvenis subsistere tantum,
Nec dextra valet: injectis sic undique telis
Obruitur. Strepit assiduo cava tempora circum
Tinnitu, galea, & saxis solida æra fatiscunt:
Discussæque jubæ capiti, nec sufficit umbo
Ictibus; ingeminant hastis & Troes, & ipse
Fulmineus Mnestheus: tum toto corpore sudor
Liquitur, & piceum, nec respirare potestas,
Flumen agit: fessos quatit æger anhelitus artus.
Tum demum præceps saltu se se omnibus armis
In fluvium dedit: ille suo cum gurgite flavo
Accepit venientem, ac mollibus extulit undis:
Et lætum sociis, abluta cæde, remisit.

INTERPRETATIO.

audet suppeditare Turno *robur adversus* eos: *nam Jupiter misit e cælo Irim aeriam, portantem sorori mandata non grata; nisi Turnus exeat ex altis muris Trojanorum. Igitur juvenis nec amplius potest resistere clypeo, nec manu: ita premitur jaculis undequaque injectis. Sonat continue circa cava tempora flictu cassis, &* arma *valida ex ære rumpuntur lapidibus, & cristæ dejectæ* sunt *e capite, nec clypeus par* est adversus tot *ictus: ingruunt hastis, & Trojani, & ipse Mnestheus* instar *fulminis: præterea sudor e toto corpore labitur & efficit nigrum fluentum, nec facultas est respirandi:* difficilis *anhelitus commovet membra fatigata. Tunc denique præcipitans immisit se saliendo in fluvium* cum *omnibus armis: fluvius in suo flavo sinu excepit cadentem, & portavit placidis aquis: & revexit gaudentem ad socios, sanguine* cædis *purgato.*

NOTÆ.

810. *Jubæ, &c.*) *Equinæ jubæ*, unde cristæ galearum, Æn. 3. 468. *Umbo*, pars media eminens in clypeo, Æn. 2. 546.

813. *Piceum flumen.*) Sudor est pulveri commistus, picis instar nigrescens & adhærens cuti.

P. VIRGILII MARONIS
ÆNEIDOS
LIBER X.

ARGUMENTUM.

Jupiter, advocato Deorum concilio, frustra conatus Junonem ac Venerem in concordiam adducere, de Trojanorum Rutulorumque rebus inter se dissidentes: pronunciat se neutrarum partium fore, sed fatis omnia permissurum. Rutuli ad oppugnandam, Trojani ad defendendam urbem redeunt. Æneas, dies aliquot in Etruria commoratus, collectis inde auxiliis, ad suos redit, triginta navium classe auctus. Nymphas, e suis navibus eam in speciem paullo ante transformatas, in itinere obvias habet. Ab iis de suorum periculo certior factus: sub primam lucem provectus in conspectu hostium, exercitum in litus exponit. Occurrunt Rutuli: commissoque gravi certamine, Pallas a Turno occiditur: cujus necem cum ulcisceretur Æneas magna strage, & Ascanius, eruptione facta, copias suas paternis adjunxisset; Juno Turnum præsenti periculo eripit, objecta illi falsa Æneæ imagine: quam ille fugientem ad usque navem dum sequitur, retinaculis a Junone ruptis, ad litora Ardeæ proxima vi tempestatis abripitur. Mezentius pugnæ pro Turno succedens, & filius Mezentii Lausus, ab Ænea occiduntur.

Panditur interea domus omnipotentis Olympi:
Conciliumque vocat Divum pater atque hominum rex
Sideream in sedem, terras unde arduus omnes,
Castraque Dardanidum aspectat, populosque Latinos.
Considunt tectis bipatentibus: incipit ipse:
Cœlicolæ magni, quianam sententia vobis
Versa retro? tantumque animis certatis iniquis?
Abnueram bello Italiam concurrere Teucris:

INTERPRETATIO.

Interim regia cœli omnipotentis aperitur: & genitor Deorum atque rector hominum cogit concilium in aulam stellatam: unde sublimis despicit cunctas terras, & castra Trojanorum & gentes Latinas. Sedent in domo aperta valvis *biforibus: ipse* Jupiter *orditur* sermonem: *Magni habitatores cœli, quare consilium vobis mutatum est in contrarium? & usque adeo pugnatis animis adversis? probibueram* ne *Italia bello congrederetur*

NOTÆ.

1. *Omnipotentis Olympi.*) Aliqui per *Olympum*, Jovem intelligunt, quem eo etiam nomine esse appellatum probat in indice Erythræus, ex Cælio Minutiano Apulejo, ex Cleanthe, ex Diodoro Siculo. Alii melius *cælum* accipiunt: quod *omnipotens* dicitur, vel quia Jupiter omnipotens in eo habitat; vel quia ad omnium rerum productionem per siderum influxus conducit, ut terra per vim suam; quæ ideo dicitur *omnipotens*. Sic *Olympum omnipotentem* distinguit a Jove, Æn. 12. 791. *Rex omnipotentis Olympi*. De *Dardanidis*, Æn. 1. 239. De *Latinis* Æn. 7. 5½.

5. *Tectis bipatentibus.*) Ubi janua est *biforis*, quæ in dextram lævamque aperitur. Sic Auson. Epigr. 137. 3. vocat *pugillar bipatens*, quod apertum duas paginas explicat.

6. *Quianam sententia vobis versa, &c.*) Id est, cur immemores estis meæ sententiæ qua prohibueram, ne Itali Trojanis obstarent? Vel cur mutastis ipsi sententiam vestram, qua statueratis neutris partibus favere? *Quianam*, Æn. 5. 13. De *Teucris*, Æn. 1. 239.

Quæ contra vetitum discordia? metus, aut hos,
Aut hos arma sequi, ferrumque lacessere suasit?
Adveniet justum pugnæ, ne accersite, tempus
Cum fera Carthago Romanis arcibus olim
Exitium magnum atque Alpes immittet apertas.
Tum certare odiis, tum res rapuisse licebit:
Nunc sinite, & placitum læti componite fœdus.
Juppiter hæc paucis: at non Venus aurea contra
Pauca refert.
O pater, o hominum Divumque æterna potestas,
(Namque aliud quid sit, quod jam implorare queamus?)
Cernis ut insultent Rutuli? Turnusque feratur
Per medios insignis equis, tumidusque secundo
Marte ruat? non clausa tegunt jam mœnia Teucros:
Quin intra portas atque ipsis prælia miscent
Aggerius murorum, & inundant sanguine fossæ.
Æneas ignarus abest. Numquamne levari
Obsidione sines? muris iterum imminet hostis
Nascentis Trojæ, nec non exercitus alter:

INTERPRETATIO.

cum *Trojanis: quæ dissensio* est *contra prohibitionem? quis timor impulit, vel hos vel istos capere arma & commovere ferrum? veniet legitimum pugnæ tempus: ne accelerate* illud: *quando aspera Carthago inferet Romanis urbibus magnam perniciem & Alpes patefactas: tunc licebit pugnare odiis, tunc* licebit *depopulari res* Trojanas: *nunc permittite, & læti conciliate pacem* quæ *placet* mihi. *Jupiter* dixit *hæc paucis* verbis: *at pulchra Venus non pauca respondet adversum: O genitor, o sempiterna virtus hominum ac Deorum (scilicet quid est aliud, quod nunc possimus invocare?) vides quomodo Rutuli insolescant; &* quomodo *Turnus conspicuus equis rapiatur inter medios, & irrumpat superbus felici prælio? munimenta clausa jam non tuentur Trojanos: immo committunt pugnam intra portas, &* in *ipsis propugnaculis, murorum, & fossæ replentur sanguine. Æneas abest* illinc *inscius* rerum illarum. *An numquam permittes* eos *liberari obsidione? rursus hostis instat muris Trojæ resurgentis, & præ-*

NOTÆ.

11. *Adveniet ..... tempus, &c.*) Quasi dicat Jupiter: *Nemo mihi objiciat, quod faveam Trojanis, eosque illæsos esse perpetuo velim. Adveniet tempus præscriptum fatis, quo eorum posteri gravibus & ipsi cladibus afficientur, ab Annibale & Carthaginiensibus.*

12. *Carthago, &c.*) Significat bella Punica a Carthaginiensibus ter gesta cum Romanis; quorum secundo Annibal per Hispanias, Galliasque in Italiam exercitum traduxit, superatis Pyrenæis, & Alpibus, Italiam fere totam in suam potestatem redegit, in ea per annos circiter sexdecim insedit: sed, Scipione interim in Africam immisso, revocatus in patriam, a Scipione victus est; Carthago vectigalis facta: atque ita bellum Punicum secundum confectum est anno U. C. 553. Bello deinde Punico tertio deleta est urbs eadem a Scipione juniore sive Æmiliano anno U. C. 608. De *Carthagine*, in argumento lib. 4. De *Alpibus*, Italiam a Gallia & Germania disterminantibus, Ecl. 10. 47.

13. *Exitium ..... atque Alpes apertas.*) Nova & figurata loquutio, pro *immittet exitium per Alpes apertas*; ut notat Scaliger. Vel potius, *immittet Alpes*, id est *Alpinos populos*, locum dixit, pro incolis; quemadmodum Georg. 3. 31. *Addam urbes Asiæ domitas, pulsumque Niphatem*; per *Niphatem* montem Armeniæ, Armenos ipsos intellexit, pulsos a Romanis. Aperuit autem sibi Alpes Annibal maximo labore, adesis aceto atque igne rupibus. Lege Livium l. 21. 36.

14. *Tum certare, &c.*) Tum licebit, ut Trojani, seu Romani, eorum posteri, pareant odiis atque deprædationi hostium; vel, odiis vestris, deprædationi hostium.

15. *Componite fœdus.*) Vel inter vos, vel inter Latinos ac Troianos. De *Venere aurea*, id est, *pulchra*, Æn. 1. 593. De *Rutulis*, Æn. 7. 795. De *aggeribus*, Æn. 9. 142.

27. *Nascentis Trojæ, &c.*) Æn. 7. 157.

Atque iterum in Teucros Ætolis surgit ab Arpis
Tydides. Equidem, credo, mea vulnera restant:
Et tua progenies mortalia demoror arma.
Si sine pace tua atque invito numine Troes
Italiam petiere; luant peccata, neque illos
Juveris auxilio: sin tot responsa sequuti,
Quæ Superi Manesque dabant; cur nunc tua quisquam
Flectere jussa potest? aut cur nova condere fata?
Quid repetam exustas Erycino in litore classes?
Quid tempestatum regem, ventosque furentes
Æolia excitos, aut actam nubibus Irim?
Nunc etiam Manes (hæc intentata manebat
Sors rerum) movet, & superis immissa repente
Alecto, medias Italum bacchata per urbes.
Nil super imperio moveor: speravimus ista,
Dum fortuna fuit: vincant, quos vincere mavis.
Si nulla est regio, Teucris quam det tua conjux
Dura: per eversæ, genitor, fumantia Trojæ
Excidia obtestor; liceat dimittere ab armis
Incolumem Ascanium, liceat superesse nepotem:
Æneas sane ignotis jactetur in undis;

INTERPRETATIO.

serea alter exercitus: & rursus Tydei filius insurgit in Teucros ab Arpis Ætolis. Sane, opinor, superest ut ego rursus *vulnerer: & ego tua filia exspecto arma mortalis* viri. *Si Trojani adierunt Italiam absque tua venia, & invita divinitate* tua; *expendant pœnas delicti* sui, *nec recrees illos ope* tua: *si vero* id fecerunt *obsequuti tot oraculis, quæ cœlum & inferi dabant* illis: *cur ullus nunc potest frangere* vim *mandatorum tuorum; vel cur* potest *statuere nova fata? Cur memorabo naves incensas in litore Siculo? cur regem procellarum, & ventos furiosos eductos ex Æolia* insula, *aut Irim demissam ex aere? nunc quoque* Juno *concitat inferos, hæc sola pars rerum restabat inexperta: & Alecto immissa subito* in loca *superiora, sævit in mediis urbibus Italorum. Non moveor ob regnum: speravimus illud, dum fors favit: superent, quos mavis superare. Si nulla est plaga, quam aspera uxor tua relinquat Trojanis: o pater, obsecro per fumantes ruinas Trojæ dirutæ: liceat* mihi *eripere Ascanium salvum e bello, liceat* ut *restet nepos. Æneas quidem agitetur fluctibus in-*

NOTÆ.

28. *Ætolis ab Arpis Tydides.*) *Arpi*, Apuliæ Dauniæ urbs; cujus ruinæ adhuc dicuntur *Arpe*. Condita a Diomede Tydei filio, de quo *Æn.* 11. 243. Ab eo petierat auxilium Turnus, *Æn.* 8. 9. nullo tamen successu ut patebit, *Æn.* 11. 243. Quare Venus hic fingit exercitum ab Arpis imminere, ut causam suam exaggeret.

29. *Mea vulnera restant.*) Iliad. 5. 335. Cum Æneam, a Diomede lapidis ictu vulneratum, Venus opposito peplo e pugnæ periculo subduceret, a Diomede in vola manus vulnerata est. Mars deinde ad imum ventrem ab eo sauciatus quoque est, v. 857.

36. *Erycino in litore.*) *Æn.* 5. 660. Mulieres Trojanæ, Junonis & Iridis suasu, tædio navigationis, naves Æneæ exusserunt, dum is ludos celebrat ad patris Anchisæ tumulum, prope Erycem, Siciliæ urbem & montem, qui nunc est mons *Sancti Juliani*, *Æn.* 3. 707. *Æn.* 5. 24.

38. *Æolia excitos.*) Juno Æolum & ventos in Æneæ classem concitavit, *Æn.* 1. 56. ubi de insulis *Æoliis*, ad latus septentrionale Siciliæ.

Irim.) Missa est a Junone ad Trojanas mulieres, ut eas ad incendium navium concitaret, *Æn.* 5. 606. Ad Turnum, ut eum ad bellum hortaretur, *Æn.* 9. 2. &c. De *Iride*, *Æn.* 4. 700.

39. *Manes.*) Deos inferorum, *Æn.* 6. 743. Hos commovit Juno cum in Trojanos Furiam Alecto concitavit, *Æn.* 7. 324. Alecto deinde Amatam in furorem egit, ibid. 346. postea Turnum, ibidem 409. De voce *bacchata*, quæ a furiosis Bacchi comitibus petitur, *Æn.* 4. 301.

Et, quamcumque viam dederit fortuna, sequatur:
Hunc regere, & diræ valeam subducere pugnæ.
Est Amathus, est celsa mihi Paphos, atque Cythera,
Idaliæque domus: positis inglorius armis
Exigat hic ævum: magna ditione jubeto
Carthago premat Ausoniam; nihil urbibus inde
Obstabit Tyriis. Quid pestem evadere belli
Juvit, & Argolicos medium fugisse per ignes?
Totque maris vastæque exhausta pericula terræ,
Dum Latium Teucri recidivaque Pergama quærunt?
Non satius cineres patriæ insedisse supremos,
Atque solum quo Troja fuit? Xanthum & Simoenta
Redde, oro, miseris: iterumque revolvere casus
Da, pater, Iliacos Teucris. Tum regia Juno
Acta furore gravi? Quid me alta silentia cogis
Rumpere, & obductum verbis vulgare dolorem?
Æneam hominum quisquam Divumque subegit
Bella sequi, aut hostem regi se inferre Latino?
Italiam petiit fatis auctoribus, esto,
Cassandræ impulsus furiis. Num linquere castra
Hortati sumus, aut vitam committere ventis?
Num puero summam belli, num credere muros?

INTERPRETATIO.

cognitis, *&* *sequatur iter quodcumque sors offeret* ipsi; at *possim tueri*, *&* *subtrahere e crudeli prælio hunc* Ascanium. *Est mihi Amathus*, *&* *alta Paphos*, sunt *Cythera*, *&* *ædes Idaliæ: illic ducat vitam ignobilis abjectis armis: impera* ut *Carthago opprimat Italiam gravi potentia*, *nihil ab eo* Ascanio *obstabit urbibus Punicis. Quid profuit* Æneam *evitasse ruinas belli*, *&* *fugisse per medios ignes Græcos?* *&* quid profuit *evasisse tot pericula maris* *&* *terræ immensæ*, *dum Trojani quærunt Latium*, *&* *Trojam rursus cadentem?* *nonne potius* erat *manere* in *ultimis ruinis patriæ*, *&* in *terra ubi fuit Troja? O pater*, *redde*, *precor miseris* illis *Xanthum* *&* *Simoenta*, *&* *permitte Trojanis rursus adire casus Troicos. Tum Juno regina*, *commota furore aspero*, ait: *Quare cogis me solvere profundum silentium*, *&* *patefacere sermone dolorem occultum? an ullus hominum aut Deorum coegit Æneam adire bellum*, *aut opponere se hostem regi Latino? adiit Italiam fatis suadentibus*, *incitatus vaticiniis Cassandræ: sit* ita sane. *An suasimus* ei ut *desereret castra* sua, *aut crederet vitam* suam *ventis? an* suasimus ut *traderet puero administrationem belli* *&*

NOTÆ.

51. *Amathus.*) Genit. *Amathuntis*, nunc *Limisso*; & *Idalium*, aut *Idalia*, *borgo Dalim*: & *Paphus*, sive *Paphos*, *Baffo*: urbes in Cypro insula, quæ tota Veneri sacra fuit. Æn. 1. 629. *Cythera*, *orum*, insula inter Peloponnesum & Cretam, nunc *Cerigo*, Æn. 1. 261.

54. *Ausoniam.*) Italiam, Æn. 7. 55.

56. *Argolicos.*) Græcos, ab urbe *Argis*, Æn. 1. 289.

58. *Latium*, *&c.*) Æn. 7. 54. *Teucri*, Æn. 1. 239. *Pergama*, arx Trojæ, Æn. 1. 470. *Recidiva*, aliqui explicant *restituta*; ego, *caduca*, *rursus cadentia*, Æn. 7. 322. *Xanthus* & *Simois*, Troadis fluvii, Æn. 1. 104. 477.

68. *Cassandræ ... furiis.*) Amarum Junonis dictum; quo significat Æneam furiosa quadam Cassandræ vaticinia pro Deorum & fati monitis accepisse. *Cassandra*, Priami filia fuit & vates, Æn. 2. 246. Prædixerat Anchisæ Trojanos venturos in Italiam, Æn. 3. 183.

70. *Puero.*) Ascanio, cui curam novæ Trojæ crediderat, sub tutela tamen Mnesthei & Seresti, Æn. 9. 171.

Tyrrhenamve fidem, aut gentes agitare quietas?
Quis Deus in fraudem, quæ dura potentia nostra
Egit? ubi hic Juno, demissave nubibus Iris?
Indignum est, Italos Trojam circumdare flammis
Nascentem, & patria Turnum consistere terra?
Cui Pilumnus avus, cui diva Venilia mater.
Quid, face Trojanos atra vim ferre Latinis?
Arva aliena jugo premere, atque avertere prædas?
Quid, soceros legere, & gremiis abducere pactas?
Pacem orare manu, præfigere puppibus arma?
Tu potes Æneam manibus subducere Graium,
Proque viro nebulam & ventos ostendere inanes;
Et potes in totidem classem convertere Nymphas:
Nos aliquid Rutulos contra juvisse, nefandum est.
Æneas ignarus abest: ignarus & absit.
Est Paphos, Idaliumque tibi, sunt alta Cythera:
Quid gravidam bellis urbem & corda aspera tentas?

INTERPRETATIO.

urbem suam: *aut* ut *sollicitaret fidem Etruscam & populos tranquillos? quis Deus*, *quæ infesta vis nostra impulit* eum *in* hoc *damnum? ubi* est in *ea* re *Juno*, *& Iris missa ex aere? Injustum est* nempe, quod *Itali cingant ignibus Trojam novam*: quod *Turnus maneat in patria tellure*; Turnus inquam, *cui Pilumnus est avus*, *cui Dea Venilia* est *mater*. *Quid* ergo illud est, quod *Trojani nigris tædis inferunt vim Latinis? opprimunt imperio regiones non suas*, *& abducunt prædas? quid* est, quod *decipiunt soceros*, *& eripiunt sponsas e sinu* sponsorum? quod *manu precantur pacem*, & *prætendunt arma navibus*. *Tu potes suffurari Æneam e manibus Græcorum*, *& opponere pro viro* illo *nubem & vanas auras*; *& potes transformare naves in totidem Nymphas*: *crimen est*, *nos adjuvisse aliquantulum Rutulos adversus* eum. *Æneas abest inscius* periculi urbis, *&* vero *absit inscius*. *Est tibi Paphus & Idalium*, *sunt Cythera sublimia*: *cur* ergo *sollicitas urbem potentem bello & animos bellicosos?*

NOTÆ.

71. *Tyrrhenamve fidem*, *&c.*) Æneas, Evandri consilio, Tarchontem & Tyrrhenos, e Mezentio rege dissidentes, adierat, opem ab iis petiturus, Æn. 8. 597. De *Tyrrhena gente*, Ibid. 479.

76. *Pilumnus avus*, *&c.*) *Pilumnus & Picumnus*, fratres, antiqui Rutulorum reges, Jovem, juxta aliquos, patrem habuerunt. *Pilumnus*, ob inventum *pili* usum in comminuendo frumento, totamque pinsendi artem, inde nomen habuit. *Picumnus*, ob indoctum morem stercorandæ terræ, *Sterculius* etiam est appellatus. Iidem dicti sunt Dii conjugales: iisdemque, statim ut natus erat infans, lectus in atrio domus honoris causa sternebatur teste Varrone apud Nonium; quare ipsos etiam necesse est aliquid eorum reperisse, quæ ad conjugia puerorumque institutionem pertinent. Ab hoc primo *Pilumno*, aut multi, aut omnes deinde Rutulorum reges, *Pilumni* dicti sunt, siquidem Pilumnus dicitur Turni, *parens*, Æn. 9. 4. Turni *avus*, hic Turni *quartus pater*, id est, *abavus*, infra v. 619. De *Venilia* genere nihil reperitur nisi quod erat soror Amatæ, Latini uxoris: de ejusdem divinitate nihil, nisi quod a Servio Nympha dicitur.

77. *Face*, *&c.*) Significat primos belli motus ob occisum a Trojanis Sylviæ cervum excitatos: ubi rusticis armis, fustibus obustis, & stipitibus primo res acta est, Æn. 7. 506.

79. *Soceros legere*, *&c.*) *Decipere*, *furtim arripere*, & quasi *suffurari*: unde dicitur *sacrilegus*, qui sacra furatur: quo senso compositum verbum magis est in usu *sublegere*: unde Ecl. 9. 21. *Sublegi tacitus tibi carmina nuper*.

80. *Pacem orare manu*, *&c.*) Id est, aliud verbis præ se ferre, aliud re præstare. *Pacem orare manu*, est supplicum ritu ramos olivæ, tæniis laneis implicatos, manu prætendere, Æn. 7. 237.

81. *Tu potes Æneam*, *&c.*) Æneam Venus e Diomedis manibus eripuit, peplo, vel nebula pepli instar obducta, v. 29.

83. *Nymphas*.) Id a Cybele factum, Æn. 9. 117. sed quasi in gratiam Veneris factum esset, Veneri exprobret Juno.

85. *Ignarus & absit*.) Rationem petitam ex Æneæ absentia, cum refutare non possit, ironica concessione eludit. De *Papho*, *Idalio*, *&c.* v. 51.

87. *Urbem*, *&c.*) *Laurentum*, cujus imperium affectare Æneas videbatur, per Laviniæ conjugium.

Nosne tibi fluxas Phrygiæ res vertere fundo
Conamur? nos? an miseros qui Troas Achivis
Objecit? quæ causa fuit consurgere in arma
Europam Asiamque, & fœdera solvere furto?
Me duce Dardanius Spartam expugnavit adulter?
Aut ego tela dedi, fovique cupidine bella?
Tunc decuit metuisse tuis: nunc sera querelis
Haud justis assurgis: & irrita jurgia jactas.
Talibus orabat Juno: cunctique fremebant
Cœlicolæ assensu vario: ceu flamina prima
Cum deprensa fremunt silvis, & cæca volutant
Murmura, venturos nautis prodentia ventos.
Tum pater omnipotens, rerum cui summa potestas,
Infit: eo dicente, Deum domus alta silescit,
Et tremefacta solo tellus, silet arduus æther:
Tum Zephyri posuere, premit placida æquora pontus.
Accipite ergo animis, atque hæc mea figite dicta.
Quandoquidem Ausonios conjungi fœdere Teucris
Haud licitum est, nec vestra capit discordia finem:
Quæ cuique est fortuna hodie, quam quisque secat spem,
Tros Rutulusve fuat, nullo discrimine habebo:
Seu fatis Italum castra obsidione tenentur,

INTERPRETATIO.

an nos subruere tibi a fundamentis fragile regnum Troadis contendimus? an, inquam, *nos? an* potius ille, *qui cum Græcis Trojanos commisit? quæ fuit causa*, cur *Europa & Asia surgeret in bella, & societas dirimeretur clandestino* amore? an *adulter Trojanus cepit Spartam me duce? an ego subministravi arma, & alui bellum amoribus? tunc decebat* te *timere tuis: jam tardior insolescis querimoniis non legitimis, & moves rixas inanes. Juno loquebatur talibus* verbis: *& omnes incolæ cœli mussitabant diversis sententiis: veluti quando primi flatus fremunt inclusi silvis, & volvunt obscuros sonitus, significantes nautis imminentem ventum. Tunc genitor omnipotens,* cui est *suprema potentia rerum, incepit* loqui: *illo loquente, alta aula Deorum conticescit, & tellus territa a fundamentis, & sublimis æther tacet: tum Zephyri quieverunt, mare sternit tranquillam planitiem. Ergo excipite hæc mea verba & imprimite* ea *mentibus. Siquidem non permittitur Latinos sociari Trojanis per fœdus, & vestra dissensio non habet finem: ab hoc die, quæcumque sit unicuique sors, quamlibet spem* sibi *assumat unusquisque, sive Trojanus, sive Rutulus fuerit, hos tractabo sine ullo*

NOTÆ.

88. *Nosne tibi fluxas, &c.*) Dixerat Venus: *Xanthum & Simoenta redde, oro, miseris:* permitte ut in ipsis Trojæ reliquiis maneamus. Reponit Juno: *An ego id impedio, an Trojæ reliquias tibi invideo?* Vel præsens posuit pro præterito, *An ego everti olim res Troja?* Paris & Junoni & Virgilio, per vim expugnata Sparta id commisit, Æn. 1. 31. De *Achivis*, Æn. 1 492.

91. *Europam, &c.*) Ubi Græcia. *Asiam*, ubi Troas. *Spartam*, urbem Peloponnesi, Æn. 2. 577.

92. *Dardanius.*) Paris, e regia Dardani familia, Æn. 1. 31. 230.

93. *Cupidine.*) Amore mutuo Helenæ & Paridis: *Cupido*, Veneris filios, Æn. 1. 662.

102. *Solo tellus.*) *Solo*, profunditate, qua solida terra est, Ecl. 6. 35. De *Zephyris*, Ecl. 5. 5. De *Ausoniis*, Æn. 7. 54. De *Teucris*, Æn. 1. 239.

107. *Secat Spem.*) Servius, Erythræus, & alii explicant, *sequitur* spem: sic enim *secundus & seru* derivantur a *sequendo*. Turnebus interpretatur *dissecat*, & sibi quasi *separat & sumit*. Idem innoit adhuc tertiam interpretationem, *transigit, absolvit, exequitur*, ex illo Horatii, Sat. l. 1. 10. 15. *Ridiculum acri Fortius ac melius magnas plerumque secat res.*

108. *Rutulusve fuat.*) *Fuerit:* defectum futuri temporis. De *Rutulis*, Æn. 7. 795.

Sive errore malo Trojæ, monitisque sinistris.
Nec Rutulos solvo. Sua cuique exorsa laborem
Fortunamque ferent. Rex Juppiter omnibus idem.
Fata viam invenient. Stygii per flumina fratris,
Per pice torrentes atraque voragine ripas,
Annuit, & totum nutu tremefecit Olympum.
Hic finis fandi: solio tum Juppiter aureo
Surgit: Cælicolæ medium quem ad limina ducunt.
Interea Rutuli portis circum omnibus instant
Sternere cæde viros, & mœnia cingere flammis.
Ast legio Æneadum vallis obsessa tenetur,
Nec spes ulla fugæ. Miseri stant turribus altis
Nequicquam, & rara muros cinxere corona.
Asius Imbracides, Hicetaoniusque Thymœtes,
Assaracique duo, & senior cum Castore Tybris,
Prima acies: hos germani Sarpedonis ambo,
Et Clarus, & Hæmon, Lycia comitantur ab alta:
Fert ingens toto connixus corpore saxum,
Haud partem exiguam montis, Lyrnessius Acmon,
Nec Clytio genitore minor, nec fratre Mnestheo.

INTERPRETATIO.

discrimine: sive urbs cingitur obsidione in *damnum Italorum; sive pernicioso errore Trojanorum & omnibus infaustis. Nec libero Rutulos* fatis. *Unicuique sua incepta præstabunt damnum aut felicitatem. Rex Jupiter æquus* erit *omnibus. Fata facient* sibi *viam. Firmavit* hoc *per fluvium fratris Stygii, per ripas fluentes pice & nigris vorticibus: & motu* capitis *commovit universum cælum. Hic* fuit *finis sermonum: tunc Jupiter surgit e solio aureo: quem superi deducunt domum* cingentes eum *medium. Interim Rutuli* ad *omnes portas pergunt circum delere viros internecione, & circumdare muros incendii. Exercitus autem Trojanorum clauditur obsessus* intra *aggeres:* nec est *ulla spes fugiendi. Infelices* illi *excubant frustra* in *altis turribus, & cingunt muros exiguo numero. Asius filius Imbraci, & Tymœtes filius Hicetaonis, & duo Assaraci, & senex Tybris cum Castore,* sunt *præcipui* in *turba* propugnantium: *duo fratres Sarpedonis, & Clarus & Hæmon e nobili Lycia, comitantur illos. Acmon* ex urbe *Lyrnesso, non inferior patre Clytio aut fratre Mnestheo, contendens toto corpore jacit vastum saxum,* quod erat *non parvum fragmentum montis.*

NOTÆ.

110. *Errore malo ... monitis sinistris.*) Quibus impulsi sunt, ut urbe se clauderent.

113. *Stygii per flumina fratris, &c.*) Per Styga, Plutonis inferorumque flumen: per quod *Dii* jurabant. Georg. 3. 551. Æn. 6. 323. De *Olympo*, Ecl. 5. 56.

117. *Ad limina.*) Ex patenti aula, ubi habitum concilium fuerat, ad ipsius interioris domus januam.

125. *Germani Sarpedonis ambo, &c.*) Fratres Sarpedonis, qui Lyciæ rex, Jovis ex Laodamia filius, occisus est a Patroclo in obsidione Trojæ Æn. 1. 104. *Germani* autem dicuntur a Varrone, qui ex eadem genitrice manant: aut melius a Festo, qui ex eodem *germine*, & stirpe, sive paterna, sive materna, sunt.

128. *Lyrnessius.*) Ex urbe Phrygiæ *Lyrnesso*, non longe a Thebe, circa sinum Adramyttenum; ubi suos *Cilices* ponit Homerus: qui ab Achille pulsi, & in meridionalem Asiæ minoris partem profugi, ad orientem Pamphyliæ consederunt; ibique condiderunt urbes cognomine *Lyrnessum* & *Theben*, & *Ciliciæ* novæ nomen dederunt. Ita Strabo lib. 14. ex Callisthene. Quare cum diximus, Æn. 2. 456. Andromachen filiam fuisse Eetionis, Thebani regis in Cilicia; Ciliciam veterem & Homericam, non novam accepimus.

129. *Fratre Mnestheo.*) Servius legit *Menestheo* ut sit dactylus in quinta sede: sed e probatissimis codicibus malim legi *Mnestheo*; ut *fratre* sit spondæus, ultima syllaba producta, ob sequentem duplicem consonantem in *Mnestheo*.

Hi jaculis, illi certant defendere saxis:
Molirique ignem, nervoque aptare sagittas.
Ipse inter medios, Veneris justissima cura,
Dardanius caput ecce puer detectus honestum:
Qualis gemma micat, fulvum quæ dividit aurum,
Aut collo decus, aut capiti: vel quale per artem
Inclusum buxo, aut Oricia terebintho
Lucet ebur. Fusos cervix cui lactea crines
Accipit, & molli subnectit circulus auro.
Te quoque magnanimæ viderunt, Ismare, gentes
Vulnera dirigere, & calamos armare veneno,
Mæonia generose domo: ubi pinguia culta
Exercentque viri, Pactolusque irrigat auro.
Affuit & Mnestheus, quem pulsi pristina Turni
Aggere murorum sublimem gloria tollit:
Et Capys, hinc nomen Campanæ ducitur urbi.
Illi inter sese duri certamina belli
Contulerant: media Æneas freta nocte secabat.
Namque ut ab Evandro castris ingressus Etruscis
Regem adit, & regi memorat nomenque genusque;
Quidve petat, quidve ipse ferat, Mezentius arma
Quæ sibi conciliet, violentaque pectora Turni
Edocet: humanis quæ sit fiducia rebus,

INTERPRETATIO.

Alii conantur propugnare urbem *jaculis, alii lapidibus: & immittere tædas, & imponere sagittas nervo* arcus. *Ecce ipse puer Dardanius, dignissimus amor Veneris, in mediis nudatus* secundum *pulchrum caput, fulget quasi gemma, quæ distinguit aurum rutilum,* & *ornamentum* est *colli vel capitis; aut quemadmodum ex arte splendet ebur infixum, vel buxo, vel terebintho Oriciæ* urbis. *Huic cervix candida sustinet capillos promissos, & circulus auri flexilis subligat* eos. *O Ismare, bellicosi populi viderunt etiam te intentare vulnera, & ungere sagittas veneno: te*, inquam, *generose* juvenis *e patria Lydia, ubi homines colunt optimos agros, & Pactolus spargit* eos *auro. Aderat quoque Mnestheus, quem honor pristinus ejecti e murorum propugnaculis Turni evehit* in *altum: & Capys, a quo nomen inditum est urbi Campanæ. Illi commiserant inter se prælium asperi belli: Æneas* autem *media nocte scindebat mare. Scilicet postquam ab Evandro venit* ad *regem* Tarchontem *ingressus* in *castra Tyrrhena, & aperuit regi nomen & genus: & exposuit quid poscat, aut quid ipse offerat, quas vires Mezentius associet sibi, &* quam sit *violentus animus Turni: monuit, quæ sit* habenda *fides re-*

NOTÆ.

133. *Dardanius puer.*) Non tantum Trojanus, sed ex regia *Dardani* familia etiam oriundus, Æn. 1. 259. 288.

136. *Oricia terebintho.*) *Terebinthus*, arbor est resinæ speciem fundens, ligno ebeni instar eximii ac nigri splendoris: magna nascitur in Syria; brevis ac fruticosa in Macedonia, Plin. lib. 13. 6. *Oricum*, oppidum est Macedoniæ Plinio, in Epiri confinio, ad mare Ionium, nunc *Orco*; ab aliis Chaoniæ regioni Epiri annumeratur.

141. *Mæonia, &c.*) Quæ deinde *Lydia* dicta est Asiæ minoris mediterranea regio. De *ea* ejusque fluvio Pactolo, aureis arenis nobili, Æn. 4. 216.

145. *Campanæ urbi, &c.*) *Capua*, quæ Campaniæ caput fuit; nuncque exstat hujus nominis, ab antiqua fere leucæ spatio diversa est.

148. *Ut ab Evandro.*) Quomodo Æneas ab Evandro ad Tarchontem, Etruscorum ducem Evandri suasu abierit, vidimus Æn. 8. 478. 597.

Admonet, immiscetque preces: haud fit mora, Tarchon
Jungit opes, fœdusque ferit. Tum libera fatis
Classem conscendit, jussis gens Lydia Divum
Externo commissa duci. Æneia puppis
Prima tenet, rostro Phrygios subjuncta leones:
Imminet Ida super, profugis gratissima Teucris.
Hic magnus sedet Æneas, secumque volutat
Eventus belli varios: Pallasque sinistro
Affixus lateri, jam quærit sidera, opacæ
Noctis iter: jam quæ passus terraque marique.
Pandite nunc Helicona, Deæ, cantusque movete:
Quæ manus interea Tuscis comitetur ab oris
Ænean, armetque rates, pelagoque vehatur.
Massicus ærata princeps secat æquora Tigri:
Sub quo mille manus juvenum, qui mœnia Clusi,

INTERPRETATIO.

bus hominum, & adjecit preces: mora nulla adhibetur; Tharcon sociat vires suas, *& init fœdus. Tunc populus Etruscus,* non *impeditus fatis, conscendit naves, creditus duci extero* ex *imperio Deorum. Navis Æneæ habet primum* locum, *ornata* circa *rostrum leonibus Phrygiis. Ida assurgit supra,* mons *gratissimus Trojanis exsulibus. Ingens Æneas hic sedet, & meditatur secum varios casus belli: & Pallas admotus* ad *lævum latus* ejus, *modo inquirit de astris,* quæ sunt *itinera noctis; modo de* iis, *quæ* Æneas *sustinuit terra & mari. O Musæ, aperite nunc Heliconа, & suggerite* mihi hos *cantus: quæ multitudo sequatur interim Æneam e regione Etrusca, & impleat naves, & feratur mari. Primus Massicus findit mare Tigri ærata: sub quo* sunt *mille manus juvenum, qui venerunt* e *muris Clusii, & urbe*

NOTÆ.

154. *Libera fatis.*) Quia fatis prohibebatur, ne post expulsum Mezentium, alium sibi regem, nisi externæ stirpis, assumeret. Æn. 8. 498.

155. *Gens Lydia.*) Etrusci, sive *Tyrrheni*, e *Lydia* oriundi; Æn. 2. 781. Æn. 8. 479.

156. *Æneia puppis.*) Probabile est Etruscos tum classem paratam habuisse, cui sola Æneæ insignia ad ornatum imponenda fuerint. Neque enim tantulo tempore potuit ædificari, quantulo Æneas apud eos moram fecit.

157. *Rostro Phrygios, &c.*) *Idam* habuit in insignibus, quia in illo Phrygiæ monte classem olim ad fugam ædificaverat, Æn. 3. 6. auspiciis *Cybeles*, quæ pinus, in eo monte sibi sacras, Æneæ in id opus concesserat, Æn. 9. 88. Ideo *leones* appositi, quia sacri sunt Cybele. *Phrygii* dicti, quia Cybeles cultus in Phrygia præcipuo vigebat, Æn. 3. 111. De *rostro* navium, Æn. 5. 143. De *Teucris*, Æn. 1. 239.

160. *Pallas.*) Evandri filius, Æn. 8. passim.

163. *Pandite nunc, &c.*) Eumdem hunc versum adhibuit in enumeratione auxiliorum Turni, Æn. 7. 641. *Deæ*, Musæ, Ecl. 3. 60. *Helicon*, mons Bœotiæ, Parnasso vicinus, Musis sacer.

164. *Tuscis.*) De iis jam sæpe diximus, Æn. 8. 479. &c. Pro variis temporibus & colonis varia mutarunt nomina; modo *Etrusci*, modo *Tyrrheni*, modo *Tusci*. Primo Apenninis montibus a septentrione & occidente, mari infero a meridie, Tyberi ab oriente, terminati sunt, Ligurum etiam partem aliquam complexi; tumque duodecim in populos urbesque distincti; quibus totidem præerant principes, *Lucumones* patrio nomine communiter dicti; quorum unus aliis per vices præerat. Talis fuit *Mezentius*, rex sive Lucumo Cæritis urbis; talis *Porsena* rex Clusii, &c. Postea, ut testatur Livius, l. 5. transgressi Apenninum, circa Padum ad usque Alpes tenuere; ibique totidem statuere colonias, quot erant gentis capita, nimirum duodecim; hinc a Gallis deinde pulsi sunt, & intra fines antiquos repressi. Atque hujus Etruriæ Circumpadanæ caput, fuisse Mantuam ait Virgilius, infra vers. 201. Ubi eamdem ipsi divisionem populorum tribuit: ut primo totum *genus* tres in tribus sive *gentes*, mox singulæ tribus in quatuor *populos*, sive urbes, aut curias, distinguerentur.

166. *Massicus.*) Rex sive Lucumo *Clusii* urbis & *Cosæ*. Tamen, infra v. 655. Clusii rex vocatur *Osinius*. Igitur vel idem duplici nomine dictus est *Osinius* & *Massicus*: vel *Massicus* rex fuit Cosæ, *Osinius* Clusii: ita tamen ut Osinius subesset Massico, unde urbs utraque Massicum ducem sequi dicitur. Et vero reges illos inter se non fuisse æqualis dignitatis, ex eo patet: quod primo tres, deinde duodecim in partes populi illi dividerentur, ut modo diximus. *Tigris* nomina navium, petita e figuris in puppis vel prora pictis aut sculptis.

167. *Clusi, &c.*) *Clusium*, urbs Etruriæ mediterranea, hodie *Chiusi*: ad paludem longissimam, quam *Clanis* fluvius trajicit, hodie *la Chiana*.

Quique urbem liquere Cosas: queis tela, sagittæ,
Corytique leves humeris, & letifer arcus.
Una torvus Abas: huic totum insignibus armis
Agmen, & aurato fulgebat Apolline puppis.
Sexcentos illi dederat Populonia mater
Expertos belli juvenes: ast Ilva trecentos
Insula inexhaustis Chalybum generosa metallis:
Tertius, ille hominum Divumque interpres Asylas,
Cui pecudum fibræ, cæli cui sidera parent,
Et linguæ volucrum, & præsagi fulminis ignes:
Mille rapit densos acie, atque horrentibus hastis.
Hos parere jubent Alpheæ ab origine Pisæ,
Urbs Etrusca solo. Sequitur pulcherrimus Astur,
Astur equo fidens & versicoloribus armis.
Tercentum adjiciunt (mens omnibus una sequendi)
Qui Cærete domo, qui sunt Minionis in arvis;
Et Pyrgi veteres, intempestæque Graviscæ.

INTERPRETATIO.

Cosa: quibus arma sunt *sagittæ, & leves pharetræ* in *humeris, & arcus mortifer. Simul* est *ferox Abas; tota hujus acies splendebat armis conspicuis, & puppis Apolline aurato. Populonia patria subjecerat illi sexcentos juvenes peritos belli; Ilva autem trecentos, insula nobilis copiosis metallis Chalybum. Tertius* erat, *ille Asylas interpres* rerum *divinarum & humanarum, cui obtemperant viscera animalium, & astra cæli, & voces avium, & flammæ fulminis ominosi; trahit* secum *mille* viros *confertos numero & rigidis hastis. Pisæ, urbs Tusca situ, ortæ* ex Pisis *Alpheis, jusserant hos subesse* Asylæ. *Sequitur Astur formosissimus, Astur fidens equo & armis pictis. Qui sunt* ex *patria Cærete, qui in Campis Minionis, & antiqui Pyrgi, & Graviscæ* ubi *mala temperies* aeris, *adjungunt trecentos: omnibus par* est

NOTÆ.

168. *Cosas.*) *Cosa*, vel *Cossa*, vel singulari numero *Cosa*, Etruriæ maritima urbs ad promontorium *Argentarium*, quod hodie est *monte Argentaro*: urbs ipsa putatur quibusdam eadem esse, quæ nunc dicitur *Orbitello*; sed aliis melius oppidum vicinum, *l'Ansedonia*.

169. *Coryti.*) Græca vox, γωρυτὸς *pharetra*, theca sagittarum. Qua voce, post Virgilium, usi Ovidius & Statius.

172. *Populonia mater.*) *Populonium*, vel *Populonia*, in promontorio cognomine: cujus ex ruinis non procul condita est urbs hodie dicta *Piombino*. Dicitur urbs, *mater*, quemadmodum Italia, *parens*, Georg. 2. 173.

173. *Ilva.*) Græcis dicta *Æthalia*, nunc *Elba*: in conspectu Populoniæ, ad meridiem: ferri fodinis olim ferax, quæ duo hæc habebant præcipua, teste Strabone lib. 5. Unum, quod in ipsa insula fornacibus liquari ferrum non posset; sed ideo in continentem transferretur: alterum quod fossæ, unde ferrum esset erutum, rursus tractu temporis implerentur: quare merito dicitur a Virgilio, *inexhausta*.

174. *Chalybum metallis.*) Ferro, cujus cudendi ars præcipua fuit apud *Chalybes*, populos, vel Ponti, vel Hispaniæ, Georg. 1. 58. a quibus ferrum optime temperatum dicitur *chalybs*, acciajo.

176. *Pecudum fibræ, &c.*) Significantur hic I. Per fibras pecudum *aruspices*, qui futura prædicebant ex inspectis extis & visceribus hostiarum, Æn. 8. 498. II. Per sidera, *astromantia*. III. Per volucrum linguas, *ars augurum*, Æneid. 3. 361. IV. Per fulmina præsaga, *ars ominatoria*, quæ ex dextro aut sinistro casu aliisque fulminum circumstantiis præsagia ducebat, Ecl. 1. 16.

179. *Alphea Pisa, &c.*) *Pisa*, vel *Pisæ*; urbs in confinio Etruriæ, prope *Ligures*, adhuc retinens nomen ad fluvium Arnum, *Arno*. Condita putatur a Peloponnesiis, vel post bellum Trojanum eo per errorem pulsis; vel, ut Virgilius censet, ante ipsa Trojana tempora. Est autem in Peloponneso urbs cognominis ad *Alpheum* fluvium, Georg. 3. 19. Æn. 3. 694.

183. *Cærete domo, &c.*) Ex urbe *Cæretana*, hodie *Cerveteri*, cui prius Mezentius imperabat, Æn. 8. 479. 597. *Minio*, hodie *Mugnone*, fluviolus, non qui *Cære* alluit, ut aliqui perperam notarunt, sed qui ab ea urbe distat leucis aliquot ad occidentem.

184. *Pyrgi.*) Oppidum maritimum, nunc dirutum, Cæretanæ urbi vicinum ad occidentem: Martialis vocat *litoreos Pyrgos*, a πύργοι *turres*.

Intempestæ Graviscæ.) *Gravisca*, vel *Graviscæ* maritima item urbs fuit, jam plane excisa. Nomen habet a *gravitate* aeris, vicinarum paludum odore cor-

Non ego te, Ligurum ductor fortissime bello,
Transierim, Cinyra; & paucis comitate Cupavo,
Cujas olorinæ surgunt de vertice pennæ.
Crimen amor vestrum, formæque insigne paternæ.
Namque ferunt luctu Cycnum Phaetontis amati,
Populeas inter frondes umbramque sororum
Dum canit, & mœstum musa solatur amorem:
Canentem molli pluma duxisse senectam,
Linquentem terras, & sidera voce sequentem.
Filius æquales comitatus classe catervas,
Ingentem remis Centaurum promovet: ille
Instat aquæ, saxumque undis immane minatur
Arduus, & longa sulcat maria alta carina:
Ille etiam patriis agmen ciet Ocnus ab oris,
Fatidicæ Mantus & Tusci filius amnis,

INTERPRETATIO.

voluntas sequendi. Non ego omittam te, o Cinyra generosissime bello dux Ligurum; & Cupavo quem *pauci sequuntur, cujus e capite attolluntur plumæ cycneæ. Amor crimen* est *vestræ* familiæ, *& insigne* petitum ex *transformatione patris. Scilicet ajunt Cycnum, dum desiderio dilecti Phaetontis cantat inter arbores populos ac umbracula sororum ejus, & dum recreat cantu tristem amorem; albescentem teneris plumis traduxisse senectutem, deserendo terras, & petendo cœlum cantu. Filius sequutus classe turmas æqualium, propellit remis magnam navem Centaurum: ille* Centaurus *impendet aquæ, & sublimis intentat fluctibus vastum saxum, & fin-*

NOTÆ.

corrupti: ut ex Catone apud Servium, & Rutilio constat. Ideo *intempesta* a Virgilio vocantur, quia careetes eoris salubri temperie.

185. *Ligurum.*) *Liguria* doplex, alia litoree, Alpibes ab occidente; Mecra fluvio, *la Magra* eb oriente: Apenniois jugis, a septentrione; meri Ligustico, a meridie definite. Altera mediterranea, ultre Apenninum ad septentrionem excerrens, esque ad Padem, *il Po.* Literee nunc fere est *la riviera di Genova;* ubi *Genua*, urbs & respublice: mediterranea nunc capit ducatum Montisferreti, pertemque Mediolanensis & Pedemontii priecipatus.

186. *Cinyra.*) Sic reposuimus e MSS. Nicolai Heinsii: cum antee legeretur *Cycne*, nullo seesu. Neque enim ee quæ de Cycno mox dicentur, ad hunc pertinent, sed ed *Cupavonem.*

186. *Cepavo.*) Pheeton, Clymenes, & Solis filius, Epaphi regis Ægypti convitiis edactus ut se filium Solis proberet; cem e patre petiisset currus regimen in unem diem, & ægre obtieuisset, deflecteretque e consueta diurni currus erbite, etque ite mundus ardere cœpisset, Jovis felmine percussus ie Eridanum eecidit. Ovid. Met. Phaëtontis sorores, *Phaetesa, Lampetie & Lampetusa*, cum eem toto orbe quærerent, tandem ejus temulum in Erideni ripis nactæ, ibidem fletu contabuerent: & in arbores mutatæ sunt vel alnos, vel popolos; unde *succinum* sive *electrum*, quasi lacrymas manare Poetæ fixereet. *Cycnus*, Ligurem rex, materno sangeine & emicitie conjunctissimus Phaetonti, apud eumdem fluvium ex dolore in cycnum conversus est, Ovid. Met. 2. 367. *Cupavo, Cupavonis*, hejus Cycni filius e Virgilio diciter, id est, unus e posteris. Quis eutem fuerit fluvius ille *Eridanus*, electri ferax, ambigitur. Vulgo e Poetis *Padus* putatur, superioris illius Italiæ sive Galliæ Cisalpinæ fluvius, Georg. 1. 482. Joannes Goropius *Vistulam* esse existimat, Poloniæ & Prussiæ fluvium; quia electrum e Prussiæ litoribus mitti certem est. Cluverius arbitretur esse fluvium *Radaunum, Radaune:* qui Dantiscem urbem interfluens, noe procel inde se Vistulæ immiscet.

188. *Crimen amor vestrum.*) *Vestrum crimen:* id est, femiliæ illius vestræ, (nam *Cycnus* Pheetonti ejesque sororibes per Clymenem sanguine injunctus erat) fuit amor in Phaetonta, dolorque eimius de ejes interitu: quo offensi Dii tam multos ex eadem familia ie alienas formas immutarunt: *Formaque insigne paternæ.* Plumæ olorinæ, sive Cycneæ, e galea subrectæ.

195. *Centaurum.*) Navim, cui insculptus Centaurus saxeim ieteetans. De *Centauris*, monstris, superiere perte humana, inferiore equina, Æn. 6. 286.

198. *Ocnus.*) Noe coeditor, sed iestaurator sive muniter erbis Mantuæ; sui muros & nomen matris suæ dedisse fingiter. Qeo nomine entee dicta fuerit *Mantua*, ignoratur. *Ocnus*, idem qei *Bianor* appellatur, Ecl. 9. 60.

199. *Fatidicæ Mantus.*) *Manto*, Genitivo Græco, *Mantus*; Tiresiæ vatis filia. *Fatidica* dicitur, ex

Qui muros matrisque dedit tibi, Mantua, nomen:
Mantua dives avis; sed non genus omnibus unum:
Gens illi triplex, populi sub gente quaterni,
Ipsa caput populis: Tusco de sanguine vires.
Hinc quoque quingentos in se Mezentius armat,
Quos patre Benaco, velatus arundine glauca,
Mincius infesta ducebat in æquora pinu.
It gravis Auletes, centenaque arbore fluctum
Verberat assurgens: spumant vada marmore verso.
Hunc vehit immanis Triton, & cærula concha
Exterrens freta: cui laterum tenus hispida nanti
Frons hominem præfert, in Pristin desinit alvus,
Spumea semifero sub pectore murmurat unda.
Tot lecti proceres ter denis navibus ibant
Subsidio Trojæ, & campos salis ære secabant.
Jamque dies cælo concesserat, almaque curru
Noctivago Phœbe medium pulsabat Olympum:
Æneas (neque enim membris dat cura quietem)
Ipse sedens clavumque regit velisque ministrat.

INTERPRETATIO.

dit profundum mare longa trabe. Ille etiam Ocnus, filius Mantus vatis & fluvii Etrusci, movet exercitum e patria regione: ille, *o Mantua, qui dedit tibi muros & nomen matris* suæ: *o Mantua illustris majoribus; sed stirps non est eadem omnibus: habet stirpes tres, populos quatuor sub* unaquaque *stirpe, ipsa* est *primaria populorum* illorum, *robur* illi *ex Etrusca cognatione. Præterea Mezentius concitat contra se quingentos ex illa* regione: *quos Mincius*, habens *patrem Benacum, coronatus arundine viridi, ducebat in mare navibus inimicis* Mezentio. *Ducit* eos *Auletes gravis, & erigens* se *percutit undam centenis* remis *ligneis: fluctus spumant agitato mari. Portat illum Triton vastus, & terrens mare cæruleum* tuba *e concha: huic* Tritoni *merso usque ad latera, vultus pilosus exhibet hominem, venter exit in Pristin, unda spumosa sonat sub pectore semiferino. Tot principes selecti navigabant triginta navibus* in *auxilium Trojæ* novæ, *& scindebant ærato* rostro *spatia salsæ* aquæ. *Et jam lux abierat e cælo & benefica Luna attingebat medium cœlum curru nocturno, Æneas ipse sedens, moderatur gubernaculum, & dat operam velis: non enim sollicitudo permittit* ejus *corpori* ullam *quie-*

NOTÆ.

ex ipsa vi nominis: est enim *μάντις*, *vates*.

Tusci amnis.) *Tybris;* qui Tusciam a vicinis regionibus disterminat. *Æn.* 8. 330.

201. *Mantua dives avis.*) Urbs Galliæ Cisalpinæ, nunc Ducatus caput; sita in medio stagno quod *Mincius* amnis efficit. Primi ejus conditores fuere *Tusci*: qui ex Etruria, sive Tuscia antiqua, in eam regionem effusi, eamdem illic, quam apud se, regiminis formam constituerant, duodenas in urbes ac populos administrationem partiti: ut jam diximus v. 164. Duodecim urbium illarum novæ Tusciæ, *Mantuam* caput Virgilius facit, ut faveat aduleturque patriæ, cum tamen caput esset *Felsina*, quæ deinde *Bononia* appellata, juxta Cluverium, Ital. lib. 1. 26.

205. *Benaco, &c.*) *Benacus*, lacus est ejusdem Galliæ Cisalpinæ, in agro Veronensi, nunc *lago di Garda*. Georg. 2. 160. *Mincium* fluvium emittit, *Menciæ*, qui postquam urbem *Mantuam* in modum lacus circumalluit, exonerat se se in Padum. *Mincium* hunc ne ducem esse putes, sed ipsum fluvium, cujus e ripis collecta classis hæc fuerat quingentorum hominum, quorum dux *Auletes*.

209. *Triton.*) Neptuni tubicen, concha utens pro tuba, superiore parte vir inferiore piscis, *Æn.* 1. 148.

211. *Pristin.*) Piscem immanem, e balænarum genere, *Æn.* 3. 427.

214. *Salis, &c.*) *Sal*, pro mari, *Æn.* 1. 541. De *æratis rostris*, *Æn.* 5. 143.

216. *Phœbe.*) Luna, Phœbi soror, Ecl. 3. 67. De *Olympo*, monte Thessaliæ, qui pro cœlo sumitur, Ecl. 5. 56. De *Cybele*, *Æn.* 3. 211. De *Navibus Æneæ* in Nymphas transformatis, *Æn.* 9. 120.

218. *Velisque ministrat.*) Proprium est *ministrare* alicui homini, translatum *ministrare velis*: ministrabat

Atque illi medio in spatio, chorus ecce suarum
Occurrit comitum, Nymphæ, quas alma Cybele
Numen habere maris, Nymphasque e navibus esse
Jusserat: innabant pariter, fluctusque secabant;
Quot prius æratæ steterant ad litora proræ.
Agnoscunt longe regem, lustrantque choreis.
Quarum quæ fandi doctissima Cymodocea,
Pone sequens, dextra puppim tenet: ipsaque dorso
Eminet, ac læva tacitis subremigat undis.
Tum sic ignarum alloquitur: Vigilasne, Deum gens,
Ænea? vigila, & velis immitte rudentes.
Nos sumus Idææ sacro de vertice pinus,
Nunc pelagi Nymphæ, classis tua. Perfidus ut nos
Præcipites ferro Rutulus flammaque premebat:
Rupimus invitæ tua vincula, teque per æquor
Quærimus. Hanc genitrix faciem miserata refecit:
Et dedit esse Deas, ævumque agitare sub undis.
At puer Ascanius muro fossisque tenetur
Tela inter media, atque horrentes Marte Latinos.
Jam loca jussa tenet forti permixtus Etrusco
Arcas eques: medias illis opponere turmas
Ne castris jungant, certa est sententia Turno.

INTERPRETATIO.

tem. *Et ecce turba suarum sociarum offert se ipsi in medio cursu:* scilicet *Nymphæ, quas benefica Cybele voluerat frui divinitate maris, & fieri Nymphas e navibus: natabant simul, & scindebant undas; quot antea naves æratæ stabant ad litus. Agnoscunt procul regem, & circumeunt* eum *saltando. Cymodocea, quæ erat peritissima loquendi* inter *illas, tenet manu dextera puppim, sequens prope: & ipsa emergit tergo, ac subnatat sinistra* manu per *aquas quietas. Deinde sic affatur Æneam inscium* harum rerum: *o Ænea, soboles Deorum, an vigilas? vigila, & laxa funes velis. Nos sumus pinus Idææ, e sacro cacumine* illius montis, *naves* olim *tuæ, nunc Nymphæ maris. Cum Rutulus fœdifragus persequeretur ferro & igne nos submergendas: abrupimus non sponte tua retinacula, & te quærimus per mare. Mater* Cybele *miserta* nostri *reparavit formam* nostram; *& permisit* nos *esse Deas, & ducere vitam sub aquis. Sed juvenis Ascanius clauditur muro, & fossis, inter media arma & Latinos feroces bello. Jam equitatus Arcadius, junctus generosis Etruscis, attigit loca præscripta: certum est consilium Turni, objicere illis agmina interjecta, ne illi* pro-

NOTÆ.

bat autem Æneas, non colligendo aut explicando vela; quod inferiorum erat operarum; sed *pedes*, id est funes qui extremis angulis majoris veli alligati erant, aut contrahendo, aut remittendo; quod gubernatoris erat munus, Æn. 5. 830.

224. *Lustrant.*) Circumeunt, Æn. 1. 612.

228. *Vigilasne, &c.*) Ratione quippe temporis dormire debuerat; nisi gubernatoris partes in se suscepisset. Sunt, qui allusum putent ad morem Romanum; quo postquam inductum erat bellum, imperator Martis sacrarium ingressus, hastam simulacri commovebat, dicens, *Mars vigila*. Sunt qui ad verba Vestalium; quæ teste Servio certis diebus adibant regem sacrorum, dicebantque, *vigilasne rex? vigila*.

230. *Idææ pinus.*) Materia navium, *pinus* arbor Locus natalis, *Ida* Phrygiæ mons, Æn. 2. 801. De *Rutulis*, Æn. 7. 795.

238. *Jam loca jussa, &c.*) Non descripsit Poeta, quo Æneas jusserit equites abire. Sed cum Evander Arcadas equites quadringentos Æneæ adjunxerit, Æn. 8. 518. cum Æneas eos Etrusco exercitui sociarit, ibid. 606. verisimile est, eum, antequam naves conscenderet, equitatum & suum & Etruscum terra præmisisse, eo consilio, ut certum in locum provecti, impressionem in castra Rutulorum facerent, eodem tempore, quo naves exscensionem tentarent. De *Aurora*, Georg. 1. 249.

Surge, age, & Aurora socios veniente vocari
Primus in arma jube: & clypeum cape, quem dedit ipse
Invictum Ignipotens, atque oras ambiit auro.
Crastina lux (mea si non irrita dicta putaris)
Ingentes Rutulæ spectabit cædis acervos.
Dixerat, & dextra discedens impulit altam,
Haud ignara modi, puppim: fugit illa per undas,
Ocior & jaculo & ventos æquante sagitta.
Inde aliæ celerant cursus. Stupet inscius ipse
Tros Anchisiades: animos tamen omine tollit.
Tum breviter supera aspectans convexa precatur:
Alma parens Idæa Deum, cui Dindyma cordi,
Turrigeræque urbes, bijugique ad fræna leones:
Tu mihi nunc pugnæ princeps, tu rite propinques
Augurium, Phrygibusque adsis pede, Diva, secundo.
Tantum effatus: & interea revoluta ruebat
Matura jam luce dies, noctemque fugarat.
Principio sociis edicit, signa sequantur,
Atque animos aptent armis, pugnæque parent se.
Jamque in conspectu Teucros habet & sua castra,
Stans celsa in puppi: clypeum tum deinde sinistra
Extulit ardentem. Clamorem ad sidera tollunt
Dardanidæ e muris: spes addita suscitat iras:
Tela manu jaciunt. Quales sub nubibus atris

INTERPRETATIO.

moverant ad urbem suam. *Age, surge: &* prima *luce imminente, primus impera socios excitari ad arma, & sume clypeum, quem ipse Vulcanus donavit tibi impenetrabilem, & cinxit extremitatem* illius *auro. Crastina dies videbit magnos cumulos Rutulorum cadaverum, nisi existimaveris mea verba vana.* Sic *loquuta fuerat, & abiens pepulit* manu *dextra* puppim *sublimem, non inscia modi* quo erat impellenda: *illa* puppis *currit per aquas, celerior & telo & sagitta pari ventis. Deinde aliæ naves properant. Ipse Trojanus filius Anchisæ miratur nesciens causam: tamen erigit animos* suorum hoc *præsagio. Deinde suspiciens concavas* partes *summi* cœli sic *orat breviter: O mater Idæa, altrix Deorum, cui Dindyma cara* sunt, *& urbes turritæ, & leones bini* alligati *jugo* & dociles *ad fræna: tu nunc* es *mihi auctor pugnæ, tu bene secundes omen, & accedat ad Phrygas cursu prospero, o Dea.* Hæc *solum loquutus, & interim dies reversa provehebatur lumine jam pleno, & expulerat noctem. Primo imperat sociis,* ut *sequantur vexilla, & excitent animos ad bella, & accingant se* ad *certamen. Et jam habet præ oculis Trojanos & munimenta* urbis *suæ, erectus in puppi excelsa: tum postea læva* manu *clypeum fulgentem extulit. Trojani e mœnibus emittunt clamorem ad astra; spes aucta accendit iras: vibrant manibus jacula. Quales grues*

NOTÆ.

245. *Ignipotens.*) *Vulcanus*, Veneris suasu, clypeum Æneæ fabricaverat, Æn. 8. 439.

251. *Supera convexa.*) Id est, *rotunda*, aut *concava*, Æn. 1. 314.

252. *Idæa ....*) *Cybele* mater Deorum: quæ quia pro terra sumebatur quæ sustentat urbes, ideo turrita cum corona pingebatur. Cur ejus currum leones traherent, vidimus Æn. 3. 111. Huic sacri fuerunt montes plerique Phrygiæ: *Ida*, Æn. 2. 801. *Dyndimus*, Æn. 9. 618.

254. *Propinques augurium.*) Id est, *præsens sis hoc augurio*: seu *faveas hoc augurio*. Vide Æn. 1. 530. *Propius res aspice nostras*. Vocat Trojanos, *Phrygas*; quia Troas in Phrygia minore fuit, Æn. 1. 385.

Strymoniæ dant signa grues, atque æthera tranant
Cum sonitu, fugiuntque Notos clamore secundo.
At Rutulo regi ducibusque ea mira videri
Ausoniis: donec versas ad litora puppes
Respiciunt, totumque allabi classibus æquor.
Ardet apex capiti, cristisque a vertice flamma
Funditur, & vastos umbo vomit aureus ignes.
Non secus ac liquida si quando nocte cometæ
Sanguinei lugubre rubent: aut Sirius ardor,
Ille sitim morbosque ferens mortalibus ægris,
Nascitur, & lævo contristat lumine cœlum.
Haud tamen audaci Turno fiducia cessit
Litora præripere, & venientes pellere terra.
Ultro animos tollit dictis, atque increpat ultro:
Quod votis optastis, adest perfringere dextra:
In manibus Mars ipse, viri: nunc conjugis esto
Quisque suæ tectique memor; nunc magna referto
Facta, patrum laudes: ultro occurramus ad undam,
Dum trepidi; egressisque labant vestigia prima.
Audentes fortuna juvat.
Hæc ait: & secum versat, quos ducere contra,
Vel quibus obsessos possit concredere muros.

INTERPRETATIO.

Strymonis fluvii *emittunt voces inter nigras nubes, & trajiciunt cœlum cum sonitu, & fugiunt Austros* cum *læto clamore. Sed ea* cœperunt *videri mirabilia regi Rutulo & ducibus Italis: donec viderunt naves detortas ad litus, & totum mare appelli* cum *navibus. Conus* galeæ *fulget e capite, & splendor spargitur e summitate* per *cristas: & umbo clypei aureus emittit copiosos ignes. Non aliter ac si cometæ cruenti aliquando triste rubescunt per humidam noctem: aut* si *ignis ille Sirius oritur, portendens hominibus male affectis siccitatem & morbos, & contristat cœlum luce sinistra. Tamen non periit audaci Turno spes occupandi litus, & probibendi terra descendentes. Ultro excitat verbis animos* suorum, *& ultro adhortatur: O viri, promptum* est *vobis perficere manu, quod cupivistis votis: pugna ipsa est in potestate* vestra, *jam unusquisque sit memor uxoris & domus* suæ; *nunc memores præclara gesta* & *laudes majorum: ultro objiciamus* nos *ad mare, dum tumultuantur, & primi gressus vacillant exscendentibus. Fortuna auxiliatur audacibus. Dicit hæc: & meditatur secum, quos* possit *ducere adversus* Æneam, *aut quibus possit*

NOTÆ.

265. *Strymoniæ, &c.*) Comparatio illa, bellici Trojanorum clamoris cum gruum clamore, repetita est ex Homero, Iliad. 3. 2. *Grues*, aves oblongo collo ac rostro frequentes circa *Strymonem*, Macedoniæ fluvium in confinio Thraciæ. Imbrem fugiunt, magno numero collectæ: ideoque *Notos*, id est, *Austros*, ventos pluvios a meridie, Ecl. 2. 58. Hinc Georg. 1. 374. inter signa imbris: *aut illum vallibus imis Aeriæ fugere grues*. De *Rutulis* Æn. 7. 795. De *Ausoniis* Latinis, ibid. 54.

269. *Totumque allabi classibus æquor.*) Commutatio, pro, *classes allabi toto æquore*. Sic Æn. 6. 268. *Ibant obscuri sola sub nocte.*

270. *Ardet apex capiti, &c.*) Æneæ habitum describit, cædem Rutulo comminantis; & cum cometa comparat. Mutuatus est hanc descriptionem ex Homero, de clypeo & galea Achillis, Il. 19. 379. Comparationem vero cum *Sirio*, sive *canicula*, ex eodem, Il. 22. 26. De *apice*, sive *cono* galeæ, ejusdemque *cristis*, Æn. 3. 468. De *umbone*, parte media & maxime eminente clypei, Æn. 2. 546.

273. *Sirius ardor.*) *Sirius*, vel *Canicula*, stella in ore majoris canis, maximos æstus creans Georg. 2.353. Hic adjective sumitur, alibi substantive, Æ. 3. 141.

280. *In manibus Mars.*) In potestate. Sic Æn. 9. 132. *Terra autem in manibus.*

Interea Æneas socios de puppibus altis
Pontibus exponit. Multi servare recursus
Languentis pelagi, & brevibus se credere saltu:
Per remos alii. Speculatus litora Tarchon,
Qua vada non sperat, nec fracta remurmurat unda,
Sed mare inoffensum crescenti allabitur æstu,
Advertit subito proras: sociosque precatur:
Nunc, o lecta manus, validis incumbite remis:
Tollite, ferte rates: inimicam findite rostris
Hanc terram, sulcumque sibi premat ipsa carina.
Frangere nec tali puppim statione recuso,
Arrepta tellure semel. Quæ talia postquam
Effatus Tarchon: socii consurgere tonsis,
Spumantesque rates arvis inferre Latinis:
Donec rostra tenent siccum, & sedere carinæ
Omnes innocuæ; sed non puppis tua, Tarchon:
Namque inflicta vadis dorso dum pendet iniquo,
Anceps, sustentata diu, fluctusque fatigat,
Solvitur, atque viros mediis exponit in undis:
Fragmina remorum quos & fluitantia transtra
Impediunt, retrahitque pedes simul unda relabens.

INTERPRETATIO.

committere urbem obsessam. Interea Æneas emisit pontibus socios ex altis navibus. Multi incipiunt *quærere reflexum maris tranquillioris, & exponere se* in loca *vadosa per saltum: alii ope remorum. Tarchon contemplatus litora, qua parte non putat* reperiri *vada, & undæ non sonant allisæ: sed* qua parte *mare sine offensione advolvitur, æstu tumescente: subito impellit proras & orat socios: nunc, o turba electa, intendite validos remos: erigite, invehite naves: scindite rostris hanc terram hosticam, & ipsa trabs* ima *aperiat sibi viam: & cum semel arripuere terram, non abnuo lacerare navem* in *tali loco. Quæ talia cum Tarchon dixisset: socii* cœperunt *erigere* se *in remos, & invehere naves spumosas in litus Latinum: donec rostra attigerunt siccum* locum *& omnes naves steterunt illæsæ; non tamen navis tua, ô Tarchon. Quippe impacta arenis, dum pendet* ex inæquali *cumulo* earum, *nutabunda, diu suspensa, &* dum *agitat undas, laceratur, & effundit viros in medias aquas: quibus fragmenta remorum & scamna subnatantia obstant, & fluctus refluens simul retrahit pedes* allabentium. *Nec pi-*

NOTÆ.

288. *Servare recursus, &c.*) Mirum, quam multa hic absurde interpretes commenti sint, imprimis Donatus. Sensus hic est; Tres ineunt exscensionis vias. I. Æneas applicat naves summæ crepidini litoris, & jactis pontibus milites exponit. II. Aliqui quærunt vadosa quædam loca, quæ æstu quidem affluente fluctibus operta sunt; refluente sicca sunt, aut saxis & arenis stagnantibus aquis infesta; hæc autem in loca exiliunt, aut saltum remis adjuvant ac sustentant. III. Tarchon, omissis vadosis illis & inæqualibus locis, eligit planum & humile litus; quo fluctus absque offensione ac strepitu, sed leni ac æquabili impetu evolvuntur. Cum autem ibi aqua deficiat, hortatur Tarchon, et valido impetu naves impulsæ ac veluti sublatæ, sulcum in terra sibi aperiant. Eo tamen in loco repertis præter spem vadis & inæqualibus arenarum cumulis, navis Tarchontis alliditur.

299. *Tonsis.*) *Tonsa*, remus, Æn. 7. 28.

302. *Innocuæ.*) Activa vox: sed passive sumitur pro *illæsæ*. Sic Lucanus usurpat *innoxia*, lib. 9. 895. de Psyllis loquens: *Gens unica terris incolit, a sævo serpentum innoxia morsu*; id est, *illæsa morsu*.

303. *Vadis.*) Locus, ubi aqua parum alta est. Æn. 1. 115. in notis.

304. *Fluctusque fatigat.*) Servius explicat: *Fluctus fatigat navim.* Ego, *navis fatigat fluctus.* Scilicet crebro remorum & contorum impulsu, succussuque, ut ex arenis extraheretur. De *transtris*, scamnis navium, Æn. 5. 119.

Nec Turnum segnis retinet mora, sed rapit acer
Totam aciem in Teucros, & contra in litore sistit.
Signa canunt: primus turmas invasit agrestes
Æneas, omen pugnæ: stravitque Latinos,
Occiso Therone: virum qui maximus ultro
Æneam petit. Huic gladio, perque ærea suta,
Per tunicam squalentem auro, latus haurit apertum.
Inde Lycam ferit exsectum jam matre perempta,
Et tibi, Phœbe, sacrum: casus evadere ferri
Quod licuit parvo. Nec longe Cissea durum,
Immanemque Gyam, sternentes agmina clava,
Dejecit leto. Nihil illos Herculis arma,
Nil validæ juvere manus, genitorque Melampus,
Alcidæ comes, usque graves dum terra labores
Præbuit. Ecce Pharo, voces dum jactat inertes,
Intorquens jaculum, clamantis sistit in ore.
Tu quoque flaventem prima lanugine malas
Dum sequeris Clytium infelix nova gaudia, Cydon,
Dardania stratus dextra, securus amorum,
Qui juvenum tibi semper erant, miserande, jaceres:

INTERPRETATIO.

gra mora retardat Turnum: sed promptus ducit universum exercitum contra Trojanos, & ex adverso stat in litore. Signa insonant: Æneas primus aggreditur agmina rustica, quod fuit *initium prælii: & dejecit Latinos, interfecto Therone: qui hominum maximus primus tendit* in *Æneam. Æneas ense pervadit huic latus perfossum, per loricam asperam auro, & per textus æreos* clypei. *Inde occidit Lycam, excisum e matre jam mortua, & dicatum tibi, o Apollo, quod* adhuc *infans potuisset evadere periculum ferri. Nec procul asperum Cisseum morte stravit, & grandem Gyam, vastantes clava turmas. Nihil profuerunt illis arma Herculis, nihil robustæ manus, & pater Melampus, socius Herculis quamdiu terra proposuit* Herculi *difficiles labores. Ecce vibrans telum* in *Pharum, dum is emittit stolida verba, defigit* illud *in ore vociferantis. Tu etiam, o miser Cydon, dum perditus insequeris Clytium, flavum genis* ob *primorem barbam, novum amicum* tuum, *jacuisses dejectus manu Trojana, non sollicitus* de *amoribus juvenum, qui tibi erant*

NOTÆ.

510. *Signa.*) Tubæ, cornua, buccinæ, Æn. 7. 637.

511. *Omen pugnæ.*) Vel *initium*; quia in rerum initiis, omina sive auspica captabantur, Æn. 7. 175. Vel *faustum auspicium*: ex hoc enim primo successu, de victoria bene æstimare cœpit.

513. *Suta.*) Alii legunt, *scuta*: sed durior hæc consonantium collisio multis videtur, *ærea scuta*. Quare juxta probatissimos codices, malo *suta*: sive, clypeum ex multis æreis laminis *consutum* & contextum. Qua forma Virgilius, Georg. 4. 33. vocavit alvearia, *corticibus suta cavatis*. Nec obstat duo hic jungi adjectiva absque substantivo nomine: siquidem idipsum sæpe usu venit. Georg. 1. 153. *Nitentia culta*. Ibid. 393. *Aperta serena*, &c.

514. *Tunicam.*) Vestem interiorem, de qua Æn. 9. 616.

Latus haurit.) *Exhaurit*, educto per vulnus sanguine. Metaphora ducta ab utribus, & doliis, quæ dicuntur *exhauriri*, cum facto foramine liquor ex iis educitur. Sic Homerus usurpat ἀφύω Il. 13. 508. Διὰ δ' ἔντερα χαλκὸς ἤφυσε. *Intestina autem æs exhausit*.

516. *Tibi, Phœbe, sacrum.*) Quia Apollo medicorum est Deus, quorum ope exsecta matre Lycas ortus fuerat: atque ita ferro renatus, eodemque mortuus. De *Phœbo*, Ecl. 5. 62.

519. *Herculis arma.*) Clava, e duræ arboris trunco. De *Hercule*, seu *Alcide*, ejusque laboribus, Æn. 8. 288. De *Melampo*, forte medico illo celebri, de quo Georg. 3. 550.

526. *Securus amorum.*) Nihil tum sollicitus de rebus amatoriis, quippe mortuus: pari fere, non eadem tamen forma, dixit, Æ. 1. 354. *Securus amorum germanæ. Dardania*, Trojana Æneæ manu, Æ. 1. 239. *Rutulos*, Æn. 7. 794. *Graiis*, Græcis, Georg. 2. 16.

Ni fratrum stipata cohors foret obvia, Phorci
Progenies: septem numero, septenaque tela
Conjiciunt: partim galea clypeoque resultant
Irrita, deflexit partim stringentia corpus
Alma Venus. Fidum Æneas affatur Achaten:
Suggere tela mihi (non ullum dextera frustra
Torserit in Rutulos) steterunt quæ in corpore Grajum
Iliacis campis. Tum magnam corripit hastam,
Et jacit: illa volans clypei transverberat æra
Mæonis, & thoraca simul cum pectore rumpit.
Huic frater subit Alcanor, fratremque ruentem
Sustentat dextra: trajecto missa lacerto
Protinus hasta fugit, servatque cruenta tenorem;
Dextraque ex humero nervis moribunda pependit.
Tum Numitor, jaculo fratris de corpore rapto,
Æneam petiit: sed non & figere contra
Est licitum, magnique femur perstrinxit Achatæ.
Hic Curibus, fidens primævo corpore, Clausus
Advenit, & rigida Dryopen ferit eminus hasta
Sub mentum graviter pressa, pariterque loquenti
Vocem animamque rapit trajecto gutture: at ille
Fronte ferit terram, & crassum vomit ore cruorem.
Tres quoque Threicios, Boreæ de gente suprema;

INTERPRETATIO.

semper cordi; *nisi densa turma fratrum, proles Phorci, fuisset obvia Æneæ: numero septem* sunt, *& vibrant septem tela:* sed ea *partim e casside & clypeo resiliunt inania, partim mater Venus divertit* ea *contingentia corpus Æneæ. Æneas alloquitur fidelem Achatem: subministra mihi arma, quæ in arvis Trojanis fixa* sunt *in corporibus Græcorum: nullum* telum ex iis *dextera vibrabit incassum in Rutulos. Tum apprehendit ingentem hastam, & vibrat: illa volans transfodit æra scuti Mæonis, & penetrat simul loricam cum pectore. Alcanor frater auxiliatur illi, & sustinet dextra fratrem cadentem: hasta* jam *vibrata continuo pervadit transfosso brachio, & sanguinolenta servat impetum: & dextra* Alcanoris *languens nervis pependit ex humero. Tunc Numitor telo extracto e corpore fratris appetiit Æneam: sed non permissum est vicissim etiam* eum *vulnerare, at delibavit femur magni Achatæ. Tunc Clausus confidens juvenili corpore venit e Curibus, & procul lædit Dryopem rigenti hasta dure inflicta sub mentum, & simul aufert loquenti vocem & spiritum transfosso jugulo: ille autem verberat fronte tellurem, & effundit ore spissum sanguinem. Dejicit etiam per varios modos tres Thracas, de sublimi stirpe Boreæ: & tres quos pater I-*

NOTÆ.

539. *Trajecto missa lacerto, &c.*) Aliqui de altera hasta intelligunt, quæ post trajectum Mæonem ab Ænea missa fuerit. Ego de eadem, quæ primo Mæonis pectus, deinde eodem impetu subeuntis Alcanoris pervaserat lacertum, unde dextra ejus manus languida pependerit. *Lacertus*, pars est brachii a cubito ad manum.

345. *Curibus.*) Ex urbe Sabinorum, Æn. 7. 710. Postquam descripsit Virgilius cædem factam ab Ænea, mox narrat cædem Trojanorum, a Clauso Sabino patratam. Male legunt aliqui *Lausus:* est enim *Lausus* Mezentii filius; *Clausus* vero Sabinorum dux, Æn. 7. 707.

350. *Threicios, Boreæ, &c.*) *Thraces*, Æn. 3. 14. *Boreas* septentrionalis ventus, fingitur Strymonis fuisse filius, fluvii Macedoniæ, qui Thraciæ etiam tribuitur, Ecl. 7. 51.

Et tres, quos Idas pater & patria Ismara mittit,
Per varios sternit casus. Occurrit Halesus,
Auruncæque manus: subit & Neptunia proles,
Insignis Messapus equis: expellere tendunt
Nunc hi, nunc illi: certatur limine in ipso
Ausoniæ. Magno discordes æthere venti
Prælia ceu tollunt, animis & viribus æquis:
Non ipsi inter se, non nubila, non mare cedit:
Anceps pugna diu, stant obnixi omnia contra.
Haud aliter Trojanæ acies, aciesque Latinæ
Concurrunt: hæret pede pes, densusque viro vir.
At parte ex alia, qua saxa rotantia late
Intulerat torrens, arbustaque diruta ripis;
Arcadas, insuetos acies inferre pedestres,
Ut vidit Pallas Latio dare terga sequaci:
Aspera queis natura loci dimittere quando
Suasit equos: unum quod rebus restat egenis,
Nunc prece, nunc dictis virtutem accendit amaris.
Quo fugitis socii? per vos, & fortia facta;
Per ducis Evandri nomen, devictaque bella,
Spemque meam, patriæ quæ nunc subit æmula laudis.
Fidite ne pedibus: ferro rumpenda per hostes
Est via, qua globus ille virum densissimus urget:
Hac vos & Pallanta ducem patria alta reposcit.

INTERPRETATIO.

das & patria urbs *Ismara misit* ad bellum. *Halesus occurrit & turmæ Auruncæ: occurrit & progenies Neptuni Messapus conspicuus equis: modo hi, modo illi conantur expellere: pugnatur in ipso ingressu Italiæ. Quemadmodum venti oppositi excitant pugnas in spatioso aere, paribus animis & viribus: non cedit mare* ipsis, *non nubes, non ipsi* venti *inter se; diu dubium* est *prælium, manent obluctantes contra omnia. Non aliter agmina Trojana, & agmina Latina congrediuntur: pes hæret pedi, & vir spissus viro. Sed ab alia parte, qua torrens late disjecerat lapides contortos, & arbores evulsas* e *ripis; postquam Pallas conspexit Arcadas, non assuetos incurrere agmine pedestri, objicere terga Latino persequenti: quandoquidem difficilis natura loci coegit* eos *descendere ex equis; modo precibus, modo dictis asperis inflammat virtutem* illorum, *quod solum supererat* in *rebus angustis: Quo fugitis,* o *socii? per vos* ipsos, *&* per *generosa gesta* vestra; *per nomen Evandri regis, & relatas victorias, & meam exspectationem, quæ nunc surgit æmula gloriæ paternæ: ne committite* vos *fugæ: via* est *aperienda inter hostes, qua* parte *multitudo illa hominum spississima premit* nos:

NOTÆ.

351. *Ismara.*) Singularis numeri, ut videtur; Thraciæ urbs est Servio ad Ismarum montem, qui non longe est ab ostiis Hebri; *Ismarus* tamen urbs illa vulgo dicitur, non *Ismara*. Ptolomæo in Armenia numero statuitur, ad Euphratem.

353. *Halesus, Auruncæque, &c.*) Auruncorum Italorum dux, mox a Pallante occidendus, v. 426. Æn. 7. 723. 726. &c. De *Messapo*, equis nobili ob Neptunum equi auctorem, ibid. 691. De *Ausonia*, ibid. 54.

361. *Pede pes.*) Pro *pedi*, inquit Servius.

362. *Saxa rotantia.*) Passive, pro *rotata*: ut Georg. 1. 163. *Volventia plaustra*; pro *voluta*.

363. *Arbusta.*) Non arbusculæ sunt, sed loca ipsa arboribus consita, Ecl. 1. 40.

371. *Spemque meam, quæ &c.*) Cum pater meus victor ex omnibus bellis domum remearit; ego ejus laudis æmulus, sperabam me quoque victorem rediturum.

Numina nulla premunt: mortali urgemur ab hoste
Mortales: totidem nobis, animæque manusque.
Ecce, maris magno claudit nos objice pontus:
Deest jam terra fugæ: pelagus, Trojamne petemus?
Hæc ait: & medius densos prorumpit in hostes.
Obvius huic primum fatis adductus iniquis
Fit Lagus: hunc, magno vellit dum pondere saxum,
Intorto figit telo, discrimina costis
Per medium qua spina dedit: hastamque receptat
Ossibus hærentem. Quem non super occupat Hisbon,
Ille quidem hoc sperans: nam Pallas ante ruentem,
Dum furit, incautum, crudeli morte sodalis,
Excipit: atque ensem tumido in pulmone recondit.
Hinc Helenum petit, & Rhœti de gente vetusta
Anchemolum, thalamos ausum incestare novercæ.
Vos etiam gemini Rutulis cecidistis in arvis,
Daucia, Laride Tymberque, simillima proles,
Indiscreta suis, gratusque parentibus error:
At nunc dura dedit vobis discrimina Pallas,
Nam tibi, Tymbre, caput Evandrius abstulit ensis:
Te decisa suum, Laride, dextera quærit:
Semianimesque micant digiti, ferrumque retractant.
Arcadas accensos monitu, & præclara tuentes
Facta viri, mistus dolor & pudor armat in hostes.

INTERPRETATIO.

nobilis patria hæc vocat vos & ducem Pallanta. Nulli Dii urgent nos, *mortales urgemur ab hoste mortali;* sunt *nobis* tot *manus & animæ*, quot illis. *Ecce mare coercet nos magno obstaculo aquarum: jam terra deficit fugæ: an adibimus mare, an Trojam? Dixit hæc, & medius irruit in hostes confertos. Lagus occurrit primum obvius illi, attractus fatis adversis: dum* hic *extollit saxum vasti ponderis*, Pallas *occidit eum immissa hasta*, *qua* parte *spina facit divortium costarum per medium* dorsi: *& retrahit hastam infixam ossibus. Hisbon non intercipit illum* Pallantem *in* hoc opere, *quamvis ille hoc speraret. Nam Pallas prius intercipit irrumpentem, improvidum, dum furit* ob *mortem asperam socii: & occultat gladium in pulmone turgido. Deinde invadit Helenum, & Anchemolum e veteri familia Rhœti, ausum constuprare cubile novercæ. Vos quoque gemini* fratres *occidistis in campis Rutulis, Laride & Tymber, soboles Dauci*, quæ erat *simillima, & indistincta suis parentibus, &* causa *jucundi erroris. Sed Pallas nunc posuit crudelia discrimina* inter vos. *Nam gladius Evandri* filii *abscidit tibi caput*, o *Tymber: dextra* manus *amputata quærit te suum*, o *Laride: & digiti moventur semimortui, & motant gladium. Dolor junctus pudori excitat in hostem Arcadas inflammatos monitis, & vi-*

NOTÆ.

578. **Trojam.**) Novam, seu castra Trojanorum, Æn. 7. 157.

587. ***Tumido in pulmone.***) Et ex natura sua, & ob iram ex morte socii conceptam.

589. ***Anchemolum, thalamos, &c.***) Narrat Servius ex Abieno, Rhœtum fuisse Marrubiorum in Italia regem, qui cum Anchemolo filio novercam superinduxisset Casperiam, stuprata illa fuit ab ipso Anchemolo, qui patris metu ad Turnum fugit.

592. *Indiscreta suis, &c.*) Ita similes inter se fratres, ut parentibus discerni non possent.

594. *Timbre.*) Dicitur *Tymber & Tymbrus;* ut *Evander*, & *Evandrus*, Æn. 8. 313.

596. *Ferrumque retractant.*) Convulsis nempe nervis, & aliquo motu subsultuque gladium adhuc attrectantibus.

Tum Pallas bijugis fugientem Rhœtea præter
Trajicit, hoc spatium, tantumque moræ fuit Ilo.
Ilo namque procul validam direxerat hastam:
Quam medius Rhœteus intercipit, optime Teuthra,
Te fugiens, fratremque Tyren: curruque volutus
Cædit semianimis Rutulorum calcibus arva.
Ac velut optato, ventis æstate coortis,
Dispersa immittit sylvis incendia pastor:
Correptis subito mediis, extenditur una
Horrida per latos acies Vulcania campos:
Ille sedens victor flammas despectat ovantes.
Non aliter socium virtus coit omnis in unum,
Teque juvat, Palla. Sed bellis acer Halesus
Tendit in adversos, seque in sua colligit arma.
Hic mactat Ladona, Pheretaque, Demodocumque:
Strymonio dextram fulgenti diripit ense,
Elatam in jugulum: saxo ferit ora Thoantis,
Ossaque dispergit cerebro permixta cruento.
Fata canens sylvis genitor celarat Halesum:
Ut senior leto canentia lumina solvit,
Injecere manum Parcæ, telisque sacrarunt
Evandri: quem sic Pallas petit ante precatus:

INTERPRETATIO.

dentes egregia gesta ducis. Tunc Pallas confodit Rhœteum fugientem ulterius equis *binis jugo* alligatis: *tantundem spatii & moræ fuit Ilo* ad mortem. *Nam* Pallas *intenderat eminus* in *Ilum hastam robustam: quam Rhœteus medius excepit, fugiens te, fortissime Teuthra, & fratrem* tuum *Tyren: & excussus e curru semimortuus ferit talis agros Rutulorum. Et sicut* per *æstatem ventis subortis ex voto, pastor diffundit* in *sylvis sparsa incendia: continuo correptis mediis* sylvis *horrenda vis Vulcani funditur simul in vastos agros: ille vero* pastor *sedens voti compos aspicit ignes exsultantes. Non aliter vis tota sociorum colligitur in unum, & adjuvat te, o Palla. At Halesus ardens bello currit contra oppositos, & convolvit se in arma sua. Hic interficit Ladonem, & Phereta, & Demodocum: abscindit Strymonio splendente gladio dextram erectam in guttur* suum: *vulnerat lapide frontem Thoantis, & diffindit ossa mixta cerebro sanguinolento. Pater* Halesi *prædicens futura occultaverat Halesum* in *sylvis: postquam senex dissolvit morte oculos seniles, Parcæ miserunt manus* in Halesum, *& addixerunt* eum *armis Evandri. Pallas aggreditur illum, sic prius*

NOTÆ.

402. *Teuthra.*) *Teuthras, Teuthræ:* ut *Æneas, Æneæ:* vocat. in *a*.

403. *Tyren.*) *Tyres, Tyræ:* ut *Anchises, Anchisæ:* accus. in *en*.

404. *Calcibus.*) *Calx*, extrema pars & posterior pedis, talus: unde *calcar, & Calcare*. De *Rutulis*, Æn. 7. 794.

408. *Acies Vulcania.*) Exercitus & vis Vulcani, id est, incendium, ex multis flammis, aciei instar, collectum. De *Vulcano* Georg. 1. 295.

409. *Flammas ovantes.*) Quasi triumphantes. De illa voce, Æn. 3. 189.

413. *Phereta.*) *Pheres, Pheretis:* ut *Dares, Daretis*, accus. in *a*.

417. *Genitor celarat Halesum.*) Halesus hic diversus est ab eo qui Æ. 7. 723. dicitur *Agamemnonius Trojani nominis hostis*. Hujus enim pater, *senior leto canentia lumina solvit:* & filium Italicis *sylvis celavit*. At pater alterius Agamemnon, robusta ætate occisus est in Græcia, Clytæmnestræ uxoris insidiis.

418. *Canentia lumina.*) *Senilia:* Dura translatio, a *canitie*, quæ propria est capillorum. De *Parcis*, fata hominum fuso volventibus, Æn. 1. 26. De *Tybri*, fluvio regionis illius, Æn. 8. 330.

Da nunc, Tybri pater, ferro, quod missile libro,
Fortunam atque viam duri per pectus Halesi:
Hæc arma exuviasque viri tua quercus habebit.
Audiit illa Deus: dum texit Imaona Halesus,
Arcadio infelix telo dat pectus inermum.
At non cæde viri tanta perterrita Lausus,
Pars ingens belli, sinit agmina. Primus Abantem
Oppositum interimit, pugnæ nodumque morsmque.
Sternitur Arcadiæ proles, sternuntur Etrusci:
Et vos, o Grajis imperdita corpora, Teucri.
Agmina concurrunt, ducibusque & viribus æquis:
Extremi addensent acies; nec turba moveri
Tela manusque sinit. Hinc Pallas instat & urget;
Hinc contra Lausus: nec multum discrepat ætas:
Egregii forma; sed queis fortuna negarat
In patriam reditus. Ipsos concurrere passus
Haud tamen inter se magni regnator Olympi:
Mox illos sua fata manent majore sub hoste.
Interea soror alma monet succurrere Lauso
Turnum, qui volucri curru medium secat agmen.
Ut vidit socios: Tempus desistere pugna,
Solus ego in Pallanta feror, soli mihi Pallas

INTERPRETATIO.

precatus: O pater Tybri, da nunc felicem exitum, *& viam per pectus fortis Halesi, telo, quod libro volatile: quercus tua feret hæc arma & spolia hominis. Deus* Tybris *exaudivit illa* verba. *Dum Halesus tegit Imaona, offert miser jaculo Arcadico pectus indefensum. Sed Lausus,* qui erat *magna pars belli, non permittit exercitum terreri nece tanti hominis. Primus interficit Abantem adversum,* qui erat *difficultas & firmamentum pugnæ. Soboles Arcadiæ cæditur, Tusci cæduntur: & vos, Trojani, corpora* quæ *Græci* non potuerunt *perdere. Exercitus miscentur, paribus ductoribus & viribus: ultimi comprimunt multitudinem* pugnantium: *nec multitudo permittit expediri arma & manus. Hinc Pallas imminet & urget: illinc Lausus* ex *adverso: nec ætas valde distat: pulchra* erant *specie; sed sors negaverat illis regressum in patriam. Tamen rex vasti cæli non passus* est *illos certare inter se: mox sua funera destinata* sunt *illis sub hoste nobiliore. Interim soror benevola* Turni *admonet Turnum, qui trajicit celeri curru mediam turbam, ut auxilietur Lauso. Postquam aspexit socios,* ait: *Tempus* est *recedendi a prælio, ego solus irruo in Pallanta. Pal-*

NOTÆ.

423. *Tua quercus.*) Aliqua ex iis, quæ tuis in ripis nascuntur.

424. *Texit.*) Donatus videtur explicuisse *pretexit. defendit*: a *tego*. Servius, *detexit, spoliavit*, a *texo*: & Plautina quidem loquutio est, in Amphitr. Act. 1. sc. 1. v. 138. *Illic hoc homo denuo vult pallium detexere*, id est, *spoliare*, ut explicant Turnebus ac Taubmanus. At cum Plautus usus sit verbo composito *detexere*; vereor ut simplex *texere* significare idem possit: quare Donato assentior, etsi tempus præteritum hic durius cule adhibetur pro præsenti.

426. *Lausus.*) Mezentii filius, Æn. 7. 649. De *Arcadibus*, Æn. 8. 51. De *Etruscis*, ib. 479. De *Teucris*, Æn. 1. 239.

432. *Addensent.*) Vulgo *addensant*. Sed doctissimi quique grammatici verbum illud etiam in secunda conjugatione agnoscunt. Ita frequenter Lucretius. *Addensant* autem extremi acies, dum urgent ipsi, instantque, ut in primos pugnantium ordines perveniant.

438. *Majore sub hoste.*) Quippe *Pallas* mox occidendus erat a Turno v. 487. *Lausus* ab Ænea v. 815.

439. *Soror alma.*) Turni soror, Juturna Nympha, de qua, Æn. 12. 138.

Debetur: cuperem, ipse parens spectator adesset.
Hæc ait, & socii cesserunt æquore jusso.
At Rutulum abscessu juvenis, tum jussa superba
Miratus, stupet in Turno: corpusque per ingens
Lumina volvit, obitque truci procul omnia visu,
Talibus & dictis it contra dicta tyranni:
Aut spoliis ego jam raptis laudabor opimis,
Aut leto insigni: sorti pater æquus utrique est:
Tolle minas. Fatus medium procedit in æquor.
Frigidus Arcadibus coit in præcordia sanguis.
Desiluit Turnus bijugis, pedes apparat ire
Cominus: utque leo, specula cum vidit ab alta
Stare procul campis meditantem prælia taurum,
Advolat: haud alia est Turni venientis imago.
Hunc ubi contiguum missæ fore credidit hastæ,
Ire prior Pallas, si qua fors adjuvet ausum,
Viribus imparibus: magnumque ita ad æthera fatur:
Per patris hospitium, & mensas quas advena adisti,
Te precor, Alcide, cœptis ingentibus adsis:
Cernat semineci sibi me rapere arma cruenta,
Victoremque ferant morientia lumina Turni.
Audiit Alcides juvenem, magnumque sub imo
Corde premit gemitum, lacrymasque effudit inanes.
Tum genitor natum dictis affatur amicis:
Stat sua cuique dies, breve & irreparabile tempus

INTERPRETATIO.

las debetur mihi soli: optarem, ut *ipse* ejus *pater* hic *esset præsens. Dixit hæc, & socii recesserunt e campo præscripto. Sed juvenis* Pallas, *cum* ob *recessum Rutulorum, tum admiratus jussa imperiosa, obstupet* fixus *in Turno: & versat oculos per magnum corpus* illius, *& circuit omnia fero aspectu, & talibus dictis respondet adversus verba Regis. Ego mox prædicabor, aut* propter *direptas exuvias, aut* propter *necem illustrem: genitor* meus *paratus est utrique fortunæ: abstine minis. Loquutus prodit in medium campum. Sanguis frigidus concurrit Arcadibus circa cor. Turnus descendit* ex equis *duobus jugo* alligatis, *parat pedes accedere propius; & quemadmodum leo accurrit, quando e sublimi specula conspexit taurum cogitantem pugnas stare longe in agris: non alia est species Turni appropinquantis. Pallas, quando existimavit fore* ut *ille* posset *tangi hasta vibrata*, cœpit *primus irruere, robore inæquali*, explorans *an sors aliquando faveret incepto, & sic loquitur ad cœlum magnum: O Alcide, oro te, per hospitalitatem mei patris, & mensas* quibus *exceptus fuisti peregrinus, auxiliare magnis inceptis* meis: Turnus *videat me auferre sibi moribundo arma sanguinolenta, & oculi exanimes Turni patiantur* me *victorem. Hercules audivit juvenem, & comprimit sub profundo corde magnum dolorem, & emisit lacrymas inutiles. Tunc pater* Herculis *alloquitur filium verbis mitibus: Dies fixa est unicui-*

NOTÆ.

448. *Tyranni.*) Regis, Æn. 7. 266.
449. *Spoliis opimis.*) Quæ dux duci detrahit.
451. *Æquor.*) Est æqua planities. Æn. 2. 780.
454. *Specula.*) Loco editiore, unde subjecta loca despicere & *speculari* possumus.
460. *Hospitium.*) Hercules ex Hispania redux ab Evandro exceptus hospitio fuerat, auctusque sacrificiis & ara maxima, post occisum Cacum, Æn. 8. 269. &c. De *Alcide*, Hercule, ibid. 288.
466. *Tum genitor, &c.*) Jupiter, Herculem filium, pro Pallante morituro deprecantem, cum fata mutare non possit, exemplis consolatur.

Omnibus est vitæ; sed famam extendere factis,
Hoc virtutis opus. Trojæ sub mœnibus altis
Tot nati cecidere Deum: quin occidit una
Sarpedon, mea progenies: etiam sua Turnum
Fata vocant, metasque dati pervenit ad ævi.
Sic ait, atque oculos Rutulorum rejicit arvis.
At Pallas magnis emittit viribus hastam;
Vaginaque cava fulgentem diripit ensem.
Illa volans, humeris surgunt qua tegmina summa,
Incidit: atque viam clypei molita per oras,
Tandem etiam magno strinxit de corpore Turni.
Hic Turnus ferro præfixum robur acuto
In Pallanta diu librans jacit, atque ita fatur:
Aspice, num mage sit nostrum penetrabile telum.
Dixerat: ac clypeum, tot ferri terga, tot æris,
Cum pellis toties obeat circumdata tauri,
Vibranti cuspis medium transverberat ictu,
Loricæque moras & pectus perforat ingens.
Ille rapit calidum frustra de vulnere telum:
Una eademque via sanguisque animusque sequuntur.
Corruit in vulnus: sonitum super arma dedere:
Et terram hostilem moriens petit ore cruento.
Quem Turnus super assistens:

INTERPRETATIO.

que sua, spatium vitæ est omnibus angustum & immutabile, sed augere gloriam gestis, hic est *effectus virtutis. Tot filii Deorum occiderunt circa muros sublimes Trojæ: quin simul occidit Sarpedon, meus filius; etiam fata sua reposcunt Turnum, & accedit ad terminum vitæ concessæ. Sic dixit, & retulit oculos ad campos Rutulorum. Pallas autem librat hastam magno robore, & educit gladium splendidum e vagina cava.* Hasta *illa volans pervenit, qua suprema armatura humerorum erigitur: & aperiens* sibi *aditum* per *extremitatem clypei, denique libavit etiam de magno corpore Turni. Tunc Turnus diu quatiens immittit in Pallanta lignum armatum ferro acuto, & sic loquitur: Vide, an telum meum melius penetret. Dixerat: mucro autem* teli *perfodit ictu coruscante medium clypeum: quamvis tot laminæ ferri, tot æris, corium tauri toties circumplicatum ambiat* eum: *& pervadit moras thoracis, & magnum pectus. Ille* Pallas *incassum extrahit e plaga telum calidum; sanguis atque anima exeunt una & eadem via. Concidit super plagam: arma ediderunt sonitum super* eum: *& moriens mordet ore sanguinolento terram inimicam. Turnus incumbens super*

NOTÆ.

471. ***Sarpedon, &c.***) Jovis filius ex Laodamia, Lyciæ rex, ad Trojam occisus a Patroclo, Æn. 1. 104.

472. ***Metas.***) ***Finem***, Translatio a *metis* in circo positis. Æn. 5. 288.

473. ***Oculos Rutulorum rejicit arvis.***) *Ad arva.* Sic Æn. 5. 451. ***It clamor cœlo.*** Hoc autem aspectu favorem suum ad Rutulos transtulisse Jupiter significatur, Æn. 1. 530. ***Propius res aspice nostras.***

476. ***Humeris tegmina summa.***) Summa pars loricæ, quæ humeros tegit; ubi levi vulnere perstrictus est Turnus.

479. ***Robur.***) Validum quodcumque lignum, Georg. 1. 162.

481. ***Penetrabile.***) Passive vulgo significat: hic active, pro eo quod vim habet penetrandi. Sic, Georg. 1. 93. ***Penetrabile frigus adurat.***

482. ***Ferri terga.***) Proprie de pellibus dicuntur: hic per translationem, de metallorum laminis.

489. ***Petit ore cruento.***) Concidit igitur in faciem. *Petit ore*, id est, mordet terram; vel ex vindictæ rabie, vel ex lucta anima difficile e juvenili corpore erumpentis. *Ore cruento*, quia accepto letali quocumque vulnere, sanguis vulgo per os effluit.

Arcades, hæc, inquit, memores, mea dicta referte
Evandro: qualem meruit, Pallanta remitto.
Quisquis honos tumuli, quicquid solamen humandi est,
Largior: haud illi stabunt Æneia parvo
Hospitia. Et lævo pressit pede, talia fatus,
Exanimum: rapiens immania pondera baltei,
Impressumque nefas (una sub nocte jugali
Cæsa manus juvenum fœde, thalamique cruenti)
Quæ bonus Eurytion multo cælaverat auro:
Quo nunc Turnus ovat spolio gaudetque potitus.
Nescia mens hominum fati sortisque futuræ,
Et servare modum, rebus sublata secundis!
Turno tempus erit, magno cum optaverit emptum
Intactum Pallanta; & cum spolia ista diemque
Oderit. At socii multo gemitu lacrymisque
Impositum scuto referunt Pallanta frequentes.
O dolor, atque decus magnum rediture parenti!
Hæc te prima dies bello dedit, hæc eadem aufert.
Cum tamen ingentes Rutulorum linquis acervos.
Nec jam fama mali tanti, sed certior auctor
Advolat Æneæ: tenui discrimine leti
Esse suos, tempus versis succurrere Teucris.
Proxima quæque metit gladio, latumque per agmen

INTERPRETATIO.

illum, ait: Arcades, reportate memores hæc mea verba Evandro; remitto ipsi *Pallanta, qualem meruit* remitti; *quæcumque est gloria sepulcri, quodcumque solatium inhumationis*, hoc *concedo: non constabunt illi exiguo* pretio *hospitia data Æneæ. Et loquutus talia, compressit pede sinistro mortuum; auferens grande pondus baltei & crimen* in eo *pictum:* quod erat *turba juvenum turpiter occisa per noctem conjugalem, & cubilia sanguinolenta: quæ doctus Eurytion sculpserat multo auro; quo spolio* potitus *Turnus jam triumphat & lætatur. O mens hominum ignara fati & casus venturi, & servandæ modestiæ in fortuna prospera! tempus adveniet Turno, cum optabit emptum ingenti* pretio, ut nunquam *tetigisset Pallanta; & cum ista spolia &* istum *diem detestabitur. At socii* Pallantis *densati multis lamentis & fletibus reportant Pallanta impositum clypeo. O Palla, rediture ad patrem, magne ejus dolor, luctus & honor! hæc prima dies exposuit te bello, hæc eadem eripit; tamen postquam reliquisti magnos cumulos Rutulorum. Nec jam rumor, sed certus nuntius tantæ calamitatis occurrit ad Æneam: suos parum distare ab exitio; tempus esse opem ferendi Teucris fugatis. Æneas cædit ense vicina omnia, & furens facit* sibi *ferro viam per*

NOTÆ.

494. *Æneia Hospitia.*) Quomodo Æneam hospitio exceperit, legitur Æn. 8. 154. &c.

497. *Una sub nocte jugali, &c.*) Danaus & Ægyptus, Beli regis filii, cum inter se dissiderent; Danaus in Græciam abiit; ibique occupavit regnum Argivum; ut fratris sui genus deleret, quinquaginta filias suas, fratris sui filiis item quinquaginta, uxores dedit. Illæ patris sui jussu maritos prima nocte occiderunt, excepta una Hypermnestra, quæ Lynceo pepercit suo. Hinc sorores illæ apud inferos addictæ sunt aquis, in pertusum dolium perpetuo infundendis. *Danaides* dictæ a patre, *Belides* ab avo.

499. *Eurytion, &c.*) Peritus aliquis artifex. *Cælaverat*, non acu pinxerat; ergo balteus aureis argenteisque laminis opertus fuit, in quibus hæc cælata fuerunt. De verbo *ovat* Æn. 3. 189.

503. *Turno tempus erit, cum, &c.*) Cum scilicet ab Ænea victus, & vita tantum non donatus, ad aspectum baltei recrudescente victoris ira, occidetur, Æn. 12. 940.

Ardens limitem agit ferro: te, Turne, superbum
Cæde nova quærens. Pallas, Evander, in ipsis
Omnia sunt oculis, mensæ, quas advena primas
Tunc adiit, dextræque datæ. Sulmone creatos
Quatuor hic juvenes, totidem, quos educat Ufens,
Viventes rapit: inferias quos immolet umbris,
Captivoque rogi perfundat sanguine flammas.
Inde Mago procul infensam cum tenderet hastam;
Ille astu subit, ac tremebunda supervolat hasta,
Et genua amplectens affatur talia supplex:
Per patrios manes, & spes surgentis Iuli,
Te precor, hanc animam serves natoque patrique.
Est domus alta, jacent penitus defossa talenta
Cælati argenti, sunt auri pondera facti
Infectique mihi: non hic victoria Teucrum
Vertitur: haud anima una dabit discrimina tanta.
Dixerat: Æneas contra cui talia reddit:
Argenti atque auri memoras quæ multa talenta,
Gnatis parce tuis: belli commercia Turnus
Sustulit ista prior, jam tum Pallante perempto.
Hoc patris Anchisæ manes, hoc sentit Iulus.
Sic fatus, galeam læva tenet, atque reflexa

INTERPRETATIO.

latam turbam: quærens te, Turne, ferocientem nova strage. Pallas, Evander, omnia versantur Æneæ ante ipsos oculos: imprimis *mensæ, quas primas externus tum adivit, & dexteræ junctæ. Illic quatuor juvenes, natos Sulmone; totidem, quot Ufens alebat, vivos capit: quos mactet in sacrificium umbris* Pallantis, & ut *riget cruore captivorum ignes busti. Deinde cum longe intentaret inimicam hastam Mago: ille dolo supposuit se, & hasta tremens supervolavit,* & Magus *amplectens genua loquitur talia supplex: Oro te per animam patris* tui, & per *spes* tuas de *Julo crescente; serva hanc vitam* meam & *patri* & mihi *filio. Est mihi domus sublimis: jacent intime infossa talenta argenti signati; sunt pondera auri elaborati & non elaborati: victoria Trojanorum non hic continetur: vita unica non exponet* vos *tantis periculis. Dixerat: Æneas adversum respondet illi talia: Serva tuis filiis talenta illa plurima auri & argenti, quæ narras: Turnus jam ante occiso Pallante abstulit prior ista belli pacta. Hoc censet anima patris Anchisæ, hoc Julus. Sic loquutus, corripit si-*

NOTÆ.

516. ***Mensa, quas advena,*** *&c.*) Cum ab Evandro exceptus hospitio est, Æn. 8. 154. & junctis dexteris fœdus initum, ibid. 467.

519. ***Inferias quos immolet umbris,*** *&c.*) ***Inferiæ***, sunt munera quæ tumulis mortuorum ***inferuntur***: lac, mel, vinum, aqua, flores, exsectæ comæ; sanguis victimarum, etiam quandoque humanarum, quæ ex captivis assumebantur. Sic Achilles in funere Patrocli mactat duodecim Trojanos juvenes, eorumque corpora in Patrocli pyram injicit, Iliad. 23. 175. Romani deinde, pro humanis illis victimis, gladiatorum certamina circa pyram induxerunt. *Umbras* dixit, plurali numero, pro *umbra*, Pallantis, ut Æn. 5. 81. ***Animæque umbræque paternæ.***

524. ***Manes.***) Aliquando pro Diis ipsis inferorum sumuntur, Æn. 6. 743. Hic & alibi pro umbris ipsis, sive animis mortuorum, Georg. 4. 469.

526. ***Talenta,*** *&c.*) De talenti valore, Æn. 5. 112. 248.

527. ***Facti infectique.***) ***Factum aurum*** quod in opus conflatum est: ***Infectum***, quod adhuc in massam compactum.

532. ***Parce,*** *&c.*) Serva natis tuis, & tuam in rem abstine: unde *parcus* dicitur abstinens.

534. ***Hoc sentit.***) Hæc est eorum sententia, ut omissis muneribus tuis Pallantia ulciscar.

Cervice oranti capulo tenus abdidit ensem.
Nec procul Æmonides, Phœbi Triviæque sacerdos,
Infula cui sacra redimibat tempora vitta:
Totus collucens veste atque insignibus armis.
Quem congressus agit campo, lapsumque superstans
Immolat, ingentique umbra tegit: arma Serestus
Lecta refert humeris, tibi, rex Gradive, tropæum.
Instaurant acies, Vulcani stirpe creatus
Cæculus, & veniens Marsorum montibus Umbro.
Dardanides contra furit. Anxuris ense sinistram,
Et totum clypei ferro dejecerat orbem.
Dixerat ille aliquid magnum, vimque affore verbo
Crediderat, cœloque animum fortasse ferebat,
Canitiemque sibi & longos promiserat annos.
Tarquitus exultans contra fulgentibus armis,
Sylvicolæ Fauno Dryope quem Nympha crearat,
Obvius ardenti sese obtulit: ille reducta
Loricam clypeique ingens onus impedit hasta:
Tum caput orantis nequicquam, & multa parantis
Dicere, deturbat terræ: truncumque tepentem
Provolvens, super hæc inimico pectore fatur:

INTERPRETATIO.

nistra manu *cassidem* ejus, *& condidit gladium usque ad capulum* in *cervice retorta deprecantis. Nec* erat *longe Æmonides, sacerdos Apollinis ac Dianæ, totus resplendens veste & armis conspicuis: cui infula cingebat caput tæniis.* Æneas *aggressus illum persequitur* in *campo, & incumbens lapso mactat* eum, *& opprimit magnis tenebris. Serestus reportat humeris arma* ejus *collecta, trophæum* futurum *tibi,* o *Mars rex* belli. *Cæculus natus e stirpe Vulcani, & Umbro ortus e montibus Marsorum, novant certamen. Æneas adversum sævit. Absciderat ense* manum *sinistram Anxuris, & ferro totum ambitum clypei. Ille cecinerat aliquid magnum, & putaverat virtutem adfuturam incantamento, & forte tollebat animum* ad *cœlum, & promiserat sibi capillos albos & prolixam vitam. Tarquitus, quem Nympha Dryope pepererat Fauno Sylvarum incolæ, contra gestiens armis micantibus dedit se obvium furenti* Æneæ. Æneas *detorta hasta* Tarquiti *impedit* ejus *loricam & magnum pondus clypei: deinde dejicit* in *terram caput illius, frustra deprecantis & parantis loqui plurima: & propellens truncum cadentem, hostili animo*

NOTÆ.

537. *Phœbi Triviæque sacerdos, &c.*) Dianæ & Apollinis templa & sacra sæpe conjunguntur, ut Æn. 6. 35. De *Phœbo* seu *Apolline*, Ecl. 3. 62. 104. De *Trivia*, Diana, sic e triviis, ubi colebatur, dicta, Æn. 4. 511.

538. *Infula, &c.*) Fascia latior, ex qua minores vittæ dependebant, instar diadematis caput sacerdotum ambiens, Æn. 2. 133.

541. *Umbra tegit.*) Vel super incumbente corpore suo morientem inumbrat, quod inane admodum mihi videtur. Vel potius, mortis tenebris operit, quod congruit cum illo, v. 746. *In æternam clauduntur lumina noctem.*

542. *Rex Gradive, trophæum.*) *Gradivus*, Martis nomen, ad monimentum victoriæ, Æn. 11. 7.

544. *Cæculus, &c.*) Prænestinorum dux, Æn. 7. 678. *Umbro*, Marsorum, ibid. 570.

547. *Dixerat ille aliquid magnum.*) Id est, magicis quibusdam consecrationibus & carminibus adversus vulnere se munierat. Unde Germanus aliique suspicantur legendum esse, *magicum*, non magnum.

551. *Sylvicolæ Fauno Dryope, &c.*) *Fauni*, rustica numina, multa fuere, Ecl. 6. 27. Horum aliquo, & Dryope Nymphe, natus Tarquitus.

552. *Reducta Loricam, &c.*) Tarquitus longam hastam in Æneam dextra intendebat: Æneas hanc detorsit; quam cum Tarquitus non amitteret manu, inde clypeus ejus hasta transversa impeditus, patentem vulneri locum reliquit.

Istic nunc, metuende, jace: non te optima mater
Condet humi, patriove onerabit membra sepulcro;
Alitibus linquere feris, aut gurgite mersum
Unda feret, piscesque impasti vulnera lambent.
Protinus Antæum & Lycam, prima agmina Turni
Persequitur; fortemque Numam, fulvumque Camertem,
Magnanimo Volscente satum, ditissimus agri
Qui fuit Ausonidum, & tacitis regnavit Amyclis.
Ægæon qualis, centum cui brachia dicunt
Centenasque manus, quinquaginta oribus ignem
Pectoribusque arsisse: Jovis cum fulmina contra
Tot paribus streperet clypeis, tot stringeret enses.
Sic toto Æneas desævit in æquore victor,
Ut semel intepuit mucro. Quin ecce Nyphæi
Quadrijuges in equos adversaque pectora tendit,
Atque illi longe gradientem & dira frementem
Ut videre, metu versi, retroque ruentes,
Effunduntque ducem, rapiuntque ad litora currus.
Interea bijugis infert se Lucagus albis.

INTERPRETATIO.

loquitur hæc super eum: *o tremende hostis, jace nunc istic: bona mater tua non te teget terra, nec imponet corpus patrio tumulo: relinqueris avibus rapacibus, aut aqua vehet te abjectum* in *profundum, & pisces avidi sugent vulnera. Continuo insectatur Antæum & Lycam, primas turmas Turni: & robustum Numam, & flavum Camertem, natum generoso Volscente, qui fuit agris opulentissimus* inter *Ausonas, & imperavit Amyclis silentibus. Qualis Ægæon cui ajunt* fuisse *centum brachia, & centum manus, & flammam eripuisse quinquaginta faucibus & pectoribus: quando adversus tonitrua Jovis sonabat totidem clypeis æqualibus, & nudabat totidem enses. Sic Æneas victor furit per totam planitiem, ex quo gladius semel incaluit. Immo ecce irrumpit in equos quatuor Nyphæi* alligatos *jugo, & in pectora opposita* eorum: *sed illi, cum viderunt* Æneam *procul incedentem & dire furentem, turbati timore & retro fugientes, excutiunt ducem, & trahunt currum ad litus. Interim Lucagus immittit se in medios*

NOTÆ.

558. *Patrio.*) Non *paterno*, com mater Nympha, paterque Faunus immortales essent: sed *patrio*, seu natali in loco; erat enim italus, at noo ex ea Italiæ parte. *Onerabis membra sepulcro*, commutatio est, pro, *onerabit sepulcrum membris*. Sic Æn. 5. 119. *Vina cadis onerarat Acestes.*

562. *Numam.*) Jam Numam occiderunt Nisus & Euryalus, Æn. 9. 454. ideo vellicatur Virgilius apud Macrobium, quasi parum memor. Quasi vero in tanto exercitu duo ejusdem nomiois esse noo potuerint.

563. *Volscente.*) Qui a Niso occisus fueret, Æn. 9. 438.

564. *Tacitis Amyclis.*) *Amyclæ*, orbs fuit Peloponnesi, Lacedæmooi sic vicina, ut pars ejus a quibusdam habita sit. Hinc profecti coloni urbem in Italia cognominem condiderunt, in Auruncis, inter Tarrecioam & Cajetam: ad lacum qui deinde *Amyclanus*, postea *Fundanus* dictus, nunc, *lago di Fondi*. Urbs illa jamdiu deleta erat tempore Virgilii; vel a serpentibus juxta Plioium & Solinum; vel a finitimis juxta Ciceronem. *Tacitæ* autem dicuntur Aroyclæ, ex eodem Cicerone, vel quod propter nimiam modestiam injurias e finitimis acceptes cum tacerent ac dissimularent, ab iisdem oppressæ sunt: vel ex Servio, quia com Pythagoricam sectam sequerentur, quæ quinqueonale silentium servari, & ab animalium cæde abstineri jubebat, a serpentibus e vicina palude erumpentibus, quos occidere nefas putabant, deletæ sunt.

565. *Ægæon.*) Gigas, Cœli & Telluris filius ex Hesiodo in Theog. v. 147. *Ægæon* apud homines dictus, *Briareus* apud Deos, ex Homero Iliad. 1. 403. manibus centum, capitibus quinquaginta instructus. Jovis hostis hic dicitur, quales Gigantes cæteri. Tamen Homerus loco citato ait, eum Thetidis impulsu opem Jovi tulisse adversus Neptunum, Junonem & Palladem, cum Dii alii adversus Jovem, propter ejus jactantiam, rebellassent. Ideo apud inferos non torquetur, sed sedet quasi satelles in vestibulo, Æn. 6. 287.

575. *Bijugis.*) A nominativo *bijugus*: dicitur enim

In medios, fraterque Liger: sed frater habenis
Flectit equos, strictum rotat acer Lucagus ensem.
Haud tulit Æneas tanto fervore furentes:
Irruit, adversaque ingens apparuit hasta.
Cui Liger:
Non Diomedis equos, non currum cernis Achillis,
Aut Phrygiæ campos: nunc belli finis & ævi
His dabitur terris. Vesano talia late
Dicta volant Ligeri: sed non & Troius heros
Dicta parat contra; jaculum nam torquet in hostem.
Lucagus, ut pronus pendens in verbera telo
Admonuit bijugos, projecto dum pede lævo
Aptat se pugnæ; subit oras hasta per imas
Fulgentis clypei, tum lævum perforat inguen.
Excussus curru moribundus volvitur arvis:
Quem pius Æneas dictis affatur amaris:
Lucage, nulla tuos currus fuga segnis equorum
Prodidit, aut vanæ vertere ex hostibus umbræ;
Ipse rotis saliens juga deseris. Hæc ita fatus,
Arripuit bijugos. Frater tendebat inermes
Infelix palmas, curru delapsus eodem:
Per te, per qui te talem genuere parentes,
Vir Trojane, sine hanc animam, & miserere precantis.
Pluribus oranti Æneas: Haud talia dudum

INTERPRETATIO.

equis duobus albis jugalibus, & frater ejus *Liger: sed frater* Liger *regit equos loris, Lucagus ardens quatit gladium nudatum. Æneas non passus* est eos *tanto ardore ferocientes: irrumpit, & opposita hasta sublimis occurrit. Cui Liger* ait: *Non vides equos Diomedis, non currum Achillis, aut arva Phrygiæ: mox terminus belli & vitæ* tuæ *ponetur* in *his terris. Talia verba volant late* ab *insano Ligere: at heros Trojanus non sic meditatur verba ex adverso: nam librat telum in hostem. Lucagus, postquam incurvatus imminens in verbera excitavit telo binos equos; dum sinistro pede protenso parat se ad certamen; jaculum Æneæ intrat per infimam extremitatem clypei splendentis, deinde perfodit inguen sinistrum. Dejectus e curru semianimis sternitur humi: quem pius Æneas alloquitur verbis acerbis: Lucage, nulla iners fuga equorum prodidit tuum currum, aut umbræ inanes averterunt* eos *ab hostibus:* tu *ipse exsiliens e rotis relinquis jugum* currus. *Sic loquutus ista, apprehendit binos jugales. Frater miserandus, dejectus eodem curru, porrigebat manus exarmatas* dicens: *Per te* ipsum, *per parentes qui te produxerunt talem, vir Trojane, omitte hanc animam, & miseresce orantis. Æneas ornati pluribus ver-*

N O T Æ.

nim *bijugis* tertiæ declin. & *bijugus* secundæ; unde infra v. 587. *Admonuit bijugos*.

581. *Non Diomedis eques, &c.*) Non ii sumus hostes quorum e manibus elabi possis: ut elapsus es e Diomedis manibus, Venere peplum suum obtendente, ut diximus supra v. 42. ex Homero, Iliad. 5. 311. Aut e manibus Achillis, Neptuno te pugnæ subducente, ut diximus, Æn. 4. 182. ex Homero, Iliad. 2. 321. Sed jam vitæ terminum attigisti. *Porro equi Diomedis* non illi sunt, quos Rheso abstulit, de quibus Æn. 1. 756. sed equi quicumque Diomedis. Quippe Rhesi equos rapit Diomedes, Iliad. 10. 498. cum Ænea autem e curru pugnaverat jam Iliad. 5. 311. De *Diomede*, Æn. 11. 101. De *Achille*, Æn. 1. 103. De *Phrygia*, ubi Troas, ibid. 385.

589. *Inguen.*) Pars est illa corporis, qua femur, imo ventri vicinum, complicatur.

Dicta dabas: morere & fratrem ne desere frater.
Tum latebras animæ pectus mucrone recludit.
Talia per campos edebat funera ductor
Dardanius: torrentis aquæ vel turbinis atri
More furens. Tandem erumpunt & castra relinquunt
Ascanius puer & nequicquam obsessa juventus.
Junonem interea compellat Juppiter ultro:
O germana mihi atque eadem gratissima conjux:
Ut rebare, Venus (nec te sententia fallit)
Trojanas sustentat opes? non vivida bello
Dextra viris, animusque ferox, patiensque pericli?
Cui Juno submissa: Quid, o pulcherrime conjux,
Sollicitas ægram & tua tristia dicta timentem?
Si mihi, quæ quondam fuerat, quamque esse decebat,
Vis in amore foret; non hoc mihi namque negares
Omnipotens: quin & pugnæ subducere Turnum,
Et Dauno possem incolumem servare parenti.
Nunc pereat; Teucrisque pio det sanguine pœnas.
Ille tamen nostra deducit origine nomen:
Pilumnusque illi quartus pater: & tua larga
Sæpe manu multisque oneravit limina donis.
Cui rex ætherei breviter sic fatur Olympi:

INTERPRETATIO.

bis ait: *Non proferebas prius talia verba: morere, & frater ne deseras fratrem. Deinde aperit acumine* gladii *pectus* quo *latet anima. Dux Trojanus tales faciebat cædes per agros: sæviens more aquæ præcipitis, aut nigræ procellæ. Denique juvenis Ascanius, & juventus frustra obsessa, egrediuntur, & deserunt munimenta* sua. *Interim Jupiter alloquitur prior Junonem: O soror mea & eadem uxor acceptissima:* an *Venus fulcit vires Trojanorum, ut putabas? nec opinio* tua *decipit te! non* est illis *hominibus manus ardens ad bellum? & animus asper ac tolerans laboris? Cui Juno* ait *humilis: O formosissime marite, cur lacessis* me *dolentem & metuentem verba tua dura? quippe si mihi esset in amore* ea *auctoritas, quæ fuit olim, & quam deceret esse; non negares hoc mihi,* cum *possis omnia: immo possem subtrahere Turnum e prælio, & servare salvum patri* ejus *Dauno. Nunc moriatur, & persolvat pio sanguine pœnas Trojanis. Tamen ille trahit nomen e stirpe nostra: & Pilumnus* est *illi pater quarto* gradu: *& sæpe cumulavit portas* templorum *suorum liberali manu &*

NOTÆ.

603. *Turbinis.*) *Turbo*, ventus est repentino impetu universa *perturbans*, ex Apulejo: Græcis, Τυφὼν.

604. *Castra.*) Urbem obsessam, *Æn.* 7. 157.

607. *Germana, &c.*) Cur Juno dicatur Jovis & *soror & conjux*, *Æn.* 1. 51.

609. *Non vivida bello, &c.*) Existimant aliqui dictum id a Jove simpliciter: nullam inesse virtutem Trojanis, nisi quæ in uno Veneris auxilio posita sit. Sed hoc durius. Quare Servius putat ironiam esse, cujus vera sententia sit; non Venerem Trojanis, sed vividam bello dextram virtutemque succurrere. Etsi enim Venus ab Ænea vulnere depulerit, v. 331. hæc tamen ipsius cura ad unum Æneam pertinebat: non ad cæteros item duces, qui propria vi fortiter pugnabant. *Opes*; vires, potentiam, *Æn.* 9. 532. *summa aituntur epum vi.*

612. *Sollicitas ægram.*) Lacessis, objurgas, ludis. Et hinc firmatur Servii sententia de ironia Jovis.

614. *Vis in amore, &c.*) Si tantum apud te possem amore meo, quantum olim poteram: non hoc mihi negares; ut Latini quoque virtute atque animo superiores essent.

618. *Nostra origine.*) *Divina*. Et vero Pilumnus a quibusdam dicitur Jovis luisse filius: quod tamen parum huic Junonis orationi convenit. Neque enim cara esse potuit Junoni stirps Pilumni, si Jovis ex pellice filius fuit. Igitur ad ignotam aliam, sed divinam tamen originem referendus est. De *Pilumno*, quarto patre Turni, supra, v. 76.

Si mora præsentis leti tempusque caduco
Oratur juveni, meque hoc ita ponere sentis;
Tolle fuga Turnum, atque instantibus eripe fatis:
Hactenus indulsisse vacat. Sin altior istis
Sub precibus venia ulla latet, totumque moveri
Mutarive putas bellum, spes pascis inanes.
Cui Juno illacrymans: Quid si, quod voce gravaris,
Mente dares; atque hæc Turno rata vita maneret?
Nunc manet insontem gravis exitus: aut ego veri
Vana feror: quod ut o potius formidine falsa
Ludar: & in melius tua, qui potes, orsa reflectas.
Hæc ubi dicta dedit, cœlo se protinus alto
Misit, agens hyemem nimbo succincta per auras:
Iliacamque aciem & Laurentia castra petivit.
Tum Dea nube cava tenuem sine viribus umbram,
In faciem Æneæ (visu mirabile monstrum)
Dardaniis ornat telis: clypeumque jubasque
Divini assimulat capitis, dat inania verba,
Dat sine mente sonum, gressusque effingit euntis,
Morte obita quales fama est volitare figuras,
Aut quæ sopitos deludunt somnia sensus.
At primas læta ante acies exsultat imago,

INTERPRETATIO.

plurimis muneribus. Cui rex cœli sic loquitur breviter: Si petitur a te pro illo *juvene morituro dilatio mortis instantis & tempus, & si existimas me* posse *sic statuere; aufer Turnum fuga, & eripe* eum *fatis urgentibus: licet* mihi *favere* tibi *eo usque. Si vero gratia ulla amplior occultatur sub istis precibus, & si existimas bellum universum* posse *mutari & transferri; alis spem vanam. Cui Juno flens* ait: *Si saltem permitteres ex animo, id quod ægre permittis verbo; & si hæc vita superesset certa Turno? nunc* vero *acerbus finis destinatur innocenti, aut ego dicor ignara veritatis: quod* ita *potius* sit, *ut ego decipiar inani metu: &* tu *referas in melius incepta tua,* tu *qui* id *potes. Postquam protulit hæc verba, statim dimisit se e summo cœlo, involuta nube, propellens procellam per aerem: & adivit exercitum Trojanum & castra Latina. Deinde Dea instruit armis Trojanis levem umbram absque viribus,* ex *nube vacua, in figuram Æneæ,* quod erat *prodigium mirabile aspectu: & simulat clypeum, & cristas divini capitis, tribuit vana verba, tribuit sonum* vocis *absque anima, & exprimit incessum ambulantis. Qualia simulacra rumor est volare* post *mortem obitam, aut qualia somnia decipiunt sensus sopitos. At simulacrum lætum gestit ante*

NOTÆ.

625. ***Hactenus indulsisse vacat.***) Fuit opinio veterum, fata omnino impediri ne a Jove quidem posse; posse tamen aliquantum differri: ut diximus, Æn. 1. 243.

628. *Quid si, quod voce gravaris, &c.*) Timet Juno ne parum sincere & ex animo permiserit Jupiter, vitam Turni, dilata morte, servari.

630. *Veri Vana.*) *Ignara, inscia*, Æn. 7. 440. *Veri effœta senectus.*

632. *Potes.*) Potest Jupiter fata reflectere; vel differendo; vel conditionem aliquam, unde illa pendent, impediendo, Æn. 1. 243.

634. ***Hyemem.***) Tempestatem, Æn. 1. 126. De *Laurento*, urbe latina, Æn. 7. 63.

636. *Tum Dea nube cava, &c.*) Ex Homero, Il. 5. 449. Cum Venus Diomedi in Æneam irruenti frustra peplum obtendens, ab ipso Diomede vulnerata fuisset, currumque Æneæ commisisset Apollini: Apollo, Ænea subducto, simulacrum eidem persimile hostibus opposuit. Idem hic præstat Juno: non quidem ut Æneam, sed ut Turnum Æneæ subducat: urgentibus e litore, erumpentibus ex urbe Trojanis.

638. *Jubas.*) Galeæ cristas, e jubis equinis, Æ. 5. 468.

Irritatque virum telis, & voce lacessit.
Instat cui Turnus, stridentemque eminus hastam
Conjicit: illa dato vertit vestigia tergo.
Tum vero AEnean aversum ut cedere Turnus
Credidit, atque animo spem turbidus hausit inanem:
Quo fugis, AEnea? thalamos ne desere pactos:
Hac dabitur dextra tellus quæsita per undas.
Talia vociferans sequitur, strictumque coruscat
Mucronem: nec ferre videt sua gaudia ventos.
Forte ratis, celsi conjuncta crepidine saxi
Expositis stabat scalis & ponte parato,
Qua rex Clusinis advectus Osinius oris.
Huc se se trepida AEneæ fugientis imago
Conjicit in latebras; nec Turnus segnior instat,
Exsuperatque moras, & pontes transilit altos.
Vix proram attigerat: rumpit Saturnia funem,
Avulsamque rapit revoluta per æquora navem.
Illum autem AEneas absentem in prælia poscit:
Obvia multa virum demittit corpora morti.
Tunc levis haud ultra latebras jam quærit imago,
Sed sublime volans nubi se immiscuit atræ:
Cum Turnum medio interea fert æquore turbo.
Respicit ignarus rerum, ingratusque salutis:
Et duplices cum voce manus ad sidera tendit:

INTERPRETATIO.

prima agmina, & provocat armis Turnum: & urget verbis. Turnus imminet illi, & procul evibrat hastam sonantem: illud convertit gressus oblato dorso. Tunc autem quando Turnus credidit Æneam retro versum fugere, & turbatus accepit animo spem vanam, ait: quo fugis, o Ænea? ne desere conjugia promissa: terra quæsita per mare dabitur tibi *hac manu* mea. *Inclamans talia persequitur, & intorquet ensem nudum: nec animadvertit ventos rapere suam voluptatem. Forte navis, admota margini lapidis alti stabat scalis extensis & ponte præparato, qua na*ve *rex Osinius vectus* fuerat *e Clusina regione. Simulacrum Æneæ fugientis conjicit se illuc timidum in latebras: nec lentior imminet Turnus, & omittit moras, & transvolat pontes excelsos. Vix pervenerat* ad *proram:* cum *filia Saturni* Juno *secat funem, & trahit navem solutam per mare turbatum. Æneas vero vocat ad certamina absentem Turnum; tradit morti plurima corpora hominum obvia. Tunc tenue simulacrum non quærit ulterius latibula, at evolans* in *altum confudit* se cum *nigra nube: dum interim ventus vehit Turnum medio mari.* Ille *circumspectat inscius rerum & ingratus servatæ* vitæ: *& tollit ad astra geminas manus cum* his *ver-*

NOTÆ.

650. *Hac dabitur, &c.*) Amarus jocus: significat enim, se humi dejecturum Æneam, & morti daturum.

651. *Coruscat Mucronem.*) Neutrum verbum, Virgilio sæpe activum, Æn. 642.

652. *Nec ferre videt, &c.*) Nec videt hostem, cujus ob fugam exsultat, umbram inanem esse, quæ vento rapitur.

653. *Crepidine.*) *Crepido*, est sumitas ripæ, vel abrupti saxi. *Crepidine*, pro *crepidini*; ut supra, v. 361. *Hæret pede pes*, pro *pedi*.

655. *Clusinis advectus Osinius oris, &c.*) De illo Clusii rege, & urbe *Clusio*, supra, v. 166.

664. *Sublime volans.*) *In sublime*, adverbii more. Sic Georg. 1. 320. *Segetem ab radicibus imis sublime expulsam eruerent.*

666. *Ingratusque salutis.*) Incusat enim Jovem, cujus permissu, Junonisque opera servatus fuerat.

Omnipotens genitor, tanton' me crimine dignum
Duxisti? & tales voluisti expendere pœnas?
Quo feror? unde abii? quæ me fuga, quemve reducet?
Laurentesne iterum muros aut castra videbo?
Quid manus illa virum, qui me meaque arma secuti?
Quosque, nefas, omnes infanda in morte reliqui?
Et nunc palantes video, gemitumque cadentum
Accipio. Quid agam? aut quæ jam satis ima dehiscat
Terra mihi? vos o potius miserescite, venti;
In rupes, in saxa, volens vos Turnus adoro,
Ferte ratem, sævisque vadis immittite syrtis:
Quo neque me Rutuli, neque conscia fama sequatur.
Hæc memorans, animo nunc huc nunc fluctuat illuc:
An se se mucrone ob tantum dedecus amens
Induat, & crudum per costas exigat ensem;
Fluctibus an jaciat mediis, & litora nando
Curva petat, Teucrumque iterum se reddat in arma.
Ter conatus utramque viam: ter maxima Juno
Continuit, juvenemque animo miserata repressit.
Labitur alta secans, fluctuque æstuque secundo:
Et patris antiquam Dauni defertur ad urbem.
At Jovis interea monitis Mezentius ardens

INTERPRETATIO.

bis: O pater omnipotens, an existimasti me aptum tanto sceleri, & voluisti me luere tale supplicium? quo vehor? unde discessi? quæ fuga & qualem refert me? an rursus aspiciam muros Laurentes, aut castra mea? *quid* dicet *multitudo illa hominum, qui sequuti* sunt *me & meum bellum? & quos omnes, o scelus, deserui in crudeli morte? & jam cerno* eos *vagos, & audio gemitum morientum. Quid faciam? aut quæ terra jam satis ima aperiatur mihi? o venti, vos potius miserescite* mei: *ego Turnus vos solo sponte: allidite navem ad scopulos, ad saxa: impellite in vada aspera syrtium: quo neque Rutuli, neque fama sciens* meam fugam, *sequatur me. Hæc dicens, nunc agitur animo huc, nunc illuc: an furens ob tantam ignominiam cuspide se transfodiat, & traducat per costas durum gladium; an immittat* se *in medias aquas, & adeat natatu sinuosa litora, & se referat in arma Trojanorum. Ter tentavit utramque viam: ter suprema Juno cohibuit* eum, *& animo miserta coercuit juvenem. Provehitur findens maria, unda & fluxu* maris *favente: & portatur ad urbem veterem Dauni patris* sui. *Sed interea Mezentius*

NOTÆ.

668. *Crimine dignum.*) *Dignum*, qui admitterem tantum scelus, quale est, meos in pugna deserere.

670. *Quemve reducet?*) Qualem me reducet? quanta ignaviæ labe maculatum?

671. *Laurentes muros.*) Urbem Latini regis, Æn. 7. 63. *Castra*; vel mea, vel Trojanorum.

674. *Palantes video.*) *Palantes*, *vagus*; quasi *planentes*, a πλανάομαι, *erro*, *vagor*, unde & *planeta*, vaga astra.

677. *Adoro.*) Ventos scilicet. De quorum divinitate, Æn. 3. 120.

678. *Syrtis.*) Ita lego cum Servio, non *syrtes*, ne obscurior sit structura. *Syrtis*: locus quilibet arenosus in mari, Æn. 1. 115.

681. *Se se ... mucrone induat.*) Commutatio, pro, *mucronem induat, vestiat, abdatque corpore.* Sic Cæsar, de bello Gall. lib. 7. *Se ipsi acutissimis vallis induebant.*

682. *Crudum ensem.*) *Cruentum.* Nam *cruor*, est sanguis effusus venis & jam frigescens, a *κρύος frigus*: a cruore *cruentus & crudus*, qui adhuc est in cruore: a *crudo*, *crudelis*; ut a *fido*, *fidelis*.

685. *Viam.*) Modum utrumque consulendi decori suo.

688. *Urbem.*) *Ardeam*, Dauni & Turni regiam, Rutulorum caput, Æn. 7. 410.

Succedit pugnæ, Teucrosque invadit ovantes.
Concurrunt Tyrrhenæ acies: atque omnibus, uni,
Uni odiisque viro telisque frequentibus instant.
Ille, velut rupes vastum quæ prodit in æquor,
Obvia ventorum furiis, expostaque ponto,
Vim cunctam atque minas perfert cœlique marisque,
Ipsa immota manens: prolem Dolichaonis Hebrum
Sternit humi: cum quo Latagum, Palmumque fugacem:
Sed Latagum saxo atque ingentis fragmine montis
Occupat os faciemque adversam: poplite Palmum
Succiso volvi segnem sinit; armaque Lauso
Donat habere humeris, & vertice figere cristas.
Nec non Evantem Phrygium, Paridisque Mimanta
Æqualem comitemque; una quem nocte Theano
In lucem genitori Amyco dedit; & face prægnans
Cisseis regina Parin creat: urbe paterna
Occubat, ignarum Laurens habet ora Mimanta.
Ac velut ille canum morsu de montibus altis
Actus aper (multos Vesulus quem pinifer annos

INTERPRETATIO.

impulsu Jovis ardens succedit ei in *prælio*, & *aggreditur Trojanos*. *Irrumpunt* in eum *turmæ Etruscæ*, & *imminent uni viro: uni*, *inquam*, *omnibus odiis & densis jaculis*. *Ille* Mezentius, *sicut rupes quæ procurrit in magnum mare*, *objecta furori ventorum & opposita fluctibus*, *sustinet omnem violentiam & minas cœli & maris*, *ipsa stans inconcussa*: sic *dejicit in terram Hebrum filium Dolichaonis*, & *cum eo Latagum & Palmum fugientem*: *sed opprimit saxo & magno fragmento rupis Latagum*, secundum *os & vultum* sibi *objectum*: *permittit Palmum volutari jacentem subsecto poplite*: & *dat Lauso arma* ejus *ferenda humeris*, & *cristas imponendas capiti*. Opprimit etiam *Evantem Phrygium*, & *Mimanta coætaneum & socium Paridis*: *quem Theano protulit in lucem Amyco patri eadem nocte*, qua *Regina filia Cissei*, *gravida* ex *face*, *edidit Parin*: *ad urbem patris* Paris *obiit*: *Laurens litus habet Mimanta incogitantem*. *Et quemadmodum aper aliquis morsibus canum pulsus ex altis montibus*, *nutritus* in *silva*

NOTÆ.

690. *Ovantes*.) Successu exsultantes, & quasi jam triumphantes, Æn. 3. 189.

691. *Tyrrhenæ acies*.) Pars ea Etroscarum gentium, quæ Mezentium regem ob immanitatem ejecerant, & Æneæ in auxilium venerant, supra, v. 163. Æn. 8. 478.

705. *Theano*.) In secundo casu, *Theanus*: Amyci Trojani uxor: a Taubmanno Hecubæ soror dicitur, ideo, quia Cissei Thraciæ regis filia vocatur ab Homero, Iliad. 6. 299. & 11. 224. Hecuba autem *Cisseis* a Virgilio & quibusdam aliis appellatur. At Homerus Hecubam, non Cissei Thracis, sed Dymantis Phrygis filiam fuisse ait, Iliad. 16. 718. Et Theano, uxorem Antenoris, & Minervæ sacerdotem, Iliad. 6. 299. Igitur, neque Theano soror Hecubæ fuit, neque Theano Virgiliana eadem est atque Homerica: sed nomen a Virgilio fictum. Quomodo Hecuba, cum Parin utero ferret, facem se gestare somniaverit, Æn. 1. 51.

706. *Occubat, ignarum, &c.*) Prima pars ad Parin pertinet, qui ad Trojam a Philoctete occisus est: secunda ad Mimanta, qui in campis Laurentibus occiditur. Quare Pierius aliique sic locum hunc restituunt: *Urbe paterna occubat hic, canum Laurens habet ora Mimanta*. Sed contra est, quod antiqui interpretes omnino *Ignarum* legerint; Gellius imprimis, qui *ignarum* passive interpretatur, pro, *ignotum*: ut apud Ovid. Metam. lib. 7. 403. *Jamque aderat Theseus, proles ignara parenti*. Sed hic nihil opus est ad passivam illam vim confugere: cum active significare possit, *ignarum casus sui*; id est, *ignorantem se tali casu & loco moriturum*. De *Laurente litore*, Æn. 7. 63.

707. *Ac velut ille, &c.*) *Ille*, frequenter abundat in Virgilianis comparationibus; & magnum aliquid ac singulare significat: *Ille aper*, id est, *magnus aliquis aper*. Sic Æn. 12. 5. *Pœnorum qualis in arvis, Saucius ille gravi venantum vulnere pectus, Jamdudum movet arma leo*.

708. *Vesulus*.) Mons altissimus Alpium maritimarum: ad occidentem Liguriæ, nunc *monte Viso*: in eo sunt Padi fontes, *il Po*.

Defendit, multosque palus Laurentia) silva
Pastus arundinea: postquam inter retia ventum est,
Substitit, infremuitque ferox; & inhorruit armos:
Nec cuiquam irasci propiusve accedere virtus,
Sed jaculis tutisque procul clamoribus instant:
Ille autem impavidus partes cunctatur in omnes,
Dentibus infrendens, & tergo decutit hastas:
Haud aliter, justæ quibus est Mezentius iræ,
Non ulli est animus stricto concurrere ferro;
Missilibus longe & vasto clamore lacessunt.
Venerat antiquis Coriti de finibus Acren,
Grajus homo, infectos linquens profugus hymenæos.
Hunc ubi miscentem longe media agmina vidit,
Purpureum pennis & pactæ conjugis ostro:
Impastus stabula alta leo ceu sæpe peragrans;
(Suadet enim vesana fames) si forte fugacem
Conspexit capream, aut surgentem in cornua cervum;
Gaudet hians immane, comasque arrexit, & hæret
Visceribus super accumbens: lavit improba teter
Ora cruor:
Sic ruit in densos alacer Mezentius hostes.

INTERPRETATIO.

arundinea, quem Vesulus pinifer texit annis plurimis, vel palus Laurentia; postquam ventum est in retia, constitit, & frendet asper, & cohorrescit humeris: nec animus est ulli irasci in eum, *aut accedere propius, sed* omnes *urgent eminus telis, & securis clamoribus: ille vero interritus opponit se in omnes partes, strident dentibus, & excutit tela e tergo. Non aliter nemini* eorum, *quibus Mezentius legitimo est odio, est audacia congredi nudo ense* cum eo: *procul infestant* eum *jaculis & alta vociferatione. Acron, vir Græcus, venerat ex antiqua regione Coriti, advena, omittens nuptias imperfectas. Postquam* Mezentius *aspexit procul eum turbantem medias turmas, purpureum* ob *cristas & purpuram sponsæ promissæ: quemadmodum sæpe leo famelicus percurrens alta stabula (nam impellit immoderata fames) si forte vidit capream fugacem, aut cervum sublimem ob cornua, lætatur aperiens fauces immaniter, & arrigit jubas, & stat incumbens super viscera, & sanguis tingit os fœdum: sic gaudens*

NOTÆ.

709. *Palus Laurentia.*) Inter Tyberis ostia urbemque Laurentum, secundum litus Tyrrheni maris: qui tractus silvis & paludibus arundinetisque asper olim fuit, ubi frequentes apri memorantur a Poetis; hinc *silva hac arundinea*, id est, palustris, a Virgilio appellatur: testaturque Cluverius, loci speciem nunc ab antiqua non admodum differre, imo & apris infestam esse.

714. *Partes cunctatur in omnes.*) Moram facit, ac substitit, ut opponat se in omnes partes.

716. *Quibus Mezentius ira.*) Quomodo dicimus: esse odio. *Justa* dicitur illa Etruscorum ira, ob immanem Mezentii crudelitatem, Æn. 8. 478.

719. *Antiquis Coriti de finibus.*) *Coritus*, nunc *Cortona*; urbs in orientali parte Tusciæ, circa Thrasimenum lacum, *antiquis finibus*: quia a Coritho Dardani patre fundata, a quo Trojani originem duxerunt, Æn. 3. 169.

720. *Grajus homo.*) Græca origine; qui Coriti, seu Cortonæ consederat. *Profugus* ad Tarchontem & Æneam: causam non affert Poeta. De *Hymenæo*, nuptiarum præside numine, Georg. 3. 60.

722. *Pennis & ostro.*) *Pennis purpureis*; ut Georg. 2. 192. *Pateris libamus & auro.* Sunt *pennæ*, cristæ cassidis, e plumis avium purpureo colore tinctis, Æn. 3. 468. Munus autem erat a sponsa datum abeunti in pignus amoris. *Ostrum*; purpura ex ostreo expressa, Georg. 2. 506.

727. *Lavit.*) Prima brevi, præsentis est temporis a *lavere*; prima longa, præteriti est temporis, a *lavare*.

Sternitur infelix Acron, & calcibus atram
Tundit humum exspirans, infractaque tela cruentat.
Atque idem fugientem haud est dignatus Oroden
Sternere, nec jacta cæcum dare cuspide vulnus;
Obvius adversoque occurrit, seque viro vir
Contulit: haud furto melior, sed fortibus armis.
Tum super abjectum posito pede nixus & hasta:
Pars belli haud temnenda, viri, jacet altus Orodes.
Conclamant socii, lætum pæana sequuti.
Ille autem exspirans. Non me, quicunque es, inulto
Victor, nec longum lætabere: te quoque fata
Prospectant paria, atque eadem mox arva tenebis.
Ad quem subridens mixta Mezentius ira:
Nunc morere: ast me Divum pater atque hominum rex
Viderit. Hoc dicens, eduxit corpore telum:
Olli dura quies oculos & ferreus urget
Somnus, in æternam clauduntur lumina noctem.
Cædicus Alcathoum obtruncat, Sacrator Hydaspem:
Partheniumque Rapo, & prædurum viribus Orsen:
Messapus Cloniumque Lycaoniumque Ericeten:
Illum infrænis equi lapsu tellure jacentem;
Hunc peditem pedes. Et lycius processerat Agis,

INTERPRETATIO.

Mezentius irrumpit in hostes confertos. Miser Acron sternitur, & moriens ferit talis nigram terram, & inficit sanguine hastam ruptam. Atque idem Mezentius *dedignatus est occidere Oroden fugientem, & librato* jaculo *acute infligere ei plagam improvisam: sed obviam* præcurrens, *& obtulit* se *adverso, & vir viro objecit se: non melior insidiis, sed generosis armis. Deinde pede imposito, & innitens hasta super* eum *stratum: O viri: ecce jacet ingens Orodes, pars exercitus non aspernanda. Socii exclamant, repetentes lætum pæana. Ille autem moriens dixit: O victor, quisquis es, non gaudebis diu, nec me inulto; sors æqualis te etiam spectat, & mox mordebis eandem terram. Ad quem* respondet *Mezentius subridens misto furore: Jam morere: de me autem statuat genitor Deorum & rex hominum. Id loquens, extrahit hastam e corpore: quies acerba & somnus ferreus premit illi oculos: oculi clauduntur in perpetuam noctem. Cædicus jugulat Alcathoum, Sacrator Hydaspen: & Rapo Parthenium, ac Orsen prævalidum robore: Messapus & Clonium, & Ericeten Lycaonium, illum dejectum* in *terram lapsu equi indomiti; hunc pedes pedi-*

NOTÆ.

733. *Cæcum vulnus.*) Ab Orode non prævisum: quia a tergo, quasi clam, & ex insidiis; seu, ut mox ait, *furto*.

738. *Pæana sequuti.*) *Pæan*, carmen triumphale; quod inceptum a Mezentio, socii persequuntur. De ea voce, Æn. 6. 657.

741. *Eadem mox arva tenebis.*) Prosternendus & occidendus ab Ænea, infra v. 896.

743. *Divum pater atque hominum rex.*) Quem vos talem esse creditis: ut notat Servius. Jocatur enim impius Mezentius in Deos, qui infra v. 773. nullum invocat ad pugnam Deum præter dextram suam & arma: *Dextra mihi Deus, & telum quod missile libro.*

747. *Cædicus, &c.*) Reprehendunt Poetam critici, quod nomina permiscuerit. Produnt se tamen ipsa per se, quorum & qualia sint, Latina quippe, *Cædicus, Sacrator, Rapo, Messapus, Salius, &c.* Græca, seu Phrygia & Trojana, *Alcanthous, Hydaspes, Parthenius, Orses, &c.*

749. *Lycaonium Ericeten.*) Vel *Lycaonis* filium: vel, e *Lycaonia*, minoris Asiæ regione mediterranea: inter Cappadociam, Pisidiam, & Ciliciam.

751. *Lycius Agis.*) E *Lycia* minoris Asiæ regione meridionali & maritima: inter Cariam ab occidente, & Ciliciam ab oriente.

Quem tamen haud expers Valerus virtutis avitæ
Dejicit: Atronium Salius; Saliumque Nealces,
Insignis jaculo & longe fallente sagitta.
Jam gravis æquabat luctus & mutua Mavors
Funera: cædebant pariter, pariterque ruebant
Victores victique: neque his fuga nota, neque illis.
Di Jovis in tectis iram miserantur inanem
Amborum, & tantos mortalibus esse labores.
Hinc Venus, hinc contra spectat Saturnia Juno.
Pallida Tisiphone media inter millia sævit.
At vero ingentem quatiens Mezentius hastam
Turbidus ingreditur campo: quam magnus Orion,
Cum pedes incedit medii per maxima Nerei
Stagna viam scindens, humero supereminet undas;
Aut summis referens annosam montibus ornum,
Ingrediturque solo, & caput inter nubila condit.
Talis se vastis infert Mezentius armis.
Huic contra Æneas, speculatus in agmine longo,
Obvius ire parat. Manet imperterritus ille,
Hostem magnanimum opperiens, & mole sua stat.
Atque oculis spatium emensus quantum satis hastæ;
Dextra mihi Deus, & telum, quod missile libro,
Nunc adsint. Voveo prædonis corpore raptis

INTERPRETATIO.

tem. Agis quoque Lycius cucurrerat in Messapum: *hunc tamen deturbat Valerus non carens virtute avorum. Salius Atronium: & Salium Nealces, bonus jaculo & sagitta eminus decipiente. Jam Mars asper adæquabat dolores & mortes mutuas: victores & victi pariter occidebant, & pariter cadebant: nec fuga cognita erat his, neque illis. Dii in domo Jovis miserantur vanum furorem utriusque* partis, *& tantas difficultates esse hominibus. Hinc Venus, hinc Juno filia Saturni aspicit* ex *adverso. Tisiphone pallida furit in mediis millibus. At vero Mezentius librans magnam hastam intrat* in *campum turbulentus: quantus Orion excellit humeris super fluctus, quando graditur pedes, aperiens* sibi *iter per vasta stagna medii Nerei; aut* quando *reportans antiquam ornum e summis montibus, ambulat* in *terra, & tegit caput inter nubes. Talis Mezentius immittit se magnis armis. Ex adverso Æneas, conspicatus* eum *in longa turma, parat ire obviam illi. Ille stat intrepidus, exspectans generosum hostem, & immotus* est *sua proceritate: & mensus spatium, quantum sufficiebat hastæ,* ait: *Dextera,* quæ *mihi Deus* est; *& hasta, quam vibro volatilem, nunc auxilientur* mi-

NOTÆ.

754. *Longe fallente sagitta.*) Eminus incautos feriente. *Mavors*, Martis nomen, quia magna vertit, Ecl. 9. 12. *Venus*, Æn. 1. 260. *Juno*, *Saturni filia*, Æn. 1. 27. 50.

761. *Tisiphone.*) Una e tribus Furiis, Æn. 6. 572. Georg. 3. 552. Nomen a τίω *ulciscor*, & φόνος, *cædes*.

763. *Orion.*) De eo multa fabulosa congerit hic Servius. Sed omnino arbitror, poetam explicandum de ejus specie cœlesti: maximum enim sidus est, stellis constans sex & quinquaginta lucidissimis: pingitur accinctus gladio, & clavam intendens. Unde cum mari navigantibus oritur, videtur mare medium secare: mox humeris, deinde toto corpore e fluctibus emergens. Sic quoque in terra degentibus, videtur ex horizonte ad summum usque cœlum pertingere. *Ornus annosa*, clava est, qua instructus pingitur. *Ornus* arbor, fraxinus sylvestris. *Nereus* marinum nomen, Ecl. 6. 35. *Nerei stagna:* humilior expressio maris, quam auget addendo *maxima*, ut Æn. 1. 122. *Nantes in gurgite vasto*.

773. *Dextra mihi Deus.*) Nam ubique *Contemptor Divum Mezentius*, Æn. 7. 648.

Indutum spoliis ipsum te, Lause, trophæum
Æneæ. Dixit, stridentemque eminus hastam
Jecit: at illa volans clypeo est excussa, proculque
Egregium Anthorem latus inter & ilia figit:
Herculis Anthorem comitem, qui missus ab Argis
Hæserat Evandro, atque Itala consederat urbe.
Sternitur infelix alieno vulnere, cœlumque
Aspicit, & dulces moriens reminiscitur Argos.
Tum pius Æneas hastam jacit: illa per orbem
Ære cavum triplici, per linea terga, tribusque
Transiit intextum tauris opus: imaque sedit
Inguine: sed vires haud pertulit. Ocyus ensem
Æneas, viso Tyrrheni sanguine lætus,
Eripit a femore, & trepidanti fervidus instat.
Ingemuit cari graviter genitoris amore,
Ut vidit, Lausus; lacrymæque per ora volutæ.
Hic mortis duræ casum, tuaque optima facta,
Si qua fidem tanto est operi latura vetustas,
Non equidem, nec te, juvenis memorande, silebo.
Ille pedem referens, & inutilis, inque ligatus
Cedebat, clypeoque inimicum hastile trahebat.

INTERPRETATIO.

bi. *Voveo, o Lause, te* fore *trophæum ipsum Æneæ vestitum spoliis detractis e corpore raptoris.* Sic *ait, & procul evibravit hastam sonantem: illa autem volans detorta est e clypeo* Æneæ; *& longe confodit inter ilia & latus illustrem Anthorem: Anthorem socium Herculis, qui profectus Argis adhæserat Evandro, & remanserat in urbe Itala. Miser dejicitur aliena plaga, & spectat cœlum, & moriens recordatur dilectos Argos. Tunc pius Æneas immittit hastam: illa pervadit per clypeum cavum trino ære, per telas lineas, & opus* clypei *compactum tribus coriis tauri: & summa* sui parte *stetit* in *inguine; sed non tulit vim* suam eo usque. *Statim Æneas, gaudens conspecto sanguine regis Etrusci, educit gladium a femore, & ardens imminet turbato. Lausus, cum* id *censpexit, alte ingemuit* ex *amore* in *dilectum patrem, & lacrymæ sparsæ* sunt *per vultum. Sane, si aliqua posteritas datura est fidem tanto facto, non hic tacebo exitum asperæ mortis, & tua fortia gesta; nec te* ipsum, *o celebrande juvenis. Ille retro ferens gressum, & debilis, & impeditus recedebat, & trahebat* cum *clypeo hastam hostilem: juvenis*

NOTÆ.

775. *Ipsem te, Lause, trophæum, &c.*) Solent victores truncum arboris eligere, quem spoliis onerant; idque *trophæum* appellant. Mezentius vovet, non truncum arboris, sed Lausum ipsum filium suum trophæi loco sibi futurum: id est, se daturum, & quasi consecraturum filio spolia Æneæ.

778. *Anthorem.*) Non ab *Anthor, Anthoris*; brevis enim esset media syllaba; ut in *Hector, Hectoris; Nestor, Nestoris*. Igitur ab *Anthores, Anthoris*: ut *Diores, Dioris*: unde *Anthorem*, sicut *Diorem*, Æn. 12. 509. Ita Servius. De *Argis*, urbe Peloponnesi, Æn. 1. 288. De *Hercule*, apud Evandrum excepto, Æn. 8. 200.

780. *Itala urbe.*) *Pallantee*, Evandri regia, Æn. 8. 51.

784. *Linea terga.*) Supra v. 482. *Ferri terga*: id est, plexus varios. *Lino* autem, sive *linteo* tegebantur ærea etiam scuta, ut iis inhærere pictura posset: ex Servio. De *inguine*, supra v. 589.

788. *Femore.*) *Femur & femen*, promiscue sumuntur; tamen proprie *femen*, pars est interior: *femur*, exterior. Ajunt aliqui solum dici *femur*, in nominativo, cujus genitivus sit *femoris* vel *feminis*: leguntque hic, *femine*.

794. *Inque ligatus, &c.*) Æneæ hastili per clypeum in inguen impacto, cum ipso clypeo quasi illigatus.

Prorupit juvenis, seseque immiscuit armis:
Jamque assurgentis dextra, plagamque ferentis
Æneæ subiit mucronem, ipsumque morando
Sustinuit: socii magno clamore sequuntur;
Dum genitor nati parma protectus abiret:
Telaque conjiciunt, proturbantque eminus hostem
Missilibus: furit Æneas, tectusque tenet se.
Ac velut, effusa si quando grandine nimbi
Præcipitant, omnis campis diffugit arator,
Omnis & agricola, & tuta latet arce viator,
Aut amnis ripis, aut alti fornice saxi,
Dum pluit; in terris ut possint, sole reducto,
Exercere diem: sic obrutus undique telis
Æneas, nubem belli, dum detonet, omnem
Sustinet: & Lausum increpitat, Lausoque minatur:
Quo moriture ruis, majoraque viribus audes?
Fallit te incautum pietas tua. Nec minus ille
Exsultat demens: sævæ jamque altius iræ
Dardanio surgunt ductori, extremaque Lauso
Parcæ fila legunt. Validum namque exigit ensem
Per medium Æneas juvenem, totumque recondit.
Transiit & parmam mucro, levia arma minacis,
Et tunicam, molli mater quam neverat auro;
Implevitque sinum sanguis: tum vita per auras
Concessit mœsta ad manes, corpusque reliquit.

INTERPRETATIO.

irruit, & se interposuit armis, & objecit se cuspidi Æneæ attollentis dextram, & inferentis vulnus; & ipsum retardando sustinuit: socii adjuvant ingenti clamore, dum pater excederet tectus parma filii: & evibrant spicula, & longe propellunt hostem jaculis: Æneas sævit & continet se tectus clypeo. *Et quemadmodum, si aliquando nubes ruunt effusa grandine, omnis arator & omnis agricola fugit* ex *agris, & viator abdit* se sub *aggere securo, aut* sub *crepidine fluvii, aut sub cavo rupis arduæ, dum pluit; ut possint Sole revocato operari per diem in terris: sic Æneas obrutus undique spiculis, sustinet omnem nubem armorum, donec* cesset *tonare: & objurgat Lausum, & comminatur Lauso: Quo curris, o moriture, &* cur *suscipis majora viribus? pietas tua decipit te improvidum. Ille nihilominus insanus gaudet: & jam furor asper gravius exardescit duci Trojano, & Parcæ colligunt ultima fila Lauso. Nam Æneas immittit validum ensem in medium juvenem, & abdit totum: cuspis trajecit quoque parmam, levem armaturam minacis* juvenis, *& tunicam quam mater neverat auro flexili: & cruor replevit sinum: tunc vita tristis abiit per aerem ad inferos, &*

NOTÆ.

796. *Prorupit juvenis.*) Sic restituimus ex Romano apud Pierium codice: alias *proripuit*.

800. *Parma.*) Brevis clypeus rotundus, & undique *par; velitum* apud Romanos ob levitatem proprius, Æn. 9. 548. unde infra v. 817. *Parma levia arma.*

809. *Nubem belli, dum detonet, omnem sustinet.*) Ita Pierius legit, ex vetustissimo Romano codice: cum vulgo corrupte legatur: *nubem belli dum detinet, omnes sustinet.* Firmat Romanam lectionem Servius, cum sic interpretatur: *Bellantum impetum sustinet, dum defervеat.*

815. *Parcæ.*) Tres quæ fusis hominum sortes evolvunt, Æn. 1. 26.

818. *Tunicam.*) De ea veste interiore, Æn. 9. 616.

820. *Manes.*) Inferorum Dii sunt, vel animæ mortuorum, Æn. 6. 743.

At vero ut vultum vidit morientis & ora,
Ora modis Anchisiades pallentia miris:
Ingemuit miserans graviter, dextramque tetendit:
Et mentem patriæ subiit pietatis imago:
Quid tibi nunc, miserande puer, pro laudibus istis,
Quid pius Æneas tanta dabit indole dignum?
Arma, quibus lætatus, habe tua: teque parentum
Manibus, & cineri, si qua est ea cura, remitto.
Hoc tamen infelix miseram solabere mortem:
Æneæ magni dextra cadis. Increpat ultro
Cunctantes socios, & terra sublevat ipsum,
Sanguine turpantem comptos de more capillos.
Interea genitor Tyberini ad fluminis undam
Vulnera siccabat lymphis, corpusque levabat
Arboris acclinis trunco: procul ærea ramis
Dependet galea, & prato gravia arma quiescunt.
Stant lecti circum juvenes; ipse æger, anhelans
Colla fovet, fusus propexam in pectore barbam.
Multa super Lauso rogitat: multosque remittit
Qui revocent, mœstique ferant mandata parentis.
At Lausum socii exanimum super arma ferebant
Flentes, ingentem, atque ingenti vulnere victum.
Agnovit longe gemitum præsaga mali mens:
Canitiem immundo deformat pulvere, & ambas

INTERPRETATIO.

deseruit corpus. At vero cum filius Anchisæ vidit faciem & ora morientis, ora pallentia miris modis: ingemuit graviter miserescens, & porrexit dexteram, & specimen illud *pietatis* in *parentem penetravit animum. O puer infelix, quid nunc pro istis meritis; quid pius Æneas dabit tibi dignum tanta virtute? retine arma tua, quibus gaudebas: & te reddo umbris parentum & sepulcro, si qua* ratione *id curas. Tamen, o miser, solaberis necem infaustam ea* te: *morieris manu ingentis Æneæ. Ultro excitat socios morantes, & erigit e terra illum fœdantem cruore crines de more compositos. Interim pater* ejus, *ad undas Tybris fluvii, tergebat aquis plagam, & curabat corpus adnixus trunco arboris: ærea cassis longe pendet e ramis, & onerosa arma jacent* in *prato. Juvenes præcipui circumsistunt: ipse saucius, anhelans, sustentat collum, deponens in pectus barbam promissam: quærit plurima de Lauso: & mittit plurimos qui retrahant* eum, *& portent ei jussa patris. Sed socii plorantes portabant in clypeo Lausum mortuum, magnum, & magna plaga occisum. Mens* patris *præsagiens calamitatem agnovit procul lamenta: deturpat canos* crines *fœdo pulvere: tollit ad cœlum gemi-*

NOTÆ.

832. *De More.*) Juvenum qui, ut & mulieres, capillos certa lege componebant, ut videre est in antiquis statuis. De *Tyberino* fluvio, Æn. 8. 330.

835. *Acclinis.*) Vulgo *acclivis*: sed emendat Turnebus, Lambinus, Casaubonus, &c. ut & *reclinis pro relivis*: a voce antiqua & Lucretiana, *clino*. Cæsar de bello Gal. lib. 6. *His sunt arbores pro cubilibus: ad eas se applicant: atque ita paulummodo Acclinata quietem capiunt.* Dicitur tamen *proclivis* non *proclinis* a *clivo*, quæ inclinatio est & devexitas montis. Ego existimo, sicut *clivus* a *clino* dictus est, quod apud omnes constat; ita potuisse dici *acclivis & reclivis*, etiamsi a *clino* deriventur.

835. *Procul.*) Servius aliique hinc probant *procul* significare *juxta*: itemque ex illo Ecl. 6. 16. *Serta procul tantum capiti delapsa jacebant.* Ego in eam opinionem adduci non possum: & puto, *procul* non quidem longam semper distantiam, sed aliquam saltem significare.

Ad cœlum tendit palmas, & corpore inhæret:
Tantane me tenuit vivendi, nate, voluptas,
Ut pro me hostili paterer succedere dextræ
Quem genui? tua ne hæc genitor per vulnera servor,
Morte tua vivens? heu! nunc misero mihi demum
Exilium infelix, nunc alte vulnus adactum.
Idem ego, nate, tuum maculavi crimine nomen,
Pulsus ob invidiam solio sceptrisque paternis.
Debueram patriæ pœnas, odiisque meorum
Omnes per mortes animam sontem ipse dedisse:
Nunc vivo, neque adhuc homines lucemque relinquo:
Sed linquam. Simul hæc dicens, attollit in ægrum
Se femur: &, quamquam vis alto vulnere tardat,
Haud dejectus equum duci jubet: hoc decus illi,
Hoc solamen erat; bellis hoc victor abibat
Omnibus: alloquitur mœrentem, & talibus infit:
Rhœbe, diu, res si qua diu mortalibus ulla est,
Viximus: aut hodie victor spolia illa cruenta
Et caput Æneæ referes, Lausique dolorum
Ultor eris mecum; aut, aperit si nulla viam vis,
Occumbes pariter: neque enim, fortissime, credo
Jussa aliena pati & dominos dignabere Teucros.
Dixit: & exceptus tergo consueta locavit
Membra, manusque ambas jaculis oneravit acutis:

INTERPRETATIO.

nas palmas, & incumbit cadaveri: O fili, an tanta cupido vitæ corripuit me, ut paterer eum, *quem genui, supponi pro me dextræ inimicæ? an* ego *pater servor per has plagas tuas, tuam vivus* per *mortem? heu! nunc denique mihi misero durum* est *exilium, nunc plaga intime inflicta* est. *Ego, o fili, ipse infeci scelere tuum nomen, ejectus solio & regno paterno propter cupiditatem* meam. *Debebam pœnas patriæ, &* debebam *ipse dare animam sceleratam indignationi meorum* subditorum *per omnia* genera *mortis. Nunc vivo, nec adhuc relinquo vitam & homines: at relinquam. Hæc proferens, simul erigit se in femur saucium: & quamvis violentia profundi vulneris retardet* eum, *non fractus imperat adduci equum: hoc erat illi ornamentum, hoc solatium;* per *hunc exibat victor* ex *omnibus prœliis: alloquitur mœstum* equum *& affatur talibus* verbis: *Rhœbe, diu viximus, si ulla res diu durat hominibus: vel hodie victor reportabis spolia illa sanguinea & caput Æneæ, & mecum eris ultor mortis Lausi: vel, si nullus impetus pandit* mihi *viam* ad ultionem, *cades simul. Opinor enim, o fortissime, dedignaberis ferre imperia externorum, & Trojanos dominos.* Sic *ait: & exceptus dorso, composuit corpus assuetum* huic equo: *& armavit binas manus telis*

N O T Æ.

849. *Heu! nunc misero mihi, &c.*) Non me movit huc usque, aut ignominia exilii, aut dolor inflicti ab Ænea vulneris: quandiu te ultorem superesse putavi: *nunc*, &c.

852. *Ob invidiam.*) Non, *ob odia*: ne merito expulsus esse videator: inquit Servius. Male: cum profiteatur, se *criminis* reum *debere pœnas patriæ*. Fortasse *ob invidiam* dicit: non *subditorum in se*, sed *suam in subditos*; id est cupiditatem, avaritiam, immanitatem.

861. *Rhœbe, diu, &c.*) Carpitur hic a quibusdam Virgilius, quod Mezentium inducat se cum equo componentem. Ducem tamen habet Homerum Il. 8. 185. ubi Hector equos item suos, Xanthum, Podargum, Æthona, & Lampum adhortatur.

AEre caput fulgens, cristaque hirsutus equina.
Sic cursum in medios rapidus dedit. AEstuat ingens
Imo in corde pudor, mixtoque insania luctu,
Et furiis agitatus amor, & conscia virtus.
Atque hic AEneam magna ter voce vocavit.
AEneas agnovit eum, lætusque precatur:
Sic pater ille Deum faciat, sic altus Apollo,
Incipias conferre manum.
Tantum effatus, & infesta subit obvius hasta.
Ille autem: Quid me erepto, sævissime, nato
Terres? Hæc via sola fuit, qua perdere posses.
Nec mortem horremus, nec Divum parcimus ulli:
Desine: jam venio moriturus, & hæc tibi porto
Dona prius. Dixit, telumque intorsit in hostem:
Inde aliud super atque aliud figitque, volatque
Ingenti gyro: sed sustinet aureus umbo.
Ter circum stantem lævos equitavit in orbes,
Tela manu jaciens: ter secum Troius heros
Immanem ærato circumfert tegmine silvam.
Inde ubi tot traxisse moras, tot spicula tædet
Vellere, & urgetur pugna congressus iniqua,

INTERPRETATIO.

acutis: splendens ærea casside secundum *caput*, *& horrens crista* e jubis *equinis*. *Sic præceps cepit cursum per medios. Pudor magnus ardet in corde intimo, & amentia juncta* cum *dolore*, *& amor turbatus furore*, *& fortitudo* sua sibi *cognita*. *Tunc vero appellavit Æneam ter alta voce*. *Æneas agnovit eum*, *& gaudens orat* Deos: *Sic pater ille Deorum*, *sic magnus Apollo efficiat*, ut *incipias conserere manum* mecum. Hoc *solum loquutus* est, *& occurrit adversus minaci hasta*. *Ille autem* Mezentius ait: *O crudelissime*, *cur me sublato filio territas? unicus fuit ille modus*, *quo posses me occidere: nec timemus mortem*, *nec reveremur ullum numen*: *abstine* ab illis; *nunc venio moriturus*, *& prius fero tibi hæc munera*. *Dixit & libravit jaculum in hostem: deinde infigit aliud*, *& præterea aliud*, *& circuit* in *magnum orbem: sed clypeus aureus excipit* illa. *Ter equitavit in sinistros circuitus circa stantem* Æneam, *spargens manu jacula*: *ter heros Trojanus secum circumfert magnum numerum* jaculorum, *in æreo clypeo* defixum. *Denique cum pigeret ducere tot moras*, *& extrahere tot jacula e* clypeo; *&* cum *premeretur certans prælio*

NOTÆ.

875. *Sic pater ille*, *&c.*) Æneæ pietas in invocandis Diis, quos contra Mezentius negligit: *Dextra mihi Deus*, *&c.* v. 773. *Sic*, *&c.* id est, *sic faciat pater Deum*, *ut incipias*, *&c.* Est enim in pugna, quæ missilibus peragitur, deterior ejus conditio qui incipit. Vel *faciat pater Deum*, *ut sic incipias*: id est: *eques contra peditem*. Nam etsi habitus equestris videtur ad impetum pedestri superior: in pedestri tamen magna & multiplex utilitas. Et vero Æneas pedes, confosso equo, equitem deturbavit.

878. *Quid me erepto*, *&c.*) Orbatum filio patrem frustra territas: magis enim post illius excessum cupio mori, quam me ipse cupis occidere. Sic Donatus.

879. *Hæc via sola fuit*; *&c.*) Alia enim via superare non posses; tunc vita mea consumpta est, tunc me cepit odium vitæ, cum cecidit Lausus, cum ejus funus his oculis vidi. Sic Donatus.

880. *Nec mortem*, *&c.*) Frustra minaris mortem, quam quæro; frustra Deos invocas, quos contemno, quos probris lacesso; quibus, si adessent, minime parcerem.

881. *Hæc tibi porto Dona prius*.) Ut, quasi mutuo munere, me occidas. *Umbo*, *Æn.* 2, 546.

887. *Silvam*.) Magnam telorum multitudinem infixam clypeo, Georg. 1. 152.

889. *Pugna congressus iniqua*.) Pedes Æneas contra equitem Mezentium.

Multa movens animo, jam tandem erumpit, & inter
Bellatoris equi cava tempora conjicit hastam.
Tollit se arrectum quadrupes & calcibus auras
Verberat, effusumque equitem super ipse secutus
Implicat, ejectoque incumbit cernuus armo.
Clamore incendunt cœlum Troesque Latinique.
Advolat Æneas, vaginaque eripit ensem:
Et super hæc: Ubi nunc Mezentius acer, & illa
Effera vis animi? contra Tyrrhenus, ut auras
Suspiciens hausit cœlum, mentemque recepit:
Hostis amare, quid increpitas, mortemque minaris?
Nullum in cæde nefas, nec sic ad prælia veni,
Nec tecum meus hæc pepigit mihi fœdera Lausus.
Unum hoc, per, si qua est victis venia hostibus, oro:
Corpus humo patiare tegi: scio acerba meorum
Circumstare odia: hunc, oro, defende furorem,
Et me consortem nati concede sepulcro.
Hæc loquitur, juguloque haud inscius accipit ensem,
Undantique animam diffundit in arma cruore.

INTERPRETATIO.

impari: meditans mente plurima, tum denique irruit, & impingit hastam inter cava tempora pugnacis equi: equus attollit se rectum, ferit aerem ungulis posterioribus, *& ipse cadens super equitem excussum impedit* eum, *& pronus in caput opprimit projectum humerum. Trojani & Latini commovent cœlum clamore. Æneas accurrit, & extrahit gladium e vagina, & simul hæc* dicit: *Ubi est jam ferox Mezentius, & aspera illa violentia animi? Etruscus, postquam aspiciens aerem hausit spiritum, & collegit animum,* ait *contra: Hostis acerbe, cur objurgas* me, *& intentas necem? nullum crimen est in* mea *cæde, nec sic redii ad prælium,* ut mihi parceres: *nec meus Lausus fecit mihi tecum hæc fœdera. Hoc solum precor, per veniam* quæ datur *superatis hostibus, si datur aliqua: patere* ut *cadaver* meum *tumuletur humo. Novi aspera odia meorum circumsistere* me: *precor, contine hunc furorem, & redde me tumulo conjunctum* cum *filio. Hæc dicit, & excipit gladium gutture sciens &* videns, *& spargit animam cum sanguine exundante in arma.*

NOTÆ.

892. *Tollit se arrectum, &c.*) Videtur primum sublato capite ex dolore vulneris, in posteriores pedes surrexisse; mox contrario motu recidens in anteriores, posterioribus aerem verberasse; quo successu dejectus est Mezentius; equus in caput cernuus procubuit.

894. *Ejectoque incumbit cernuus armo.*) *Cernuus* is dicitur, qui procumbit in faciem; eam scilicet partem, qua *cernimus*, seu videmus; hinc *cernuare*. Ita vulgo grammatici omnes. *Armus* est humerus, ut quibusdam videtur, brutorum animantium. Tamen hic explicatur de humero Mezentii, quemadmodum de humero Herminii, Æn. 11. 644.

895. *Clamore incendunt cœlum.*) Commovent, concitant. Sic Æn. 4. 460. *Desine meque tuis incendere, teque querelis.*

900. *Mortemque minaris? Nullum, &c.*) Quid suspendis ictum quasi me ad mortem deprecandam invitares? potes me occidere: nullum crimen est, si quod hostis tibi parabat, id ipsum huic inferas. Non ad pugnam ea mente redii, ut vincerem; sed ut morerer. Nec Lausus morte sua fœdus hoc tecum mihi pepigit, ut vitam deinde mihi condonares: donum quippe respuerem tuum, qui filio superesse nolo.

905. *Circumstare odia.*) De odiis Etruscorum in Mezentium regem suum, Æn. 8. 478.

P. VIRGILII MARONIS

ÆNEIDOS

LIBER XI.

ARGUMENTUM.

Postera die victor Æneas de spoliis Mezentii trophæum Marti erigit: Pallantis mortui corpus magno apparatu ad Evandri urbem remittit, ubi summo patris luctu excipitur. Latini oratores duodecim dierum inducias ab Ænea obtinent, & interim uterque exercitus cadavera suorum supremis honoribus prosequitur. Venulus, e Diomedis urbe redux, nullam inde spem esse auxilii, Latinis refert. Latinus rex, ea spe destitutus convocato concilio, legatos ad Æneam de pacis conditionibus mittendos, censet. Addit Drances huic regis sententiæ multa in Turnum belli auctorem convicia: quæ Turnus amare, sed animose refellit: paratum se professus singulari cum Ænea certamine commune periculum redimere. Iis ita rixantibus nuntiatur, Trojani exercitus expeditos equites planis itineribus Laurento imminere, Æneam cum reliquis copiis per loca montibus impedita eodem contendere. Turnus, cognito Æneæ consilio, suas etiam copias bifariam dividit: equites sub Camilla & Messapo Trojanis equitibus opponit; ipse cum cæteris montium angustias occupat, ut Æneam opprimat insidiis. Diana mortem Camillæ prævidens, cum eam impedire non possit, saltem ultioni providet; dimissa e cælo Nympha Opi, quæ percussorem illius interimat. Commisso equestri prælio, Camilla ab Arunte occiditur, Aruns ab Opi. Camillæ nece consternati Rutuli fugam arripiunt. Cujus calamitatis nuntio ad Turnum perlato, iis relictis, quas insederat, angustiis, auxilio suorum accurrit. Eodem subsequitur Æneas: imminente jam nocte, castra utrique ante urbem collocant.

Oceanum interea surgens Aurora reliquit.
Æneas (quamquam & sociis dare tempus humandis
Præcipitant curæ, turbataque funere mens est)
Vota Deum primo victor solvebat Eoo.
Ingentem quercum decisis undique ramis
Constituit tumulo, fulgentiaque induit arma,
Mezenti ducis exuvias, tibi, magne, trophæum,

INTERPRETATIO.

Interim Aurora oriens deseruit mare. Æneas victor primo mane reddebat vota Diis: quamvis & urgeat sollicitudo dandi tempus sociis tumulandis, & animus turbatus sit morte Pallantis. *Defigit in colle quercum excelsam, ramis circum amputatis; & imponit* ei *arma splendida, spolia ducis Mezentii*, quod erat *trophæum sibi* sacrum, *o ma-*

NOTÆ.

1. *Oceanum, &c.*) Noctem, qua prælium sequuta est, non describit; quo nomine perperam carpitur a Donato in Eunuchum Terentii: nam, ut ait Servius, *quæ naturalia sunt, omnibus per se patent*. De *Aurora*, pro die, Æn. 6. 635. Georg. 1. 249.

4. *Primo Eoo.*) *Lucifero*, stella Veneris; quæ mane ante ortum Solis apparet, diciturque tum *Eous*, ab ἠὼς *Aurora*; sero solem cadentem subsequitur, tumque vocatur *Vesper*, Ecl. 6. 86. Porro Æneas vota exequitur antequam funus curet; quia polluti credebantur, & Deorum sacris inepti, qui funera attigerant, Æn. 6. 227. in notis.

7. *Trophæum.*) Græcis τρόπαιον a τροπή, *fuga*: hoc

Bellipotens: aptat rorantes sanguine cristas,
Telaque trunca viri, & bis sex thoraca petitum
Perfossumque locis: clypeumque ex ære sinistræ
Subligat, atque ensem collo suspendit eburnum.
Tum socios (namque omnis eum stipata tegebat
Turba ducum) sic incipiens hortatur ovantes:
Maxima res effecta, viri: timor omnis abesto.
Quod superest, hæc sunt spolia, & de rege superbo
Primitiæ: manibusque meis Mezentius hic est.
Nunc iter ad regem nobis murosque Latinos.
Arma parate, animis & spe præsumite bellum:
Ne qua mora ignaros (ubi primum vellere signa
Annuerint superi, pubemque educere castris)
Impediat, segnesque metu sententia tardet.
Interea socios inhumataque corpora terræ
Mandemus: qui solus honos Acheronte sub imo est:
Ite, ait, egregias animas, quæ sanguine nobis

INTERPRETATIO.

gne Deus belli: accommodat quercui *cristas stillantes sanguine, & spicula hominis fracta, & loricam appetitam & apertam duodecim locis: & annectit lævæ* parti *clypeum ex ære, & suspendit collo gladium* manubrio *eburneo. Deinde sic exorsus hortatur socios exsultantes: nam omnis turba ducum circumstabat eum densa: O socii, res maxima perfecta* est: *omnis metus absit. Quantum ad reliqua: hæc sunt spolia & primitiæ de feroci rege* Turno: *& hic jacet Mezentius mea manu. Nunc nobis eundum* est *ad regem & urbem Latinam. Parate arma, &* cum *animo ac spe desiderate pugnam: ne ulla mora detineat* vos *imparatos, &* dubia *sententia retardet pigros* præ *timore: cum primum Dii permiserint* nobis *eruere signa* e terra, *& emittere juventutem e castris. Interim tradamus terræ socios & cadavera insepulta: qui honos unicus superest iis* qui sunt *sub profundo Acheronte. Ite, inquit, donate ultimis honoribus animas* illas *insignes, quæ*

NOTÆ.

hoc autem a τρέπω, *verto;* vertuntur quippe qui fugiunt. Unde doctissimi Grammatici *tropæum* Latine scribendum existimant, non *trophæum*. Tamen aspirationem retineri posse arbitror; cum eam in alias quoque Græcanicas voces Latini induxerint. Sic dixerunt *Riphæos montes*, ῥιπαῖα ὄρη, *Bosphorum*, Βόσπορον. Trophæa vero editissimis in locis constitui usu venit; sic Pompejus devictis Hispanis posuit in Pyrenæis jugis. Fiebant vel ex immani trunco arboris, quem armis circumvestiebant, ut corporis loco esset; vel ex acervo & cumulo spoliorum, &c. De *Marte*, bellorum Deo, Ecl. 9. 12.

9. *Tela trunca.*) Quæ in Æneam a Mezentio projecta, & clypeo recepta atque infixa magno numero fuerant, Æn. 10. 887.

10. *Perfossumque.*) Duo tantum vulnera Mezentius ab Ænea acceperat; alterum in inguine, Æn. 10. 785. alterum in jugulo, ibid. 907. unde igitur duodecim illa thoracis foramina? suspicatur Servius eum ab Etruscis infensis post mortem fuisse multis ictibus appetitum; ut fuit Hector, ut Tydeus. Oraverat tamen moriens Mezentius Æneam, ne suorum odiis eum objiceret. Numerum autem *duodenum* pro quolibet incerto numero, a poeta positum puto.

11. *Eburnum.*) Quia vel vagina, vel manubrium erat ex ebore.

13. *Ovantes.*) Exsultantes ob victoriam, Æ. 3. 189.

16. *Primitiæ.*) Primi fructus belli in Turnum suscepti, quos pius Æneas Marti dedicat; ut solebant primitiæ frugum, aut primi gregum fœtos Diis sacrari. *De rege superbo*, Turnum explico, non Mezentium: non enim hæ erant Mezentii primitiæ, sed spolia omnia. *Hic est.* Servius *hic* pronomen putat, & explicat *talis;* quasi diceret: hic tantus tamque formidandus hostis, nunc talis ac tantillus est; umbra tantum & inane simulacrum. Ego *hic* adverbium malo.

19. *Vellere signa.*) More Romanorum, qui in castris humi defigebant signa; quæ si deinde ad pugnam ituri facile evellerent, bono ducebant omini; si difficile, malo.

23. *Honos Acheronte sub imo.*) Qui enim carebant honore sepulcri, despecti apud inferos, & vagi centum annos errabant, Æn. 6. 325. *Acheron*, inferorum fluvius, hic pro inferis accipitur, Æ. 6. 325.

Hanc patriam peperere suo, decorate supremis
Muneribus: mœstamque Evandri primus ad urbem
Mittatur Pallas, quem non virtutis egentem
Abstulit atra dies, & funere mersit acerbo.
Sic ait illacrymans, recipitque ad limina gressum,
Corpus ubi exanimi positum Pallantis Acœtes,
Servabat senior: qui Parrhasio Evandro
Armiger ante fuit; sed non felicibus æque
Tum comes auspiciis caro datus ibat alumno.
Circum omnes famulumque manus, Trojanaque turba,
Et mœstæ Iliades crinem de more solutæ.
Ut vero Æneas foribus sese intulit altis:
Ingentem gemitum tunsis ad sidera tollunt
Pectoribus, mœstoque immugit regia luctu.
Ipse caput nivei fultum Pallantis & ora
Ut vidit, lævique patens in pectore vulnus
Cuspidis Ausoniæ, lacrymis ita fatur obortis:
Tene, inquit, miserande puer, cum læta veniret,
Invidit fortuna mihi? ne regna videres
Nostra, neque ad sedes victor veherere paternas?
Non hæc Evandro de te promissa parenti
Discedens dederam: cum me complexus euntem
Mitteret in magnum imperium; metuensque moneret

INTERPRETATIO.

emerunt nobis hanc regionem suo sanguine: & Pallas primus reducatur in urbem tristem Evandri: Pallas, *quem non inopem virtutis funesta dies eripuit & exstinxit nece aspera. Sic dixit plorans, & refert pedem ad portam, ubi senex Acœtes custodiebat depositum cadaver Pallantis mortui, Acœtes qui prius fuit armiger Evandro Arcadi; sed jam non venerat tam faustis ominibus comes addictus dilecto alumno. Circumstant omnes, & turba famulorum, & multitudo Trojanorum, & Trojanæ tristes passis capillis juxta ritum. Postquam vero Æneas ingressus est portis sublimibus: emittunt ad astra magnum gemitum pectoribus perculsis, & insonuit aula tristi fletu. Ipse Æneas, postquam aspexit caput candidi Pallantis sustentatum,* & ejus *faciem, & plagam mucronis Itali apertam in molli pectore, lacrymis erumpentibus sic loquitur: O deplorande juvenis, an fortuna, cum prospera accederet* ad me, *eripuit te mihi? ut non videres imperium nostrum, neque victor reducereris ad urbem paternam? non hæc dederam de te promissa patri* tuo *Evandro:* cum ab eo *abii, cum amplexus me abeuntem, dimitteret* me *in magnum imperium* Etruscorum, *& timens admoneret* me Lati-

NOTÆ.

26. *Evandri ad urbem.*) *Pallanteum*, Æn. 8. 51.

29. *Ad limina.*) Ad januam quippe domus producebantur defunctorum cadavera, Æn. 9. 486. Cæteras vero funerum cæremonias descripsimus Æn. 6. 215. & sequentibus. Videtur Æneas confecto prælio fugatisque hostibus, in urbem ingressus suam, in ea noctem duxisse. Eo etiam illata ante noctem fuerant principum virorum cadavera, præcipue Pallantis: quod insigni aliqua in domo depositum invisit summo mane Æneas: indeque deductam funeris pompam extra urbem prosequitur.

31. *Parrhasio Evandro.*) Arcadi, Æn. 8. 344.

35. *Iliades, &c.*) De more solvendæ comæ in luctu, Æn. 1. 484.

39. *Fultum.*) Sustentatum suppositis vestibus, tapetibus, &c. De *Ausonibus*, Italis, Æn. 7. 54.

47. *Mitteret in imperium*) Ad Tuscos, quibus regem petentibus Evander Æneam miserat, Æ. 8. 475. 551.

Acres esse viros, cum dura prælia gente.
Et nunc ille quidem spe multum captus inani,
Fors & vota facit, cumulatque altaria donis:
Nos juvenem exanimum, & nil jam cœlestibus ullis
Debentem, vano mœsti comitamur honore.
Infelix! nati funus crudele videbis.
Hi nostri reditus, exspectatique triumphi:
Hæc mea magna fides! at, non, Evandre, pudendis
Vulneribus pulsum aspicies: nec sospite dirum
Optabis nato funus pater. Hei mihi, quantum
Præsidium, Ausonia, & quantum tu perdis, Iule!
Hæc ubi deflevit, tolli miserabile corpus
Imperat: & toto lectos ex agmine mittit
Mille viros, qui supremum comitentur honorem,
Intersintque patris lacrymis: solatia luctus
Exigua ingentis, misero sed debita patri.
Haud segnes alii crates & molle feretrum
Arbuteis texunt virgis & vimine querno:
Exstructosque toros obtentu frondis inumbrant.
Hic juvenem agresti sublimem in stramine ponunt:
Qualem virgineo demessum pollice florem
Seu mollis violæ, seu languentis hyacinthi;

INTERPRETATIO.

nos *homines esse asperos, bellum esse* mihi *cum forti natione. Et nunc quidem ille, delusus spe admodum vana, forsan etiam concipit vota* pro te, *& onerat aras muneribus:* dum *nos tristes prosequimur inutili honore juvenem mortuum, & jam nullatenus subjectum* Diis *ullis superis. O miser, spectabis mœstum funus filii. Hi* sunt *nostri reditus, & triumphi sperati! hæc magna mea confidentia! tamen, o Evander, non videbis* eum *cæsum plagis indecoris: nec, filio* turpiter *salvo, optabis tibi mortem acerbam. Hei mihi! quantum amittis sustamen, o Italia! & quantum tu, Iule!*

Postquam hæc flens dixit, jubet cadaver deplorabile auferri: & mittit mille viros electos ex universo exercitu, qui prosequantur pompam ultimam, & adsint luctui patris; quæ sunt *solamina parva magni doloris, tamen debita infausto patri. Alii non tardi componunt crates & flexile feretrum, e ramis arbuteis & virgultis querceis: & tegunt lectum* illic *collocatum umbraculo foliorum. Illic constituunt juvenem excelsum in strato rustico: qualem* constituerent *florem, sive teneræ violæ, sive languentis hyacinthi, decerptum pollice puellæ; cui non-*

NOTÆ.

51. *Nil jam cœlestibus, &c.*) Vivi subditi sunt superis Diis, mortui inferis.

55. *Fides.*) Qua confidebam victorem Pallanta rediturum.

56. *Pudendis vulneribus.*) A tergo illatis, quæ fugacem notent, tibique mortem optabilem reddant, ne dedecus nati aspicias. *Ausonia*, Italia, Æn. 7. 54.

64. *Crates & molle feretrum, &c.*) De illo feretro, in modum cratis, Æn. 6. 218. in notis.

65. *Arbuteis, &c.*) *Arbutus*, arbor in deliciis veterum, *sorbezzolo*, Ecl. 3. 82. apta fuit cratibus, quare Georg. 1. 166. *Arbuteæ crates. Quernum vimen:* Virgultum, sive ramusculus, e quercu.

67. *Stramine.*) Vulgo *stramen* accipitur pro culmis & paleis & frondibus, quæ pecori substernuntur. De *violæ*, Ecl. 2. 47. De *hyacintho, giacinto*, Ecl. 3. 63.

69. *Languentis hyacinthi.*) Sæpe Virgilius finalem syllabam natura sua brevem producit, sequente litera H, ut hic. Ut Æn. 10. 126. *Et Clarus & Hæmon.* Ibid. 720. *Linquens profugus hymenæos.* Ut Æn. 7. 398. *Turnique canit Hymenæos.* Ut Æn. 9. 618. *Dum trepidant, it hasta Tago.*

Cui neque fulgor adhuc, necdum sua forma recessit:
Non jam mater alit tellus, viresque ministrat.
Tum geminas vestes, auroque ostroque rigentes,
Extulit Æneas: quas illi læta laborum
Ipsa suis quondam manibus Sidonia Dido
Fecerat, & tenui telas discreverat auro.
Harum unam juveni, supremum mœstus honorem
Induit; arsurasque comas obnubit amictu.
Multaque præterea Laurentis præmia pugnæ
Aggerat, & longo prædam jubet ordine duci.
Addit equos & tela, quibus spoliaverat hostem.
Vinxerat & post terga manus, quos mitteret umbris
Inferias, cæso sparsuros sanguine flammam:
Indutosque jubet truncos hostilibus armis
Ipsos ferre duces, inimicaque nomina figi.
Ducitur infelix ævo confectus Acœtes,
Pectora nunc fœdans pugnis, nunc unguibus ora:
Sternitur & toto projectus corpore terræ.
Ducunt & Rutulo perfusos sanguine currus.
Post bellator equus positis insignibus Æthon
It lacrymans, guttisque humectat grandibus ora.
Hastam alii galeamque ferunt, nam cætera Turnus
Victor habet. Tum mœsta phalanx Teucrique sequuntur,

INTERPRETATIO.

dum splendor, nondum sua pulchritudo periit, nec tamen *terra parens jam nutrit, & sufficit* ei *vires. Tum Æneas exportat vestes duas, asperas auro & purpura, quas ipsa Dido Sidonia ei olim elaboraverat gaudens* illo *labore, & distinxerat textum auro subtili. Induit tristis unam illarum juveni,* quasi *ultimum ornamentum; & tegit capillos comburendos* altera, quasi *velo. Præterea accumulat plurima dona prælii Laurentini, & imperat spolia portari longa serie. Addit equos & tela, quæ eripuerat hosti. Alligaverat quoque manibus post dorsum* eos, *quos* pater *demissurus esset* ut *inferias umbris filii, irrigaturos rogum fuso sanguine: & imperat ipsos duces portare arbores vestitas armis hostium, & nomina hostium inscribi* arboribus. *Miser Acœtes obrutus annis ducitur, nunc turpans pectus pugnis, nunc vultum unguibus: & sternitur humi profusus toto corpore. Trahunt quoque currus rigatos cruore Rutulorum. Deinde Æthon, equus bellicus, depositis ornamentis, incedit plorans, & rigat caput longis guttis. Alii portant hastam & cassidem* Pallantis, *nam victor Turnus possidet reliqua ar-*

NOTÆ.

72. *Ostro.*) Purpura, ex ostreo expressa, Georg. 2. 506.

74. *Sidonia Dido.*) Ex Phœnicia, Æn. 1. 450.

78. *Laurentis pugnæ.*) Laurentino in litore commissæ, Æn. 7. 67.

81. *Umbris inferias.*) Octo juvenes, in pugna captos; ut ad rogum immolarentur, *inferrenturque* quasi dona tumulo, Æn. 10. 519.

83. *Truncos.*) Minora trophæa, quæ manibus præferrentur, supra v. 7.

88. *Currus.*) Pugnabant enim sæpe viri principes in curribus; ut *Niphæus*, Æ. 10. 570. & paullo post, *Lucagus*,

89. *Positis insignibus Æthon.*) Equi Pallantis nomen, quod uni ex Solis equis ab Ovidio tribuitur, ab *αἴθω*, *uro*, vel *ardeo*. *Insignia* equi sunt *phaleræ*, Æn. 5. 310. *monilia* & *stragula picta*, Æn. 7. 277. 278. *Flet*, more equis satis vulgari; ut in humanum doloris affectum transire sæpe videantur.

91. *Cætera.*) Ergo clypeum, ensem, sed præcipue balteum abstulit Turnus, Æn. 10. 496.

92. *Phalanx.*) Proprie agmen pedestre Macedonum, Æn. 2. 254. Hic pro quodlibet agmine. *Teucri*, Æn. 1. 239. *Tyrrheni*, Æn. 8. 479. *Arcades*, Æn. 8. 51.

Tyrrhenique duces, & versis Arcades armis.
Postquam omnis longe comitum processerat ordo,
Substitit Æneas, gemituque hæc addidit alto:
Nos alias hinc ad lacrymas eadem horrida belli
Fata vocant. Salve æternum mihi, maxime Palla,
Æternumque vale. Nec plura effatus, ad altos
Tendebat muros, gressumque in castra ferebat.
Jamque oratores aderant ex urbe Latina,
Velati ramis oleæ, veniamque rogantes:
Corpora, per campos ferro quæ fusa jacebant,
Redderet, ac tumulo sineret succedere terræ:
Nullum cum victis certamen & æthere cassis:
Parceret hospitibus quondam socerisque vocatis.
Quos bonus Æneas, haud aspernanda precantes,
Prosequitur venia, & verbis hæc insuper addit:
Quænam vos tanto fortuna indigna, Latini,
Implicuit bello, qui nos fugiatis amicos?
Pacemne exanimis & Martis sorte peremptis
Oratis? equidem & vivis concedere vellem.
Nec veni, nisi fata locum sedemque dedissent:
Nec bellum cum gente gero. Rex nostra reliquit
Hospitia, & Turni potius se credidit armis.
Æquius huic Turnum fuerat se opponere morti.

INTERPRETATIO.

ma. *Postea tristis turma sequitur, & Trojani, & ductores Etrusci, & Arcades conversis hastis. Postquam tota series prosequentium* funus *longe transiit, Æneas constitit, & adjecit hæc alte gemens: Eadem aspera sors belli nos appellat hinc ad alios fletus. Salve* in *perpetuum mihi, o Palla maxime, & vale* in *perpetuum. Nec loquutus plura, ibat ad muros excelsos, & referebat pedem in urbem. Et jam oratores venerant ex urbe Latini* regis, *tecti ramis olivæ, & petentes* hanc *facultatem*: ut *redderet cadavera, quæ jacebant ferro strata per agros: & permitteret* ea *subire sepulcrum terræ: nullum esse bellum cum victis & privatis luce* cœlesti: *ignosceret* iis, quos *olim appellaverat hospites & soceros. Illos orantes* ea quæ *non* erant *neganda, Æneas clemens donat* illa *facultate, & præterea voce adjicit ista: O Latini, quæ sors immerita vos immiscuit tanto bello, ut recusetis nos amicos? an petitis pacem mortuis & interfectis casu prælii? sane cuperem dare illam etiam viventibus. Nec venissem* huc, *nisi fata assignassent* mihi *hanc regionem &* hanc *sedem: nec facio bellum cum gente* Latina. *Rex vester abrupit* jura *nostri hospitii, & potius se commisit armis Turni. Justius fuisset*

NOTÆ.

96. *Alias ad lacrymas.*) Ad peragenda cæterorum sociorum funera.

97. *Salve. Vale.*) *Novissima verba*: quibus a funere discedebant, Æn. 6. 227. in notis.

99. *Gressumque in castra ferebat.*) Ad urbem suam, opere subitario castrorum in more exstructam, Æn. 7. 157. Igitur funus extra urbem comitatus, nunc dimisso funere ad urbem redit.

100. *Urbe Latina.*) Laurento, Latini regia, Æn. 7. 63.

101. *Velati ramis olea.*) *Velati*, non capite, sed manibus: quibus ramos pacificæ arboris oleæ, tantis laneis implicatos, supplices præferebant, Æn. 7. 237.

104. *Æthere cassis.*) *Cassus*, privatus: non a *quassus*, ut nugatur Servius; sed omnino a verbo *careo*.

105. *Socerisque vocatis.*) Cum Latinus Æneam in socium, hospitem & generum accepit, Æn. 7. 265.

114. *Turni se credidit armis.*) Non sponte tamen, sed cogente Amata uxore, Æn. 7. 616.

Si bellum finire manu, si pellere Teucros
Apparat; his decuit mecum concurrere telis:
Vixet, cui vitam Deus aut sua dextra dedisset.
Nunc ite, & miseris supponite civibus ignem.
Dixerat Æneas: olli obstupuere silentes,
Conversique oculos inter se atque ora tenebant.
Tum senior semperque odiis & crimine Drances
Infensus juveni Turno, sic ore vicissim
Orsa refert: O fama ingens, ingentior armis,
Vir Trojane, quibus cœlo te laudibus æquem?
Justitiæne prius mirer, belline laborum?
Nos vero hæc patriam grati referemus ad urbem:
Et te, si qua viam dederit fortuna, Latino
Jungemus regi: quærat sibi fœdera Turnus.
Quin & fatales murorum attollere moles,
Saxaque subvectare humeris Trojana juvabit.
Dixerat hæc: unoque omnes eadem ore fremebant.
Bis senos pepigere dies: & pace sequestra
Per silvas Teucri, mixtique impune Latini
Erravere jugis. Ferro sonat alta bipenni
Fraxinus: evertunt actas ad sidera pinus:
Robora nec cuneis, & olentem scindere cedrum,
Nec plaustris cessant vectare gementibus ornos.

INTERPRETATIO.

Turnum exponere se huic morti. Si statuit terminare bellum manu, & ejicere Trojanos, decuit eum *pugnare mecum his armis: vixisset* is nostrum, *cui Deus aut virtus sua servasset vitam. Abite jam, & subjicite flammas miseris civibus* mortuis. *Æneas locutus erat: illi taciti obstupuerunt, ac tenebant oculos & vultus inter se obversos. Tum senex Drances, semper infestus odiis & criminatione juveni Turno, sic deinde voce reponit verba: O vir Trojane, fama magne, major factis: quibus laudibus extollam te* ad *cœlum? an prius admirabor te* ob *justitiam; an* ob *opera bellica? nos autem memores* beneficii *reportabimus ista* quæ dicis *in urbem patriam: & sociabimus te regi Latino, si aliqua fortuna modum offerat: Turnus quærat sibi* alia *fœdera. Immo delectabit etiam* nos *erigere moles fatales murorum tuorum, & portare humeris saxa Trojanæ* urbis. *Dixerat hæc, & omnes communi voce mussitabant talia. Statuerunt* inducias ad *duodecim dies: & pace intermedia, Trojani & Latini confusi absque periculo vagati sunt per montes & silvas. Fraxinus alta sonat securi utrimque acuta: evertunt pinus erectas ad astra: nec intermittunt secare cuneis quercus & cedros odora-*

NOTÆ.

118. *Vixet.*) Syncope, pro *vixisset*. Sic Æn. 4. 682. *Extinxi*, pro *extinxissi*, *&c.*

122. *Crimine.*) Criminationibus, quibus Turnum semper onerabat, ex odio. Sic Æn. 2. 98. *Hinc semper Ulysses Criminibus terrere novis.*

126. *Justitiæne prius mirer.*) More Græcorum: apud quos verba *admirandi*, & similia nonnulla genitivo junguntur. Sic infra v. 280. *Memini lætorve malorum.* Apud Horat. Od. l. 2. 9. 17. *Desine mollium tandem querelarum*, *&c.*

133. *Pace sequestra.*) *Conciliatrice.* Nam *sequester* est arbiter inter utramque partem medius, cujus judicium utraque pars *sequitur*. Vel juxta Servium & Donatum *pax sequestra*, sunt *induciæ*, quæ *sequestræ* sunt, id est mediæ, inter bellum præteritum & bellum futurum.

135. *Ferro bipenni.*) *Bipennis*, vel *ferrum bipenne* securis est, utrimque acuta; a *bina pinna*; est autem *pinna* fastigium quoddam; unde summitas templorum vocatur *pinnaculum*.

137. *Robora.*) *Robur*, vel species est durissima quercus, vel durum quodlibet lignum, Georg. 1. 162. *Olens*, Ecl. 2. 11.

138. *Ornos.*) *Fraxinos* silvestres.

Et jam fama volans, tanti prænuntia luctus,
Evandrum Evandrique domos & mœnia complet;
Quæ modo victorem Latio Pallanta ferebat.
Arcades ad portas ruere, & de more vetusto
Funereas rapuere faces: lucet via longo
Ordine flammarum, & late discriminat agros.
Contra turba Phrygum veniens plangentia jungit
Agmina. Quæ postquam matres succedere tectis
Viderunt, mœstam incendunt clamoribus urbem.
Et non Evandrum potis est vis ulla tenere,
Sed venit in medios: feretro Pallanta reposto
Procumbit super, atque hæret lacrymansque gemensque:
Et via vix tandem voci laxata dolore est:
Non hæc, o Palla, dederas promissa parenti;
Cautius ut sævo velles te credere Marti.
Haud ignarus eram, quantum nova gloria in armis,
Et prædulce decus primo certamine posset.
Primitiæ juvenis miseræ, bellique propinqui
Dura rudimenta, & nulli exaudita Deorum
Vota, precesque meæ! tuque, o sanctissima conjux,
Felix morte tua, neque in hunc servata dolorem!
Contra ego vivendo vici mea fata, superstes
Restarem ut genitor. Troum socia arma secutum
Obruerent Rutuli telis: animam ipse dedissem;

INTERPRETATIO.

sas, nec vehere ornos plaustris stridentibus. Et jam fama, prænuntia tanti doloris, dispersa implet Evandrum, & Evandri ædem atque urbem; quæ fama *prius narrabat per Latium Pallanta victorem* esse. *Arcades* incipiunt *concurrere ad portas* urbis, *& juxta ritum veterem corripuerunt funebres tædas: iter splendet longa serie flammarum, & late dividit campos. Multitudo Trojanorum adversum veniens conjungit* iis *agmina* sua *dolentia. Quæ quando matres vident ingredi domos, commovent clamoribus urbem omnem. At nulla violentia potest cohibere Evandrum, sed currit in medios: feretro deposito, concidit super Pallanta, atque inhæret flens & gemens, ac demum difficile via aperta est voci* per *dolorem: O Palla, non dederas hæc promissa patri tuo:* sed fore *ut velles te committere duro Marti circumspectius. Non eram nescius, quantum valeret nova* cupiditas *gloriæ in bello, & jucundus* ille *honor in prima pugna. O primi conatus juvenis infelices, & acerba experimenta belli vicini, & vota precesque meæ a nullo Deorum auditæ! & tu, o sanctissima uxor, felix* per *mortem tuam, nec superstes ad hunc luctum! contra ego vivendo excessi mea fata, ut pater restarem superstes* filio. Si *Rutuli obruissent me telis* eo quod *junxi societatem belli* cum *Troja-*

NOTÆ.

147. *Incendunt.*) Metaphora, pro, *concitant*; Æn. 4. 360.

148. *Potis est.*) Æn. 3. 671. *Feretrum*, Æn. 6. 218.

156. *Primitiæ.*) Supra v. 16. *Belli propinqui*, vel inter finitimos & propinquos populos; ita ut ab eo abstinere non potuerim; vel, imminentis, cujus mors Pallantis præludium est.

160. *Vici mea fata.*) Superavi naturalem ordinem longiore vita. Fatum enim esse videtur, ut pater ante filium moriatur.

161. *Troum socia, &c.*) Si peccavi, inita cum Trojanis armorum societate, solus plecti a Rutulis debui, solus animam effundere.

162. *Obruerent.*) Supple *utinam*, aut *si*: ut Æn. 6. 31. *Partem opere in tanto, sineret dolor, Icare haberes.*

Atque hæc pompa domum me, non Pallanta, referret.
Nec vos arguerim, Teucri, nec fœdera, nec quas
Junximus hospitio dextras: sors ista senectæ
Debita erat nostræ. Quod si immatura manebat
Mors natum; cæsis Volscorum millibus ante,
Ducentem in Latium Teucros, cecidisse juvabit.
Quin ego non alio digner te funere, Palla;
Quam pius Æneas, & quam magni Phryges, & quam
Tyrrhenique duces, Tyrrhenum exercitus omnis.
Magna trophæa ferunt, quos dat tua dextera leto.
Tu quoque nunc stares immanis truncus in armis:
Esset par ætas, & idem si robur ab annis,
Turne. Sed infelix Teucros quid demoror armis?
Vadite, & hæc memores regi mandata referte:
Quod vitam moror invisam Pallante perempto;
Dextera causa tua est, Turnum gnatoque patrique
Quam debere vides meritis: vacat hic tibi solus
Fortunæque locus. Non vitæ gaudia quæro,
Nec fas: sed gnato manes perferre sub imos.
Aurora interea miseris mortalibus almam
Extulerat lucem, referens opera atque labores.
Jam pater Æneas, jam curvo in litore Tarchon
Constituere pyras: huc corpora quisque suorum
More tulere patrum: subjectisque ignibus atris

INTERPRETATIO.

nis, ipse libens *amisissem vitam;* & *hæc pompa reveheret domum me, non Pallanta. Nec incusabo vos, o Trojani, nec fœdus, nec quas manus sociavimus* per *hospitium: calamitas ista debita erat meæ senectuti. Tamen si mors immatura destinata erat filio, oportebat* eum *mori inducentem Trojanos in Latium, occisis prius* multis *millibus Volscorum. Ego vero, o Palla, non honorabo te alia pompa, quam pius Æneas, & quam illustres Trojani, & quam ductores Tusci, & omnis exercitus Tuscorum.* Illi *portant magna trophæa* ex iis, *quos tua manus demisit morti. Tu etiam, o Turne, stares jam grandis truncus* vestitus *armis: si par fuisset ætas, & vis æqualis ab ætate. Sed miser, cur cohibeo Teucros a pugna? abite, & memores reportate regi* vestro *hæc* mea *dicta:* O Ænea, *si sustineo adhuc vitam odiosam, occiso Pallante; dextera tua causa est,* cur id faciam: dextera, *quæ ut intelligis, debet Turnum & filio* Pallanti, *&* mihi *patri,* qui ambo id *meritè* sumus: *unicus hic modus* solandi me *restat tibi & fortunæ. Non cupio gaudia vitæ, nec licitum* est: *sed* cupio *ferre hæc* gaudia *filio ad profundos inferos. Interim Aurora reddiderat miseris hominibus beneficum lumen, reducens opera & labores. Jam pater Æneas, jam Tarchon erexerunt rogos in sinuoso litore: unusquisque juxta morem majorum tulit illuc cadavera suorum, & sup-*

NOTÆ.

167. *Volscorum.*) Gens fuit Latinis & Rutulis contermina ab oriente, Æn. 7. 803. *Latium*, Æn. 7. 54. *Phryges*, Trojani, Æn. 1. 585. *Tyrrheni duces*, Æn. 10. 164. *Trophæa*, supra v. 7.

174. *Esset par ætas.*) Aut mihi, aut nato: sed ego senior sum, natus junior fuit, quam ut te vinceret.

182. *Aurora.*) Dies altera post pugnam. De *Aurora*, G. 1. 249. Æn. 6. 535.

185. *Pyras.*) Rogos, busta, ligneas strues comburendis cadaveribus, Æn. 4. 494. De ritibus pompæ funebris, Æn. 6. 215. & seqq.

Conditur in tenebras altum caligine cœlum.
Ter circum accensos cincti fulgentibus armis
Decurrere rogos: ter mœstum funeris ignem
Lustravere in equis, ululatusque ore dedere.
Spargitur & tellus lacrymis, sparguntur & arma:
It cœlo clamorque virum, clangorque tubarum.
Hinc alii spolia occisis direpta Latinis
Conjiciunt igni, galeas, ensesque decoros,
Frænaque, ferventesque rotas: pars, munera nota,
Ipsorum clypeos, & non felicia tela.
Multa boum circa mactantur corpora morti:
Setigerosque sues, raptasque ex omnibus agris
In flammam jugulant pecudes: tum litore toto
Ardentes spectant socios, semustaque servant
Busta: neque avelli possunt, nox humida donec
Invertit cœlum stellis fulgentibus aptum.
Nec minus & miseri diversa in parte Latini
Innumeras struxere pyras: & corpora partim
Multa virum terræ infodiunt; avectaque partim
Finitimos tollunt in agros, urbique remittunt.
Cætera, confusæque ingentem cædis acervum,
Nec numero nec honore cremant. Tunc undique vasti
Certatim crebris collucent ignibus agri.
Tertia lux gelidam cœlo dimoverat umbram:
Mœrentes altum cinerem & confusa ruebant

INTERPRETATIO.

positis nigris flammis, sublime cœlum tegitur fumo in similitudinem *noctis. Ter induti rutilis armis* pedites *ambulaverunt circa rogos: ter in equis circuiverunt tristem flammam funeris, & emiserunt ore ululatus. Tellus etiam rigatur fletu, arma etiam rigantur. Et clamor hominum & sonitus buccinarum tollitur* ad *cœlum. Deinde alii mittunt* in *ignem spolia ablata Latinis interfectis, & cassides, & pulchros gladios, & fræna, & celeres rotas: pars, dona nota* mortuis, *scuta ipsorum, & jacula non fausta. Plurima corpora boum circum immolantur morti: jugulant in ignem, & setosos porcos, & pecudes direptas ex omnibus campis; deinde* per *totum litus aspiciunt socios qui cremantur: observant semiustos rogos: neque possunt* inde *abstrahi, quousque nox frigida mutavit cœlum distinctum astris micantibus. Nec aliter infelices Latini erexerunt quoque rogos innumeros in alia parte, & partim condunt humi plurima hominum cadavera; partim quoque auferunt asportata in vicinos campos, & remittunt* in *urbem. Comburunt reliqua, & immanem cumulum promiscuæ stragis, nec numerando, nec honorando. Tunc undequaque spatiosi campi resplendent certatim frequentibus ignibus. Tertia dies expulerat e cœlo frigidam noctem: dolentes*

NOTÆ.

189. *Decurrere .... lustravere in equis.*) Primum refertur ad pedites: secundum ad equites, ut sic totus exercitus officio funebri erga socios fungeretur. De *lustratione*, pro *circuitione*, Æn. 1. 612.

195. *Ferventesque rotas.*) *Rotas* curruum hostilium, unde solebant principes viri pugnare. *Ferventes*, quæ solebant cursu incalescere: Horat. Od. lib. 1. 1. *Metaque fervidis evitata rotis.*

202. *Cælum stellis aptum.*) Commutatio pro *cui apta & connexa sunt stella*, Æn. 4. 482.

206. *Urbique remittunt.*) Non uni omnia corpora: sed unumquodque suæ. De vario more *sepeliendi & comburendi cadaveris*, Æn. 5. 48.

211. *Ruebant Ossa focis.*) Quomodo ossa homi-

Ossa focis, tepidoque onerabant aggere terræ.
Jam vero in tectis prædivitis urbe Latini
Præcipuus fragor, & longe pars maxima luctus.
Hic matres, miseræque nurus, hic cara sororum
Pectora mœrentum, puerique parentibus orbi
Dirum execrantur bellum, Turnique hymenæos:
Ipsum armis, ipsumque jubent decernere ferro;
Qui regnum Italiæ & primos sibi poscat honores.
Ingravat hæc sævus Drances: solumque vocari
Testatur, solum posci in certamina Turnum.
Multa simul contra variis sententia dictis
Pro Turno, & magnum reginæ nomen obumbrat:
Multa virum meritis sustentat fama trophæis.
Hos inter motus, medio flagrante tumultu,
Ecce super mœsti magna Diomedis ab urbe
Legati responsa ferunt: nihil omnibus actum
Tantorum impensis operum: nil dona, nec aurum,
Nec magnas valuisse preces: alia arma Latinis
Quærenda, aut pacem Trojano ab rege petendum.
Deficit ingenti luctu rex ipse Latinus.
Fatalem Æneam manifesto numine ferri
Admonet ira Deum, tumulique ante ora recentes.
Ergo concilium magnum, primosque suorum
Imperio accitos, alta intra limina cogit.
Olli convenere, fluuntque ad regia plenis

INTERPRETATIO.

evertebant altum cinerem & ossa permista in rogis, & tegebant ea tepido acervo terræ. Jam vero præcipuus tumultus & pars doloris longe maxima erat per domos in *urbe Latini opulenti. Illic matres, & nurus infaustæ: illic dilecta pectora sororum dolentium, & pueri orbati patribus, detestantur funestum bellum, & nuptias Turni: volunt* ut *ipse armis, ipse gladio dirimat* rem; *siquidem petit sibi imperium Italiæ & præcipuam potestatem. Drances acerbus asperat hæc: & testatur Turnum unum vocari, unum peti ad pugnam. Contra multiplex est simul sententia variis verbis pro Turno; & magna auctoritas reginæ protegit* eum: *multa fama tuetur virum partis trophæis. Inter has dissensiones, medio tumultu ardente, ecce præterea tristes legati referunt responsa e magna urbe Diomedis:* ajunt, *nihil perfectum* esse *omnibus impensis tantorum laborum: nihil dona effecisse, nec aurum, nec magnas preces: alia auxilia quærenda* esse *Latinis, aut pacem petendam a rege Trojano. Ipse rex Latinus concidit* ex *magnitudine doloris. Furor Deorum, & sepulcra recentia ante oculos ostendunt Æneam fatalem juvari evidenti* auxilio *Deorum. Itaque congregat in excelsam regiam magnum concilium & præcipuos suorum accersitos jussu* suo. *Illi congregantur,*

NOTÆ.

minum a busti reliquiis secernerentur, Æn. 6. 227. Quomodo post cremationem tumularentur, Æn. 3. 68. *Ruo*, active, Æn. 1. 39.

214. *Nurus.*) *Nurus*, proprie uxor filii, *nuora:* sumitur vulgo pro juniore qualibet fœmina, conjugio copulata, Æ. 2. 501. De *hymenæo*, Georg. 3. 60.

223. *Reginæ nomen.*) *Amatæ*, quæ favebat Turno, sororis filio, Æn. 7. 357. De *trophæis*, supra v. 7.

226. *Diomedis ab urbe.*) *Arpis*, infra v. 243.

230. *Pacem petendum.*) Regimen gerundii. Sic Lucretius, l. 1. 111. *Pœnas in morte timendum*, Ibid. 381. *Motu privandum est corpora quæque.*

Tecta viis. Sedet in mediis, & maximus ævo,
Et primus sceptris, haud læta fronte, Latinus.
Atque hic legatos Ætola ex urbe remissos,
Quæ referant, fari jubet: & responsa reposcit
Ordine cuncta suo. Tunc facta silentia linguis,
Et Venulus dicto parens ita farier infit:
Vidimus, o cives, Diomedem Argivaque castra,
Atque iter emensi casus superavimus omnes;
Contigimusque manum, qua concidit Ilia tellus.
Ille urbem Argyripam, patriæ cognomine gentis,
Victor Gargani condebat Iapygis agris.
Postquam introgressi, & coram data copia fandi,
Munera præferimus, nomen patriamque docemus:
Qui bellum intulerint, qua causa attraxerit Arpos.
Auditis ille hæc placido sic reddidit ore:
O fortunatæ gentes, Saturnia regna,
Antiqui Ausonii, quæ vos fortuna quietos
Sollicitat, suadetque ignota lacessere bella?

INTERPRETATIO.

& plenis viis currunt ad domum regis. Latinus, & grandior ætate, & præcipuus regno, sedet inter medios, non hilari vultu. Atque hic imperat legatos, reversos ex urbe Ætolica, dicere quænam reportent, & quærit singula responsa suo ordine. Tunc indictum est *linguis silentium; & Venulus obediens imperio incipit ita loqui: O cives, vidimus Diomedem & castra Græca, & perfecto itinere evasimus omnia pericula, & tetigimus manum, qua regnum Trojanum periit. Ille victor exstruebat in campis Gargani Japygis urbem Argyripam, de nomine patriæ gentis. Postquam ingressi* sumus, *& facultas concessa est alloquendi præsentem; offerimus dona, profitemur nomen & patriam: qui indixerint* nobis *bellum, quæ causa* nos *adduxerit* in urbem *Arpos. Ille sic tranquilla voce respondit* iis quæ *audierat: O felices populi, imperium Saturni, Ausonii veteres, quæ sors vos turbat tranquillos, & impellit movere bella insueta? quæ-*

NOTÆ.

238. *Primus sceptris.*) Reges enim erant plerique ex iis qui Turni auxilio venerant, Æn. 7. 647.

239. *Ætola ex urbe.*) *Arpis*, ab Ætolo Diomede conditis: mox v. 243.

242. *Venulus.*) Qui ad Diomedem legatus fuerat, Æn. 8. 9.

243. *Diomedem.*) Filius fuit Tydei, nepos Oenei; paterno quidem & avito jure, Ætoliæ rex; sed cum pater Tydeus Agrii patrui invidia regno pulsus esset, & Argos Peloponnesi urbem ad regem Adrastum confugisset; ibi Diomedes ex Deiphyle, Adrasti filia natus est: Is Adrasto mortuo maximam & quasi regiam auctoritatem Argis obtinuit: avum suum, item ab Agrii filiis pulsum, in Ætoliam restituit: Argivorum & vicinarum urbium dux ad Trojam profectus est; ex Homero Iliad. 2. 563. Ibi maxima quæque post Achillem ac difficillima perfecit: Palladium ex arce Trojana rapuit; Rhesum Thraciæ regem occidit: unde laudat Virgilius ejus manum, *qua concidit Ilia tellus.* Venerem & Martem vulneravit. Quare Venus ejus domum evertit, adulterio Ægialeæ uxoris ejus cum Cyllabaro apud Argos; quorum ex insidiis cum ægre elapsus esset, neque vero posset in Ætoliam reverti, ut notat Cedrenus; in Apuliam, maxime orientalem Italiæ partem, mari fugit: ibique exceptus a Dauno rege, & parte agri donatus, urbes multas condidit, præcipuæ *Argos Hippium*, id est, *equestre:* ex nomine natalis urbis, cujus ager *aptus equis* dicitur ab Homero; quæ vox deinde corrupta est primo in *Argyrippam*, vel *Argyripam*; deinde in *Arpos*. Ejus ruinæ nunc adhuc dicuntur *Arpe*, non longe a *Siponto* urbe, & radicibus promontorii *Gargani*, *monte di S. Angelo*, quod in mare Hadriaticum procurrit. De ejus morte multiplex opinio refertur a Strabone, lib. 6. Prima est, eum in Diomedeis insulis, huic litori vicinis, subito evanuisse: ejusque socios, dolore mortis illius esse mutatos in aves, infra v. 272. Secunda est, ipsum in patriam revocatum, in ea diem obiisse. Tertia est, sebacta illa maris Hadriatici ora ad usque Venetos, apud illos mortuum, & divinis honoribus affectum esse. De *Japyge*, qui nomen dedit Japygiæ, sive Apuliæ, Æn. 8. 710.

252. *Saturnia regna, &c.*) De *Saturni fuga in Italiam*, Æn. 8. 319. De *Ausonibus*, antiquis Italiæ incolis, ibid. 328. Æn. 1. 7. 54.

Quicunque Iliacos ferro violavimus agros,
(Mitto ea, quæ muris bellando exhausta sub altis,
Quos Simois premit ille viros) infanda per orbem
Supplicia, & scelerum pœnas expendimus omnes,
Vel Priamo miseranda manus. Scit triste Minervæ
Sidus, & Euboicæ cautes, ultorque Caphareus.
Militia ex illa diversum ad litus abacti,
Atrides Protei Menelaus ad usque columnas
Exulat: Ætnæos vidit Cyclopas Ulysses.
Regna Neoptolemi referam, versosque Penates
Idomenei? Libycone habitantes litore Locros?
Ipse Mycenæus magnorum ductor Achivum.

INTERPRETATIO.

quot vastavimus ferro arva Trojana (*omitto ea* mala quæ *tolerata* sunt *pugnando ad sublimes muros, & quos ille Simois sepeliverit viros,*) *luimus per orbem immania supplicia, & omnes pœnas criminum, turba deploranda ipsi etiam Priamo. Novit ista funestum sidus Palladis, & scopuli Eubœæ, & mons vindex Caphareus. Post illam Trojæ expeditionem pulsi ad diversa litora, Menelaus filius Atrei circa columnas Protei exulat: Ulysses adiit Cyclopas Ætnæos. An memorabo regnum Pyrrhi, & domum Idomenei subversam? aut Locros degentes litore Libyco? ipse rex Mycenarum*

NOTÆ.

257. *Simois.*) Fluvius Troadis, Æn. 1. 104.

259. *Triste Minervæ Sidus, &c.*) *Sidus Arcturi*, quod cum per se procellosum sit, vim adhuc perniciosiorem ex ira Minervæ dici potest accepisse ad vexandas Ajacis Oilei naves. Sic enim Solinus cap. 20. de Caphareo: *Ubi post Ilii excidium Argivam classem, vel Minervæ ira, vel quod certior prodit memoria, sidus Arcturi gravibus affecit cladibus.* De *Arcturo*, Æn. 1. 748. Georg. 1. 68. Explicari tamen potest *sidus* de ipsa tempestate, quam excitavit Minerva: nam sic videtur vocem illam accepisse Virgilius, Georg. 1. 311. *Quid tempestates autumni & sidera dicam?* Æn. 12. 451. *Ad terras abrupto sidere nimbus It mare per medium.* De *Minerva*, Æn. 2. 31. De *Ajace ab ea interfecto* ad Caphareum, Eubœæ insulæ scopulum, Æn. 1. 44. 49. De *Eubœa* Græciæ insula, *Negroponte*, Æn. 6. 2.

262. *Atrides Protei, &c.*) *Menelaus*, Spartæ rex, de quo, Æn. 2. 264. *Atrei* filius, confecto Trojano bello, octo annis tempestate jactatus est circa Ægypti litora, antequam in patriam rediret; & divertit apud *Proteum* regem Ægypti, de quo Georg. 4. 388. Ita fere Homerus Odyss. 4. 82. 385. &c.

Columnas.) *Limites, terminos* Ægypti. Quippe Strabo lib. 3. de columnis Herculis apud fretum Gaditanum disserens, ait id nomen inde ortum esse, quod viri illustres, ut finem imperii aut expeditionis suæ nota aliqua consignarent, aras aut columnas, aut in modum columnarum turricula, fretis, aut promontoriis, aut montibus imposuerunt: quæ nomina, destructis per temporum injuriam monumentis illis, loco ipsi remanserunt. Tales columnæ Herculis in freto Gaditano, aræ Philænorum ad Syrtas Africæ, columna Ionica in Isthmo Corinthiaco, turris Pelori & turris Rhegina in freto Siculo, aræ Bacchi & Alexandri in India. Igitur *columnæ Protei*, pars erit illa litoris Ægyptii, ubi deinde magnus portus Alexandriæ fuit, qui sic describitur a Strabone, Iliad. 17. Ἐν δεξιᾷ ἡ νῆσος καὶ ὁ πύργος ὁ Φάρος, &c. *Ad dextram est Pharus, insula & turris; ad sinistram vero cautes & promontorium Lochias.* Et vero testatur Homerus, Menelaum ad Pharum insulam primo exscensionem fecisse, Odyss. 4. 355.

263. *Ætnæos.*) Ulysses in Siciliam apud Cyclopas appulsus est; ubi mons Ætna, ut fuse narrat Achæmenides, Æn. 3. 613.

264. *Regna Neoptolemi.*) Pyrrhi, Epiri regis, Achillis filii; qui ab Oresta Agamemnonis filio occisus est, ob amorem Hermiones, Æn. 3. 328. &c. De *Pyrrho Neoptolemo*, Æn. 2. 263.

265. *Penates Idomenei.*) Cretensis regis, qui a suis pulsus est ob occisum filium, Æn. 3. 122. *Penates* Dii sunt domestici, Æn. 2. 717.

265. *Libyco litore Locros.*) De *Locris*, Græciæ populis circa Parnassum montem, Æn. 3. 399. Horum aliqui, post bellum Trojanum consederunt in meridionali cornu Italiæ, circa Zephyrium promontorium, ut ibidem explicuimus; alii in Africa, circa Pentapolim, quæ Cyrenaica regio est, ad mare mediterraneum, & orientem Syrtis majoris, ut ait Servius; ut vero testatur Domitius Afer, in regione Africæ plana opposita, nempe ad Oceanum Atlanticum.

266. *Mycenæus, &c.*) Agamemnon, Mycenarum rex, Clytæmnestræ uxoris & Ægisthi adulteri insidiis occisus, Æn. 3. 54. De *Mycenis*, urbe Peloponnesi, Æn. 1. 288. De *Achivis*, Græcis, Æn. 1. 492.

Conjugis infandæ prima intra limina dextra
Oppetiit: devicta Asia subsedit adulter.
Invidisse Deos, patriis ut redditus oris
Conjugium optatum & pulchram Calydona viderem?
Nunc etiam horribili visu portenta sequuntur:
Et socii amissi petierunt æthera pennis,
Fluminibusque vagantur aves (heu dira meorum
Supplicia!) & scopulos lacrymosis vocibus implent.
Hæc adeo ex illo mihi jam speranda fuerunt
Tempore; cum ferro cœlestia corpora demens
Appetii, & Veneris violavi vulnere dextram.
Ne vero, ne me ad tales impellite pugnas.
Nec mihi cum Teucris ullum post eruta bellum
Pergama, nec veterum memini lætorve malorum.
Munera, quæ patriis ad me portastis ab oris,
Vertite ad Æneam. Stetimus tela aspera contra,
Contulimusque manus: experto credite, quantus
In clypeum assurgat, quo turbine torqueat hastam.
Si duo præterea tales Idæa tulisset
Terra viros; ultro Inachias venisset ad urbes

INTERPRETATIO.

dux, magnorum Græcorum, periit in primo aditu domus, *manus sceleratæ uxoris:* post *Asiam subactam adulter insidiatus est ei.* An memorabo *Deos obstitisse* mihi, *quominus revectus* in *patriam regionem viderem dilectam conjugem & speciosam Calydona? nunc quoque monstra terribilia aspectu insectantur* me: *& socii amissi evolarunt alis in aerem, & volucres errant* circa *fluvios, & replent rupes tristibus sonis: heu crudelia supplicia meorum! hæc autem expectanda mihi jam fuerunt ab illo tempore, quando insanus invasi gladio corpora immortalia, & sauciavi plaga dextram* manum *Veneris. Ne vero, ne hortemini me ad talia prælia. Nec mihi bellum ullum est cum Trojanis post excisam Trojam: nec recordor, aut gaudeo* de *antiquis calamitatibus. Ferte ad Æneam dona, quæ tulistis ad me e patriis terris. Stetimus adversus valida* ejus *arma, & conseruimus manus: credite* mihi *experto, quantus attollat clypeum, quo impetu vibret hastam. Si terra Idæa produxisset duos tales viros præter eum; Tro-*

NOTÆ.

268. *Devicta Asia subsedit adulter.*) *Subsideo*, est *clam sedeo in insidiis.* Unde Valerius Max. l. 7. cap. 2. vocat *subsessorem alieni matrimonii*, adulterum, qui alienæ conjugis pudicitiæ insidiatur. Itaque sensus est, Agamemnoni adulteriorum vindici, qui ob Paridis adulterium Trojam everterat, insidiatorem adulterum non defuisse, qui eum sub prima domus limina primumque reditum oppprimeret.

270. *Conjugium, &c.*) *Conjugem* Ægialeam, supra v. 243. *Calydona*, Urbem Æoliæ, quam Diomedes & avito jure possidebat, & armis domuerat, Æn. 7. 306.

272. *Socii amissi, &c.*) Circa promontorium Apuliæ Garganum, insulæ sunt, non duæ, ut ait Strabo, sed quinque: *Diomedeæ* ab antiquis dictæ: harum maxima nunc *Tremiti.* Illic Diomedis socii in aves finguntur commutati, vel ob iram Veneris, vivo adhuc Diomede, ut ajunt Virgilius & Ovidius Metam. lib. 14. 495. vel ob dolorem amissi morte Diomedis, ut innuere videtur Strabo aliique. Has aves in his tantum insulis reperiri ait Plinius lib. 10. 44. easque dentes habere, colore esse candidas, infestas advenis præterquam Græcis. Joannes Meursius ait easdem esse quæ Græcis dicuntur ἐρωδιοί, Latinis *ardea*, Ital. *aghironi.* Plinius facit *fulicarum* similes. Ovidius non *cycnos* quidem, sed cycnis proximas.

276. *Cælestia corpora.*) Venerem in vola manus Diomedes vulneraverat, Iliad. 5. v. 335. Martem in imo ventre, v. 857.

280. *Lætorve malorum.*) Græca forma supra v. 126.

283. *Contulimusque manus, &c.*) Adulatur hic heroi suo Virgilius: quamquam enim adversus Diomedem stetit, Iliad. 5. 225. tamen huic minime fuisse parem constat ex eo, quod ab eodem in coxa vulneratus ictu lapidis fuit, fuissetque adeo interfectus, nisi Venus auxilio filii adfuisset v. 311.

284. *In clypeum assurgat.*) Ipse attollat clypeum suum. Sic Æn. 12. 729. *Alte sublatum consurgit Turnus in ensem, & ferit.*

285. *Idæa Terra.*) *Troas*, ubi mons *Ida*, Æn. 2. 801. *Inachias*, Argivas, Æ. 7. 286. *Dardanus*, Trojanus, Æ. 1. 259.

Dardanus, & versis lugeret Græcia fatis.
Quicquid apud duræ cessatum est mœnia Trojæ,
Hectoris Æneæque manu victoria Grajum
Hæsit, & in decimum vestigia rettulit annum.
Ambo animis, ambo insignes præstantibus armis:
Hic pietate prior. Coeant in fœdera dextræ,
Qua datur: ast, armis concurrant arma, cavete.
Et responsa simul quæ sint, rex optime regum,
Audisti, & quæ sit magno sententia bello.
Vix ea legati: variusque per ora cucurrit
Ausonidum turbata fremor: ceu, saxa morantur
Cum rapidos amnes, clauso fit gurgite murmur,
Vicinæque fremunt ripæ crepitantibus undis.
Ut primum placati animi, & trepida ora quierunt,
Præfatus Divos solio rex infit ab alto:
Ante equidem summa de re statuisse, Latini,
Et vellem, & fuerat melius: non tempore tali
Cogere concilium, cum muros obsidet hostis.
Bellum importunum, cives, cum gente Deorum,
Invictisque viris gerimus: quos nulla fatigant
Prælia, nec victi possunt absistere ferro.
Spem, si quam accitis Ætolum habuistis in armis,
Ponite: spes sibi quisque; sed hæc, quam angusta, videtis.

INTERPRETATIO.

nanus prior intulisset bellum urbibus Argivis, & Græcia doleret mutatis fatis. Quamdiu tardatum est circa muros pertinaciæ Trojæ: victoria Græcorum substitit manu Hectoris & Æneæ, & retro tulit pedem in decimum annum. Ambo erant *illustres animis; ambo bellica fortitudine: iste superior* erat *religione. Dextræ* vestræ *conveniant in fœdera, siquidem* id *conceditur: sed cavete, ne arma vestra congrediantur* cum illius *armis. Audivisti simul, rex optime regum, & quæ sint* ejus *responsa, & quis sit* ejus *sensus de tanto bello. Vix legati ea* dixerant: *& varium murmur diffusum est per ora turbata Italorum: veluti quando saxa coercent fluvios torrentes;* tunc *obstructo alveo murmur editur, & propinquæ ripæ fremunt aquis strepitantibus. Statim atque animi sedati & ora tumultuantia composita fuerunt; rex precatus Deos incipit e summo solio: Equidem, o Latini, & cuperem, & utilius fuisset deliberare prius de summa rerum;* non vero *convocare concilium tali tempore, cum hostis premit muros. O cives, cum stirpe Deorum bellum difficile facimus, & hominibus invictis: quos nullæ pugnæ debilitant,* & qui etiam *superati non possunt abstinere ab armis. Si constituistis aliquam spem in exercitu Ætolorum advocato, deponite* eam: *unusquisque* sit *sibi* sua

NOTÆ.

301. *Præfatus Divos.*) Notat Turnebus veteres, præcipue Romanos, id sollemne habuisse, ut antequam verba publice facerent, Deos precarentur: & frequenter orationum exordia ab invocatione Deorum sumerent. Talia fubre exordia omnia Catonis; talia Ciceronis, ac Demosthenis nonnulla.

302. *Ante equidem.*) ORATIO Latini duas habet partes. I. Exponit hostilium virium magnitudinem, cui suarum tenuitatem opponit. II. Proponit conditiones pacis tres: aut terras Æneæ assignandas, si sedere hic velit; aut naves ædificandas, si malit alio abire; denique oratores ad eum mittendos cum regiis muneribus.

305. *Cum gente Deorum.*) Æneas a Jove per Venerem ortus: Trojana gens a Jove per Dardanum, Æn. 1: 239.

308. *Ætolum.*) Diomedis sociorum, in Apulia sedentium, supra v. 243.

Cætera qua rerum jaceant perculsa ruina,
Ante oculos interque manus sunt omnia vestras.
Nec quemquam incuso: potuit quæ plurima virtus
Esse, fuit: toto certatum est corpore regni.
Nunc adeo, quæ sit dubiæ sententia menti,
Expediam; & paucis, animos adhibete, docebo.
Est antiquus ager, Tusco mihi proximus amni,
Longus in occasum, fines super usque Sicanos.
Aurunci Rutulique serunt, & vomere duros
Exercent colles, atque horum asperrima pascunt.
Hæc omnis regio & celsi plaga pinea montis
Cedat amicitiæ Teucrorum; & fœderis æquas
Dicamus leges, sociosque in regna vocemus.
Considant, si tantus amor, & mœnia condant.
Sin alios fines, aliamque capessere gentem

INTERPRETATIO.

spes; sed videtis, quam tenuis spes *illa sit. Quo casu rerum* nostrarum *cætera concussa jaceant, omnia* denique *sunt ob oculos & in manibus vestris. At neminem accuso: fuit* vobis *fortitudo, quæ potuit esse maxima: pugnatum est tota mole regni. Itaque exponam, quis sensus jam sit incertæ menti* meæ, *& ostendam paucis* verbis: *advertite animos. Est mihi vetustus ager, vicinus fluvio Tyrrheno, protensus in occidentem, ultra terminos Siculos. Aurunci & Rutuli colunt, & versant aratro colles asperos, &* utuntur *sterilissimis eorum locis* ad *pascua. Tota illa regio, & tractus pineus alti montis detur amicitiæ Trojanorum: & statuamus justas conditiones fœderis, & admittamus* eos *socios in regnum* nostrum. *Quiescant* illic, *si tanta* est *cupiditas, & struant urbes. Si* vero *voluntas est* ipsis *adire a-*

NOTÆ.

316. *Est antiquus ager, &c.*) Duplex est de hujus agri situ opinio. I. Donatus, quem sequitur Chiverius, agrum illum metitur ad litus maris, a Circæo monte, qui terminus fuit Latii, tempore Tarquinii superbi, orientem versus, ad usque Tyberim, qui terminus Latii fuit ad occidentem. Firmat inde hanc opinionem Donatus, quod Tuscos dicat aliquando sedisse circa Ufentem fluvium, huic monti Circæo vicinum; hunc itaque *Tuscum* fluvium hic a Virgilio appellari: deinde quod constet apud omnes, *Rutulos*, Turno subditos, spatio illo contentos fuisse; & *Auruncos* montem Circæum proxime attingere; & *pinetum*, seu lucum pinu consitum, circa Circæum esse. At tribus ex capitibus minime probabilis hæc sententia videtur mihi. Primo, quod per *Tuscum amnem* a Virgilio semper intelligatur Tyberis, Georg. 1. 499. Æn. 8. 473. Æn. 10. 199. Secundo, quod ager ille sic extensus complectetur regnum universum Turni, cujus angustias descripsimus Æn. 7. 795. immo & multo latiora spatia: at quantumvis dicantur Rutuli fuisse Latinis conjuncti, aut etiam subditi; certe verisimile non est, Latinum regem homini extero regnum obtulisse, quod consanguinei Turni ditionem totam absorberet. Tertio, cum urbs Laurentum, caput Latinæ ditionis, in qua tum concilium habebat Latinus a Tyberi vix distaret leucis tribus sive millibus paullo plus septem; & reliqua agri illius pars ad usque Circæum millia plusquam quadraginta haberet ad orientem: sane ager ille dici non potuit a Latino *longus in occasum;* sed omnino *longus in ortum*. II. Servius, quem sequor, agrum metitur ab urbe Laurento Tyberim versus, quo fere loco Trojam suam novam Trojani jam condiderant. Atque ita erit *Tusco proximus amni*, nempe Tyberi: erit *longus in occasum*, sive ad occasum Laurenti urbis: immo, ne angustiæ agri objiciantur, ultra Tyberim in occasum porrigetur; siquidem *Siculi* primi omnium Italiæ incolæ, qui deinde *Sicani* dicti sunt, ultra Tyberim multas antiquitus tenuerunt urbes, in quibus numerat Dionysius *Alsium*, & *Cære*, in eodem tractu maritimo ultra Tyberim. Igitur erit ager ille, *longus fines super usque Sicanos*, id est, usque ad fines illos, quos veteres Siculi tenebant, priusquam a Pelasgis & Aboriginibus inde pulsi *Sicaniam* insulam occuparent, unde *Sicani* dicti sunt, Æn. 7. 795. Quin etiam *Aurunci Rutulique serere* potuerunt: non veri quidem *Rutuli*, qui fixerant sedem ad orientem Laurentinæ ditionis, Æ. 7. 795. nec veri *Aurunci*, qui suam fixerant ultra Circæum, Æn. 7. 54. sed quædam eorum reliquiæ, quæ circa Tyberim remanserant: hunc enim tractum a Tyberi ad Circæum variis temporibus varios habuisse colonos, qui se se invicem alias in regiones expulerint, testatur Plinius, lib. 3. 5. *Latium antiquum, a Tyberi Circeios usque, observatum est millium passuum quinquaginta longitudine. Colonis sæpe mutatis, tenuere alii aliis temporibus: Aborigines, Pelasgi, Arcades, Siculi, Aurunci, Rutuli*.

Est animus, possuntque solo decedere nostro:
Bis denas Italo texamus robore naves,
Seu plures complere valent: jacet omnis ad undam
Materies: ipsi numerumque modumque carinis
Præcipiant; nos æra, manus, navalia demus.
Præterea, qui dicta ferant & fœdera firment,
Centum oratores prima de gente Latinos
Ire placet, pacisque manu prætendere ramos:
Munera portantes eborisque, aurique talenta,
Et sellam regni trabeamque insignia nostri.
Consulite in medium, & rebus succurrite fessis.
Tum Drances idem infensus, quem gloria Turni
Obliqua invidia stimulisque agitabat amaris;
Largus opum, & lingua melior, sed frigida bello
Dextera, consiliis habitus non futilis auctor,
Seditione potens: genus huic materna superbum
Nobilitas dabat, incertum de patre ferebat;
Surgit, & his onerat dictis, atque aggerat iras:
Rem nulli obscuram, nostræ nec vocis egentem,

INTERPRETATIO.

lias regiones & alios populos, & si possunt abire e terra nostra: struamus ipsis *ligno Italico viginti naves, aut plures si possunt implere: tota materies jacet prope aquas: ipsi præscribant numerum & formam navium; nos suppeditemus æra, operam, & nautica* omnia. *Insuper placet, centum oratores Latinos e præcipuo genere ire, ut exponant* Trojanis mea *dicta, & jungant fœdera: &* placet eos *præferre manibus ramos pacificos, portantes dona eboris, & talenta auri, & sellam & togam, notas nostri imperii.* Vos *deliberate in commune, & subvenite rebus fractis. Tum idem Drances infestus, quem gloria Turni pungebat occulta invidia & stimulis acerbis: abundans divitiis, & abundantior eloquentia: sed manus* ejus erat *iners* ad *bellum:* tamen *reputabatur non vanus auctor* in *consiliis: potens factionibus: maternus splendor dabat illi genus illustre, a patre habebat ignotum* genus, *surgit, & accusat his verbis* Turnum, *au-*

NOTÆ.

326. *Itala robore.*) *Robur*, pro quocumque duriore ligno sumitur, Georg. 1. 162.

329. *Navalia.*) Vulgo *navale*, locus est ubi stant naves. Hic, vel locus est ubi ædificantur: vel, ut ait Servius, ligna quibus ædificantur: vel potius instrumenta omnia, quæ ad navium fabricam pertinent. De *talentis*, Æn. 5. 112.

334. *Sellam, &c.*) *Sellam curulem:* ita dictam deinde a Romanis, non quod a *Curibus* Sabinis inventa esset, nam Florus testatur Tarquinium Priscum ab Etruscis eam accepisse; sed omnino *a curru:* nam verus auctor apud Gellium l. 3. 18. testatur, *Senatores, qui curulem magistratum gessissent, curru solitos honoris gratia in curiam vehi: in quo curru sella esset supra quam considerent, quæ ob eam causam curulis appellaretur.* Utebantur autem ea reges primo, tum consules, censores, prætores, & ædiles curules: hanc etiam Romani regibus amicis muneris loco mittebant, ut Porsennæ apud Dionysium, Massinissæ apud Appianum & Livium. Erat illa *eburnea*, seu potius cælato ebore contecta: tum incurvis pedibus, unde a Plutarcho in Mario dicitur ἀγκυλόπους, *incurvipes*. De *trabea*, toga regia & consulari, Æn. 7. 188.

335. *Consulite in medium.*) Id quod est in communem utilitatem, Georg. 1. 127. *In medium quærebant.*

339. *Futilis.*) Vanus, loquax, inutilis, nihil continens, qui sibi credita statim effundit. Translatio est, juxta Servium, Donatum, Lactantium, a vase *futili* dicto, cujus os latum & patulum, fundus angustus & acutus erat: ita ut in terra depositum stare non posset, sed statim in latus effunderetur. Hoc utebantur in sacris Vestæ, quia iis sacris aquam in terra deponi nefas erat.

340. *Seditione.*) Factionibus, captandis vulgi animis.

343. *Rem nulli obscuram, &c.*) ORATIO Drancis quinque habet partes. I. Dicit, omnes ideo tacere, quia Turnum timent. II. Unum se profitetur ex omnibus audacter in Turnum dicere pro re publica, quam ille temeritate ac fuga sua pene evertit. III.

Cen-

Consulis, o bone rex. Cuncti se scire fatentur,
Quid fortuna ferat populi, sed dicere mussant.
Det libertatem fandi, flatusque remittat,
Cujus ob auspicium infaustum moresque sinistros
(Dicam equidem, licet arma mihi mortemque minetur)
Lumina tot cecidisse ducum, totamque videmus
Consedisse urbem luctu: dum Troia tentat
Castra, fugæ fidens, & cœlum territat armis.
Unum etiam donis istis, quæ plurima mitti
Dardanidis dicique jubes, unum, optime regum,
Adjicias: nec te ullius violentia vincat,
Quin gnatam egregio genero dignisque hymenæis
Des pater, & pacem hanc æterno fœdere jungas.
Quod si tantus habet mentes & pectora terror,
Ipsum obtestemur, veniamque oremus ab ipso;
Cedat jus proprium regi, patriæque remittat.
Quid miseros toties in aperta pericula cives
Projicis, o Latio caput horum & causa malorum?
Nulla salus bello: pacem te poscimus omnes,
Turne, simul pacis solum inviolabile pignus.
Primus ego, invisum quem tu tibi fingis, & esse
Nil moror, en supplex venio: miserere tuorum;

INTERPRETATIO.

geque invidiam: Suades, o bone rex, rem ignotam nemini, nec indigentem voce nostra. Omnes fatentur se cognoscere quid postulet sors gentis nostræ, *sed verentur dicere. Concedat licentiam loquendi & deponat tumorem* ille, *cujus propter omina adversa & funesta studia (dicam enim vero, quamvis mihi comminetur arma & necem) videmus tot lumina ducum periisse, & urbem universam jacere* in *dolore, dum* ille *oppugnat castra Trojana confidens fugæ, &* dum *armis minatur cœlo. Unum præterea, optime regum, unum addas istis muneribus, quæ multa imperas ferri & dici Trojanis: nec vis cujusquam te impediat, quominus*, cum sis *pater, tradas filiam illustri genero & splendidis nuptiis, & confirmes hanc pacem perpetuo fœdere. Quod si tanta formido* Turni *occupat animos & pectora* nostra, *obsecremus ipsum & precemur ab ipso veniam:* precemur, *ut permittat regi, & relinquat patriæ jus suum. Cur toties propellis miseros cives in manifesta pericula? o tu qui es Latinis origo & causa calamitatum illarum! nulla* est *salus* in *bello; omnes flagitamur a te pacem, o Turne, & simul pignus certissimum pacis* Laviniam. *Ego quem tu existimas tibi infensum, & vero non curo esse, ecce primus*

NOTÆ.

Censet pacis conditionibus cæteris hanc etiam adjiciendam, ut Lavinia conjux Æneæ detur. IV. Orat Turnum ne patiatur privati commodi ratione publicis rationibus obstare. V. Denique orat, ut si bello abstinere nolit, privatam contentionem, non publico periculo, sed privato certamine dirimat; quod ab Ænea proponitur.

545. *Dicere mussant.*) *Mussare*, est *mute* proximum esse; submissa & parum distincta voce, quasi timide ac dubitanter loqui; *obmurmurare*. Hic *timere*, *vereri*.

547. *Cujus ob auspicium.*) Quia bellum administratur nutu & auspiciis Turni, non Latini, qui rerum habenas eam in rem deposuerat, Æn. 7. 600. & forte felicioribus auspiciis bellum suscepisset, si suscipiendum duxisset.

551. *Fugæ fidens.*) Carpit fugam Turni: cum a Junone, non tamen sponte, subductus est e pugna, Æn. 10. 659. De *hymenæis*, nuptiis, Georg. 3. 60.

559. *Cedat, &c.*) Si adeo Turnum timemus, ut nullus ausit de eo conqueri: ne queramur, ne vi agamus; sed precemur ipsum, saltem sinat, ut rex & patria rei communi libere consultant pro suo jure.

Pone animos, & pulsus abi: sat funera fusi
Vidimus, ingentes & desolavimus agros.
Aut si fama movet, si tantum pectore robur
Concipis & si adeo dotalis regia cordi est;
Aude, atque adversum fidens fer pectus in hostem.
Scilicet, ut Turno contingat regia conjux,
Nos, animæ viles, inhumata infletaque turba,
Sternamur campis. Et jam tu, si qua tibi vis,
Si patrii quid Martis habes illum aspice contra,
Qui vocat.
Talibus exarsit dictis violentia Turni:
Dat gemitum, rumpitque has imo pectore voces.
Larga quidem, Drance, tibi semper copia fandi,
Tunc cum bella manus poscunt: patribusque vocatis
Primus ades: sed non replenda est curia verbis,
Quæ tuto tibi magna volant; dum distinet hostem
Agger murorum, nec inundant sanguine fossæ.
Proinde tona eloquio, solitum tibi, meque timoris
Argue tu, Drance: tot quando stragis acervos
Teucrorum tua dextra dedit, passimque trophæis
Insignis agros. Possit quid vivida virtus,

INTERPRETATIO.

accedo supplex: miseresce tuorum, depone iram; & ejectus recede: satis vidimus cædium fugati ab Ænea, & satis *vastavimus arva spatiosa. Aut si gloria te excitat, si contines pectore tantas vires, si denique tibi cara est* hæc au*la* quam ambis *in dotem; aude, & securus oppone pectus adversum contra hostem. Nempe, ut uxor regia detur Turno, nos fundamur campis, animæ ignobiles, turba insepulta & indefleta. Nunc vero tu, si est tibi virtus ulla, si habes quicquam patriæ fortitudinis, contuere* ex *adverso* illum *qui te appellat. Violentia Turni accensa est his verbis: dat gemitum, & emittit e profundo pectore verba ista: Semper quidem, o Drance, copiosa tibi est facultas loquendi, tunc cum bella exigunt opus; & senibus convocatis primus inseres: sed aula non est implenda verbis, quæ magnifica excidant tibi impune; dum propugnacula murorum cohibent hostem, nec fossæ redundant sanguine. Itaque tona* vi *eloquentiæ*, quod tibi *consuetum* est; *& tu, o Drance, accusa me timoris: quandoquidem tua manus edidit tot cumulos cadaverum Trojanorum, & passim illustras campos trophæis. Licet*

NOTÆ.

362. *Inhumata infletaque turba.*) Privata funebri honore, quod apud veteres miserrimum fuit, Æ. 9. 325.

375. *Qui vocat.*) Supra v. 115.

378. *Larga quidem, &c.*) ORATIO Turni duas habet partes præcipuas; quarum prima refellit Drancem; secunda caput, de quo deliberatur, attingit. I. Refellit criminationem temeritatis & fugæ, primo vanam Drancis eloquentiam per ironiam illudendo; secundo commemorando facta sua, cædem Evandri, Bitiæ, &c. II. Timorem Drancis de Trojanorum virtute conceptum elevat, ironice exaggerando: atque nunc Græcos ipsos, Achillem, Diomedem, coram Trojanis trepidare; flumina ipsa retro ab iis fugere. &c. III. Simulatum de se timorem Dranci adimit, profitendo se tam ignavo sanguine maculari nolle. Atque hæc prima pars orationis est. IV. Concedit ad eas pacis conditiones abeundum, si res desperata sit: quanquam forte mori tum gloriosius foret. V. Ostendit rem adeo non esse desperatam, ut potius integra sit; cum auxilia sibi multa supersint; cum victoria Trojani admodum cruenta fuerit, damnumque par sit; cum adhuc bellum in ortu ipso sit atque initio; ideoque facile mutari possit, fortunæ vicissitudine. VI. Auxiliis Diomedis, quæ desunt, opponit auxilia quæ adsunt quamplurima, Messapi, Tolumnii, Camillæ. VII. Denique offert se pugnæ singulari.

386. *Tropæis.*) Supra, v. 7.

Experiare licet, nec longe scilicet hostes
Quærendi nobis: circumstant undique muros.
Imus in adversos? quid cessas? an tibi Mavors
Ventosa in lingua pedibusque fugacibus istis
Semper erit?
Pulsus ego? aut quisquam merito, fœdissime, pulsum
Arguet? Iliaco tumidum qui crescere Tybrim
Sanguine, & Evandri totam cum stirpe videbit
Procubuisse domum, atque exutos Arcadas armis?
Haud ita me experti Bitias & Pandarus ingens,
Et quos mille die victor sub Tartara misi,
Inclusus muris hostilique aggere septus.
Nulla salus bello? capiti cane talia demens
Dardanio, rebusque tuis. Proinde omnia magno
Ne cessa turbare metu, atque extollere vires
Gentis bis victæ: contra premere arma Latini.
Nunc & Myrmidonum proceres Phrygia arma tremiscunt?
Nunc & Tydides, & Larissæus Achilles?
Amnis & Hadriacas retro fugit Aufidus undas?
Vel cum se pavidum contra mea jurgia fingit

INTERPRETATIO.

tibi *explorare, quid valeat virtus ardens, scilicet hostes non erunt procul nobis petendi, undique circumdant muros. An ibimus contra* illos *oppositos* nobis? *cur moraris? an fortitudo bellica semper tibi erit in superba lingua & istis pedibus fugacibus?* an *ego fugatus* sum, *o ignavissime? an vero ullus accusabit me* quod *fusus* fuerim: *qui considerabit Tybrim inflatum crescere sanguine Trojano, & universam domum Evandri exstinctam esse cum sobole, & Arcadas spoliatos exercitu? Bitias & vastus Pandarus non sic experti* sunt *me, & mille alii quos* uno *die victor dejeci ad inferos, clausus muris & circumdatus munimentis hostilibus. Nulla est salus in bello,* ais? *ominare talia, o insane, homini Trojano, aut rebus tuis. Itaque ne desinas commovere omnia magno timore, & extollere potentiam nationis bis superatæ, contra vero minuere potentiam Latini. Nunc etiam principes Myrmidonum reformidant arma Trojana? nunc etiam Diomedes, etiam Larissæus Achilles? fluvius etiam Aufidus retrofugit mare Hadriaticum?* eodem *ipso* tempore, *quo scelestus* ille *accusator simulat se timidum adversus meas rixas,*

NOTÆ.

394. *Evandri procubuisse domum.*) Occiso Pallante ab ipso Turno, Æn. 10. 442.

396. *Bitias & Pandarus.*) Portæ Trojanæ custodes, quos interfecit Turnus cum in eam urbem insiluit, Æn. 9. 708. & sequentibus.

399. *Capiti cane, &c.*) *Canere*, vatum proprium est, & futura prædicentium: & omen est: jacta infaustum illud omen in Trojanos, ait te ipsum; quod nempe nulla, neque his, neque tibi per bellum salus sit.

402. *Bis victæ.*) Primum ab Hercule, deinde a Græcis, Æn. 3. 476.

403. *Nunc & Myrmidonum, &c.*) Ironice metus inanitatem exaggerat. Dic, ut nobis timorem incutias, Myrmidonas, Diomedem, Achillem timuisse arma Trojana: qui numquam illa timuerunt. *Myrmidones*, Thessali vel Æginetæ, Achillis milites, Æn. 2. 7. *Phrygia*, ubi Troas, Æn. 1. 385. *Tydides*, Tydei filius Diomedes, supra, v. 243. *Larissæus Achilles*, Thessalus, Æn. 2. 197.

405. *Amnis, & Hadriacas, &c.*) Dic ipsos etiam fluvios, Trojanorum metu, retro aquas egisse. *Aufidus*, nunc *l'Ofanto*, fluvius Italiæ in Hirpinis nascens, inter Apuliam, Dauniam, & Peucetiam, in mare Hadriaticum fluens, celebris Cannensi prælio, quo circa ejus ostia Romani ab Hannibale victi sunt. *Hadriacum*, vel *Hadriaticum*, vel *Hadrianum* mare, vel *Hadria*, pars est mediterranei maris: a promontorio Salentino, quod superius est Italiæ cornu, in sinum influens, Italiamque ad septentrionem alluens, unde *mare superum* vocatur. Huic nomen ab *Hadria* urbe & fluvio in tractu Veneto, supra Padi ostia, sub extremum sinum, ad latus occidentale, nunc dicitur sinus ipse *Golfo di Venezia* ab urbe Ve-

ne-

Artificis scelus: & formidine crimen acerbat.
Nunquam animam talem dextra hac, absiste moveri,
Amittes: habitet tecum, & sit pectore in isto.
Nunc ad te & tua, magne pater, consulta revertor.
Si nullam nostris ultra spem ponis in armis;
Si tam deserti sumus, & semel agmine verso
Funditus occidimus, neque habet fortuna regressum;
Oremus pacem, & dextras tendamus inermes.
Quamquam o! si solitæ quicquam virtutis adesset:
Ille mihi ante alios, fortunatusque laborum,
Egregiusque animi; qui, ne quid tale videret,
Procubuit moriens, & humum semel ore momordit.
Sin & opes nobis, & adhuc intacta juventus,
Auxilioque urbes Italæ populique supersunt;
Sin & Trojanis cum multo gloria venit
Sanguine; sunt illis sua funera, parque per omnes
Tempestas: cur indecores in limine primo
Deficimus? cur ante tubam tremor occupat artus?
Multa dies variusque labor mutabilis ævi
Rettulit in melius: multos alterna revisens
Lusit, & in solido rursus fortuna locavit.
Non erit auxilio nobis Ætolus, & Arpi?

INTERPRETATIO.

& exasperat metu suo *accusationem* suam. *Desine turbari, nunquam perdes talem animam hac manu* mea: *maneat tecum & stet in illo* tuo *pectore. Jam redeo ad te & ad tuam deliberationem, o magne pater. Si nullam deinceps constituis spem in nostris armis; si sumus tam destituti, & omnino periimus* ob *exercitum semel fugatum, &* si *fortuna nullam habet vicissitudinem: precemur pacem, & porrigamus manus exarmatas. Tamen, o si restaret* nobis *aliquid virtutis pristinæ, ille* videretur *mihi felix* in *laboribus, & virtute præstans præ cæteris; qui, ne cerneret quicquam tale, semel procubuit moriens & momordit ore tellurem. Si* vero *nobis restant vires, & juventus adhuc illæsa, & urbes ac nationes Italæ* ad *subsidium; si* vero *præterea victoria contigit Trojanis cum multo sanguine, si* sunt *illis suæ mortes, & par clades in omnibus: quare ignavi deficimus in primo ingressu* belli? *cur tremor invadit membra ante* sonitum *buccinæ? tempus, & multiplex motus annorum instabilium vertit plurima in melius: fortuna alternatim revisens decepit plurimos, & rursus constituit* eos *in firmo* statu. *Ætolus & Arpi*

NOTÆ.

netiis. Scribitur, vel sine aspiratione *Adria*: vel, ut in plerisque omnibus antiquitatis monumentis, cum aspiratione *Hadria*.

407. *Artificis scelus.*) Pro *scelesto artifice*. Sic apud Comicos frequenter. Terent. Andr. 3. 5. 1. *Ubi illic scelus est, qui me perdidit? Crimen* item, pro criminatione seu accusatione supra, v. 122.

408. *Dextra hac.*) Quæ consuevit fortes occidere non ignavos. Sic Cæsar ad Metellum apud Lucanum l. 3. 135. *Haud unquam jugulo se polluet isto Nostra, Metelle, manus; dignum te Cæsaris ira Nullus honos faciet.*

415. *Quamquam o! si, &c.*) Si funditus occidimus, petamus pacem: tamen, vel ita quoque, si quicquam haberemus virtutis, deberemus mortem majori felicitati ducere, quam pacem: ut ille Mezentius, qui ab Ænea occisus est, Æn. 10. sub finem. De forma illa optationis, *Quamquam o!* Æn. 5. 195.

416. *Fortunatus laborum. Egregius animi.*) Græca loquutio, supra, v. 73. *Læta laborum.*

423. *In limine primo.*) Vixdum inito bello.

424. *Ante tubam.*) Antequam decretoria pugna tubarum sonitu indicta sit.

428. *Ætolus, & Arpi.*) Diomedes Argyripæ conditor, supra, v. 243.

At Messapus erit, felixque Tolumnius, & quos
Tot populi misere duces: nec parva sequetur
Gloria delectos Latio & Laurentibus agris.
Est & Volscorum egregia de gente Camilla,
Agmen agens equitum & florentes ære catervas.
Quod si me solum Teucri in certamina poscunt,
Idque placet, tantumque bonis communibus obsto:
Non adeo has exosa manus victoria fugit,
Ut tanta quicquam pro spe tentare recusem.
Ibo animis contra: vel magnum præstet Achillem,
Factaque Vulcani manibus paria induat arma
Ille licet. Vobis animam hanc, soceroque Latino,
Turnus, ego, haud ulli veterum virtute secundus,
Devoveo: solum Æneas vocat? & vocet, oro.
Nec Drances potius, sive est hæc ira Deorum,
Morte luat; sive est virtus & gloria, tollat.
Illi hæc inter se dubiis de rebus agebant
Certantes: castra Æneas aciemque movebat.
Nuntius ingenti per regia tecta tumultu
Ecce ruit, magnisque urbem terroribus implet:
Instructos acie Tyberino a flumine Teucros,
Tyrrhenamque manum totis descendere campis.

INTERPRETATIO.

non erunt nobis subsidio? sed erit Messapus, & fortunatus Tolumnius: & ductores, quos tot nationes miserunt: nec parvus honos comitabitur congregatos e Latio & campis Laurentibus. Est etiam Camilla, ex illustri gente Volscorum, ducens agmen equitum & turmas fulgentes ære. Quod si Trojani me vocant unum ad pugnam, & id vobis *videtur, & tantum noceo publicæ utilitati: victoria non adeo fugit adversata* meas *istas manus, ut abnuam audere quicquam pro spe tanta. Ibo virtute* mea *adversus* Æneam, *quamvis ille præ se ferret magnum ipsum Achillem, & haberet arma paria* Achilleis, *fabricata manibus Vulcani. Ego Turnus, nemini majorum inferior virtute, devoveo hanc vitam vobis & Latino socero: Æneas me poscit unum? &* vero *precor, ut poscat* me unum, *potius quam* ut *Drances morte pereat* mecum, *si talis est ira Deorum*, ut pereamus; *aut referat* gloriam, *si virtus aut gloria est* hic consequenda. *Illi rixantes disserebant hæc inter se de rebus ambiguis: Æneas movebat* loco *castra & exercitum. Ecce nuntius currit magno tumultu per domum regiam, & replet urbem magno metu*, dicens: *Trojanos ordinatos* in *aciem, & exercitum Etruscum descendere e fluvio Tyberi per tota arva. Statim turbatæ* sunt

NOTÆ.

429. *Messapus.*) Dux aliquot Etruscorum invulnerabilis, Æn. 7. 691. *Tolumnius*, augur, qui fœdus disturbabit, Æn. 12. 258. & in eo tumultu occidetur. *Felix* dicitur ob peritiam & felicitatem auguriorum. De *Latio*, & *Laurentibus* agris, Æn. 7. 45. 63. De *Camilla*, duce Volscorum, Æn. 7. 803. & infra, v. 535.

433. *Florentes ære catervas.*) *Fulgentes*: metaphora, de qua Georg. 2. 6.

437. *Tanta pro spe.*) Vel victoriæ, vel Laviniæ, vel laudis inde colligendæ, quod solus privato periculo communem salutem pepererim.

439. *Vulcani manibus.*) Et habebat quidem Æneas, quod ignorabat Turnus, arma Veneris rogatu a Vulcano fabricata, Æn. 8. 370. Quemadmodum Achilles arma item rogatu Thetidis ab eodem obtinuerat, apud Homerum, Il. 18. 369.

443. *Nec Drances potius, &c.*) Invitavit Drancem ut secum in hostes irrueret, socius laudis & periculi, v. 384. Nunc orationem quasi retractans ait: Æneas me solum vocat; & vero id opto, potius quam ut Drances aut laudis aut periculi mei particeps sit.

449. *Tyberino, &c.*) Æn. 8. 550. *Teucros*, Æn. 1. 239. *Tyrrhenam*, Æn. 8. 479. *Mussant*, obmurmurant, supra, v. 345.

Extemplo turbati animi, concussaque vulgi
Pectora, & arrectæ stimulis haud mollibus iræ.
Arma manu trepidi poscunt, fremit arma juventus,
Flent mœsti mussantque patres: hic undique clamor
Dissensu vario magnus se tollit in auras.
Haud secus atque alto in luco cum forte catervæ
Consedere avium; piscosove amne Padusæ
Dant sonitum rauci per stagna loquacia cycni.
Imo, ait, o cives, arrepto tempore, Turnus,
Cogite concilium, & pacem laudate sedentes:
Illi armis in regna ruunt. Nec plura loquutus
Corripuit se se, & tectis citus extulit altis.
Tu, Voluse, armari Volscorum edice maniplis:
Duc, ait, & Rutulos: equites Messapus in armis,
Et cum fratre Coras latis diffundite campis.
Pars aditus urbis firment, turresque capessant:
Cætera, qua jusso, mecum manus inferat arma.
Ilicet in muros tota discurritur urbe.
Concilium ipse pater & magna incepta Latinus
Deserit, ac tristi turbatus tempore differt:
Multaque se incusat, qui non acceperit ultro

INTERPRETATIO.

mentes, & commota pectora plebis, & furor excitatus non levibus stimulis. Tumultuantes corripiunt arma manibus, juventus fremens flagitat *bellum, patres plorant queruntur que tristes: tum ingens clamor effert se undique in aerem* cum *multiplici discordia. Non aliter ac cum forte turmæ avium sederunt in profunda silva: aut* dum *rauci cycni emittunt cantus in piscoso fluvio Padusæ, inter aquas garrulas. Nempe, o cives, inquit Turnus, arrepta occasione, convocate concilium, & otiosi prædicate pacem:* dum *illi irrumpunt in regnum armati. Nec plura effatus, proripuit se, & celer exportavit* se *ex alta domo. Tu, ait, o Voluse, significa turmis Volscorum* ut *armentur: duc etiam Rutulos: Messape, & Coras cum fratre, explicate per agros equites in armis. Pars defendant ingressus urbis, & occupent turres: reliqua multitudo ferat arma mecum, qua* parte *jussero. Confestim ex urbe tota curritur ad muros. Ipse pater Latinus abrumpit concilium & magna exorsa, & turbatus luctuoso tempore differt* ea in aliud: *& accusat se plurimum, quod non ultro*

N O T Æ.

457. *Amne Padusæ.*) *Padus*, maximum Italiæ flumen, de quo Georg. 1. 482. ostiis quidem septem in mare Hadriaticum defertur, sed duobus antiquissimis; quorum septentrionale dicitur *Volana*, hodie *il Po di Volana*; meridionale, *Padusa*, hodie *il Po di Argenta*. Vocat *stagna*, propter diffusa paludis in morem circa ostia Padi, & variis fossis confluentes aquas. *Amne Padusa*, ut *urbem Patavi*, Æn. 1. 251.

463. *Maniplis.*) *Manipulus* erat certus militum numerus, qui sub eodem signo pugnabat. Erat Romuli tempore militum centuria; postea duas centurias cepit. Sic dicitur, ex Varrone, quia *minima manus* sive turba militum erat: ex Vegetio, quia *junctis manibus*; id est, simul pugnabant: melius ex Ovidio, Aurelio Victore, Donato, &c. quia pro signis & aquilis, Romuli tempore, habuerunt fasciculos fœni, pertica suspensos: fasciculi autem illi dicuntur *manipuli*, quod manum impleant.

464. *Equites Messapus.*) Sic interpungimus post Servium & Donatum: ut Volusus ducat Rutulos, & simul moveat Volscos ut sub ducibus suis pugnæ se parent; Messapus vero, Coras & ejus frater Catillus, de quibus, Æn. 7. 672. ducant equites. *Messapus*, nominativus est pro vocativo, ut Æn. 8. 77. *Hesperidum fluvius regnator aquarum Adsis, &c.* Æn. 1. 192. *Socer arma Latinus habeto.*

476. *Jusso.*) *Jussero*. Sic frequenter in duodecim tabulis, apud Cicer. de legibus, &c. *pracepsis*, pro *praceperis*: *rupsis*, pro *ruperis*: *rapsis*, pro *rapueris*. Sic *faxo*, pro *fecero*: *faxim*, pro *fecerim*. Turnebus, lib. 15. cap. 15.

Dardanium Æneam, generumque adsciverit urbi:
Præfodiunt alii portas, aut saxa sudesque
Subvectant: bello dat signum rauca cruentum
Buccina. Tum muros varia cinxere corona
Matronæ puerique: vocat labor ultimus omnes.
Necnon ad templum summasque ad Palladis arces
Subvehitur magna matrum regina caterva,
Dona ferens, juxtaque comes Lavinia virgo,
Causa mali tanti, atque oculos dejecta decoros.
Succedunt matres, & templum thure vaporant,
Et mœstas alto fundunt de limine voces:
Armipotens belli præses, Tritonia virgo,
Frange manu telum Phrygii prædonis, & ipsum
Pronum sterne solo, portisque effunde sub altis.
Cingitur ipse furens certatim in prælia Turnus:
Jamque adeo Rutulum thoraca indutus, aheuis
Horrebat squamis, surasque incluserat auro,
Tempora nudus adhuc: laterique accinxerat ensem:
Fulgebatque alta decurrens aureus arce:
Exsultatque animis, & spe jam præcipit hostem.
Qualis, ubi abruptis fugit præsepia vinclis,
Tandem liber equus, campoque potitus aperto:
Aut ille in pastus, armentaque tendit equarum;
Aut assuetus aquæ perfundi flumine noto
Emicat, arrectisque fremit cervicibus alte
Luxurians, luduntque jubæ per colla, per armos.

INTERPRETATIO.

admiserit & urbi adoptaverit generum, Trojanum Æneam. Alii faciunt fossas ante *portas, aut supponunt stipites & saxa: rauca tuba dat signum sanguineum* ad pugnam. *Tunc matronæ & pueri circumdederunt muros multiplici cœtu: extrema necessitas invitat omnes. Regina quoque* cum *ingenti comitatu matrum vehitur ad templum & supremam arcem Palladis, portans munera: & prope comes est Lavinia puella, causa tantæ calamitatis, & submittens formosos oculos. Matres sequuntur, & implent templum vapore thuris, & e porta sublimi emittunt voces luctuosas: O virgo Tritonia, potens* in *armis, præsidens bello, rumpe* tua *manu arma Trojani prædatoris, & dejice illum humi præcipitem, & disturba sub altis portis. Turnus ipse ardens armatur ad pugnam, & jam armatus* secundum *loricam Rutulam* erat *asper squamis æreis, & texerat auro tibias, adhuc detectus* secundum *caput: & alligaverat gladium lateri: & splendebat aureus exiliens e summa arce: & gestit animo, & spe jam præoccupat hostem. Qualis equus postquam ruptis retinaculis fugit stabula, demum liber & fruens patente campo: ille aut vadit ad pascua & greges equarum; aut solitus lavari noto fluvio aquæ exsilit, & collo alte*

NOTÆ.

477. *Palladis arces.*) Templa Palladis vulgo in arcibus, quia Pallas inventrix dicitur arcium Ecl. 2. 61. *Pallas quas condidit arces, ipsa colat.* Dona ferunt ipsi, *peplum*, Æn. 1. 484. Cultum vero Palladis reliquorumque Deorum Laurentes a Græcis acceperant, qui frequentes consederant in meridionali Italiæ parte, quæ inde diu *magna Græcia* dicta est.

483. *Armipotens Tritonia.*) Palladis nomen, Æn. 2. 271. Præses autem fuit urbium, arcium, belli, &c. De *Phrygia*, ubi Troas, Æn. 1. 385.

488. *Squamis ahenis, &c. Suras, &c.*) De *squamis* loricæ corio superadditis, Æn. 5. 467. *Sura:* pars

Obvia, cui Volscorum acie comitante, Camilla
Occurrit, portisque ab equo regina sub ipsis
Desiluit: quam tota cohors imitata relictis
Ad terram defluxit equis: tum talia fatur:
Turne, sui merito si qua est fiducia forti,
Audeo & Æneadum promitto occurrere turmæ,
Solaque Tyrrhenos equites ire obvia contra.
Me sine prima manu tentare pericula belli:
Tu pedes ad muros subsiste, & mœnia serva.
Turnus ad hæc, oculos horrenda in virgine fixus:
O, decus Italiæ, virgo, quas dicere grates,
Quasve referre parem? sed nunc, est omnia quando
Iste animus supra, mecum partire laborem.
Æneas, ut fama fidem missique reportant
Exploratores, equitum levia improbus arma
Præmisit, quaterent campos; ipse ardua montis
Per deserta jugo properans adventat ad urbem.
Furta paro belli convexo in tramite silvæ,
Ut bivias armato obsidam milite fauces.
Tu Tyrrhenum equitem collatis excipe signis,
Tecum acer Messapus erit, turmæque Latinæ,
Tiburtique manus: ducis & tu concipe curam.
Sic ait, & paribus Messapum in prælia dictis
Hortatur, sociosque duces: & pergit in hostem.

INTERPRETATIO.

erecto petulans fremit, & crines errant per collum & *per humeros. Cui Camilla, sequente turma Volscorum, obvia occurrit, & regina descendit* ex *equo sub ipsis portis: quam tota turma imitans, descendit ad terram relictis equis: deinde* Camilla *dicit ista: Turne, si* animus *generosus habet jure aliquam in se confidentiam, audeo & polliceor obstare exercitui Trojanorum, & sola procedere obvia adversus equites Etruscos. Permitte me experiri manu prima discrimina pugnæ: tu pedes mane ad muros, & tuere urbem. Turnus* respondens *ad ista, hærens oculis in terribili puella: O virgo, gloria Italiæ, quas conabor dicere, quas referre* tibi *gratias? sed jam, quandoquidem animus ille* tuus *est supra omnia* pericula, *divide mecum periculum. Ut fama & missi observatores faciunt fidem, Æneas callidus præmisit equites levis armaturæ,* qui *vastarent agros: ipse accelerans per deserta alta montis,* superato *jugo, accedit ad urbem. Meditor insidias belli, in curva semita silvæ, ut occupem militibus armatis angustias bifidas. Tu, signis conjunctis, occurre equitatui Etrusco. Messapus ardens erit tecum, & catervæ Latinæ, & turmæ Tiburtinæ: sume tu quoque munus ducis. Sic dixit, & similibus verbis animat Messapum, & duces socios* ejus *ad pugnam;*

NOTÆ.

pars est tibiæ carnosa, quæ cum toto crure ocreis vestitur.

498. *Volscorum acie.*) Qui jam vocati a Turno per Volusum fuerant, v. 460. De *Camilla*, eorum duce, infra, v. 535. De *Volscis*, Æn. 7. 803. De *Tyrrhenis*, Æneæ sociis, Æn. 8. 479.

515. *Furta ... belli.*) *Insidias:* dicitur quippe *furtum*, quicquid clam fit. Æn. 5. 568.

Convexo.) *Concavo*, aut saltem curvo, Æn. 1. 314.

517. *Tyrrhenum equitem.*) Qui præmissus erat ab Ænea, per planos campos.

518. *Messapus erit, &c.*) Cum equitibus aliquot *Etruscis*, quorum dux erat, Æn. 7. 691. *Turmæ Latinæ*, sive *Rutulæ*, sub Voluso, supra, v. 464. *Tiburti manus*, sub Catillo & Cora, supra, vers. 464. Æn. 7. 670.

Est curvo anfractu vallis, accommoda fraudi,
Armorumque dolis: quam densis frondibus atrum
Urget utrinque latus: tenuis quo semita ducit,
Angustæque ferunt fauces, aditusque maligni.
Hanc super, in speculis summoque in vertice montis,
Planities ignota jacet, tutique receptus;
Seu dextra lævaque velis occurrere pugnæ,
Sive intrare jugis, & grandia volvere saxa.
Huc juvenis nota fertur regione viarum,
Arripuitque locum, & silvis insedit iniquis.
Velocem interea superis in sedibus Opim,
Unam ex virginibus sociis sacraque caterva,
Compellabat, & has tristis Latonia voces
Ore dabat: Graditur bellum ad crudele Camilla,
O virgo, & nostris nequicquam cingitur armis,
Cara mihi ante alias: nec enim novus iste Dianæ
Venit amor, subitaque animum dulcedine movit.
Pulsus ob invidiam regno, viresque superbas,
Priverno antiqua Metabus cum excederet urbe,
Infantem, fugiens media inter prælia belli,
Sustulit exilio comitem, matrisque vocavit
Nomine Casmillæ, mutata parte, Camillam.
Ipse sinu præ se portans juga longa petebat
Solorum nemorum: tela undique sæva premebant,
Et circumfuso volitabant milite Volsci.

INTERPRETATIO.

& ipse vadit in hostem. Est vallis flexu sinuoso, apta fraudibus & insidiis belli; quam nigra latera premunt utrinque spissis foliis: trames parvus ducit illuc, & meatus arcti atque ingressus difficiles ferunt ad eam. Super eam, in speculis, & in supremo cacumine montis, sternitur planities incognita & perfugium tutum: sive velis descendere ad pugnam a dextra & sinistra parte; sive imminere a verticibus, & dejicere vastos lapides. Juvenis Turnus vadit illuc per spatia itinerum sibi cognita, & occupavit locum, & constitit in locis illis asperis. Interim in cœlestibus sedibus Diana filia Latonæ alloquebatur Opim, unam e comitibus puellis, & e turba sibi sacra; & ore mæsto proferebat hæc verba: O virgo; Camilla vadit ad bellum asperum, & frustra tegitur nostris armis, dilecta mihi præ cæteris? nam hic amor non novus contigit mihi Dianæ, flexitque animum meum improvisa dulcedine. Metabus ejectus regno per invidiam, & ob potentiam ferociorem, cum exiret e veteri urbe Priverno, fugiens per medias pugnas belli, asportavit sociam exilii infantem, & appellavit eam Camillam, de nomine matris Casmillæ, mutata parte nominis. Ipse ferens eam ante se in sinu, quærebat longa cacumina silvarum secretarum: arma infesta urgebant undique, & Volsci discur-

NOTÆ.

522. *Vallis accommoda.*) *Vallis* ultimam brevem hic producit propter cæsuram. Servius tamen legit antiquo nominativo, *valles*.

534. *Latonia.*) Diana, Latonæ filia, Ecl. 5. 67.

539. *Ob invidiam.*) Vel subditorum in se: vel suam, ut explicuimus de Mezentio, Æn. 10. 852.

540. *Priverno, &c.*) *Privernum*, urbs Volscorum, circa Pomptinas paludes & Amasenum fluvium, paucis aliquot leucis a mari distans: ejus ruinæ hodie visuntur juxta oppidum *Piperno*; *Amasenus*, hodie est *Toppia*, Æn. 7. 704. in extrema nota. De *Volscis*, ibidem, & v. 803.

Ecce fugæ medio summis Amasenus abundans
Spumabat ripis, tantus se nubibus imber
Ruperat: ille, innare parans, infantis amore
Tardatur, caroque oneri timet: omnia secum
Versanti, subito vix hæc sententia sedit.
Telum immane manu valida quod forte gerebat
Bellator, solidum nodis & robore cocto;
Huic natam, libro & sylvestri subere clausam,
Implicat, atque habilem mediæ circumligat hastæ.
Quam dextra ingenti librans, ita ad æthera fatur:
Alma, tibi hanc, nemorum cultrix Latonia virgo,
Ipse pater famulam voveo: tua prima per auras
Tela tenens supplex hostem fugit: accipe, testor,
Diva, tuam, quæ nunc dubiis committitur auris.
Dixit, & adducto contortum hastile lacerto
Immittit: sonuere undæ: rapidum super amnem
Infelix fugit in jaculo stridente Camilla.
At Metabus, magna propius jam urgente caterva,
Dat se se fluvio, atque hastam cum virgine victor
Gramineo, donum Triviæ, de cespite vellit.
Non illum tectis ullæ, non mœnibus urbes
Accepere: neque ipse manus feritate dedisset:
Pastorum & solis exegit montibus ævum.
Hic natam in dumis interque horrentia lustra,

INTERPRETATIO.

vebant circumjectis militibus. Ecce, in *medio fugæ, Amasenus tumens exundabat altis ripis, tanta pluvia effuderat se e nubibus: Ille meditans enatare, retinetur amore infantis, & timet dilecto oneri: ægre tandem fixum* est *hoc consilium* illi, *omnia secum raptim expendenti. Alligat filiam inclusam cortice & silvestri subere huic* telo, *quod telum grande gestabat forte manu robusta, firmum nodis & ligno exsiccato*, utpote *bellator; & circumnectit aptam mediæ hastæ: & evibrans* hastam *illam grandi dextera, sic loquitur ad cœlum: Diana virgo, benefica cultrix silvarum, ipse pater* infantis *hanc tibi consecro famulam: fugit hostem per aera, tenens primum tua jacula: O Dea, obtestor te, accipe hanc tuam, quæ jam creditur dubiis ventis. Dixit* hæc, *& jacit hastam libratam reducto brachio: aquæ sonuerunt: fugit misera Camilla super velocem fluvium in hasta stridula. Metabus vero, numerosa turba jam propius imminente, projicit se in flumen, & victor extrahit e glebis herbosis hastam cum infante*, quæ erat *donum* jam sacrum *Dianæ. Nullæ urbes exceperunt eum domibus, nullæ muris: neque ipse se subdidisset iis* ob *asperitatem* morum: *traduxit vitam pastoritiam & secretis in montibus. Illic inter vepres & inter latebras* silvarum *horridas, alebat filiam*

NOTÆ.

553. *Robore cocto.*) Ligno duriore, ad fumum exsiccato. Georg. 1. 175. *Et suspensa focis exploret robora fumus.* De *robore*, Ibid. 162.

554. *Libro & subere.*) *Liber*, cortex interior & tenuis. Hoc *suber*, arbor crassissimi ac levissimi corticis, *suvero*.

566. *Donum Triviæ.*) *Camillam*: vel, quam Triviæ quasi dono salvam recipiebat: vel, quam ipsi Triviæ quasi dono voverat. *Trivia*, Dianæ nomen, quia colebatur in triviis, Æn. 4. 511.

568. *Manus dedisset.*) *Consensisset, cessisset.* Adagium est, ex iis desumptum, qui pugna victi, aut manus ligandas præbent, aut iisdem protensis mortem deprecantur.

570. *Lustra.*) Cubilia ferarum in silvis, Georg. 2. 471.

Armentalis equæ mammis & lacte ferino
Nutribat, teneris immulgens ubera labris.
Utque pedum primis infans vestigia plantis
Institerat, jaculo palmas oneravit acuto:
Spiculaque ex humero parvæ suspendit & arcum.
Pro crinali auro, pro longæ tegmine pallæ,
Tigridis exuviæ per dorsum a vertice pendent.
Tela manu jam tum tenera puerilia torsit,
Et fundam tereti circum caput egit habena,
Strymoniamque gruem aut album dejecit olorem.
Multæ illam frustra Tyrrhena per oppida matres
Optavere nurum: sola contenta Diana,
Æternum telorum & virginitatis amorem
Intemerata colit. Vellem haud correpta fuisset
Militia tali, conata lacessere Teucros:
Cara mihi comitumque foret nunc una mearum.
Verum, age, quandoquidem fatis urgetur acerbis,
Labere Nympha polo, finesque invise Latinos,
Tristis ubi infausto committitur omine pugna.
Hæc cape, & ultricem pharetra deprome sagittam.
Hac, quicumque sacrum violarit vulnere corpus,
Tros Italusve, mihi pariter det sanguine pœnas.
Post ego nube cava miserandæ corpus & arma
Inspoliata feram tumulo, patriæque reponam.
Dixit: at illa leves cœli demissa per auras

INTERPRETATIO.

uberibus equæ gregalis & lacte ferino, premens ubera in labris filiæ *tenellis. Et statim atque infans fixit gressus primis plantis pedum; oneravit manus* ejus *telo acuto, & alligavit arcus ac sagittas humero parvulæ. Pro aureo* ornatu *capillorum, pro vestitu pallæ defluentis, pelles tigridis pendent e capite per tergum. Jam tunc libravit manu molli jacula puerilia, & agitavit fundam tereti loro circa caput, & prostravit gruem Strimoniam vel cycnum candidum. Matres plurimæ in Etruscis urbibus frustra desideraverunt illam* in *uxorem filiorum* suorum: *contenta* cultu *solius Dianæ fovet pudica perpetuum amorem virginitatis & armorum. Vellem* ut *non fuisset perculsa* amore *talis belli, aggressa oppugnare Trojanos: nunc esset mihi dilecta & una e meis comitibus. Age vero, o Nympha, siquidem premitur fatis crudelibus, descende cœlo, & adi regionem Latinam, ubi funestum prælium miscetur auspiciis adversis. Accipe hæc, & extrahe e pharetra vindicem sagittam. Quisquis læserit vulnere corpus* mihi *dicatum*, sive fuerit *Trojanus, sive Rutulus, simul hac* sagitta *mihi solvat pœnas sanguine: ego deinde nube cava inferam sepulcro cadaver miseræ Camillæ & arma non direpta, & restituam* illam *patriæ*. Sic *dixit* Diana; *at illa* Nympha *delapsa per levem aerem cœli insonuit, inclusa obscuro nimbo*

NOTÆ.

571. *Armentalis equæ.*) Quæ gregatim inter armenta versabatur. *Lacte ferino*, equino: nam equum vocavit *ferum*, Æn. 2. 51.

576. *Crinali auro, &c.*) Vel reticulo aureo, quo virgines complecti capillos solebant: vel acu crinali, qua capilli discernuntur; vel, alio quolibet aureo capiti ornatu. *Palla*, pallium muliebre, apertum ut talare; Æn. 9. 616.

580. *Strymoniam gruem.*) Quia frequens est id genus circa Strymonem, Macedoniæ fluvium, Æn. 10. 265.

582. *Nurum.*) Uxorem filii, *nuera*.

Insonuit, nigro circumdata turbine corpus.
At manus interea muris Trojana propinquat,
Etruscique duces, equitumque exercitus omnis,
Compositi numero in turmas: fremit æquore toto
Insultans sonipes, & pressis pugnat habenis,
Huc obversus & huc: tum late ferreus hastis
Horret ager, campique armis sublimibus ardent.
Nec non Messapus contra, celeresque Latini,
Et cum fratre Coras, & virginis ala Camillæ,
Adversi campo apparent: hastasque reductis
Protendunt longe dextris, & spicula vibrant:
Adventusque virum, fremitusque ardescit equorum.
Jamque intra jactum teli progressus uterque
Substiterat: subito erumpunt clamore, frementesque
Exhortantur equos: fundunt simul undique tela
Crebra, nivis ritu: cœlumque obtexitur umbra.
Continuo adversis Tyrrhenus & acer Aconteus
Connixi incurrunt hastis, primique ruinam
Dant sonitu ingenti, perfractaque quadrupedantum
Pectora pectoribus rumpunt. Excussus Aconteus
Fulminis in morem, aut tormento ponderis acti,
Præcipitat longe, & vitam dispergit in auras.
Ex templo turbatæ acies: versique Latini
Rejiciunt parmas, & equos ad mœnia vertunt.

INTERPRETATIO.

secundum *corpus. Sed interim omnis multitudo Trojana accedit ad muros* Laurenti, *& duces Tusci, & omnis acies equitum, distincti in turmas* certo *numero: fremit toto campo equus subsiliens, & obluctatur conversus arctis habenis huc & illuc: tum campus horrescit undique ferreis hastis, & arva resplendent excelsis armis. Messapus quoque, & Latini veloces, & Coras cum fratre, & equitatus Virginis Camillæ, apparent contra oppositi* in *campo: & immittunt longe hastas brachiis contractis, & conjiciunt spicula: & fervet adventus hominum, & hinnitus equorum. Et jam uterque* exercitus *steterat, progressus intra jactum teli: erumpunt* in *repentinum clamorem, & concitant equos frementes: simul spargunt undique tela frequentia, more nivis: & cœlum tegitur tenebris. Statim Tyrrhenus, & ardens Aconteus concurrunt connixi hastis oppositis, & primi magno strepitu faciunt impetum, & equorum impulsa pectora pectoribus feriunt. Aconteus dejectus in modum fulminis, aut molis impulsæ* per *machinam, corruit procul, & effundit vitam in ventos. Exercitus Latini confestim territi* sunt: *& Latini conversi opponunt* retro *scuta, & reflectunt equos*

NOTÆ.

599. *Numero in turmas.*) *Turmæ*, proprie erant equitum, & capiebant equites vulgo triginta, Æn. 5. 555. in Notis.

604. *Ala Camillæ.*) Vegetius, *Alæ dicuntur equitum*, quod ad similitudinem alarum ab utraque parte protegunt acies. Atque ita sumitur *ala* apud Virgilium. Ostendit tamen Lipsius de militia Rom. lib. 2. 7. *alas* etiam quandoque de peditibus dici: & vulgo de copiis, *sive equestribus*, *sive pedestribus* sociorum, quæ ad latera aciei collocabantur.

612. *Tyrrhenus.*) Hic non gentile nomen, sed proprium est principis alicujus viri, ex Æneæ aut Tarchontis exercitu.

617. *Præcipitat.*) Pro *præcipitatur*, Ut Æn. 1. 108. *Tum prora avertit*; pro *avertitur*.

619. *Rejiciunt parmas.*) In tergum, ut se se a persequentium jaculis in fuga defendant. *Parmas*, scuta brevia, rotunda & undique *paria*.

Troes agunt, princeps turmas inducit Asylas.
Jamque propinquabant portis; rursusque Latini
Clamorem tollunt, & mollia colla reflectunt:
Hi fugiunt, penitusque datis referuntur habenis.
Quali ubi alterno procurrens gurgite pontus
Nunc ruit ad terras, scopulosque superjacit undam
Spumeus, extremamque sinu perfundit arenam:
Nunc rapidus retro atque æstu revoluta resorbens
Saxa, fugit, litusque vado labente relinquit.
Bis Tusci Rutulos egere ad mœnia versos:
Bis rejecti armis respectant terga tegentes.
Tertia sed postquam congressi in prælia, totas
Implicuere inter se acies, legitque virum vir:
Tum vero & gemitus morientum, & sanguine in alto
Armaque, corporaque, & permisti cæde virorum
Semianimes volvuntur equi: pugna aspera surgit.
Orsilochus Remuli, quando ipsum horrebat adire,
Hastam intorsit equo, ferrumque sub aure reliquit:
Quo sonipes ictu furit arduus, altaque jactat,
Vulneris impatiens, arrecto pectore crura:
Volvitur ille excussus humi. Catillus Iolam,
Ingentemque animis, ingentem corpore & armis
Dejicit Herminium: nudo cui vertice fulva
Cæsaries, nudique humeri: nec vulnera terrent.
Tantus in arma patet. Latos huic hasta per armos
Acta tremit, duplicatque virum transfixa dolore.

INTERPRETATIO.

ad muros. Trojani persequuntur, primus Asylas immittit agmina. E jam attingebant portas: & iterum Latini emittunt clamorem, & retorquent colla equorum *facilia. Trojani fugiunt, & revertuntur habenis omnino immissis. Quale* est *mare, quando excurrens æstu reciproco, modo volvitur ad terras, & spumans effundit undam super rupes, & perluit ultimas arenas sinuando* se; *modo cedit retro, præceps & resorbens saxa æstu convulsa, & deserit litus fluctu detumescente. Bis Etrusci pepulerunt ad urbem Rutulos fugatos: bis iidem fugati respiciunt muniendo humeros clypeis. Sed quando commissi ad tertiam pugnam, miscuerunt invicem totos exercitus, & vir elegit virum: tum vero & gemitus morientium* audiuntur; *ac rotantur in alto sanguine & arma, & corpora, & equi moribundi confusi* in *strage hominum: oritur crudele prælium. Orsilochus, cum timeret aggredi* Remulum, *immittit hastam* in *equum Remuli, & figit ferrum sub aure: quo ictu equus furit arrectus, & impatiens plagæ agitat alta crura sublato pectore: ille* Remulus *dejectus humi corruit. Catillus* sternit *Iolam, & magnum animo, magnum corpore & armis sternit Herminium: cui coma flava* erat in *capite aperto, & nudi humeri: nec plagæ terrent* eum, *tam late apertus est in ictus: hasta immissa huic per latos humeros intremit, & transfixa* cum *dolore incurvat hominem. Spargitur late niger sanguis: pugnantes edunt*

NOTÆ.

636. *Orsilochus, &c.*) Trojanus. *Remulus*, Latinus; alius ab illo Tiburtino *Remulo*, qui moriens phaleras nepoti dederat, Æn. 9. 360. item ab illo Numano Remulo, quem Ascanius occiderat, ibid. 592.

640. *Catillus, &c.*) Tiburtinus, de quo Æn. 7. 672.

645. *Duplicatque virum.*) Videtur a tergo inter utrasque scapulas percussus, ita ut in anteriorem par-

Funditur ater ubique cruor : dant funera ferro
Certantes : pulchramque petunt per vulnera mortem.
At medias inter cædes exsultat Amazon,
Unum exerta latus pugnæ, pharetrata Camilla.
Et nunc lenta manu spargens hastilia denset,
Nunc validam dextra rapit indefessa bipennem.
Aureus ex humero sonat arcus, & arma Dianæ.
Illa etiam, siquando in tergum pulsa recessit,
Spicula converso fugientia dirigit arcu.
At circum lectæ comites, Larinaque virgo,
Tullaque, & æratam quatiens Tarpeja securim,
Italides : quas ipsa decus sibi dia Camilla
Delegit, pacisque bonæ bellique ministras.
Quales Threiciæ, cum flumina Thermodontis

INTERPRETATIO.

strages gladiis, & per plagas quærunt mortem gloriosam. At Camilla pharetrata gaudet in mediis stragibus quasi *Amazon, nudata* secundum *unam mammam* ad *prælium. Et modo jaciens manu congerit hastas flexiles, modo infatigabilis corripit dextra manu robustam securim. Arcus aureus, & sagittæ Dianæ sonant ex humero* ejus. *Ipsa quoque verso arcu defigit sagittas fugaces, si aliquando cedit fugata in tergum.* Sunt *vero circa eam selectæ sociæ, & virgo Larina, & Tulla, & Tarpeja intentans æream securim, Italæ* puellæ, *quas ipsa divina Camilla elegit sibi* quasi *honorem, famulas in bello & bona pace. Qua-*

NOTÆ.

partem corpus corvatum, & quasi plicatum ex ictu fuerit. Alii legunt: *Duplicatque viri, transfixa, dolorem.* Alii, *Duplicatque, virum transfixa, dolorem.* Prima lectio sanissima, juxta Turnebum. Cujus firmat opinionem illud Ovidii, *Duplicataque vulnere caco est.* Item illud Homeri de Thersite, Iliad. 2. 266. Πλῆξεν, ὁ δ' ἰδνώθη: *percussit, ille autem incurvabat se.*

648. *Amazon.*) *Volsca*, Amazonum tamen more armata; id est exusta mamma dextra, sinistroque latere nudato; ut diximus, Æn. 1. 495.

650. *Denset.*) Secundæ conjugationis: vel *densat*, primæ, Æn. 10. 432. *Bipennis*, securis utrimque acuta, supra v. 135.

652. *Arma Dianæ.*) Venatoriæ sagittæ in pharetra, bipennis, hastilia.

654. *Spicula converso, &c.*) More Parthorum, quos ea arte celebres diximus, Ecl. 1. 62.

657. *Dia Camilla.*) Græca vox, δῖα *generosa, præstantissima, divina*: quia Dianæ Deæ consecrata vers. 557. Sic apud Homerum Helena vocatur δῖα γυναικῶν *præstantissima mulierum.*

658. *Pacisque bonæ, &c.*) Sic plores & saniores codices, Pierio teste. Aliqui tamen habent *pacisque bonas bellique ministras.*

659. *Quales Threiciæ.*) De Amazonum gente ac nomine, Æn. 1. 321. 494. Nunc de patria & sede. I. Constat Amazonum sedem non fuisse in *Thracia* propria & *Europæa*, quæ Macedoniæ confinis est; sed in septentrionali minoris Asiæ litore, quod Ponto Euxino alluitur: urbemque regiam ab ipsis illic conditam fuisse *Themiscyram* non longe a Thermodonte fluvio; eisdemque patuisse totum illum tractum, qui deinceps Bithyniam, Paphlagoniam, Cappadociamque complexus est. Ita Herodotus, Pausanias, Diodorus Siculus, &c. II. Constat e Xenophonte; Exped. l. 6. tractum illum ipsum tulisse quoque *Thraciæ* nomen nempe *Asiaticæ*. III. Habemus ex iisdem auctoribus præcipue Diodoro, Amazonas, circumflexo Euxini litore tum orientali tum etiam septentrionali, trajectoque Tanai fluvio, maximam Sarmatiæ Asiaticæ & Europææ subegisse partem: deinde cum ab Hercule ac Theseo nativis in sedibus bello appetitæ & victæ essent, occupato in Lybia Hercule, bellum eas Græcis intulisse, transmisso scilicet Bosphoro Cimmerio; indeque per Thraciam *Europæam*, Macedoniam ac Thessaliam, aperuisse sibi aditum ad ipsam Atheniensium arcem, quam aliquamdiu tenuerunt. Tamen hinc pulsæ sunt a Theseo, ut probant iis in locis multa, tum Thesei victoriæ, tum Amazonum cladis monumenta: earumque reliquiæ intra pristinos Pontici litoris fines servavere: deinceps formam aliquam imperii, usque ad Trojani belli tempora; cum Penthesilea, nativo odio Græcis infesta, Trojanis auxilium tulit, & ab Achille aut *Pyrrho* sub belli finem occisa est. Tum etiam ad usque Alexandrum magnum perstitere, ad quem Thalestris Amazonas trecentas adduxit, ex Diodoro & Q. Curtio.

659. *Thermodontis.*) Legunt quidam *Thermodoontis*, ut *Hippocoontis*: ita ut priores syllabæ tres dactylum efficiant. At omnino quadrisyllabum est *Thermodontis*: ubi priores syllabæ tres longæ cum ω in secunda syllaba, quæ ideo breviari non potest: scribitur enim Θερμώδων, non Θερμόδων; & Cappadociæ fluvius est, in oram Euxini meridionalem influens; nunc *Permon.*

Pulsant, & pictis bellantur Amazones armis:
Seu circum Hippolyten, seu cum se martia curru
Penthesilea refert: magnoque ululante tumultu
Fœminea exsultant lunatis agmina peltis.
Quem telo primum, quem prostremum aspera virgo
Dejicis? aut quot humi morientia corpora fundis?
Eumenium Clytio primum patre: cujus apertum
Adversa longa transverberat abiete pectus.
Sanguinis ille vomens rivos cadit, atque cruentam
Mandit humum, moriensque suo se in vulnere versat,
Tum Lirin Pagasumque super? quorum alter habenas
Suffosso revolutus equo dum colligit; alter
Dum subit, ac dextram labenti tendit inertem,
Præcipites pariterque ruunt. His addit Amastrum
Hippotaden: sequiturque incumbens eminus hasta,
Tereaque, Harpalycumque, & Demophoonta, Chromimque:
Quotque emissa manu contorsit spicula virgo,
Tot Phrygii cecidere viri. Procul Ornitus armis
Ignotis, & equo venator Iapyge fertur;
Cui pellis latos humeros erepta juvenco
Pugnatori operuit: caput ingens oris hiatus,
Et malæ texere lupi cum dentibus albis;
Agrestisque manus armat sparus: ipse catervis
Vertitur in mediis, & toto vertice supra est.

INTERPRETATIO.

les Thraciæ Amazones, quando legunt fluenta Thermodontis, & pugnant armis pictis, sive circa Hippolyten, sive quando bellicosa Penthesilea redit in curru, & magno tumultu ululante muliebres turmæ gestiunt scutis lunatis. O bellicosa virgo, quem primum, quem ultimum sternis hasta? aut quot spargis humi corpora moribunda? primo Eumenium patre Clytio: cujus oppositi pectus patens transfodit longa hasta *ex abiete. Ille corruit vomens fluenta sanguinis, & mordet terram sanguinolentam, & moriens agitat se in* sua *plaga. Deinde Lirim & Pagasum præterea: quorum alter dum collabens equo succidente retrahit habenas: alter dum succurrit, & porrigit cadenti dexteram leniorem, repente & simul concidunt. Adjicit iis Amastrum Hippotæ filium; & imminens insequitur propius hasta, & Tereum, & Harpalycum, & Demophoontem; & Chromim: & quot jacula vibrata manu virgo intorsit, tot homines Trojani corruerunt. Ornitus venator procul excurrit* in *armis insuetis. & equo Apulo: cui pellis extracta juvenco pertinaci tegit latos humeros; magnus rictus gutturis & genæ lupi cum dentibus candidis operuerunt caput; & sparus rusticus armat manum: ipse ex-*

NOTÆ.

661. *Hippolyten.*) Thesei uxor fuit, dicta ab aliis *Antiopa*: ex qua Hippolytum filium suscepit, insidiis Phædræ novercæ deinde sublatum. Hanc bello Herculis Amazonico Theseus, vel dono Herculis acceperat, vel dolo ipse rapuerat; bello deinde Attico adversus Amazonas, ab illis pro viro pugnans occisa est. Plutarchus in Theseo, Diodorus, &c. De *Penthesilea*, quæ ob virtutem filia Martis credita est, Æn. 1. 494.

663. *Lunatis peltis.*) Scutis brevissimis, in formam Lunæ mediæ præcisis.

667. *Abiete.*) Hasta ex *abiete* arbore, *abete*.

677. *Phrygii.*) Trojani, e Phrygia, Æn. 1. 385.

678. *Equo Iapyge.*) Ex Apulia, quæ *Iapygia* dicta est, Æn. 8. 710. & supra v. 247. *Sparus* a *spargendo* dictus: hoc fere constat. Cujus porro formæ dubitatur: Festus vult parvissimi generis esse jaculum, quod facile spargatur: Servius recurvum; in modum pedi pastoralis.

Hunc illa exceptum (neque enim labor agmine verso)
Trajicit, & super hæc inimico pectore fatur:
Silvis, te, Tyrrhene, feras agitare putasti?
Advenit qui vestra dies muliebribus armis
Verba redargueret. Nomen tamen haud leve patrum
Manibus hoc referes, telo cecidisse Camillæ.
Protinus Orsilochum & Buten, duo maxima Teucrum
Corpora: sed Buten adversum cuspide fixit
Loricam galeamque inter, qua colla sedentis
Lucent, & lævo dependet parma lacerto:
Orsilochum fugiens, magnumque agitata per orbem
Eludit gyro interior, sequiturque sequentem.
Tum validam perque arma viro perque ossa securim,
Altior insurgens, oranti & multa precanti
Congeminat: vulnus calido rigat ora cerebro.
Incidit huic, subitoque aspectu territus hæsit
Apenninicolæ bellator filius Auni,
Haud Ligurum extremus, dum fallere fata sinebant.
Isque ubi se nullo jam cursu evadere pugnâ
Posse, neque instantem reginam avertere, cernit;
Consilio versare dolos ingressus & astu,
Incipit hæc: Quid tam egregium, si fœmina forti
Fidis equo? dimitte fugam, & te cominus æquo
Mecum crede solo, pugnæque accinge pedestri:

INTERPRETATIO.

currit in mediis turmis, & supereminet toto capite. Illa perfodit hunc interceptum: non enim difficile erat *disturbato agmine: & hostili animo hæc ait super* illum: *Existimavisti, o Etrusce, te venari feras* in *sylvis: venit dies, qui ulciscatur verba vestra fæmineis armis. Tamen referens umbris parentum* tuorum *gloriam hanc non exiguam, te occisum esse hasta Camillæ. Continuo* occidit *Orsilochum & Buten, duo maxima corpora Trojanorum: sed Buten acumine* teli *transfodit adversum, inter cassidem & thoracem, qua collum equitantis micat, &* qua *parma descendit infra humerum sinistrum; fugiens* vero *& circumacta magnum in orbem fallit Orsilochum, interius secans gyrum, & persequitur* eum qui prius eam *persequebatur. Deinde assurgens altius bis impingit validam securim per arma & per ossa* huic *homini roganti, & multum precanti: plaga spargit vultum calido cerebro. Occurrit illi, & stetit stupefactus improviso visu bellicosus filius Auni incolæ Apennini, non ultimus Ligurum, quandiu fata permittebant* ei *fallere. Ille autem, cum videt nullo cursu posse subducere se prælio, nec expellere Reginam imminentem, incipiens consulto agitare dolos mente & solertia, dicit ista: Quid tam illustre est si* cum *sis fæmina, confidis equo robusto? relinque celeritatem* equi, *& propius committe te mecum plana terræ, &*

N O T Æ.

686. *Tyrrhene.*) Orte e Tyrrhena gente.
687. *Vestra verba.*) Quibus fortitudinem vestram intemperanter jactatis. De *Manibus* parentum, Georg. 4. 469. Æn. 6. 743.
693. *Parma.*) V. 619. *Lacerto*, Æn. 5. 422.
695. *Gyro interior.*) Breviori spatio atque ambitu reflectens se se, Æn. 5. 170.
700. *Apenninicolæ.*) De *Apennino*, monte Italiæ, Liguriam a septentrione ambiente, Æn. 12. 703. De *Liguria*, Æn. 10. 185. Monet autem Cato Ligures esse fallaces.
706. *Fugam.*) Cursum celerem. Sic Æn. 1. 321. de Harpalyce Amazone; *Volucremque fuga prævertitur Hebrum.*

Jam nosces, ventosa feret cui gloria fraudem.
Dixit: at illa furens, acrique incensa dolore,
Tradit equum comiti, paribusque assistit in armis
Ense pedes nudo, puraque interrita parma.
At juvenis, vicisse dolo ratus, avolat ipse,
Haud mora, conversisque fugax aufertur habenis,
Quadrupedemque citum ferrata calce fatigat.
Vane Ligur, frustraque animis elate superbis,
Nequicquam patrias tentasti lubricus artes:
Nec fraus te incolumem fallaci perferet Auno.
Hæc fatur virgo, & pernicibus ignea plantis
Transit equum cursu, frænisque adversa prehensis
Congreditur, pœnasque inimico a sanguine sumit.
Quam facile accipiter saxo sacer ales ab alto
Consequitur pennis sublimem in nube columbam,
Comprensamque tenet, pedibusque eviscerat uncis:
Tum cruor & vulsæ labuntur ab æthere plumæ.
At non hæc nullis hominum sator atque Deorum
Observans oculis, summo sedet altus Olympo.
Tyrrhenum genitor Tarchontem in prælia sæva
Suscitat, & stimulis haud mollibus incitat iras.
Ergo inter cædes cedentiaque agmina Tarchon
Fertur equo, variisque instigat vocibus alas,

INTERPRETATIO.

para te ad *certamen pedestre: mox cognosces, cui laus inanis inferet damnum.* Sic *ait: illa vero furens, & commota aspera indignatione, dat equum sociæ, & stat in armis paribus, pedes, & interrita ense stricto atque scuto splendente. Sed juvenis existimans se victorem esse fraude, aufugit ipse, nulla* est *mora, & abripitur fugax habenis detortis, & talo ferrato impellit velocem equum. Fraudulente Ligur, & frustra elate superbo animo: frustra callidus adhibuisti astutiam patriam: nec* illa *astutia reducet te salvum Auno doloso. Virgo hæc loquitur, & ardens pedibus velocibus prætergreditur cursu equum, & correpto fræno opposita pugnat, & sumit supplicium ab hostili sanguine.* Tam facile, *quam facile accipiter, avis dicata* Marti, *ex alta rupe persequitur alis columbam altam in aere, & tenet correptam, & dilaniat unguibus acutis: tunc sanguis & pennæ evulsæ decidunt ex aere. Sed genitor hominum & Deorum non quiescit sublimis in supremo cœlo* quasi *nullis oculis videns ista. Pater* ille *excitat ad durum certamen Tarchontem Tyrrhenum, & commovet* ejus *iram non levibus stimulis. Itaque Tarchon inter strages & acies recedentes impellitur equo, & ex exhortatur equitatum variis ser-*

NOTÆ.

708. ***Fraudem.***) Hanc veram antiquam lectionem esse contendit Servius, non *laudem* ut vulgo legitur: & sensus est; cognosces cui jactantia damnum afferat.

711. ***Pura parma.***) Juxta Servium, *nuda* & absque rerum gestarum figuris: quia, inquit, tunc primum in bella descenderat. Juxta Donatum, *expedita* & absque pondere. Juxta interpretationem a nobis jam traditam, Æn. 6. 560. *nitida, lucida, tersa.*

715. ***Ligur.***) Pleraque vetera exemplaria habent *Ligus*. Et sic olim in usu fuisse, probat adjectivum *Ligusticus*, inde derivatum. Nec magis absonum est *Ligus, Liguris*; quam *lepus leporis*; *vetus, veteris*.

721. ***Accipiter ... sacer.***) *Sparviere*, avis rapax, ideo Marti sacra. Latinum nomen e Græco deductum ὀξύπτερος, *celeriter volans*; Gallicum nomen a Germano, ut placet Scalig. & Vossio.

730. ***Alas.***) Equitatum, v. 604.

Nomine quemque vocans, reficitque in prælia pulsos.
Quis metus, o nunquam dolituri, o semper inertes
Tyrrheni, quæ tanta animis ignavia venit?
Fœmina palantes agit, atque hæc agmina vertit?
Quo ferrum? quidve hæc geritis tela irrita dextris?
At non in Venerem segnes nocturnaque bella,
Aut ubi curva choros indixit tibia Bacchi,
Exspectare dapes, & plenæ pocula mensæ.
Hic amor, hoc studium: dum sacra secundus aruspex
Nunciet, ac lucos vocet hostia pinguis in altos.
Hæc effatus, equum in medios moriturus & ipse
Concitat, & Venulo adversum se turbidus infert:
Direptumque ab equo dextra complectitur hostem,
Et gremium ante suum multa vi concitus aufert.
Tollitur in cœlum clamor, cunctique Latini
Convertere oculos: volat igneus æquore Tarchon,
Arma virumque ferens: tum summa ipsius ab hasta
Defringit ferrum, & partes rimatur apertas,
Qua vulnus lethale ferat. Contra ille repugnans
Sustinet a jugulo dextram, & vim viribus exit.
Utque volans alte raptum cum fulva draconem
Fert aquila, implicuitque pedes, atque unguibus hæsit:
Saucius at serpens sinuosa volumina versat,
Arrectisque horret squamis, & sibilat ore,

INTERPRETATIO.

monibus, appellans unumquemque nomine suo, *& revocat ad pugnam fugientes: O Tyrrheni, nunquam* satis *dolituri! o semper ignavi! quis timor, quæ tanta segnitia incidit animis* vestris? *Fœmina dispergit* vos *vagos, & fugat has turmas? cur gestatis manibus ferrum, & cur hæc arma inania? tamen non estis ignavi ad voluptates & ad pugnas nocturnas, aut ad exspectandas epulas & compotationes mensæ opimæ; quando tibia curva Bacchi indixit choreas: hic* est *amor* vester, *hæc cura: dummodo favens aruspex nunciet sacrificia, & hostia opima invitet in profundos lucos. Hæc loquutus, ipse etiam moriturus impellit equum in medios, & minax immittit se adversum Venulo: & constringit dextra* manu *hostem detractum ab equo, & magno impetu concitatus abripit* eum *ante sinum suum. Clamor erigitur ad cœlum, & Latini omnes converterunt oculos. Tarchon ardens volat campo, portans hominem &* ejus *arma: deinde abrumpit ferrum e suprema* ejus *hasta, & quærit partes apertas, quibus inferat plagam mortiferam. Ille contra obluctans repellit* ejus *dexteram a gutture* suo: *& evitat vim viribus. Et sicut, quando fulva aquila volans alte portat serpentem raptum, & alligavit* ei *pedes, & hæsit unguibus; serpens vero vulneratus convolvit sinuosas spiras, & rigescit squamis sublatis, & altus*

NOTÆ.

732. *O nunquam dolituri.*) O qui nunquam acceptis injuriis movemini, ut fortes decet, ad justam ac dignam ultionem. *Palantes*, vagos, Æ. 10. 674.

737. *Tibia Bacchi.*) Bacchanalia intelligit & epulas Baccho sacras ad sonitum tibiæ, ut cætera Deorum sacra. De *Baccho* Ecl. 5. 29. De *tibiis*, Æn. 9. 618.

739. *Aruspex.*) Qui ex inspectis hostiarum visceribus futura prædicit; quæ ars propria Tyrrhenorum, Æn. 8. 498.

746. *Æquore.*) Planitie campi, Æn. 2. 780.

750. *Vim viribus exit.*) Active, ut Æn. 3. 438.

Arduus insurgens: illa haud minus urget adunco
Luctantem rostro, simul æthera verberat alis.
Haud aliter prædam Tiburtum ex agmine Tarchon
Portat ovans: ducis exemplum eventumque secuti
Mæonidæ incurrunt. Tum fatis debitus Aruns
Velocem jaculo & multa prior arte Camillam
Circuit; & quæ sit fortuna facillima, tentat.
Qua se cunque furens medio tulit agmine virgo,
Hac Aruns subit, & tacitus vestigia lustrat:
Qua victrix redit illa, pedemque ex hoste reportat,
Hac juvenis furtim celeres detorquet habenas.
Hos aditus, jamque hos aditus, omnemque pererrat
Undique circuitum, & certam quatit improbus hastam.
Forte sacer Cybele Chloreus, olimque sacerdos,
Insignis longe Phrygiis fulgebat in armis:
Spumantemque agitabat equum, quem pellis ahenis
In plumam squamis auro conserta tegebat.
Ipse peregrina ferrugine clarus & ostro,
Spicula torquebat Lycio Cortynia cornu:
Aureus ex humeris sonat arcus, & aurea vati
Cassida: tum croceam chlamydemque simulque crepantes
Carbaseos fulvo in nodum collegerat auro,

INTERPRETATIO.

assurgens sibilat ore: illa rostro incurvo non minus premit obnitentem, & simul quatit aerem alis. Non aliter Tarchon gaudens aufert prædam e turma Tiburtinorum: imitati exemplum & eventum ducis sui *Tyrrheni irruunt. Tunc Aruns, addictus morti, prior currit circa celerem Camillam* cum *sagitta & multa solertia: & explorat quænam fortuna sit commodissima. Quacumque virgo ardens immittit se medio exercitus; Aruns sequitur* eam *hac parte, & occultus considerat incessum* ejus: *qua revertitur illa victrix, & refert pedem ab hoste, juvenis furtim deflectit illac habenas expeditas. Undique percurrit hos aditus, & jam hos aditus, & omnem circuitum, & librat malignus hastam inevitabilem. Forte Chloreus dicatus Cybele & quondam sacerdos, procul splendebat conspicuus* in *armis Phrygiis: & impellebat equum spumantem, quem tegebat pellis compacta squamis æreis auratis* in modum *plumarum. Ipse conspicuus ferrugine & purpura externa, vibrabat Lycio* arcu *corneo sagittas Cortynias: arcus auratus sonat ex humeris, & galea aurea est* huic *vati: præterea strinxerat in nodum fulvi auri chlamydem croceam carbasinam &* ejus *ple-*

NOTÆ.

757. *Tiburtum.*) Quorum inter principes erat Venulus. De *Tibure* urbe Latii, Æn. 7. 630.

759. *Mæonidæ.*) Tyrrheni, e Mæonia, sive Lydia, orti, Æn. 2. 781. Æn. 4. 216.

768. *Sacer Cybele.*) Alii legunt, *Sacer Cybelo*: alii, *Satus Cybelo*; ne idem sit *sacerdos*. Nugæ: potest enim quis sacer esse dicatusque per votum numini, non per sacerdotium: ut Camilla, quæ tamen Dianæ sacerdos non erat. De *Cybelo* monte Phrygiæ, & *Cybele* Dea, Deorum matre, Æ. 3. 111.

770. *Ahenis in plumam, &c.*) Non militibus tantum, sed & equis etiam loricæ quandoque fuerunt: & ii proprie dicebantur *cataphracti*. De iis ita Sallust. apud Servium, *equis paria operimenta erant, quæ linteo ferreis laminis in modum plumæ adnexuerant.* Igitur lorica equi erat ex pelle sive corio, cui insertæ erant æreæ laminæ, in modum squamarum incisæ; erant autem squamæ illæ, non rotundæ quidem ac vulgares, sed oblongæ; ita ut ad plumarum formam potius accederent: neque ex ære simplici, sed aurato, Æn. 3. 467.

772. *Peregrina ferrugine & ostro, &c.*) Ostro sive purpura Iberica, ferruginea & subnigricante; de qua Æn. 9. 582. De *ostro*, Georg. 2. 506.

773. *Lycio Cortynia, &c.*) Species pro genere. Arcus enim insignes e cornea materia, e Lycia Asiæ regione, de qua Æ. 4. 143. Sagittæ item ex urbe Cretæ insulæ *Gortyna*, vel *Cortyna*, Ecl. 6. 60.

775. *Cassida.*) Nomen primæ declinationis deductum ex accusativo nominis tertiæ; *cassida*, *cassidas*;

Pictus acu tunicas & barbara tegmina crurum.
Hunc virgo, sive ut templis præfigeret arma
Troia, captivo sive ut se ferret in auro
Venatrix, unum ex omni certamine pugnæ
Cæca sequebatur: totumque incauta per agmen,
Fœmineo prædæ & spoliorum ardebat amore.
Telum ex insidiis cum tandem tempore capto
Conjicit, & superos Aruns sic voce precatur:
Summe Deum sancti custos Soractis Apollo,
Quem primi colimus, cui pineus ardor acervo
Pascitur, & medium freti pietate per ignem
Cultores multa premimus vestigia pruna:
Da, pater, hoc nostris aboleri dedecus armis,
Omnipotens. Non exuvias pulsæve trophæum
Virginis, aut spolia ulla peto: mihi cætera laudem
Facta ferent: hæc dira meo dum vulnere pestis
Pulsa cadat, patriam remeabo inglorius urbem.
Audiit, & voti Phœbus succedere partem
Mente dedit; partem volucres dispersit in auras.
Sterneret ut subita turbatam morte Camillam,

INTERPRETATIO.

xus crepitantes, pictus acu secundum *tunicam & barbara tegmina crurum. Puella, sive ut appenderet templis arma Trojana, sive ut venando incederet in aureis* spoliis *captis, sequebatur cæca hunc unum ex omnibus certantibus in prælio; & imprudens flagrabat per totum exercitum muliebri cupiditate prædæ & spoliorum. Cum denique tempore capto Aruns vibrat jaculum ex insidiis, & orat Deos his verbis: Supreme Deorum Apollo, præses sacris Soractis, quem præcipui colimus, cui ignis e pinu alitur in cumulum: &* cui nos *cultores, securi religione, calcamus plantis multas prunas per mediam flammam: concede, o pater omnipotens, hanc ignominiam deleri nostris armis. Non peto exuvias, aut trophæum, aut ulla spolia victæ puellæ: reliqua facta mihi præstabunt gloriam, revertar* libenter *inglorius in urbem patriam, dummodo hæc funesta pestis moriatur vulnere a me* inflicto. *Apollo audivit: & concessit* ut *pars voti animo succederet; partem dissipavit in leves ventos. Concessit precanti* ut *occideret morte improvisa* Ca-

NOTÆ.

dæ; a cassis, cassidis, cassidi, cassida; quod & apud Propertium reperitur, lib. 3. 11. 15. Sic apud Varronem, teste Nonio, *compeda*, a *compes; chlamyda*, a *chlamys;* apud sacros scriptores nostros, *lampada* a *lampas*. *Croceam*, tinctam croco flore, *zafferano*.

777. *Tunicas & barbara, &c.*) De *tunicis*, Æn. 9.616. *Tegmina crurum:* sunt ocreæ non vulgari quidem Græcorum aut Italorum, sed Barbarorum more, hoc est, ut videtur plerisque, Phrygum, qui primi acu pingere repererunt. Paullo tamen aliter visum explicandum illud Æn. 2. 504. *Barbarico postes auro*.

780. *Certamine pugnæ.*) Sic Lucret. lib. 4. 841. Sic & Æn. 2. 780. *Maris æquor*.

785. *Soractis.*) *Soracte* vel *Soractes* mons in Etruria in agro Falisco, ad occidentalem ripam Tyberis, ad septentrionem Romæ, nunc *monte di S. Silvestro*. Ibi lucus & templum Apollinis fuit. Plinius lib. 7. 2. *Haud procul urbe Roma, in Faliscorum agro, familiæ sunt paucæ, quæ vocantur Hirpiæ, quæ sacrificio annuo, quod fit ad montem Soractem Apollini, super ambustam ligni struem ambulantes non aduruntur, & ob id perpetuo Senatusconsulto militiæ aliorumque munerum vacationem habent*. Addit Servius ex Varrone, sacrificulos illos, per prunas ambulaturos, medicamento aliquo solitos sibi plantas tingere. *Aruns* igitur ex illis Hirpis Etruschis fuit & equitibus Tarchontis. *Pineus ardor*, sunt prunæ, e pinu succensa excitatæ.

793. *Inglorius.*) Nulla cæde nobilis: hanc enim cædem esse ignotam volo.

Annuit oranti: reducem ut patria alta videret,
Non dedit; inque Notos vocem vertere procellæ.
Ergo ut missa manu sonitum dedit hasta per auras
Convertere animos acies, oculosque tulere
Cuncti ad reginam Volsci. Nihil ipsa neque auræ,
Nec sonitus memor, aut venientis ab æthere teli:
Hasta sub exertam donec perlata papillam
Hæsit, virgineumque alte bibit acta cruorem.
Concurrunt trepidæ comites, dominamque ruentem
Suscipiunt: fugit ante omnes exterritus Aruns,
Lætitia, mixtoque metu: nec jam amplius hastæ
Credere, nec telis occurrere virginis audet.
Ac velut ille, prius quam tela inimica sequantur,
Continuo in montes se se avius abdidit altos,
Occiso pastore lupus magnove juvenco,
Conscius audacis facti: caudamque remulcens
Subjecit pavitantem utero, sylvasque petivit:
Haud secus ex oculis se turbidus abstulit Aruns:
Contentusque fuga mediis se immiscuit armis.
Illa manu moriens telum trahit: ossa sed inter
Ferreus ad costas alto stat vulnere mucro.
Labitur exsanguis, labuntur frigida leto
Lumina: purpureus quondam color ora reliquit.
Tum sic exspirans, Accam ex æqualibus unam
Alloquitur, fida ante alias quæ sola Camillæ,
Quicum partiri curas; atque hæc ita fatur:

INTERPRETATIO.

millam *turbatam: non concessit ut nobilis patria cerneret eum reversum, & nubes dispulerunt vocem in ventos. Itaque statim atque hasta librata manu edidit stridorem per aerem; agmina converterunt animos, & omnes Volsci direxerunt oculos ad reginam. Ipsa nullatenus animadvertit aut aerem* impulsum, *aut stridorem, aut jaculum veniens ex alto, donec jaculum appulsum ad mammam præcisam infixum est, & profunde immissum hausit virgineum sanguinem. Sociæ festinantes occurrunt, & suscipiunt reginam cadentem; Aruns præ cæteris stupefactus, fugit, gaudio & timore mixtis; nec jam ultra audet fidere hastæ, nec occurrere armis virginis. Et quemadmodum aliquis lupus, pastore aut magno juvenco interfecto, memor facti* sui *audacis, recipit se in montes excelsos* extra *viam positus, priusquam jacula hostilia assequantur* ipsum: *& reflectens caudam supponit* eam *trementem utero, & adit silvas: non aliter Aruns turbatus subduxit se ex oculis, & gaudens ob fugam miscuit se mediis armatis. Illa moriens eduxit manu jaculum: sed cuspis ferrea hæret ad costas inter ossa profundo vulnere. Concidit pallida, concidunt oculi frigidi morte; color olim rubicundus deseruit vultum. Tum moriens sic alloquitur Accam unam e sociis, quæ sola Camillæ fidelis erat præ cæteris, cum qua* solebat *communi-*

NOTÆ.

798. *Notos.*) Speciem pro genere: ventos meridionales pro quibuslibet ventis, Ecl. 2. 58.

809. *Ille lupus.*) Ille frequenter abundat in comparationibus, Æn. 10. 707.

815. *Contentus fuga.*) Præter allatam interpretationem, potest hæc etiam afferri: *Concitatus fuga contendens fugam; a contendo.*

Hactenus, Acca soror, potui: nunc vulnus acerbum
Conficit, & tenebris nigrescunt omnia circum.
Effuge, & hæc Turno mandata novissima perfer:
Succedat pugnæ, Trojanosque arceat urbe.
Jamque vale. Simul his dictis linquebat habenas,
Ad terram non sponte fluens: tum frigida toto
Paullatim exsolvit se corpore, lentaque colla
Et captum leto posuit caput, arma relinquens:
Vitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras.
Tum vero immensus surgens ferit aurea clamor
Sidera: dejecta crudescit pugna Camilla.
Incurrunt densi: simul omnis copia Teucrum,
Tyrrhenique duces, Evandrique Arcadis alæ.
At Triviæ custos jamdudum in montibus Opis
Alta sedet summis, spectatque interrita pugnas.
Utque procul medio juvenum in clamore furentum
Prospexit tristi multatam morte Camillam;
Ingemuitque, deditque has imo pectore voces:
Heu! nimium virgo, nimium crudele luisti
Supplicium, Teucros conata lacessere bello!
Nec tibi desertæ in dumis coluisse Dianam
Profuit, aut nostras humero gessisse pharetras.
Non tamen indecorem tua te regina relinquet
Extrema jam in morte: neque hoc sine nomine letum
Per gentes erit, aut famam patieris inultæ.

INTERPRETATIO.

care curas suas: *& sic loquitur ista: Acca soror, potui huc usque* pugnare: *nunc dura plaga me interficit, & omnia circum nigrescunt caligine. Fuge, & fer ad Turnum hæc ultima monita: succedat* mihi *ad pugnam, & avertat Trojanos ab urbe: denique vale. His prolatis, simul dimittebat habenas, non sponte labens in terram: tum frigida dissolvit se paullatim toto corpore, & demisit colla incurva caputque morte victum, abjiciens arma: & vita dolens cum gemitu abit in tenebras. Tunc autem vastus clamor suboriens verberat astra aurea: prælium inhorrescit occisa Camilla. Irrumpunt conferti: simul omnis multitudo Trojanorum, & ductores Tusci, & equitatus Evandri Arcadis. At Opis exploratrix Dianæ jamdudum sedet sublimis in summis montibus, & immota aspicit prælium: & cum inter medios clamores juvenum certantium procul vidit Camillam affectam tristi morte; & suspiravit, & emisit hæc verba ex intimo pectore: Heu virgo! tulisti supplicium nimis crudele, conata bello aggredi Trojanos: nec profuit tibi derelictæ inter vepres coluisse Dianam, aut tulisse humeris nostras pharetras. Tamen Dea tua non te relinquet jam ingloriam in suprema morte: neque hæc mors erit absque honore inter populos, nec feres famam non vindicatæ. Nam*

NOTÆ.

835. *Alæ.*) Equites, supra v. 604.

836. *Triviæ.*) Dianæ, quæ colebatur in triviis, Æn. 4. 511.

839. *Multatam.*) Aliqui legunt *mulcatam*. Differunt vero *multare*, & *mulcare*: quod *multare* est a voce Osca vel Sabina, *multa*, quæ pœnam pecuniariam a judice irrogatam significat, ut notant Festus & Varro; & per translationem quamlibet aliam pœnam: *mulcare* autem Latina vox est, quæ significat *verberare*, a *mulceo*, quod est *mollio*: quia quod verberatur, mollitur: hinc Vulcanus dictus est *Mulciber*, a verberando ferro. Vide Germanum Valentem, & Vossium.

843. *Desertæ in dumis.*) De vita Camillæ in silvis, supra v. 559. & sequentibus.

Nam quicumque tuum violavit vulnere corpus
Morte luet merita. Fuit ingens monte sub alto
Regis Dercenni terreno ex aggere bustum
Antiqui Laurentis, opacaque ilice tectum.
Hic Dea se primum rapido pulcherrima nisu
Sistit, & Aruntem tumulo speculatur ab alto.
Ut vidit fulgentem armis, ac vana tumentem:
Cur, inquit, diversus abis? hnc dirige gressum,
Huc periture veni: capias ut digna Camillæ
Præmia. Tune etiam telis moriere Dianæ?
Dixit, & aurata volucrem Threissa sagittam
Deprompsit pharetra, cornuque infensa tetendit,
Et duxit longe: donec curvata coirent
Inter se capita, & manibus jam tangeret æquis,
Læva aciem ferri, dextra nervoque papillam.
Extemplo teli stridorem aurasque sonantes
Audiit una Aruns, hæsitque in corpore ferrum.
Illum exspirantem socii atque extrema gementem
Obliti ignoto camporum in pulvere linquunt:
Opis ad æthereum pennis aufertur Olympum.
Prima fugit, domina amissa, levis ala Camillæ:
Turbati fugiunt Rutuli, fugit acer Atinas;
Disjectique duces, desolatique manipli

INTERPRETATIO.

quisquis læsit vulnere tuum corpus, solvet id *nece merita. Fuit sub excelso monte magnum sepulchrum Dercenni, veteris regis Laurentini, ex aggesta terra, & tectum umbrosa ilice. Dea formosissima illic celeri impetu se primum collocat, & ab excelso tumulo circumspicit Aruntem. Quando aspexit illum coruscantem armis & vane superbientem, ait: Cur discedis in diversam* partem? *huc fer gradum, huc veni moriture: ut recipias mercedem dignam Camilla. Tu ne morieris sagittis* ipsius *etiam Dianæ? Dixit, &* quemadmodum Amazon *Thracia eduxit ex aurata pharetra sagittam celerem, & inimica intendit* arcum *corneum, & extendit longe: donec extremitates* ejus inflexæ *committerentur inter se, & jam tangeret manibus æqualibus, sinistra cuspidem ferri, dextera & nervo mammam. Statim Aruns audivit simul stridorem sagittæ aeremque frementem, & ferrum infixum est in corpore. Socii immemores relinquunt illum in incognito pulvere arvorum exspirantem & ultima gementem: Opis effertur alis ad æthereum cælum. Levis equitatus Camillæ fugit primus, regina amissa: Rutuli turbati fugiunt, fugit fortis Atinas: & ductores dissipati, & manipuli vastati quærunt* loca

NOTÆ.

850. *Dercenni, &c.*) De hoc vetere Laurentum rege, Latino multo antiquiore, nihil apud auctores. *Bustum* ait, pro loco ubi cineres post combustionem depositi fuerant. *Ilex*, arbor glandifera, *Leccio*. De *Laurente* regione, Æn. 7. 63.

854. *Vane.*) More adverbii, pro *vane*: ut Georg. 3. 500. *Terram crebra ferit.*

856. *Digna Camillæ Præmia, &c.*) Mors divina manu illata, præmium, non pœna est. Si mori debuerat Camilla, mori divina manu debuerat, non imbelli timidi mortalis telo. Tu ne dignum Camillæ munus auferes? & ignavus cum sis, non cujuslibet numinis, sed ipsius etiam Dianæ telis moriere?

858. *Threissa, &c.*) *Ut Threissa*, id est, *ut Amazon*. Sic Camilla v. 648. *Exultat Amazon*, idest, *ut Amazon*. Neque enim Opis aut Camilla tales erant re ipsa; sed cultu tantum atque habitu. De *Amazonibus Thraciis*. supra v. 659.

867. *Olympum.*) Montem Thessaliæ, pro cœlo, Ecl. 5. 56. *Ala*, equitatus, supra v. 604. *Rutuli*, milites Turni, Æn. 7. 794.

Tuta petunt, & equis aversi ad mœnia tendunt.
Nec quisquam instantes Teucros letumque ferentes
Sustentare valet telis, aut sistere contra:
Sed laxos referunt humeris languentibus arcus,
Quadrupedumque putrem cursu quatit ungula campum.
Volvitur ad muros caligine turbidus atra
Pulvis: & e speculis percussæ pectora matres
Fœmineum clamorem ad cœli sidera tollunt.
Qui cursu portas primi irrupere patentes,
Hos inimica super mixto premit agmine turba.
Nec miseram effugiunt mortem: sed limine in ipso,
Mœnibus in patriis, atque inter tuta domorum
Confixi exspirant animas. Pars claudere portas:
Nec sociis aperire viam, nec mœnibus audent
Accipere orantes: oriturque miserrima cædes
Defendentum armis aditus, inque arma ruentum.
Exclusi, ante oculos lacrymantumque ora parentum
Pars in præcipites fossas, urgente ruina,
Volvitur; immissis pars cæca & concita frænis
Arjetat in portas, & duros objice postes.
Ipsæ de muris summo certamine matres
(Monstrat amor verus patriæ) ut videre Camillam,
Tela manu trepidæ jaciunt, ac robore duro,
Stipitibus ferrum sudibusque imitantur obustis
Præcipites, primæque mori pro mœnibus ardent.

INTERPRETATIO.

tuta, & currunt equis conversi ad muros. Nec ullus potest sustinere armis, aut stare contra Trojanos imminentes & inferentes mortem: sed reportant humeris defessis arcus laxos, & ungula equorum currendo pulsat campum pulverulentum. Pulvis confusus nigra caligine fertur ad muros: & matres verberantes sinum emittunt e speculis fœmineam vociferationem ad astra cœli. Qui primi attigerunt cursu portas apertas; hos turba hostilis opprimit agmine superjecto. Nec evitant mortem funestam, sed in ipso ingressu, in muris patriis, & inter tutas domos confossi emittunt animas. Pars incipit *claudere portas: nec audent patefacere aditum sociis, nec admittere precantes* intra *muros; & incipit tristissima strages propugnantium armis ingressus, & ruentium in pugnam.* Ex iis qui sunt *exclusi, pars labitur in fossas præruptas, premente* multitudine *irruentium, ante oculos & vultus parentum plorantium: pars insana & concitata* equis *frænatis impellunt portas & postes firmatos repagulis.* In *suprema* illa *contentione matres ipsæ, ex quo conspexerunt Camillam* (id *docet verus amor patriæ*) *festinantes emittunt e muris tela manibus, & imitantur* arma *ferrea duris lignis, stipitibus, fustibus præustis, nihil moratæ, & cupiunt primæ mori pro* defensione *muro-*

NOTÆ.

890. *Arjetat in portas.*) Non quidem equorum in portas impulsu, quod visum est *Donato:* sed obviis quibusdam aut trabibus aut molaribus impactis, instar arietum: de qua machina, Æn. 2. 492.

892. *Ut videre Camillam.*) Vel cum viderunt Camillæ corpus inter sociarum manus relatum: vel potius, quia v. 594. dixit Diana se nube cava corpus illud tumulo illaturam, ex quo viderunt Camillam, pro aliena salute ad arma concurrentem, amor patriæ suasit idem pro salute propria faciendum. De *robore*, pro quovis duriore ligno, Georg. 1. 162.

Interea Turnum in silvis sævissimus implet
Nuncius, & juveni ingentem fert Acca tumultum:
Deletas Volscorum acies, cecidisse Camillam;
Ingruere infensos hostes, & Marte secundo
Omnia corripuisse: metum jam ad mœnia ferri.
Ille furens (nam sæva Jovis sic numina poscunt)
Deserit obsessos colles, nemora aspera linquit.
Vix e conspectu exierat, campumque tenebat:
Cum pater Æneas, saltus ingressus apertos
Exsuperatque jugum, silvaque evadit opaca.
Sic ambo ad muros rapidi totoque feruntur
Agmine, nec longis inter se passibus absunt.
Ac simul Æneas fumantes pulvere campos
Prospexit longe, Laurentiaque agmina vidit:
Et sævum Ænean agnovit Turnus in armis,
Adventumque pedum flatusque audivit equorum.
Continuo pugnas ineant, & prælia tentent;
Ni roseus fessos jam gurgite Phœbus Ibero
Tingat equos, noctemque die labente reducat.
Considunt castris ante urbem, & mœnia vallant.

INTERPRETATIO.

rum. Interim nuncius acerbissimus occupat Tuenum in silvis, & Acca refert juveni magnum illum *tumultum: turmas Volscorum cæsas* esse, *Camillam occisam esse, hostes infestos imminere, & favente Maete vastasse omnia: timoeem jam extendi ad muros. Ille furiosus deserit colles occupatos & silvas difficiles, nam auctoritas dura Jovis ita impeeat. Vix excesserat ultea conspectum, & attigeeat campos: cum patee Ænias, ingeessus silvas patentes, supergreditur collem & exit* ex *obscura silva. Sic ambo festini & toto impetu currunt ad muros, nec absunt longo intervallo a se invicem. Et simul Æneas vidit procul campos undantes pulvere. Laueentemque exercitum: & Turnus agnovit Æneam feeocem cum exeecitu, audivitque incessum pedum, & hinnitus equorum. Statim inciperent certamina, & tentaeent prælia: nisi sol roseus jam lavaret mari Hispanico fessos equos, & reduceret noctem die cadente. Ambo quiescunt in castris ante urbem, & cingunt muros* urbis.

NOTÆ.

901. *Furens, nam sæva, &c.*) Duplici de causa reliquit insidias, quibus Æneam deprendere & bellum conficere mox potuisset: nempe ob præcipitem furorem, qui ei mentem abstulit: & ob numina Jovis, & vim fatorum Æneæ faventium.

913. *Gurgite Ibero.*) Occiduo Oceano: nam Iberia sive Hispania ad occidentem Italiæ objacet. De *Iberia*, Æ. 9. 582. De *gurgite*, pro *mari*, Æ. 1. 122.

915. *Mœnia vallant.*) Circumambiunt: Trojani ut oppugnent; Rutuli ut defendant.

P. VIR-

P. VIRGILII MARONIS
ÆNEIDOS
LIBER XII.

ARGUMENTUM.

Fractis gemina pugna Latinis, Turnus cum Ænea singulari certamine dimicare statuit. Solemni sacramento conditione certaminis fœdusque a Latino, Ænea, Turnoque sancitur. Fœdus a Juturna, Turni sorore, Junonis impulsu disturbatur: primusque Tolumnius, falso augurio victoriam suis pollicitus, Trojanos invadit. Æneas sagitta vulneratus excedere cogitur e prælio: quo absente maximam stragem Turnus edit. Venus ditamno herba vulnus Æneæ sanat. Is, refectis viribus reversus ad pugnam Turnum nominatim vocat. Sed cum Juturna, excusso Turni auriga Metisco, currum ejus moderaretur, & ab Æneæ occursu detorqueret, ne congredi simul possent: Æneas admoto ad urbis mœnia exercitu, in propugnacula ignem conjicit. Hinc Amata, Turnum occisum rata, laqueo vitam sibi adimit. Turnus, ne urbs in hostium potestatem veniret, ad singulare certamen redit. Pugnant Æneas & Turnus: Æneas victor, cum Turni jugulo immineret, jamque ipsius precibus motus ad misericordiam deflecteret: viso in ejus humeris Pallantis balteo, repente exardescit, hostemque interficit.

Turnus ut infractos adverso Marte Latinos
Defecisse videt, sua nunc promissa reposci,
Se signari oculis: ultro implacabilis ardet,
Attollitque animos. Pœnorum qualis in arvis
Saucius ille gravi venantum vulnere pectus,
Tum demum movet arma leo: gaudetque comantes
Excutiens cervice toros: fixumque latronis
Impavidus frangit telum, & fremit ore cruento.

INTERPRETATIO.

Turnus, cum videt Latinos fractos bello infelici abjecisse animum, fidem *suorum promissorum jam repeti, se designari oculis: sponte* etiam *implacabilis irascitur, & erigit animum. Qualis leo aliquis, in agris Afrorum, sauciatus* secundum *pectus duro vulnere venatorum, tunc denique exerit vires* suas: *& lætatur commovens toros jubatos colli: & interritus abrumpit jaculum venatoris infixum* sibi, *& frendet ore sangui-*

NOTÆ.

1. *Infractos.*) Vox raro negans, sæpius affirmans, ut jam monuimus, Æn. 5. 784. & probat multis Erythræus in Indice. Hic affirmat.

2. *Promissa.*) Quibus ad singulare cum Ænea prælium se obstrinxerat, Æn. 10. 434.

4. *Pœnorum.*) Afrorum circa Carthaginem, qui sic dicti sunt, quasi Phœni quia e Phœnicia cum Didone profecti, Æn. 4. in argumento.

5. *Ille, &c.*) Magnus aliquis leo; & sic, *ille* sæpe abundat in comparationibus, Æn. 10. 707.

6. *Movet arma leo.*) *Arma*, sunt uniuscujusque vires, & ad agendum instrumenta. Sic Æn. 2. 99. de Ulysse, *Et quærere conscius arma*, id est, *dolos*. Apud Statium lib. 9. 583. *Armaque curva suum*, sunt *dentes*. Hic leonis *arma* sunt ungues, dentes; unde dicuntur *leones exarmati*, quibus ungues & dentes evulsi sunt.

7. *Toros.*) Sunt eminentiæ musculorum nodosæ ac tumentes, circa cervicem aliasque corporis partes.

Haud secus accenso gliscit violentia Turno.
Tum sic affatur regem, atque ita turbidus infit:
Nulla mora in Turno: nihil est quod dicta retractent
Ignavi Æneadæ; nec, quæ pepigere, recusent.
Congredior: fer sacra, pater, & concipe fœdus.
Aut hac Dardanium dextra sub Tartara mittam
Desertorem Asiæ (sedeant, spectentque Latini)
Et solus ferro crimen commune refellam;
Aut habeat victos, cedat Lavinia conjux.
Olli sedato respondit corde Latinus:
O præstans animi juvenis, quantum ipse feroci
Virtute exsuperas, tanto me impensius æquum est
Consulere, atque omnes metuentem expendere casus:
Sunt tibi regna patris Dauni, sunt oppida capta
Multa manu: nec non aurumque animusque Latino est.
Sunt aliæ innuptæ Latio & Laurentibus agris,
Nec genus indecores. Sine me hæc haud mollia fatu
Sublatis aperire dolis: simul hæc animo hauri.
Me natam nulli veterum sociare procorum
Fas erat, idque omnes Divique hominesque canebant.
Victus amore tui, cognato sanguine victus,
Conjugis & mœstæ lacrymis, vincla omnia rupi:

INTERPRETATIO.

nolento. Non aliter ira crescit Turno inflammato. Tunc sic alloquitur regem, & turbulentus ita incipit. Nulla est dilatio in Turno; nihil est cur segnes Trojani revocent sua verba: & abnuant facere ea *de quibus convenerunt. Descendo ad pugnam: offer sacrificia, o pater, & fac fœdus. Vel hac* manu *dextera mittam ad inferos Trojanum profugum ex Asia, & solus refutabo ense criminationem communem nobis* omnibus (*Latini quiescant & aspiciant* me), *vel* Trojanus *possideat* nos *victos, & Lavinia detur* ei *uxor. Latinus respondit ei tranquillo animo: O juvenis, excellens animo, quantum tu excellis aspera fortitudine, tanto studiosius justum est me providere* tibi, *&* me *timentem* tibi *considerare omnia pericula. Est tibi regnum Dauni patris tui, sunt plurimæ urbes expugnatæ viribus* tuis: *sunt quoque Latino divitiæ & benevolentia: sunt aliæ virgines* in *Latio & campis Laurentibus, nec ingloriæ* secundum *genus. Permitte me omissis fraudibus exponere tibi ista* non quidem *grata dictu: & simul perpende ista animo. Non erat licitum me jungere filiam ulli antiquorum amatorum: & omnes Dii atque homines monebant illud. Expugnatus benevolentia erga te, expugnatus sanguine cognato, & fletibus tristis uxoris* meæ, *fregi omnes nexus; abstuli* eam

NOTÆ.

11. *Retractent.*) Fidem datam revocent per aliud pactum & quasi contractum.

13. *Fer sacra ... concipe fœdus.*) Ad ejusmodi fœdera adhibebantur sacrificia & verba *concepta*, id est, certa solemniaque; infra, v. 169.

14. *Tartara.*) Inferorum pars infima, Æn. 6. 134.

15. *Asiæ.*) Phrygiæ, sive Troadis, quæ est in minore Asia, Æn. 1. 385.

19. *O præstans, &c.*) ORATIO Latini, qua conatur Turnum a spe conjugii & singulari certamine ad pacem revocare; ostenditque. I. Affinitatem illam Turni cum Latino esse inutilem; cum regnum utriusque satis absque illa virium conjunctione potens sit, cum sint urbes multæ Turno, divitiæ pariter atque animus, & fortitudo Latini populis, virgines in Latio plurimæ quas Turnus uxores optare possit. II. Esse illicitam, quippe a Diis prohibitam, Æn. 7. 95. III. Esse perniciosam, siquidem ex quo, Turni causa, Deorum voluntati obstitit, calamitatibus innumeris utraque gens oppressa est. IV. Si, inquit, te occiso, socium Æneam excepturus sum; quidni potius te salvo? V. Objicit sibi odia Rutulorum ob periculum Turni; Turno ipsi sollicitudinem doloremque Dauni patris, belli varios eventus, &c. De *Latio & Laurente*, Æn. 7. 54. 63.

Promissam eripui genero, arma impia sumpsi.
Ex illo qui me casus, quæ, Turne, sequantur
Bella, vides: quantos primus patiare labores.
Bis magna victi pugna, vix urbe tuemur
Spes Italas: recalent nostro Tyberina fluenta
Sanguine adhuc, campique ingentes ossibus albent.
Quo referor toties? quæ mentem insania mutat?
Si Turno exstincto socios sum accire paratus;
Cur non incolumi potius certamina tollo?
Quid consanguinei Rutuli, quid cætera dicet
Italia? ad mortem si te (fors dicta refutet)
Prodiderim, natam & connubia nostra petentem?
Respice res bello varias: miserere parentis
Longævi, quem nunc mœstum patria Ardea longe
Dividit. Haudquaquam dictis violentia Turni
Flectitur; exsuperat, magis, ægrescitque medendo.
Ut primum fari potuit, sic instituit ore:
Quam pro me curam geris, hanc precor, optime, pro me
Deponas, letumque sinas pro laude pacisci.
Et nos tela, pater, ferrumque haud debile dextra
Spargimus, & nostro sequitur de vulnere sanguis.
Longe illi Dea mater erit, quæ nube fugacem
Fœminea tegat, & vanis se se occulat umbris.
At regina, nova pugnæ conterrita sorte,

INTERPRETATIO.

promissam Æneæ genero, suscepi bellum sceleratum. Cernis, o Turne, quæ calamitates, quæ bella me persequantur ab illo tempore: cernis *quantas difficultates* tu *ipse patiaris. Bis superati magno prælio, vix defendimus* hac *urbe spem Italiæ: fluctus Tyberis calent adhuc nostro cruore, & vasti agri albescunt ossibus. Quo revertor toties? quæ stultitia vertit sententiam* meam? *si paratus sum advocare* Trojanos *ad societatem Turno occiso: cur non potius exstinguo bella eo salvo? Quid Rutuli* mihi *conjuncti, quid reliqua Italia dicet? si exposuerim morti te petentem filiam meam & nostram affinitatem, (fortuna refellat* hæc *mea verba.) Considera res mutabiles bello: miseresce patris senioris, quem jam tristem Ardea patria* tua *procul separat* a nobis. *Ferocia Turni nullo modo mitigatur* his *verbis: invalescit potius, & asperatur remedio. Cum primum potuit loqui, sic instituit ore. Obsecro, bone* pater, *depone pro me hanc sollicitudinem, quam habes: & permittas me eligere mortem propter gloriam. Nos etiam, o pater, libramus manu jacula & ferrum non inutile: & sanguis exit e plaga* quam *nos* facimus. *Procul aberit ab eo mater Dea, quæ muliebri nebula protegat* eum *fugientem, &* ipsa *se abscondat inani caligine. Sed regina tremefacta nova condi-*

NOTÆ.

34. *Bis magna victi pugna.*) *Prima* in exscensu navium, ubi occisus ab Ænea Mezentius, fugatus Turnus, *Æn.* 10. 310. *Secunda* equestri, ubi cecidit Camilla, *Æn.* 11. 597. De *Tyberi*, *Æn.* 8. 330. De *Rutulis*, *Æn.* 7. 794.

43. *Parentis Longævi.*) *Dauni*, *Æn.* 7. 56. *Ardea*, urbs Rutulorum regia, *Æn.* 7. 410.

46. *Medendo.*) Dum ei medicina quæritur a Latino: gerundia enim ejusmodi sæpe passivam habent vim, Ecl. 8. 71. *Cantando rumpitur anguis.*

49. *Pacisci.*) Quasi optione gloriosæ mortis aut vitæ proposita, mortem consulto & veluti ex pacto eligere.

52. *Dea mater, &c.*) *Venus*, quæ a Diomedis impetu Æneam objecta nube defendit, *Æn.* 10. 81.

Flebat, & ardentem generum moritura tenebat:
Turne, per has ego te lacrymas, per si quis Amatæ
Tangit honos animum: spes tu nunc una senectæ,
Tu requies miseræ: decus imperiumque Latini
Te penes: in te omnis domus inclinata recumbit.
Unum oro, desiste manum committere Teucris.
Qui te cunque manent isto certamine casus,
Et me, Turne, manent: simul hæc invisa relinquam
Lumina, nec generum Æneam captiva videbo.
Accepit vocem lacrymis Lavinia matris,
Flagrantes perfusa genas: cui plurimus ignem
Subjecit rubor, & calefacta per ora cucurrit.
Indum sanguineo veluti violaverit ostro
Si quis ebur; vel mixta rubent ubi lilia multa
Alba rosa: tales virgo dabat ore colores.
Illum turbat amor, figitque in virgine vultus.
Ardet in arma magis: paucisque affatur Amatam:
Ne, quæso, ne me lacrymis, neve omine tanto
Prosequere, in duri certamina Martis euntem,
O mater: neque enim Turno mora libera mortis.
Nuncius hæc Idmon Phrygio mea dicta tyranno
Haud placitura refer: cum primum crastina cœlo
Puniceis invecta rotis Aurora rubebit,

INTERPRETATIO.

tione pugnæ lugebat, & retinebat generum iratum ipsa *moritura: Turne, ego* peto unam rem, *per hos fletus, per gloriam Amatæ, si aliqua movet animum tuum: tu jam es unica spes senectutis* meæ: *tu* es *requies miseræ: regnum & gloria Latini* est *in tua potestate: familia omnis jam labefacta innititur tibi. Peto* rem *unam: omitte conserere manum* cum *Trojanis. Quicumque casus tibi destinati sunt* in *hac pugna, ii destinati sunt etiam mihi, o Turne: statim abjiciam hanc lucem odiosam, nec aspiciam captiva Æneam generum. Lavinia rigata lacrymis* secundum *genas ardentes audivit verba matris: huic ignis multus suffecit rubore*m, *& sparsus est per vultum calefactum. Quemadmodum si aliquis tinxerit ebur Indicum purpura rubicunda; aut quando lilia candida rubescunt mixta rosis multis. Puella exhibebat vultu tales colores. Amor agitat Turnum, & figit oculos in puella.* Hinc *magis accenditur ad pugnam; & alloquitur Amatam paucis* verbis; *O mater, ne, obsecro, ne prosequaris fletu & augurio tam* funesto *me descendentem ad prælium asperi Martis: non enim est* in *Turno potestas retardandæ mortis. O Idmon, fer nuntius regi Trojano hæc mea verba, non* ei *placitura: quando crastina Aurora*

NOTÆ.

56. *Turne per has, &c.*) ORATIO Amatæ ad Turnum, Veniliæ sororis suæ filium: non quidem ut eum ad pacem inflectat, abhorrebat enim ab Æneæ societate; sed ut avertat a singulari certamine, & iterum communi bello res tota committatur.

67. *Indum.*) Ebur e dentibus elephantorum, qui frequentes in India, Asiæ maxima regione, Georg. 1. 57. *India mittit ebur.* De *ostro*, purpura ex ostreo expressa, Georg. 2. 506.

74. *Neque enim Turno mora libera mortis.*) Sensus ex superioribus aptus est. Ne putes me cessurum lacrymis, & posse revocari funesto illo doloris vestri omine. Si enim sum moriturus: nec sic quidem pugnam subterfugio: non enim mortalium ulli liberum est mortem retardare, cum dies fatalis imminet. Hunc locum Servius recenset in duodecim Virgilii insolubilibus. De *tyranno*, pro rege, bonam in partem, Æn. 7. 266. De *Phrygia*, ubi Troas, Æn. 1. 385.

77. *Puniceis, &c.*) Vellicatur hic versus a criticis ob frequentem collisionem literæ r, & syllabarum

Non Teucros agat in Rutulos: Teucrum arma quiescant
Et Rutulum: nostro dirimatur sanguine bellum:
Illo quæratur conjux Lavinia campo.
Hæc ubi dicta dedit, rapidusque in tecta recessit:
Poscit equos, gaudetque tuens ante ora frementes;
Pilumno quos ipsa decus dedit Orithyia,
Qui candore nives anteirent, cursibus auras.
Circumstant properi aurigæ, manibusque lacessunt
Pectora plausa cavis, & colla comantia pectunt.
Ipse dehinc auro squalentem alboque orichalco
Circumdat loricam humeris: simul aptat habendo
Ensemque, clypeumque, & rubræ cornua cristæ:
Ensem, quem Dauno ignipotens Deus ipse parenti
Fecerat, & Stygia candentem tinxerat unda.
Exin, quæ in mediis ingenti adnixa columnæ
Ædibus astabat, validam vi corripit hastam,

INTERPRETATIO.

invecta rubro curru primum rubebit in *cælo; tunc non ducat Trojanos contra Rutulos: cessent bella Trojanorum & Rutulorum: bellum terminetur nostro sanguine: Lavinia petatur uxor in illo campo. Postquam protulit hæc verba, & celer abiit in domum* suam: *petit equos, & lætatur videns* eos *frementes in conspectu* suo: *quos Orithyia ipsa dedit Pilumno ornamentum, qui superarent nivem candore, ventos celeritate. Aurigæ festini circumsistunt, & palpant cavis manibus pectora* equorum *plausa, & pectunt colla crinita. Deinde ipse induit humeris loricam asperam auro & candido orichalco; simul accommodat* ut *gestentur & gladium, & clypeum, & eminentias cristæ rubicundæ: gladium*, inquam, *quem ipse Deus præses ignis fabricaverat Dauno patri* Turni, *& merserat ferventem aquis Stygiis. Deinde sumit* cum *robore hastam validam, quæ stabat in media domo admota*

NOTÆ.

rum affinium. De colore *puniceo*, rubro, Ecl. 5. 17. De *Aurora ejusque curru*, Georg. 1. 249. Æn. 6. 535.

83. *Pilumno ... Orithyia.*) *Pilumnus*, abavus Turni, Æn. 10. 76. *Orithyia*, Erecthæi Athenarum regis filia, rapta in Thraciam a Borea, Georg. 4. 463. Quæritur quomodo Pilumno Italo nota esse potuerit Orithyia, puella Attica in Thraciam translata. Respondet Turnebus, Pilumnum & Orithyiam hominum opinione Deos esse habitos, atque ita alterum alteri notum esse potuisse: Poetam vero Orithyiam adhibuisse potius, quam aliud quodvis numen, quia Thracia semper equis nobilis fuit. Sic Turni equus Thracius *est*, Æn. 9. 49. Rhesi equi, Thracii, Æn. 1. 473. Diomedis equi, Thracii, Æn. 1. 756. Porro versus hic spondaicus est, nam *Orithyia* Ὠρείθυια vox est quatuor syllabarum, quarum mediæ duæ diphthongi sunt *ει*, *υι*.

87. *Alboque orichalco.*) Græce ὀρείχαλκος, ab ὄρος *mons*, & χαλκός, *æs*, estque *æs montanum*: non fulvum, ut æs vulgare, sed in album deflectens: Italice dicimus *ottone*. Ita Scaliger ad Festum, Vossius in Etym. Latini syllabam secundam, quæ longa est, & natura sua, & apud Callimachum in lavacro Palladis, v. 19. brevem fecerunt: ut Virgilius hic & Horatius, A. P. v. 203. *Tibia non, ut nunc, orichalco vincta, tubæque æmula.* Cum autem aliquando commotabiles apud Latinos fuerint literæ *o* & *au*: quemadmodum *explodo* est a *plaudo*; quemadmodum scripsere veteres *olla* & *aula*, *caudex*, & *codex*, &c. sic reperimus apud Plautum *aurichalcum* pro *orichalco*. Unde Grammatici aliquot imperite metallum esse putaverunt *ex auro & ære* mixtum, cujusmodi nullum esse constat. Id vero, quale nunc habemus, non *e* terra natum, sed arte factum est: testaturque Plinius lib. 34. 2. suo tempore jamdudum desiisse, effœta tellure.

88. *Habendo.*) Gerundium passivæ facultatis, supra v. 46.

89. *Cornua cristæ.*) Non vera *cornua*, qualia Pyrrhus galeæ ad terrorem hircina addebat, ex Plutarcho; sed cristam geminam e jubis equinis, aut plumis, *e* galeæ vertice hinc inde eminentem instar cornuum, Æn. 6. 779. *Geminæ stant vertice cristæ.*

90. *Ignipotens Deus*, &c.) *Vulcanus* arma Æneæ fabricavit, Æn. 8. 370. nec Turno quoque deesse ejus artem voluit poeta, ad augendam heroum suorum dignitatem. De *Vulcano*, ibid. & Georg. 1. 295. De *Dauno*, Æn. 7. 56.

91. *Stygia candentem*, &c.) *Candens*, ex Gellio est aliquando *albicans*, aliquando *fervens*: quæ enim incalescant, ex nimio fervore quandoque albicant. *Aqua tinxerat* ensem Vulcanus, sic enim chalybs

Actoris Aurunci spolium, quassatque trementem,
Vociferans: Nunc, o numquam frustrata vocatus
Hasta meos, nunc tempus adest: te maximus Actor,
Te Turni nunc dextra gerit: da sternere corpus,
Loricamque manu valida lacerare revulsam
Semiviri Phrygis, & fœdare in pulvere crines,
Vibratos calido ferro, myrrhaque madentes.
His agitur furiis, totoque ardentis ab ore
Scintillæ absistunt: oculis micat acribus ignis.
Mugitus veluti cum prima prælia taurus
Terrificos ciet, atque irasci in cornua tentat,
Arboris obnixus trunco, ventosque lacessit
Ictibus, & sparsa ad pugnam proludit arena.
Nec minus interea maternis sævus in armis
Æneas acuit Martem, & se suscitat ira,
Oblato gaudens componi fœdere bellum.
Tum socios mœstique metum solatur Iuli,
Fata docens: regique jubet responsa Latino
Certa referre viros, & pacis dicere leges.
Postera vix summos spargebat lumine montes

INTERPRETATIO.

magnæ columnæ, spolium Actoris Aurunci: & commovet eam *trementem, inclamans: Nunc: o hasta quæ numquam fefellisti me vocantem, nunc adest tempus:* olim *te maximus Actor, nunc dextra Turni te gestat: da* ut *prosternam corpus, &* ut *disrumpam forti manu loricam direptam Phrygis effœminati, & ut inficiam pulvere capillos* ejus *crispatos ferro calido & fluentes myrrha. Abripitur hoc furore, & scintillæ erumpunt e toto vultu furentis, ignis fulget vividis oculis. Quemadmodum quando taurus emittit mugitus terribiles ad præludium pugnæ, & obluctans* in *truncum arboris conatur irasci adversus cornua, & provocat ventos ictibus, & parat se ad pugnam, disjectis arenis. Interea Æneas terribilis sub armatura materna non minus parat pugnam, & furore commovet se, lætus bellum dirimi proposito fœdere. Tum consolatur socios & timorem Juli sollicitii, aperiens* ipsis *fata; jubetque viros reportare Latino certum responsum, & proponere conditiones pacis. Vix sequens dies nata illustrabat luce supremos*

NOTÆ.

lybs immersione temperatur. *Aqua Stygia*, ad quandam veluti magicam consecrationem, quemadmodum innuit Donatus. Aquæ enim infernæ in magicis sacris expetebantur, *Æn.* 4. 512. Ego vero suspicor id factum a Vulcano ut ensem illum frangi non posse probaret. *Stygis* enim Arcadiæ fontis, qui inde a Poetis ad inferos traductus est, ea vis erat, ut vasa cujuslibet metalli diffringeret, nec possent ejus aquæ nisi equi ungula contineri, *Æn.* 6. 323.

94. *Actoris Aurunci spolium.*) Ducis alicujus Auruncorum, cui Turnus eam bello detraxerat. De *Auruncis*, Italiæ populis, inter Volscos & Campanos, *Æn.* 7. 54.

99. *Semiviri Phrygis, &c.*) Cur id nominis Phrygibus, & Æneæ tribuatur, jam dictum, *Æn.* 2. 215. ubi de capillis unguento delibutis. De *Phrygia*, in qua Troas, *Æn.* 1. 385.

100. *Vibratos, &c.*) *Calamistro crispatos.* Fuit autem *calamistrum*, acus ferrea, longior, aliquando fistulæ instar cava: quæ calefacta sub cinere, & capillis adhibita, eos intorquebat; a similitudine cum *calamo* seu arundine, numen habuit. Hujus artis ministri, *cinifiones* & *cinerarii* vocabantur, quod ad calefaciendum calamistrum flarent in cineres.

Myrrhaque madentes.) *Myrrha*, arbuscula est, in Arabia præsertim nascens; altitudo ejus ad quinque cubita nec sine spina, caudice duro & intorto, cortice levi, folio olivæ fere simili. Succus inde sponte exsudat certis temporibus, tum incisione exprimitur, diciturque *stacte* vel *myrrha*, Plin. lib. 12. 15. Condiendis cadaveribus, & imbuendis capillis, aliisque ejusmodi deliciis adhibebatur.

101. *Furiis.*) Furiosis motibus quasi quibusdam furiis, *Æn.* 6. 572.

Orta dies, cum primum alto se gurgite tollunt
Solis equi, lucemque elatis naribus efflant.
Campum ad certamen, magnæ sub mœnibus urbis
Dimensi Rutulique viri Teucrique parabant:
In medioque focos, & Dis communibus aras
Gramineas: alii fontemque ignemque ferebant
Velati lino, & verbena tempora vincti.
Procedit legio Ausonidum, pilataque plenis
Agmina se fundunt portis: hinc Troius omnis,
Tyrrhenusque ruit variis exercitus armis:
Haud secus instructi ferro, quam si aspera Martis
Pugna vocet. Nec non mediis in millibus ipsi
Ductores auro volitant ostroque decori:
Et genus Assaraci Mnestheus, & fortis Asylas;
Et Messapus equum domitor, Neptunia proles.
Utque dato signo spatia in sua quisque recessit:
Defigunt tellure hastas, & scuta reclinant.

INTERPRETATIO.

montes, quando equi Solis erigunt se primum e profundo mari, & emittunt lucem naribus patulis. Viri Rutuli & Trojani dimetientes parabant campum ad pugnam, juxta muros magnæ urbis: & in medio campo *focos & aras e cespite Diis communibus: alii portabant aquam & ignem, operti lino, & cincti verbena* circa *capita. Exercitus Italorum prodit, & agmina hastata effundunt se plenis portis: hinc totus exercitus Trojanus & Tyrrhenus exit* sub *armis variis: non aliter armati ferro, quam si durum Martis certamen appellet* eos. *Ipsi etiam duces splendidi auro & purpura currunt inter media millia: & Mnestheus proles Assaraci & generosus Asylas: & Messapus agitator equorum, soboles Neptuni. Et postquam unusquisque recessit in suum locum signo indicto: figunt hastas humi, & deponunt clypeos.*

NOTÆ.

115. *Solis* equi.) Quatuor, de quibus Æn. 5. 105. *Gurgite*, pro mari, Æn. 1. 122.

118. *Focos ... aras Gramineas.*) Aras e cespite, seu terra cum herbis evulsa, in quibus ignis imponeretur *fovereturque*, atque ita *aræ* sunt ipsi *foci*.

Dis communibus.) *Communes Dii* multis modis sumentur. I. Qui certam cœli zonam regionemque non habent; qualis Cybele mater Deorum: cum certam habeant, Jupiter, Juno, Mercurius, Venus, &c. II. Qui apud omnes homines coluntur, ut Sol, Luna, Mars, &c. III. Hic ad rem melius, qui ab Rutulis, ac Trojanis ad pacem communiter invocandi erant. Ita fere Servius.

119. *Fontemque ignemque.*) Servius, *ad facienda fœdera, aqua & ignis adhibentur; unde contra, quos arcere volumus a nostro consortio, eis aqua & igni interdicimus*, id est, *rebus quibus consortia copulantur*. Erat autem necessaria sacrificiis aqua, vel ad lustrandos adstantes, vel ad purgandum corpus ante sacrificium, vel ad alios victimarum usus. *Fontem* posuit pro aqua.

120. *Velati lino, &c.*) Id quasi certum statuitur a Servio: *feciales*, qui sanciendis fœderibus ministri adhibebantur, numquam lineam tulisse vestem. Unde triplex opinio de hac Virgilii voce. I. Servius ait, fœdus illud irritum fore: Virgilium vero, quoties rebus exitum daturus non est, toties iis infirma & inauspicata dare principia. Sic Æneas in Thracia condens urbem, taurum Jovi contra ritum sacrificat, Æn. 3. 21. II. Passeratius & Scaliger explicant *linum*, non de veste, sed de filo sive licio, quo flamines & alii caput per æstatem cingebant, & ut Varronis ac Livii verbis utar: *velabant*: unde *flamines*, quasi *filamines*, vocabantur, Æn 8. 664. III. Niger & Hyginus apud Servium legunt; *velati limo*: & explicant *limum*, vestem ab umbilico ad pedes, cujus in extrema ora erat Purpura *lima*, id est flexuosa. Sed vestis illa poparum erat, sive infimorum sacrificii ministrorum. Quare adhæreo secundæ opinioni.

Verbena.) Proprie certa est herbæ species. Ital. *Verbena*; communiter tamen sumebatur pro qualibet herba vel fronde, laurea, myrtea, &c. e sacro loco evulsa. Ecl. 8. 65.

121. *Legio Ausonidum, pilata, &c.*) *Legio*, pars exercitus certo numero definita: hic pro toto exercitu, Georg. 2. 279. *Pilata*, armata pilis, hastilibus, Æn. 7. 662.

123. *Tyrrhenus.*) Sub Tarchonte, socio Æneæ, Æn. 8. 479. Æn. 2. 781.

127. *Genus Assaraci Mnestheus, &c.*) Igitur sangui-

Tum studio effusæ matres, & vulgus inermum,
Invalidique senes, turres & tecta domorum
Obsedere: alii portis sublimibus astant.
At Juno ex summo, qui nunc Albanus habetur,
(Tunc neque nomen erat, neque honos, aut gloria monti)
Prospiciens tumulo, campum spectabat, & ambas
Laurentum Troumque acies, urbemque Latini.
Extemplo Turni sic est affata sororem,
Diva Deam, stagnis quæ fluminibusque sonoris
Præsidet: huno illi rex ætheris altus honorem
Jupiter erepta pro virginitate sacravit.
Nympha, decus fluviorum, animo gratissima nostro,
Scis, ut te cunctis unam, quæcumque Latinæ
Magnanimi Jovis ingratum ascendere cubile,
Prætulerim, cælique libens in parte locarim.
Disce tuum, (ne me incuses) Juturna, dolorem.
Qua visa est fortuna pati, Parcæque sinebant
Cedere res Latio, Turnum & tua mœnia texi:
Nunc juvenem imparibus video concurrere fatis:
Parcarumque dies & vis inimica propinquat.
Non pugnam aspicere hanc oculis, non fœdera possum.
Tu pro germano si quid præsentius audes,

INTERPRETATIO.

peos. Tunc cupiditate videndi *egressæ matres, & plebs sine armis, & senes infirmi, impleverunt turres & tecta domorum: alii stant in altis portis. At Juno aspiciens ex alto colle, qui nunc vocatur Albanus (tunc nec nomen, nec honor, aut fama erat* huic *colli) videbat campum, & geminum exercitum Laurentinorum & Trojanorum, & urbem Latini. Statim Dea sic alloquuta est Deam sororem Turni, quæ præest stagnis & fluvii strepentibus: Jupiter rex summus cæli addixit illi hunc honorem ob virginitatem* ei *ablatam. Nympha, ornamentum amnium, dilectissima meo animo, nosti quomodo prætulerim te solam omnibus Latinis, quæcumque ascenderunt ingratum lectum summi Jovis; &* quomodo *sponte constituerim te participem cæli. O Juturna, ne accuses me, accipe* causam *luctus tui. Quatenus fortuna visa est* id *tolerare, & Parcæ permittebant res Latii procedere, defendi Turnum & urbem tuam. Nunc cognosco juvenem certare fatis inæqualibus: & dies appropinquat Parcarum & potestas adversa. Non possum videre oculis hoc certamen, & fœdera. Tu si audes aliquid utilius pro fratre tuo,*

NOTÆ.

guine junctus Æneæ, qui ab Assaraco genus ducebat, Æn. 1. 288. De *Asyla*, Æn. 11. 620. De *Messapo*, Æn. 7. 691.

134. *Albanus, &c.*) De hoc monte, Æn. 8. 48. Æn. 9. 387.

139. *Diva Deam:*) Dicunt Grammatici, *Deos* fuisse æternos: *Divos*, ex hominibus assumptos, tamen Virgilius nomen utrumque confundit, Æn. 1. 486. Pallas vocatur Diva.

Stagnis quæ, &c.) *Juturna*, soror Turni, *Nais* ab Ovidio vocatur, Fast. 2. 585. id est, Nympha aquatilis. Hunc ei honorem a Jove in præmium ereptæ pudicitiæ concessum ait Virgilius, Ovidius etiam ante amore Jovis ei attribuit. Fons ejus & lacus ex Albani montis radicibus in Tyberim influit, celebri apud veteres aquarum salubritate: vocant hodie nonnulli *Lago di Turno:* alii, *di Volturno;* cum esset prius *Lago di Juturna*, inquit Cluverius.

144. *Jovis ingratum cubile.*) Commutatio, pro *Cubile Jovis ingrati*, & in servando conjugio parum fidi. *Locarim.* Locari a Jove passa sim.

147. *Parcæ.*) Tres, quæ pro fatis hic usurpantur, Ecl. 4. 47.

152. *Si quid præsentius audes, &c.*) Non quod Nympham se Deorum Regina potentiorem putet, sed quod faciliorem fore apud Jovem putet sororis excusationem, si soror pro fratre moram injicere fatis audeat.

Perge, decet: forsan miseros meliora sequentur.
Vix ea, cum lacrymas oculis Juturna profudit,
Terque quaterque manu pectus percussit honestum.
Non lacrymis hoc tempus, ait Saturnia Juno.
Accelera, & fratrem, si quis modus, eripe morti:
Aut tu bella cie, conceptumque excute fœdus.
Auctor ego audendi. Sic exhortata reliquit
Incertam, & tristi turbatam vulnere mentis.
Interea reges (ingenti mole Latinus
Quadrijugo vehitur curru, cui tempora circum
Aurati bis sex radii fulgentia cingunt,
Solis avi specimen: bigis it Turnus in albis,
Bina manu lato crispans hastilia ferro.
Hinc pater Æneas, Romanæ stirpis origo,
Sidereo flagrans clypeo & cœlestibus armis;
Et juxta Ascanius, magnæ spes altera Romæ)
Procedunt castris: puraque in veste sacerdos
Setigeræ fœtum suis, intonsamque bidentem

INTERPRETATIO.

perfice illud, *decet: fortasse meliora succedent miseris. Vix ea* dicta fuerant, *cum Juturna fudit oculis lacrymas, & verberavit manu pectus decorum ter ac quater. Juno filia Saturni inquit: Non est hoc tempus ad lacrymas: propera, & subtrahe fratrem morti, si est aliqua ratio: vel tu excita bellum, & dissipa fœdus inceptum:* ego sum tibi *auctor ut id audeas. Sic exhortata reliquit* eam *dubiam & turbatam tristi sollicitudine animi. Interim reges* vehuntur: *Latinus magno apparatu, curru* a *quatuor equis* tracto, *cui duodecim radii aurati circumeunt caput rutilum, ornamentum Solis avi. Turnus vehitur binis equis candidis, librans manu duo jacula lata cuspide. Inde pater Æneas, caput gentis Romanæ, resplendens clypeo cælesti & armis divinis. Et Ascanius adstat comes, secunda spes magnæ Romæ. Exeunt e castris: & sacerdos in veste candida adducit fœtum porcæ*

NOTÆ.

161. *Interea reges, &c.*) Adumbrata hæc pompa fœderis ad Homeri exemplum, Il. 3. ubi Agamemnon & Priamus, de pugna singulari Paridis in Menelaum facto fœdere conveniunt. Hic sententia longiori parenthesi suspensa est, per novem nempe versus: *interea reges ... procedunt castris.* Potest tamen & absque parenthesi intelligi, si dicatur Poeta a plurali numero ad singularem statim deflexisse; pro *interea reges vehuntur, Latinus quidem curru quadrijugo, &c.*

164. *Solis avi, &c.*) Dixit Virgilius, Æn. 7. 47. Latini patrem fuisse *Faunum;* matrem, *Maricam* Nympham; avum, *Picum.* Quomodo ergo *Sol* esse potuit *avus* Latini? I. Hesiodus Latinum facit filium *Circes*, & Ulyssis, in Theogon. v. 1013. Circe autem filia fuit Solis, Æn. 3. 386. Æn. 7. 10. At huic aperte adversatur Virgilius in Latini stemmate, Æn. 7. 47. II. Arnobis ait *Maricam* illam Nympham Latini matrem, ipsam esse Italo nomine *Circen.* At eo ipso libri septimi initio Virgilius aperte Circen a Marica distinguit: cum vocat Maricam, *Laurentem* nympham; Circen autem *Ææam*, id est, Colchicam, Æn. 3. 386. III. Ego existimo *Circen*, conjugis loco habitam a *Pico;* eamque ex eo *Faunum* suscepisse; ipsumque deinde Picum in avem mutasse, quod ad amorem legitimæ conjugis *Canentis* se referret. Et vero Circe vocatur Pici *conjux*, Æn. 7. 189. quod tamen videtur ab Ovidii narratione paullum discedere, quam ibidem attulimus.

165. *Bina hastilia.*) *Pila*, qualia duo simul ferre inde soliti sunt milites Romani, Æn. 7. 664. *Crispans:* quatiendo quasi sinuans & flectens.

167. *Sydereo clypeo.*) Vel instar siderum fulgente: vel quem in cœlo Venus a Vulcano petierat: vel quem Deus ipse Vulcanus in Hiera insula fabricaverat, Æn. 8. 370.

168. *Spes altera Romæ.*) Æneas enim prima. Ascanius secunda. Quod ajunt, Ciceronem quoddam e Virgilii carminibus audientem, has in voces erupisse, falsum ostendimus in argumento Ecl. 6.

169. *Pura in veste.*) Donatus, *colore alba, nec purpura variata picturis.* Festus, *non fulgurita; non funesta*, id est, quæ funeri adhibita non fuisset. Alii communiter; *carente maculis.*

170. *Setigeræ suis, &c.*) *Ovis* pro Ænea adhibetur Græco fere more. Nam Græci apud Homerum

Attulit, admovitque pecus flagrantibus aris.
Illi ad surgentem conversi lumina Solem,
Dant fruges manibus salsas, & tempora ferro
Summa notant pecudum, paterisque altaria libant.
Tum pius Æneas stricto sic ense precatur:
Esto nunc Sol testis, & hæc mihi terra precanti,
Quam propter tantos potui perferre labores:
Et Pater omnipotens, & tu Saturnia Juno;
Jam melior, jam, Diva, precor: tuque, inclyte Mavors,
Cuncta tuo qui bella pater sub numine torques:
Fontesque fluviosque voco, quæque ætheris alti
Relligio, & quæ cæruleo sunt numina ponto.
Cesserit Ausonio si fors victoria Turno,
Convenit Evandri victos discedere ad urbem:
Cedet Iulus agris: nec post arma ulla rebelles
Æneadæ referent, ferrove hæc regna lacessent.
Sin nostrum annuerit nobis victoria Martem,
(Ut potius reor, & potius Di numine firment)
Non ego nec Teucris Italos parere jubebo,
Nec mihi regna peto: paribus se legibus ambæ
Invictæ gentes æterna in fœdera mittant.
Sacra Deosque dabo: socer arma Latinus habeto,
Imperium sollemne socer: mihi mœnia Teucri

INTERPRETATIO.

setosæ & ovem intonsam, & statuit victimas ad aras accensas. Illi conversi oculis ad Solem orientem spargunt manibus frumentum salsum, & signant gladio summa capita victimarum, & effundunt pateras in aras. Tum pius Æneas nudato gladio sic orat: Esto nunc testis mihi oranti, o Sol, & hæc terra, pro qua potui tolerare tot labores, & tu, *o pater omnipotens, & tu, o Juno Saturni filia, jam, o Diva jam* mihi *mitior*, ut *oro: & tu, o gloriose Mars, qui pater tenes omnia bella sub tua potestate: & fontes, & fluvios invoco, & quæcumque est divinitas in alto aere, & quicumque sunt Dii sub mari cæruleo. Si forte victoria iverit ad Turnum Italum, æquum est* nos *victos abire in urbem Evandri: Julus abibit* ex his *campis: nec Æneadæ rebelles inferent deinceps* vobis *bellum ullum, aut provocabunt armis hæc regna. Si vero victoria concesserit nobis Martem propitium, ut potius spero, & potius Dii confirment spem* meam *auctoritate sua: ego neque cogam Italos obtemperare Trojanis, neque arrogo mihi imperium; ambæ nationes indomitæ jungent se legibus æqualibus in fœdus perpetuum.* Ego *distribuam religiones & Deos: socer Latinus curet bella*

NOTÆ.

Il. 3. 103. agnos ad fœdus statuunt. *Porcus*, pro Latino, more Romano aut Italo, de quo more Æn. 8. 641. De *ovibus bibentibus*, Æn. 4. 57. De *conversione ad orientem* in auspiciis & sacris rebus, Ecl. 9. 15.

173. *Fruges salsas*, *&c.*) I. *Molam*, ex purissimo frumento, *salso*, tosto, ac molito victimarum capiti imponunt, quæ proprie est *immolatio*, Æn. 1. 133. II. Pilos e capite victimarum secant, Æn. 6. 243. in Notis. III. Vina invergunt in frontem victimarum & in ipsa altaria, quæ *libatio* erat, ibid. & Æn. 1. 740. Atque illi primi erant sacrificii apparatus.

176. *Esto nunc Sol testis*, *&c.*) *Sol*, *Terra*, *Jupiter*, *Juno*, *Mars*, *&c.* Communes illi sunt utriusque gentis Dii, de quibus v. 118.

183. *Ausonio Turno*.) Italo, Æn. 7. 54.

184. *Evandri ad urbem*.) Pallanteum, Æn. 8. 51.

185. *Cedet Iulus*.) Ut ostendat, se non tam sibi, quam posteris suis & genti, sedem quærere.

187. *Nostrum Martem*.) Faventem. Infra, v. 540. *Nec Di texere Cupencum, Ænea veniente, sui.*

Constituent, urbique dabit Lavinia nomen.
Sic prior Æneas: sequitur sic deinde Latinus,
Suspiciens cœlum, tenditque ad sidera dextram:
Hæc eadem, Ænea, terram, mare, sidera juro,
Latonæque genus duplex, Janumque bifrontem,
Vimque Deum infernam, & diri sacraria Ditis.
Audiat hæc genitor, qui fœdera fulmine sancit.
Tango aras, mediosque ignes, & numina testor:
Nulla dies pacem hanc Italis, nec fœdera rumpet,
Quo res cumque cadent: nec me vis ulla volentem
Avertet: non, si tellurem effundat in undas
Diluvio miscens, cœlumve in Tartara solvat:
Ut sceptrum hoc (dextra sceptrum nam forte gerebat)
Nunquam fronde levi fundet virgulta, nec umbras:
Cum semel in silvis ima de stirpe recisum
Matre caret, posuitque comas & brachia ferro:
Olim arbos, nunc artificis manus ære decoro

INTERPRETATIO.

socer supremum imperium: Trojani exstruent mihi urbem, & Lavinia imponet nomen urbi. Æneas sic dixit *primus: Latinus deinde sic sequitur aspiciens in cœlum, & erigit dextram ad astra: O Ænea, juro hæc eadem sidera, mare, terram, & geminam prolem Latonæ & Janum bifrontem, & potestatem infernam Deorum, & penetralia sævi Plutonis. Audiat hæc pater* ille, *qui firmat fulmine fœdera. Tango aras, & ignes in medio earum, & attestor Deos: nulla dies auferet Italis hanc pacem: neque* hæc *fœdera, quomodocumque res succedant: nec ulla potentia adducet me* ab iis *volentem; non, etiam si* illa potentia *dissolvat terram in aquas confundens* eam *diluvio; aut dejiciat cœlum in inferos. Quemadmodum hoc sceptrum (nam forte tenebat* manu *dextra sceptrum) nunquam emittet ramulos nec umbracula levibus foliis; ex quo primum in silvis abscissum ex infimo trunco separatur a matre, & ferro amisit frondes & ramules: quondam arbor, nunc ma-*

NOTÆ.

198. *Latonæque genus duplex.*) *Apollinem*, Solem; & *Dianam*, Lunam: Latona ex Jove editoa in insula Delo, Ecl. 3. 67. Æn. 3. 74. 77.

Janumque bifrontem.) Italorum regem ac numen fœderibus adhiberi solitum, Æn. 6. 607. 610.

199. *Vim Deum infernam.*) Pro *Diis ipsis infernis*; ut Iliad. 3. 105. Πριάμοιο βίην, *Priami, vim* pro *ipso Priamo*. Et Æn. 4. 132. *Odora canum vis*, pro *ipsis canibus*.

Sacraria Ditis.) *Dis*, Pluto est, Georg. 4. 467. *Sacrarium*, sanctuarium, locus templi intimus, ubi præcipua numinis religio: hic regia est Plutonis, de qua Æn. 630. Quidam hanc infernam regiam, *sacram* dici putant quasi *execrabilem*: ut Æn. 3. 57. *Auri sacra fames*.

200. *Fœdera fulmine sancit.*) Quia per coruscationes fulminum fœdera confirmantur: ita Servius. Vel quia Jupiter ultor est violati fœderis, perculsis fulmine fœdifragis; ita Turnebus. Unde Fecialis porcam feriens in solemni fœderum formula sic precabatur Jovem: *illis legibus populus non deficiet. Si prior defecerit, publico consilio, dolo malo; tu illo die Jupiter populum sic ferito, ut ego hunc porcum hodie feriam; tantoque magis ferito, quanto magis potes pollesque*. Ita Livius lib. 2.

201. *Tango aras.*) Mos jurantium, supplicantium, sacrificantium, ut aras & simulacra & res sacras manu contingant: qui mos ad nos etiam transiit, ut jurantes sacris libris manum imponamus, Æn. 4. 119.

204. *Tellurem effundat in undas.*) Servius hypallagen sive commutationem hic agnoscit; pro, *undas effundat in tellurem*. Ego minime, sed cum fere undecumque mare terram ambiat, interpretur de terræ compage in undas dissolvenda. De *Tartaro*, profundissimo inferorum loco, Æn. 6. 134.

206. *Ut sceptrum hoc, &c.*) Apta est e superioribus sententia, *nec me vis ulla volentem avertet, ... ut sceptrum hoc nunquam fundet virgulta, &c.* Petita est illa comparatio ex Homero totidem fere verbis, Iliad. 1. 234. Et quamquam solemne fuit regum jusjurandum sceptri sublatio, ut monet Aristoteles Polit. 3. ab illa tamen nimis curiosa sceptri descriptione abstinere potuit debuitque Virgilius.

209. *Matre caret.*) Vel terra; nam, *non jam mater alit tellus*, Æn. 11. 71. Vel arbore; nam, *parva sub ingenti matris se subjicit umbra*. Georg. 2. 19.

Inclusit, patribusque dedit gestare Latinis.
Talibus inter se firmabant fœdera dictis,
Conspectu in medio procerum: tum rite sacratas
In flammam jugulant pecudes, & viscera vivis
Eripiunt, cumulantque oneratis lancibus aras.
At vero Rutulis impar ea pugna videri
Jamdudum, & vario misceri pectora motu:
Tum magis, ut propius cernunt non viribus æquis.
Adjuvat incessu tacito progressus, & aram
Suppliciter venerans demisso lumine Turnus,
Tabentesque genæ, & juvenili in corpore pallor.
Quem simul ac Juturna soror crebrescere vidit
Sermonem, & vulgi variare labantia corda:
In medias acies, formam assimulata Camerti,
(Cui genus a proavis ingens, clarumque paternæ
Nomen erat virtutis, & ipse acerrimus armis)
In medias dat se se acies, haud nescia rerum,
Rumoresque serit varios, ac talia fatur:
Non pudet, o Rutuli, cunctis pro talibus unam
Objectare animam? numerone, an viribus æqui
Non sumus? En omnes & Troes & Arcades hic sunt,
Fatalisque manus, infensa Etruria Turno:
Vix hostem, alterni si congrediamur, habemus.

INTERPRETATIO.

nus fabri cinxit illam *ære pulcro*, *& dedit portandam regibus Latinis. Talibus verbis confirmabant fœdera inter se*, *in medio conspectu principum: tum* juxta *morem sacras victimas occidunt in ignem: & extrahunt viscera* ex iisdem adhuc *spirantibus*, *& tegunt altaria lancibus plenis. At vero* cœpit *certamen illud jampridem videri Rutulis inæquale*, *& animi turbari vario motu: & tunc magis*, *cum propius vident* duces *non esse pares robore. Auget* hanc opinionem *Turnus*, *progressus gradu tacito*, *& suppliciter dejectis oculis venerantur aram*, *& malæ* ejus *liventes*, *& pallor in corpore juvenili. Juturna soror* ejus *statim atque vidit hanc sermonem invalescere*, *& animos plebis mobiles dissentire*, *per medium exercitum*, *similis speciе Camerti* (*cui origo erat illustris a majoribus*, *& splendida fama paternæ fortitudinis*, *& ipse* erat *fortissimus bello*) *immittit se per medium exercitum*, *non ignara rerum*, *& spargit varios rumores*, *& dicit talia: Non pudet* vos, *o Rutuli*, *objicere vitam unius pro iis omnibus? nonne sumus pares numero & robore? ecce omnes Trojani & Arcades adsunt hic*, *& Etruria inimica Turno*, *exercitus* ille *a fatis immissus: si secundus* quisque nostrum *certet*, *vix unusquisque habebit hostem.*

NOTÆ.

213. *Rite sacratas.*) Immolatione, sectione pilorum, libatione, supra v. 178.

215. *Oneratis lancibus*, *&c.*) Vasis escariis, in quibus structa & cumulata victimarum exta. *Lanx* nomen habet a *latitudine*; sicut *patina*, a *pateo*. Vossius tamen inter lancem & patinam id fere discriminis statuit, quod in *lance* carnes assæ, fructus, cibi simplices apponerentur, in patina cibi conditi, ut pisces, haberetque vulgo operculum.

231. *Troes & Arcades*, *&c.*) Gentes in Turnum fœderatæ. Trojani Æneæ; Arcades Evandri; Etrusci Tarchontis, Æn. 518. 579.

232. *Fatalisque manus*, *&c.*) Vel quia Latinorum agros petebant quasi fatis sibi debitos; vel potius, cum Virgilius id solis Etruscis attribuat, quia fato paratum sibi regem Æneam exspectaverant, Æn. 8. 491. Bene ait *infensa* Etruria Turno, erat enim aliqua pars Etruriæ Turno addicta, duce Messapo, Æn. 7. 691. 695.

233. *Vix hostem*, *alterni.*) Si secundus quisque nostrum, si media pars nostrum congrediatur, vix singuli hostem habebimus; id est, duo & amplius unicuique objecimus.

Ille quidem ad superos, quorum se devovet aris,
Succedet fama, vivusque per ora feretur:
Nos, patria amissa, dominis parere superbis
Cogemur, qui nunc lenti consedimus arvis.
Talibus incensa est juvenum sententia dictis
Jam magis atque magis: serpitque per agmina murmur.
Ipsi Laurentes mutati, ipsique Latini:
Qui sibi jam requiem pugnæ rebusque salutem
Sperabant, nunc arma volunt, fœdusque precantur
Infectum, & Turni sortem miserantur iniquam.
His aliud majus Juturna adjungit, & alto
Dat signum cœlo: quod non præsentius ullum
Turbavit mentes Italas, monstroque fefellit.
Namque volans rubra fulvus Jovis ales in æthra,
Litoreas agitabat aves, turbamque sonantem
Agminis aligeri: subito cum lapsus ad undas
Cycnum excellentem pedibus rapit improbus uncis.
Arrexere animos Itali: cunctæque volucres
Convertunt clamore fugam (mirabile visu)
Ætheraque obscurant pennis, hostemque per auras
Facta nube premunt: donec vi victus & ipso
Pondere defecit prædamque ex unguibus ales
Projecit fluvio, penitusque in nubila fugit.
Tum vero augurium Rutuli clamore salutant,

INTERPRETATIO.

Turnus quidem fama ascendet ad Deos, quorum aris consecrat se, & immortalis curret per ora: nos amissa patria cogemur obedire dominis ferocibus, qui nunc otiosi constitimus in *campis. Tum consilium juvenum confirmatum est magis ac magis talibus verbis: & rumor spargitur per turmas: Ipsi Laurentes & ipsi Latini mutati sunt: qui modo optabant sibi requiem & securitatem rebus* suis, *nunc spectant arma, & cupiunt fœdus non factum, & miserescunt duræ conditionis Turni. Juturna addit his* rebus *aliud majus, & præbet ex alto cœlo ostentum, quo nullum opportunius turbavit animos Italos, & decepit prodigio. Scilicet avis fulva Jovis, volans in aere rubicundo, persequebatur aves marinas & multitudinem strepitantem alatæ turbæ: cum repente ruens ad aquas, avida comprehendit pedibus aduncis cycnum eximium. Itali sustulerunt animos: & aves omnes (res mirabilis aspectu) cum sonitu convertuntur e fuga, & inumbrant alis aerem, & velut nube coacta urgent hostem per aerem: donec cessit avis, victa* earum *vi & ipso pondere* cycni, *& dimisit prædam ex unguibus in flumen, & longe aufugit inter nubes. Tunc autem Rutuli venerantur ostentum illud cla-*

NOTÆ.

246. *Monstro.*) Ostento; quod monstratur & ostenditur signa futurorum petentibus.

247. *Rubra Jovis ales in æthra.*) *Æthra*, *æthræ* nomen primæ declinationis, αἴθρα; idem est atque æther. *Æther* autem, juxta Anaxagoram & Ciceronem, est illa veterum sphæra ignis aerem ambiens, ab αἴθειν, *ardere*; ideo *rubra* a Virgilio dicta: juxta alios, est cœli totius & siderum compago, ab ἀεὶ θέειν, *semper currere*. Hic pro *aere* universim sumitur. De *Jovis alite*, aquila, Æn. 5. 255.

257. *Augurium*, &c.) Proprie; erat enim signum petitum ex *avibus*, Æn. 2. 703. Et scite quidem Rutuli Æneam in aquila, Turnum in cycno, seipsos in avibus agnoscebant: sed falsum erat augurium, non a Deo fatorum administro, sed a Juturna immissum, ad disturbandum fœdus & mortem Turni retardandam.

Expediuntque manus, primusque Tolumnius augur,
Hoc erat, hoc, votis, inquit, quod sæpe petivi.
Accipio, agnoscoque Deos. Me, me duce ferrum
Corripite, o Rutuli, quos improbus advena bello
Territat, invalidas ut aves; & litora vestra
Vi populat: petet ille fugam, penitusque profundo
Vela dabit: vos unanimi densate catervas,
Et regem vobis pugna defendite raptum.
Dixit, & adversos telum contorsit in hostes
Procurrens: sonitum dat stridula cornus, & auras
Certa secat: simul hoc; simul ingens clamor, & omnes
Turbati cunei, calefactaque corda tumultu.
Hasta volans, ut forte novem pulcherrima fratrum
Corpora constiterant contra, quod fida crearat
Una tot Arcadio conjux Tyrrhena Gylippo;
Horum unum ad medium, teritur qua sutilis alvo
Balteus, & laterum juncturas fibula mordet,
Egregium forma juvenem & fulgentibus armis,
Transadigit costas, fulvaque extendit arena.
At fratres, animosa phalanx accensaque luctu,
Pars gladios stringunt manibus, pars missile ferrum
Corripiunt, cæcique ruunt: quos agmina contra
Procurrunt Laurentum: hinc densi rursus inundant
Troes, Agyllinique, & pictis Arcades armis.
Sic omnes amor unus habet decernere ferro.

INTERPRETATIO.

more, *& explicant manus*, *& augur Tolumnius primus ait: Hoc erat*, *hoc*, *quod sæpe petivi votis: admitto* omen *& agnosco Deos. Me*, *me auctore sumite ferrum*, *o Rutuli*, *quos iniquos advena terret bello*, *sicut imbecillas volucres*, *& per vim vastat litora vestra: ille arripiet fugam*, *& longe permittet vela mari: vos concordes colligite agmina*, *& prælio defendite regem vobis ereptum.* Sic *dixit*, *& irrumpens vibravit hastam in hostes oppositos: hasta cornea stridens emisit sonum*, *& aerem certa dividit: simul hoc* fit; *simul clamor magnus* oritur; *& omnes ordines perturbati* sunt, *& animi accensi tumultu. Cum forte novem formosa corpora fratrum starent adversum: quos fidelis uxor Tyrrhena una ediderat Gylippo Arcadi: hasta volans transfodit unum illorum circa medium* corpus per *costas*, *qua balteus consutus atteritur ventre*, *&* qua *fibula stringit juncturas laterum*, *& sternit* in *flavam arenam juvenem* illum *insignem pulchritudine & armis fulgentibus. Sed fratres* ejus, *turba generosa & concitata dolore*, *partim educunt enses manibus*, *partim apprehendunt* tela *missilia ferrea*, *& irrumpunt* veluti *cæci: adversus quos irruunt agmina Laurentinorum: deinde iterum effunduntur conferti Trojani*, *& Etrusci*, *& Arcades pictis armis. Sic idem amor*

NOTÆ.

264. *Densate.*) Veteri more, *densete*, Æn. 10. 432.

267. *Cornus.*) Hasta ex arbore, *corno*, *cornouiller*, Georg. 2. 34.

269. *Cunei.*) Ordines peditum, sic dicti ab agminum figura; infra v. 575.

274. *Balteus*, *& laterum juncturas*, *&c.*) *Fibula*, claviculus, extrema baltei connectens. *Latera* baltei intelligit, non corporis.

267. *Phalanx.*) Vox Macedonica: peditum agmen: Æn. 6. 489.

281. *Agyllini.*) Etrusci, Æneæ socii, ex urbe *Agyllina* sive *Carite*, nunc *Cerveteri*, Æn. 7. 652. Æn. 8. 479.

Diripuere aras: it toto turbida cœlo
Tempestas telorum, ac ferreus ingruit imber;
Craterasque focosque ferunt. Fugit ipse Latinus,
Pulsatos referens infecto fœdere Divos.
Infrænant alii currus, aut corpora saltu
Subjiciunt in equos, & strictis ensibus adsunt.
Messapus regem regisque insigne gerentem
Tyrrhenum Aulesten, avidus confundere fœdus,
Adverso proterret equo: ruit ille recedens,
Et miser oppositis a tergo involvitur aris
In caput, inque humeros: at fervidus advolat hasta
Messapus, teloque orantem multa trabali
Desuper altus equo graviter ferit, atque ita fatur:
Hoc habet, hæc melior magnis data victima Divis.
Concurrunt Itali, spoliantque calentia membra.
Obvius ambustum torrem Chorinæus ab ara
Corripit, & venienti Ebuso plagamque ferenti
Occupat os flammis: olli ingens barba reluxit,
Nidoremque ambusta dedit: super ipse secutus
Cæsariem læva turbati corripit hostis,
Impressoque genu nitens, terræ applicat ipsum:
Sic rigido latus ense ferit. Podalirius Alsum

INTERPRETATIO.

dimicandi ferro occupat omnes. Spoliaverunt altaria, nubes confusa jaculorum spargitur toto aere: & pluvia ferrea imminet: jaciunt pocula & ignes. Ipse rex Latinus fugit reportans Deos disjectos fœdere non perfecto. Alii alligant equos *curribus, vel saltu imponunt corpora equis, & instant nudis ensibus. Messapus cupidus turbare fœdus proturbat equo objecto Aulesten, regem Etruscum, & ferentem ornamenta regis: ille recedens cadit, & infelix a tergo immiscetur aris aversis, per caput & humeros: at* cum *hasta accurrit ardens Messapus, & sublimis* ex *equo ferit* eum *graviter hasta trabali multum deprecantem, & sic loquitur: Habet hoc* vulnus: *hæc hostia convenientior oblata* est *magnis Diis. Itali accurrunt & nudant membra calida. Chorinæus arripit ex ara torrem semiustum, & occurrens intercipit flammis vultum Ebusi irruentis & inferentis vulnus: magna barba refulsit illi, & ustulata emisit nidorem: ipse* Chorinæus *incurrens desuper apprehendit* manu *sinistra comam turbati hostis, & obluctans imposito genu sternit eum humi: sic fodit latus duro gladio. Podalirius se-*

NOTÆ.

285. *Crateras, &c.*) Pocula, quibus vina fundebant, cruoremque victimarum: Græca vox κρατήρ, Ecl. 5. 68. *Focos*, partes ararum graminearum, ubi accensos ignis fuerat, supra v. 118.

287. *Infrænant currus.*) Equos frænatos currui alligant.

288. *Subjiciunt in equos.*) Superjiciunt: de vi præpositionis illius, Ecl. 1. 46. Ecl. 10. 74.

290. *Regem... Tyrrhenum Aulesten.*) Unum e regibus Tyrrhenis, sive Lucumonibus: de quibus Æn. 10. 164. 166. Tales fuere *Mezentius*, *Messapus* ex Turni partibus, *Massicus*, *Osinius*, ex partibus Æneæ, ib.

294. *Telo trabali.*) Magno instar *trabis*. Unde apud Statium *hasta trabalis*; apud Claudianum, *trabale sceptrum*: apud Horatium, *clavi trabales*.

296. *Hoc habet.*) Vel habet, simpliciter: explicatur a Servio, *percussus est letali vulnere*, *habet vulnus letale*: a Donato, *bene se res habet*: a Scaligero, *sic agendum est*. Servio assentior: quia vox est a gladiatoriis ludis repetita, ubi victor vulnerato a se adversario sic insultabat. Terentius in Andr. *Certe captus est. habet.* Seneca in Agamemn. & Hercule Oetæo, *Habet, peractum est*.

Hæc melior victima.) Quamvis & porcellus, qui fœderum Diis oblati sunt, v. 170.

298. *Chorinæus.*) Sacerdos Trojanus, qui ex officio propius aræ astabat, Æn. 6. 228. *Ambustum*, circumbustum, Æn. 3. 257.

Pastorem, primaque acie per tela ruentem,
Ense sequens nudo superimminet: ille securi
Adversi frontem mediam mentumque reducta
Disjicit, & sparso late rigat arma cerebro.
Olli dura quies oculos & ferreus urget
Somnus: in æternam clauduntur lumina noctem.
At pius Æneas dextram tendebat inermem
Nudato capite, atque suos clamore vocabat.
Quo ruitis? quæve ista repens discordia surgit?
O cohibete iras: ictum jam fœdus, & omnes
Compositæ leges: mihi jus concurrere soli:
Me sinite, atque auferte metus: ego fœdera faxo
Firma manu: Turnum jam debent hæc mihi sacra.
Has inter voces, media inter talia verba,
Ecce viro stridens alis allapsa sagitta est:
Incertum qua pulsa manu, quo turbine adacta;
Quis tantam Rutulis laudem, casusne, Deusne,
Attulerit: pressa est insignis gloria facti,
Nec se se Æneæ jactavit vulnere quisquam.
Turnus ut Æneam cedentem ex agmine vidit,
Turbatosque duces, subita spe fervidus ardet:
Poscit equos atque arma simul, saltuque superbus
Emicat in currum, & manibus molitur habenas.
Multa virum volitans dat fortia corpora leto:
Semineces volvit multos, aut agmina curru

INTERPRETATIO.

quens ense stricto Alsum pastorem, & in primo agmine fugientem inter arma, instat illi: *ille reducta securi secat frontem mediam & mentum oppositi* hostis, *& late tegit arma diffuso cerebro. Acerba quies & ferreus somnus premit illi oculos, oculi clauduntur in perpetuam noctem. Sed pius Æneas capite aperto proferebat dextram exarmatam, & inclamans vocabat suos: Quo curritis? aut quænam hæc dissensio repentina oritur? O reprimite furorem: fœdus jam percussum est; & omnes conditiones constitutæ: mihi soli fas est pugnare: permittite me* pugnare, *& pellite timores: ego faciam manu* ut *fœdera constantia* sint: *hæc sacrificia jam addicunt mihi Turnum. Inter has voces, inter hæc talia verba, ecce sagitta stridens appulsa est pennis* ad *Æneam: ignotum* est, *qua manu missa* sit, *quo impetu pulsa; quis præbuerit Rutulis tantam gloriam, an sors, an Deus: fama illustris* hujus *facti suppressa est, nec ullus gloriatus est vulnere Æneæ. Turnus cum vidit Æneam recedentem ab exercitu, & duces* ejus *turbatos, fervidus spe accenditur improvisa: simul petit equos & arma, & confidenter saltu erumpit in currum, & corripit habenas manibus. Currens dat morti plurima robusta corpora hominum: disjecit plurimos semimortuos, aut sternit curru agmina, aut*

NOTÆ.

312. *Nudato capite, &c.*) Tam ut hac pia confidentia ferociam Latinorum emolliret; quam ut agnosceretur a suis, eisque voluntatem suam apertius significaret. Sic Julius Cæsar in acie Pharsalica nuda manu & capite suis inclamabat: *Parcite civibus*: apud Plutarchum & Appianum.

314. *Ictum jam fœdus.*) Cæsis jam victimis, v. 214. sacerdotem ferro, non ictu lapidis, qui demde mos Romanorum fuit, Æn. 8. 641.

316. *Faxo.*) Fecero, Æn. 467.

317. *Turnum debent hæc mihi sacra.*) Ex quo verba fœderis concepimus ego & Latinus, ex eo Turnus mihi uni addictus est, unus ego cum eo congredi possum; abstinete ab eo, & mihi permittite.

Proterit, aut raptas fugientibus ingerit hastas.
Qualis apud gelidi cum flumina concitus Hebri
Sanguineus Mavors clypeo increpat, atque furentes
Bella movens immittit equos: illi æquore aperto
Ante Notos Zephyrumque volant: gemit ultima pulsu
Thraca pedum: circumque atræ Formidinis ora,
Iræque, Insidiæque, Dei comitatus, aguntur.
Talis equos alacer media inter prælia Turnus
Fumantes sudore quatit, miserabile cæsis
Hostibus insultans: spargit rapida ungula rores
Sanguineos, mixtaque cruor calcatur arena.
Jamque neci Sthenelumque dedit, Thamyrimque, Pholumque:
Hunc congressus, & hunc; illum eminus: eminus ambos
Imbrasidas, Glaucum atque Ladem: quos Imbrasus ipse
Nutrierat Lycia, paribusque ornaverat armis,
Vel conferre manum, vel equo prævertere ventos.
Parte alia, media Eumedes in prælia fertur,
Antiqui proles bello præclara Dolonis,
Nomine avum referens, animo manibusque parentem:
Qui quondam, castra ut Danaum speculator adiret,

INTERPRETATIO.

immitit fugientibus hastas abstractas iisdem. *Qualis Mars* gaudens *sanguine, quando juxta fluenta frigidi Hebri efferatus sonat clypeo, & furentes suscitans bella equos impellit: illi patente campo currunt ante Austros & Zephyrum: ultima Thracia sonat pulsu pedum* equinorum: *& comites* illius *Dei, facies nigri Timoris, & Iræ, & Insidiæ, circum rapiuntur. Talis Turnus gaudens impellit in medias pugnas equos fumantes sudore, insultans miserande hostibus interfectis: rapidæ ungulæ spargunt guttas sanguineas, & sanguis mixtus pulvere calcatur. Et jam dedit morti Sthenelum, & Thamyrim, & Pholum: Thamyrim* quidem *& Pholum, aggressus cominus: Sthenelum* vero *eminus: eminus duos filios Imbrasi, Glaucum & Ladem: quos ipse Imbrasus educaverat* in *Lycia, & instruxerat pariter* artibus *militaribus, sive conserere manu, sive præcurrere ventos equo. Alia parte Eumedes rapitur in media certamina, soboles veteris Dolonis, egregia in bello, repræsentans nomine avum, manu & fortitudine patrem: qui* pater, *ut olim iret explorator in castra Græcorum, ausus erat*

NOTÆ.

531. *Hebri, &c.*) Fluvii Thraciæ, hodie *Marizza*, Ecl. 10. 65. *Mavors*, Mars in Thracia natus, Ecl. 9. 12. *Equi Martis* duo juxta aliquos, sed male, Pavor & Timor, Georg. 3. 91. *Notus*, Auster, ventus meridionalis, Ecl. 2. 58. *Zephyrus*, ventus occidentalis, Ecl. 5. 5. *Thraca*, pro *Thracia*, quæ Græce est Θρήκη & Θρῄκη, Æn. 3. 14. *Increpat equos clypeo*: id est collisis hasta & clypeo. Vel *increpat*, verborum neutrorum more, absque casu, id est *sonat*.

544. *Lycia.*) Asiæ minoris regio meridionalis est, de qua Æn. 4. 143.

547. *Proles bello præclara Dolonis.*) Ironice: fuit enim Dolon bello ignavus, & hic Eumedes, ejus filius, satis ignominiose occiditur. Ita Cerdanus: cujus opinionem firmant sequentia verba, quæ omnino ironiam sapiunt: *Illum Tydides alio pro talibus ausis Affecit pretio*, id est *morte*. Iliad. 10. 299. Hector mercedem proponit ei, qui speculator ire voluerit ad Græcorum naves. Dolon Eumedis filius, vir dives petit sibi promitti mercedis loco currum & equos Achillis: promisso confirmatus, ad Græcos abit. Incidit in Ulyssem ac Diomedem: quibus metu mortis fatetur se speculatorem esse, Rhesum Thraciæ regem venisse Trojanorum auxilio, ejus copias incustoditas & somno sepultas jacere in litore, sibi currum & equos Achillis ab Hectore promissos, se præmii magnitudinem addoctum hoc munus suscepisse. Occiditur a Diomede: qui cum Ulysse clam ad Thracum castra sobrepens, Rhesum interficit, & ejus equos Trojæ fatales abripit. De *Rheso & ejus equis*, Æn. 1. 473. De *Peleo*, Achillis patre, Æn. 2. 263. De *Tydeo*, Diomedis patre, Æn. 11. 243.

Ausus Pelidæ pretium sibi poscere currus.
Illum Tydides alio pro talibus ausis
Affecit pretio, nec equis aspirat Achillis.
Hunc procul ut campo Turnus conspexit aperto,
Ante levi jaculo longum per inane secutus,
Sistit equos bijuges, & curru desilit, atque
Semianimi lapsoque supervenit: & pede collo
Impresso, dextræ mucronem extorquet, & alto
Fulgentem tinxit jugulo, atque hæc insuper addit:
En agros, & quam bello, Trojane, petisti,
Hesperiam metire jacens: hæc præmia, qui me
Ferro ausi tentare, ferunt: sic mœnia condunt.
Huic comitem Buten, conjecta cuspide, mittit:
Chloreaque, Sybarimque, Daretaque, Thersilocumque,
Et sternacis equi lapsum cervice Thymœten.
Ac veluti Edoni Boreæ cum spiritus alto
Insonat Ægæo, sequiturque ad litora fluctus;
Qua venti incubuere, fugam dant nubila cœlo:
Sic Turno, quacumque viam secat, agmina cedunt,
Conversæque ruunt acies: fert impetus ipsum,
Et cristam adverso curru quatit aura volantem.
Non tulit instantem Phegeus, animisque frementem:
Objecit se se ad currum, & spumantia frænis
Ora citatorum dextra detorsit equorum.

INTERPRETATIO.

petere sibi equos Achillis in *mercedem*. Sed *Diomedes donavit illum alia mercede pro talibus cœptis*, *nec* amplius ille *optat equos Achillis*. *Cum Turnus vidit illum procul patente campo*, *prius persequutus* ipsum *levi sagitta per longum aerem*, *continuit equos* suos *binos*, *& exscendit e curru*, *atque incurrit lapso & semimortuo*: *& pede imposito* in *collum* ejus, *eripit ensem* ex ejus *dextera*, *& immersit splendentem profundo jugulo*, *& adjicit hæc super*: *Ecce*, *o vir Trojane*, *metire prostratus campos & Italiam*, *quam appetisti bello*: *qui ausi sunt me lacessere ferro*, *reportant hæc præmia*: *sic struunt urbes*. *Mittit huic socium Buten*, *impacto jaculo*, *& Chlorea*, *& Sybarim*, *& Dareta*, *& Thersilocum*, *& Thymœten lapsum e collo equi* frequenter *lapsantis*. *Et sicut*, *quando flatus Thracii Boreæ sonat* per *profundum* mare *Ægæum*, *& fluctus abeunt ad litora*: tunc *nubes fugiunt* per *aerem*, *qua* parte *flant venti*: *sic turmæ cedunt Turno*, *quacumque aperit* sibi *iter*, *& acies fugatæ rumpuntur*: *impetus provehit ipsum*, *& ventus adversus currui commovet cristam volantem*. *Phegeus non passus est* illum *imminentem* sibi *& furentem animo*. *Opposuit se ad currum*, *&* manu *dextra detorsit capita concitatorum equorum*, *spumantia*

NOTÆ.

352. *Nec equis aspirat Achillis.*) Pergit Poeta illudere Doloni, qui captus a Diomede, non amplius ad equos Achillis, sed ad vitam servandam aspirabat.

360. *Hesperiam*, *&c.*) Italiam, Æn. 1. 534.

364. *Sternacis equi cervice.*) Equo in anteriora genua prolapso, Thymœtes per ejus collum devolutus est. Ita Servius.

365. *Edoni Boreæ.*) Thracii; e Thracia septentrionali in Græciam & mare Ægæum flantis. *Edoni*, Ἠδωνοὶ Stephano & Straboni l. 10. gens est Thracia incerti situs: unde ibidem apud Strabonem *Lycurgus* Thraciæ rex, *Edonus* appellatur. Hinc dixit Statius, *Edonas Hyemes*. De *Borea*, Ecl. 7. 51. De *Ægæo* mari, Græciam a minore Asia separante, Æn. 3. 74.

367. *Fugam dant nubila.*) Ventus enim septentrionalis fugat nubes, meridionalis colligit.

Dum trahitur, pendetque jugis, hunc lata retectum
Lancea consequitur, rumpitque infixa bilicem
Loricam, & summum degustat vulnere corpus.
Ille tamen clypeo objecto conversus in hostem
Ibat, & auxilium ducto mucrone petebat.
Quum rota præcipitem & procursu concitus axis
Impulit, effuditque solo: Turnusque secutus
Imam inter galeam, summi thoracis & oras,
Abstulit ense caput, truncumque reliquit arena.
Atque ea dum campis victor dat funera Turnus,
Interea ÆEnean Mnestheus, & fidus Achates,
Ascaniusque comes, castris statuere cruentum,
Alternos longa nitentem cuspide gressus.
Sævit, & infracta luctatur arundine telum
Eripere, auxilioque viam, quæ proxima, poscit:
Ense secent lato vulnus, telique latebram
Rescindant penitus, seseque in bella remittant.
Jamque aderat Phœbo ante alios dilectus Iapis
Iasides, acri quondam cui captus amore
Ipse suas artes, sua munera lætus Apollo,
Augurium, citharamque dabat, celeresque sagittas.
Ille, ut depositi proferret fata parentis,

INTERPRETATIO.

ob frænum. Dum ipse rapitur, & inhæret jugo: hunc lata Turni *lancea consequitur detectum, & impacta penetrat loricam duplicem, & stringit vulnere superficiem corporis. Tamen ille oppositus ibat objecto clypeo contra hostem, & educto gladio vocabat auxilium:* cum *rota & axis cursu concitatus eum præcipitem impulit, & stravit humi: & Turnus insequutus* eum *inter infimam* oram *cassidis, & extremitates summæ loricæ, abscidit caput gladio, & reliquit truncum* in *pulvere. At vero dum Turnus edit strages in campis, interim Mnestheus, & fidelis Achates, & comes Ascanius, deposuerunt* in *castris Æneam sanguinolentum, & firmantem longa hasta passus alternatim. Furit, & conatur abstrahere* cuspidem *teli fracto telo; & petit modum auxilii, qui celerrimus* sit: ut *secent plagam lato gladio, & intime operiant latebram teli, & remittant se ad pugnam. Et jam aderat Iapis filius Iasi, carus præ cæteris Apollini: cui ipse Apollo, percitus magno amore, offerebat olim lætus suas artes, sua munera, vaticinium, & musicam, & veloces sagittas. Ille, ut retardaret*

NOTÆ.

575. *Lancea.*) Hasta, vox non Latina, sed Hispanica est, ex Varrone apud Gellium: Gallica, ex Diodoro Siculo.

Bilicem.) Bino textu vel licio, sive filo, Æn. 3. 467.

591. *Iapis.*) Legunt aliqui *Iapyx*, sed hic ventus est, de quo Æn. 8. 710. Quæ duo ut distinguantur, tum diversa habent recti casus elementa, tum diversam obliquorum flexionem: flectit enim venti nomen Virgilius *Iapyx, Iapygis:* medici nomen Donatus apud Pierium, *Iapis, Iapicis:* Turnebus tamen *Iapis, Iapidis;* ex Ausonio, Epigr. 19. 7. *Idmona quod vatem, medicum quod Iapida dicunt.*

593. *Suas artes.*) Apollinis artes fuerunt, I. *Vaticinia*, quorum variæ species habentur, Æn. 3. 359. Æn. 10. 176. II. *Musica*, unde cum lyra pingitur, & Poetarum Deus est, Ecl. 4. 55. III. *Peritia jaculandi*, unde ipsi tribuitur pharetra, & ab Homero sæpe dicitur, ἑκατηβελέτης *longe jaculans*, Æn. 6. 657. IV. *Medicina*, quam artem Æsculapio filio tradidisse dicitur, Æn. 7. 773.

595. *Depositi.*) *Desperati.* Deducta loquutio e duplici more. Alterius meminit Servius, Isidorus &c. ex Plutarcho, qui ait veteres solitos in publicum ægrotos proponere, quod *deponere* est: ut si quis prætereuntium, aut simili morbo fuisset ipse agitatus, aut quicquam remedii nosset, id ægro significaret. Alterius jam mentionem fecimus, Æn. 9. 486. ubi

Scire potestates herbarum usumque medendi
Maluit, & mutas agitare inglorius artes:
Stabat, acerba fremens, ingentem nixus in hastam
AEneas, magno juvenum & mœrentis Iuli
Concursu lacrymisque immobilis. Ille retorto
Pœonium in morem senior succinctus amictu,
Multa manu medica Phœbique potentibus herbis
Nequicquam trepidat, nequicquam spicula dextra
Sollicitat, prensatque tenaci forcipe ferrum.
Nulla viam fortuna regit, nihil auctor Apollo
Subvenit: & sævus campis magis ac magis horror
Crebrescit, propiusque malum est. Jam pulvere cœlum
Stare vident; subeunt equites, & spicula castris
Densa cadunt mediis: it tristis ad æthera clamor
Bellantum juvenum, & duro sub Marte cadentum.
Hic Venus, indigno nati concussa dolore,
Dictamnum genitrix Cretæa carpit ab Ida,
Puberibus caulem foliis, & flore comantem.

INTERPRETATIO.

mortem desperati patris, maluit cognoscere vires herbarum & usum medicinæ, & exercere inglorius artem illam *tacitam. Æneas stabat, acerbe fremens, innixus magnæ hastæ, magno juvenum & Ascanii dolentis concursu & fletibus immotus: Ille senex* Iapis, *cinctus replicata veste ex consuetudine medicorum, frustra deproperat plurima manu medica & validis herbis Phœbi, frustra commovet manu telum, & apprehendit ferrum mordaci forcipe. Nulla fortuna juvat operam, Apollo auctor* medicinæ *nullatenus succurrit: tamen sævus horror magis ac magis augetur in campis, & malum vicinius est. Jam vident aerem* totum *constare pulvere: appropinquant equites* Turni, *& jacula crebra cadunt in mediis castris: surgit ad cœlum mœstus clamor juvenum pugnantium & morientium in pugna aspera. Tum Venus mater, commota immerito dolore filii, legit ex Ida Cretæa dictamnum, caulem frondibus lanuginosis, &*

NOTÆ.

diximus, solitos veteres ad januam domus cadavera deponere, ut etiam nunc apud nos in usu est. Et generatim *positus*, est *jacens, mortuus*: ut diximus Æn. 2. 644. ait enim Ovid. Heroid. 10. 124. *Nec positos artus unget amica manus*, id est, *jacentes*; neque enim ad januam domus, sed in ipsa domo ungebantur. Eodem quo nunc utitur verbo Virgilius, usus est & Ovidius de Ponto, lib. 2. 2. 47. *Jam prope depositus certe jam frigidus æger*, &c. Cic. 3. Vers. 5. *Ægram & prope depositam reipublicæ partem suscepisse*.

397. *Mutas artes.*) *Medicinam*, quam sic vocat, vel comparatione musicæ & vaticinii, quæ voce maxime constant. Vel quia parum famosa tum erat, & a servis fere exercebatur. Vel quia tunc, non voce & disceptatione ac præceptione tractabatur, sed manu atque opere: unde *chirurgiam* nostram referebat: ut patet ex hoc lapide, qui chirurgum hic præstat potius quam medicum: & ex ipsius Poetæ verbis, qui ipsi tribuit non tantum *scire potestates herbarum*, sed etiam ipsum *usum medendi*.

401. *Pæonium.*) In morem Pæonis Deorum medici, Æn. 7. 769.

403. *Trepidat.*) Festinat, Æn. 9. 114. Georg. 4. 69. De *Phœbo & Apolline*, Ecl. 3. 62. 104.

407. *Pulvere cœlum Stare.*) Plenum esse, Æn. 6. 300. De *Marte*, Ecl. 9. 12.

412. *Dictamnum, &c.*) *Dictamnus*, vel *dictamnum*, herba in sola Creta insula proveniens: *pulegio* forma affinis, *puleggio*: frondibus tamen latioribus, & lanuginosis: quare *puberes* hic dicuntur. Valet ad expellenda e vulneribus tela; cujus rei capræ & cervi Cretenses indicium dicuntur fecisse. Nomen habet a *Dictæo* monte Cretensis insulæ, in quo, ut & in *Ida* ejusdem insulæ monte, reperitur. Damnant aliqui Virgilium, quod caulem & flores dictamno tribuerit: quos ei Plinius & Dioscorides auferunt. At vero Matthiolus ostendit Plinium errasse, erroremque suum ex corrupta Dioscoridis lectione hausisse: cum ex Theophrasto antiquiore rerum illarum scriptore, & Galeno, & experientia constet, flores, & caulem, & semen in dictamno reperiri. Flores autem non singulares, sed singulis fere foliis adnascentes; unde *flore comantem* dicitur.

Purpureo; non illa feris incognita capris
Gramina, cum tergo volucres hæsere sagittæ.
Hoc Venus, obscuro faciem circumdata nimbo,
Detulit: hoc fuscum labris splendentibus amnem
Inficit, occulte medicans; spargitque salubris
Ambrosiæ succos, & odoriferam panaceam.
Fovit ea vulnus lympha longævus Iapis,
Ignorans: subitoque omnis de corpore fugit
Quippe dolor, omnis stetit imo vulnere sanguis:
Jamque secuta manum, nullo cogente, sagitta
Excidit, atque novæ rediere in pristina vires.
Arma citi properate viro: quid statis? Iapis
Conclamat; primusque animos accendit in hostes:
Non hæc humanis opibus, non arte magistra
Proveniunt; neque te, Ænea, mea dextera servat:
Major agit Deus, atque opera ad majora remittit.
Ille avidus pugnæ suras incluserat auro
Hinc atque hinc: oditque moras, hastamque coruscat.
Postquam habilis lateri clypeus, loricaque tergo est:
Ascanium fusis circum complectitur armis,
Summaque per galeam delibans oscula fatur:
Disce, puer, virtutem ex me, verumque laborem;
Fortunam ex aliis: nunc te mea dextera bello

INTERPRETATIO.

diffusum in *flores purpureos: herba illa non ignota est capris silvestribus, cum leves sagittæ infixæ* sunt *tergo. Venus attulit hoc* dictamnum, *involuta nube obscura* circa *corpus: imbuit hoc* dictamno *undam nigrantem in pasinis fulgentibus, occulte temperans: & miscet salutaris ambrosiæ succos, & panaceam odoratam. Senex Iapis, ignarus* rei, *lavit plagam aqua illa: & scilicet omnis dolor repente abiit e corpore, omnis sanguis constitit in ima plaga: & jam sagitta sequuta manum exiit nullo* per vim *trahente, & novum robur rediit ad consueta* officia. *Festinate celeres,* afferte *arma* huic *viro: cur moramini?* Sic *clamat Iapis, & primus inflammat animos contra hostes:* addens: *Ista non accidunt humanis viribus, neque industria medicorum: neque manus mea te sanat, o Ænea: Deus potentior agit, & mittit te ad majores labores. Ille* Æneas *cupidus certaminis* jam *vestierat tibias* ocreis *aureis hinc & inde: & aversatur moras, & quassat hastam. Postquam clypeus accommodus lateri, & thorax tergo adfuit: amplectitur Ascanium armis circumjectis, & osculans per cassidem summa ejus ora,* sic *loquitur: O puer, sume ex me exemplum virtutis & digni laboris,*

NOTÆ.

417. *Labris.*) Vasis, in quibus lavabant; quasi *lavabris.*) Vocat *fuscum amnem*, aquam variis infectam succis herbarum: quas Japis prius miscuerat, vers. 402.

419. *Ambrosiæ, &c.*) *Panaceam. Ambrosia* herba est quidem rutæ affinis, sed hic haud dubie cibus ille potusve Deorum, de quo Ecl. 5. 71. *Panacea*, quæ Columellæ *panax*, Plinio *panaces*, herba est fœniculo, anetho, & ferulæ aliquatenus affinis; admodum salutaris, & morborum omnium remedia nomine ipso promittens, ut ait Plinius lib. 25. 4. a πᾶν *omne* & ἄκος, *remedium*. Gallico nomine caret. Italice *Ginseng.*

422. *Stetit.*) Fluere desiit.

430. *Suras.*) Pars tibiæ posterior, carnosa & ventricosa; pro tota tibia sumitur, quam vestiit Æneas aureis ocreis.

431. *Hastamque coruscat.*) Active, Æn. 5. 642.

434. *Delibans oscula.*) Ore contingens ora, hunc enim esse loquutionis hujus sensum ostendimus Æn. 1. 260. *Oscula libavit natæ. Delibans*, leviter tangens, Æn. 5. 740.

436. *Fortunam ex aliis.*) Licet enim hoc Latino bello felix Æneas fuisset, tamen adversa fortuna jactatus eatenus fuerat.

Defensum dabit, & magna inter præmia ducet.
Tu facito, mox cum matura adoleverit ætas
Sis memor: & te animo repetentem exempla tuorum
Et pater Æneas, & avunculus excitet Hector.
Hæc ubi dicta dedit: portis se se extulit ingens;
Telum immane manu quatiens: simul agmine denso
Anteusque Mnestheusque ruunt: omnisque relictis
Turba fluit castris: tum cæco pulvere campus
Miscetur, pulsuque pedum tremit excita tellus.
Vidit ab adverso venientes aggere Turnus:
Videre Ausonii, gelidusque per ima cucurrit
Ossa tremor. Prima ante omnes Juturna Latinos
Audiit, agnovitque sonum, & tremefacta refugit.
Ille volat, campoque atrum rapit agmen aperto.
Qualis ubi ad terras abrupto sidere nimbus
It mare per medium: miseris, heu! præscia longe
Horrescunt corda agricolis: dabit ille ruinas
Arboribus, stragemque satis, ruet omnia late.
Antevolant, sonitumque ferunt ad litora venti.
Talis in adversos ductor Rhœteius hostes
Agmen agit: densi cuneis se quisque coactis
Agglomerant. Ferit ense gravem Thymbræus Osirim,
Archetium Mnestheus, Epulonem obtruncat Achates,

INTERPRETATIO.

fortunam autem *ex aliis: mox dextera mea te bello securum faciet, & ducet* tuam securitatem *inter magna* sua *præmia. Tu mox, quando ætas provectior adoleverit, fac* ut *sis memor* meæ virtutis: *& pater Æneas atque avunculus Hector excitet te revolventem animo exempla tuorum. Postquam protulit hæc verba, extulit se e portis, altus, commovens manu grandem hastam: simul erumpunt* cum *magno numero Anteus & Mnestheus, & omnis multitudo exit desertis castris: tum campus turbatur obscuro pulvere, & terra tremit commota pulsu pedum. Turnus ex opposito tumulo vidit accedentes: Latini viderunt, & frigidus tremor subrepsit in intima ossa, Juturna prima ante omnes Latinos audivit, & agnovit sonum, & fugit trepida. Ille* Æneas *volat, & trahit* secum *densum agmen patente campo. Qualis turbo cum effusa tempestate ruit ad terras per mare medium: heu! animi longe providi horrescunt miseris agricolis:* scilicet *ille* turbo *inferet calamitatem arboribus, & cladem segetibus, avertet late cuncta. Venti prævolant, & portant sonitum ad litora. Talis dux Trojanus impellit aciem in oppositos hostes: omnes densi conglobant se pressis ordinibus. Thymbræus petit gladio gravem Osirim: Mnestheus jugulat Archetium, Achates Epulonem, &*

NOTÆ.

437. ***Magna inter præmia ducet.***) Vel *ducet te ad magna præmia laudis, regni, &c.* ut vult Servius; vel forte, *ducet ac reputabit magni præmii loco, si post tot labores te defensum dare possit;* videtur enim Æneas Ascanii unius causa tot labores suscipere, supra v. 185.

440. *Avunculus Hector.*) Creusa enim, Ascanii mater, soror erat Hectoris, Priami filia, Æn. 2. 772.

451. *Sidere.*) Tempestate, procella, quæ siderum ortu & occasu concitatur, Æn. 11. 260.

454. *Ruet omnia.*) Active, Æn. 1. 39. *Spumas salis ære ruebant.*

456. *Ductor Rhœteius.*) *Trojanus*, Æneas, Rhœteo Troadis promontorio, Æn. 6. 500. in Notis.

457. *Cuneis.*) *Ordinibus*, in figuram cunei, infra v. 575.

Ufentemque Gyas. Cadit ipse Tolumnius augur,
Primus in adversos telum qui torserat hostes.
Tollitur in cœlum clamor: versique vicissim
Pulverulenta fuga Rutuli dant terga per agros.
Ipse neque aversos dignatur sternere morti;
Nec pede congressos æquo, nec tela ferentes
Insequitur: solum densa in caligine Turnum
Vestigat lustrans, solum in certamina poscit.
Hoc concussa metu mentem Juturna virago
Aurigam Turni media inter lora Metiscum
Excutit, & longe lapsum temone relinquit:
Ipsa subit, manibusque undantes flectit habenas,
Cuncta gerens, vocemque, & corpus, & arma Metisci.
Nigra velut magnas domini cum divitis ædes
Pervolat, & pennis alta atria lustrat hirundo,
Pabula parva legens nidisque loquacibus escas:
Et nunc porticibus vacuis, nunc humida circum
Stagna sonat. Similis medios Juturna per hostes
Fertur equis, rapidoque volans obit omnia curru
Jamque hic germanum, jamque hic ostendit ovantem:
Nec conferre manum patitur; volat avia longe.
Haud minus Æneas tortos legit obvius orbes,
Vestigatque virum, & disjecta per agmina magna

INTERPRETATIO.

Gyas Ufentem. Occiditur ipse augur Tolumnius, qui primus immiserat hastam in hostes oppositos. Clamor ad cœlum mittitur: & Rutuli mutuo fugati objiciunt per *fugam terga pulverulenta in agris. Ipse Æ*neas *neque dignatur dimittere morti dantes terga, nec insequitur pari gressu obstantes, nec jacientes* eminus *spicula: quærit unum Turnum circumiens in opaco pulvere,* unum *hunc vocat ad pugnam. Juturna virgo, commota hoc timore* secundum *animum, dejicit, inter medias habenas Metiscum aurigam Turni, & relinquit procul lapsum e temone; ipsa succedit* in ejus locum, *& regit manibus habenas fluctuantes,* præ se *ferens omnia Metisci, & vocem, & speciem, & arma. Veluti quando nigra hirundo volat per amplam domum opulenti domini, & alis circuit altas areas, colligens parva pabula & cibos nidis garrulis: & modo resonat* in *porticibus spatiosis, modo circa stagna humida. Similis Juturna vehitur equis inter medios hostes, & percurrit cuncta celeri cursu: & jam hic, & jam illic ostendit fratrem exsultantem, nec permittit eum conserere manum* cum Ænea; *volat procul extra viam. Æneas non segnius percurrit flexos circuitus, occurrens* ei, *& quærit virum* illum, *& magno cla-*

NOTÆ.

460. *Tolumnius augur, &c.*) Supra v. 257. *Augur,* quia ex avium consideratione futura prædicebat, Æn. 2. 703.

464. *Neque aversos, &c.*) Ita restituimus cum Pierio: ut tria pugnantium genera significentur; *aversorum* & jam terga dantium: *congredientium* cominus & æquo pede, eminus tela *inferentium.* Alii sic legunt, sed minus sane: *Ipse neque adversos dignatur sternere morti; Nec pede congressos, nec equo, nec tela ferentes.*

467. *Lustrans.*) Circumiens, Æn. 1. 612.

468. *Virago.*) A viro dixerunt veteres, Festo teste, *viram,* pro fœmina: hinc *virago,* quæ viro esset similis: unde contracta est *virgo.* Tamen *virago* generosæ fœminæ singulariter tribuitur; *virgo* cuilibet integræ.

474. *Atria.*) Aream ante ædes, Æn. 4. 666.

479. *Ovantem.*) Exsultantem, Æn. 3. 189.

481. *Legit obvius orbes.*) *Legere orbes,* nihil aliud videtur esse, quam *iisdem orbibus per eumdem circuitum insistere.* Sed quia additur *obvius,* omnino est, *corripere orbes illos, & breviori circuitu se se hosti adversum offerre.*

Voce vocat. Quoties oculos conjecit in hostem,
Alipedumque fugam cursu tentavit equorum;
Aversos toties currus Juturna retorsit.
Heu! quid agat? vario nequicquam fluctuat æstu:
Diversæque vocant animum in contraria curæ.
Huic Messapus, uti læva duo forte gerebat
Lenta levis cursu præfixa hastilia ferro,
Horum unum certo contorquens dirigit ictu.
Substitit Æneas, & se collegit in arma,
Poplite subsidens: apicem tamen incita summum
Hasta tulit, summasque excussit vertice cristas.
Tum vero assurgunt iræ, insidiisque subactus
Diversos ubi sensit equos currumque referri,
Multa Jovem & læsi testatus fœderis aras:
Jam tandem invadit medios, & Marte secundo
Terribilis, sævam nullo discrimine cædem
Suscitat, irarumque omnes effundit habenas.
Quis mihi nunc tot acerba Deus, quis carmine cædes
Diversas, obitumque ducum, quos æquore toto
Inque vicem nunc Turnus agit, nunc Troius heros,
Expediat? tanton' placuit concurrere motu,
Jupiter, æterna gentes in pace futuras?
Æneas Rutulum Sucronem (ea prima ruentes
Pugna loco statuit Teucros) haud multa moratus

INTERPRETATIO.

more vocat inter agmina dissipata. Quoties conjecit oculos in hostem, & imitatus est cursu pedestri, *celeritatem equorum Turni* habentium *alatos pedes, toties Juturna deflexit conversum currum. Heu! quid faciat* Æneas? *frustra agitatur variis motibus, & diversæ curæ rapiunt mentem in opposita. Messapus cum forte leviter currendo ferret sinistra* manu *duo jacula flexilia armata ferro, librans certo ictu unum illorum immittit huic* Æneæ: *Æneas stetit, & occuluit se post clypeum, incurvans* se in *poplitem; tamen immissa hasta abstulit summitatem galeæ, & abscidit e capite supremas cristas. Tunc autem ira intumuit, & dolis coactus cum vidit equos & currum rapi in diversam* partem, *sæpe attestans Jovem & altaria violati fæderis: tum demum irrumpit* in *medios, & Marte prospero terribilis edit crudelem stragem* absque *ullo delectu, & immittit omnes habenas furoris. Quis Deus, quis carmine tot duras* res, *varias strages, & mortem ducum, quos modo Turnus, modo heros Trojanus disjecit vicissim toto campo, jam mihi declaret? O Jupiter an placuit* tibi *populos mansuros in perpetuo fœdere certare tanto tumultu? Æneas non multum tardans invadit in la-*

NOTÆ.

484. *Alipedumque fugam, &c.*) Æmulatus est cursu celeritatem equorum Turni; quæ tanta erat, ut alatos pedes habere viderentur. *Fugam* dicit, pro *celeritate*, Æn. 9. 321.

491. *In arma.*) Arma hic pro clypeo, ut egregie probat Cerdanus.

492. *Apicem tamen incita, &c.*) *Apex*, summa pars in cono galeæ, Æn. 2. 683. Æn. 3. 468. De *cristis*, ibid.

501. *Æquore.*) Plano campo, Æn. 2. 780.

504. *Gentes in pace futuras.*) Ex illo enim fœdere Romana gens orta, quæ totam Italiam sub uno deinceps imperio conjunxit.

505. *Ea prima ruentes, &c.*) Duplex interpretatio. I. Communis: *Pugna illa Ænea cum Sucrone effecit, ut Trojani antea fugientes tunc primo subsisterent.* II. Cerdani: *Pugna illa, sive occursu Sucronis, fortissimi militis, fecit, ut Trojani in hostem ante irruentes, tum primo impetum cohibuerint ac steterint.*

506. *Moratus.*) Alii legunt *morantem*.

Excipit in latus, & qua fata celerrima, crudo
Transadigit costas & crates pectoris ense.
Turnus equo dejectum Amycum, fratremque Diorem
Congressus pedes, hunc venientem cuspide longa,
Hunc mucrone ferit: curruque abscissa duorum
Suspendit capita, & rorantia sanguine portat.
Ille Talon, Tanaimque neci, fortemque Cethegum,
Tres uno congressu, & mœstum mittit Onyten,
Nomen Echionium, matrisque genus Peridiæ.
Hic fratres Lycia missos & Apollinis agris,
Et juvenem exosum nequicquam bella Menœten
Arcada: piscosæ cui circum flumina Lernæ
Ars fuerat, pauperque domus, nec nota potentum
Munera, conductaque pater tellure serebat.
Ac veluti immissi diversis partibus ignes
Arentem in silvam, & virgulta sonantia lauro,
Aut ubi decursu rapido de montibus altis
Dant sonitum spumosi amnes, & in æquora currunt,
Quisque suum populatus iter: non segnius ambo
Æneas Turnusque ruunt per prælia; nunc, nunc
Fluctuat ira intus: rumpuntur nescia vinci
Pectora: nunc totis in vulnera viribus itur.
Murranum hic, atavos & avorum antiqua sonantem

INTERPRETATIO.

vus Sucronem Rutulum; ea pugna primum fixit loco Trojanos irruentes: & qua mors erat promptissima, immisit durum ensem trans costas & septum pectoris. Turnus occidit Amycum disturbatum ex equo, & fratrem ejus *Diorem, pedestri congressu; hunc longa hasta irruentem, hunc gladio: & affigit currui capita amborum amputata, & aufert stillantia sanguine. Ille* Æneas *dat morti Talon, Tanaim, & fortem Cethegum, tres uno impetu, & tristem Onyten, virum Thebanum & prolem matris Peridiæ. Hic* Turnus morti dat *fratres profectos e Lycia & agris Apollinis; & Menœten Arcada, juvenem frustra aversatum bella, cui ars & pauper domus fuerant circa aquas Lernæ piscosæ, nec dignitates magnatum notæ* erant illi, *& pater* ejus *serebat in arvis conductis. Et quemadmodum ignes injecti e diversis partibus in siccam silvam &* in *virgulta laurea crepitantia; aut quando fluvii spumantes præcipiti lapsu ex altis montibus edunt strepitum, & currunt in mare, singuli vastantes suum iter: non lentius ambo Æneas & Turnus irrumpunt in certamina; nunc nunc ira movetur intus; pectora* ante *nescia vinci perfodiuntur: nunc toto impetu incurritur in vulnera. Hic Æ-*

NOTÆ.

508. *Costas & crates pectoris.*) Costas, quæ pectori veluti crates obtenduntur.

510. *Cuspide longa ... mucrone.*) Per longam *cuspidem*, intelligit acumen hastæ: per *mucronem*, acumen gladii. Alii aliter.

511. *Curru.*) Pro *currui*, Ecl. 5. 29.

515. *Nomen Echionium.*) *Thebanum*, ab Echione, qui in condendis Thebis Bœotiis Cadmo adfuerat. De *Thebis*, Æn. 9. 697.

516. *Fratres Lycia &c.*) Hos non nominat. *Lycia*, Asiæ minoris regio ad meridiem oraculis Apollinis nobilitata, Æn. 4. 143. 345.

518. *Arcada: piscosæ, &c.*) Qui oriundus quidem ex Arcadia, Ecl. 4. 58. deinde in Argia regione piscatum exercuerat circa Lernam paludem, Æn. 6. 287. denique cum Evandro Arcade venerat in Italiam, tumque erat inter Æneæ auxilia.

520. *Munera.*) *Munia, dignitates.* Pauci quidam legunt, *limina.*

522. *Sonantia lauro.*) Ob crepitum ardentis lauri.

Nomina, per regesque actum genus omne Latinos,
Præcipitem scopulo atque ingentis turbine saxi
Excutit, effunditque solo: hunc lora & juga subter
Provoluere rotæ, crebro super ungula pulsu
Incita nec domini memorum proculcat equorum.
Ille ruenti Hyllo animisque immane frementi
Occurrit, telumque aurata ad tempora torquet:
Olli per galeam fixo stetit hasta cerebro.
Dextera nec tua te, Grajum fortissime Creteu,
Eripuit Turno: nec Di texere Cupentum,
Ænea veniente, sui: dedit obvia ferro
Pectora, nec misero clypei mora profuit ærei.
Te quoque Laurentes viderunt, Æole, campi
Oppetere, & late terram consternere tergo.
Occidis, Argivæ quem non potuere phalanges
Sternere, nec Priami regnorum eversor Achilles.
Hic tibi mortis erant metæ: domus alta sub Ida,
Lyrnessi domus alta: solo Laurente sepulcrum.
Totæ adeo conversæ acies, omnesque Latini,
Omnes Dardanidæ: Mnestheus, acerque Serestus,
Et Messapus, equum domitor, & fortis Asylas,
Tuscorumque phalanx, Evandrique Arcadis alæ:
Pro se quisque viri summa nituntur opum vi:
Nec mora, nec requies: vasto certamine tendunt.

INTERPRETATIO.

neas saxo & turbine magni lapidis dejicit præcipitem, & sternit humi Murranum, jactantem avos & vetera nomina avorum, & omne genus deductum per reges Latinos: rotæ propulerunt ipsum subter juga & habenas, præterea protriverunt eum *ungulæ multo pulsu incitatæ equorum immemorum domini. Ille* Turnus *occurrit Hyllo irruenti & dire sævienti animis, & librat jaculum ad tempora* tecta casside *aurata: hasta stetit illi* in *cerebro perfosso per galeam. Nec tua dextera servavit te a Turno, o Creteu fortissime Græcorum: nec Dii propitii protexerunt Cupentum, Ænea irruente:* ille *obtulit pectus obvium ferro, nec mora clypei ærei profuit misero. Te etiam, o Æole, agri Laurentini viderunt mori, & late tegere terram dorso. Moreris* tu, *quem Græcæ catervæ non potuerunt dejicere, nec Achilles vastator regnorum Priami. Illic erat tibi terminus mortis: domus sublimis erat sub Ida, domus sublimis* in urbe *Lyrnesso, tumulus in terra Laurentina. Toti etiam exercitus permixti* sunt, *& omnes Latini, & omnes Trojani: Mnestheus, & ardens Serestus, & Messapus subactor equorum, & fortis Asylas, & exercitus Tuscorum, & equitatus Evandri Arcadis: homines* illi *singuli pro se contendunt toto impetu virium: nec* est *mora, nec cessatio:*

NOTÆ.

531. *Turbine saxi.*) Saxi in modum ventosi turbinis rotati.

540. *Sui.*) *Faventes*, supra v. 187.

542. *Laurentes campi, &c.*) *Æn.* 7. 63. *Argivæ*, Græcæ, Peloponnesiacæ, *Æn.* 1. 288. *Metæ*, terminus, a circi metis, *Æn.* 5. 286. *Ida*, mons Troadis & Phrygiæ, *Æn.* 2. 801. *Lyrnessus*, urbs Phrygiæ, circa sinum Adramyttenum, quo usque Idæ juga extendebantur, *Æn.* 10. 128.

551. *Tuscorum &c.*) Etruscorum, *Æ.* 8. 479. *Phalanx*, peditum agmen, *Æn.* 6. 489. *Alæ*, equitum, *Æn.* 11. 604. Hi omnes aut Trojani, aut Trojanorum socii, præter unum Messapum, Turni socium, *Æn.* 7. 691.

552. *Opum vi.*) Omni industria, virtute, armis, *Æn.* 9. 532.

Hic mentem Æneæ genitrix pulcherrima misit,
Iret ut ad muros, urbique adverteret agmen
Ocyus, & subita turbaret clade Latinos.
Ille, ut vestigans diversa per agmina Turnum,
Huc atque huc acies circumtulit; aspicit urbem
Immunem tanti belli, atque impune quietam.
Continuo pugnæ accendit majoris imago.
Mnestea, Sergestumque vocat, fortemque Serestum
Ductores: tumulumque capit, quo cætera Teucrum
Concurrit legio, nec scuta aut spicula densi
Deponunt: celso medius stans aggere fatur:
Ne qua meis esto dictis mora: Jupiter hac stat:
Neu quis ob inceptum subitum mihi segnior ito,
Urbem hodie, causam belli, regna ipsa Latini,
Ni frænum accipere & victi parere fatentur,
Eruam, & æqua solo fumantia culmina ponam.
Scilicet expectem, libeat dum prælia Turno
Nostra pati? rursusque velit concurrere victus?
Hoc caput, o cives, hæc belli summa nefandi.
Ferte faces propere, fœdusque reposcite flammis.
Dixerat: atque animis pariter certantibus omnes
Dant cuneum, densaque ad muros mole feruntur.
Scalæ improviso, subitusque apparuit ignis.
Discurrunt alii ad portas, primosque trucidant:

INTERPRETATIO.

certant immani prælio. Tunc mater Æneæ formosissima immisit ipsi *consilium, ut accederet ad muros, & admoveret exercitum urbi celeriter, & percelleret Latinos improvisa strage. Ille* Æneas *postquam circumjecit oculos huc & illuc, quærens Turnum inter turmas remotas: videt urbem expertem tantæ pugnæ & tranquillam absque damno. Statim species majoris prælii inflammat* eum. *Vocat duces Mnestheum, & Sergestum, & fortem Serestum: & conscendit collem, quo reliquus exercitus Trojanorum congregatur, & spissi non dimittunt clypeos aut jacula: ipse medius* inter illos sic *loquitur erectus alte e tumulo: Ne sit ulla mora meis jussis: Jupiter hac* parte *stabit* pro nobis: *& ne ullus mihi sit inertior ob repentinum consilium. Nisi* hostes *volunt admittere frænum & superati obedire, hodie evertam urbem, causam belli,* & *ipsum regnum Latini, & sternam tecta fumantia æquata terræ. Nempe expectabo, dum placeat Turno pugnam ferre nostram, &* dum *victus iterum velit congredi mecum? hæc* urbs, *o cives,* est *caput, hæc summa belli scelerati. Celeriter inferte faces, & ignibus repetite* fidem *fœderis.* Sic *dixerat: & omnes animis una pugnantibus formant cuneum, & spissa multitudine irruunt in muros. Repente scalæ & subitus ignis visus est. A-*

NOTÆ.

558. *Acies.*) Oculorum acies intelligit Servius, alii varias exercitus partes. *Urbem*, Laurentum, Æn. 7. 63.

563. *Nec scuta ... Deponunt.*) Mos notatur militum Romanorum, qui armati concionantem imperatorem audiebant; a quo more sæpe eos incedere solitos ostendit Cerdanus.

565. *Jupiter hac stat.*) Jupiter, vindex violatæ fœderum religionis, hac parte stat a nobis, siquidem nudam & indefensam urbem nobis objicit.

575. *Dans cuneum.*) Sese in cunei figuram componunt; quæ, prima fronte acuta, tum magis ac magis in latitudinem secundum latera explicatur. Lipsius de militia, lib. 4. 7.

Ferrum alii torquent, & obumbrant æthera telis.
Ipse inter primos dextram sub mœnia tendit
Æneas, magnaque incusat voce Latinum:
Testaturque Deos, iterum se ad prælia cogi:
Bis jam Italos hostes, hæc altera fœdera rumpi.
Exoritur trepidos inter discordia cives:
Urbem alii reserare jubent, & pandere portas
Dardanidis, ipsumque trahunt in mœnia regem:
Arma ferunt alii, & pergunt defendere muros.
Inclusas ut cum latebroso in pumice pastor
Vestigavit apes, fumoque implevit amaro:
Illæ intus trepidæ rerum per cerea castra
Discurrunt, magnisque acuunt stridoribus iras.
Volvitur ater odor tectis, tum murmure cæco
Intus saxa sonant: vacuas it fumus ad auras.
Accidit hæc fessis etiam fortuna Latinis,
Quæ totam luctu concussit funditus urbem.
Regina ut tectis venientem prospicit hostem,
Incessi muros, ignes ad tecta volare;
Nusquam acies contra Rutulas, nulla agmina Turni;
Infelix pugnæ juvenem in certamine credit
Extinctum: &, subito mentem turbata dolore,
Se causam clamat, crimenque, caputque malorum:
Multaque per mœstum demens effata furorem,

INTERPRETATIO.

Alii incurrunt ad portas & occidunt obvios: alii librant jacula, & obscurant aerem sagittis. Ipse Æneas inter primos protendit dextram ad muros, & increpat alta voce Latinum: & attestatur Deos, se rursus cogi ad pugnam: Italos jam bis hostes esse, *hæc secunda fœdera violari. Dissensio nascitur inter cives timidos: alii jubent* suos *recludere urbem & aperire portas Trojanis, & trahunt ad muros ipsum regem: alii inferunt arma, & pergunt tutari muros. Veluti quando pastor quæsivit apes inclusas in cavernoso saxo, & implevit* eas *fumo amaro: illæ timentes rebus* suis *volitant intus per suas domos, & excitant iram* suam *magnis fremitibus. Dirus odor diffunditur domo, & saxa resonant intus obscuro murmure: fumus exit in aerem apertum. Præterea calamitas ista contigit Latinis fatigatis, quæ turbavit penitus dolore totam urbem. Regina, quando vidit hostem accedentem* ad *domos, muros infestari, flammas volare ad culmina, exercitum Rutulum nullibi* compa*rere contra, nullas turmas Turni: misera putat juvenem occisum* esse *in contentione prælii, & commota repentino dolore* secundum *animum, fatetur se* esse *causam, & scelus, & originem calamitatum: & amens*

NOTÆ.

582. *Hæc altera fœdera rumpi.*) Primo enim Latinus ultro Æneam socium & generum adsciverat, Æn. 7. 259. Secundo singulare certamen Turni cum Ænea facto fœdere constituerat, supra v. 195.

585. *Ipsumque trahunt, &c.*) trahunt ad muros Latinum regem suum; vel ut summi discriminis spectator urbem ipse Trojanis aperiendam esse intelligat; vel ut violator fœderis ipse Trojanis dedatur.

587. *Pumice.*) Cavo lapide, Æn. 5. 214.

589. *Trepida rerum.*) Æn. 1. 182. *Fessi rerum.*

596. *Incessi muros.*) Infestari ab hostibus imminentibus. Ita lego cum Pierio ex veteribus codicibus. Vulgo legitur, *incendi*; quod pleonasmum efficeret; sequitur enim, *ignes ad tecta volare*. Canterus legit, *incessi*, legitimo sensu, nullo tamen auctore.

Purpureos moritura manu discindit amictus,
Et nodum informis leti trabe nectit ab alta:
Quam cladem miseræ postquam accepere Latinæ:
Filia prima manu flavos Lavinia crines,
Et roseas laniata genas, tum cætera circum
Turba furit: resonant late plangoribus ædes.
Hinc totam infelix vulgatur fama per urbem.
Demittunt mentes: it scissa veste Latinus,
Conjugis attonitus fatis, urbisque ruina,
Canitiem immundo profusam pulvere turpans:
Multaque se incusat, qui non acceperit ante
Dardanium Æneam, generumque asciverit ultro.
Interea extremo bellator in æquore Turnus
Palantes sequitur paucos, jam segnior, atque
Jam minus atque minus successu lætus equorum.
Attulit hunc illi cæcis terroribus aura
Commixtum clamorem, arrectasque impulit aures
Confusæ sonus urbis, & illætabile murmur.
Hei mihi! quid tanto turbantur mœnia luctu?
Quisve ruit tantus diversa clamor ab urbe?
Sic ait, adductisque amens subsistit habenis.
Atque huic, in faciem soror ut conversa Metisci
Aurigæ, currumque & equos & lora regebat,
Talibus occurrit dictis: Hac, Turne, sequamur
Trojugenas, qua prima viam victoria pandit.

INTERPRETATIO.

locuta plurima ex tristi furore, lacerat manu vestes purpureas moritura, & suspendit ex alta trabe laqueum fœdæ mortis. Postquam Latinæ mulieres *infelices cognoverunt hanc mortem, filia* ejus *Lavinia, prima lacerans manu rutilos capillos & malas roseas, deinde reliqua multitudo furit: domus late sonat planctu. Hinc fama misera spargitur per totam urbem. Dejiciunt animos: Latinus incedit lacerata veste, territus morte uxoris & clade urbis, fœdans albos crines mixtos sordido pulvere: & multum damnat se, quod non admiserit prius Æneam Trojanum, & ultro sociaverit* sibi *generum. Interim Turnus pugnans in remoto campo persequitur paucos errantes, jam tardior, & jam minus ac minus gaudens celeritate equorum* suorum. *Ventus pertulit illi hunc clamorem confusum incertis terroribus, & sonitus turbatæ urbis ac murmur minime lætum pepulit aures* ejus *attentas. Hei mihi! cur muri turbantur tanto ululatu? & quæ tanta vociferatio erumpit ex urbe dissipata? Sic loquitur, & territus stat compressis habenis. At vero soror, quippe* quæ *transformata in speciem aurigæ Metisci moderabatur currum & equos & habenas ejus, respondet illi talibus verbis: Turne, perse-*

NOTÆ.

602. *Purpureos amictus.*) Qui color regius est. De *Purpura*, Georg. 2. 506.

603. *Informis leti.*) Suspendium informe & ignominiosum fuit, quia ex libris Pontificalibus apud Servium suspensi abjiciebantur insepulti: quia, ex Varrone apud Servium Danielis, iis non parentabatur, nisi suspensis oscillis, quasi ad ludibrium mortis: quia, ex Artemidoro, hos unos in mortuorum cœnis cognati non nominabant.

612. *Multa.*) Multum: neutrum pro adverbio. Georg. 3. 500. *Dardanium*, Trojanum, Æn. 1. 239.

614. *Æquore.*) Plano campo, Æn. 2. 780.

616. *Minus successu lætus equorum.*) Vel quia minus jam celeriter currebant: vel quia minus jam gaudebat, quod eum a pugna tam longe abstulissent.

Sunt alii, qui tecta manu defendere possint.
Ingruit Æneas Italis, & prælia miscet:
Et nos sæva manu mittamus funera Teucris.
Nec numero inferior, pugnæ nec honore recedes.
Turnus ad hæc:
O soror, & dudum agnovi, cum prima per artem
Fœdera turbasti, teque hæc in bella dedisti:
Et nunc nequicquam fallis Dea. Sed quis Olympo
Demissam tantos voluit te ferre labores?
An fratris miseri letum ut crudele videres?
Nam quid ago? aut quæ jam spondet fortuna salutem?
Vidi oculos ante ipse meos, me voce vocantem
Murranum, quo non superat mihi carior alter,
Oppetere ingentem, atque ingenti vulnere victum.
Occidit infelix, ne nostrum dedecus Ufens
Aspiceret: Teucri potiuntur corpore & armis.
Exscindine domos, id rebus defuit unum,
Perpetiar? dextra nec Drancis dicta refellam?
Terga dabo? & Turnum fugientem hæc terra videbit?
Usque adeone mori miserum est? vos o mihi Manes
Este boni, quoniam Superis aversa voluntas.
Sancta ad vos anima, atque istius inscia culpæ
Descendam, magnorum haud unquam indignus avorum.
Vix ea fatus erat, medios volat ecce per hostes
Vectus equo spumante Sages, adversa sagitta

INTERPRETATIO.

quamur Trojanos hac, qua prima victoria aperit iter: sunt alii, qui possunt tutari manu domos. Æneas ruit in Italos, & agitat pugnam: nos quoque manu demus Trojanis crudelem mortem. Non exibis inferior aut numero, aut gloria pugnæ. Turnus respondet *ad hæc: O soror, & jam pridem animadverti, quando prima turbasti per dolos fœdus, & immisisti te in pugnam: & jam frustra decipis* me, quamvis sis *Dea. Sed quis jussit te delapsam e cœlo pati tantos labores? an ut spectares crudelem necem infortunati fratris* tui? *nam quid facio? aut quæ sors promittit jam* mihi *salutem? vidi ipse præ oculis meis Murranum, quo nullus alius superest mihi carior, magnum & magno occisum vulnere mori vocando me. Occidit miser Ufens, ne videret nostram infamiam: Trojani habent cadaver* ejus *& arma. An feram everti domos? hoc unum deerat miseriis. Nec refutabo manu criminationes Drancis? vertam terga? & hæc terra spectabit Turnum fugientem? An eo usque calamitosum est mori? o vos* Dii *inferi, estote mihi propitii, siquidem voluntas cœlestium infensa est* mihi. *Pura anima, atque inscia culpæ hujus descendam ad vos, nunquam indignus claris patribus. Vix ea loquutus erat: ecce Sages vectus equo*

NOTÆ.

633. *Fœdera turbasti.*) Supra v. 224.
639. *Murranum.*) Regii sanguinis virum, occisum ab Ænea supra v. 529. *Ufens*, dux Æquicolarum, Æn. 7. 745. occisus a Gya Trojano supra v. 460. *Teucri*, Trojani, Æ. 1. 239. *Drancis*, Latini principis, Turno infesti, qui ipsi fugam publice oratione objecerat, Æn. 11. 336.

646. *Usque adeone mori &c.*) Moriar quidem, sed mori malo, quam ea me viventem culpa maculare, quod fugerim, quod urbem deseruerim; neque enim adeo misera res est mori: Ergo Manes, Dii inferi, excipite me propitii, siquidem Superi mea non amplius curant. Quibus verbis devovet se pro patria. De *Manibus*, Æn. 6. 743.

Saucius ora: ruitque, implorans nomine Turnum:
Turne, in te suprema salus: miserere tuorum.
Fulminat Æneas armis, summasque minatur
Dejecturum arces Italum, excidioque daturum:
Jamque faces ad tecta volant. In te ora Latini,
In te oculos referunt: mussat rex ipse Latinus,
Quos generos vocet, aut quæ se se ad fœdera flectat.
Præterea regina, tui fidissima, dextra
Occidit ipsa sua, lucemque exterrita fugit.
Soli pro portis Messapus & acer Atinas
Sustentant aciem: circum hos utrimque phalanges
Stant densæ, strictisque seges mucronibus horret
Ferrea: tu currum deserto in gramine versas.
Obstupuit varia confusus imagine rerum
Turnus, & obtutu tacito stetit: æstuat ingens
Imo in corde pudor, mixtoque insania luctu,
Et Furiis agitatus amor, & conscia virtus.
Ut primum discussæ umbræ, & lux reddita menti,
Ardentes oculorum orbes ad mœnia torsit
Turbidus, eque rotis magnam respexit ad urbem.
Ecce autem flammis inter tabulata volutus
Ad cœlum undabat vortex, turrimque tenebat,
Turrim compactis trabibus quam eduxerat ipse,
Subdideratque rotas, pontesque instraverat altos.
Jam jam fata, soror, superant; absiste morari:
Quo Deus, & quo dura vocat fortuna, sequamur.

INTERPRETATIO.

spumante accurrit per medios hostes, vulneratus sagitta secundum *vultum adversum: & accurrit invocans Turnum nomine: Turne, ultima salus in te* est: *miseresce tuorum. Æneas tonat armis, & minatur se eversurum & daturum exitio altas arces Italorum: & jam tædæ volant ad culmina. Latini conjiciunt in te vultus, in te oculos: ipse rex Latinus dubitat, quem appellet generum, quam ad societatem se vertat. Insuper ipsa regina, fidissima tibi, occidit sua manu, & attonita deseruit vitam. Messapus & ardens Atinas soli ante portas sustinent prælium: densa agmina circumstant illos utrimque, & seges ferrea rigescit nudis ensibus: tu volvis currum in solo gramine. Turnus obstupuit turbatus varia specie rerum, & constitit tacite intuens: ardet magnus pudor in intimo corde, & amentia mixta dolore, & amor commotus furore, & virtus* sibi ipsi *cognita. Statim atque tenebræ dissipatæ sunt, & lumen redditum est animo, turbatus vertit ad muros orbes oculorum inflammatos, & e curru respexit ad magnam urbem. Ecce autem torrens flammarum elapsus inter contabulationes erumpebat ad cælum & hærebat turri, quam ipse struxerat trabibus conjunctis, & supposuerat* ei *rotas, & applicuerat altos pontes. O soror*, inquit, *jam jam fata vincunt: desine*

NOTÆ.

657. *Mussat, &c.*) Vix audet loqui, dubitat, Æ. 11. 345.

662. *Phalanges.*) Pedestres copiæ, Æn. 6. 489.

666. *Æstuat ingens, &c.*) Hos animi motus totidem verbis ac versibus jam tribuit poeta Mezentio, Æn. 10. 870.

672. *Tabulata.*) Turres erant ligneæ, variis contabulationibus eductæ, pontibus inter se conjunctæ, rotis impositæ, ut pro rerum necessitate alio atque alio advolverentur.

Stat conferre manum Æneæ: stat, quicquid acerbi est,
Morte pati; nec me indecorem, germana, videbis
Amplius; hunc, oro, sine me furere ante furorem.
Dixit, & e curru saltum dedit ocyus arvis:
Perque hostes, per tela ruit, mœstamque sororem
Deserit, ac rapido cursu media agmina rumpit:
Ac veluti montis saxum de vertice præceps
Cum ruit avulsum vento, seu turbidus imber
Proluit, aut annis solvit sublapsa vetustas;
Fertur in abruptum magno mons improbus actu,
Exultatque solo, silvas, armenta, virosque
Involvens secum: disjecta per agmina Turnus
Sic urbis ruit ad muros, ubi plurima fuso
Sanguine terra madet, stridentque hastilibus auræ:
Significatque manu, & magno simul incipit ore:
Par ite jam, Rutuli, & vos, tela inhibete, Latini;
Quæcumque est fortuna, mea est: me verius unum
Pro vobis fœdus luere, & decernere ferro.
Discessere omnes medii, spatiumque dedere.
At pater Æneas, audito nomine Turni,
Deserit & muros, & summas deserit arces:
Præcipitatque moras omnes: opera omnia rumpit,
Lætitia exultans: horrendumque intonat armis:
Quantus Athos, aut quantus Eryx, aut ipse coruscis
Cum fremit ilicibus quantus, gaudetque nivali

INTERPRETATIO.

retinere me: *eamus, quo Deus, & quo adversa fortuna vocat* me. *Deliberatum est* mihi *conserere manum* cum *Ænea, deliberatum est tolerare quidquid est asperi* in *morte, nec me videbis ulterius ingloriam, o soror: precor, permitte me exercere hunc furorem ante* mortem. Sic *dixit, & statim desilit e curru* in *agros: & irrumpit per hostes, per arma: & relinquit tristem sororem, & celeri cursu disjicit media agmina. Et quemadmodum quando saxum abruptum vento cadit pronum e montis cacumine, sive pluvia repentina exedit* illud, *sive vetustas dissolvit tempore labente: mons* ille *vastus cadit in abruptum magno impetu, & subsilit humi, rapiens secum arbores, pecora, & homines: sic Turnus inter agmina disturbata, currit ad muros urbis: ubi multa terra tincta est fuso sanguine, & aer stridet sagittis: & signum facit manu, & simul alta voce incipit* loqui: *Abstinete jam, o Rutuli, & vos, Latini, cohibete arma: quæcumque est sors* hujus pugnæ, *mea est: justius* est *me solum implere fœdus pro vobis, & dimicare ferro. Omnes* qui erant in *medio recesserunt, & fecerunt spatium. At pater Æneas, audito nomine Turni, relinquit muros, & relinquit altas turres: & accelerat omnes moras, & abrumpit omnia opera, exultans gaudio, & horrendum sonat armis: quantus* est *Athos, aut quantus* est *Eryx, aut quantus* est *ipse pater Apenni-*

NOTÆ.

680. *Furere furorem.*) Græca loquutio, cujus mille exempla suppeditat Cardanus.

687. *Improbus.*) Magnus, &c. Georg. 1. 146. *Labor omnia vincit improbus.*

694. *Verius.*) *Æquius.* Livius l. 32. 33. Sociorum *audiri postulata verum esse.*

701. *Athos.*) Mons Macadoniæ, imminens mari Ægæo, A'θως, ultima longa, nunc *Monte santo*, Georg. 1. 332. *Eryx*, mons in Sicilia post Ætnam maximus, nunc *S. Juliani*, Æn. 5. 307. Æn. 5. 759.

Vertice se attollens pater Apenninus ad auras.
Jam vero & Rutuli certatim, & Troes, & omnes
Convertere oculos Itali, quique alta tenebant
Mœnia, quique imos pulsabant ariete muros:
Armaque deposuere humeris. Stupet ipse Latinus:
Ingentes genitos diversis partibus orbis
Inter se coiisse viros, & cernere ferro.
Atque illi, ut vacuo patuerunt æquore campi,
Procursu rapido conjectis eminus hastis,
Invadunt Martem clypeis atque ære sonoro:
Dat gemitum tellus: tum crebros ensibus ictus
Congeminant: fors & virtus miscentur in unum.
Ac velut ingenti Sila, summove Taburno,
Cum duo conversis inimica in prælia tauri
Frontibus incurrunt, pavidi cessere magistri:
Stat pecus omne metu mutum, mussantque juvencæ,
Quis pecori imperitet, quem tota armenta sequantur:
Illi inter se se multa vi vulnera miscent,
Cornuaque obnixi infigunt, & sanguine largo
Colla armosque lavant: gemitu nemus omne remugit.
Haud aliter Tros Æneas & Daunius heros

INTERPRETATIO.

nus, quando sonat ilicibus mobilibus, & gaudet tollens se nivoso cacumine in aerem. Tunc autem & Rutuli, & Trojani, & cuncti Itali certatim converterunt oculos: & qui defendebant sublimes muros, & qui quassabant ariete muros infimos: & demiserunt arma ex humeris. Ipse Latinus obstupescit: magnos illos *viros ortos e disjunctis regionibus terrarum congredi inter se & dimicare ferro. Illi autem, postquam campi aperti sunt spatiosa planitie, celeri incursu procul vibratis hastis incipiunt pugnam clypeis æreis sonantibus: terra reddit gemitum: deinde infligunt gladiis frequentes ictus: sors & fortitudo confunduntur simul. Et quemadmodum* in *magna Sila, aut alto Taburno, quando duo tauri obversis capitibus congrediuntur in certamen hostile, pastores timidi fugerunt: armentum totum manet tacitum* præ *timore, & juvencæ mugientes* exspectant, *quis dominetur armento, cui tota armenta pareant: illi confundunt inter se plagas multo robore, & obluctantes infigunt cornua, & tingunt colla atque humeros multo sanguine: tota silva reboat gemitu. Non aliter Æneas Trojanus & heros Dauni filius*

NOTÆ.

703. *Apenninus.*) Montium perpetua series, ex Alpibus propagata, in Liguribus circa Genuam incipiens: tum continuo dorso mediam Italiam secundum longitudinem intersecans: & ad fretum Siculum desinens. *Pater* dicitur tot silvarum, tot fluminum, quæ in utrumque latus Italiæ ex eo erumpunt. Vel ob dignitatem, quia montium omnium Italiæ maximus est. *Ilex, leccio*, arbor e querno genere. *Coruscis ilicibus*, foliorum motu coruscantibus, Æn. 1. 168.

706. *Ariete.*) Machina, quassandis muris comparata, Æn. 2. 492.

709. *Cernere ferro.*) Testatur Pierius codices antiquos fere omnes habere, *& decernere ferro*, ita ut in versu syllaba redundet. Tamen Seneca legit *cernere:* sic enim Ep. 58. *Quadam simplici in usu erant, sicut cernere ferro inter se dicebant: Virgilius hoc probabit tibi*, &c. Muretus hujus item locutionis exempla affert ex Ennio & Accio.

712. *Clypeis atque ære sonoro.*) Clypeis æreis, ictuum inflictu sonantibus. Sic Georg. 2. 192. *Pateris libamus & auro.*

715. *Sila ... Taburno*) *Sila*, silva ingens Apennini montis, adhuc nomen antiquum retinens, in Bruttiis, nunc *Calabria citeriore*; circa Consentiam urbem, quæ hodie *Cosenza*. *Taburnus*, mons olivifer, in Samnio Campaniæ confini; furcas sive angustias Caudinas a septentrione obvallans, nunc *Tabor*, vel *Taburo*. Ita Cluverius.

718. *Mussantque juvencæ.*) Timide & quasi tacite mugiunt; videturque ipso vocabulo vox juvencarum expressa.

722. *Armos.*) Humeros, Æn. 10. 894.

723. *Daunius.*) Turnus Dauni filius, Æn. 7. 56.

Concurrunt clypeis: ingens fragor æthera complet.
Jupiter ipse duas æquato examine lances
Sustinet, & fata imponit diversa duorum:
Quem damnet labor, & quo vergat pondere letum.
Emicat hic, impune putans, & corpore toto
Alte sublatum consurgit Turnus in ensem:
Et ferit. Exclamant Troes, trepidique Latini,
Arrectæque amborum acies. At perfidus ensis
Frangitur, in medioque ardentem deserit ictu,
Ni fuga subsidio subeat. Fugit ocyor Euro,
Ut capulum ignotum dextramque aspexit inermem.
Fama est, præcipitem, cum prima in prælia junctos
Conscendebat equos, patrio mucrone relicto,
Dum trepidat, ferrum aurigæ rapuisse Metisci:
Idque diu, dum terga dabant palantia Teucri,
Suffecit; postquam arma Dei ad Vulcania ventum est,
Mortalis mucro, glacies ceu futilis, ictu
Dissiluit: fulva resplendent fragmina arena.
Ergo amens diversa fuga petit æquora Turnus,
Et nunc huc, inde huc incertos implicat orbes.
Undique enim densa Teucri inclusere corona:
Atque hinc vasta palus, hinc ardua mœnia cingunt.
Nec minus Æneas, quamquam tardante sagitta

INTERPRETATIO.

incurrunt in *clypeos: magnus fragor ferit cœlum. Ipse Jupiter librat duas lances examine æquato, & addit* lancibus *fata opposita amborum:* ut videat, *cui labor male succedat, aut quo pondere mors inclinet. Tunc Turnus exilit, & toto corpore exsurgit in gladium alte erectum, existimans* id futurum *impunitum, & ferit Æneam. Trojani & turbidi Latini clamant, & amborum exercitus suspensi. Sed gladius infidus rumpitur, & deserit ferventem in medio ictu, nisi fuga succedat* in *auxilium. Fugit velocior Euro, quando vidit manubrium incognitum, & manum exarmatam. Fama perhibet*, Turnum *inconsultum, cum conscenderet equos jugatos ad primum certamen, dum properat, omisso gladio paterno, sumpsisse gladium aurigæ* sui *Metisci. Is quidem diu sufficiens* fuit, *dum Trojani objiciebant* ipsi *terga fugientia: sed quando ventum est ad arma Dei Vulcani, gladius mortali* manu factus *fractus est ictu, veluti glacies fragilis: fragmina relucent in* fulva *arena. Itaque Turnus attonitus adit fugiens campos remotos, & miscet dubios circuitus, nunc huc, deinde illuc. Nam Trojani undique cinxerunt* eum *spissa multitudine, & hinc magna palus, hinc alti muri sepiunt.*

NOTÆ.

725. *Æquato examine lances, &c.*) Locus imitatus ex Homero, Iliad. 22. 209. ubi Jupiter Hectoris & Achillis fata lancibus imponit. Is autem morti destinatus putatur, cujus fatum præponderat, & magis ad terram accedit, *Examen*, filum est, sive lingola in medio bilancis pendula, cujus momentis judicatur, quo pondus vergat.

727. *Quem damnet labor.*) Juxta Scaligerum, *a quo labor frustra suspicatur.* Juxta alios, *quem labor infelix addicat morti.* Juxta alios, *quem felix labor damnet votis, obnoxium reddat votis exsolvendis:* quomodo Ecl. 5. 80. *Damnabis tu quoque votis.* Cæteri nugantur.

733. *Euro.*) Vento orientali, G. 1. 371.

736. *Patrio mucrone.*) Quem Dauno, Turni patri, Volcanus fecerat, supra v. 90.

737. *Trepidat.*) Properat, Æn. 9. 114.

738. *Palantia.*) Vaga, Æn. 10. 674.

739. *Dei ad Vulcania.*) Vulcani Dei, qui Veneris rogatu ensem, clypeum, galeam Æneæ fecerat, Æn. 8. 370. 620.

740. *Futilis.*) Fragilis, inutilis, Æn. 11. 449.

746. *Sagitta.*) Qua vulneratus fuerat, v. 319. Sanatus ad lapide & Venere, v. 411.

Interdum genua impediunt, cursumque recusant,
Insequitur: trepidique pedem pede fervidus urget.
Inclusum veluti si quando in flumine nactus
Cervum, aut puniceæ septum formidine pennæ,
Venator cursu canis & latratibus instat:
Ille autem, insidiis & ripa territus alta,
Mille fugit, refugitque vias: at vividus Umber
Hæret hians, jam jamque tenet, similisque tenenti
Increpuit malis, morsuque elusus inani est.
Tum vero exoritur clamor: ripæque, lacusque
Responsant circa, & cœlum tonat omne tumultu.
Ille simul fugiens, Rutulos simul increpat omnes,
Nomine quemque vocans, notumque efflagitat ensem.
Æneas mortem contra præsensque minatur
Exitium, si quisquam adeat: terretque trementes,
Excisurum urbem minitans, & saucius instat.
Quinque orbes explent cursu, totidemque retexunt
Huc, illuc: nec enim levia aut ludicra petuntur
Præmia, sed Turni de vita & sanguine certant.
Forte sacer Fauno foliis oleaster amaris
Hic steterat, nautis olim venerabile lignum:
Servati ex undis ubi figere dona solebant
Laurenti Divo, & votas suspendere vestes:

INTERPRETATIO.

Æneas non segnius persequitur, & ardens tangit pede pedem timentis: quamvis aliquando genua Æneæ impediant & negent cursum, vulnere sagittæ remorante. Quemadmodum canis venaticus, cum aliquando reperit cervum deprehensum in fluvio, aut circumdatum formidine plumarum rubrarum, imminet ei *cursu & latratu: ille vero territus insidiis & alto margine* fluvii, *fugit & refugit* per *mille vias, sed acer* canis ex *Umbria adhæret* ipsi *hians, & jam jam apprehendit, & similis apprehendenti insonuit dentibus, & deceptus est vano morsu. Tunc autem clamor emittitur, & ripæ & lacus respondent circum, & totum cælum sonat tumultu. Ille* Turnus *simul fugit, & simul objurgat omnes Rutulos, appellans unumquemque nomine* suo, *& petit ensem solitum. Contra Æneas intentat necem & præsentem ruinam, si ullus adeat* Turnum: *& terret trepidos minitans se eversurum urbem, & urget* eum licet *vulneratus. Conficiunt cursu quinque circuitus, & totidem relegunt, huc, illuc: non enim quæruntur præmia tenuia aut ludicra, sed contendunt de vita & sanguine Turni. Forte oleaster frondibus amaris hic fuerat sacer Fauno, arbor quondam veneranda nautis: ubi* nautæ *erepti e naufragio solebant affigere dona Deo* illi *Laurentino; & suspendere vesti-*

NOTÆ.

750. ***Punicea formidine pennæ.***) Funo, rubris & versicoloribus plumis distincto, ad terrendas feras. ***Linea*** vocatur a Seneca Philosopho, & Tragico; ***formido***, a Virgilio & Lucano; ***pennæ formidata*** ab Ovidio. De ***puniceo colore***, rubro, Ecl. 5. 17.

653. ***Umber.***) Canis ex Umbria, Italiæ septentrionali regione: a septentrione mari Hadriatico definita, a meridie fere Tyberi & Nare amnibus, Apennini jugis aspera, nunc fere capit ducatum ***Urbinatem***, ***Spoletanum***, & ***Antonitanam*** Marchiam.

776. ***Fauno oleaster.***) De ***Fauno***, Deo Laurentinorum, Latini patre aut avo, Æn. 7. 47. &c. ***Oleaster:*** olea silvestris, sæpe pro templis constituta, suspendendis donariis: quia vivacitas hujus arboris tanta est, ut multis confixa clavis nihil tamen lædatur.

768. ***Dona.***) Tabulas naufragii testes, & vestimenta. Sic enim Horat. Od. lib. 1. 5. 13. ***Me tabula sacer Votiva paries indicat uvida Suspendisse potenti Vestimenta maris Deo.***

Sed stirpem Teucri nullo discrimine sacrum
Sustulerant, puro ut possent concurrere campo.
Hic hasta Æneæ stabat: huc impetus illam
Detulerat fixam, & lenta in radice tenebat.
Incubuit, voluitque manu convellere ferrum
Dardanides; teloque sequi, quem prendere cursu
Non poterat. Tum vero amens formidine Turnus,
Faune, precor, miserere, inquit: tuque optima ferrum
Terra tene: colui vestros si semper honores,
Quos contra Æneadæ bello fecere profanos.
Dixit, opemque Dei non cassa in vota vocavit.
Namque diu luctans, lentoque in stirpe moratus,
Viribus haud ullis valuit discludere morsus
Roboris Æneas. Dum nititur acer & instat,
Rursus in aurigæ faciem mutata Metisci
Procurrit, fratrique ensem Dea Daunia reddit.
Quod Venus audaci Nymphæ indignata licere,
Accessit, telumque alta ab radice revellit.
Olli sublimes, armis, animisque refecti,
Hic gladio fidens, hic acer & arduus hasta,
Assistunt contra, certamine Martis anheli.
Junonem interea rex omnipotentis Olympi
Alloquitur, fulva pugnas de nube tuentem.
Quæ jam finis erit, conjux? quid denique restat?
Indigetem Æneam scis ipsa & scire fateris

INTERPRETATIO.

menta devota. Sed Trojani absciderant sine discrimine sacram arborem, ut possent pugnare campo expedito. Hasta Æneæ hærebat illic: impetus illam impulerat illuc fixam, & retinebat in radice tenaci. Trojanus Æneas institit, & voluit manu extrahere hastam *ferratam: & assequi hasta* eum, *quem non poterat attingere cursu. Tum vero Turnus exanimatus metu, ait: O Faune, oro, miserere: & tu, o bona terra, retine ferrum: si fovi semper vestros cultus, quos Æneas contra reddidit bello profanos. Dixit: neque imploravit auxilium Dei in vota inutilia. Nam Æneas diu obnixus & moratus in tenaci radice, nullo robore potuit solvere tenacitatem ligni. Dum Æneas ardens conatur & urget, Dea filia Dauni, iterum conversa in formam aurigæ Metisci accurrit, & reddit gladium fratri. Venus irata,* quod *id liceret audaci Nymphæ, venit & extraxit hastam e profunda radice. Illi alti, reparati animis & armis, hic confidens ensi, hic ferox & sublimis hasta, stant oppositi, anhelantes prælio Martis. Interim rex cæli omnipotentis affatur Junonem, spectantem prælia e rutila nube: O uxor, quis nunc finis erit? quid demum superest? tu ipsa nosti & fateris te nosse Æ-*

NOTÆ.

771. ***Puro campo.***) Vacuo, absque impedimentis. Horat. Epist. lib. 2. 2. 71. ***Puræ sunt plateæ, nihil ut meditantibus obstet***, Æn. 11. 711.

773. *Lenta.*) Tenaci. Sic dicitur ***Lenta pix***, Georg. 4. 41. ***lentum gluten***, Ibid. 161.

782. *Morsus roboris.*) Tenacitatem oleaginæ radicis, quasi mordicus hastam tenentis. ***Robur*** itaque, durum quodvis lignum est, ut jam notavimus, Georg. 1. 162.

785. ***Dea Daunia.***) Juturna, Turni soror, Dauni filia, supra v. 139.

791. *Omnipotentis Olympi.*) Æn. 10. 1.

793. *Quæ finis.*) Nomen interdum Virgilio etiam fœmininum, Æn. 5. 384.

794. *Indigetem Æneam.*) Indigetes Dii, qui primo *in* terra *degentes*, inde in cœlum traducti fuerant. Talis præcipue Æneas; quem Livius testatur, non tantum *indigetem* dictum fuisse, sed etiam *Jovem indigetem*. Georg. 1. 498.

Deberi cœlo, fatisque ad sidera tolli.
Quid struis? aut qua spe gelidis in nubibus hæres?
Mortalin' decuit violari vulnere Divum?
Aut ensem (quid enim sine te Juturna valeret?)
Ereptum reddi Turno, & vim crescere victis?
Desine jam tandem, precibusque inflectere nostris;
Nec te tantus edat tacitam dolor; & mihi curæ
Sæpe tuo dulci tristes ex ore recursent.
Ventum ad supremum est. Terris agitare, vel undis
Trojanos potuisti, infandum accendere bellum,
Deformare domum, & luctu miscere hymenæos:
Ulterius tentare veto. Sic Jupiter orsus.
Sic Dea submisso contra Saturnia vultu:
Ista quidem quia nota mihi tua, magne, voluntas,
Jupiter, & Turnum, & terras invita reliqui.
Nec tu me aeria solam nunc sede videres
Digna indigna pati: sed flammis cincta sub ipsa
Starem acie, traheremque inimica in prælia Teucros.
Juturnam misero, fateor, succurrere fratri
Suasi, & pro vita majora audere probavi:
Non ut tela tamen, non ut contenderet arcum:
Adjuro Stygii caput implacabile fontis,

INTERPRETATIO.

neam destinari Divum cælo, & fatis evebi ad astra. Quid paras? aut qua spe manes in frigidis nubibus? an decuit Divum illum *lædi plaga* inflicta a *mortali? aut gladium subductum reddi Turno, & robur augeri victis: nam quid Juturna posset absque te? cessa nunc denique, & flectaris meo rogatu: nec tantus dolor angat te tacitam, sed mœstæ sollicitudines* tuæ *innotescant mihi sæpe e tuo dulci ore. Ventum est ad ultimum. Potuisti insectari Trojanos terra & mari, excitare dirum bellum, fœdare domum* Latini, *& turbare calamitatibus nuptias; prohibeo te aggredi* quicquam *præterea. Sic Jupiter loquutus* est: *sic Dea Saturni filia contra* respondit *dejecto vultu: O magne Jupiter, deserui & Turnum & terras invita, quod quidem tua voluntas mihi esset cognita:* alioqui, *non videres me jam solam in aeria regione tolerare digna & indigna; sed circumdata ignibus essem in ipso exercitu, & vocarem Trojanos in adversa certamina. Fateor, suasi* ut *Juturna auxiliaretur fratri* suo *infortunato, & approbavi ut susciperet majora pro vita ejus: non tamen ita ut jacula intenderet, neque ut arcum: juro per originem inexorabi-*

NOTÆ.

798. *Aut ensem, &c.*) Merito sane accusatur Virgilius indiligentiæ in hoc Turni cum Ænea certamine. I. Quod eos armis ita imparibus inter se commiserit. Hinc enim Æneas galea, clypeo, ense cœlesti armatus; inde Turnus gladio mortali ac futili. II. Quod ubi suus Turno gladius, item cœlestis, redditus est, Juvem inducat ea de re, quasi contra jus facta sit, conquerentem. III. Quod Turnum ita bonæ rectæque mentis expertem describat, ut recuperato ense suo uti non meminerit, sed eo omisso se saxi impulsu defendat, v. 896.

804. *Accendere bellum, &c.*) Excitata ex inferis Furia, quæ fœdus Latini cum Ænea disturberet. Æn. 7. 323. *Hymenæos*, Nuptias. Georg. 3. 60.

810. *Nec tu me aeria, &c.*) Supple, *nisi tua voluntas mihi nota esset, nisi prohibuisset.*

814. *Suasi.*) Supra v. 157.

816. *Stygii, &c.*) Fontis inferni, Æn. 6. 323. Per hunc Dii jurare solent: causam habes, Georg. 3. 551.

Una superstitio superis quæ reddita Divis.
Et nunc cedo equidem, pugnasque exosa relinquo.
Illud te, nulla fati quod lege tenetur,
Pro Latio obtestor, pro majestate tuorum:
Cum jam connubiis pacem felicibus, esto,
Component, cum jam leges & fœdera jungent,
Ne vetus indigenas nomen mutare Latinos,
Neu Troas fieri jubeas, Teucrosque vocari,
Aut vocem mutare viros, aut vertere vestes.
Sit Latium, sint Albani per sæcula reges,
Sit Romana potens Itala virtute propago:
Occidit, occideritque sinas cum nomine Troja.
Olli subridens hominum rerumque repertor:
Es germana Jovis, Saturnique altera proles:
Irarum tantos volvis sub pectore fluctus?
Verum age, & inceptum frustra submitte furorem:
Do, quod vis, & me victusque volensque remitto.
Sermonem Ausonii patrium moresque tenebunt:
Utque est, nomen erit; commixti corpore tantum
Subsident Teucri: morem ritusque sacrorum
Adjiciam, faciamque omnes uno ore Latinos.

INTERPRETATIO.

lem fontis Stygii, quæ sola religio imposita est Diis cœlestibus. Et nunc quidem cedo, & aversata pugnas relinquo eas. Peto a te pro Latio, pro dignitate tuorum Latinorum, *id quod nulla lege fatorum continetur,* scilicet *quando jam constituent pacem fausto conjugio,* (itaque *sit*) *quando jam sociabunt leges & fœdera, ne imperes,* ut *Latini indigenæ amittant nomen antiquum; neve* imperes, *ut fiant Trojani & appellentur Trojani, aut* ut *viri* illi *mutent linguam, aut convertant vestimenta. Sit in æternum Latium, sint reges Albani, sit posteritas Romana potens fortitudine: Troja cecidit, permitte etiam* ut *ceciderit cum* suo *nomine. Auctor rerum & hominum. respondit illi subridens:* Tu *es soror Jovis, & secunda soboles Saturni:* an *versas in animo tantos fluctus irarum? sed age, & mitiga furorem frustra susceptum: concedo quod petis, ac me submitto & sponte & superatus* tuis precibus. *Itali servabunt linguam patriam, & consuetudines, & nomen* eorum *erit, quale est: tantummodo Trojani juncti connubiis* illic *sedebunt: addam modos & cæremonias sacrorum, & faciam omnes Latinos unius*

NOTÆ.

817. *Superstitio superis reddita.*) *Superstitio*, gravis & formidolosa religio, metus religiosus. *Reddita:* explicat Servius, *data & imposita:* compositum pro simplici. Explicant Passeratius, Germanus, Cerdanus, *vicissim reposita superis Diis ab inferis:* cum enim inferi superis subjecti sint multis in rebus, hac una re superi vicissim inferis subditi sunt, ut per Styga jurare cogantur.

823. *Indigenas Latinos.*) Itaque Virgilius Latinorum nomen, non a Latino rege profectum, sed multo antiquius censet, ut diximus Æn. 1. 10. Quamquam aliter censet Dionysius: atque vocatos eos ante Latinum regem, *Aborigines*, Æn. 7. 181. Æn. 8. 314. ubi quærimus, an ipsa *Aborigenes indigenæ*, id est, in ipsa Italia nati: an vero aliunde advecti sint. *Teucros*, Æn. 1. 239. *Latium*, Æn. 7. 54. *Albani reges*, ab Ascanio instituti, Æn. 6. 763. Æn. 8. 48.

830. *Es germana Jovis, &c.*) Sensus est juxta Servium: *Tu quidem mea es soror, & filia Saturni: unde non mirum est tantam te iracundiam animo concepisse. Potentissimi enim quique ira retinentissimi sunt.* Juxta me secundus versus cum interrogatione legendus est, ut sensus sit. *Tu quidem mea es soror, & Saturni filia: quid ergo irarum tantos volvis sub pectore fluctus?* quod affine est iis, quæ dicta sunt Æn. 1. 15. *Tantæne animis cælestibus iræ?*

834. *Ausonii.*) Itali, quos prius Latinos vocavit. Æn. 7. 54.

835. *Commixti corpore.*) Initis conjugiis.

Hinc genus, Ausonio mixtum quod sanguine surget,
Supra homines, supra ire Deos pietate videbis:
Nec gens ulla tuos æque celebrabit honores.
Annuit his Juno, & mentem lætata retorsit.
Interea excedit cœlo, nubemque reliquit.
His actis, aliud genitor secum ipse volutat:
Juturnamque parat fratris dimittere ab armis.
Dicuntur geminæ pestes, cognomine Diræ:
Quas, & Tartaream Nox intempesta Megæram
Uno eodemque tulit partu, paribusque revinxit
Serpentum spiris, ventosasque addidit alas.
Hæ Jovis ad solium, sævique in limine regis
Apparent, acuuntque metum mortalibus ægris:
Si quando letum horrificum morbosque Deum rex
Molitur, meritas aut bello territat urbes.
Harum unam celerem demittit ab æthere summo
Jupiter, inque omen Juturnæ occurrere jussit.
Illa volat, celerique ad terram turbine fertur:
Non secus ac nervo per nubem impulsa sagitta,
Armatam sævi Parthus quam felle veneni,
Parthus sive Cydon, telum immedicabile torsit;
Stridens, & celeres incognita transilit umbras.
Talis se sata Nocte tulit, terrasque petivit.
Postquam acies videt Iliacas, atque agmina Turni,

INTERPRETATIO.

linguæ. Videbis posteritatem, quæ hinc orietur mixta sanguine Italo, pietate superare homines, superare Divos. Nec ulla natio adeo celebrabit cultum tuum. Juno assensa est verbis, *& gaudens convertit animum. Interim abiit ex aere, & reliquit nubem. His perfectis, pater ipse volvit aliud secum, & meditatur deducere Juturnam a pugna fratris. Dicuntur* esse *duæ pestes, nomine Diræ: quas & infernam Megæram Nox profunda edidit uno & eodem partu, & implicuit similibus nexibus anguium, & applicuit eis alas celeres. Hæ adsunt ante solium Jovis, & in vestibulo severi* illius *regis, & excitant timores miseris hominibus: si aliquando rex Deorum parat horribilem necem ac morbos, aut terret bello urbes* quæ id *meruerunt. Jupiter mittit ex alto cœlo unam illarum velocem, & imperavit offerri Juturnæ quasi portentum. Illa* Dira *volat & labitur in terras veloci impetu: non aliter ac sagitta per aerem immissa nervo, quam Parthus sive Cydon conjecit imbutam felle diri veneni,* ut sit *jaculum immedicabile, trajicit stridens & improvisa leves umbras. Filia Noctis talis intulit se & adivit terras. Quando cernit e-*

NOTÆ.

845. *Cognomine Diræ.*) Apud inferos *Furiæ*, in medio *Harpyiæ*, in cœlo *Diræ & Jovis canes* dictæ Æn. 3. 211. Et vero cum Virgilius ait eas esse duas numero, eodemque cum Megæra Furia partu editas, innuit Diras ipsas esse Furias alias duas, *Tisiphonem*, & *Alecto* Æn. 6. 572. Noctis & Acherontis dicuntur filiæ.

846. *Nox intempesta.*) Obscura, media, ad agendum intempestiva, Æn. 3. 587.

857. *Felle veneni.*) Veneno amaro: aut felle venenato.

858. *Parthus &c.*) Parthi sagittandi arte nobiles Ecl. 1. 62. *Cydon.*) Incola urbis, quæ *Cydon* ipsa quoque dicta est, in Creta sive Candia insula, Ecl. 10. 59.

Alitis in parvæ subito collecta figuram;
Quæ quondam in bustis aut culminibus desertis
Nocte sedens, serum canit importuna per umbras:
Hanc versa in faciem, Turni se pestis ad ora
Fertque refertque sonans, clypeumque everberat alis.
Illi membra novus solvit formidine torpor:
Arrectæque horrore comæ, & vox faucibus hæsit.
At procul ut Diræ stridorem agnovit & alas,
Infelix crines scindit Juturna solutos,
Unguibus ora soror fœdans, & pectora pugnis.
Quid nunc te tua, Turne, potest germana juvare?
Aut quid jam miseræ superat mihi? qua tibi lucem
Arte morer? talin' possum me opponere monstro?
Jam jam linquo acies. Ne me terrete timentem
Obscœnæ volucres: alarum verbera nosco,
Letalemque sonum: nec fallunt jussa superba
Magnanimi Jovis. Hæc pro virginitate reponit?
Quo vitam dedit æternam? cur mortis adempta est
Conditio? possem tantos finire dolores
Nunc certe, & misero fratri comes ire per umbras,
Jam mortalis ego. Haud quicquam mihi dulce meorum
Te sine, frater, erit. O quæ satis ima dehiscat
Terra mihi, Manesque Deam demittat ad imos!
Tantum effata, caput glauco contexit amictu

INTERPRETATIO.

xercitum Trojanum & exercitum Turni, statim contracta in formam parvæ avis, quæ aliquando nocte manens in sepulcris aut in tectis desertis, sero canit ingrata per tenebras: Dira mutata hanc in speciem, fert ac refert se stridens circa vultum Turni, & ferit alis clypeum ejus. *Novus torpor debilitat ipsi membra timore: & capilli subrecti* sunt *horrore, & vox stetit* in *gutture. At misera Juturna, quando procul animadvertit stridorem & volatum Diræ, lacerat capillos sparsos, turpans vultum unguibus & pectus planctu*, quia erat *soror*, atque: *O Turne, quomodo tua soror potest jam succurrere tibi? aut quid jam restat infelici mihi? quo artificio producam tibi vitam? an possum objicere me tali portento? nunc, nunc desero exercitum. Ne terreatis me* jam *timentem, o infaustæ aves: cognosco verbera alarum* vestrarum *& sonitum mortiferum: nec dura imperia magni Jovis decipiunt me. An reddit ista* mihi *pro virginitate erepta? cur dedit* mihi *vitam perpetuam? cur ablata est* mihi *lex moriendi? jam certe possem terminare tantos dolores, & ire socia fratri misero inter umbras*, si *ego nunc* essem *mortalis. Nil quicquam meorum* bonorum *jucundum erit mihi absque te, o frater. O quæ terra satis profunda aperietur mihi, & detrudet* me *Divam ad infimas umbras! Eo usque loquuta,*

NOTÆ.

862. *Alitis in parvæ, &c.*) *Noctua* ab interpretibus intelligitur: quia v. 864. dicitur *nocte sedens*: tum quia minor est quam *bubo*, unde *parva*; tum quia deserta loca incolit, bubo frequenter urbana ædificia. Et licet *noctua* Atheniensibus boni ominis haberetur, omen erat in volatu faustum, non in cantu: at hic, *canit importuna: fertque refertque sonans*. De *bustis*, Æn. 4. 494.

876. *Obscœnæ volucres.*) Funestæ & mali ominis, Æn. 3. 262.

878. *Pro virginitate.*) Quam Juturnæ rapuerat Jupiter, v. 140.

882. *Jam mortalis ego. Haud &c.*) Alii codices habent: *immortalis ego! aut &c.*

884. *Manes.*) Inferos, Æn. 6. 743.

Multa gemens, & se fluvio Dea condidit alto.
Æneas instat contra, telumque coruscat
Ingens arboreum, & sævo sic pectore fatur:
Quæ nunc deinde mora est? aut quid jam, Turne, retractas?
Non cursu, sævis certandum est cominus armis.
Verte omnes te te in facies; & contrahe, quicquid
Sive animis, sive arte vales: opta ardua pennis
Astra sequi, clausumque cava te condere terra.
Ille caput quassans; Non me tua fervida terrent
Dicta, ferox: Di me terrent, & Jupiter hostis.
Nec plura effatus, saxum circumspicit ingens:
Saxum antiquum, ingens, campo quod forte jacebat
Limes agro positus, litem ut discerneret arvis.
Vix illud lecti bis sex cervice subirent,
Qualia nunc hominum producit corpora tellus.
Ille manu raptum trepida torquebat in hostem
Altior insurgens, & cursu concitus heros.
Sed neque currentem se, nec cognoscit euntem,
Tollentemve manu, saxumque immane moventem.
Genua labant, gelidus concrevit frigore sanguis.
Tum lapis ipse viri, vacuum per inane volutus,
Nec spatium evasit, totum nec pertulit ictum.
Ac velut in somnis, oculos ubi languida pressit
Nocte quies, nequicquam avidos extendere cursus

INTERPRETATIO.

Dea texit caput viridi velamine, gemens valde, & immisit se in profundum flumen. Contra Æneas urget, & quassat hastam magnam, arboream: & sic loquitur duro animo: Quæ jam deinceps est mora? aut quid jam revolvis, o Turne? non pugnandum est cursu, sed *propius duris armis. Muta te in omnes formas, & collige quicquid potes sive virtute, sive dolo: opta adire alis alta sidera, & occultare te abstrusum cava tellure. Ille* Turnus *commovens caput* ait: *Dure* hostis, *tua superba verba non terrent me: Dii, & Jupiter adversus me terrent. Nec loquutus plura aspicit magnum saxum: saxum magnum, vetus, quod forte jacebat campo, constitutus limes agri, ut dirimeret lites agrorum: Duodecim electi* viri *difficile sufferrent illud collo*, tales, *qualia* sunt *corpora hominum, quæ terra jam profert. Ille heros assurgens altius & impulsus cursu, mittebat in hostem* hoc saxum *apprehensum manu tremente. Sed neque cognoscit se currentem, neque irruentem, aut erigentem manu & versantem saxum grande. Genua titubant, sanguis gelidus cogitur frigore. Præterea saxum ipsum, rotatum per aerem, nec pertransiit intervallum hominis, nec servavit totam vim. Et quemadmodum nocte in somnis, quando languida quies clausit oculos, frustra videmur*

NOTÆ.

885. *Glauco amictu.*) Ex colore aquarum, quibus præerat Nais, Juturna, v. 139.

886. *Fluvio.*) Tyberi: unde in lacum suum, qui influit in Tyberim, facilis fuit via, v. 139.

887. *Coruscat.*) Active, Æn. 5. 642.

898. *Limes... litem, ut, &c.*) *Limes* dictus est, saxum vel via *lima*, hoc est *obliqua, transversa*, discernendis agris constituta. Hinc *lis* dicta creditur a *limite*, quod primæ lites & contentiones de limitibus fuerint: alia tamen *litis* etyma affert Vossius.

899. *Bis sex, &c.*) Locus ex duobus Homericis expressus: Iliad. 5. v. 302. ubi Diomedes saxum in Æneam immittit, quale vix duo temporis Homerici homines efferrent. Iliad. 21. v. 405. ubi Minerva saxo Martem percutit, qui agris limes erat positus. Quam diligenter Virgilius id Turno tribuerit, diximus supra v. 798.

Velle videmur & in mediis conatibus ægri
Succidimus; non lingua valet, non corpore notæ
Sufficiunt vires, nec vox, nec verba sequuntur:
Sic Turno, quacumque viam virtute petivit,
Successum Dea Dira negat. Tum pectore sensus
Vertuntur varii. Rutulos aspectat & urbem,
Cunctaturque metu, telumque instare tremiscit:
Nec quo se eripiat, nec qua vi tendat in hostem,
Nec currus usquam videt, aurigamque sororem.
Cunctanti telum Æneas fatale coruscat,
Sortitus fortunam oculis: & corpore toto
Eminus intorquet. Murali concita nunquam
Tormento sic saxa fremunt, nec fulmine tanti
Dissultant crepitus. Volat atri turbinis instar
Exitium dirum hasta ferens, orasque recludit
Loricæ, & clypei extremos septemplicis orbes:
Per medium stridens transit femur. Incidit ictus
Ingens ad terram duplicato poplite Turnus.
Consurgunt gemitu Rutuli, totusque remugit
Mons circum, & vocem late nemora alta remittunt.
Ille humilis, supplexque, oculos dextramque precantem
Protendens: Equidem merui: nec deprecor, inquit:
Utere sorte tua. Miseri te si qua parentis
Tangere cura potest, oro, (fuit & tibi talis
Anchises genitor) Dauni miserere senectæ:
Et me, seu corpus spoliatum lumine mavis,
Redde meis. Vicisti, & victum tendere palmas

INTERPRETATIO.

velle producere cursus optatos, & infirmi deficimus in medio impetu: lingua non viget, vires solitæ non suppetunt in corpore: nec vox, nec verba erumpunt: sic Dira divina abnuit Turno successum, quacumque vi tentavit modum. Tunc diversæ sententiæ agitantur ejus *animo. Respicit Rutulos & urbem, & moratur* præ *timore, & timet hastam imminentem: nec cernit usquam, quo se subducat, nec quo robore irruat in hostem, nec currum, nec sororem aurigam. Æneas incutit moranti hastam letalem, explorans oculis opportunitatem: & procul immittit toto corpore. Nunquam saxa sic sonant, pulsa murali machina: nec fulmine tanti crepitus eduntur. Hasta portans sævam mortem volat sicut nigrans procella, & aperit extremitates thoracis, & sinuosos circuitus clypei septemplicis: stridens penetrat per medium femur. Turnus magnus cadit percussus in terram flexo poplite. Rutuli surgunt* cum *lamentis, & mons totus reboat circum, & profundæ silvæ late reddunt vocem. Ille abjectus & supplex, intendens oculos & dexteram supplicantem,* ait: *Sane merui, nec precor ut* ne me occidas: *fruere tua fortuna. Si ulla cura miseri patris potest commovere te, oro, miserere senectutis Dauni: fuit quoque tibi talis Anchises pater: & redde meis* vel *me* vivum, *vel, si mavis, cadaver privatum luce. Vicisti, & Itali viderunt me victum*

NOTÆ.

925. *Oras loricæ, &c.*) Extremitates loricæ, quæ femur attingunt; & extremitates imi clypei, quem tegendo capiti altius sustulerat.

925. *Septemplicis.*) Septem coriis, aut laminis ferreis æreisve contexti.

934. *Dauni.*) De illo, Turni patre, v. 43.

Ausonii videre: tua est Lavinia conjux.
Ulterius ne tende odiis. Stetit acer in armis
Æneas, volvens oculos, dextramque repressit.
Et jam jamque magis cunctantem flectere sermo
Cœperat: infelix humero cum apparuit ingens
Balteus, & notis fulserunt cingula bullis
Pallantis pueri: victum quem vulnere Turnus
Straverat, atque humeris inimicum insigne gerebat.
Ille oculis postquam sævi monumenta doloris,
Exuviasque hausit, furiis accensus & ira
Terribilis: Tune hinc spoliis indute meorum
Eripiare mihi? Pallas te hoc vulnere, Pallas
Immolat, & pœnam scelerato ex sanguine sumit.
Hoc dicens, ferrum adverso sub pectore condit
Fervidus: ast illi solvuntur frigore membra,
Vitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras.

INTERPRETATIO.

tendere tibi *manus*. *Lavinia tua est uxor*. *Ne progredere ulterius odiis*. *Æneas constitit ferox in armis*, *torquens oculos*, *&* *retinuit manum*. *Et jam jam magis sermo* Turni *cœperat commovere morantem Æneam: quando magnus* ac *infaustus balteus Pallantis juvenis apparuit* in *humero* Turni, *&* *cingulum emicuit notis clavis; quem* juvenem *afflictum vulnere Turnus occiderat*, *&* *gestabat humero insigne ostile*. *Ille* Æneas, *quando percepit oculis monumentum crudelis luctus & spolia*, *inflammatus furore*, *&* *terribilis ira*, ait: *An tu*, *ornate spoliis meorum* sociorum *eripieris hinc mihi? Pallas*, *Pallas mactat te hoc ictu*, *&* *sumis supplicia ex impio sanguine*. *Hoc dicens*, *ardens occuluit ferrum intra pectus oppositum: illi autem* Turno *membra deficiunt* præ *frigore*, *& vita dolens abit cum gemitu ad umbras*.

NOTÆ.

942. *Balteus*, *& notis*, *&c.*) *Balteus*, *cingulum* humero laterique circumdatum: ornatum *bullis*, id est clavis aureis. *Æn.* 9. 359. Balteum hunc Pallanti a se occiso Turnus eripuerat, *Æn.* 10. 496. Agnoscit eum Æneas ex pictura Danaidum, quarum facinus in eo expressum erat, Ibid. Tumque accidit, quod a poeta prædictum est, ib. v. 503. *Turno tempus erit*, *magno cum optaverit emptum Intactum Pallanta*, *& cum spolia ista diemque oderit*.

952. *Indignata*.) Quod juvenis morte immatura moreretur, quod victus ab extero, quod regno & sponsa privatus, quod post spem veniæ conceptam.

INDEX

VOCABULORUM OMNIUM

QUÆ

IN ECLOGIS, GEORGICIS, ET ÆNEIDE VIRGILII LEGUNTUR

LECTORI STUDIOSO

Damus tibi, amice Lector, novum Virgilii Indicem cæteris hactenus editis locupletiorem longe & emendatiorem: quod quale sit ipse judicabis. In ipso vel augendo, vel castigando diligenti opera usos nos esse, nihilque pro virili parte prætermisisse quod cuique studioso facere satis possit, nemo attendens non fatebitur. Notas numericas & verba ad unum recognovimus, ita ut numeri cum numeris, verba cum verbis Auctoris quam accurate fuerint composita. Diversos verborum intellectus, prout eadem postulant, verbis & apposuimus, & sensu faciliore explanavimus. Quod extra Auctoris verba additum ut locis quibusque obscuris lux adhiberetur, illud Italice scripsimus. Menda quamplurima, quæ in alias editiones irrepserant, multa quoque in iisdem omissa de integro, & quasi quodam postliminii jure, & loco atque ordini suo restituimus. Indicem ab Erythræo primum editum, tum alias ejusdem diverso sub Auctore editiones a primo, ut ita dicam, verbo, ad ultimum revisimus & consulimus; sed præ ceteris novum istum Indicem Rothomagi impressum, accuratius recognovimus. Nihil novum operis, laboris nihil oculis se se nostris obtulit nisi mendæ non paucæ, alia non emendata, addita alia, plura omissa, nonnulla non intellecta, quod ut vel neganti vel dubitanti appareat, tum menda, tum additiones in ejusdem Indicis postremi margine catervatim apposuimus. Hic Index denique ad omnium intelligentiam ita est accommodatus, ut non docti solum, verum & pueri, ne dicam rudiores, nullo negotio quæque & cernere valeant & observare. Quod si de vigiliis & labore nostro sane judicetur, & hic Index placeat ac relegatur, summam votorum attigerimus. Vale.

Litera E. Eclogas, G. Georgica, Æ. Æneidem notat. Numerus prior Eclogas, aut Librum significat, posterior Versus.

A

ac-

acu-

ag-

al-

ami-

an-

ar-

at-

B

Be-

ca-

cre-

CIN-

buit, Æ. 1 : 702 | genus indocicile, 8 : 322 |
comprendere oumero, G. 2 : 104 | omnes formas scelerum, Æ. 6 : 626 | crinibus ignem, 7 : 73 |
comprenderit aera obscuro cornu luna, G. 1 : 428 |
comprendit ignis robora, 2 : 305 |
compreosa imago manus effugit, Æ. 2 : 793 | 6 : 701 |
comprensam columbam, 11 : 723 |
compressa certamina, G. 4 : 87 |
compressi furores, Æ. 5 : 803 |
compressus impetus, 2 : 73 | amor edendi, 8 : 184 |
comprime gressum, 6 : 389 |
comptæ comæ, 6 : 48 |
comptos ramos, 8 : 128 | capillos, 10 : 832 |
comptus oliva felici, 7 : 751 |
compulerant greges in unum, E. 7 : 2 |
compulsus noto *ventu*, G. 1 : 579 |
conamur, 10 : 89 |
conantem plurima, 9 : 398 |
conata, 4 : 688 | 11 : 585, 842 |
conati sunt, G. 1 : 281 |
conatibus, Æ. 12 : 910 |
conatus, *particip.* 2 : 792 | 3 : 25 | 6 : 32, 700 | ter conatus utramque viam, 10 : 685 |
conca, 6 : 171 | 10 : 209 |
concava saxa, G. 4 : 49 | Æ. 5 :
concedat, *cedat*, E. 2 : 57 |
concede hunc sepulcro, 6 : 152 |
concede mihi hunc laborem, 10 : 1 | huc coecede, *te recipe*, Æ. 2 : 523 | concede me consortem nati sepulcro, *redde me*, 10 : 906 |
concedere pacem vivis, 11 : 111 |
concedit tibi laudem hanc Apollo, Æ. 9 : 655 |
coocedit mihi carmen, E. 7 : 22 |
concedite silvæ, *valete*, 10 : 63 |
concentus avium, G. 1 : 422 |
concepit furias Dido, Æ. 4 : 474 |
conceptum fœtum, 5 : 38 | 8 : 139 | fœdus, 12 : 158 |
concessa nunquam moveri *palos immotos*, 3 : 700 | concessa peto, *neutr.* 6 : 798 |
concessæ duæ mortalibus zonæ, G. 1 : 238 |
concesserat dies cælo, *decesserat*, Æ. 10 : 215 |
concessere Deum iræ, *cessavere*, 8 : 41 |
coocessit superis ab oris, *obiit*, 2 : 91 | concessit in iras Dianæ urbem, *permisit furori*, 7 : 305 | vita concessit, 10 : 820 |
conchas, G. 2 : 348 |
concidere montes scrobibus, 2 : 260 |
concidit, *cecidit*, 3 : 516 | Æ. 2 : 332 | 5 : 333, 448 | concidit Ilia tellus, *vastata est*, 11 : 245 |
concilia Deorum, *cœtus*, G. 1 : 25 | Æ. 3 : 735 |
concilias *mihi* sceptra & Jovem, 1 : 83 |
coociliet sibi arma, 10 : 151 |
concilio, *cœtu*, 3 : 75 |
concilium horrendum, *cœtum*, 3 : 679 | concilium silentum, 6 : 433 | 10 : 2 | cogit, 11 : 234 | cogere, 11 : 304 | cogite, 11 : 460 | deserit, 11 : 469 |
concipe curam ducis, 11 : 519 | furdus, 12 : 13 |
concipit pectore robur, 11 : 369 |
concipit mente furores, 4 : 502 |
concipiunt inde vires & pabula terræ, G. 1 : 87 | alios motus pectora, 1 : 422 |
concita frænis immissis, *turba*, Æ. 11 : 889 | saxa murali tormento, 12 : 921 |
concitat se alias in Teucros Alecto, 7 : 476 | concitat equum in medios, 11 : 742 |
concitus ira, 9 : 694 | vi multa, 11 : 744 | Mavors, 12 : 331 | axis concitus procursu, 11 : 579 | cursu coecitus heros, 12 : 902 |
conclamant, 2 : 233 | 5 : 660 | 10 : 738 |
conclamat, Æ. 6 : 159 | 9 : 35, 375, 425 | 12 : 426 | Italiam primus, 3 : 523 | duros agrestes, *advocat*, 7 : 504 |
concludere sulco locum, 1 : 429 |
concolor, *sus*, 8 : 82 |
concordes parcæ, E. 4 : 47 | animæ, Æ. 6 : 827 |
concordia jugo fræna, 3 : 342 |
concrederent muros obsessos *militibus*, 10 : 286 |
concrescere *testa* fuegos, G. 1 : 392 |
concrescunt crustæ io flumine, 3 : 360 |
concreta frigora pruina, 2 : 576 | *vitia*, Æ. 6 : 738 |
concretæ glacie zonæ, G. 1 : 236 |
concretum radicem, 2 : 318 | labem, Æ. 6 : 746 |
concretos sanguine crines, 2 : 277 |
concretum lac, G. 3 : 463 |
concreverit orbis, E. 6 : 34 |
concrevit sanguis frigore, Æ. 12 : 905 |
concubitu, G. 4 : 198 |
concubitus, *acc. plur.* E. 6 : 50 | G. 3 : 130 |
coocurrere telis, G. 1 : 489 | Æ. 11 : 117 | prælio, G. 1 : 318 | montes montibus, Æ. 8 : 692 | in arcem, 2 : 315 | *certare*, 1 : 487 | 10 : 8, 436, 715 | 12 : 149, 315, 303, 571, 771 |
concurrerit orbis geminus, 7 : 224 |
concurrit legio, 12 : 563 |
concurruet, *certant*, 7 : 520 | 10 : 361, 431, 691 | 11 : 605 | 12 : 297, 724 |
concursu, 1 : 513 | 12 : 400 |
concursum, 3 : 611 |
concursus, 6 : 518 | 9 : 454 |
concussa, *num. sing.* tellus, 9 : 705 | Venus dolore, 13 : 411 | metu, 12 : 468 | *abl. sing.* quercu, G. 1 : 159 | ilice, 4 : 81 | *neutr. plur.* peatora vulgi, Æ. 11 : 451 |
concussæ cautes, 3 : 205 |
concussam urbem, 4 : 666 |
concussere lora, 4 : 167 |
concussi animi flatu, 9 : 498 |
concussit equos, 8 : 3 | rupem, 8 : 237 | urbem luctu, 12 : 594 |
concusso vertice, 2 : 619 | stipite, 4 : 444 |
concussos æther mugitibus. G. 3 : 151 | acerbo casu, Æ. 5 : 700, 869 |
coocute pectus, Æ. 7 : 338 |
concuteret Ægida, 8 : 354 |
concutit fræna, 6 : 101 |
coodant mœnia, 7 : 145 | 11 : 325 |
condebat templum, 1 : 751 |
condemur in alvo, 9 : 152 |
condensæ circum altaria puellæ, 2 : 617 | litiore puppes, 8 : 497 |
condunt se se in cunabula apes, G. 4 : 66 |
condere se silvis, E. 8 : 67 | se silva, Æ. 2 : 696 | te cava terra, 12 : 893 | bella, E. 6 : 7 | soles, *traducere dies*, 9 : 52 | genitio, Æ. 1 : 37 | urbem, 1 : 526 | nova fata, 10 : 35 |
condetet urbem, 1 : 9 | arces, 7 : 61 |
condet se sol in undas, G. 1 : 438 | diem sol, *finiet*, 1 : 458 | mœnia, Æ. 1 : 280 | aurea secula, 6 : 792 | Albam, 8 : 58 | te humi, 10 : 558 |
condidimus ossa terra, 5 : 48 |
condidit arces, E. 2 : 61 | cœlum ombra Jupiter, Æ. 6 : 271 | urbem, 8 : 357 | ensem in pectore, 9 : 348 | ensem io ore adverso, 9 : 443 | se umbris, 2 : 621 | 7 : 619 | alto portu, 3 : 243 | lacu, 8 : 66 | alveo, 9 : 32 | fluvio, 12 : 886 |
condimus animam sepulcro, 3 : 68 |
condit opes, G. 2 : 507 | lumina somnus, 4 : 496 | caput, Æ. 4 : 177 | 10 : 767 |
condita, *neutr. plur.* servo pocula, E. 5 : 43, 47 | versu carmina, 10 : 50 | signa monte tenero, Æ. 3 : 388 | *fœm. sing.* condita Erinnys specu, 7 : 570 |
conditio mortis, 12 : 880 |
conditor arcis, 8 : 313 |
conditur undis Orion, 7 : 719 | in mare *fluvius*, 7 : 802 | in tenebras caligioe cœlum, 11 : 187 |
conditus in nubem sol, G. 1 : 442 |
conducta tellure, Æ. 12 : 520 |
condunt apes examina, G. 2 : 452 | mœnia, Æ. 13 : 361 | se in silvis aves, G. 4 : 473 | se in litore Teucri, Æ. 2 : 24 | scuta latentia, 3 : 237 | sidera Cori, 5 : 126 | se Teucri, 9 : 39 |
conduntur io alvo, 2 : 401 | alveo, 7 : 303 |
confecta macie forma viri, Æ. 3 : 590 |
confecimus spatiis immensum æquor, G. 2 : 541 |
confecti cursus, Æ. 5 : 362 |
confectum ætate parentem, 4 : 599 | curis, 6 : 520 |
confectus ævo Acœtes, 11 : 85 |
conferre gradum, G. 3 : 169 | Æ. 6 : 488 | manum, 9 : 44, 690 | 10 : 876 | 12 : 345, 678 |
conferto agmine, G. 3 : 369 |
confertos in prælia *milites*, Æ. 2 : 347 |
confessa Deam Veous, *se esse Deam*, 2 : 591 |
confestim, 9 : 231 |
conficit me vulnus, *interficit*, 11 : 824 |
confidentissime juvenum, G. 4 : 445 |
confidere melius rebus afflictis, Æ. 1 : 756 | huinc monstro, 5 : 849 |
confiteri, 4 : 116 |
confise. O nimium confise cœlo, 5 : 870 |

con-

con-

co-

cre-

cu-

D

habere nepoti, 9 : 362 | tibia cantum, 9 : 618 | telo pectus inermem, 10 : 425 | verba mania, 10 : 659 | lecto *corpora*, 11 : 172 | 12 : 528 | se se in medias acies, 12 : 227 | campis fumeta, 12 : 463 |
data, *fœm.* qua data porta ruunt, Æ. 1 : 87 | lux, 1 : 310 | copia fandi, 1 : 524 | 11 : 248 | copia uffari, 9 : 484 | copia pugnæ, 9 : 720 | dextera, 4 : 307 | 7 : 877 | in pattem data Roma Sabinis, 7 : 709 | victima divis, 12 : 296 |
data fata, *neut.* 1 : 386 | mœnia, 8 : 501 |
datæ sedes, 6 : 451 | dextræ, 10 : 517 |
datam urbem, 5 : 255 |
datas urbes, 4 : 225 |
date vela, 4 : 594 | vina, 8 : 225 | tela, 9 : 37 | date ablutam vulnera, *permissive*, 4 : 683 |
dati ævi metas, *genit.* 10 : 472 | *plur.* circum terga dati angues, 2 : 219 |
datis ventis, 3 : 705 | habenis, 11 : 623 |
dato tergo, 10 : 646 | signo, 12 : 129 |
dator lætitiæ, *Bacchus*, 1 : 738 |
datos monitus, 7 : 105 |
datum imperium mihi, 2 : 143 | iter, 6 : 477 | tempus, 537 | sat patriæ datum, 2 : 291 | sat fatis datum, 9 : 135 |
datur Nisa Mopso, E. 8 : 26 | potestas, Æ. 5 : 670 | serva olli, 5 : 284 | hora quieti, 844 | requies, 6 : 600 | exitus, 6 : 894 | Lavinia Teucris, 7 : 359 | potestas, 7 : 591 | cara Messapo, 9 : 160 | *permittitur*, cum infin. G. 3 : 261 | Æ. 1 : 413, 537 | 6 : 140, 527, 600, 688 | 11 : 293 |
daturum excidio arces, Æ. 12 : 655 |
datus *custos*, 6 : 550 | comes alumno, 11 : 35 |
daucia, *proles*, 10 : 391 |
dauni, *genit.* 10 : 683 | 12 : 22, 934 |
daunia gens, 8 : 146 | Dea, 12 : 785 |
daunius heros, 12 : 723 |
dauno, 10 : 616 | 12 : 90 |
de, E. 1 : 77, 84 | 3 : 52 | 7 : 51 | 8 : 56 | 10 : 20 | G. 1 : 370, 402 | 2 : 14, 23, 64, 74, 90 | 3 : 31, 166 | 4 : 81, 112, 160, 269, 273, 471, 474 | Æ. 2 : 78, 288, 508, 526, 682, 693 | 3 : 33, 44, 125, 263, 288, 625, 671 | 4 : 133, 164, 324, 327, 457, 515 | 6 : 297, 299, 360, 373, 606, 786 | 5 : 38, 69, 85, 460, 805, 864, 873, 901 | 7 : 220, 282, 346, 367, 412, 688, 706, 726, 742, 750, 803 | 8 : 69, 79, 547, 604 | 9 : 2, 25, 244, 414, 650, 697 | 10 : 187, 205, 230, 350, 388, 478, 486, 707, 719 | 11 : 351, 461, 891 | 12 : 51, 208, 421, 523, 784, 792 | de me videsit Divum pater, 10 : 743 | de te nil tale verebar, 7 : 207 | consilium de rebus habebant, 9 : 127 | hoc de te refers, 9 : 491 | de rege primitiæ, 11 : 15 | de te promissa dederam, 11 : 45 | de rebus agebant, 11 : 445 | de vita certans, 12 : 765 | si bene quid de te merui, 4 : 317 | cui tantum de te licuit, 6 : 502 | de more, 1 : 322 | 3 : 65, 369 | 4 : 57 | 5 : 96 | 7 : 357 | 8 : 344, 544 | 11 : 85, 142 | de nomine, 1 : 281, 371, 537 | 5 : 18, 166 | 8 : 54 | 9 : 387 |
dea, *nom.* E. 4 : 63 | Æ. 1 : 21, 54, 409, 416, 666 | 4 : 195 | 5 : 657 | 7 : 19, 346, 408, 511, 541 | 8 : 608 | 9 : 404 | 10 : 636 | *voc.* 1 : 331, 376 | *abl.* 1 : 386, 586, 619 | 2 : 289 | 3 : 311, 374, 435 | 4 : 560 | 5 : 383, 474, 709 | 6 : 90, 258 | 8 : 59 |
deæ, *gen.* 2 : 170, 227 | 5 : 619, 816 | 8 : 617 | *plur.* G. 1 : 21 | Æ. 8 : 262 | 6 : 64 | 7 : 641 | 9 : 117 | 10 : 163 |
deam, 2 : 591 | 12 : 139, 884 |
dearum, G. 4 : 341 |
deas, Æ. 1 : 506 | 9 : 102 | 10 : 255 |
debellanda tibi est, *gens*, 5 : 731 |
debellare superbos, Æ. 6 : 853 |
debellator ferarum, Æ. 7 : 651 |
debent hæc pignora Daphnim, E. 8 : 93 | hæc Turnum mihi sacra, Æ. 12 : 817 |
debentem nihil cœlestibus, 11 : 52 |
debentur, *Ascanio Italia & Roma*, 4 : 276 | corpora animabus, 6 : 714 |
debere Turnum natoque patrique, 11 : 179 |
deberem plurima natis, 8 : 379 |
deberi Æneam cœlo, 12 : 795 |
debetur mihi Pallas, 10 : 443 |
debile ferrum, 12 : 50 |
debilis uno ordine *remorum* navis, 5 : 271 |
debilitat vires senectus, 9 : 611 |
debita sors senectæ, *nom. fœm.* 11 : 166 | fatis mihi tellus, *vocat.* 7 : 120 | semina sulcis, *neutr.* G. 1 : 223 | præmia, Æ. 2 : 538 | hæc generi nostro, 3 : 184 | mœnia, 7 : 145 | pergama, 8 : 375 | tempora, 9 : 106 | solatia, 11 : 65 |
debitus fatis, 11 : 759 |
debueram patriæ pœnas, 10 : 865 |
decebat, 10 : 613 |
decedat stella, G. 1 : 222 |
decedens sol, E. 2 : 67 | e pastu corvus, G. 1 : 381 | patria terra, Æ. 6 : 508 |
decedente die, G. 4 : 466 |
decedere nocti, E. 8 : 88 | G. 3 : 467 | domum, 2 : 206 | calori, 4 : 23 | campis, 4 : 186 | terra, Æ. 4 : 307 | circo, 5 : 551 | solo, 11 : 325 |
decedet olympo sol, G. 1 : 450 |
decem, E. 8 : 71 | 4 : 61 | G. 3 : 61 | Æ. 2 : 198 | 8 : 399 |
deceptam morte, 4 : 17 |
deceptum errore locorum, 3 : 181 |
deceptus amore, E. 8 : 18 | fraude cœli, 5 : 851 |
decernere inter se cornibus, G. 3 : 218 | ferro, Æ. 11 : 218 | 12 : 282, 695 |
decernet cæsto, G. 3 : 20 |
decernent ferro, Æ. 7 : 525 |
decerpserit arbore fœtus, 6 : 141 |
decesserat cœlo noctis umbra, E. 8 : 14 |
decet, Æ. 5 : 384 | 12 : 153 |
decidit exanimis, 5 : 517 |
decimam, *diem*, G. 1 : 284 |
decimum annum, Æ. 9 : 155 | 11 : 290 |
decios, G. 2 : 169 | Æ. 6 : 824 |
decisa dextera, 10 : 595 |
decisis ramis, 11 : 5 |
declarat victorem, 5 : 246 |
declinat lumina somno, 4 : 185 |
decolor ætas, 8 : 326 |
decoquit humorem Vulcano, G. 1 : 295 |
decora, *subst. neutr.* Æ. 1 : 433 | 2 : 448 |
decora membra, *adject. neutr.* 4 : 559 |
decoræ lacrymæ, 5 : 343 |
decoram cæsariem, 1 : 593 | cristis galeam, 9 : 365 |
decorant armis pyram, 6 : 277 |
decorate muneribus animas, 11 : 25 |
decoret me sepulcro, 9 : 215 |
decori est vitis arboribus, *subst.* E. 5 : 32 |
decori ostro doctores, *adject. plur.* Æ. 5 : 133 | 12 : 126 |
decoris oblitus, *penult. brevi*, 5 : 174 | divini signa decoris, *penult. longa*, 647 |
decoro ære, 12 : 210 |
decoros enses, 11 : 194 | oculos, 11 : 480 |
decorum insigne, 2 : 392 | pectus, 4 : 589 |
decrevi mori, 4 : 475 |
decuit, 4 : 595 | 10 : 94 | 11 : 117 | 12 : 797 |
decurre laborem inceptum, G. 2 : 39 |
decurrens arce, Æ. 11 : 490 |
decurrere jugis capræ, 4 : 153 | circum rogos, 11 : 189 |
decurrit ab arce, 2 : 41 | pelago aperto *navis*, 5 : 212 | tramite virgo, 5 : 610 |
decurrunt flumina inter valles, E. 5 : 84 |
decursu, Æ. 12 : 523 |
decus, *ornamentum*, *honor*, gloria, E. 4 : 11 | 5 : 34 | G. 2 : 40 | Æ. 4 : 150 | 5 : 229, 262 | 7 : 475 | 8 : 301 | 9 : 18, 405 | 10 : 135, 507, 858 | 11 : 155, 508, 657 | 12 : 58, 83, 142 | manus addant ebori, 1 : 596 | aliquod gessimus, 2 : 89 | i decus i nostrum, 6 : 546 |
decussit mella foliis, G. 1 : 131 | silvis honorem Aquilo, 2 : 404 |
decutiat rorem, 4 : 12 |
decutit hastas tergo, Æ. 10 : 718 |
dede neci, G. 4 : 90 |
dedecus, Æ. 10 : 681 | 11 : 789 | 12 : 641 |
dederam de te promissa parenti, 11 : 46 |
dederas promissa parenti, 11 : 152 |
dederat legem, G. 4 : 487 | vina, Æ. 1 : 200 | comas diffundere ventis, 1 : 325 | conjugem, 1 : 349 | præcepta, 3 : 546 | cursum fortuna, 4 : 655 | ferre monimentum amoris, 5 : 572 | voces, 7 : 560 | nomas, 8 : 565 | juvenes, 10 : 172 |
dedere, multa melius se nocte dedere, G. 1 : 287 | arma sonum, 3 : 83 |

9 : 766, 781 | 10 : 261 | 12 : 159, 889 |
dejopeja, G. 4 : 343 |
dejopejam, Æ. 1 : 76 |
deiphobe, 6 : 36, 500 |
deiphobi, 2 : 310 |
deiphobo, 6 : 510 |
deiphobum, 6 : 495 |
deiphobus, 6 : 544 |
delapsa cœlo facies parentis, 5 : 722 | regina Deum, 7 : 620 |
delapsa capiti serta, E. 6 : 16 |
delapsæ harpyiæ, plur. Æ. 3 : 238 |
delapsus medios in hostes, 2 : 377 | ab astris somnus, 5 : 838 | curru, 10 : 596 |
delata noto Danae, 7 : 411 |
delati, in portus, plur. 3 : 219 | 5 : 57 | 7 : 22 |
delato Ortygiam, 3 : 154 |
delatus huc, 3 : 441 |
delecta juventus, 4 : 130 | 8 : 499 | 9 : 226 |
delecta corpora, neutr. 2 : 18 |
delectæ carinæ, plur. 5 : 115 |
delecti, milites, 9 : 162 |
delectos Heroas, E. 4 : 35 | proceres, Æ. 3 : 58 | oratores, 7 : 152 | duces, 11 : 431 |
delectus, habendus est pecori, subst. G. 3 : 72 |
delegere locum, Æ. 8 : 53 |
delegi comites, Æ. 3 : 191 |
delegit comites, 11 : 658 |
delere Teucros, 9 : 248 |
deletas acies, 11 : 898 |
delia, E. 3 : 67 | 7 : 29 |
delibans oscula, Æ. 12 : 434 |
delicias domini, E. 2 : 2 | nostras, 9 : 22 |
delige juvencas, G. 4 : 540 | senes, Æ. 5 : 717 |
delitui, 2 : 136 |
delituit, G. 3 : 417 |
delius Apollo, Æ. 3 : 162 | vates, 6 : 12 |
delos, G. 3 : 6 |
delphinas, E. 8 : 56 |
delphines, nomin. Æ. 8 : 673 |
delphinum, 3 : 428 | 5 : 594 | 9 : 119 |
delubra, G. 3 : 23 | 4 : 341, 549 | Æ. 2 : 225, 248 | 4 : 56, 66 | 8 : 716 |
delubri, 2 : 410 |
deludunt somnia sensus, 10 : 742 |
delum, 4 : 144 |
delusit animum responso, Apollo, 6 : 344 |
demens, E. 2 : 60 | Æ. 2 : 94 | 4 : 78, 107, 374, 469, 562 | 6 : 172, 280, 590 | 9 : 560, 577, 728 | 10 : 813 | 11 : 276, 399 | 12 : 601 |
dementia, E. 2 : 69 | 6 : 48 | G. 488 | Æ. 5 : 465 | 9 : 601 |
demere curas dictis, 2 : 775 | 3 : 153 | 8 : 35 |
demersis rostris, 9 : 119 |
demessum pollice florem, 11 : 68 |
demisere neci, 2 : 85 | caput papavera, 9 : 437 |
demiserit orco virum, 9 : 527 |
demisit Irim Olympo, 4 : 694 | 9 : 804 | lacrymas, 6 : 455 |
demissa, nom. fœm. vultum Juno, 1 : 565 | ex humeris læna, vestis, 4 : 263 | nubibus Iris, 10 : 73 | per auras, nympha, 11 : 595 |
demissa, neutr. plur. pectoribus monilia, 7 : 278 | terga pantheræ, 8 : 460 |
demissæ, gen. ab Jove gentis, G. 3 : 35 | plur. aures, 3 : 500 |
demissam olympo, 12 : 635 |
demisso lumine, 12 : 220 |
demissum nomen, ab Julo, 1 : 292 | funem, 2 : 262 |
demittat Deam ad manes, 12 : 884 |
demitte jugulis cruorem, G. 4 : 542 | me morti, Æ. 5 : 692 |
demittere jugum clivo, E. 9 : 8 | uvam ramis, G. 4 : 558 | in aures, Æ. 4 : 428 |
demitti puteum in solido, effodi, G. 2 : 231 |
demittimus Orco, hostes, Æ. 2 : 398 |
demittit ab alto, 1 : 101 | olympo, 4 : 267 | ab æthere, 12 : 853 | morti corpora, 1 : 662 |
demittis imbrem cælo, G. 1 : 23 |
demittitur cœlo nova progenies, E. 4 : 7 |
demittunt ubera vaccæ, G. 2 : 525 | brachia scopulis, Æ. 3 : 535 | mentes, Latini, 12 : 609 |
demodocum, 10 : 413 |
demoleo, 5 : 260 |
demoleus, 5 : 265 |
demophoonta, 11 : 675 |
demoror annos, 2 : 648 | Austros, 3 : 481 | arma mortalia, 10 : 30 | armis Teucros, 11 : 175 |
demum, G. 1 : 47 | 3 : 201, 280 | Æ. 1 : 635 | 2 : 793, 795 | 6 : 194, 330, 575, 637 | 9 : 445, 815 | 10 : 849 | 12 : 6 |
demus manus, 11 : 329 |
denas, bis denas, naves, 11 : 326 |
denique, E. 2 : 7 | G. 1 : 461 | 2 : 112, 248, 369 | 4 : 450 | Æ. 2 : 70, 295 | 3 : 439 | 12 : 793 |
denis, bis denis navibus, 1 : 385 | ter denis, 10 : 213 |
densa, nom. fœm. terra, G. 2 : 227, 229 | juba, 8 : 86 | abl. testudine, Æ. 9 : 614 | corona, 9 : 551 | 12 : 744 | caligine, 12 : 466 | mole, 12 : 575 | neutr. G. 1 : 419 | nubila, 1 : 445 | Æ. 6 : 592 | tecta ferarum, 6 : 7 | tela, 7 : 673 | spicula, 12 : 409 |
densa sere, dense, G. 2 : 275 |
densæ, plur. umbræ, 1 : 342 | apes, 4 : 75 | Æ. 7 : 64 | aristæ, 7 : 720 | phalanges, 12 : 663 |
densantur tenebræ, G. 1 : 248 | agmina, Æ. 7 : 794 |
densas corylos, E. 1 : 14 | fagos, 2 : 3 | frondes, 9 : 60 |
densat, aer, quæ rara, G. 1 : 419 | hastilia, vel denset, Æ. 11 : 650 |
densate catervas, 12 : 264 |
densi sentes, 9 : 382 | milites, 9 : 534 | 11 : 554 | 12 : 280, 457, 565 |
densior, hinc soboles, G. 3 : 308 | grando, 4 : 80 |
densis alis, 1 : 382 | hastis, 2 : 142 | sentibus, 2 : 411 | armis, Æ. 2 : 378, 409 | hastilibus, 3 : 23 | ictibus, 5 : 459 | austris, 5 : 696 | frondibus, 7 : 565 | 11 : 523 |
densissima, nom. fœm. silva, G. 2 : 17 | neutr. tela, Æ. 9 : 555 |
densissimus imber, G. 1 : 335 |
globus virum, Æ. 10 : 375 |
denso ubere, G. 2 : 276 | pingui, 3 : 124 | fremitu, 4 : 216 | agmine, Æ. 2 : 450 | 9 : 788 | 12 : 443 |
densos divum amores, G. 4 : 347 | hostes, Æ. 2 : 511 | 10 : 379, 729 | acies, viros, 10 : 178 |
densus Aquilo, G. 3 : 196 | vir, Æ. 10 : 361 |
dentalia, G. 1 : 172 |
dente pro falce, 1 : 406 | pro ligone, 2 : 423 | pro anchora, Æ. 6 : 3 |
dentem vomeris, G. 1 : 262 |
dentibus, 2 : 141 | 3 : 514 | Æ. 5 : 627, 664 | 7 : 279, 667 | 8 : 250 | 10 : 718 |
dentur mœnia, 5 : 737 |
denuntiat pluviam, G. 1 : 453 | iras, Æ. 2 : 266 |
deo, 1 : 507, 593 | 2 : 632 | 5 : 467 | 6 : 304 | 7 : 661 | 8 : 365, 601 | 9 : 97, 337 |
deorum, G. 1 : 24 | 4 : 322 | Æ. 1 : 258 | 2 : 365, 745, 764 | 3 : 172, 406 | 4 : 12, 178, 282, 576, 671 | 6 : 341 | 7 : 90, 136 | 8 : 187 | 9 : 786 | 11 : 157, 305, 443, 725 |
deos, E. 1 : 57 | 5 : 23 | 8 : 104, G. 1 : 538 | 2 : 493 | 3 : 456 | Æ. 2 : 181, 320, 347, 618, 700 | 4 : 50, 492, 510, 519, 681 | 5 : 686 | 6 : 68 | 7 : 576, 593, 597 | 9 : 642 | 11 : 269 | 12 : 260, 581, 839 |
depascit luxuriem segetum, G. 1 : 112 |
depascitur artus febris, 3 : 458 | artus morsu, serpens, Æ. 2 : 715 |
depascunt summa Lycæi, boves, G. 4 : 539 |
depasta, nom. fœm. sepes florem, E. 7 : 15 | neutr. altaria, Æ. 5 : 93 |
depectant foliis vellera Seres, G. 2 : 121 |
depellere fœtus ovium, E. 1 : 22 | ratibus tædas, Æ. 9 : 109 | pestem, 9 : 328 |
dependent lychni laquearibus, 1 : 730 |
dependent amictus ex humeris, 6 : 301 | ramis galea, 10 : 836 | parma lacerto, 11 : 653 |
deponas curam, 12 : 49 |
depone hic hædos, E. 9 : 62 |
deponere tecum de grege quidquam non ausim, 3 : 32 | dona, Æ. 6 : 632 |
deponam hanc vitulam, E. 3 : 31 |
deponunt animos, Æ. 5 : 751 | corpore sub ramis, 7 : 168 | scuta, spicula, 12 : 564 |
deposita formidine, 2 : 76 | 3 : 612 |
depositi parentis, morientis, 12 : 395 |
deposuere arma humeris, 12 : 707 |
deposuit plantas, sulcis, G. 2 : 24 |
deprecor, Æ. 12 : 931 |
deprensa silva flamina, 10 : 98 |
deprensis nautis, G. 4 : 421 |
deprensum in luce, Cacum, Æ. 8 : 247 |
deprensus mari, 5 : 52 | in aggere viæ serpens, 5 : 273 |
depressas convalles, G. 3 : 276 |
de-

di-

sanguine, 1 : 25 | intra muros, 2 : 33 | in mœnia, 2 : 187 | ordine duci, 7 : 276 | 11, 79 | equum, 10 : 858 |
duci, *dat.* 10 : 856 |
ducibus, 10 : 267, 431 |
ducimus horas flendo, 6 : 539 |
ducis, *verb.* amores in longum, E. 9 : 56 | unde genus ducis, Æ. 5 : 5, 801 | genus olympo, 6 : 834 |
ducit in urbem via, E. 9 : 1 | equas amor trans Gargara, G. 3 : 269 | tauros, 4 : 551 | te via, Æ. 1 : 495 | agmina, 1 : 494 | Æneam in tecta, 1 : 635 | ad mœnia, 3 : 347 | ad limina manu, 3 : 372 | per mœnia, 4 : 74 | aciem, 5 : 563 | mille viros, 8 : 652 | noctem insomnem ludo, 9 : 106 | qua semita ducit, 11 : 524 |
ducite ad urbem domum Daphnim, E. 8 : 68, 72, 76, 84, 94 |
ducitis annum, *o sidera*, G. 1 : 6 |
ducitur tibi uxor, E. 8 : 29 | Acætes, Æ. 11 : 85 | æstas, G. 4 : 207 | hinc urbi nomen, Æ. 10 : 145 |
duco capellam, E. 1 : 13 | effigiem, *ferro*, 8 : 75 | vitam extrema per omnia, Æ. 3 : 315 |
ducta series rerum ab origine per viros, 1 : 646 |
ductis sortibus urna stat, 6 : 22 |
ducto mucrone, 12 : 378 |
ductor, 8 : 159, 470, 513 | 10 : 185 | 11 : 266 | 12 : 456 |
ductorem, 8 : 496 | classis, 6 : 334 |
ductores, G. 4 : 88 | Æ. 1 : 193, 239 | 2 : 14 | 4 : 37 | 5 : 133, 561 | 8 : 6 | 9 : 126, 778 | 12 : 126, 562 |
ductori, 9 : 691 | 10 : 814 |
ductoribus, 5 : 249 |
ductos curcus, G. 3 : 533 |
ductus cornu hircus, 2 : 395 | sorte sacerdos, Æ. 2 : 201 |
ducum, 11, 13, 394 | 12 : 501 |
ducunt, G. 3 : 317 | Æ. 3 : 114 | 5 : 471 | 6 : 43 | 8 : 552 | 10 : 117 | 11 : 88 | noctem ludo, G. 3 : 379 | funera, 4 : 256 | pectora per augurium, Æ. 5 : 7 | crinem sidera, 528 | ocreas argento, 7 : 634 | bellum cum gente, 8 : 55 |
dudum, 2 : 726 | 5 : 650 | 10 : 599 | 12 : 632 |
dulce satis humor, E. 3 : 82 | si fuit tibi quicquam meum, Æ. 4 : 318 | caput, 4 : 393 | mihi haud quicquam sine te erit, 12 : 882 |
dulcedine, *lætitia*, G. 1 : 412 | 4 : 55 | Æ. 11 : 538 |
dulcem cibum, G. 2 : 216 | escam, 4 : 17 |
dulces, *nom.* somni, 1 : 342 | undæ, 2 : 243 | nati, 2 : 523 | aquæ, Æ. 1 : 171 | exuviæ, 4 : 651 | nidi, 5 : 214 | *acc.* metus, E. 3 : 110 | nidos, G. 1 : 414 | natos, 3 : 178 | Æ. 2 : 138 | 4 : 33 | animas, G. 3 : 495 | Æ. 3 : 140 | aquas, G. 4 : 61 | terras, Æ. 4 : 281 | meorum reliquias, 4 : 342 | argos, 10 : 782 |
dulci uligine, G. 2 : 184 | nectare, Æ. 1 : 437 | Ascanio, 1 : 663 | umbra, 1 : 698 | somno, 4 : 185 | amore, 6 : 455 | amplexu, 8 : 568 | ex ore, 12 : 802 |
dulcia arva, E. 1 : 3 | limina, G. 2 : 511 | mella, 4 : 101 | furta, 4 : 347 | oscula, Æ. 1 : 691 |
dulcibus stagnis, G. 1 : 384 | illecebris, 3 : 217 | fluviis, 3 : 445 |
dulcis, *nom.* aura, G. 4 : 417 | conjux, 4 : 465 | Æ. 2 : 777 | Parthenope, G. 4 : 565 | quies, Æ. 6 : 522 | *genit.* aquæ, E. 5 : 47 | musti, G. 1 : 295 | Parnassi, 3 : 291 | vitæ, Æ. 6 : 428 |
dulichias rates, *Ulysseas*, E. 6 : 76 |
dulichium, *Insula*, Æ. 3 : 271 |
dum, *sæpissime, sed nullo singulari sensu.*
necdum, *nondum*, E. 3 : 43, 47 | 9 : 26 | G. 2 : 282 | Æ. 5 : 665 | 7 : 356 | *quamdiu*, E. 5 : 76 | *bis*, 77 | *bis*, 7 : 63 | Æ. 1 : 611 | *nec cum subj.* 1 : 269 | 4 : 434 | 10 : 809 | dum redeo, *donec*, E. 9 : 23 | *ut*, Æ. 4 : 325 | *dummodo, cum subj.* 11 : 634, 891 | exspectem dum libeat, 12 : 570 |
dumeta, G. 1 : 15 |
dumi, 3 : 338 |
dumis, 4 : 130 | Æ. 4 : 526 | 8 : 348 | 9 : 381, 393 | 11 : 570, 843 |
dumos, G. 3 : 315 | Æ. 8 : 594, 657 |
dumosa de rupe, E. 1 : 77 |
dumosis arvis, G. 2 : 180 |
duo, E. 2 : 40 | 3 : 40, 44 | 5 : 66 | G. 3 : 31 | 4 : 93, 231 | Æ. 3 : 623 | 5 : 78, 300 | 6 : 842 | 7 : 674 | 8 : 355, 661 | 9 : 265, 706 | 10 : 124 | 11 : 285, 690 | 12 : 488, 716 | duo viros, *pro* duos, *accus.* Æ. 11 : 285 |
duobus, G. 4 : 67 | Æ. 5 : 183 |
duodena per astra, G. 1 : 232 |
duorum, Æ. 2 : 213 | 4 : 95 | 12 : 511, 726 |
duos, E. 5 : 68 |
duplex spina, G. 3 : 87 | genus, Æ. 12 : 198 |
duplicant vota, 8 : 556 |
duplicat sol umbras decedens, E. 1 : 67 | hasta virum, Æ. 11 : 645 |
duplicato poplite, 12 : 927 |
duplicem gemmis auroque coronam, 1 : 659 | amictum, 5 : 421 |
duplices palmas, 1 : 97 | 9 : 16 | Thebas, 4 : 407 | cæloque Ereboque parentes, 7 : 140 | manus, 10 : 667 |
duplici dorso, G. 1 : 173 | Mæandro, *flexu*, Æ. 5 : 251 | squama, 9 : 707 |
dura, *nom.* ad jactum pellis, G. 3 : 502 | res, Æ. 1 : 567 | gens, 5 : 730 | silex, 6 : 471 | conjux, 10 : 45 | potentia, 10 : 72 | quies, 10 : 745 | 12 : 309 | fortuna, 12, 677 | *voc. o crudelis*, E. 10 : 47 | *abl.* gente, Æ. 11 : 48 | *plur.* imperia, G. 2 : 369 | saxa, 3 : 230 | limina, Æ. 2 : 479 | vada, 3 : 706 | sedilia, 5 : 837 | ossa, 6 : 54 | prælia, 7 : 807 | discrimina, 10 : 393 | rudimenta, 11 : 259 | dura multa cum corde putabant, 8 : 522 |
duræ, *genit.* mortis, G. 3 : 68 | Æ. 10 : 791 | Trojæ, 11 : 288 | *plur.* quercus, E. 4 : 30 | 8 : 52 | coryli, G. 2 : 65 |
duram humum, 5 : 297 | hyemem, 4 : 239 | vim, 4 : 399 |
duramus gelu, Æ. 9 : 604 |
durando, *gerund.* G. 2 : 295 |
durare solum, E. 6 : 35 | per annos G. 2 : 100 | durare laborem, Æ. 8 : 577 |
duras in auras, Æ. 4 : 428 | curas, 4 : 488 |
durat, *terram* calor, G. 1 : 91 | humeros ad vulnera, 3 : 257 |
durate, Æ. 1 : 211 |
durescere campum, G. 1 : 72 |
durescit limus, E. 8 : 80 |
duri, *gen.* Martis, 10 : 44 | Æ. 12 : 73 | dentis, G. 2 : 378 | Ulyssis, Æ. 2 : 7 | Atlantis, 4 : 247 | casus, 6 : 371 | belli, 10 : 146 | Halesi, 10 : 422 | *plur.* Dardanidæ, 3 : 94 | dolores, 5 : 5 | Æneadæ, 9 : 468 |
duris cotibus, E. 8 : 43 | G. 4 : 203 | rebus, 1 : 146 | agrestibus, 1 : 160 | arvis, 2 : 341 | incudibus, 2 : 540 | lupatis, 3 : 208 | cautibus, Æ. 4 : 366 | stipitibus, 7 : 524 | glebis, 7 : 747 | ossibus, 9 : 66 | contis, 9 : 510 |
durissima regna, 6 : 566 |
duro vomere, G. 3 : 515 | labore, 4 : 114 | tergo, Æ. 5 : 403 | vulnere, 5 : 437 | ferro, 6 : 148 | robore, 8 : 315 | 11 : 893 | tumultu, 8 : 371 | ligno, 9 : 543 | Marte, 12 : 410 |
duros bello Scipiadas, G. 2 : 170 | bidentes, 2 : 355 | costus, Æ. 5 : 478 | labores, 6 : 437 | 8 : 291 | agrestes, 7 : 504 | colles, 11 : 318 | postes 11 : 890 |
durum, *masc.* dentem vomeris, G. 1 : 261 | Eurysthea, 3 : 4 | saporem Bacchi, 4 : 102 | laborem, Æ. 8 : 180 | Cissea, 10 : 317, *neutr.* genus, G. 1 : 63 | 4 : 246 | Æ. 9 : 603 | iter, 6 : 688 |
durus labor, G. 2 : 412 | amor, 3 : 259 | arator, 4 : 512 | Æ. 6 : 442 |
dux, E. 8 : 38 | Æ. 1 : 368 | 4 : 124, 165 | 6 : 348, 562 | 9 : 28 |
duxere triumphos, ad templa, G. 2 : 140 | unde duxere genus Lanini, Æ. 5 : 568 |
duxerit in montes, E. 6 : 65 |
duxi sub mœnia, Æ. 8 : 165 |
duxisse senectam, 10 : 192 |
duxisti me crimine dignum, 10 : 669 |
duxit me per omnia, 6 : 565 | per singula, 888 | Æneam subter fastigia tecti, 8 : 367 | *arcum longe*, 11 : 860 |
dymas, 2 : 340, 394, 428 |

E

E *passim, sed nullo singulari sensu.*
ea, eam, eo, eos, eum, *rarius, neque ullo singulari sensu.*
eadem, *nom. sing.* G. 2 : 89, 165 | 4 : 234 | Æ. 6 : 653 | *neutr. plur.* E. 2 : 35 | 5 : 87 | G. 4 : 36 |

Æ.

formæ decus, 7 : 473 | quid tam egregium si, 11 : 705 |
egregius pariter pietate vel armis, 6 : 770 | animi, 11 : 417 |
egressi, *plur.* 1 : 176 | 3 : 79 | 9 : 314 |
egressis, 2 : 713 | 10 : 283 |
egressus, 1 : 2 |
eheu, E. 2 : 58 | 3 : 100 |
eja, Æ. 9 : 38 | eja age rumpe moras, 4 : 569 |
ejecto armo, 10 : 894 |
ejectum litore, 4 : 373 | Tarquinium, 8 : 646 |
ejectus, 1 : 582 |
elabitur anguis flexu sinuoso, G. 1 : 244 | undis, Æ. 5 : 151 |
elapsa, *nom. fœm.* sagitta, 9 : 632 |
elapsi, *sunt*, 9 : 545 |
elapsus, 1 : 246 | 2 : 318, 526 | 5 : 526, 445 | 8 : 492 | in frondes, *ignis*, G. 2 : 305 |
elata mari tellus, Æ. 6 : 23 |
elatam dextram in jugulum, 10 : 415 |
elate, *voc.* animis superbis, Æ. 11 : 715 |
elati, *plur.* G. 1 : 108 |
elatis navibus, Æ. 12 : 115 |
electra, *subst.* 8 : 55 |
electra, *nom. propr.* 8 : 135 |
electram, 8 : 136 |
electro, G. 3 : 522 | Æ. 8 : 402, 624 |
elei metas, G. 3 : 202 |
eleusinæ matris, 1 : 165 |
elephanto, *ebore*, 3 : 26 | Æ. 3 : 464 | 6 : 895 |
eliadum equarum, G. 1 : 59 |
elicit undam, 1 : 109 |
elidis, Æ. 3 : 694 | 6 : 588 |
eligit equus, 7 : 274 |
eligitur locus, G. 4 : 196 |
elisæ, 4 : 335, 610 | 5 : 3 |
elisam, 3 : 567 |
eliserit premens angues, *occiderit*, 8 : 289 |
elisos oculos, 8 : 251 |
eloquar, 3 : 39 |
eloquio, 11 : 383 |
eluerent, G. 4 : 98 |
eluctabitur aqua, 2 : 244 |
eludit, *fallit*, Æ. 11 : 695 |
eluitur scelus, 6 : 742 |
elusit, *fefellit*, G. 1 : 226 |
elusus est, Æ. 12 : 755 |
elysios campos, G. 1 : 38 |
elysium, Æ. 3 : 735 | 6 : 642, 744 |
emat te sibi generum, G. 1 : 31 |
emathiæ, 6 : 390 |
emathiam, 3 : 492 |
emathioua, Æ. 9 : 571 |
emensa, *plur.* sidera, 5 : 628 |
emensi iter, 7 : 160 | 11 : 244 |
emenso olympo, G. 3 : 450 |
emensus spatium, Æ. 10 : 772 |
eme honorem vita, 9 : 206 |
emicat, *exsilit*, 5 : 319, 337 | 9 : 736 | 11 : 496 | 12 : 718 | in litus, 6 : 5 | in currum, 12 : 325 |
emicuit solo, *exsilit*, 2 : 175 |
eminet tergo, *emergit*, 10 : 217 |
eminus, 10 : 346, 645, 776, 801 | 11 : 674 | 12 : 842, 712, 921 |
emissa, *nom. fœm.* tenebris in lucem, G. 3 : 551 | favis juventus, 4 : 21 | *neutr.* spicula, Æ. 11 : 676 |
emissam hyemem, 1 : 128 |
emissum, G. 4 : 58 |
emittit porta, *dimittit*, Æ. 6 : 898 : jaculum in auras, 9 : 52 | hastam, 10 : 474 |
emota fundamenta, 2 : 510 |
emotæ, *plur.* curæ, Æ. 6 : 610 |
emoti cardine postes, 2 : 493 |
emovet arma tectis, 6 : 524 |
emptum magno optaverit, 10 : 503 |
emunit postes, 8 : 227 |
en, en Priamus, 1 : 465 | en quatuor aras, E. 5 : 65 | en erit ut liceat, 8 : 9 | en quid agam, Æ. 4 : 534 | en ago capellas, E. 1 : 12 | en supplex venio, Æ. 11 : 365 |
enarrabile, non enarrabile clypei, textum, 8 : 625 |
enavit pennis, 6 : 16 |
enceladi, 3 : 578 |
enceladoque, 4 : 179 |
enio, *passim*.
enipeus, *nom. flum.* G. 4 : 368 |
enitet ore decus, Æ. 4 : 150 |
eniti viribus, G. 2 : 360 |
enituit campus impulsu vomere, G. 2 : 211 |
enixa, *nom. fœm.* fœtus, Æ. 3 : 391 | 8 : 44 | *est* ignea jugales, 7 : 310 |
enixæ servitio, 3 : 327 |
enodes trunci, G. 2 : 78 |
ense, Æ. 6 : 251 | 7 : 640 | 9 : 324, 432, 548 | 10, 414, 545 | 11 : 711 | 12 : 175, 306, 382, 389, 434, 508 |
ensem, G. 1 : 508 | Æ. 2 : 393, 553 | 4 : 507, 569, 646, 864 | 5 : 367, 471 | 6 : 524 | 8 : 459, 621 | 9 : 303, 347, 441, 749 | 10 : 387, 475, 536, 566, 482, 786, 815, 907 | 11 : 11, 489 | 12 : 90, 729, 785, 798 |
enses, G. 2 : 540 | Æ. 2 : 155 | 3 : 237 | 7 : 636, 732 | 10, 568 | 11 : 194 |
ensis, 2 : 600 | 4 : 262 | 7 : 743 | 9 : 431 | 10 : 394 | 12 : 731 |
ensibus, 7 : 526 | 12 : 288, 713 |
entelle, 5 : 389 |
entello, 5 : 472 |
entellum, 5 : 387, 462 |
entellus, *nomen prop. viri*, 1 : 437, 445, 446 |
enumerare plurima fando, 4 : 334 | prolem avorum, 6 : 717 |
eoæ Atlantides, G. 1 : 221 |
eois domos, 2 : 115 | acies, Æ. 1 : 495 |
eodem, E. 8 : 8 | G. 1 : 483 | 2 : 182 | Æ. 1 : 578 | 4 : 556 | 5 : 437 | 10 : 596 | *in eundem locum*, 9 : 689 | uno eodemque partu, 12 : 7 |
eois, Æ. 2 : 417 | 6 : 851 |
eoo, 3 : 588 | 11 : 4 | ab Eoo fluctu, 3 : 535 |
eous, G. 1 : 288 |
epeus, *nom. propr. viri*, Æ. 2 : 264 |
ephyre, G. 4 : 343 |
ephyreiaque æra, 2 : 464 |
epidaurus, 3 : 44 |
epiri, Æ. 3 : 292 |
epiro, 3 : 503 |
epiros, G. 1 : 591 |
epirum, 3 : 121 |
epitidem, Æ. 5 : 547 |
epitides, *nom. propr. viri*, 5 : 579 |
epulæ, *plur.* G. 3 : 527 | Æ. 8 : 604 |
epulamur dapibus, 3 : 224 |
epulandum, 4 : 602 |
epulas, 4 : 484 | 7 : 146 | 8 : 283 |
epulata, *nom. fœm.* G. 2 : 537 | Æ. 4 : 207 | 5 : 762 |
epulis, G. 4 : 378 | Æ. 2 : 83, 220, 727 | 5 : 65 | 6 : 599 | 7 : 110, 175 |
epulonem, 12 : 459 |
equæ, 11 : 571 |
equarum, G. 1 : 59 | 3 : 266 | Æ. 11 : 494 |
eque quercu, E. 7 : 13 | equo chao *vel* atque, G. 4 : 347 |
eques, 6 : 858 | 10 : 239 |
equestres, 5 : 667 |
equi, *gen.* G. 3 : 182 | Æ. 1 : 448 | 2 : 32, 150 | 4 : 515 | 5 : 103 | 6 : 881 | 9 : 352 | 10 : 730, 891 : 12 : 364 | *plur.* G. 3 : 91 | Æ. 1 : 737 | 3 : 540 | 6 : 653 | 7 : 779 | 8 : 551 | 11 : 635 | 12 : 315 |
equicolus, *nom. propr. viri*, 9 : 684 |
equidem, E. 1 : 11 | G. 1 : 193, 415 | 4 : 116, 147 | Æ. 1 : 580, 623 | 2 : 77, 704 | 3 : 315 | 4 : 12, 45, 330, 382 | 5 : 26, 56, 399 | 6 : 690, 716, 722 | 7 : 205, 311, 369 | 8 : 129, 471 | 9 : 207 | 10 : 29, 703 | 11 : 551, 302, 348 | 12 : 818, 931 | certe equidem, E. 9 : 7 |
equina cervice, G. 3 : 92 |
equino pecori, 3 : 72, 463 |
equis, E. 8 : 27 | G. 1 : 250, 514 | 2 : 322 | 3 : 8, 358 | Æ. 1 : 480 | 2 : 418 | 5 : 554, 574, 578, 739 | 6 : 87 | 7 : 165, 285, 625, 767 | 9 : 124, 351 | 10 : 21, 354 | 11 : 180, 501, 871 | 12 : 352, 478 |
equitatus, 8 : 585 |
equitavit, 10 : 885 |
equitem, G. 3 : 216 | Æ. 10 : 893 | 11 : 517 |
equites, Æ. 4 : 132 | 8 : 318, 555 | 9 : 167, 379 | 11 : 464, 504 | 12 : 408 |
equitum, 1 : 560 | 7 : 804 | 9 : 48 | 11 : 433, 552, 598 |
equo, 2 : 48 | 4 : 157 | 5 : 571, 668 | 7 : 166 | 9 : 58, 269 | 10 : 181 | 11 : 499, 637, 671, 678, 706, 730, 743 | 12 : 201, 295, 343, 463, 509, 631 |
equorum, G. 3 : 44, 211, 236 | 4 : 389 | Æ. 2 : 476 | 3 : 704 | 5 : 549 | 6 : 591 | 10 : 592 | 11 : 607, 911 | 12 : 573, 484, 534, 616 |
equos, G. 3 : 42, 514 | Æ. 1 : 160, 520, 476, 572 | 3 : 470, 537 | 5 : 817 | 6 : 655 | 7 : 274, 639, 656, 724, 782 | 8 : 3, 607 | 9 : 353, 394, 606, 674, 777 | 10 : 367, 571, 577, 581 | 11 : 80, 610, 619, 914 | 12 : 82, 188, 326, 333, 337, 351, 495, 624, 736 |
equum, G. 1 : 13 | Æ. 2 : 401 | 5 : 501 | 10 : 858 | 11 : 710, 719, 741, 770 |
equum, *equorum*, G. 2 : 552 | Æ. 7 : 189, 651, 691 | 9 : 26, 523 | 12 : 128, 550 |
equus, G. 1 : 145 | 3 : 499 | Æ. 1 : 113,

eu-

ex-

ex-

fe- t

far-

ferruginea cymba, 6 : 303 |
ferrugineos hyacinthos, G. 4 : 183 |
ferrum, G. 1 : 58 | 2 : 220, 569, 504 | 4 : 175 | Æ. 4 : 71 | 5 : 489 | 6 : 260, 290 | 7 : 634 | 8 : 386, 424, 648 | 9 : 573, 410, 417, 701, 773 | 10 : 10, 396 | 11 : 637, 735, 548, 864, 894 | 12 : 50, 278, 404, 518, 737, 774, 777, 950 |
fert ætas omnia, *aufert*, Æ. 9 : 51 | se Nisus ad auras, G. 1 : 408 | Ebenum India, 2 : 127 | succos tristes Media, 2 : 126 | humero pharetram, Æ. 1 : 505 | vestes, 5 : 683 | jussa per auras, 4 : 378 | refertque fletus Æneæ, 4 : 438 | illam impetus volantem, *per mare*, 5 : 219 | via ad undas Acherontis, 6 : 295 | ita corde voluntas, 6 : 675 | monstra sub æquore pontus, 6 : 729 | re ad portum, 6 : 900 | oculos omnia circum, 8 : 310 | quos fert dolor in hostem, 8 : 501 | lumen tæda, 9 : 75 | saxum, *jacit*, 10 : 127 | Turnum æquore turbo, 10 : 665 | aquila draconem, 11 : 752 | juveni tumultum, *refert*, 11 : 847 | impetes ipsum, *provehit*, 12 : 369 | se pestis ad ora Turni, 12 : 866 |
ferte pedem Fauni, G. 1 : 11 | arma, Æ. 2 : 668 | viam, *date*, 5 : 529 | flammas, 4 : 594 | hæc, 8 : 119 | ferrum, 9 : 37 | ratem, 10 : 295 | ratem, 10 : 678 | faces, 12 : 573 |
fertilis ubere campus, G. 2 : 185 | uvæ, *campus*, 2 : 191 | *tellus*, 2 : 252 | *terra*, juvencis, 4 : 128 | Arbos, 4 : 142 | Ausoniæ, 9 : 236 |
fertis pacemne an arma? Æ. 8 : 114 |
fertur equis auriga, G. 1 : 514 | præceps in hostem, 3 : 236 | *dicitur*, Æ. 1 : 19 | 5 : 588 | 6 : 895 | 7 : 208, 735 | 9 : 82 | equis, 1 : 480 | 5 : 574 | in arva, 2 : 498 | 5 : 211 | in hostes, 2 : 511 | vox ad aures, 3 : 40, 93 | classis gurgite, 5 : 33 | æquore classis, 5 : 865 | curvatis spatiis turbo, 7 : 381 | aqua pars cetera, 8 : 549 | saltu supra venabula, *fera*, 9 : 553 | nota regione viarum, 11 : 530 | venator armis, *excurrit in &c.* 11 : 678 | equo inter cædes, 11 : 730 | in prælia, 12 : 346 | mons in abruptum, 12 : 687 | ad terram, 12 : 855 |
ferventesque rotas, 11 : 194 |
fervere omnia vento, G. 1 : 456 | litura, *æstuare*, Æ. 4 : 409 | litora flammis, 5 : 567 | Marte videres Leucatem, 8 : 677 | hostem cæde nova, 9 : 693 |
fervet æquor freti, G. 1 : 327 | opus, 4 : 169 | Æ. 1 : 440 | opere semita, 4 : 407 |
fervida, *nom. fœm. furiosa*, 7 : 397 | *neutr. nom.* dicta, 12 : 894 | *neutr. acc.* vada, 7 : 24 |
fervidus axis, G. 3 : 107 | *furiosus, ardens*, Æ. 9 : 250 | 9 : 72, 150, 736 | 10 : 788 | 12 : 293, 325, 748, 951 |
ferulas, E. 10 : 25 |
ferum, *cervum*, Æ. 7 : 489 |
ferunt, *offerunt*, E. 2 : 46 | G. 4 : 377 | Æ. 1 : 706 | monstra terræ, G. 1 : 185 | clamorem ad litora, 1 : 362 | arma, 1 : 511 | Æ. 9 : 133 | 12 : 586 | franguntque silvas Euri, 2 : 441 | *aves* ore *apes*, volantes, 4 : 17 | *ajunt*, *referunt*, 2 : 230 | 3 : 416 | 6 : 284 | 7 : 765 | 10 : 189 | *portant*, *gerunt*, 4 : 399 | 5 : 557 | 8 : 180 | 11 : 91, 172 | dona, 5 : 101 | 8 : 284 | flamma classem, 5 : 832 | æquora classem, 5 : 843 | responsa per auras, 5 : 82 | vim tela, 6 : 400 | carmine facta, 8 : 288 | legati responsa, 11 : 227 | *ad vallem*, angustæ fauces, 11 : 525 | *jaciunt*, 12 : 285 | præmia, 12 : 361 | sonitum ad litora venti, 12 : 455 | Pergama, *evertunt*, 2 : 374 |
feruntur una *naves*, *currunt*, Æ. 5 : 157 | *incedunt*, 5 : 587 | rapidus passibus, 7 : 156 | inter tela, 7 : 673 | ponto, *currunt*, 9 : 121 | ad muros, *currunt*, 11 : 906 | *irruunt in*, 12 : 575 |
fervore, 10 : 578 |
fervoribus mediis, *media æstate*, G. 3 : 154 |
ferus Jupiter, Æ. 2 : 326 | Æneas, 4 : 466 |
fescenninas acies, 7 : 695 |
fessa, *nom. fœm.* juventa, E. 8 : 85 | *neutr.* corpora, Æ. 4 : 552 | numina mea, *potestas*, 7 : 198 | animalia, 8 : 26 |
fessæ, *plur. apes*, G. 4 : 180 |
fessas, *apes*, G. 4 : 266 | naves, Æ. 1 : 172 | 5 : 29 | æquore matres, 5 : 715 |
fessi, *nom. plur.* rerum, 1 : 182 | *lassi*, *fatigati*, 2 : 109 | 3 : 276 | 5 : 527, 717 | 8 : 607 | cives, *pertæsi*, 8 : 489 |
fessis messoribus æstu, E. 2 : 10 | *fatigatis*, 5 : 46 | Æ. 5 : 85 | 5 : 615 | rebus, 11 : 355 | latinis, 12 : 593 |
fessos, 3 : 78, 568 | 5 : 41 | artus, G. 4 : 190 | Æ. 2 : 253 | 3 : 512 | 9 : 815 | oculos, 5 : 845 | equos, 11 : 913 |
fessum, 3 : 710 | 5 : 463 | 6 : 845 | ætate parentem, 2 : 596 | latus, 3 : 581 | cæde Pelasgum, 6 : 503 |
fessus, G. 4 : 403 | Æ. 8 : 232 |
festa fronde, 2 : 249 | 4 : 459 |
festina, *nom. fœm.* 9 : 485 |
festinant jussa Sibyllæ, 6 : 177 | *properant*, 7 : 156 |
festinare fugam, 4 : 575 |
festinate viri, 2 : 373 |
festinem advertere proram, G. 4 : 117 |
festis diebus, 1 : 268 |
festos dies, 2 : 527 | Æ. 6 : 70 |
fiant, E. 8 : 58 |
fibræ, G. 1 : 484 | Æ. 10 : 176 |
fibris, G. 1 : 120 | 3 : 490 | Æ. 6 : 600 |
fibula, 4 : 136 | 5 : 313 | 8 : 815 | 12 : 274 |
ficti nuntia tenax, 4 : 188 |
ficto carmine, G. 2 : 45 | pectore, Æ. 2 : 107 |
fictor fandi Ulysses, 9 : 602 |
fida, *nom. fœm.* statio male fida carinis, 2 : 23 | ante alias Camillæ, *Acca*, 11 : 821 | confusæ, 12 : 271 | *neutr. plur.* responsa, 2 : 277 | litora, 2 : 400 | 5 : 24 | silentia, 3 : 112 |
fidam auram, 5 : 547 |
fide expertus, 7 : 232 |
fidelis lorica duplicis squama & auro, 9 : 707 |
fidem, G. 4 : 231 | Æ. 2 : 161, 541 | 5 : 604 | 8 : 150 | 10 : 71 & 792 | 11 : 511 |
fidenam urbem, 6 : 773 |
fidens animi, 2 : 61 | exsultat, 6 : 598 | equo, 10 : 101 | corpore, 10 : 345 | fugæ, 11 : 351 | fer pectus in hostem, *securus*, 11 : 570 | gladio, 12 : 789 |
fidentem fuga, G. 3 : 31 |
fidere divis, Æ. 2 : 402 | regnis, 5 : 800 | terræ, 7 : 290 | nocti, 9 : 378 |
fides cana, 1 : 296 |
fides, *nomen*, 2 : 143, 309 | 3 : 69, 375, 434 | 4 : 12, 373, 552, 597 | 6 : 346, 459, 878 | 7 : 365 | 9 : 79, 260, 280 | 11 : 55 |
fidi, *nom. plur.* æquales, 5 : 468 | *voc.* Penates, 7 : 121 |
fidibusque, 6 : 120 |
fidis, *verb.* equo, 11 : 706 |
fidissima, *nom. fœm.* dextera, 12 : 659 | *voc.* o spes Teucrum, 2 : 281 |
fidit committere pugnam, 6 : 69 |
fidite ne pedibus, 10 : 372 |
fidoque enso, 7 : 640 |
fiducia, 1 : 136 | 2 : 75, 162 | 8 : 395 | 9 : 126, 142, 188 | 10 : 152, 276 |
fidum Orontem, 1 : 117 | ensem, 6 : 524 | Achatem, 10 : 332 |
fidus Achates, 1 : 192 | 6 : 158 | 8 : 521, 586 | 12 : 184 | Alethes, 9 : 307 | custos, 9 : 648 |
fiares ne qua mora vento, 5 : 473 |
fieri sibi talia mandat, E. 5 : 41 | lupum, 8 : 97 | confiteri, *perfici*, Æ. 4 : 116 | quod potest ferro, 8 : 402 | Troas non jubeas, 12 : 824 |
fiet sus horridus, G. 4 : 407 |
figat humo plantas, 4 : 115 |
figere cervos, E. 2 : 29 | damas, G. 1 : 308 | *illam vulnerare*, Æ. 10 : 343 | donat vertice cristas, 10 : 701 | dona divo, 12 : 768 |
figet oscula, 1 : 691 |
figi comina, *truncis*, 11 : 84 |
figit columbam, 5 : 516 | vestigia, 6 : 159 | ramum in limine, 6 : 636 | hunc telo, 10 : 382 | Anthorem inter latus & ilia, 10 : 778 | *telum in hostem*, 10 : 883 | in virgine vultus, 12 : 70 |
figite dicta animis, 3 : 250 | 10 : 104 | me, 9 : 493 |
figo clypeum postibus, 3 : 287 |
figunt verubus viscera, 1 : 216 | oscula, 2 : 490 |
figuram, 6 : 449 | 12 : 862 |
figuras, 10 : 641 |
fila extrema legunt Parcæ, 10 : 815 |
filia, 7 : 11, 52 | 8 : 393 | 12 : 50 |
filicem, G. 2 : 189 |
filicum, 3 : 297 |
filius, Æ. 1 : 519, 755 | 6 : 864 | 7 : 50, 649, 736, 781 | 8 : 104, 466 | 9 : 93, 584 | 10 : 164, 199 | 11 : 700 |
filo, 6 : 30 |

fon-

fran-

G

gau-

H

her-

hor-

I

488 | orantes veniam, 1 : 522 | avincti tempora tæniis, 4 : 269 | per umbras, 6 : 268 | æquati numero, 7 : 698 | sacerdotes, 8 : 281 |
ibat, G. 4 : 365, 430 | Æ. 1 : 699 | 2 : 254 | 4 : 149 | 7 : 761 | 8 : 307 | 9 : 397, 649 | 12 : 378 | e Concilio ad tumulum, 5 : 75 | ovans, 6 : 589 | cunctis altior, 8 : 162 | olli comes Achates, 8 : 466 | intar hæc Imago maris, 8 : 671 | Euphrates jam mollior undis, 8 : 726 | exercitus campis apertis, 9 : 25 | quibus in armis, 9 : 269 | in Eurialum, 9 : 424 | comes datus alumno, 11 : 33 |
ibera ferrugine clarus, Æ. 9 : 82 |
iberas boves, Hispanas, 7 : 673 |
ibero gurgite, Hispano Oceano, 11 : 913 |
iberos, G. 3 : 408 |
ibi, E. 2 : 4 | G. 1 : 75 | 4 : 461 | Æ. 2 : 40, 762 | 6 : 333, 700 | 7 : 126 | 9 : 412, 445 |
ibidam, G. 3 : 500 | Æ. 1 : 120 |
ibimus Altos, in Africam, E. 1 : 65 |
ibis nuntius Pelidæ, 2 : 547 |
ibit obtusis par cælum cornibus, Luna, G. 1 : 433 | parto Regina triumpho, Æ. 2 : 578 | abibis, 4 : 590 | magna mes sub terras imago, 4 : 654 |
ibitis Italiam, 3 : 254 |
ibo, E. 10 : 50 | servitum matribus Graiis, Æ. 2 : 786 | in casas omnes, 9 : 291 | animis contra, 11 : 438 |
ibunt guttæ par vimina, G. 2 : 245 |
icare, Æ. 6 : 31 |
icta, nom. fæm. securibus ilex, 6 : 180 |
ictibus, G. 3 : 334 | Æ. 5 : 198, 459 | 9 : 811 | 12 : 106 |
ictu, 2 : 544 | 5 : 274, 419 | 7 : 165 | 9 : 770 | 10 : 484 | 11 : 638 | 12 : 490, 732, 940 |
ictum, nomen, 5 : 444 | 7 : 756 | 12 : 907 |
ictum, particip. fœdus, 12 : 314 |
ictus, nom. sing. 12 : 926 | nom. plur. 8 : 419 | acc. 5 : 457 | 12 : 723 |
id, E. 3 : 35 | 9 : 37 | G. 2 : 263 | Æ. 1 : 17 | 2 : 49, 105 | 4 : 34 | 5 : 418 | 6 : 526 | 7 : 78, 368 | 9 : 104, 214, 274 | 11 : 433 | 12 : 28, 645, 758 |
ida, 5 : 252, 449 | 9 : 80, 177 | 10 : 158 | 12 : 412, 646 |
idæ, G. 4 : 41 | Æ. 2 : 801 | 3 : 6 |
idæa, nom. fæm. alma parens Deum 10 : 252 | terra, 11 : 285 | abl. silva, 696 |
idææ matris, 9 : 620 | pinus, 10 : 230 |
idæasque pices, G 3 : 450 | ad urbes, Æ. 7 : 207 |
idæique chori, 9 : 112 |
idæis cyparissis, G. 2 : 84 |
idæon Alcanora, Æ. 9 : 672 |
idæos campos, 7 : 222 |
idæum, nomen viri, 6 : 485 |
idæum, adject. masc. Jovem, 7 : 139 | neutr. nemus, 3 : 112 |
idæus, nomen viri, 9 : 500 | adject. mons, 3 : 105 |

idaliæ, 1 : 693 | Veneri, 5 : 760 | plur. domus, 10 : 52 |
idalium, oppidum, & nemus insulæ Cypri, 1 : 685 | 10 : 86 |
idam, 9 : 575 |
idas pater, 10 : 351 |
idcirco, G. 1 : 231 | 3 : 445 | Æ. 5 : 680 |
idem, E. 5 : 44, 62, 101 | 3 : 9 | G. 1 : 71 | 2 : 105 | 3 : 72, 244 | 4 : 159 | Æ. 3 : 60, 80, 503 | 4 : 580, 679 | 5 : 571 | 6 : 116, 229 | 7 : 321, 595 | 8 : 290 | 9 : 317, 416 | 10 : 112, 731, 851 | 11 : 174, 836 |
ideo, G. 2 : 96 | 3 : 212 | Æ. 4 : 228 |
idmon, 12 : 75 |
idomenea ducem, 3 : 122 |
idomenei, 11 : 265 |
idomeneus Lyctius, 3 : 401 |
idumæas palmas, G. 3 : 12 |
jecit sese saltu per ignem, Æ. 8 : 257 |
jecur immortale, 6 : 598 |
jejunia, nom. fæm. glarea, G. 2 : 212 | abl. saniu, 3 : 493 |
jejunia, G. 3 : 128 |
iarsi tempestas per campos, Æ. 12 : 223 |
ignara, nom. fæm. non ignara mali, 1 : 634 | haud ignara futuri, 4 : 508 | haud ignara operum Minervæ serva, 5 : 284 | haud ignara nocendi, 5 : 618 | me, prædam putasset, 6 : 361 | veterum Deorum superstitio, 8 : 289 | haud ignara modi, 10 : 247 |
ignaræ vatum mentes, 4 : 65 |
ignaram pericli, 9 : 287 |
ignaru paras invadere portus, 3 : 382 |
ignari, plur. sumus malorum, 1 : 202 | hominumque locorumque, 1 : 356 | viæ, 3 : 569 |
ignaros viæ, G. 1 : 41 | loci, Æ. 2 : 384 | improvidos, 9 : 345 | inscios, 9 : 766 | ne qua mora, vos, impediat, imparatos, 11 : 19 |
ignarum sic alloquitur, 10 : 228 | Laurens habet ora Mimanta, incogitantem, Æ. 10 : 706 |
ignarus haud vatum, Æ. 8 : 627 | rerum, 8 : 730 | Æneas aberit, 10 : 25, 85 | serum, 10 : 666 | haud eram quantum nova gloria in armis posset, 11 : 154 |
ignava, nom. sing. hiems colono, G. 1 : 299 | neutr. nemora, 2 : 208 |
ignavæ, apes, G. 4 : 259 |
ignavi Æneadæ, Æ. 12 : 12 |
ignavia quæ tanta venit animis, 11 : 733 |
ignavius, negligentius, G. 3 : 463 |
ignavum pecus fucos, 4 : 169 | Æ. 1 : 439 |
igne, 8 : 255 |
ignea, nom. sing. sitis, G. 3 : 282 | plantis, virgo, ardens, Æ. 11 : 718 | neutr. astra, 4 : 352 |
ignem, G. 1 : 87, 131, 135 | 2 : 140 | 3 : 85, 244, 258 | 4 : 330, 442 | Æ. 1 : 46, 179, 661, 692 | 2 : 297 | 3 : 531 | 4 : 200, 661 | 5 : 4, 641, 660 | 6 : 747 | 7 : 281, 356 | 8 : 256, 491 | 9 : 351 | 10 : 181, 566 | 11 : 119, 189, 787 | 12 : 65, 119 |

ignes, E. 5 : 10 | G. 1 : 191, 427 | 2 : 432 | Æ. 1 : 529, 767 | 2 : 154, 276, 502, 375, 624, 664, 686 | 3 : 199, 406, 585 | 4 : 167, 209, 676 | 5 : 743 | 7 : 296, 520, 786 | 8 : 199, 267, 403, 410, 590 | 9 : 78, 129, 145, 166, 239, 522, 570 | 10 : 56, 177, 271 | 12 : 201, 581, 596 |
ignascunt iræ, 9 : 66 |
igneus, sol, G. 1 : 453 | 4 : 426 | Æ. 8 : 97 | ast ollis vigor, 6 : 730 | Tarchon, ardens, 11 : 746 |
igni, E. 8 : 81 | G. 1 : 198, 234, 267, 454 | 3 : 378 | 4 : 268 | Æ. 2 : 210, 512, 581, 649 | 4 : 2 | 6 : 742 | 7 : 692 | 9 : 153 | 11 : 196 |
ignibus, G. 4 : 379 | Æ. 1 : 94 | 2 : 566 | 3 : 149 | 4 : 504 | 6 : 246 | 8 : 304, 375, 542 | 11 : 186, 209 |
ignipotens, Æ. 8 : 414, 423, 628, 710 | 10 : 243 | 12 : 90 |
ignis, E. 3 : 66 | 6 : 34 | 7 : 49 | G. 1 : 337 | 2 : 303, 528 | 3 : 99, 566 | 4 : 263 | Æ. 2 : 505, 705, 778 | 7 : 557 | 8 : 421, 430 | 12 : 102, 576 |
ignobile carmen, E. 9 : 38 | gramen, G. 4 : 63 | vulgus, Æ. 1 : 153 |
ignobilis oti studiis, G. 4 : 564 | ævum exigeret, Æ. 7 : 776 |
ignominiam multa gemens, G. 3 : 226 |
ignorans, Æ. 12 : 421 |
ignorare mene jubes fluctus, 5 : 849 |
ignorate, ne ignorate Latinos, 7 : 202 |
ignorent ne semina matrem, G. 2 : 168 |
ignosce senectæ, 3 : 96 |
ignoscenda dementia, 4 : 489 |
ignoscere manes si scirent, 4 : 489 |
ignota, nom. sing. planities, Æ. 11 : 127 | abl. in arena, 5 : 872 | in veste, 7 : 167 | terra, 9 : 485 | neutr. plur. haud ignota loquor, 2 : 91 | litora, 7 : 124 | flumina, 7 : 137 | bella, 11 : 254 |
ignotæ terræ, 5 : 795 |
ignotas domos, 4 : 312 | vias, 8 : 113 |
ignoti viri, 3 : 591 |
ignotis oris, G. 3 : 225 | in undis, Æ. 10 : 48 | armis, 11 : 678 |
ignoto ponti, G. 3 : 78 | camporum in pulvere, Æ. 6 : 866 |
ignotos par montes, E. 6 : 40 |
ignotum æquor, G. 1 : 50 | argenti pondus & auri, Æ. 1 : 365 | se obtulerat venientibus, 2 : 59 | capulum, 12 : 734 |
ignotus stellio, G. 4 : 242 | ipse, Æ. 1 : 388 |
iidem, bisyllabum, 5 : 158, 541, 564 | 8 : 639 |
iisdem, bisyllabum, 2 : 654 | 7 : 70 |
iit, si nomen Trojæ per aures vestras, 1 : 380 |
ilex, 6 : 180 |
ilia, E. 7 : 26 | G. 3 : 507 | Æ. 7 : 499 | 10 : 778 |
ilia, Romuli & Remi mater, 1 : 278 | adject. res, 1 : 272 | mater, 6 : 778 | tellus, 9 : 285 | 11 : 245 |

ilia-

im-

immiscentque manus manibus, 5 : 429 |
immiscerier igni, Æ. 1 : 454 |
immiscetque preces, Æ. 10 : 153 |
immiscuit se armis, G. 4 : 245 | Æ. 10 : 796 | 11 : 815 | se nocti, 4 : 570 | se nubi, 10 : 664 |
immisi fontibus apros, E. 2 : 59 |
immissa, nom. fæm. barba, Æ. 3 : 593 | superis, Alecto, 10 : 40 |
immissæque feræ silvis, G. 2 : 342 |
immissi Danai, Æ. 2 : 495 | diversis partibus ignes, 12 : 521 |
immissis canibus, G. 3 : 371 | hostibus, Æ. 4 : 669 | jugis, 5 : 146 | habenis, 5 : 662 | frænis, 11 : 889 |
immisso lumine, 8 : 246 |
immissus per ramum palmes, G. 2 : 364 |
immitibus nidis, 4 : 17 |
immitis Tyranni, 4 : 492 | Achillei, Æ. 1 : 30 | 3 : 87 |
immittere rudentes velis, 10 : 229 |
immittere aliis curas, 4 : 488 | funes laxos, 8 : 708 | quo se possit, 9 : 421 | socios portis, 9 : 798 |
immittet Alpes apertas, 10 : 13 |
immittit habenas classi, 6 : 1 | apricis terris aves annus frigidus, 6 : 322 | silvis incendia pastor, 10 : 406 | hastile, 11 : 562 | equos, 12 : 333 |
immittite vadis ratem, 12 : 678 |
immittitur æstus, G. 2 : 164 |
immittuntur feraces plantæ, 2 : 80 |
immixti, nos, Danais, Æ. 2 : 396 |
immo, E. 3 : 13 | 7 : 41 | 9 : 26 | Æ. 1 : 753 | 9 : 257 |
immobile saxum Capitoli, 9 : 448 |
immobilis, 7 : 250, 623 | 12 : 400 |
immolat, illum, 10 : 541 | te hoc vulnere Pallas, 12 : 949 |
immolet umbris inferias, 10 : 519 |
immortale genus, G. 4 : 208 | jecur, Æ. 6 : 598 | votum, 8 : 715 | fas, 9 : 95 |
immortalis ego, 12 : 882 |
immota, sing. fæm. manet, G. 2 : 294 | mens manet, Æ. 4 : 449 | unda, 5 : 127 | manet fatis Lavinia conjux, 7 : 314 | ipsa manes, 10 : 696 | neutr. plur. tibi manent fata tuorum, 1 : 261 | illa manent locis, 3 : 447 | tenebat lumina, 4 : 331 |
immotam coli dedit, insulam, Æ. 3 : 77 |
immotis sub rupibus, G. 3 : 416 |
immotum sedet animo, Æ. 4 : 15 |
immotus portus ab accessu ventorum, 3 : 570 |
immugit Ætna cavernis, 3 : 674 |
immugit regina luctu, 11 : 38 |
immulgens ubera labris, 11 : 572 |
immundi sues, G. 1 : 400 |
immundo contactu, Æ. 3 : 228 | fimo, 5 : 333 | pulvere, 10 : 844 | 12 : 611 |
immundum cinerem, G. 1 : 81 |
immundus sudor, 3 : 564 |
immunemque belli urbem, Æ. 12 : 559 |
immunisque fucus, G. 4 : 244 |
immurmurat Auster silvis, 4 : 261 |
imo pectore, Æ. 1 : 375, 489 | 2 : 288 | 11 : 307, 459, 840 | fundo, 2 : 419 | 3 : 577 | 5 : 178 | 6 : 581 | 7 : 530 | tumulo, 3 : 59 | 5 : 92 | gurgite, 5 : 421 | corde, 6 : 55 | 10 : 464, 871 | 12 : 667 | Acheronte, 11 : 23 | stirpe, 12 : 208 | vulnere, 12 : 422 | ex imo verti Troja, 2 : 625 | ab imo vertere mœnia Trojæ, 5 : 810 |
imos currus, G. 1 : 174 | ad pedes, Æ. 1 : 408 | manes, 3 : 565 | 4 : 387 | 11 : 181 | 12 : 884 | muros, 12 : 706 |
impacatos iberos, G. 3 : 408 |
impar puer Troilus congressus Achilli, Æ. 1 : 479 | pugna, 12 : 216 |
impare gaudet numero Deus, E. 8 : 75 |
imparibus oris, G. 3 : 535 | armis, 2 : 245 | viribus, Æ. 10 : 459 | fatis, 12 : 149 |
impasti pisces, 10 : 560 |
impastus leo, 9 : 339 | 10 : 723 |
impatiens vulneris, 11 : 639 |
impavidos pueros, 8 : 633 |
impavidus ille, 10 : 717 | leo, 12 : 8 |
impediat ne qua mora ignaros, 11 : 21 |
impedit hasta, 10 : 555 |
impediunt orbibus orbes, 5 : 585 | 8 : 449 | curso vestigia, 5 : 593 | Euryalum tenebræ ramorum, 9 : 385 | quos fragmina remorum, 10 : 307 | genua, 12 : 747 |
impellentibus undas zephyris, G. 7 : 305 |
impellere marmor remis, 1 : 154 |
impellite remos, Æ. 4 : 594 | ne me ad pugnas, 11 : 278 |
impellunt Chimæram triplici versu, 5 : 120 |
impende laborem, G. 3 : 74 |
impendendus omnibus est labor, 2 : 61 |
impendente vento, 1 : 365 | pluvia, 4 : 191 |
impendere curam, 2 : 433 |
impendunt curas, 3 : 124 |
impensis operum, Æ. 11 : 228 |
impensius consulere, 12 : 20 |
imperat, 3 : 465 | 7 : 36, 569 | 11 : 60 | arvis, G. 1 : 99 |
imperdita corpora, Æ. 10 : 430 |
imperfecta pars maneat, 8 : 428 |
imperia dura exerce, G. 2 : 370 |
imperiis, Æ. 1 : 234 | 4 : 229 | 6 : 463 | 7 : 240, 487, 654 | Jovis, 8 : 381 | 9 : 716 |
imperio, 1 : 58, 274 | Priami, 2 : 191 | parens patris, 4 : 239 | Deorum attonitus, 4 : 282 | parent, 4 : 295 | paremus, 4 : 577 | Jovis, 5 : 726, 784 | regere populos, 6 : 851 | superbo rex tenuit, urbem, 8 : 484 | nil super moveor, 10 : 42 | accitos, suo, 11 : 235 |
imperitet pecori, 12 : 719 |
imperium, 1 : 283, 291 | 6 : 782, 795, 812, 819 | 8 : 509 | 9 : 449 | 11 : 47 | 12 : 58, 193 | Dido regit, 1 : 344 | Dii quibus hoc steterat, 2 : 352 | urbi dabimus, 3 : 159 | pelagi, 1 : 142 | 5 : 235 | Jovis, 5 : 747 | animarum, 6 : 264 |
imperterritus manet ille, 10 : 770 |
impetus, 2 : 74 | 5 : 219 | 12 : 369, 773 |
impexis barbis, G. 3 : 366 |
impexum tegmen leonis seta, Æ. 7 : 667 |
impia, nom. fæm. gens, G. 2 : 537 | fama, Æ. 4 : 298 | plur. neutr. sæcula, G. 1 : 468 | fata, Æ. 4 : 596 | tartara, 5 : 733 | 6 : 543 | arma, 6 : 613 | 12 : 31 |
impiger hausit pateram, 2 : 742 |
impingeret agmina muris, 5 : 805 |
impius miles, E. 1 : 71 | Mars, G. 1 : 511 | Furor, Æ. 1 : 298 | ille, 1 : 353 | 4 : 496 | Tydides, 2 : 163 |
implacabile caput Stygii fontis, Æ. 12 : 816 |
implacabilis ardet, Turnus, 12 : 3 |
implacata Charybdis, 3 : 420 |
implebunt mulctralia vaccæ, G. 3 : 177 |
implent scopulos vocibus, Æ 11 : 274 |
implentur fossæ, G. 1 : 326 | Bacchi veteris, Æ. 1 : 219 | puppes super, 5 : 697 |
implere sinus secundos, 3 : 455 | fossas, 9 : 506 |
impleri nemus querelis, 8 : 216 |
impleruut mugitibus agros, E. 6 : 48 | montes clamore, G. 4 : 461 |
implessemque foros flammis, Æ. 4 : 605 |
imples loca questibus, G. 4 : 515 | animum veris Apollo, Æ. 3 : 434 | totum, cælum, clamoribus, 5 : 341 | Rutulos animis audacibus, 7 : 475 | manum pinu flagranti, 9 : 72 | cælum questibus, 9 : 480 | urbem terroribus, 11 : 448 | nuntius Turnum in silvis, 11 : 896 |
implevere, illam, fruges, G. 2 : 144 |
implevi clamore vias, Æ. 2 : 769 |
implevit Pelion hinnitu, G. 3 : 94 | amorem genitoris, Æ. 1 : 720 | mero pateram, 1 : 733 | clamore locum, 3 : 313 | cratera mero, 5 : 526 | sinum lacrymis, 4 : 30 | ventis vela, 7 : 23 | dextram, 8 : 278 | sinum sanguis, 10 : 819 | fumo, apes, 12 : 588 |
implicat corpora natorum serpens, 2 : 215 | crinem auro, 4 : 148 | tempora ramo, 7 : 136 | ossibus ignem, 7 : 355 | equitem, 10 : 894 | natam, telo, 11 : 555 | incertos orbes nunc huc, inde huc Turnus, 12 : 743 |
implicet ossibus ignem, 1 : 664 |
implicuere inter se acies, 11 : 632 |
implicuit comam læva, 2 : 552 | se dextræ Julus, 2 : 723 | quæ vos fortuna bello, 11 : 109 | pedes, 11 : 752 |
implorans nomine Turnum, 12 : 652 |
implorantque Deos, 7 : 576 |
implorantis similis, 7 : 502 |
implorare, Æ. 7 : 311 | 10 : 19 |
implores auxilium, 4 : 617 |
implumes, fœtus Philomelæ, G. 4 : 513 |
imponas super, Æ. 4 : 497 |
imponat honorem aris, 1 : 53 |
impone finem labori, 2 : 619 |
imponent montibus arces, 6 : 774 |
imponere Pelio Ossam, G. 1 : 281 | oculos, incalure, 2 : 73 | finem curis, Æ. 4 : 639 | pacis morem, 6 : 853 |

haud

an-

L

la-

haud

haud incerta cano, Æ. 8 : 49 | pericula, 9 : 96 |
incertam securim, 2 : 224 | Lunam, 6 : 270 | *illam*, reliquit, 12 : 160 |
incertas zephyris motantibus umbras, E. 5 : 5 |
incerti que fata ferant, Æ. 2 : 7 |
incertis mensibus, G. 5 : 115 |
incertos tres soles, Æ. 3 : 203 | orbes, 12 : 743 |
incertum est, G. 1 : 25 | Æ. 8 : 552 | vulgus, 2 : 39 | fato ne erepta Creusa, 2 : 740 | genus, 11 : 341 | qua pulsa manu, 12 : 320 |
incertus sudor, G. 3 : 500 | *an*, Æ. 5 : 95 |
incessit regibus discordia, G. 4 : 68 | ad templum Dido, Æ. 1 : 501 |
incessu, 1 : 409 | 12 : 219 |
inchoat nil altum mens, G. 3 : 42 | aras regi Stygio, Æ. 6 : 252 |
incide, *media longa*, faces, E. 8 : 29 |
incidere vites, 3 : 11 | lites, 9 : 14 | amores arboribus, *inscribere*, 10 : 53 | funem, Æ. 3 : 667 | funes, 4 : 575 |
incipit Eurus navigiis, G. 2 : 107 | flamma in segetem, Æ. 2 : 305 | *turris*, super agmina Danaum, 2 : 467 | animo Deus, 9 : 721 | hasta volans, qua, 10 : 477 | illi, *occurrit*, 11 : 699 | Turnus in terram, 12 : 926 |
incinctæ pellibus, G. 4 : 342 | Æ. 7 : 396 |
incipe, E. 3 : 58 | cognoscere matrem, 4 : 60 | Mopse prior, 5 : 10 | mecum versus, 8 : 21, 25, 31, 36, 42, 46, 51, 57 | si quid habes, 9 : 32 | dicamus amores, 10 : 6 | G. 1 : 230 |
incipiam, Æ. 2 : 13 | hinc canere, *scribere*, G. 1 : 5 |
incipiant silvæ cum primum surgere, E. 6 : 40 | in corpora velle reverti, Æ. 6 : 751 |
incipias conferre manum, 10 : 876 |
incipiat mihi taurus ingemere, G. 1 : 45 | carpere gyrum, 3 : 131 |
incipiens, G. 3 : 295 | Æ. 11 : 13 |
incipient, E. 4 : 12 | G. 1 : 454 |
incipio super his, Æ. 2 : 348 |
incipit, E. 6 : 26 | G. 3 : 61, 139 | 4 : 386 | Æ. 1 : 725 | 2 : 269 | 4 : 161 | 6 : 103 | 8 : 373 | 10 : 5 | 11 : 705 | apparere sepulcrum, E. 9 : 60 | effari, Æ. 4 : 76 | ore, 12 : 47, 692 |
incipiunt qua se subducere colles, E. 9 : 8 | agitata tumescere freta, G. 1 : 358 |
incita, *particip. nom. fœm.* hasta, Æ. 12 : 462 | ungula, 12 : 534 |
incitat iras stimulis, 11 : 728 |
inclementia mortis, G. 3 : 68 | Divum, Æ. 2 : 602 |
Inclinata recumbit in te domus, 12 : 59 |
includit secum alios, 9 : 727 |
includunt huc germen, G. 2 : 77 | lateri, *equi*, corpora, Æ. 2 : 19 |
inclusa volutant vocem litora, Æ. 5 : 149 |
inclusas animas, 7 : 680 | apes, 12 : 587 |
incluserat suras auro, 11 : 488 | 12 : 430 |
inclusere, *eum*, Teucri densa corona, 12 : 744 |
incluserit, *illum*, urbi, 9 : 729 |
inclusi Achivi, 2 : 45 | penam exspectans, 6 : 614 |
inclusit sanguine vitam, 7 : 534 | se se, 8 : 225 | *arborem* ære artificis manus, 12 : 211 |
inclusos utero Danaos, 2 : 258 |
inclusum saxo, 8 : 248 | buxo ebur per artem, 10 : 136 | in flumine cervum, 12 : 749 |
inclusus muris, 11 : 398 |
inclyta fama gloria, 2 : 82 | bello mœnia Dardanidum, 2 : 241 | illa Roma, 6 : 781 |
inclyte dux Teucrum, Æ. 6 : 562 | Mavors, 12 : 179 |
inclytus armis Partenopæus, 6 : 479 |
incocta rubores Tyrios vellera, G. 3 : 307 |
inceperat vix prima æstas, Æ. 3 : 8 |
incepta, *partic.* sacra, Æ. 4 : 638 |
incœpta secundent Dii, 7 : 139 | deserit, 11 : 469 |
incœpti piget, 5 : 678 | pertæsum est, 5 : 714 |
incœpto, *particip.* somno, G. 4 : 414 | sermone, Æ. 6 : 470 |
incœpto desistere, Æ. 1 : 41 | hæret, 2 : 654 |
incœptos hymenæos, 4 : 316 | honores, 5 : 95 |
incœptum, *particip.* laborem, G. 2 : 39 | iter, Æ. 8 : 90 | furorem, 12 : 832 |
incœptum peragat, 4 : 452 | peragunt, 6 : 584 | deserit, 9 : 694 | subitum, 12 : 566 |
incœptus clamor, 6 : 493 |
incognita, *nom. fœm.* res, 1 : 519 | transiit umbras, *sagitta*, 12 : 859 | *neutr. plur.* non illa capris gramina, 12 : 414 |
incolimus riparum toros, 6 : 675 |
incolitur sedes urbis Argyllinæ, 8 : 478 |
incolumem fore te ponto, 6 : 345 | Pallanta si fata reservant, 8 : 575 | ab armis Ascanium dimittere, 10 : 47 | sarvare Turnum, 10 : 616 | te, 11 : 717 |
incolumes vatemque virumque, 6 : 515 |
incolumi rege, G. 4 : 212 | *illo*, 12 : 39 |
incolumis dum stabat regno, Æ. 2 : 88 | hæc, 2 : 577 |
incomitata, *nom. fœm.* Andromache, 2 : 456 | *illa*, 4 : 467 |
incommoda nostra, 8 : 74 |
incompositos det motus, G. 1 : 350 |
incomptis versibus ludunt, 2 : 386 |
inconcessosque hymenæos, Æ. 1 : 655 |
incondita hæc, *verba*, E. 2 : 4 |
inconsulti abeunt, Æ. 3 : 452 |
incoque Baccho, G. 4 : 279 |
increbrescere murmur nemorum, G. 1 : 359 | nomen, Æ. 8 : 14 |
incredibilis rerum fama, 3 : 294 |
incrementum magnum Jovis, E. 4 : 49 |
increpat æris canor, G. 4 : 71 | *eos*, ultro, Æ. 6 : 387 | animos, 9 : 127 | 10 : 278 | his victor, 9 : 560 | socios, 10 : 830 | clypeo Mavors, 12 : 332 | Rutulos, 12 : 758 |
increpitans æstatem seram, G. 4 : 138 | *illum hortans*, Æ. 1 : 742 |
increpitas quid, *me*, 10 : 900 |
increpitat Lausum, 10 : 810 |
increpitent socii, 3 : 454 |
increpuit corvorum exercitus alis, G. 1 : 382 | tuba sonitum, Æ. 9 : 504 | malis canis, 12 : 755 |
increscunt animis iræ, 9 : 688 |
increvit jaculis telorum seges, 3 : 46 |
incubat auro, G. 2 : 507 | ponto nox, Æ. 1 : 93 | stratis, 4 : 83 |
incubuere mari, *venti*, 1 : 88 | divitiis, 6 : 610 | omnes, *vires adhibuere*, 8 : 444 | qua venti, 12 : 367 |
incubuit silvis tempestas, G. 2 : 311 | Aquilo, *imminet*, 3 : 197 | toro, Æ. 4 : 650 | pellibus stratis, 7 : 88 | Dardanides, *institit*, 11 : 774 |
incudibus, G. 2 : 540 | 4 : 173 | Æ. 7 : 629 | 8 : 419, 451 |
inculta, *nom. fœm.* canities, 6 : 300 | *neutr. plur.* aviaria, G. 2 : 430 | *loca*, Æ. 1 : 312 |
inculti salicti, 2 : 415 |
incultis sentibus, E. 4 : 29 |
incumbebat ad amnem, E. 8 : 236 |
incumbens olivæ, E. 8 : 16 | scopulis æstas, G. 1 : 377 | aræ, Æ. 2 : 514 | humeris, 5 : 325 | super, 5 : 858 | hasta, *imminens*, 11 : 674 |
incumbent sarcire ruinas, G. 4 : 249 |
incumbere aratris, G. 1 : 213 | fato urgenti, Æ. 2 : 653 | remis, 5 : 15 | hoc Teucri, *pergunt*, eo incurrere, 9 : 791 |
incumbit cernuus armo, 10 : 894 |
incumbite remis, 10 : 294 |
incumbunt pelago, 2 : 205 | *operi*, 4 : 397 | 9 : 73 |
incurrimus armis, 2 : 409 |
incurrunt hastis connixi, Æ. 11 : 613 | Mœonidœ, 11 : 759 | densi, 11 : 834 | in prælia tauri, 12 : 717 |
incursus luporum, G. 3 : 407 |
incurvant viribus arcus, Æ. 5 : 500 |
incurvo aratro, G. 1 : 494 | 2 : 513 |
incusat talibus, *illam*, Æ. 1 : 414 | multa se, 11 : 491 | 12 : 612 | Latinum, 12 : 580 |
incusavi, quem non incusavi amens, 2 : 745 |
incuses ne me, 12 : 146 |
incuso nec quemquam, 11 : 312 |
incusum lapidem, G. 1 : 275 |
incute vim ventis, Æ. 1 : 73 |
indagine, 4 : 121 |
indebita, non indebita regna meis fatis, 6 : 66 |
indecorem te relinquet, 11 : 845 | me videbis, 12 : 679 |
indecores non erimus regno, 7 : 231 | in limine primo deficimus, 11 : 413 | genus, *virgines*, *secundum genus*, 12 : 25 |
indefessa, *nom.* dextra, 11 : 651 |
in-

in-

jun-

L

lætitia, E. 5 : 69 | Æ. 1 : 518 | 3 : 100 | 8 : 717 | 9 : 657 | 11 : 807 | 12 : 700 |
lætitiæ, 1 : 758 |
lætitiam, 1 : 640 |
læto in palmite, E. 7 : 48 | inobri, 7 : 60 | gramine, G. 2 : 525 | clamore, Æ. 3 : 524 | cœtu, 5 : 107 |
lætor malorum, 11 : 280 |
lætos honores, 1 : 594 | locos, 6 : 638 | auxilio dimittam, 8 : 171 |
lætum legumen, G. 1 : 74 | viris genus, 2 : 162 | Tyriis diem, Æ. 1 : 736 | honorem, 5 : 58 | Acestem, 5 : 531 | pæana, 6 : 657 | 10 : 738 | Æneam, 7 : 288 |
lætus ager, G. 1 : 102 | palmes, 2 : 363 | feres victum, 3 : 320 | tegmine lupæ Romulus, Æ. 1 : 279 | duce Achate, 1 : 700 | Rois Eurus equis, 2 : 417 | ad sidera extulit oculos, 2 : 687 | hæc refer parenti, 3 : 169 | perfecto honore, 3 : 178 | ducit suos ad mœnia, 3 : 347 | Julus, 4 : 140 | gaza agresti, 5 : 40 | Mnestheus, 5 : 210 | ego, 5 : 236 | ob navem servatam, 5 : 283 | ducebat cursos equestres, 5 : 667 | heros, 6 : 193 | succedit fluvio, 7 : 36 | ait, 7 : 259 | in arma pare, &c. 7 : 430 | exquirit, *loca*, 8 : 311 | adit penates, 8 : 544 | honore, 8 : 617 | Æneas, 10 : 787 | precatur, *eum*, 10 : 874 | Apollo, 12 : 293 | minus atque minus successu equorum, 12 : 616 |
læve, *nom. fæm.* mens, E. 1 : 16 | Æ. 2 : 54 | tibi tellus, 4 : 412 | vte, 6 : 542 | *neutr. plur.* numina, G. 4 : 7 | æquora, Æ. 5 : 412 |
læva, *abl.* manu, 1 : 615 | 2 : 552 | 5 : 382 | 10 : 227, 535 | 11 : 862 | 12 : 302, 488 | *parte*, 8 : 460 | dextre lævaque, 6 : 486, 656 | 11 : 528 | dextra ac læva, 9 : 677 | *neutr. plur.* teneot, *lævam*, partem, 5 : 825 |
lævam, *partem*, petivit, 3 : 585 |
lævas ondas, 3 : 562 | cautas, 5 : 163 | *manus*, 4 : 752 |
lævo limite, 9 : 372 | lateri, 9 : 579 | lumine, 10 : 275 | pede, 10 : 495 | 11 : 587 | lacerto, 11 : 693 |
lævus in orbes, 10 : 885 |
lævum intonuit, *ad sinistram partem*, 2 : 693 | *latus*, 9 : 631 | Æ. 5 : 420 | iter, 5 : 170 | ad amnem, 8 : 236 | inguen, 10 : 589 |
lageos, G. 2 : 93 |
lagos, Æ. 10 : 381 |
lambebant ora sibila linguis, 2 : 211 |
lambent vulnera, 10 : 560 |
lambere flamma comas, *visa est*, 2 : 684 | matrem pueros, 8 : 632 |
lambit sydera, 3 : 574 |
lamentabile regnum, 2 : 4 |
lamentis, 4 : 667 |
lamine serræ, G. 1 : 143 |
lampada, 6 : 587 | 9 : 535 |
lampade, 4 : 6, 7, 148 |
lampadis, 5 : 657 |
lamiumque, 9 : 334 |
lamyrumque, 9 : 334 |
lana, G. 2 : 120, 465 |
lanæ, 1 : 392 | 3 : 391 |

lancea, Æ. 12 : 375 |
lances, G. 2 : 399 | Æ. 12 : 725 |
lancibus, G. 2 : 194 | Æ. 8 : 284 | 12 : 215 |
lanea infule, G. 3 : 487 |
languebant corpora morbo, 4 : 252 |
languentibus humeris, Æ. 11 : 874 |
languentis pelagi, 10 : 186 | Hyacinthi, 11 : 69 |
languescit moriens flos, 8 : 436 |
languida quies, 12 : 908 |
laniabant artus, G. 3 : 514 |
laniata, *nom. fæm.* crines & genas, Æ. 12 : 606 |
laniatum priamidem, 6 : 494 |
lanicium, G. 3 : 384 |
lanigeræ oves, Æ. 3 : 660 |
lanigeras pecudes, 5 : 642 | bidentes, 7 : 93 |
lanigeros greges, G. 3 : 287 | apices, Æ. 8 : 654 |
lanugine, E. 2 : 51 | prima flaventem malas Clytium, Æ. 10 : 324 |
laocoon, 2 : 41, 201 |
laocoonta, 2 : 213, 230 |
laodamia, 6 : 447 |
laomedonteæ Trojæ, G. 1 : 502 | gentis, Æ. 4 : 542 |
laomedontia pubes, 7 : 105 |
laomedontiadæ, *voc.* o Trojani, 5 : 248 |
laomedontiadem Priamum, 8 : 158 | ipsum, 8 : 162 |
laomedontius heros, 8 : 18 |
lapidem, G. 1 : 274 | 2 : 348 |
lapides, E. 6 : 42 | G. 1 : 62 | 3 : 34 |
lapidosa corna, G. 2 : 34 | Æ. 5 : 639 |
lapillos, G. 4 : 194 |
lapis, E. 1 : 48 | Æ. 1 : 597 | 12 : 906 |
lapithæ Pelethronii, G. 3 : 115 |
lapithas, Æ. 6 : 601 |
lapithis, G. 4 : 457 | Æ. 7 : 307 |
lapithum gentem immanem, 7 : 295 |
lappæque tribulique, G. 1 : 153 | 3 : 385 |
lapsa, *nom. fæm. cælo*, Jovis ales, Æ. 1 : 598 | *seris*, 2 : 465 | de cælo stella, 2 : 693 | *aere*, *columba*, 5 : 216 | *neutr. plur.* cadunt folia, 6 : 310 | ancilia cælo, 8 : 664 |
lapsæ fuga sub sidera, *volucres*, 5 : 243 | per aera, *volucres*, 6 : 202 |
lapsantem in sanguine nati, 2 : 551 |
lapsi generis, G. 4 : 249 | *plur.* per funem, *descendentes*, Æ. 2 : 262 |
lapsis rebus, G. 4 : 449 |
lapso, *illi*, Æ. 12 : 356 |
lapsorum si te miseret, 5 : 354 |
lapsu, 2 : 225 | 3 : 225 | 4 : 524 | 10 : 750 |
lapsum in viscera serpentis malum, 7 : 374 | *illum*, 10 : 540 | equi cervice Thymæten, 12 : 364 | temone Metiscum, 12 : 470 |
lapsura, quos super silex jam jam lapsura, Æ. 6 : 602 |
lapsus ad ossa dolor, G. 3 : 457 | per aras, *anguis*, Æ. 5 : 86 | inter vestes & pectora, *coluber*, 7 : 349 | ad undas, *jovis ales*, 12 : 249 |
lapsus rotarum subjiciunt pedibus, *equi*, 2 : 236 |
laquearia tecti, 8 : 25 |
laquearibus, 1 : 730 |
laqueis captare feras, G. 1 : 139 |

larem, 5 : 344 | Æ. 5 : 744 | 8 : 543 | 9 : 259 |
larem sub terra fodere, *domum*, G. 4 : 45 |
larga, *nom. fæm.* tibi copia fandi, Æ. 11 : 378 | *abl.* manu, 10 : 619 |
largi lactis copia, G. 3 : 308 |
largior æther, Æ. 6 : 640 |
largior, *verb.* quicquid solamen humandi est, 10 : 494 |
largo fœtu, G. 2 : 390 | flumine, Æ. 1 : 469 | fletu, 6 : 699 | sanguine, Æ. 12 : 721 |
largos rores, G. 1 : 385 | fletus, Æ. 2 : 271 |
largum imbrem, G. 1 : 23 |
largus opum, Æ. 11 : 338 |
lari, *voc.* maxime, *agit de lacu Lario*, G. 2 : 159 |
laride, Æ. 10 : 391, 395 |
larinaque virgo, 11 : 656 |
larissæus Achilles, 2 : 197 | 11 : 404 |
lasciva capella, E. 2 : 64 | puella, 3 : 64 |
lassa resedit, *conjux*, Æ. 2 : 739 |
lasso collo papavera demisere caput, 9 : 436 |
lata, *nom. fæm.* lancea, 12 : 374 | *neutr. plur.* flumina, G. 3 : 213 | relucent freta Sigea, *late*, Æ. 2 : 312 | mœnia, 6 : 549 |
latagum, 10 : 697, 698 |
latamque trahens inglorius alvum, *rex apum*, G. 4 : 94 |
lata, *passim*, *sed nullo singulari sensu*.
latebas post carecta, E. 3 : 20 |
latebat sub fronte, *ingens oculus*, Æ. 3 : 636 | veste, *enmus*, 6 : 406 | classis adjuncta lateri castrorum, 9 : 69 |
latebram teli, 12 : 389 |
latebras, G. 2 : 216 | Æ. 2 : 38, 55 | 10 : 657, 663 | animæ pectus, 10 : 601 |
latebris corvis, G. 3 : 546 | effossis, 4 : 42 | cæcis, Æ. 3 : 232, 424 | in latebris, *insidiis*, G. 4 : 423 |
latebrosaque flumina, Æ. 8 : 713 |
latebroso in pumice, 5 : 214 | 12 : 578 |
latentem in sede secreta Tyndarida, 2 : 568 |
latentes causas, 5 : 52 |
latentia saxa, 1 : 112 | scota, 3 : 237 |
latera, *taurorum*, G. 3 : 523 | ardua, *Polyphemi*, Æ. 3 : 665 | Atlantis, 4 : 246 | pyræ, 9 : 216 |
latere, *nomen*, montis, G. 4 : 419 |
lateri, G. 3 : 54 | Æ. 2 : 19, 541, 393, 553 | 4 : 73 | 5 : 434 | 7 : 590 | 8 : 459 | 9 : 69, 536, 579 | 10 : 161 | 11 : 489 | 12 : 432 |
laterum, 1 : 126, 164 | 10 : 210 | 12 : 274 |
latet anguis in herba, E. 3 : 93 | error, Æ. 2 : 48 | ipse, *fœtus*, 5 : 535 | sub classibus æquor, Æ. 4 : 582 | causæ, 5 : 5 | arbore ramus, 6 : 136 | pestis silvis, 7 : 505 | sub precibus venie, 10 : 626 | tuta arce viator, 10 : 805 |
leti editus centum, Æ. 6 : 43 |
laticem, 1 : 690 |
latices, G. 3 : 109 | Æ. 4 : 454, 512 | 6 : 218, 715 | 7 : 464 |

le-

lege, *nom.* tenetur nulla fati, Æ. 12 : 819 |
legem hanc dederet, G. 4 : 487 |
legendæ, interque legendæ frondes, 1 : 366 |
legens palmula, Æ. 12 : 475 |
legentem, *mala*, E. 8 : 38 |
legentes, nec miseros aconita legentes, G. 2 : 252 |
legere laudes & facta, E. 4 : 27 | unde possit omnes adversos considerare, Æ. 6 : 755 | socerum, *decipere*, 10 : 79 |
legere quem ducem, G. 2 : 125 | quod sæpe novercæ, *virus*, 3 : 282 |
legeret mihi serta, E. 10 : 41 | maxima quæque manu, *grana*, G. 1 : 199 |
leges has imposuit natura locis, G. 1 : 60 | dabat viris, Æ. 1 : 511 | dedimus, 4 : 213 | sub leges mitteret orbem, 4 : 213 | sub leges iniquæ pacis se tradiderit, 4 : 618 | fixit pretio atque refixit, 6 : 622 | dedit, 8 : 322 | æquas fœdera dicamus, 11 : 231 | pacis dicere, 12 : 112 | compositæ, ictum fœdus, 12 : 315 | jungent & fœdera, 12 : 822 |
leget hæc si quis, E. 6 : 10 |
legibus, G. 1 : 510 | 4 : 154 | Æ. 2 : 159 | 6 : 810 | 7 : 203 | 12 : 190 |
legiferæ Cereri, Æ. 4 : 58 |
legimus freta, 3 : 127 | litora Epiri, 3 : 292 |
legio, G. 2 : 280 | Æ. 7 : 681 | 8 : 605 | 9 : 174, 368 | 10 : 120 | 12 : 121, 563 |
legis, *verb.* oram æquoris Illyrici, E. 8 : 7 |
legit vela, G. 1 : 373 | pontum pone, Æ. 2 : 208 | geminas de classe biremes, 8 : 79 | præstantes virtute, 8 : 548 | vestigia retro observata, 9 : 393 | virum vir, 11 : 632 | tortos orbes, 12 : 481 |
legitis flores, E. 3 : 92 |
lego vada, Æ. 3 : 706 |
legumen, G. 1 : 74 |
legunt a foliis natos, *apes*, 4 : 201 | *amellum florem*, 4 : 278 | jura magistratusque, *eligunt*, Æ. 1 : 430 | vela, 3 : 532 | loca sorte, 5 : 132 | tractos remos, 5 : 209 | fila Parcæ, 10 : 815 |
leguntur vaccinia, E. 2 : 18 |
lelegas, *nationes*, Æ. 8 : 725 |
lemurum, G. 1 : 201 |
lemnius pater, *Vulcanus*, Æ. 8 : 454 |
lenæe o pater, G. 2 : 4 | te vocat libens, 2 : 529 |
lenæos latices, 3 : 510 |
lenæum honorem, Æ. 4 : 207 |
leni fluit agmine Tybris, 2 : 782 | vento, 6 : 209 |
lenibant curas, 4 : 528 |
lenibat dictis animum, 6 : 468 |
lenibus flabris, G. 3 : 199 |
leniit timorem, Æ. 1 : 455 | tumentem fluvium Tybris, 8 : 87 |
lenire dolentem solando, 4 : 393 |
lenis, *nemen*, crepitans Auster, 3 : 70 |
lenta, *nom. fœm.* vitis, E. 3 : 38 | salix, 3 : 83 | 5 : 16 | *abl.* sub vite, 10 : 40 | radice, Æ. 12 : 773 | *accus. plur.* viburna, E. 1 : 26 | verbera, G. 3 : 208 | spicula, Æ. 7 : 164 | hastilia, 11 : 650 | 12 : 489 | colla, 11 : 879 |
lentæ, *dat.* viti, G. 1 : 265 | *plur.* vites, E. 9 : 42 | genistæ, G. 2 : 12 |
lentandus remus in unda, Æ. 3 : 384 |
lentas hastas, E. 5 : 31 |
lentescit, *tellus*, G. 2 : 250 |
lenti consedimus arvis, Æ. 12 : 237 |
lentis, *subst. gen.* Pelusiacæ, G. 1 : 228 |
lentis, *adject.* massis, 4 : 170 | ramus, 4 : 558 |
lentius visco gluten, 4 : 41 |
lento vimine, 4 : 34 | Æ. 6 : 137 | marmore, 7 : 28 | argento, 7 : 634 | flagello, 7 : 731 | stirpe, 12 : 781 |
lentum virus, G. 3 : 281 | gluten, 4 : 160 | vimen, Æ. 3 : 31 |
lentus in umbra tu Tityre, E. 1 : 4 | humor, G. 1 : 290 |
leo, Æ. 5 : 335 | 10 : 454, 723 | 12 : 6 |
leonem, Æ. 4 : 159 | 8 : 295 | 9 : 791 |
leones, E. 4 : 22 | 5 : 27 | Æ. 3 : 113 | 10 : 157, 253 |
leonis, 2 : 722 | 5 : 351 | 7 : 666 | 8 : 177, 552 | 9 : 306 |
leonum, G. 2 : 151 | Æ. 7 : 15 |
leporem, *media brevi*, G. 3 : 410 | Æ. 9 : 563 |
lepores, G. 1 : 308 |
lernæ bellua, Æ. 6 : 287 | flumina, 12 : 518 |
lernæus anguis, 8 : 300 |
lernam tremefecit arcu, 6 : 804 |
lesbos, G. 2 : 90 |
letale vulnus, Æ. 11 : 749 |
letalem somnum, 12 : 877 |
letali vulnere, 9 : 580 |
letalis arundo, 4 : 73 |
lethæa papavera, G. 4 : 545 |
lethæi fluminis, Æ. 6 : 714 |
lethæo somno, G. 1 : 78 | rore, Æ. 5 : 854 |
lethæum amnem, 6 : 705 | fluvium, 6 : 749 |
leti, 3 : 685 | 4 : 169 | 6 : 278 | 9 : 143 | 10 : 511, 622 | 12 : 603 | intima tartara, G. 4 : 481 |
letifer annus, Æ. 3 : 139 | arcus, 9 : 631 | 10 : 169 |
leto, G. 2 : 465 | Æ. 2 : 134, 661 | 3 : 654 | 5 : 690, 806 | 8 : 566 | 9 : 433 | 10 : 319, 418, 460 | 11 : 172, 818, 830 | 12 : 518 |
letum, 2 : 538 | 5 : 623 | 6 : 20, 277 | 7 : 455 | 8 : 346 | 11 : 846, 873 | 12 : 656, 727, 851 |
levabat terras cælumque invisum numen, 7 : 571 | morsus, arte, 7 : 755 | viam sermone, 8 : 309 | corpus, 10 : 834 |
levabo ego te hoc fisce, E. 9 : 65 |
levamen curæ casusque genitorem, Æ. 3 : 709 |
levandum fronde nemus, G. 2 : 400 |
levare viros auxilio, Æ. 2 : 452 |
levarent omen, 3 : 36 |
levarent æstua ripa viridante, 7 : 495 |
levari viro manicas jubet, 2 : 146 | illos, obsidione nunquamne sines, 10 : 25 |
levat tridenti, *navem*, 1 : 149 |
levato ferro lucida, *tela*, 5 : 306 |
levatus auxilio, 4 : 538 |
levavit se se cubito innixa, 5 : 690 |
leucaspim, *nom. propr.* 6 : 334 |
leucatæ montis, 3 : 274 |
leucaten, *montem*, 8 : 677 |
leve, neque enim leve nomen Amatæ, Æ. 7 : 581 | haud leve omen hoc, *gloriam*, 11 : 688 |
levem stipulam, G. 1 : 85 | culmum, 1 : 321 | paleam, 1 : 368 | zitheram, 1 : 406, 409 | clypeum, Æ. 7 : 789 |
leves, *adject.* cervi, Æ. 1 : 60 | stipulæ, G. 1 : 289 | calamos, 2 : 358 | tiliæ, 2 : 449 | auras, 3 : 274 | Æ. 11 : 695 | libant flumina, *apes*, G. 4 : 55 | Parthi, 4 : 314 | pharetras, Æ. 5 : 558 | clypeos, 7 : 626 | ocreas, 7 : 634 | 8 : 624 | humeros, 7 : 814 | coryti, 10 : 169 |
leves, *verb.* nostrum laborem, 1 : 334 |
levi, *prima brevi*, susurro, E. 1 : 56 | rore, Æ. 6 : 230 | fronde, 12 : 207 | jaculo, 12 : 354 |
levi, *prima longa*, fronte, E. 6 : 51 | marmore, 7 : 31 | limo, G. 4 : 45 | sanguine, Æ. 5 : 328 | pectore, 11 : 40 |
levia, *prima longa*, saxa, G. 1 : 109 | pocula, Æ. 5 : 91 | pectora 7 : 349 |
levia, *prima brevi*, arma, parmam, 10 : 817 | enina, 11 : 611 | præmia, 12 : 673 |
levibus, *prima longa*, hamis, 5 : 259 |
levibus, *prima brevi*, rotis, 1 : 152 | sagittis, 5 : 68 | 9 : 178 | ventis, 6 : 701 |
leviore cura, G. 3 : 305 |
levioribus terris, 2 : 92 |
levis tilia jugo, G. 1 : 173 | *tellus*, 2 : 255 | alnus, 2 : 451 | apex, Æ. 2 : 682 | volat, 5 : 819 | somnus, 5 : 838 | Dædelus, 6 : 17 | luna, 7 : 232 | *erat*, ense nudo, 9 : 548 | hasta, 9 : 576 | imago, 10 : 603 | ala, 11 : 868 | curru Messapus, 12 : 489 |
levium rerum, G. 4 : 3 |
liba, E. 7 : 33 | G. 2 : 394 | Æ. 7 : 109 |
libabant pocula Bacchi, 3 : 354 |
libabat cineri Andromache, 3 : 303 | hoc euro ad aras, 7 : 245 |
libamina prima imponit sacris ignibus, 6 : 246 |
libamus pateris quelem, *laticem*, G. 2 : 192 |
libans, 2 : 529 | Æ. 5 : 77 |
libant flumina summa leves, *apes*, G. 4 : 54 | in mensam læti, Æ. 8 : 279 | pateris altaria, 12 : 174 |
libat honorem Lenæum, 4 : 207 |
libare pateras Jovi, 7 : 133 |
libato summo tenus attigit ore, 1 : 741 |
libavit amnem quadrupes, E. 5 : 26 | oscula natæ, Æ. 1 : 260 | in mensa laticum honorem, 1 : 240 | dapes, 5 : 92 |

li-

li-

ly-

ma-

me-

men-

mi-

minervam, 8 : 699 |
minetur mortem mihi, 11 : 348 |
minime, *adv.* quod minime teris, 5 : 97 |
minioque rubentem, E. 10 : 27 |
miniomis arvis, Æ. 10 : 183 |
minis, 8 : 40, 371 |
ministeria fœda, 7 : 619 |
ministerium triste, 6 : 223 |
ministrant fluviosque, farrsque, G. 3 : 126 | flammas, Æ. 1 : 227 | Baccham, 8 : 181 |
ministrantum platanum potantibus umbram, G. 4 : 146 |
ministras pacisque belliqne quas sibi delegit, Æ. 11 : 658 |
ministras rorem, G. 2 : 213 | tædas silva, 2 : 431 | furor arma, Æ. 1 : 154 | animum, 5 : 640 | vires animumque, 9 : 764 | velis, 10 : 218 | virus, 11 : 71 |
ministri pares ætain, 1 : 709 |
ministris Phrygiis comitata, 2 : 580 |
ministro Calchante, 2 : 100 |
ministros inter cunctantes, 3 : 488 |
minitaos excisnrum urbem, 11 : 762 |
minoja regna, Æ. 6 : 14 |
minor Argitis, *parva*, G. 2 : 99 | nec ipso monte, *fluctus*, 3 : 240 | nec minor usus erit, 3 : 306 | nec minor mihi cura sui, Æ. 5 : 803 | nec minor Borialtcadns, 9 : 342 | nec minor in castris luctus, 9 : 432 | nec minor Clytio genitoru, *nec inferior*, 10 : 129 |
minorem germanam Turni, 9 : 593 |
minores, *ætate*, apes, G. 4 : 180 |
minores, *posteri*, Æ. 1 : 536, 737 | 3 : 165 | 6 : 822 | 8 : 268 |
minos, 6 : 432 |
minotaurus, 6 : 26 |
minus via lædut, E. 9 : 64 | obvia, Æ. 8 : 499 | nec minus, G. 1 : 593 | Æ. 3 : 482 | 6 : 475 | 8 : 465 | 10 : 812 | 11 : 204 | 12 : 746 | quo minus, G. 3 : 519 | haud minus, Æ. 3 : 561 | 11 : 755 | 12 : 481 | minus atque minus, 12 : 616 | nec minus interea, G. 2 : 529 | 3 : 311 | Æ. 1 : 637 | 6 : 212 | 7 : 372 | 12 : 107 |
minutatim morbo collapsa ossa, G. 3 : 485 |
mira, *abl.* arte, Æ. 9 : 504 | *neutr.* ea videri, 10 : 267 |
mirabar quid vocarus Deos, E. 1 : 37 | duces Teucros, Æ. 8 : 161 |
mirabere nubem apum trshi vento, G. 4 : 60 | morem illum adeo placuisse apibus, 4 : 197 |
mirabila dictu, G. 2 : 30 | 3 : 275 | 4 : 554 | Æ. 2 : 443 | 2 : 174 | 4 : 172 | 7 : 64 | 8 : 252 | 12 : 251 | dictu monstrum, 2 : 680 | 3 : 26 | monstrum, 8 : 81 | 9 : 120 | visu monstrum, 10 : 637 | donum, 1 : 656 | visu, 7 : 78 |
mirabitur ossa grandia, G. 1 : 497 |
mirabor aristas, E. 1 : 70 |
miracula in omnia rerum se se transformatur, G. 4 : 441 |
miraos domum genitricis, 4 : 365 |
miranda hæc videntur, Æ. 1 : 498 |
mirantibus hæc, 6 : 855 |
mirantur Gargara soas messes, G. 1 : 103 | dona Æneæ, Julum, Æ. 1 : 713 | molem equi, 2 : 32 | undæ, 8 : 91 | corda inertia Teucrum, Æ. 9 : 55 |

mirata, quos curtantes mirata est juvenca, *canentes*, E. 8 : 2 | *illos*, euntes Trojæ juventus, Æ. 5 : 555 | buxum volubile, *turbinem*, 7 : 582 |
mirstam mala puellam, E. 6 : 61 |
miratur lumen olympi, 5 : 56 | Rhodope Orphea, 6 : 30 | novas frondes, G. 2 : 82 | molem Æneas, Æ. 1 : 425 | opertum laborem, 1 : 460 | cursus virum inanes, 6 : 651 | *illam*, turbam matrum, 7 : 813 | nemus, *mirantur & unda*, 8 : 92 | Æneas, 8 : 310, 619 | dona parentis, 8 : 730 |
miratus quis præmia Olympiaca palmæ, G. 3 : 49 | adventum, *navium*, Æ. 5 : 35 | motusque tumultu, 6 : 317 | jussa superba, 10 : 446 |
mirer, justitiæ ne prius, *te mirer* bellioo laborum? *ob justitiam*, &c. 11 : 126 |
miretur Græcis campos Elysios, G. 1 : 38 | prima te ab annis, Æ. 8 : 517 |
miris modis, G. 1 : 477 | 4 : 309 | Æ. 1 : 357 | 7 : 89 | 10 : 822 |
miro amore, 3 : 298 | 7 : 57 | honore colebat, 4 : 458 |
miror magis, E. 1 : 11 |
miscebant opers metum, Æ. 8 : 432 |
miscens, *terram*, diluvio, 12 : 205 |
miscent prælia, G. 2 : 282 | 3 : 220 | Æ. 10 : 23 | spumas argenti, G. 3 : 449 | mania murmura, Æ. 4 : 210 | se maria, 9 : 714 | inter sn se vulnera, 12 : 720 |
miscentem agmina, *turbantem*, 10 : 721 |
miscentur densæ circa regem, *apes*, G. 4 : 76 | animalia, 4 : 318 | æstu arenæ, Æ. 3 : 557 | in unum fors & virtus, 12 : 718 |
miscere cœlum terramque, 1 : 158 | Hymenæos luctu, 12 : 805 |
misceri litora, *perturbari*, G. 1 : 359 | murmure pontum, Æ. 1 : 128 | murmure cœlum, 4 : 160 | populos, 4 : 112 | clamoribus æquor, 4 : 411 | æratas acies ex agmine tanto, 7 : 704 | vario pectora motu, 12 : 217 |
miscet turbam, Æ. 1 : 195 | su viris, 1 : 444 | incendia, 2 : 329 | magno se corpore, *mens*, 6 : 727, prælia, 12 : 628 |
miscetis odores, E. 2 : 55 |
miscetur gemitu domus interior, Æ. 2 : 487 | pulvere campus, 12 : 445 |
miscueruntque herbas, G. 2 : 129 | 3 : 283 |
miscuit maria cœlo, Æ. 5 : 790 |
misene, 6 : 189 |
misenum, 6 : 162, 212 |
misenus, 3 : 239 | 6 : 234 |
miser involvitur aris, 12 : 292 |
misera ante diem, *Dido*, 4 : 697 |
miserabere res fractas, G. 4 : 240 |
miserabile corpus, E. 5 : 21 | Æ. 11 : 58 | carmen, G. 4 : 514 | exitium, 4 : 532 | visu, Æ. 1 : 155 | vulgus, 2 : 798 | miserabile, 12 : 338 |
miserabilis Orpheus, G. 4 : 454 |
miseræ Cremonæ, E. 9 : 28 | *Didoni*, Æ. 1 : 348 | *sibi*, 1 : 713 | mihi, 4 : 315, 420 | 12 : 873 |

matri, 9 : 216, 484 | *matris*? 9 : 473 | senectæ, 12 : 58 | *plur.* o, *matres*, 5 : 625 | cives, 5 : 681 | primitiæ, 11 : 156 | Latinæ, 12 : 604 |
miseram me, G. 4 : 494 | Eurydicum, 4 : 526 | quam, Æ. 9 : 283 | mortem, 10 : 829 | 11 : 881 |
miseranda, *nom. fœm.* tempestas, G. 3 : 478 | lues, Æ. 3 : 138 | cultu, *forma viri*, 3 : 591 | manus, 11 : 259 |
miseranda, *Camilla*, 11 : 593 |
miserande puer, 6 : 882 | 10 : 825 | 11 : 42 | jacere, 10 : 327 |
miserandus Mnestheus, 5 : 509 |
miserans, G. 2 : 499 | Æ. 3 : 452 | 10 : 823 |
miserantem incommoda nostra, 8 : 74 |
miserantur iram inanem, 10 : 758 | iniquam Turni sortem, 1 : 243 |
miserari casum insontis amici, 5 : 350 |
miserat, quem miserat Æneæ comitem, *dederat*, 9 : 177 | quem ad Trojam, 9 : 447 | quem genitor, 9 : 583 |
miserata, *nom. fœm.* dolorem Juno, 4 : 693 | *nostros*, genitrix, 10 : 254 | animo reprensit juvenem, *Juno*, 10 : 686 | *voc.* o sols miserata labores Trojæ, Æ. 1 : 601 |
miserate labores Trojæ, 6 : 56 |
miseratus agrestes ignaros viæ, G. 1 : 41 | Romam, 1 : 496 | est amantem, Æ. 4 : 370 | est ab cœlo, *tui Jupiter*, 5 : 727 | amorem, 6 : 28 | sortem, 6 : 332 | euntem est, 6 : 476 |
misere exitum apibus, G. 4 : 534 | saltu corpora ad terram, Æ. 2 : 566 | quos de collibus, 7 : 727 | te in prælia, 7 : 744 | quus populi duces, 11 : 430 |
miserebitur hostis, 2 : 645 |
miserere nil nostri, E. 2 : 7 | laborum, Æ. 2 : 143 | domus labentis, 4 : 318 | sororis, 4 : 435 | natique patrisque, 6 : 117 | *mei*, 9 : 495 | 12 : 777 | precantis, 10 : 598 | tuorum, 11 : 365 | 12 : 653 | parentis, 12 : 43 | senectæ, 12 : 934 |
miserescimus ultro, 2 : 145 |
miserescite regis, 8 : 763 | o Vunti, 10 : 676 |
miseret te lapsorum, 5 : 354 | nec te gnatæque tuique, 7 : 360 | Æneæ, 9 : 787 |
miseri *genit.* unius, 2 : 131 | Sichæi, 4 : 20 | fratris, 12 : 636 | *plur. nom.* parentes, G. 3 : 262 | Troes, Æ. 1 : 528 | nos, 2 : 248 | Teucri, 2 : 459 | Latini, 11 : 203 | *voc.* o cives, 2 : 32 | fugite, 3 : 639 |
miseris, 1 : 634 | 2 : 199 | 6 : 721, 736 | 8 : 736 | 9 : 472 | 10 : 61 | mortalibus, G. 3 : 66 | Æ. 11 : 182 | nautis, G. 3 : 313 | Laurentibus, Æ. 8 : 537 | civibus, 11 : 119 | agricolis, 12 : 452 |
miserit Orco tot juvenum primos, 9 : 785 |
misero mihi, E. 2 : 58 | Æ. 2 : 70 | 10 : 849 | tumultu, 2 : 486 | fato, 2 : 738 | ad dextram, 6 : 370 |
com-

9 : 498 | induit supremum honorem, 11 : 76 |
mola manibusque piis, 4 : 517 |
molam sparge, E. 8 : 82 |
molaribus, Æ. 8 : 250 |
mole, G. 3 : 370 | Æ. 3 : 579, 656 | 6 : 118, 223, 431 | 6 : 252 | 7 : 587 | 8 : 199 | 9 : 35, 542 | 10 : 771 | 12 : 161, 575 |
molem, 1 : 65, 425 | 2 : 150, 185 | 5 : 790 | 6 : 727 | 9 : 516 |
moles, 1 : 139 | 2 : 497, 608 | 8 : 191 | 11 : 130 |
molibus urbem oppugnat, 5 : 439 | constructam magnis, 9 : 711 |
molimur classem, 3 : 6 |
molior muros urbis, 3 : 132 |
molire bipennem validam in vites, G. 4 : 331 |
moliri insidias avibus, 1 : 271 | moram, Æ. 1 : 415 | arcem, 1 : 418 | me talia, 1 : 568 | fugam, 2 : 109 | tecta, 7 : 127, 290 |
moliris super tua laude laborem, 4 : 273 | classem, 4 : 309 |
molis tantæ erat condurere gentem, 1 : 37 |
molita viam per oras clypei, *hasta*, 10 : 477 |
molitur fulmina, G. 1 : 323 | super sua laude laborem, Æ. 4 : 233 | inter, 6 : 477 | locum, 7 : 158 | habenas manibus, 12 : 327 | morbos Deum res, 12 : 852 |
molitus aratro terram, G. 1 : 494 |
molle siler, 2 : 12 | pecus, 3 : 299 | Æ. 9 : 341 | pheretrum, 11 : 64 |
molles, *nom.* castaneæ, E. 1 : 82 | Sabæi, G. 1 : 57 | somni, 2 : 470 | *acc.* somnos, 3 : 535 | aditus, Æ. 4 : 423 | thyrsos, 7 : 390 |
molli junco, E. 2 : 72 | acantho, 3 : 45 | herba, 3 : 55 | arista, 4 : 28 | viola, 5 : 38 | Hyacintho, 6 : 54 | vitta, 8 : 64 | clivo, 9 : 8 | G. 3 : 293 | lana, 2 : 120 | collo, 3 : 204 | umbra, 3 : 464 | tactu, Æ. 2 : 683 | fronde, 4 : 147 | amplexu, 8 : 388 | aura, 10 : 138, 818 | pluma, 192 |
mollia vaccinia, E. 2 : 50 | prata, 10 : 42 | oscilla, G. 2 : 389 | haud mollia jussa, 3 : 41 | Æ. 9 : 804 | crura, G. 3 : 76 | pensa, 4 : 348 | colla, Æ. 11 : 622 | haud mollia fata, 12 : 15 |
mollibus foliis, E. 3 : 31 | pratis, G. 2 : 384 | capistris, 3 : 188 | stabulis, 3 : 295 | villis, 3 : 386 | sertis, Æ. 7 : 488 | stratis, 8 : 415 | pilentis, 8 : 666 | undis, 9 : 817 | stimulis haud mollibus, Æ. 11 : 452, 728 |
mollior herba somno, E. 7 : 45 | æstas, G. 1 : 312 | undis ibat Euphrates, Æ. 8 : 726 |
mollis, *nom.* amaracus, 1 : 607 | flamma, 4 : 66 | *gen.* acanthi, G. 4 : 137 | viola, Æ. 11 : 69 |
mollissima, *neutr.* vina, G. 1 : 341 | fandi tempora, Æ. 4 : 293 |
mollitque animos, 1 : 61 |
mollite fructus feros colendo, G. 2 : 36 |
molliter ossa quiescant, E. 10 : 33 |
mollius spirantia æra, Æ. 6 : 847 | locuta est, 7 : 357 |
molorchi, G. 3 : 19 |
molossum, 3 : 405 |
momordit humum ore, Æ. 11 : 418 |
mone Diva vatem, 7 : 41 |
moneat convellere funem, G. 1 : 457 |
monebat sic Jupiter, Æ. 7 : 110 |
monebo, 3 : 436 |
monent jussa Heleni, 3 : 784 |
monere ita visa est, 4 : 567 |
moneret quid menstrua Luna, G. 1 : 353 | multa horrenda, Æ. 3 : 712, acres esse viros, 11 : 47 |
moneri te nostra voce, 3 : 471 |
monet instare tumultus, G. 1 : 465 | Turnum succurrere Lauso, Æ. 10 : 439 |
monile, 1 : 658 |
monilia, 7 : 278 |
monimenta, 3 : 192, 486 | 4 : 498 | 6 : 26, 512 | 8 : 312, 356 | 12 : 945 |
monimentum & pignus amoris, 5 : 558 | sui, 5 : 572 |
monita Carmentis Nymphæ, 8 : 336 |
moniti, *plur.* 2 : 183 | 3 : 188 | 6 : 620 |
monitis, 4 : 331 | 8 : 504 | 10 : 110, 689 |
monitu, 4 : 282, 465 | 6 : 533 | 9 : 501 | 10 : 697 |
monitusque datos, 7 : 102 |
monœci, 6 : 830 |
mons, 1 : 109 | 3 : 92, 105 | 12 : 687 |
monstra, G. 1 : 185 | Æ. 3 : 59, 583 | 6 : 285, 729 | 7 : 270 | 8 : 289, 698 | 9 : 128 |
monstrabat talia, 3 : 690 |
monstrante viam Dea, 1 : 386 |
monstrantem vulnera, 6 : 446 |
monstrantur campi, Æ. 6 : 440 | hic specus, & spiracula Ditis, 7 : 569 |
monstrarat caput, 1 : 448 |
monstrat, 4 : 498 | 8 : 337, 343 | qua semita, 1 : 422 | fortuna salutis viam, 2 : 388 | flamina inventa, 6 : 8 | ita conferre manum, 9 : 44 |
monstrata mihi sacerdos, 4 : 483 | piacula, 4 : 635 |
monstratas iras, G. 4 : 549 |
monstrate si quam vidistis sororum, &c. Æ. 1 : 325 |
monstrator puer aratri, G. 1 : 19 |
monstrent cæli vias & sydera, 2 : 477 |
monstris, E. 6 : 76 | Æ. 2 : 171 | 3 : 307 | 5 : 659 | 7 : 81, 376, 380 |
monstro, G. 3 : 152 | Æ. 5 : 849 | 7 : 384 | 8 : 198 | 12 : 246, 874 |
monstrum, G. 4 : 554 | Æ. 2 : 245, 680 | 3 : 26, 214, 658 | 4 : 181 | 5 : 523 | 7 : 328 | 8 : 81 | 9 : 120 | 10 : 637 |
montana castella, 5 : 440 |
montano flumine torrens, 2 : 305 |
monte, G. 3 : 240 | Æ. 3 : 655 | 4 : 159 | 6 : 234 | 7 : 697 | 11 : 849 |
montem, G. 3 : 213, 373 | Æ. 1 : 85 | 2 : 804 | 7 : 713 | 8 : 231 |
montes, E. 5 : 28, 63 | 6 : 1, 66 | G. 1 : 283 | 2 : 260 | 3 : 254, 270, 412, 515 | 4 : 461 | Æ. 1 : 65 | 2 : 636 | 3 : 206, 508 | 4 : 151, 155 | 8 : 592 | 11 : 810 | 12 : 113 |
monti, 12 : 135 |
montibus, E. 1 : 84 | 2 : 5, 21 | 5 : 8, 6, 53, 72 | 7 : 56 | 10 : 32 | G. 1 : 42, 342, 358 | 2 : 111 | 4 : 112, 433, 474 | Æ. 1 : 611 : 2 : 626 | 3 : 6, 233, 644, 675 | 4 : 164, 491 | 6 : 182, 774 | 7 : 387, 563, 758 | 8 : 53, 321, 692 | 9 : 90, 674 | 10 : 544, 707, 766 | 11 : 569, 836 | 12 : 523 |
montis, E. 5 : 76 | 8 : 59 | G. 2 : 186 | 4 : 361, 419 | Æ. 1 : 59, 249 | 2 : 15 | 3 : 274, 575 | 5 : 35 | 6 : 360 | 7 : 674 | 8 : 191, 321 | 9 : 569 | 10 : 128, 699 | 11 : 320, 513, 526 | 12 : 684 |
montosæ Nursæ, 7 : 744 |
monuisset cornix ab ilice, E. 9 : 5 |
mopse, 5 : 1, 10 | 8 : 29 |
mopso, 8 : 29 |
mora, E. 3 : 52 | G. 2 : 482 | 3 : 110 | 4 : 185, 548 | Æ. 1 : 750 | 2 : 701 | 3 : 207, 473, 548 | 5 : 140, 368, 458, 639, 746 | 6 : 177 | 7 : 156 | 10 : 622 | 11 : 19, 713 | 12 : 11, 74, 541, 553, 565, 889 |
moræ, 2 : 282 | 3 : 453 | 9 : 143, 232 | 10 : 400 |
moram, E. 10 : 12 | Æ. 5 : 418 |
morandi caussas innecte, 4 : 51 |
morando sustinuit ipsum, 10 : 798 |
morantem te his terris, 4 : 568 | Gyan, 5 : 184 |
morantes, G. 4 : 28, 70 | Æ. 7 : 628 |
moranti longo tempore, G. 3 : 565 |
morantur nautæ, Æ. 5 : 207 | diem, 5 : 766 | nec jussa viri, 6 : 40 | saxa, 11 : 297 |
morari, 6 : 487 | 12 : 676 |
moras, G. 3 : 43 | Æ. 4 : 407, 569 | 7 : 315 | 8 : 443 | 9 : 13 | 10 : 485, 658, 888 | 12 : 431, 699 |
morata paullum lacrymis & mente, 4 : 649 |
moratur, 4 : 535 | 7 : 253, 368, 439 | vocibus, 1 : 674 | me, 2 : 287 | quæ segnities, 2 : 373 |
moratus haud multa, 3 : 610 | 12 : 506 | nec plura, 5 : 381 | in stirpe, 12 : 781 |
morbi, G. 3 : 67, 471 | 4 : 397, 532 | Æ. 6 : 275 |
morbe, G. 3 : 478, 561 | 4 : 252, 318 |
morborum, 3 : 440 |
morbo, 3 : 552 | Æ. 10 : 274 | 12 : 851 |
morbus, G. 3 : 504 |
mordet juncturas laterum fibula, Æ. 12 : 274 |
more patrum, G. 3 : 177 | Æ. 11 : 187 | quo solent, G. 3 : 461 | suo, 4 : 66 | feræ, Æ. 4 : 551 | parentum, 6 : 223 | veteris Dei, 7 : 204 | hoc, 7 : 617 | turbinis atri furens, 10 : 604 | daret jura, 7 : 247 | de more, 1 : 322 | 3 : 65, 369 | 4 : 57 | 5 : 96 | 6 : 39 | 7 : 357 | 8 : 344, 544 | 10 : 832 | 11 : 36, 342 | ex more, 5 : 244 | 8 : 186 | sine more, 5 : 694 | 7 : 377 | 8 : 635 |
morem cæli varium, G. 1 : 51 | illum placuisse apibus, 4 : 197 | hunc, Æ. 1 : 543 | 5 : 596 | hunc sa-

mul-

N

ni-

no-

ob-

observans quos, *pullos*, detraxit nido, G. 4 : 513 | quæ signa ferant, Æ. 6 : 198 | oculis, 11 : 725 |
observant regem, 4 : 212 |
observata retro vestigia, 3 : 754 | 9 : 393 |
obsessa, *nom. fœm.* vallis tenetur legio Æneadum, 10 : 120 | nequicquam juventus, 10 : 605 | *neutr. plur.* tenebant limina portarum, 2 : 802 |
obsessas fauces, G. 3 : 508 |
obsessos muros, Æ. 10 : 286 | colles, 11 : 902 |
obsessum acta testudine limen, 2 : 441 |
obsidam milite fauces, 11 : 516 |
obsidere fines Italos, 7 : 334 | portas vigilum excubiis, 9 : 159 |
obsidet lævum latus, 3 : 421 | muros hostis, 11 : 304 |
obsidione, 3 : 52 | 8 : 647 | 9 : 598 | 10 : 26, 109 |
obsit ne prodigus, G. 4 : 89 |
obsita setis lo, Æ. 7 : 790 |
obsitus ævo, 8 : 307 |
obstabit nihil, 10 : 55 |
obstant fata, 4 : 440 | 6 : 438 | portenta Deum variis terroribus, 7 : 58 |
obstare furori famam, 4 : 91 |
obstet quæ mora tardis noctibus, G. 2 : 482 | Æ. 1 : 750 |
obstiterit frigidus circum præcordia sanguis, G. 2 : 484 |
obstitit quibus Ilium, Æ. 6 : 64 |
obsto bonis communibus, 11 : 435 |
obstruit aures viri Deus, Æ. 4 : 440 |
obstruitur spiritus oris, G. 4 : 301 |
obstupuere omnes, 4 : 351 | animi, Æ. 2 : 120 | 5 : 404 | animis alii, 8 : 530 | animis Rutuli, 9 : 123 | silentes, 11 : 120 |
obstupuit, 1 : 517 | 2 : 378 | 8 : 121 | 9 : 197 | 12 : 665 | primo aspectu Dido, 1 : 617 | visu Æneas, 5 : 90 |
obtecta arboribus domus, 2 : 300 |
obtendere pro viro nebulam & ventos, 10 : 82 |
obtenta nocte tenebræ densentur, G. 1 : 248 |
obtentu frondis inumbrant, Æ. 11 : 66 |
obtestantur Latinum, 7 : 576 |
obtestemur ipsum, veniamque oremus ab ipso, 11 : 358 |
obtestor vos per penates, 9 : 260 | per excidia Trojæ, liceat, &c. 10 : 46 | illud te pro Latio, &c. 12 : 820 |
obtexitur cælum umbra, 11 : 611 |
obtorti flexilis circulus auri, 5 : 559 |
obtruncant cominus ferro, 3 : 374 |
obtruncat patrem ad aras, 2 : 663 | Polydorum, 3 : 55 | *illum*, ad aras, 3 : 332 | Alcathoum, 10 : 747 | Epulonem, 12 : 459 |
obtulerat se ultro venientibus, 2 : 61 |
obtulit, 2 : 590 | in somnis huic se forma Dei, 4 : 557 | se ultro, 8 : 611 | se se obvius ardenti, 10 : 552 |
obtusa, *nom. fœm.* acies stellis, G. 1 : 395 | *neutr. plur.* pectora, Æ. 1 : 575 |
obtusi vomeris dentem, G. 1 : 262 |
obtusior usus nimio luxu sit arvo genitali, 3 : 135 |
obtusis cornibus, *Luna*, 1 : 434 |
obtutu, Æ. 1 : 499 | 7 : 250 | 12 : 666 |
obversus, 9 : 622 | 11 : 601 |
obverterit terga axi, G. 2 : 271 |
obvertimus cornua antennarum, Æ. 3 : 549 |
obvertunt pelago proras, 6 : 3 |
obvia, *nom. fœm.* arbos, G. 4 : 44 | se se tulit mater, Æ. 1 : 318 | quæ minus fuerit Grajis, *exposita Troja*, 3 : 499 | ni foret cohors, 10 : 318 | ventorum furiis rupes, 10 : 694 | cui Camilla occurrit, 11 : 498 | ire contra equites promitto, 11 : 504 | *neutr. plur.* si qua ferant se se oculis, E. 6 : 57 | ferre arma, Æ. 9 : 56 | ferro dedit pectora, 12 : 540 |
obvius illi armato non quisquam se tulisset, Æ. 6 : 880 | volat ipse, 8 : 111 | huic fit Lagus, 10 : 380 | ardenti se se obtulit, 10 : 552 | adversoque occurrit, 10 : 734 | ire parat, 10 : 770 | subit hasta, 10 : 877 | Chorinæus, *occurrens*, 12 : 298 | *illi*, Æneas, 12 : 481 |
obumbrant æthera telis, 12 : 578 |
obumbrat magnum reginæ nomen, 11 : 223 |
obumbret vestibulum palma aut oleaster, G. 4 : 20 |
obunco rostro, Æ. 6 : 597 |
obustis sudibus, 11 : 894 |
obusto torre, 7 : 506 |
occasu, in occasu vestro, 2 : 432 | ab Occasu, *ab Occidente*, 9 : 668 |
occasum, ante occasum Majæ, G. 1 : 225 | solis servans, 1 : 403 | solis ad occasum, 3 : 336 | Trojæ, Æ. 1 : 242 | in occasum longus ager, 11 : 317 |
occiderit ferro Priamus, 2 : 581 | arte novercæ, *Hyppolitus*, 7 : 766 | cum nomine Troja, 12 : 828 |
occidet & serpens, E. 4 : 24 |
occidis, *tu*, quem, &c. Æ. 12 : 544 |
occidit canis, G. 1 : 218 |
occidit, Æ. 10 : 470 | 12 : 641, 660 | Troja, 12 : 828 |
occisis Latinis, 11 : 193 |
occiso Therone, 10 : 312 | pastore lupus, 11 : 811 |
occubat umbris, *cecidit sub umbras*, 1 : 551 | quo Hector, 6 : 371 | urbe paterna, 10 : 706 |
occulat se se umbris, 12 : 53 |
occule multa terra, G. 2 : 347 |
occulit horrentibus umbris, Æ. 1 : 316 |
occultabat saxo raptos, 8 : 211 |
occultant spineta lacertos, E. 2 : 9 |
occultas vires, G. 1 : 86 | vias, Æ. 3 : 695 |
occulte medicans, 12 : 418 |
occultos per calles, Æ. 9 : 383 |
occultum soporem, G. 3 : 397 | ignem, Æ. 1 : 692 |
occumbere campis, 1 : 101 | 7 : 294 | morti, 2 : 62 |
occumbes pariter, 10 : 865 |
occupat sopor artus fessos, G. 4 : 190 | manicis jacentem, 4 : 440 | aures fama rerum, Æ. 3 : 294 | ora pallor, 4 : 499 | Æneas aditum, 6 : 424, 635 | artus tremor, 7 : 445 | 11 : 424 | gladio, *Lynceum*, 9 : 770 | quem non super occupat Hisbon, 10 : 384 | os faciemque adversam, 10 : 699 | os flammis, 12 : 300 |
occupet orbem viribus, 7 : 258 |
occurramus ultro ad undam, 10 : 282 |
occurrat hostilis facies, 3 : 407 |
occurrens imago, 6 : 696 |
occurrere, 1 : 686 | turmæ Æneadum, 11 : 503 | pugnæ, 11 : 528 | telis virginis, 11 : 808 | Juturnæ in omen, *offerri*, 12 : 854 |
occurrit, 3 : 82 | 5 : 36 | 10 : 220, 352 | nec jam amplius ulla tellus, 5 : 9 | illi Tydeus, 6 : 479 | obvius adverso, 10 : 734 | cui obvia Camilla, 11 : 499 | ruenti Ilio, 12 : 556 | talibus dictis, 12 : 625 |
occursare capro caveto, E. 9 : 25 |
oceani, G. 3 : 359 | 4 : 233 | Æ. 4 : 488 | 8 : 589 |
oceanitides ambæ, *Oceani filiæ*, G. 4 : 341 |
oceano, 1 : 112, 481 | 4 : 381 | Æ. 1 : 291 | 749 | 2 : 250 | 7 : 226 |
oceanum, G. 4 : 382 | Æ. 4 : 129 | 7 : 101 | 11 : 1 |
oci, *sive*, oti ignobilis, G. 4 : 564 |
ocia, *sive*, otia, E. 1 : 6 | 5 : 61 | G. 2 : 468 | 3 : 377 | Æ. 4 : 271 | 6 : 813 |
ocnus, 10 : 198 |
ocreas, 7 : 634 | 8 : 624 |
octo, G. 1 : 171 |
oculi, 3 : 505 | Æ. 4 : 182 | 6 : 200 | 7 : 447 |
oculis, E. 6 : 58 | G. 1 : 183 | 2 : 230, 255 | 4 : 499 | Æ. 1 : 93, 595, 721 | 2 : 68, 589, 740 | 4 : 278, 372, 389, 530, 661, 691 | 5 : 277, 438, 522, 654 | 6 : 34, 145 | 8 : 81, 223, 254, 592 | 9 : 110, 209, 658, 703, 731 | 10 : 516, 772 | 11 : 726, 814 | 12 : 3, 102, 151, 920, 945 |
oculorum, 12 : 670 |
oculos imponere, G. 2 : 73 |
oculos, 3 : 573 | 4 : 451 | Æ. 1 : 118, 232, 486 | 2 : 214, 531, 570, 687, 773 | 3 : 150, 490 | 4 : 222, 353, 411, 688 | 5 : 508, 577, 648, 845, 853 | 6 : 469 | 7 : 251, 420 | 8 : 152, 261, 310, 618 | 9 : 487 | 10 : 473, 745 | 11 : 121, 311, 480, 507, 746, 800, 887 | 12 : 309, 483, 638, 657, 705, 930, 939 |
oculus, E. 3 : 103 |
ocyor & ventis & fulminis alis, Æ. 5 : 319 | Euro fugit, 8 : 223 | 12 : 733 | & jaculo & ventos æquante sagitta, 10 : 248 |
ocyus, *celeriter*, E. 7 : 8 | Æ. 4 : 294 | 4 : 828 | 8 : 101, 278, 444, 557 | 10 : 786 | 12 : 556, 681 |
odere sedem Sibyllæ, 3 : 452 | infensi Tyrii, 4 : 321 | sorores, *infernæ hoc monstrum*, 7 : 327 |
oderit diem, 10 : 505 |

odia

5 :

P

pa-

pa-

Æ.

pe-

per-

plan-

pre-

premeatem clamore apri cursum, 1 : 528 |
premere habenas, 1 : 76 | arva aliena jugo, 10 : 78 | arma Latini, 11 : 402 |
premeret, *illos*, Trojana juventus, Æ. 1 : 471 |
premeretur caseos urbi, E. 1 : 35 |
premes falce ruris umbras, G. 1 : 157 | virgulta per agros, 2 : 346 | ingentem ad retia cervum, 3 : 413 | mella, 4 : 101 |
premet Mycenas servitio, 1 : 289 |
premimus canitiem galea, 9 : 612 | vestigia prunæ, 11 : 788 |
premit fauces hogua, G. 3 : 508 | ventos imperio, Æ. 1 : 58 | corde dolorem, 1 : 215 | pelago arva, 1 : 250 | *illum*, hasta, 2 : 530 | fronde crinem flagens, 4 : 148 | partem rostro Pristis, 5 : 187 | ore, *responsa*, 7 : 103 | telis desuper, 8 : 249 | hunc Rutulus, 8 : 474 | vocem, 9 : 324 | tres famulos, *opprimet*, 9 : 330 | telis leonem, 9 : 793 | æquora pontus, 10 : 103 | corde gemitum, 10 : 465 | hoc turba agmine super mixto, 11 : 880 |
premitur mundus devexus in Austros Libyæ, G. 1 : 241 |
premunt quod mulsere, 3 : 401 | hunc, *locum*, arctis parietibus, 4 : 297 | te jussa Fauni, Æ. 7 : 368 | nulla, *nos*, numina, 10 : 375 | hostem per auras, 12 : 254 |
premuntur animæ nocte, 6 : 827 |
prendere volitantia, *colligere*, 3 : 450 | recta manu, 9 : 558 | quem cursu, 12 : 775 |
prendimus arteio, 2 : 322 | oras Italiæ, 6 : 61 |
prensa manu corpora, 5 : 624 |
prensant fastigia dextris, 2 : 44 |
prensantem nequicquam umbras, G. 4 : 501 | manibus capita montis, Æ. 6 : 360 |
prensatque forcipe ferrum, 12 : 404 |
pensique, *equi*, G. 3 : 207 |
prensos domitare boves, 1 : 285 |
pressa, *nom. fæm.* corona coma, Æ. 5 : 556 | est insignis gloria facti, 12 : 322 | *abl.* sub mentum graviter hasta, 10 : 347 |
pressabimus ubera palmis, E. 3 : 99 |
pressæ carinæ, *onustæ*, G. 1 : 303 |
pressat ubera, Æ. 3 : 642 |
pressere ad pectora natos matres, Æ. 7 : 518 |
pressi copia lactis, E. 1 : 82 |
pressi, *præt. perf.* oculos, Æ. 9 : 487 |
pressis mammis, G. 3 : 310 | favis, 4 : 140 | habenis, Æ. 11 : 600 |
pressit anguem, 2 : 380 | vestigia, 6 : 197, 331 | jacentem quies, 6 : 521 | pressit vocem, *tacite secum expendit*, 7 : 119 | pede exanimum, 10 : 495 | oculos quies, 12 : 908 |
presso gutture, G. 1 : 410 | vomere, 2 : 203, 356 | solo, Æ. 5 : 331 | ore, 6 : 155 |
pressos propaginis arcus, G. 2 : 26 |

pressus mentem formidine, Æ. 8 : 47 |
pretiis animos invitat, 5 : 292 |
pretio, 4 : 212 | 5 : 399 | 6 : 622 | 9 : 213 | 10 : 350 |
pretium victoribus palmæ, 5 : 111 | moræ, 9 : 232 | poscere, 12 : 350 |
Priameïa, *nom. fæm.* Virgo, 2 : 403 | *voc.* o Virgo, 3 : 321 | *neutr. plur.* sceptra, 7 : 252 |
Priami, 1 : 658 | 2 : 22, 56, 191, 437, 454, 484, 506, 527, 554, 760 | 3 : 1 | 4 : 343 | 5 : 297 | 9 : 284 | 12 : 545 |
Priamidem Helenum, 3 : 295 | Deiphobum, 6 : 494 |
Priamides Helenus, 3 : 446 | 6 : 509 |
Priamo, 1 : 754 | 2 : 291, 344, 541 | 9 : 742 | 11 : 259 |
Priamum, 1 : 462, 491 | 2 : 501, 518 | 8 : 15, 83, 99 |
Priamus, 1 : 465 | 2 : 147, 533, 581 | 3 : 50 | 5 : 564 |
Priape, E. 7 : 35 |
Priapi, G. 4 : 111 |
pridem, jampridem, &c. 1 : 505 |
prima, *nom. fæm.* musa nostra dignata est, &c. E. 6 : 1 | optima quæque dies ævi, G. 3 : 66 | *neutr. plur.* munuscula, E. 4 : 18 | era, G. 3 : 399 | examina, 4 : 21 | fundamina, 4 : 161 | agmina, Æ. 9 : 479 |
prima, *abl.* origine mundi, G. 2 : 336 | ab origine, 3 : 48 | 4 : 286 | Æ. 1 : 376 | terra, 1 : 545 | juventa, 7 : 51 | 9 : 181 | lampade, 7 : 148 | lanugine, 10 : 324 | acie, 12 : 305 |
primæ, *genit.* pugnæ, Æ. 7 : 40, 542 | *plur.* audent mori pro mœnibus, 11 : 895 |
primævo flore juventas, 7 : 162 | corpore, 10 : 345 |
primævus quorum Helenor, 9 : 545 |
primam coronam, 5 : 355 | *vocem*, 7 : 118 | Deorum tellurem, 7 : 136 | aciem, 8 : 561 | 9 : 505 | urbem, 9 : 244 | me ferro absumite, 9 : 494 | hanc laudem, 9 : 654 |
primas arces, 7 : 61 | acies, 9 : 27 | 11 : 643 |
primi, *genit.* litoris, G. 2 : 44 | pedis, Æ. 5 : 566 | solis, 6 : 255 | *plur.* Pœnorum, 4 : 133 |
primis, E. 6 : 34 | G. 2 : 255 | 3 : 503 | Æ. 1 : 349 | 6 : 213 | 7 : 468 | 8 : 59, 317 | 9 : 453 | 11 : 375 | in primis, E. 5 : 69 | G. 1 : 338 | 2 : 291 | Æ. 1 : 307 | a mensibus anni, G. 1 : 64 | ab annis, Æ. 2 : 87 | cum primis, G. 1 : 178 |
primitiæ, Æ. 11 : 16, 156 |
primo sidere Luciferi, G. 3 : 324 | somno, Æ. 1 : 475 | aspectu, 1 : 617 | labori, 2 : 385 | in limine, 2 : 469, 485 | 6 : 427 | 11 : 423 | oriente, 6 : 42 | avulso non deficit alter, 6 : 143 | frigora autumni, 6 : 309 | mente, 6 : 453 | cum lumine solis, 7 : 130 | Aquilone, 7 : 361 | vento, 7 : 528 | certamine, 11 : 155 |
primo Eoo, 3 : 588 | 11 : 4 |

primo, *adverb.* G. 4 : 187 | 6 : 510 | Æ. 4 : 176 | 5 : 664 | 9 : 676 |
primorum, 9 : 309 |
primos concubitus, G. 3 : 130 | Lacinæ labores, 4 : 340 | inter, 2 : 479 | 7 : 785 | 8 : 586 | trucidant, 2 : 494 | 12 : 577 | ortus ubi Titan extulerit, 4 : 118 | artas, 5 : 847 | fasces, 7 : 173 | furores, 7 : 406 | juvenum tot, 9 : 785 | honores, 11 : 219 | suorum accitos cogit, 11 : 234 |
primum, *post cum*, E. 6 : 40 | 7 : 39 | G. 1 : 115, 428 | 2 : 340 | Æ. 2 : 127 | 7 : 39 | 8 : 170, 408 | 12 : 76, 114 |
primum, *post ut*, G. 2 : 426 | Æ. 1 : 310 | 4 : 169, 586 | 6 : 102, 452 | 11 : 330 | 12 : 47, 669 |
primum, *adject.* Acesten, 5 : 540, 764 | quem, 11 : 664 |
primus ante omnes, Æ. 2 : 40 | 5 : 491 |
primus, *initio versus*, G. 2 : 408 | 3 : 10, 77, 113, 182 | 4 : 134, 140 | Æ. 2 : 40, 370 | 5 : 3 2, 318, 667 | 7 : 647 | 8 : 319 | 9 : 85 | 10 : 242 | 11 : 364, 382 | 12 : 461 |
primusque, G. 1 : 122 | Æ. 2 : 32, 263, 424 | 3 : 561 | 4 : 169 | 6 : 161, 451 | 8 : 269, 281 | 12 : 258, 426 |
primus, *in fine carminis*, G. 3 : 65 | Æ. 5 : 596 | 6 : 183 | 10 : 116 |
princeps, 5 : 160, 833 | 9 : 535 | 10 : 168, 254 | 11 : 620 |
principe, 5 : 168 |
principibus Achivis, 1 : 492 |
Principio, *adverb.* G. 2 : 9 | 4 : 8 | Æ. 2 : 752 | 3 : 381 | 4 : 56 | 5 : 109 | 6 : 214, 724 | 7 : 342 | 9 : 762 | 10 : 258 |
principium ab Jove, E. 3 : 60 | generis ab Jove, Æ. 7 : 219 | a te, E. 8 : 11 | pugnæ, Æ. 9 : 53 |
prior, E. 5 : 10 | Æ. 1 : 325, 585 | 5 : 186, 326 | 6 : 854 | 7 : 194 | 8 : 469 | 9 : 319 | 10 : 458, 533, 11 : 760 | 12 : 195 | fama, 4 : 323 | alloquitur, 6 : 341 | aggreditur dictis, 9 : 387 | pietate, 11 : 292 |
priorem certasse, Æ. 1 : 552 | locum superare, 5 : 155 | præterit, 5 : 170 |
priores lupi videre Mœrin, E. 9 : 54 | succos, G. 2 : 59 | mensas, Æ. 3 : 213 | procos, 4 : 534 |
priores, *majores*, 3 : 692 |
prioris fortunæ, 7 : 243 |
priorum, G. 3 : 291 | vatum, Æ. 4 : 464 | virum, 8 : 312 |
prisca fides, 6 : 878 | 9 : 79 |
priscæ fraudis, E. 4 : 31 |
priscique Quirites, Æ. 7 : 710 |
prisco de sanguine Sabinorum, 7 : 706 |
priscos Latinos, 5 : 598 |
priscum Carmentis honorem, 8 : 339 |
pristin, 5 : 116 | 10 : 211 |
pristina gloria, 10 : 143 | in pristinas novæ rediere vires, 12 : 424 |
pristinus conjux, 6 : 475 |
pristis, *navis*, 5 : 154, 156, 187 |
pristis immani corpore, 3 : 427 |
pri-

Q

R

ra-

re-

revocaveris ductores acie, G. 4 : 88 |
revocent, Æ. 10 : 840 |
revocetur unde genus novæ stirpis, G. 4 : 282 |
revolant ex æquore mergi, 1 : 361 |
revolvent iter, Æ. 9 : 391 |
revolvere casus iterum, 10 : 61 |
revolvo hæc, 2 : 101 |
revoluta, *nom. fœm.* ter toro est, 4 : 691 | in veterem figuram, 6 : 449 | dies, 10 : 256 | *neutr. plur.* pensa, 9 : 476 | per æquora, 10 : 660 | saxa, 11 : 627 |
revolutus arena jacuit, 5 : 336 | equo suffosso, 11 : 671 |
revomentem pectore fluctus, 5 : 182 |
reus voti, 5 : 237 |
revulsa parte, 5 : 858 |
revulsam loricam, 12 : 98 |
revulsas Cycladas, 8 : 691 |
revulsis foribus, 8 : 262 |
revulsit telum, 12 : 787 |
revulsum caput a cervice, G. 4 : 523 | gubernaculum, Æ. 6 : 349 |
revulsus amor, 4 : 515 | e scopulo, *Sergestus*, 5 : 270 |
rex, G. 1 : 482 | 2 : 98 | Æ. 1 : 56, 65, 245, 548, 579 | 2 : 77, 668 | 3 : 80, 353, 875 | 5 : 555 | 6 : 55 | 7 : 45, 89, 213, 220, 423, 432, 556 | 8 : 102, 185, 307, 469, 481 | 9 : 274, 327 | 10 : 2, 112, 542, 621, 655, 743 | 11 : 113, 231, 238, 301, 344 | 12 : 657, 791, 851 |
rexit ratem, 5 : 868 |
Rhadamanthus, 6 : 566 |
Rhamnete, 9 : 452 |
Rhamnetem, 9 : 325 |
Rhamnetis, 9 : 359 |
Rhea, 7 : 659 |
Rhemi, Æ. 9 : 330 |
Rheni, E. 10 : 47 |
Rhesi, G. 4 : 462 | Æ. 2 : 473 |
Rhodia, G. 2 : 102 |
Rhodope, E. 6 : 30 | 8 : 44 | G. 3 : 361 |
Rhodopeiæ arces, 4 : 461 |
Rhodopen, 1 : 332 | 3 : 462 |
Rhœbe, Æ. 10 : 861 |
Rhœtea, 10 : 399 |
Rhœteas ad oras, 3 : 108 |
Rhœtejas, 5 : 646 |
Rhœtejus ductor, 12 : 456 |
Rhœteo, 6 : 505 |
Rhœteus, 10 : 402 |
Rhœti de gente, 10 : 388 |
Rhœtica, G. 2 : 95 |
Rhœtum, 2 : 456 | Æ. 9 : 345 |
ridens ille dolum, E. 6 : 23 |
rident nunc omnia, 7 : 55 |
ridenti acantho, 4 : 20 |
rigabat ora fletu, Æ. 6 : 699 | vultum lacrymis atque ora, 9 : 251 |
rigat quæ æquora Sarnus, 7 : 738 | vulnus ora cerebro, 11 : 698 | arma cruore, 12 : 308 |
rigebant terga boum plumbo insuto ferroque, 5 : 405 |
rigentem signis auroque pallam, 1 : 652 | ex ære loricam, 8 : 621 |
rigentes vestes ostroque auroque, 11 : 72 |
rigescunt vestes, *frigore*, G. 3 : 363 |
riget barba glacie, Æ. 4 : 251 |
rigida hasta, 10 : 346 |
rigidam tellurem, G. 2 : 316 |
rigidas quercus, E. 6 : 28 |
rigido ense, Æ. 12 : 304 |
rigidum ensem, G. 1 : 508 |
rigor ferri, 1 : 143 |
rigui amnes, 2 : 485 |
rima ignea, Æ. 8 : 392 |
rimanti cuique telum ira facit, 7 : 508 |
rimantur prata, G. 1 : 384 | terram, 3 : 534 |
rimatur viscera epulis vultur, Æ. 6 : 599 | partes apertas, 11 : 748 |
rimis fatiscunt, 1 : 127 |
rimosa, *nom. fœm.* cymba, 6 : 414 | *neutr. plur.* cubilia, *de apibus*, G. 4 : 45 |
ripa, 3 : 144 | 4 : 23 |
ripæ, E. 3 : 94 | G. 3 : 555 | 4 : 121, 527 | Æ. 6 : 314, 410 | 7 : 106 | 8 : 240 | 11 : 299 | 12 : 756 |
ripam, 6 : 373 |
riparum, 6 : 674 |
ripas, E. 7 : 12, 52 | G. 3 : 13 | 4 : 459 | Æ. 6 : 305, 319, 427, 712 | 7 : 201 | 8 : 63 | 9 : 105 | 10 : 114 |
Riphæas arces, G. 1 : 240 |
Riphæis pruinis, 4 : 518 |
Riphæo Euro, 3 : 382 |
Riphæus, Æ. 2 : 339, 394 |
ripis, 2 : 414 | 3 : 430 | Æ. 1 : 502 | 7 : 33 | 8 : 57 | 9 : 118 |
risere Nymphæ, E. 3 : 9 | cui parentes, 4 : 62 | illum natantem, Æ. 5 : 181 |
risit, 4 : 128 | 5 : 358 |
ritu, E. 4 : 60 |
rite, G. 2 : 393 | Æ. 3 : 36, 546 | 4 : 555, 638 | 5 : 25, 77 | 6 : 154 | 7 : 5, 93 | 8 : 60, 69 | 9 : 552 | 10 : 254 | 12 : 213 |
ritu Teutonico, Æ. 7 : 741 | nivis fundunt tela, 11 : 611 |
ritusque sacrorum, 12 : 836 |
rivis, E. 10 : 29 | 11 : 152 | 4 : 120 | Æ. 6 : 200 | 6 : 674 | 7 : 683 | 8 : 445 |
rivo, E. 5 : 47 | Æ. 8 : 101 |
rivos, E. 2 : 111 | G. 1 : 106, 269 | 2 : 165 | Æ. 9 : 496 | 11 : 668 |
rivum, E. 8 : 87 | Æ. 3 : 350 |
rivus, G. 4 : 19 |
robora, 1 : 175 | 2 : 305 | 3 : 377, 420 | Æ. 2 : 482 | 4 : 399 | 5 : 698, 753 | 11 : 137 | quæ robora cuique, *arvo*, G. 2 : 177 | ferri æterna, Æ. 7 : 610 | pubis, 8 : 518 |
robore, G. 2 : 13, 64 | Æ. 2 : 260 | 4 : 441 | 5 : 361 | 6 : 214 | 8 : 315 | 11 : 326, 553, 893 | antiquo quercus, G. 3 : 332 | suo stant vires solidæ, Æ. 2 : 639 |
roboribus textis, 2 : 186 |
roboris morsus discludere, 12 : 783 |
robur aratri, G. 1 : 162 | collectum, 3 : 235 | sacrum, Æ. 2 : 230 | fissile, 6 : 181 | præfixum ferro, 10 : 479 | si idem est, 11 : 174 | pectore conceptis, 11 : 368 |
robur nodis gravatum, *truncum*, 8 : 221 |
robusta farra, G. 1 : 219 |
robustus arator, E. 4 : 41 | fossor, G. 2 : 264 |
rogamus litus, Æ. 7 : 229 |
rogant omnes unde amor, &c. E. 10 : 21 |
rogantes arma socia, Æ. 8 : 120 | veniam, 11 : 101 |
roganti mihi edissere vera, 2 : 149 |
rogaret me, E. 5 : 88 |
rogavi auxilium, Æ. 8 : 376 |
rogi flammas, 10 : 520 |
rogis, G. 4 : 477 | Æ. 6 : 308 |
rogitans multa super Priamo, 1 : 754 |
rogitat multa super Lauso, 10 : 839 |
rogo numen arma nato, 8 : 383 |
rogos, 4 : 646 | 11 : 189 |
rogum, 4 : 640 |
rogus, 4 : 674 |
Roma, G. 2 : 534 | Æ. 5 : 601 | 6 : 782, 603, 709 |
Romæ, 1 : 11 | 12 : 168 |
Romam, E. 1 : 20, 27 | G. 1 : 467 | Æ. 8 : 635 |
Romana, *nom. fœm.* tellus, Æ. 4 : 275 | propago, 6 : 870 | 12 : 827 | potentia, 8 : 99 | *neutr. plur.* palatia, G. 1 : 499 | per oppida, 2 : 176 | mœnia, Æ. 8 : 714 |
Romanæ, *genit.* arcis, 8 : 313 | stirpi, 12 : 166 | *plur.* res, G. 2 : 498 |
Romanam gentem, Æ. 1 : 37 | rem, 6 : 857 |
Romanas acies, G. 1 : 491 | arces, Æ. 4 : 234 |
Romane o Cluenti, 5 : 123 | tu, *Fabi maxime*, 6 : 851 |
Romani regis, 6 : 810 |
romanis arcibus, G. 2 : 172 | Æ. 10 : 12 |
romano nomine, 8 : 338 | foro, 8 : 361 |
romanorumque triumphos, 8 : 625 |
romanos, 1 : 238, 281, 286 | 6 : 789 | triumphos, G. 2 : 148 |
romanum cui nomen asylo est, G. 3 : 148 |
romanus, 3 : 346 | pater, Æ. 9 : 449 |
romula tellus, 6 : 876 |
romule, G. 1 : 498 |
romuleoque culmo, Æ. 8 : 654 |
Romulidis, 8 : 638 |
romulus, 1 : 260 | 6 : 778 | 8 : 342 |
rorabant sanguine vepres, 6 : 645 |
rorantes sanguine cristas, 11 : 9 |
rorantia astra, 3 : 567 |
rore, E. 5 : 17 | Æ. 6 : 230 | Lethæo madentem ramum, 5 : 854 |
rorem, G. 4 : 12, 431 | ministrat, 2 : 213 |
rores infundere humeris, 1 : 385 | sanguineos, Æ. 12 : 339 |
ros, E. 8 : 15 | G. 2 : 202 | 3 : 326 |
rosa, Æ. 12 : 69 |
rosam, G. 4 : 134 |
rosaria, 4 : 119 |
roras, 4 : 268 |
roscida, *nom. fœm.* Luna, 3 : 337 | Iris croceis pennis, Æ. 4 : 700 | *neutr. plur.* mella, E. 4 : 30 | mala, 8 : 37 | rivis Hernica saxa, Æ. 7 : 683 |
rosea, *fœm. abl.* cervice, 1 : 406 | *neutr. plur.* rura Velini, 7 : 712 |
roseas genas, 12 : 606 |
roseis Aurora quadrigis, 6 : 535 | Aurora bigis, 7 : 26 |
roseo ore, Æ. 2 : 593 | 9 : 5 |
ro-

sa-

sor-

na-

ste-

studium quibus, *est*, arva tueri, G. 1 : 21 | vitulos tueri, 2 : 195 | ad bella magis, 3 : 179 | hic amor, hoc studium, Æ. 11 : 739 | ad studium atque usum agrestem, G. 3 : 163 |
stultus, E. 1 : 21 | 2 : 39 |
stupa, Æ. 5 : 682 |
stupes, *nom. fæm.* flamma, 8 : 694 | *neutr. plur.* verbera fundæ, G. 1 : 309 | vincula, Æ. 2 : 236 |
stupeant lucescere solem novum terræ, Æ. 6 : 38 |
stupefacta corda, Æ. 5 : 643 |
stupefactæ carmine lynces, E. 8 : 3 |
stupefactus, G. 4 : 365 | Æ. 7 : 119 |
stupet, G. 2 : 508 | Æ. 1 : 499 | 2 : 32, 307 | 5 : 406 | 7 : 381 | 10 : 249 |
stupor urget oculos : 5 : 323 |
stupuera leti Tartara, 4 : 381 |
Stygia, *abl.* cymba, 4 : 506 | vi, Æ. 5 : 855 | unda, 6 : 385 | 12 : 91 | carina, 6 : 391 |
Stygiamque paludem, 6 : 322, 369 |
Stygias aquas, 6 : 374 | undas, 7 : 773 |
Stygii, *genit.* flumina fratris, 9 : 104 | 10 : 113 | caput implacabile fontis, 12 : 816 | *plur. nom.* lacus, 8 : 296 |
Stygiis tenebris, G. 3 : 551 | undis, Æ. 3 : 215 | alis, 7 : 476 |
Stygio Jovi, 4 : 638 | Orco, 4 : 699 | Regi, 6 : 252 |
Stygios lacus, 6 : 134 | lucos, 6 : 154 |
Styx, G. 1 : 241 | 4 : 480 | Æ. 6 : 439 |
Sua, suæ, suam, suarum, suas, sui, suis, suo, suorum, suos, sunt, suum, *passim*.
suada, mala suada fames, Æ. 6 : 276 |
suadebit inire somnum, E. 1 : 56 |
suadebo incendere odores, G. 4 : 264 |
suadent sidera cadentia somnos, Æ. 2 : 9 | 4 : 81 |
suadet imago excedere patria, 1 : 361 | fames, 9 : 340 | 10 : 724 | lacessere bella, 11 : 254 |
suaserunt Divi petere Italiam, 3 : 363 |
suasi succurrere fratri Juturnam, 12 : 814 |
suasit tibi hæc litora Delius, 3 : 161 | metus hos arma sequi, 10 : 10 | natura loci dimittere equos, 10 : 367 |
suave rubens Hyacinthus, E. 3 : 63 | rubenti murice, 4 : 43 |
suaves odores, E. 2 : 55 |
suavibus herbis, 2 : 49 | G. 4 : 200 |
sub tegmine, E. 1 : 1 | sub rupe, 1 : 57 | sub vomere exarcere solum, G. 2 : 356 | alio sub sole, 2 : 512 | sub dio, 3 : 435 | sub pectore vivit vulnus, Æ. 4 : 67 | sub nocte, 4 : 127 | sub ipso volat Diores, *juxta hunc ipsum*, Æ. 5 : 323 |
sub lucem, G. 1 : 446 | sub obscurum noctis, 1 : 497 | sub noctem, Æ. 1 : 666 | sub auras, 3 : 576 | sub Tartara mittit, 4 : 243 | sub undas, 8 : 538 |

subactis scrobibus, G. 2 : 50 | Rutulis, Æ. 1 : 270 |
subactus insidiis, 12 : 494 |
subdideratque rotas, 12 : 675 |
subdit in sinum ad præcordia anguem, 7 : 347 |
subdita flamma medullis, G. 3 : 271 |
subducere se colles incipiunt, E. 9 : 7 | classem, Æ. 1 : 555 | pugnæ hunc, 10 : 50 | Æneam manibus Grajum, 10 : 81 | pugnæ Turnum, 10 : 615 |
subductae naves, 1 : 577 |
subducitur lac agnis, E. 3 : 6 |
subducta unda, Æ. 3 : 565 |
subductæ litore puppes, 3 : 135 |
subduxerat ensem capiti, 6 : 524 |
subeamus Sithonias nives, E. 10 : 66 |
subeant herbæ, G. 1 : 180 |
subeat fuga subsidio, Æ. 12 : 733 |
subegit, *coegit*, 5 : 794 | 7 : 214 | 8 : 112 | 10 : 65 |
subere, 7 : 742 | 10 : 554 |
suberunt vestigia fraudis, E. 4 : 31 |
subest solo ostura, G. 2 : 49 | cui lingua palato, 3 : 388 |
subeunt morbi & senectus, 3 : 67 | alii, Æ. 2 : 467 | Triviæ lucos, 6 : 13 | luco, 8 : 125 | equites, 12 : 408 |
subeuntem auxilio, 2 : 216 | portæ, 9 : 570 |
subibant muro, 7 : 161 | 9 : 371 | ad tecta, 8 : 359 |
subibat medium nox orbem medium, 3 : 512 | scopulos, 5 : 864 | tecta regia, 7 : 668 |
subibit halitus, G. 2 : 349 | cui, Æ. 6 : 813 |
subibo humeris, 2 : 708 |
subjecit pedibus fatum, G. 2 : 492 | caudam utero, 11 : 813 | cui robor ignem, 12 : 66 |
subjecta, *nom. fæm.* gens septemtrionis, G. 3 : 381 | ad summum tecti flamma, 4 : 385 | *neut. plur.* colla, Æ. 2 : 721 |
subjectam facem, 6 : 223 |
subjectat arenam alte, G. 3 : 241 |
subjectis flammis, Æ. 2 : 37 | ignibus, 11 : 186 |
subjectis parcere, 6 : 853 |
subiere currum dominæ leones, 3 : 113 | pars feretro, 6 : 222 |
subigat alt numera, &c. 3 : 257 |
subigebant arva coloni, G. 1 : 125 |
subigit lembum remigiis, 1 : 202 | ratem conto, E. 6 : 302 | amantes inter se decernere, G. 3 : 218 | fateri, Æ. 6 : 367 |
subigunt in cote secures, 7 : 627 |
subjicio pauca furenti, 3 : 214 |
subjicit se alnus, E. 10 : 74 |
subjiciunt fragmenta, G. 4 : 304 | pedibus lapsus rotarum, Æ. 2 : 236 | varubus prunas, 5 : 103 | adorea liba epulis, 7 : 100 | corpora saltu in equos, 12 : 288 |
subiisse humeris parentem, 4 : 599 |
subiit genitoris imago, 2 : 560 | *mentis*, Creusa deserta, 2 : 562 | palmæ, 5 : 346 | Alcides limina, 8 : 363 | mucronem Æneæ, 10 : 798 | mentem patriæ pietatis imago, 10 : 824 |
subimus tecta, 3 : 83 | portu, 3 : 292 |
subire opera telluris, 6 : 140 |
subirent litora, 7 : 22 | illud cervice vix bis sex, *viri saxum*, 12 : 899 |
subisset ea cura victorem, 9 : 757 |
subit aspera silva, G. 1 : 152 | huc Æneas, Æ. 1 : 175 | ostia pleno velo, 1 : 404 | illa, *machina*, 2 : 240 | ira ulcisci patriam, 2 : 575 | pone conjux, 2 : 725 | gubernaclo rector, 5 : 173 | Sergestus spatio iniquo, 5 : 203 | ostia plenis velis, 5 : 281 | Helymus, 5 : 339 | ipsa Fadumque Habesumque, 9 : 344 | huic Alcanor, 10 : 338 | quæ nunc, *spes*, 10 : 571 | illa astu, 10 : 522 | hasta per oras clypei, 10 : 588 | obvius hasta, 10 : 877 | dum alter, 11 : 672 | Aruns, 11 : 765 | ipsa, *Juturna*, 12 : 471 |
subita, *nom. fæm.* dementia, G. 4 : 488 | vox, Æ. 7 : 95 | *abl.* formidine, 3 : 259 | 5 : 290 | dulcedine, 11 : 538 | morte, Æ. 11 : 796 | spe, 12 : 585 | clade, 12 : 556 |
subitæ, *plur.* crustæ, G. 3 : 360 | harpyiæ, Æ. 3 : 225 |
subitam rabiem, 7 : 479 | nubem, 9 : 13 |
subitis umbris, 4 : 571 |
subito, *adverb.* G. 2 : 268 | 4 : 407, 499 | Æ. 1 : 92 | 3 : 215, 522, 723, 790 | 9 : 47, 548 | 7 : 594 | 8 : 554, 637 | 9 : 541 | 10 : 293, 407 | 11 : 551 | 12 : 421, 862 | cum subito, 1 : 513, 539 | subito cum, 2 : 731 | 3 : 157, 590 | 12 : 249 |
subito, *adj.* fragore, 2 : 672 | furore, 4 : 697 | visu, 6 : 710 | 8 : 309 | tumultu noctis, 9 : 397 | clamore, 11 : 609 | dolore, 12 : 599 |
subitum monstrum, G. 4 : 554 | Æ. 2 : 680 | 8 : 81 | examen, 7 : 67 | inceptum, 12 : 566 |
subitus præteriit, &c. 5 : 170 | tremor, 7 : 446 | calor, 9 : 475 | ignis, 12 : 576 |
subjuncta rostro leones, *navis*, 10 : 157 |
subjungere curro tigres, E. 5 : 29 | gentem, Æ. 8 : 502 |
sublapsa, *nom. fæm.* retro sublapsa referri spes Danaum, 2 : 169 | lues, 7 : 354 | vetustas, 12 : 686 | *neutr. plur.* retro referri omnia, G. 1 : 200 |
sublata, *voc. fæm.* rebus secundis mens hominum, Æ. 10 : 502 | *abl.* dextra, 5 : 642 *neutr. plur.* reponi pocula, 8 : 175 |
sublatis dolis, 12 : 26 |
sublato pectore, 2 : 474 |
sublatum me inter Trojæ labores, *susceptum*, & *educatum*, 9 : 203 | ensem, 9 : 749 | 12 : 729 |
sublatus ad æthera clamor, 2 : 338 |
sublegi tacitus carmina, E. 9 : 21 |

sum-

su-

ta-

T

te-

440 | munera supplex, 4 : 535 | ulterius ne tende odiis, Æ. 12 : 938 |
tendebant manus, 6 : 314 |
tendebat iter ad naves, 1 : 660 | huc Achilles, 2 : 29 | telum patri, 2 : 674 | legio in arvis, 8 : 605 | ad Messapi socios, 9 : 351 | palmas, 10 : 595 | ad muros, 11 : 9 | dextram inermem, 12 : 311 |
tendens retinacula, G. 1 : 514 | brachia huc illuc, 2 : 296 | palmet, 4 : 498 | Æ. 5 : 233 | palmas ad sidera, 1 : 93 | ad cælum lumina, 2 : 405 |
tendentem manus, 1 : 491 | adversum, 6 : 684 | contra, 9 : 268 |
tendere Italiam, 1 : 558 | contra, 5 : 21, 27 | 9 : 377, 795 | palmas, 5 : 686 | 12 : 936 | quo tendere pergant, 6 : 198 | iter pennis, 6 : 240 | hæc limine, 6 : 696 | ad Indos, 7 : 605 | spicula cornu, 9 : 606 |
tenderet hastam, 10 : 521 |
tendimus in Latium, 1 : 209 |
tendis ad flumina, 6 : 388 | honorem, quo tendis, 9 : 206 |
tendit radice in Tartara, G. 2 : 292 | Æ. 4 : 446 | Dea hoc regnum gentibus esse, 1 : 22 | gressum ad mœnia, 4 : 414 | manibus divellere nodos, 2 : 220 | cursu ad litora, 2 : 321 | supplex manus ad litora, 3 : 592 | sub mœnia Ditis, *pars dextera*, 6 : 541 | sub umbra Tartarus, 6 : 578 | iter velis, 7 : 7 | qua tela videt densissima, 9 : 555 | in adversos, 10 : 412 | adversa pectora, 10 : 570 | manus ad sidera, 10 : 667 | ad cælum palmas, 10 : 845 | in pastus armentaque equarum, 11 : 494 | dextram labenti, 11 : 672 | ad sidera dextram, 12 : 196 | dextram sub mœnia, 12 : 579 |
tenditis, quo tenditis, 5 : 670 | 8 : 113 | 9 : 781 |
tendo ad cælum manus, Æ. 3 : 176 |
tendunt ubera, G. 3 : 396 | ilia singultus, 3 : 507 | ad litora, Æ. 2 : 205 | vela, 3 : 268 | superare locum, 5 : 155 | palmas ad sidera, 5 : 256 | arcus, 7 : 164 | armati per dumos, *incedunt*, 8 : 595 | expellere, 10 : 354 | ad mœnia, 10 : 871 | certamine, 12 : 553 |
tene tu optima terra ferrum, 12 : 776 |
teneant, qui teneant, *has*, oras, 1 : 312 | ne teneant cursus, 3 : 686 | altum alii, 5 : 164 | ni teneant proprium ducus, 5 : 250 | mare, 8 : 149 |
teneat amor, &c. E. 8 : 89 | urbes obvia hospitia, G. 4 : 24 |
teneatur mecum amore Æneæ, Æ. 1 : 679 |
tenebam tuta, 6 : 358 |
tenebant ora intenti, 2 : 1 | arva, 2 : 209 | 6 : 477 | simulacra Divum, 2 : 517 | tectum, 2 : 357 | obsessa limina portarum, 2 : 802 | pateras, 3 : 356 | metam, 5 : 159 | vallemque boves, amnemque, 8 : 204 | ora defixi, 8 : 520 | tuta castra locis, 8 : 603 | arcem, 8 : 657 | portam communi statione, 9 : 183 | conversi oculos inter se atque ora, 11 : 121 | alta mœnia, 12 : 705 |
tenebat dum me Galatea, E. 1 : 32 | arbos, *poma*, G. 4 : 143 | solo fixos oculos, Æ. 1 : 482 | 6 : 469 | ditione Cyprum, 1 : 626 | dux lunam in nimbo, 3 : 587 | immota lumina, 4 : 331 | medium iter classis, 5 : 1 | nox atra polum, 5 : 721 | oculos sub astra, 5 : 853 | arsa, 6 : 124 | ipsa flammam, 6 : 518 | sursa invecta, 7 : 287 | quam dira facies Caci, *speluncam*, 8 : 194 | comitem Æneam natumque juxta, *se*, 8 : 308 | Capitolia, 8 : 653 | humeros dextrasque amborum, *amplectebatur*, 9 : 250 | campum, 11 : 903 | moritura generum, *Amata*, 12 : 55 | turrim vertex, *flammarum*, 12 : 673 | impetus hastam in radice, 12 : 773 |
tenebis manibus vinclisque correptum, G. 4 : 405 | arva eadem, Æ. 10 : 741 |
tenebit templum Cæsar, G. 3 : 16 |
tenebo non te hic carmine ficto, 2 : 46 | nec te suspensam, nate, Æ. 6 : 722 |
tenebræ, G. 1 : 248 | Æ. 9 : 384 |
tenebras, 8 : 591 | 9 : 34, 150 | 11 : 187 |
tenebris, *media brevis*, G. 3 : 401 | Æ. 2 : 92 | 6 : 734 | 7 : 535 | 8 : 259, 658 | 11 : 824 |
tenebris, *media longa*, G. 3 : 331 | Æ. 3 : 195 | 5 : 11 | 6 : 238, 545 | 8 : 255 | 9 : 425 |
tenebrosa, *nom. fœm.* palus, 6 : 107 |
tenebrosum aera, 5 : 839 |
tenebunt portus Ausonios, 9 : 98 | sermonem patrium moresque, 12 : 832 |
Tenedo, 2 : 203, 255 |
Tenedos, 2 : 21 |
tenemus iter mediæ urbis, 2 : 359 | arva, 6 : 744 |
tenendum pecus, G. 2 : 371 |
tenens sceptra, Æ. 1 : 61 | lora, 1 : 481 | dextra pateram, 4 : 60 | tela, 5 : 514 | 1 : 559 | arma, 7 : 784 | 8 : 299 | 9 : 29 |
tenent cælum zonæ quinque, G. 1 : 233 | campos & flumina late, *arbores*, 2 : 12 | oleæque armentaque, *illam regionem*, 2 : 144 | clausa stabulis armenta, 2 : 352 | non vincla nives, Æ. 1 : 173 | postes, 2 : 490 | Danai qua deficit ignis, 2 : 505 | rura, 4 : 527 | læva Thetis & Melite, &c. 5 : 825 | media omnia sylvæ, 6 : 331 | mœsti loca, 6 : 434 | tela contra Minervam, 8 : 700 | arma alta, 9 : 169 | fossas, 9 : 470 | rostra siccum, 10 : 301 |
tenentem arces, 4 : 219 | propiora, 5 : 168 | arma, 6 : 485 | se more veteris diei, 7 : 260 |
tenentem supera alta, 6 : 787 | pateras, 8 : 640 | acuta, 9 : 229 |
tenenti similis, &c. 12 : 754 |
tenentur obsidione castra, 10 : 109 |
teneo neque te, 4 : 380 |
teneor nec legibus ullis patriæ, 2 : 159 |
tener agnus, E. 1 : 8 | mundi concreverit orbis, 6 : 34 | humor, G. 2 : 331 |
tenera, *nom. fœm.* frons, *vituli*, 2 : 372 | *abl.* lanugine, E. 2 : 51 | arundine, 7 : 12 | G. 3 : 15 | herba, E. 8 : 15 | G. 1 : 112 | 3 : 326 | mente, Æ. 11 : 578 | *neutr. plur.* virgulta, E. 10 : 7 |
teneræ res, G. 2 : 343 |
teneram cupressum, G. 1 : 20 |
teneras myrtos, E. 7 : 6 | plantas, 10 : 49 | palmas, Æ. 2 : 406 | frondes, 3 : 449 | aristas, 7 : 809 |
tenere sedem somnia, 6 : 284 | non potis est vis ulla, 11 : 148 |
tenerem si verba, E. 9 : 45 |
tenerent proprius stabulis armenta, G. 1 : 355 | mare, et terras ditione, Æ. 1 : 240 |
teneret eos terras, 4 : 461 | regna Teleboum, 7 : 735 |
teneri tali peste, 4 : 90 | quo me decet usque, 5 : 383 | obsidione valloque, 9 : 598 |
teneris arboribus, E. 10 : 53 | adeo in teneris consuescere multum est, G. 2 : 272 | *vitibus*, parcendum, 2 : 363 | jam inde a teneris impende laborem, 3 : 74 | in ossibus, 4 : 308 | labris, Æ. 11 : 572 |
tenero de corpore, G. 2 : 23 |
teneros fœtus, E. 1 : 22 | agnos, 3 : 123 |
tenes ima hujus gurgitis, G. 4 : 322 |
tenet voluptas sylvas, E. 3 : 59 | omnia ennis, G. 1 : 116 | ille immanis saxa, Æ. 1 : 143 | portum, 1 : 404 | hunc Dido, & moratur vocibus, 1 : 674 | jamque manu, *illum*, 2 : 550 | portas, 2 : 613 | nec te noster amor, 4 : 308 | e quo nomen Domus Sergia, 5 : 121 | *illum*, pinus pondere terra, 5 : 154 | æquora tuta, 5 : 171 | prima, 5 : 338 | taurum cornu, 5 : 382 | pateram, 5 : 775 | æternum per sæcula nomen, 6 : 235 | obtutu defixa ora, 7 : 250 | magnum Ardea nomen, 7 : 412 | se sa mole rupes, 7 : 589 | te quocunque fonte lacus, 8 : 75 | prima puppis Æneia, 10 : 157 | dextra puppim, 10 : 226 | loco justa, 10 : 234 | læva galeam, 10 : 535 | se tectus, 10 : 802 | comprensam, 11 : 723 | jam jamque, *cervum canis*, 12 : 754 |
tenetis quo iter, 1 : 374 | 9 : 377 |
teneto tu condite mente, *signa*, Æ. 3 : 388 | morem hunc sacrorum, 3 : 408 |
tenetur in media morte, 2 : 533 | Æneadum legio vallis obsessa, 10 : 150 | muro fossisque, 10 : 236 | nulla lege fati, 12 : 819 |
tenorem alium habuisse dies, G. 2 : 337 | servat cruenta hasta, Æ. 10 : 340 |
tentabunt non insueta pabula fœtas, E. 1 : 50 |
tentamenta pepigi, Æ. 8 : 144 |
ten-

tor-

trun-

V

va-

vi-

ul-

un-

vo-

in

vul-

X

Z

F I N I S.